547/1

ذخیرہ
کتب خانہ مرکزی انجمن نقشبندیہ پاکستان

شرح

مکتوباتِ قدسیِ آیات

محبوبِ سبحانی امام ربّانی حضرت مجدّد الف ثانیؒ

کابلی، سرہندی

شارح

مولوی نصر اللہ ولد حاجی محمد شاہ خان

ابن محمد حیدر خان ہوتکی

رکن جمعیۃ العلماء دولتِ عالیہ جمہوریہ اسلامی، افغانستان

مرصع رقم

Marfat.com

رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَّلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللّٰهِ ۙ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حصّہ اوّل

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن از اراکین جمعیت العلمائے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خاں سیرت بدخشی طالقانی ولد مرحوم صفر علیخان

بینگ باشی

Marfat.com

53175

سنہ طباعت	سنہ ۱۳۹۷ھ / ۱۹۷۷ء
تعداد طبع	ایک ہزار
مقام طباعت	مشہور آفسٹ پریس کراچی
ناشر	حاجی علی میمن پاکولاوالا

ملنے کا پتہ

مسکن جناب مستطاب حضرت صاحب ضیاء المشائخ

خانقاہ مجددی۔ کابل (افغانستان)

Marfat.com

فہرست مضامین

مکتوبات قدسی آیات حصہ اوّل

تقریظ: از جناب مستطاب حضرت مرشدنا ضیاء المشائخ صاحب دام فیوضہٗ ۵

تقریظ: از حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ حضرت مولانا سید زوار حسین شاہ صاحب دام فیوضہٗ ۱۶

مقدمہ: از شارح ۱۸

مکتوب ۱: در بیان اسم ظاہر و باطن و لطائف عشرہ انسانی ۲۶

مکتوب ۲: در بیان انعکاس صفات ثمانیہ او تعالیٰ قبل از فنا و بعد از فنا و بیان جذبہ ۳۴

مکتوب ۳: بیان صوفیہ ۳۷

مکتوب ۴: بیان فضائل متابعت آنحضرتؐ و بیان قطبیت ۳۷

مکتوب ۵: بیان رسالہ کہ حضرت امام تالیف نمودہ است ۴۶

مکتوب ۶: بیان علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین ۴۷

مکتوب ۷: بیان سیر و سلوک ۵۱

مکتوب ۸: بیان نسبت واجب و ممکن ۵۴

مکتوب ۹: بیان محجوبین و مجبین ۵۷

مکتوب ۱۰: بیان ایمان شہودی و ایمان غیبی ۶۲

مکتوب ۱۱: بیان مقام استقرار و مقام عبور ۶۳

مکتوب ۱۲: بیان آنکہ استعداد حاکم نیست ۶۹

مکتوب ۱۳: در بیان توحید وجودی و شہودی ۷۰

مکتوب ۱۴: بیان صفات کلیہ و صفات جزئیہ ۷۱

مکتوب ۱۵: بیان مقام جمع و فرق بعد الجمع ۷۶

مکتوب ۱۶: در بیان ولایت صغریٰ و کبریٰ ۸۰

Marfat.com

مکتوب ۱۷	: بیان عزیز متوقف	۸۳
مکتوب ۱۸	: دربیان تلوین وتمکین	۸۳
مکتوب ۱۹	: دربیان سفارش ارباب حوائج	۹۰
مکتوب ۲۰	: " " "	۹۰
مکتوب ۲۱	: خدایان آفاقی وانفسی، صورتِ ایمان وحقیقتِ ایمان	۹۰
مکتوب ۲۲	: دربیان تعلق روح ونفس وعروج ونزول	۹۶
مکتوب ۲۳	: دربیان تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس۔	۹۹
مکتوب ۲۴	: دربیان فنائے مطلق سالک وفنائے لطیفہ	۱۰۱
مکتوب ۲۵	: کمال روح بہ تجلی صفات است	۱۰۳
مکتوب ۲۶	: دربیان سیر اجمالی وتفصیلی	۱۰۴
مکتوب ۲۷	: دربیان یادکرد ویادداشت	۱۰۶
مکتوب ۲۸	: در دوم عروج مراد عارف است	۱۰۷
مکتوب ۲۹	: علم احوال ثمرۂ اعمال است	۱۰۷
مکتوب ۳۰	: شہود آفاقی وانفسی وتجلی صوری	۱۰۸
مکتوب ۳۱	: نسبت توحید وجودی چیست	۱۱۱
مکتوب ۳۲	: ارشاد وہدایت قطب	۱۱۳
مکتوب ۳۳	: بعد از حصول کمال ولایت لطائف از ہم جدا می شوند	۱۱۶
مکتوب ۳۴	: مبداء فیض لطائف عالم امر	۱۱۷
مکتوب ۳۵	: بیان حقیقت اخلاص وصورت اخلاص	۱۲۲
مکتوب ۳۶	: بیان جامعیت شریعت مقدسہ	۱۲۲
مکتوب ۳۷	: تحقق عینیت وغیریت صفات او تعالیٰ	۱۲۴
مکتوب ۳۸	: صوفیہ وعلمائے کرام	۱۲۴
مکتوب ۳۹	: سلامتی قلب بدون اعمال صالحہ محال است	۱۲۷
مکتوب ۴۰	: شریعت مغز با پوست است	۱۲۸

Marfat.com

هواللہ

تقریظ

(از جناب مستطاب مرشد معظم حضرت ضیاء المشائخ صاحب دام فیوضانہ)

الحمد للہ عجزت الفحول عن کنہ ذاتہ وخلق الانسان واودع فیہ مکوناتہ و فضلہ علی سائر بریاتہ ولآلی الصلوات وفرائد التحیات علی اشرف مخلوقاتہ والمظہر الاتم لظہوراتہ سیدنا ونبینا محمد وجواہر التسلیمات علی آلہ واصحابہ الذین جاؤا بنعمۃ صحابۃ وعلی جمیع اولیاء امتہ الذین بذلوا ھممھم فی احیاء سنتہ وزینوا ظواھرھم وبواطنھم بمکارم اخلاقہ وشیمہ اما بعد برائے انسان ہیچ مقامے بالاتر از مقام معرفت نبودہ وہیچگونہ کیفیاتِ حسنہ برجستہ تر از کیفیتِ عرفان نیست گرچہ بطوریکہ شاید وباید نمی دانم کہ اسم مدارج کمال وصفائے وجدان وضمیر وپاکی طینت وطریق معرفت خداوندی جل شانہ را کہ بلفظ عرفان تعبیر نمودہ اند مراد اہل تصوف وطبقہ روحانیوں کہ راسخین در علم اند تنہا وتنہا بمعنائے نیکوئی وشناسائی کہ بکسر حرف اول است، دانستہ اند یا طورِ دیگر بہر حال در ادب کدہ ہائے معانی وحقایق ودر دوحہ ہائے عالی تفکر بشر رسیدہ تا کنون حالتے گوارا تر از حالِ عرفان بظہور نرسیدہ والبتہ طلوع این نجمِ ہدایت از سرزمینِ مشرق ظاہر وکیفیت ضوء آفتاب جہانتاب را در مرتبہ تکمیل کمیت وکیفیت خویش حائل نمودہ ودر اقطار گیتی وتکوین درمیان اقوام وعشائر ومسلک ہائے آں جامعۂ انسانیت کہ دوچار زکام تعصب نبودہ حالاتی حسنہ را بار آوردہ از کشفِ حقائقِ حقہ معرفت چہ در آفاق وچہ در انفس بل ماورائے آفاق وانفس وماورائے طبیعت ریشہ طیبہ خود را دوانیدہ وفضائے برتر معرفت وعالم عقول ونفوس طیبہ را بہ کیفیاتِ روحانی ومعنوی

Marfat.com

عطر آگیں ساختہ، بالفرض دین و آئین را اگر بحیث یک انسان بدانیم عرفان را دل او می یابیم و اگر آنرا بہ شجرۂ طیبہ تعبیر کنیم باز عرفان ثمرۂ نیکوے آں شجرہ است کہ اصلہا ثابت فی الارض و فرعہا فی السماء از آں بے نشان نشانہ است البتہ عرفان کعبہ و قبلہ مقصود است کہ سالکان راہ رشد و محبت و عاشقان اسرار قدم و بقاء ازلیت و علم و معرفت بآں میرسند البتہ بنیان گذار عرفان در ہر زبان علوم مقدسہ تنزیلی بودہ کہ بواسطہ حضرات انبیاے عظام علیہم السلام در ہر قرن و زبان علماً و ذوقاً و عملاً تمثیل گردیدہ بلے درک صحیح عرفان از حیث کیفیت و کمیت آں ربط خلل ناپذیرے بدیں اسلام دارد کہ از آں تعبیر بروح قرآنی بلروح اسلامی نمودہ اند بلے بیت

گر نہ علمِ حال فوق قال بودی کے شدی — بندہ اعیانِ بخارا خواجۂ نساج را

گفتہ می توانیم کہ تصوفِ حقایق دین و علم است و عارف واقعی کسے است کہ بر حقیقت فضائل و رذائل واقف گشتہ متحلی بہ فضائلِ روحی و معنوی گردیدہ و متخلی از رذائل اخلاقی شدہ و باعلاے صفائی قلب و قالب و روح و نفس متصف گردیدہ و چناں وسعتِ فکری و انشراحِ صدری را دارا گشتہ کہ صحبتش بہر جنسے از بشر کہ رسیدہ سبب ہدایت طرف مقابل و تکمیل ذاتی آں شدہ و بر عظمت دستگاہ معرفت خداوند وقوفِ وجدانی و قلبی و روحی علمی و عرفانی حاصل کردہ چنانچہ آثارِ ایں وقوف در تکوین و ما فوق تکوین از اعمال و اقوال و حالات ذوقیہ اہل معرفت ہویدا است بلے بیت

از درِ نفس تا بکعبۂ دل — عارفاں را ہزار رو یک منزل

از ہمیں سبب است کہ حدیثِ معرفت را تفہیم نمی تواند نمود و عبارات آنرا کماہی شرح نمی تواں کرد ممکن نیست بخیال و فکر خود کسی از آں مقام تعبیر نماید و آنکہ می خواہد از آں حقیقت آگاہ گردد باید بکوشد تا آنرا ببیند نہ آنکہ خبرے از آں بشنود و چنگ بدامنِ کسانی بخلوصِ محبت و پاکی باید زد کہ بعین آں رسیدہ اند بلے بیت

پیش اربابِ حسب ترک نسب باید کرد — دیدہ و دل فرشِ ادب باید کرد

ہمیں است کہ در اصطلاح علم و در حقیقت بینِ ہر عالم و معلوم بالضرورۃ نسبت خاص وجود دارد کہ در

Marfat.com

مصطلحات علمی آنرا تعلق نامید و تعلق بین دو چیز که باہم تمایز دارند قابل تصور است و تمایز حاصل نمی شود مگر وقتی که برائے ہر یک از آں دو چیز ثبوتے باشد و البتہ تعلق در خارج وجود ندارد و آں عبارت از امر لیست کہ در ذہن موجود است و ایں موجود در ذہن علم است اگرچہ تعلق خارج از حقیقتِ علم است اما لازم ملزوم است لذا علم و معلوم بالذات متحد ند و بالاعتبار مختلف، بل موجود ذہنی گاہی با موجود خارجی مطابقت دارد، و گاہ گاہی مطابقت ندارد و باعتبار مطابقت عقل می تواند احکامِ خارجی را بہ موجود ذہنی مترتب ساخت چنانچہ آثار بزرگی در مسائل علمی و عرفانی برایں اصل از طریق شناخت ماہیت علم موجود است و کذا کیفیات حسنہ از راہِ ادراک ذوقیات باطنی و روحی در حضرت انسان حاصل می گردد لذا جماعہ متصوفین کہ عرفائے حقیقی اند این مطابقت را از طریقِ عرفان دریافتہ اند و از طرقِ شناخت شعبہ ہائے علمی کہ عبارت از بدیہیات و حسیات و وجدانیات و مشاہدات و الہامات است بدیں منزلت قصوی کہ حصولِ عرفان حقیقی است نائل گردیدہ اند بلے بیت

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد　　کوہ در رقص آمد و چالاک شد

لذا تصوف در ہر مسلک و دین موجود بودہ و البتہ صورتِ حقیقی آن در اسلام بطوریکہ شاید و باید جلوہ نمود چنانچہ حقایق نصِ قرآنی و دقایق سنتِ نبوی علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام در محکمات و متشابہات کتاب عزیز و فرقان حمید معلوم و در آثار قولی و فعلی و تقریری نبوی ہویدا است اما تکمیلِ تدوینِ عرفان در قرنِ دوم ہجری بوجود آمدہ زیرا شریعتِ اسلامی اہتمام بعبادات و معاملات و حیاتِ اجتماع را کہ داراست ہمچنان اہتمام بمجاہدہ و محاسبہ و مراقبہ و تزکیۂ نفس و تصفیۂ قلب و تطہیرِ قالب را ہم لازم می داند ازیں حیث صنفی از دانشمندان در تحقیق عبادات و معاملات و اجتماعیات و طبعیات پرداختند کہ بنام محدث فقیہ عالم متکلم یاد میشوند و صنفی بمجاہدہ و تزکیہ و تطہیرِ قالب و تقویۃ غرائز حسنہ و کیفیات ذوقی و روحی و ماورای طبیعت ہمت گماشتند کہ آنرا صوفیہ میگویند البتہ موضوعاتِ تصوف در قرنِ دوم ہجری

Marfat.com

تحت عنوانہاے ورع وتقوی ومراقبہ وزہد وتوکل وشکر ومجاہدہ واخلاص ومحبت ومعرفت و
ولایت وعشق بصورت یک عرفان مکمل حقیقی ومعرفت لازمی برائے انسان مکرم تبارز نمود
چنانچہ این مقامات مذکور توسط بزرگترین دانایان راہِ عرفان وبرگزیدگان حضرت سبحان جلشانہ
تمثیل گردید وصورت حالی را بخود گرفت کہ از طریق تصفیہ وتزکیہ وتخلیہ وتحلیہ انسانہا با سرمایۂ
علوم ظاہر شریعت بہ آن عرفان ومعرفت نایل گردیدند، این طبقہ ہمیشہ کوشش ومجاہدہ میگردند کہ از
وساوس نفسانی وخطرات قلبی ونشوشات جسمی رہائی یابند ومیکوشیدند تا بر خواطر قلبی و
نفوس حاکمیت پیدا کنند وآنرا محکوم خود سازند چنانچہ می فرمایند. مثنوی

چون بدانستی تو اورا از نخست — سوے آنحضرت نسب کردی درست
چون کہ دانستی کہ ظل کیستی — فارغی گر مردی وگر زیستی

واین سلسلہ رفتہ رفتہ در قرن سوم وچہارم بصورت دو مکتب عرفانی کہ بنام وحدت الوجود ووحدت الشہود
نامیدہ میشوند بظہور آمد وہزاران اہل معرفت از عرفان آن بہرہ ور گردیدند وطریق حصول معرفت را برائے
حضرتِ انسان این دانایان وآنہائیکہ در رأس این ادب کدہ ہاے عرفانی قرار داشتند تلقین وتدریس
نمودند وازا ذواق روحانی وکیفیات عالم ناسوت وملکوت وجبروت کہ از مصطلحات تصوف است
آگاہ گردیدند بمراتب علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین رسیدہ از معارف کہ بآفاق وانفس متعلق
است ویا اثرے کہ در مراتبِ کثرت از مراتبِ وحدت ظہور نمودہ یقین قلبی حاصل کردند وبحفظ تہذیب
غرائز انسانی ہمت گماشتند وتبکریمات فضائل انسانیت نائل شدند بل بزرگترین شعبۂ علم در
اسلام تصوف است کہ این عرفانِ عالی حقایق علیا کرامتِ انسانی را بظہور می آورد البتہ تفصیل
این سلسلہ یک کتاب خاصی را می خواہد کہ دارا باشد ودر ہمین تقریظ بہمین اندازہ اکتفا نمودہ میگویم بیت

نہ حُسنت غایتے دارد نہ سعدیؔ را سخن پایان — بمیرد تشنہ مستسقی ودریا ہمچنان باقی

آرے من افتخار دارم وبدان می نازم کہ افکار پریشان من مشغول نوشتن جملاتی است کہ
حاوی بیان مقام آن ذات برگزیدہ است کہ کاشف اعظم حقایق تصوف اسلام بودہ ودر فن حصول

ولایت کامل سرمایۂ ہر شریعت

Marfat.com

احسان وتقوی مجدد کامل بوذ آرے پیشِ نظر وضمیر ووجدان من شخصیتے ظاہر می گردد وہستی نمایان
بیشود کہ در وقتِ خود مجموع فضائل عرفانی وجامع کمالاتِ انسانی وتہذیبات اخلاقی بوذ بطورِ
مثال حافظِ قرآن، عارفِ اسرار معارف متشابہات ومحکمات ومقطعاتِ قرآنی مدرس حقایق علوم
منقول ومعقول محدث اسرار سنتِ نبوی، فقیہ صاحب ملکہ علیا در استنباطات علمی وحقوقی واعظ
منبر علیای مراکزِ دینی اسلام صوفی صاف طینت حقیقت عرفانیات مراتب وجود ووجوب و
شیونات واعتبارات ومقام لاہوت وجبروت ومتکلم کیفیات کلامیہ ودقایق ونکات بارعہ اسرار
قدم وقضا وقدر ومعاد ومعاش ومبین رموز تکوینات علوی وسفلی وناشر قواعد غرائے مدنیت
وشریعت بیضاء ملت حنیفہ اسلام ادیب برجستہ وصاحب وجدان راسخ در اذواق روح افزائے
بلاغت ومعانی ومکنونات بدیعہ کمالات فصاحت صاحبِ خانقاہ کہ در وصفش گفتہ شدہ بیت

تصنیفِ اوست درس مقیمانِ مدرسہ تلقین اوست ذکر مریدان خانقاہ

اعنی صاحب المجد ابوالمکارم مجدد الفِ ثانی محدث رحمانی الشیخ الاجل احمد الفاروقی الکابلی سرہندی
قدس سرہ السامی

بہر حال من امروز خود را در مقابلِ آن شخصیت مشاہدہ میکنم کہ استاذ بزرگ در راہِ عرفان است
وباب نوین در معرفت برائے عالم باز نمود ودر تقویۃ ملت بیضاء اسلام چنان ہمت گماشت کہ
آثار اسلامی کہ قریب بمتلاشی شدن بوذ دوبارہ آن را مستقر نمود مومنین ومومنات را بہ ثقافتِ
اسلامی ہدایت نمود، صراط المستقیم شرع مطہر اسلامی را از طریق علم بروے ابنائے آن وقت کشود
وثابت ساخت کہ ملتِ اسلام در حفظ حیات مادی ومعنوی احتیاج باساس اسلامی داشتہ
وبدون اتکاء بدین ناموس الٰہی نمیتواند حیات خود را وقایہ نماید وہم استقلال تصوف
اسلام را بدلائل واضح عرفانی بمسلمانان از طریق علم ومعرفت ثابت ساخت کہ تصوف اسلام زادۂ خود
دین اسلام است این شخصیت بزرگ وصاحب معرفت علیا، کہ در تصوف تجدید نمود وآثار بزرگی را
از طریق عرفان ومعرفت وکشف بصورت یک وثیقہ مقدس گران بہائے عرفانی تدوین وذوقا

Marfat.com

وحالاً وعلماً آنرا ثابت فرمود ملقب بمجدد الف ثانی گردید وطریق شناخت علوم باطنیہ ورسیدن باسرار ومعارف ذوقیہ روحیہ را بآب وتاب دیگری داد واز اسرار ومعارف ذات مقدس وشیونات واعتبارات مراتب وجود ووجوب عالم اسلام را آگاہ ساخت واز مراتب محبت ومحبیت ومحبوبیت وخلت وفنا وبقاو سیر اربعہ وجواہر خمسہ اجزائے انسانی معارف بزرگ را در معرض بیان وتبیین اورد چنانچہ آثار برگزیدہ عرفانی حضرتش شاہدِ عدل دراین مدعا است این ذات خجستہ ومجتہد اعظم در علم عقائد وتصوف اسلامی ومجاہد اکرم در ابقا واعتلاے دین قویم اسلام ثابت فرمود کہ شریعت وطریقت وحقیقت باہم ارتباط ذاتی وصفاتی داشتہ واز یک منبع بزرگ علوم الٰہی ذات جل شانہ سرچشمہ گرفتہ آنجا کہ گفت طریقت وحقیقت خادمانِ شریعت اند ورسیدن بمراتب عرفان را منابع کیفیات علیاے شریعت اسلام دانستہ بیت

شرعِ بیضاء محمدؐ را یقین حامی توئی　　معدن الطاف فیض پاک سبحانی توئی

حضرت مجدد الف ثانیؒ در مکتوبات معدن الفتوحات کہ بنام در المعرفۃ ونور الخلایق و معرفۃ الحقائق یاد می شود روشنی علیا بر تصوف انداختہ ودر رسائلِ مقدس عرفانی خویش کہ بنام مبدأ ومعاد ومعارفِ لدنیہ ومکاشفات غیبیہ واثبات نبوت ورسالہ اسرارِ توحید مسمی بہ تہلیلیہ بزرگترین دقائق عالیہ عرفان را بیان فرمودہ کہ بر اصحاب کہ بصیرت علمی واذواق عرفانی دارند مخفی نماندہ دریں وقت چوں ضرورت مبرم بشرح اصول عرفان مجدد الف ثانیؒ دیدہ میشود وجامعہ را بطرف اذواق عرفانی ومعنوی متوجہ ساند احتیاج بزرگ برائے فہم اصول ایں تصوف کہ در الف ثانی بظہور پیوستہ داشتند۔ بہ عقیدۂ من دانایان راز ہاے آفاق وانفس ومربیان عالم انسانیت بجان کرا منتہاے اخلاق وتہذیب حیات مدنی اثر علمی وعرفانی آنہا در وقت معلوم وہویدا می گردد کہ آنہا در زمانۂ کہ حیات بسر می برند مورد مطالعہ آنوقت قرار گیرد لذا نظر بسیطی بدورۂ حیات حضرت مجدد الف ثانیؒ چوں می نمائیم نیم قارہ ہند در آں وقت بطرف ارتجاع در مسائل دیالوژی اسلام مواجہ بودہ بالخاصہ اصول تصوف اسلامی سخت تا ثیر طبقہ مرتاضایان ہنود آمدہ ومی خواستند کہ تصوف اسلامی را صبغ رہبانیت دادہ واصولیکہ برائے حفظ مقام برتر تنزیہ احدیت از عنصر ہاے

Marfat.com

بزرگ روحانیون اسلامی هویداست، آنرا بغبار ظلمانی حلول و اتحاد مراتب ظهور وحدت در کثرت دخل دهند و صورتِ انقطاع کلی را از تشبث به اصلاح عامه و حیاتِ معاش بترک التعرض و حیاتِ منفی از کیفیت وارتقاء رشد و هدایت توده بوجود آرند صوفیهٔ خام که در قرون پنج تا هشت زندگانی داشتند کیان علمای تصوف اسلام را نادیده پنداشته بحیات ریاضت مشغول بوده حجره نشینی ها را اختیار کرده بودند ریاضاتِ شاقه آن غیر از اینکه باشراق نفس را می افزود دیگر ثمره برای اعتلای روح وکیفیت بلند بردن غرائز علیا و تهذیب و انکشاف مقام برتر آفاقی و انفسی و وصول معارف مراتب صفات و شیونات وکشف اسرار روح اسلامی را دارا نبوده حتی با صول بود آئینم که تمایل عوام بهم رسیده بود که از اصول عبادتی آن که بر ثنویت بنا دارد و بطرف تناسخ و حلول مایل است پیروی می کردند و از جانب دیگر اصول ظاهر شریعت غرای اسلامی و ملتِ حنیفیهٔ اسلام نیز رو بضعف و انحطاط نهاده بود و اساس اسلامی از یک مفهوم همه جانبه و شامل از زهدها و موقیت های زندگانی باسعادت نزول نموده و قریب بود که ساقط شود و اسلام بصورت تنها یک اساس عبادتی جلوه گر میگردد معاندین می خواستند معاندین که دین اسلام را که بصفت یک دستور مکمل و همه جانبه و شامل بر تمام کیفیات حیاتی بشر حکم میکرد از بین ببرند بل اساسی که بر اقتصادیات و اجتماعیات زندگی بشر حکومت می نمود و بر مادیات و معنویات تاثیر بارزی داشت و بر سیاسیات و افکار و مشاعر آن نفوذ قوی را دارا بود و بر روشهای عملی زندگی فردی و فامیلی بطور یک وثیقه مقدس حاکمیت داشت از مفاهیم اصلیه خود پاشیده گردد بصورت ادراکات سرگشته و بی پایه ظاهر شود تا نعوذ بالله هیچ گونه از واقعیت و اعتباری را هائز نباشد و در اذهان مردم بطور عبادت خالص جلوه کند در حالی که اسلام اساسی است که زندگانی فردی و اجتماعی و حیات زن و مرد و خانواده را شامل است و بحیات دنیا و آخرت و علوم زمین و آسمان و طبیعیات و ماوراء طبیعت احاطه دارد ——— آیا چگونه این افکار بیگانه و ذلیل کننده حریتِ بشری در مزرعه دلها و حجره های افکار دماغی و غرائز نفسی کشت گردید و چگونه در درون مسلمین و مسلمات مستقر گردید که آنها از سیستم های غیر اسلامی که در

Marfat.com

آن وقت در نیم قارہ ہند کہ صورت مرکزیت را در ایشیا دارا بود استفادہ کنند و اصول حقہ و برتر ثقافت اسلامی را فراموش کنند این قسم پیش آمد سوء در آن زمان بظہور آمدہ و قریب بود کہ مقابل امانت بزرگ خداوندی جل شانہ کہ ناموس بزرگ اسلام است تودہ مسلم آن وقت مرتکب خیانت بزرگ گردند لا سمح اللہ بطور مثال یعنی شرک بکنند و دروغ بگویند و کینہ و رزی کنند و پردۂ ناموس را بدرانند و غیبت کنند و چنان بترک التعرض اغشتہ شوند کہ حفظ ناموس اجتماع و ناموس فرد را فراموش نماید و زندگانی خود را مراد دیگران نمایند و مسلمانان بمرگ جاودان مواجہ شوند خلاصہ آنکہ اسلام را با زندگانی چہ کار و دین را با واقعیت ہائے کہ مردم بروے زمین در آن دارند و بطور حقیقت دران زندگانی بکنند و حفظ حقوق عامہ و خاصہ در آن بعمل می آید چہ پیوند و چہ ارتباط البتہ برائے ثبوت این امر وسائل بسیار در آن وقت موجود بود مراکز اداره کہ عبارت از قوۂ حاکمۂ آن وقت بود تحت تاثیر مفاسد اخلاقی آمدہ و مبتلا بمفاسد اجتماعی و فردی بودند و قوائے استعمار غرب در تقویہ این مفاسد مداخلہ میکرد البتہ صحف تواریخ بہ این ارتجاع روشنی انداختہ و دور مسلمانان را از ثقافت اسلامی بیان کردہ در آن ہنگام بود کہ اختلاف بزرگ در اجتماع پدید آمد و اختلال کلی واقع گردیدہ ، حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی در نصف شب جمعہ بتاریخ ۱۴ شوال ۹۷۱ ہجری قمری در شہر مشہور سرہند بسحر آء وجود بظہور آمد و در حجر تربیت والد با فضیلت خود کہ عالم و فقیہ و حافظ آراب ظاہرہ اصول اسلام و صاحب معارف بلند روحانی تصوف اسلام بودند تربیہ گردید و بسیارے کتب عربیہ و حفظ قرآن مجید را در فصل اول صباوت فرمود سپس بمرحلہ دومی حیات نیک اسلامی پا نہاد بہ فراگرفتن و صول تعلیمات ثقافت اسلامی اشتغال ورزیدہ و صول علمی منقول و معقول را با انتہاء تحقیق و تدقیق از جماعہ فحول علماء و مدققین آن زمان کہ متصف بتقوی و حفظ نوامیس اسلامی بودند فراگرفتند مثل مولنا کمال الدین کشمیری و مولنا یعقوب الکشمیری للصرفی و این ذوات از کبار محققین طبقہ دانایان ثقافت اسلامی در آن وقت بودند و در سلسلۂ حدیث و تفسیر بسیط و وسیط و وجیز و اسباب نزول واحدی و بیضاوی و منہاج الاصول و غایت قصوی و صحیح بخاری و مسلم

Marfat.com

ومشکوۃ مصابیح وجامع صغیر سیوطی وغیرہ را از عالم ربانی قاضی بہلول بدخشانی فرا گرفتند
حضرت مجدد الف ثانیؒ تمام ایں علوم را کہ سنین عمر ایں پیشوائے بزرگ اسلام ہفدہم سال رسیدہ تمام
نمودند وطرق روحانی کہ مربوط سلسلۂ قادریہ وسہروردیہ وچشتیہ بودند از حضور والد بزرگوار وصاحب
معارف علیا شیخ عبد الاحد قدس سرہ اخذ نمودند ودر طریقۂ عالیہ نقشبندیہ کہ سبب ارتقاء تمام کیفیات
تقوی وفضیلتِ ظاہری وباطنی حضرت امام گردید از حضور مؤید الدین الرضی محمد باقی باللہ قدس سرہٗ
در مدت دو ماہ وایام چند حاصل نمودند وسلسلۂ نسبی حضرت امام بحضرت خلیفۂ دوم اسلام الناطق بالحق
والصواب فاروق اعظم سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی می شود[1] واجداد حضرت
امام از افغانستان کہ وطن اصلی شان بودہ در حدود سنہ ۷۵۰ ہجری برائے ایفائے جہاد با فیروز شاہ
تغلق کہ بہند رفتہ و جدِ حضرت مجدد الف ثانی کہ امام رفیع الدین قدس سرہ نام دارند واز کبار
روحانیون آن وقت بودند با فیروز شاہ تغلق بہ ہند آمدہ ودر شہر سرہند یا سہرند توقف نمودند ومرکز
رشد وہدایت در شہر شہیر سرہند اقامہ فرمودند ولادت حضرت امام در ہمیں شہر واقع شد کہ قبلاً بہ آن
اشارہ گردید حضرت امام از بدو حیات بہ نشر علوم دینی اسلامی در سرہند پرداختند وبتربیہ روحانی
بہ اساس طریقہائے قادری سہروردی وچشتی اشتغال داشتند وبعد از وفات والد معظم خود در سال
۱۰۰۸ھ بحضور حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ رسیدہ وبہ اجازہ مطلقہ از طریق عالیہ نقشبندیہ
نایل گردیدند وبہ امر مرشد عالی مقام خود بنشر طریقۂ نقشبندیہ بہمت گماشتند چوں مناسبت
این طریق باظاہر شریعت اسلامی بیشتر بود واتکاء کامل حضرت امام ربانی بدیں سلسلہ گردید ودر
ایں راہ عرفانی نفوس بشریت را بطرف تصفیہ وتزکیہ متوجہ ساخت واز انعکاسات آثار آفاق و
انفس وکیفیات ولایات سہ گانہ ورواسع لطائف خمسہ حظ وافر ذوق وحال نفوس طیبہ را بخشید واز
اسرار خاصۂ محبوبیت علیا وخلت ومحبت بر لطائف طالبین راہ جذبہ وسلوک آثار گرانبہائے تصوف
را ترزیق فرمود واز مراتب ہفت گانہ فہم قرآن مجید ضمائر ووجدان ومدرکہ آنہا را مستعد بفہم آن در مکتوبہ
ساخت بلی این آثار برگزیدہ کہ ذکر یافت از علوم وعرفان خاص مجدد الف ثانیؒ کہ نائب پیغمبر اولوالعزم است

[1] واجداد حضرت امام از افغانستان کہ وطن اصلی شان بودہ در حدود سنہ ۷۵۰ ہجری برائے ایفائے جہاد با فیروز شاہ تغلق کہ بہند رفتہ

Marfat.com

بودہ کہ در آثار قلمی آں عارف ربانی بیان گردیدہ بلے بیت

مہین فرزند فاروق است چون اب　　کنون نطق از زبان او کند رب

سراپا نسخۂ اخلاق فاروق　　بزہر منقصت تریاق فاروق

حضرت مجدد الف ثانیؒ کہ سنین عمر مبارکش بسنت نبوی بسال شصت و سہ ۶۳ رسید بحکم قضا و قدر سفر آخرت اختیار فرمود و در سرہند بدفون گردیدند کہ مصادف بسال ہزار و چہل و سہ ۱۰۴۳ بودہ بطرف جنت شتافت مصرع (اکتب بعام رحلتہ وارث الرسول) تاریخ وصال آں سرور نامی اسلام است و بر مزار مبارکش قبۂ علیا و مسجد کبیر بنا شدہ و ہم مدرسہ بنام مدرسہ مجدد اعظم تعمیر یافت و سرہند بنام دار الارشاد مسمی گردید و طریق تصوف بر اساس وحدت الشہود بلکہ بالاتر بر عالم از حضرتش بصورت یک دستور ثابت روحانی و وثیقۂ عرفانی باقی ماند کہ بہ ہزاران مرد مسلم و زن مسلمہ ہر کدام باندازۂ قابلیت خود نمودہ و می نمایند اصول علیاے کہ در تصوف کیان عرفاے اسلامی محافظہ نمودہ اہل سلوک از آن علماً و عملاً و ذوقاً پیروی کردہ و میکنند۔

از مدتے بود کہ آرزوے اکثر شان برایں تمنا بود تا شرحی بمکتوبات معدن الفتوحات کردہ شود لذا فاضل دانشمند مولوی نصر اللہ ہوتکی بر مکتوبات معدن الفتوحات شرح نمودند، آرے مولانا مذکور سالیان متمادی در حضور حضرت شیخ الاسلام صاحب قدر البارزغ مرشدنا نور المشائخ قدس سرہٗ از معارف کہ خاصۂ مکتب وحدت الوجود و وحدت الشہود بطریق خاص تصوف مجدد الف ثانیؒ ہست بصفت تلمیذ رشید آں قبلہ صفا کیشان بہرۂ علمی و ملکۂ علیا حاصل نمودہ و دریں ایام بشرح مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی نائل گردیدہ و اینک یک وثیقہ مقدس عرفانی و یک ذخیرۂ بزرگ معارف روحانی را برائے برادران اسلامی خود ترتیب نمودند این شرح بتمام معنی خواندہ را با اصول تصوف دورۂ جدید عرفان آشنا میسازد و از دوحۂ برگزیدہ این بوستان معرفت ابنائے مسلمین را نکہت خوشگوار روح افزا را استشمام خواہند نمود و بہ منازل و مدارج قصوی کرامت انسانی نائل خواہند گردید۔

Marfat.com

جزاه الله عنا وعن سائر المؤمنین خیر الجزاء

از برادر دینی و محب اهل عرفان حاجی علی محمد میمن سپاس می نمائیم که در طبع این اثر بزرگ روحانی اسلامی همت گماشت و آنرا بزیور طبع رسانید و در آثار نیک اسلامی سعادت علیا را بخود افزود و خاتمه احترام به صفات عالیه و کرامت نفس و تطهیر قلب و قالب و تمسک بمقدسات اخلاقی اسلام بابی را از رحمت در دل انسان باز می نماید و ایمان به مقدسات دینی سبب انکشاف روحانی گردیده نظم و ترتیب حیات مبدأ و معاد مختل نمی شود پس بیائید بحضرت احدیت جل سلطانه در ایمان بالله و ما جاء من عند الله راسخ تر شویم و از متابعت دین الهی قلباً و قالباً علماً و عقیدتاً ذوقاً و حالاً پیروی کنیم و با انجام فرائض اسلامی بمراتب برگزیده که بذات مقدس و صفات عالیه او تعالی تعلق دارد نزدیک تر گردیم البته از عنایات او تعالی بهره ے حاصل خواهیم نمود که سزاوار مقام برگزیده حضرت انسان است این عنایت برذات اقدس او تعالی گران است والسلام علی من اتبع الهدی والتزم متابعة المصطفی علیه وعلی اله واصحابه الصلوات العلی. بیت

مصلحت دید من آنست که یاران همه کار بگذارند و خم طرهٔ یاری گیرند

محمد ابراهیم مجددی ابن عمر

خانقاه مجددی کابل

۱۳۹۶-۱۶- ذیقعدة الحرام

میاں جمیل احمد نورستانی
ذخیرہ

Marfat.com

تقریظ

(از حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ حضرت مولانا سید زوار حسین شاہ صاحب دام فیوضاتہ)

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ وسلام علیٰ عبادہ الذین اصطفیٰ اما بعد، قال اللہ تعالیٰ عزوجل وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنَ ۝ قال المفسرون ای لیعرفون پس از ین کریمہ معلوم شد کہ مقصودِ اصلی درین نشأۃِ فانیہ از تخلیقِ جن و انس تحصیلِ معرفتِ حق است جل وعلا و معرفت حق بر دو نوع است، نوعِ اول معرفتے است کہ علماے عظام بیان فرمودہ اند و نوعِ ثانی آنست کہ صوفیۂ کرام بآن ممتاز اند و بیانش در کتبِ شان یافتہ میشود تا این زمان در بارۂ حقایق و معارف الٰہیہ بسیار کتب و رسائل تصنیف و تالیف گشتہ از ان جملہ مکتوباتِ قدسی آیات قدوۃ الواصلین امام المتقین قطب العارفین و المحققین شیخ الاسلام والمسلمین امام ربانی مجدد و منورِ الف ثانی قدسنا اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس امتیاز خصوصی دارد، حق سبحانہ وتعالیٰ در ذات ستودہ صفات حضرت ایشان قدس سرہ السامی چندین فضائل و کمالات تفویض فرمودہ و ودیعت نہادہ کہ در اولیاے امت بعد صحابۂ کرام رضی اللہ عنہم کم کسے را باشد، ولنعم ما قیل بیت :-

لیس علی اللہ بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد

حق آنست کہ بعد کتاب اللہ و کتب احادیث کم کتابے ہمچو مکتوبات حضرت ایشان بظہور آمدہ باشد، حقایق و معارف و علومِ شرعیۂ ظاہری و باطنی کہ در بینہا مبین گشتہ خصوصیت بالفِ ثانی دارد از پیشین کسے بتفصیل این حقائق و معارف پے نبردہ و لب نکشودہ حضرت ایشان قدس سرہ مقامات و اصطلاحاتِ جدیدہ بسیار در طریقۂ خود بیان فرمودہ اند و ہر مقام را شانے جدا و کیفیتے علیحدہ و اسرار و انوار مختلفہ ایضاح نمودہ اند، ہزاران علما و عقلا بتربیتِ ایشان بآن حالات و کیفیات و اسرار و غوامض سرفراز گشتہ و اقرار نمودہ اند، بشہادتِ اہلِ علم و شرع در طریقۂ حضرت موصوف اشتباہے نماندہ، عالمے باین طریقہ واصلانِ حق شدہ اند و میشوند، اولیائے امت در مجالسِ خود درسِ مکتوبات قدسی آیات را التزام داشتہ اند، اما ضرورت بود کہ کتابے در حلِ مشکلات اسرار و

Marfat.com

غوامض اینہا نوشتہ وچاپ زدہ شود تا از نیہا استفادۂ عمومی نمودہ شود۔ الحمد للہ کہ درین ایامِ فرخندہ فرجام جنابِ مستطاب عالمِ نبیل فاضل جلیل حضرت مولانا نصر اللہ صاحب کابلی متعنا اللہ تعالیٰ بطول بقائہ کتابے در حلِّ حقائق و معارف و اسرار و غوامض این مکتوبات شریفہ تصنیف فرمودہ اند و بامر و اہتمام حضرت ضیاء المشائخ دام ظلہم العالی ولازالت فیوضہم المتعالی بصرفِ جنابِ محترمی حاجی علی محمد صاحب پاکولا والا در بلدۂ کراچی پاکستان عنقریب از زیورِ طبع آراستہ شدہ نشر خواہد گشت۔ مولانا نصر اللہ خاں موصوف در حلِّ مشکلاتِ مکتوباتِ امام ربانی قدس سرہٗ مہارت تامہ دارند، ایشان از پیر و مرشدِ خود حضرت نور المشائخ نور اللہ مرقدہ سالہا باقاعدہ درسِ این مکتوباتِ عالیہ گرفتہ و بمطالعۂ کثیرۂ خود در فہم آنہا بہرۂ تام بہم رسانیدہ اند، و تا این عمر در تدریس اینہا در کابل و قندھار و دیگر مقامات مشغول بودہ اند، درین زمان در حلِّ غوامضِ این مکتوبات مثل مولانا موصوف شخصے دیدہ و شنیدہ نشد، و قبل ازین ہمچنیں کتابے در شرح آنہا چاپ نگشتہ، این خاکسار درین ایام بخدمت مولانا موصوف مجالس دارد و حلِّ بعض مقامات ازاں موصوف استماع نمایید، ماشاء اللہ باین خوبی شرح میدہند کہ سامع را اطمینانِ تام حاصل شود، و نیز شرح را از جائیہا مطالعہ کردہ مفید ترین یافتہ ام۔ انشاء اللہ این شرح عنقریب چاپ شدہ باعث تسکینِ لب تشنگانِ این معارف خواہد شد، اللہ تعالیٰ مصنف موصوف و مشائخ مصنف و ناشرین و معاونین را در دارین جزائے خیر روزی کناد و این شرح مستطاب را قبولیتِ عامہ ارزانی دارد و جمیع مسلمانانِ عالم را از فیوض و برکاتِ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی دائماً ابداً متمتع و منتفع سازاد بحرمۃ سید المرسلین و آلہ و اصحابہ اجمعین علیہ و علیہم الصلوات والبرکات والتحیات و آخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین ط

خادم خدام سلسلۂ عالیۂ نقشبندیہ مجددیہ

خاکسار **زوار حسین** غفر اللہ لہ ولوالدیہ

۲۸ صفر ۱۳۹۷ھ

Marfat.com

مقدمہ شارح

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خداوند ہادی دانا و توانا را شکر گذاریم کہ توسط حضرات انبیاے عظام کہ فرستادگانِ خاص حضرت حق سبحانہ می باشند از ذاتِ مقدس و صفات ثمانیۂ خود ما ناقصان عقل را باخبر و آگاہ ساختہ اند و اگر وجود شریف حضرات پیغمبران نمی بود ما ہم مانند فلاسفۂ یونان از سعادت معرفت حق سبحانہ بے بہرہ می ماندیم چنانچہ فلاسفۂ یونان کہ بزعمِ خود خود را استادِ کل و اعقل زمان می دانستند با وجود چنیں ادعا از معرفت خالق لایزال محروم و بے بہرہ ماندند و از راہِ خداشناس انحراف ورزیدند و در مسائل توحیدِ ذات و قدم صفاتِ ثمانیہ او تعالیٰ خبطہا نمودند چوں عنایت خداوند شاملِ حالِ ما بود لہذا از طریق شرائع بہ اسرار ذات مقدس و صفات ثمانیہ خود واقف و بآں مصدق گردانید، نحمدہ حمداً کثیراً علیٰ ھذہ النعماء الکاملہ

ہمچنیں بروحِ مبارک سردار دو عالم کہ خاتم النبیینؐ است درود بے پایاں می فرستم کہ فخر کائنات بودہ و تمام عالم بواسطۂ او ایجاد گردیدہ است، دریں مورد مؤلف کتاب مجموعہ خوانی در شعرے چہ خوش بیان داشتہ اند

لہ ھمم لا منتہا لکبارھا وھمتہ الصغریٰ ان اخرج الدنیا من العدم

یعنی سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دارائے آں ہمتہاے عالی است کہ بزرگی آں انتہا ندارد، اما از خورد ترین ہمت شان این است کہ ببرکتِ آن دنیا از کتم عدم بصحرائے وجود آمدہ است۔

علی الخصوص کہ ما مسلمانان جہان را از تاریکی شرک و جہالت نجات دادہ و بشاہراہ مرضیات

Marfat.com

خداوند متعال ہدایت فرمودہ اند واگر ہدایت ایشان نمی بود ما ہم مثل دیگران از مفاد معاش و معاد بے خبر و در گودال جہالت باقی می ماندیم، و نیز شکر گذاریم کہ خداوند مہربان از لطف و مرحمتِ خود ما را باخلاص دوستان خود مشرف ساختہ و بکمالات قدسیہ شان معتقد گردانیدہ علی الخصوص در فہم مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی یک اندازہ ملکہ عالی عطا فرمود و مکتوبات شان کہ معلم ظاہر شریعت و مبین باطن شریعت بودہ و مشتمل بیان درجات ہفتگانہ متابعت سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم است و مسائل بزرگ عقائد اسلامی کہ علمائے کرام اسلام بروے علم و استدلال بیان کردہ اند، درین کتاب از روے کشف و ذوق تشریح گردیدہ است و مسائل مہمی کہ اکثر دانشمندان جہان در حلِ آن عاجز شدہ اند، دراین کتاب بصورت واضح موجود است۔ چنانچہ در مورد اینکہ وجود حق سبحانہ عین ذات او تعالیٰ بودہ است و یا غیر ذات مقدس او درین کتاب مفصل تشریح شدہ کہ حق سبحانہ بذات خود موجود است نہ بوجود، و صفاتِ ثمانیۂ حق تعالیٰ بذات پاک او موجود ند نہ بوجود و وجود و وجوب ہم دران بارگاہ مقدس رسیدہ نمی توانند۔ بیت

زاعلیٰ بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وحل این مسائل از فہم و ادراک بسیارے علماء و عرفاء و دانشمندان سراسر جہان بلند است اما در مکتوبات قدسی آیات تمامی ہمچو مسائل بیک منطق سلیم و اصول قوی علوم عرفانی توضیح کامل یافتہ است۔

راجع بمراتب حقیقتِ محمدی و حقیقتِ احمدی و حقیقتِ کعبۂ معظمہ و حقیقتِ قرآنِ کریم و حقیقتِ صلوٰۃ کہ درین وثیقہ منظمہ عرفان تفصیل دادہ شدہ در کتب دیگر دیدہ نمی شود۔ حقایق سبعہ کہ عبارت از حقیقت ابراہیمی و حقیقت موسوی و حقیقت محمدی و حقیقت احمدی و حقیقت کعبۂ معظمہ و حقیقت قرآن کریم و حقیقت صلوٰۃ و ہمچنان برتری یک حقیقت بحقیقت دیگر درین کتابِ مقدس بیان گردیدہ یگانہ دستور قصوی و کیان علمی است کہ از سینہ مملو از حقایق روحانی حضرتش بظہور پیوستہ و از مختصات کمالات مجدد الفِ ثانی است، و ہم در بارے فضائل صحابہ کرامؓ و برتری شان نسبت باولیاے امت و افضلیت خلفاے راشدین بیش از ہر کتاب دیگر بیانات کافی دادہ شدہ است۔

Marfat.com

مطالب ارزندہ کہ راجع بولایتِ صغریٰ کہ ولایتِ اولیاے کرام است وولایتِ کبریٰ کہ ولایتِ انبیاے عظام است وولایتِ علیاء کہ ولایت ملاء اعلیٰ است چنیں اقناع کنندہ بحث علمی در ہیچ اثرے از علومِ روحانی دیدہ نشدہ در مورد کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات حضرات انبیاے اولوالعزم نیز درین کتاب مطالب مفید بتفصیل ذکر است۔

کمالات لطائف عشرہ انسانی کہ پنج، آن از عالمِ امر است یعنی قلبِ نوری وروح وسر وخفی واخفیٰ۔ وپنج دیگر از عالم خلق اند کہ عبارت از نفس ناطقہ وعناصر اربعہ بودہ، ومبدأ فیض آنہا کہ از عالم وجوب است در تمام صفحات علمی چنیں توضیح نامہ وشایستہ مقام کیفیات باطنی انسان ذکر نشدہ است۔

تفصیلات مبادی فیوض لطائف انسانی کہ درین کتاب مذکور است در کتب دیگر یافت نمی شود ودر مورد مبادی فیوض لطائف انسانی فرمودہ اند۔ مبدأ فیض قلب نوری، صفات اضافیہ وفعلیہ است کہ برزخ وجوب وامکان است، ومبدأ فیض روح صفاتِ ثبوتیہ ثمانیہ می باشد ومبدأ فیض لطیفۂ سر شیونات ذاتیہ است، ومبدأ فیض خفی صفاتِ سلبیہ است کہ باعتباراتِ ذاتیہ راجع می شود، ومبدأ فیض اخفیٰ شان العلم کلی می باشد۔

مبدأ فیض نفس ناطقہ وعناصر ثلاثہ غیر از عنصر خاک اسمِ باطن وردوائر ثلاثہ خداوند جل شانہ است ومبدأ فیض عنصر خاک تجلیاتِ ذاتیہ است وادراک ذات مقدس او تعالیٰ بہیئتِ وحدانی انسانی مربوط است وبتفصیل آمدہ کہ مبدأ فیض کدام پیغمبر اولوالعزم کدام صفت حق تعالیٰ است، ومبدأ فیض پیغمبر اولوالعزم دیگر کدام صفت حق جل جلالہ است، ومبدأ فیض اولیاے آدمی مشرب کدام صفت خداوند کریم است، ومبدأ فیض اولیاے نوحی مشرب کدام صفت او تعالیٰ بودہ، ومبدأ فیض اولیاے ابراہیمی مشرب کدام صفت باری تعالیٰ می باشد ومبدأ فیض اولیاے موسوی مشرب کدام صفت بودہ، و مبدأ فیض اولیاے عیسوی مشرب کدام صفت مربی آنہا است، ومبدأ فیض اولیاے محمدی مشرب کدام صفت قادر سبحان است وایں مسائل دقیق کہ اولیاے ایں امت مرحومہ چرا مشارب انبیاے عظام گذشتہ بودہ باشند درین کتاب مبارک تفصیلات زیادی دادہ شدہ است۔

Marfat.com

همچنین تعین اول ظهور ممکناتِ عالم که دریں کتاب تفصیل داده شده نسبت بتعینِ اول که دیگران گفته اند پنج مرتبه برتر است و درباره اینکه ظهورِ اول ممکنات کدام چیز بوده است نیز مطالب ارزنده دارد و بعض مسائل مهم عقائد اسلامی که علمای ماتریدیه و اشعریه دران اختلاف نظر داشته و بکدام فیصله نرسیده اند، حضرت امام فیصله آن مسائل را به محضر حضرات انبیاے عظام عرض کرده و فیصله تصویب مبارک شان را حاصل داشته و برای ما عنایت فرموده اند، این موضوع در مکتوب ۵۹ مفصل بیان شده است۔ سبحان اللہ چه لیاقت خدادادی که در حین حیات این جهان فانی به زندگان جهان ابدی ملاقات می نمایند و از حضور شان فیصله میگیرد و در مورد اینکه حق سبحانہ "از ما بما نزدیکتر است" توضیحات فرموده و روشن ساخته که بماهیت ظلی نسبت بخود ماهیت ظلی ما هیت اصل نزدیک تر است، زیرا که قیامِ ظل به وجود ظلی خود نبوده بلکه قیام آن بواسطهٔ اصل او بوده لهذا چیزے که سببِ قیام ماست ذات مقدس او تعالیٰ است که از ما بما نزدیک تر است۔

و هم در مکتوب ۱۱ حصه ششم فرموده اند که "قلب انسان نسبت به عرش مجید یک فضیلت جزئی دارد زیرا که عرش مجید مظهر ذات و صفات ثمانیه او تعالیٰ است اما قلب عارف که عاشق ذات مقدس است تنها مظهر ذات منزه او تعالیٰ میگردد چنانچه بزرگان فرموده اند۔ بیت

عرش و غرنین هر دو یک طبق است　　بلکه غرنین شریف تر طبق است

و درباره اینکه مقام عروج و مقام استقرار انبیاے عظام از هم جدا می باشد و مقام استقرار شان صفت مربی آن بزرگواران است و عروجاتِ شان بذات مقدس او تعالیٰ است و نیز عروج اولیاے کرام از مقام استقرار انبیاے عظام فوق تر واقع می شود اما عروجات حضرات انبیاے عظام غیر متناهی است و مقام استقرار هر کدام از انبیاے عظام و اولیاے کرام صفت مربی آنها است و عروج شان از مقام استقرار شان بلند تر می باشد و اقل قلیل از اولیاے کرام بعروجات حضرات انبیاے عظام مشرف می شوند۔

Marfat.com

راجع بتصدیق قلب ویقین آن فرموده که تصدیق عبارت از یقین و تسلیم وگرویدن است و یقین تنہا ایقان بدون تسلیم است، چنانچه کسے فکر کند که شخص دیگرے نسبت باو فاضل تر است که اگر فضیلت او را نسبت بخود قبول نماید دراین صورت یقینِ او تصدیق گفته می شود ورنه صرف یقین است واز اینجاست که در داشتن ایمان بشریعت محمدی تنہا یقین را اعتبار نداده تصدیق را ایمان دانسته اند۔ چنانچه یہود و نصاریٰ بحقیقتِ قرآن و رسالت حضرت پیغمبر اکرم صلی اللہ علیہ وسلم یقین داشته اما تصدیق ندارند (این مطلب به مکتوب ۵۱ حصه ہشتم موجود است)۔

خلاصه اینکه معارف مکتوبات قدسی آیات از فہم اکثر علماء حتی از فہم خواص که اولیاء اند نیز بلند تر است، چنانچه خود حضرت امام در مکتوبے می فرماید" این معارف خاصهٔ اولیاے مرادان و محبوبان است اولیاے مریدین و محبین در عصر حضرت نوحؑ هم پایں معارف نمیرسند بلکه این معارف خاصهٔ محبوبان است محبان اینجا قدمگاه ندارند اگرچه اولیاے محبین و مریدین در سیرہاے عرفانی متوجه عالم ملکوت وجبروت ولاہوت هم گردند نمیتوانند بدین دقت وتوانائی که حضرت مجدد الف ثانیؒ ارشاد نموده اند مهتدی گردند، ونیز فرموده که" این معارف معارفِ حضرات انبیاے عظام است واز معارف اکثر اولیاے کرام برتر است ذلك فضل الله یوتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم

ونیز در مکتوب ۲۵۱ فرموده اند" انگارم که حضرت مهدی موعود که با کملیت ولایت محمود است نیز بریں نسبت خواهد بود و تتمیم وتکمیل این سلسله علیه خواهد فرمود"۔

اے عزیز! کمالات حضرت امام کمالات حضرات انبیاے عظام می باشند از ادراک اکثر اولیاے کرام بلند تر است بسیار اقل قلیل اگر با مثال معارف حضرت امام رسیده باشند یقین است که به عین حضرت امام نرسیده اند واین طور اشخاص اقل قلیل می باشند۔ ذلك فضل الله یوتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیمه

مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی که علماے علام پایهٔ علمیت او را می دانند از جمله خادمان و زمرهٔ

53175

Marfat.com

خلفاے حضرت امام است در مدح حضرت امام میفرماید ملجاے مشیخت معدن عرفان" وحضرت شیخ فضل اللہ برہانپوری صدیقی کہ معاصر حضرت امام بودہ میفرمودند آں چیزے کہ قطب الاقطاب حضرت مجدد میفرماید ہمہ صحیح می باشد واو در بیان آن اسرار صادق وبآن اسرار مشرف است۔ حضرت شیخ حسن غوثی در کتاب مناقب اولیا حضرت مجدد را بدین طور می نویسند بالانشین مسند محبوبیت صدر آرائے محفل وحدانیت خداوند مقام فردیت صاحب مرتبۂ قطبیت۔

از مردم معتمد منقول است کہ یک نفر مریدے میر مومن بلخی برائے اخذ فیض بحضور حضرت امام حاضر وسلام شیخ خود را وسلام مولانا میرک شاہ وسلام شیخ حسن قبادیانی وسلام قاضی القضاۃ تولک را بحضور حضرت امام رسانید وعرض نمود کہ شیخ من گفت کہ اگر کبر سن وبعد مسافت مانع نمی بود بخدمت او حاضر وعمر باقی را بحضورشان می گذرانیدم۔ چون موانع موجود است بنابرآن امید دارم کہ مرا غائبانہ در جملہ مخلصین خود حساب فرمایند وطور غائبانہ از انوار خود افاضہ فرمودہ باشند ونیز منقول است کہ یک عزیز از بلخ بہ ہندوستان آمدہ بود گفت وقتی کہ میر محمد مومن بلخی مکتوبات حضرت امام مطالعہ کرد آنرا بالاے سر خود گذاشتہ وبدون اختیار رقص کرد وگفت کہ اگر این بزرگ بزمانۂ سلطان العارفین ودر وقت سید الطائفہ حضرت جنید می بود خدمت اورا می کردند۔

حضرت شیخ احمد جام زندفیل نوالہ حضرت عبد اللہ بجلی یمنی کہ از جملہ اصحاب کرام بود واز جملہ بسیار اولیاے قدیم است میفرماید کہ ما چند احمد می باشیم احمد آخرین ماکہ در رہند خواہد بود بہ تہنیت ہمہ ہم نام ہاے خود بلند تر وکامل تر است۔

حضرت شیخ خلیل اللہ بدخشی کہ مزار مبارک او در قریہ اورسج وپرخار می باشد واز مشائخ سہروردیہ است در مدح حضرت امام فرمودہ کہ در ہند یک شخص ظہور خواہد کرد کہ عالم را انوار خود منور خواہد ساخت، کاشکے حیات وفا میکرد کہ از حضورشان استفادہ می کردم از مقدرات خداوندی وفات حضرت خلیل اللہ وتولد حضرت امام در یک سال رخ دادہ است

Marfat.com

به علمائے کرام معلوم است کہ کتاب تتمہ علم عقائد کہ کتاب بسیار نادر و بسیار دقیق است تصنیف علامہ یوسف کوسج قرہ باغی است مولانا محمد یوسف مذکور از جملہ مخلصین حضرت شیخ خلیل اللہ بودہ و تتمہ را در خانقاہ حضرت شیخ تصنیف فرمودہ بنا بران نام آنرا خانقاہی گذاشتہ اکثر علمائے آنرا نہ خواندہ و نہ دیدہ اند ما از فضل و مرحمت وہاب حقیقی بندہ بقرائت آن مشرف شدہ ام لطیفہ اینکہ دیگر اینکہ تمام پسر مولانائے مذکور یعقوب بودہ بنا بران در مرثیہ پدر خود فرمودہ مصرع

رفت یوسف ز خانۂ یعقوب

حضرت امام میفرمایند کہ در ابتدائے احوال سلوک بہ مزارات بزرگان می رفتم دران اثنا بہ زیارت شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم فرمودند کہ تو یک نفر مہمان عزیز می باشی نزد ما چیز نیست کہ بخدمت شما تقدیم گردد این قدر ہست کہ تصرف سرہند را بہ من سپردہ بودند آنرا بہ تو بخشیدم۔

ایں بود نمونۂ از خصوصیات بعض از معارف حضرت امام کہ مشت نمونہ خروار بر اے علاقمندان عقاید و دوستداران عرفان و تصوف عرض شد و تذکار احصائے تمام کمالات حضرت امام ربانی دریں مقدمہ مختصر گنجایش ندارد۔

خلاصہ تشریح ایں کتاب مقدس یک انعام بزرگی است از حق سبحانہ تا تمام مسلمانان بمعارف عالیہ آن کتاب مستطاب یک اندازہ آشنا شوند و ایں تشریح فی الجملہ کہ ما نمودہ ایم نیز از اثر فیض تعلیمات قطب ارشاد وقت خود جناب شیخ الاسلام حضرت نور المشایخ قدس سرہ بودہ است یعنی این کمینہ بحیث تلمیذ آں عارف سبحانی مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رح را کہ در (۹ حصہ و در داخل سہ) دفتر می باشد کہ دفتر اول آں حاوی ۳۱۳ مکتوب در داخل پنج حصہ بنام در المعرفت، و دفتر دوم آن دارائے ۹۹ مکتوب در دو حصہ بنام نور الخلایق، و دفتر سوم آن دارائے ۱۲۴ مکتوب در دو حصہ بنام معرفت الحقائق یاد می شود۔ از نزد این شخصیت عالی عرفانی خاندان مجددیہ استفادہ نمودہ ام و در طول زندگی تدریس و تعلیم آن را بطالبان و علاقمندان

Marfat.com

آن این مکتبِ عرفانی بکمالِ اخلاص وعلاقہ قلبی شیوۂ خود قرار دادم ودر خلال تدریس این رشتۂ تصوف سالہا باین اندیشہ وآرزو بودم تا بتوانم استفادہ این مسائل دقیقہ علمی وتصوفی را کہ از جناب نورالمشائخ علیہ الرحمہ بدست آوردہ ام بنام شرح مکتوبات شریف در قید تحریر آوردہ باستفادہ ومطالعہ کافہ علاقہ مندان وبرادران دینی عرضہ نمایم۔

بالآخرہ بعد از پنجاہ سال تعلیم وتعلم دریں سالہای اخیر فرصتی بمن دست داد تا بہمکاری برادر عزیزم حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی کہ در مضامین مکتوبات قدسی آیات آشنا بودہ کتابت وترتیب شرح این کتاب مقدس را بہ عہدہ داشت بہ تحریر وترتیب آن پرداختیم ودر نتیجہ بروز دوشنبہ ۱۷ شوال سال ۱۳۹۶ ہجری قمری کہ مطابق بہ ۹ امیزان ۱۳۵۵ شمسی است۔

پوشیدہ نماند کہ مدیر صاحب مطبوعات آغای خیری نزد در بعض مسودات با ما معاونت زیادہ فرمودہ اند، ودریں راہ آرزوے دیرینہ ام از لطف ومرحمت خداوندی برآوردہ شد۔ وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت والیہ انیب۔

یارب آن غنچۂ خندان کہ سپردی بمنش　　می سپارم بتو از کید حسود چمنش

مولوی نصراللہ

Marfat.com

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

شرح حصہ اول مکتوباتِ قدسی آیات

مکتوب اول

حضرت امام دریں مکتوب از اسمِ ظاہر، و توحید وجود، عروجات فوق العرش بیان فرمودہ اند مراد از اسمِ ظاہر دریں جا چنانچہ اسمِ ظاہر وضمیر نحوی مراد نیست، تکرار اسم باظاہر و باطن نیز مراد نمیباشد بلکہ مراد از معارف اسم ظاہر آن معارف و تجلیات است کہ در ادراک و تعبیر سالک میگنجد، چنانچہ تجلیات اسماء وصفاتِ او تعالیٰ۔

ومراد از معارف اسم باطن ہماں تجلیات ومعارف است کہ در ادراک و تعبیر سالک نمیگنجد چنانچہ تجلیات ومعارف ذات بحت او تعالیٰ کہ بسبب بیچونی و بے کیفی از ادراک سالک بلند است وآنچہ عرفاء فرمودہ اند: من عرف اللہ طال لسانہ منوط بمعارف اسمِ ظاہر است وآنکہ فرمودہ اند من عرف اللہ کل لسانہ مربوط بمعارف اسمِ باطن است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید فالسیر فی العلم، سیر فی الاسم الظاہر، والسیر فی العلیم، سیر فی الاسم الباطن وتجلیات حق تعالیٰ بانواع متعددہ است یعنی بصورت، صفات، وظلال صفات، وبصورتِ اشجار، وگل وچراغہا، این مکتوب شریف از جملہ حالات ابتدائی حضرت امام است ودر ابتداء توحیدِ وجودی بحضرت امام نیز ظہور کردہ بود بعد ازاں حق تعالیٰ حضرت امام را بمعارف بلند رسانیدہ واز مضیق توحیدِ وجودی خلاص گردانیدہ ومعلوم است کہ نزد حضراتِ صوفیہ وجود یہ تمام مخلوقات ظہوراتِ حق تعالیٰ می باشد۔

چنانچہ مغربی می فرماید۔ بیت

Marfat.com

زدریا موجِ گوناگون برآمد — زبیچونی برنگِ چون برآمد
گہے درکسوتِ لیلیٰ فروشد — گہے برصورتِ مجنون برآمد
چویارآمد زخلوت خانہ بیرون — ہمان نقشِ درون بیرون برآمد
ازان دریا درین امواج ہر دم — ہزاران گوہرِ مکنون برآمد

یعنی حضرات انبیاے عظامؑ برآمدند۔ حضرت شیخ اکبر علامہ محی الدین ابن عربی میفرماید۔ البحر بحر علی ماکان فی القدم ان الحوادث امواجہٗ وانہارٌ وایضاً ۔ درتفسیر صادی وغیرہ موجود است کہ درروزِ قیامت حق تعالیٰ بصورتِ ہر حرفِ قرآن تجلی خواہد کرد، وآنچہ درحدیث شریف وارد است رأیت ربّی فی احسن صورۃ۔ آنجانیز مراد تجلی حق تعالیٰ است، زیراکہ اللہ تعالیٰ ازصورت منزہ است۔ حضرت امام درمکتوبے میفرماید: تجلیاتیکہ درصور حسی ومثالی، وآنچہ درپردہ انوار است ہمہ داخل سیرآفاقی است۔

تذکرہ: ترقیاتِ سالک ایں راہ بتکرار اسمِ ذات وتکرارِ نفی واثبات وتلاوتِ قرآنِ عظیم درنماز وخارجِ نماز مربوط است، وتکرارِ اسم یاظاہر ویاباطن تعلق ندارد، مقتدایان طریقۂ علیہ نقشبندیہ درحقِ مبتدی تکرار اسم ذات ودرحقِ منتہی ومتوسط تکرار نفی واثبات، ودربدایت نہایت تلاوت قرآن عظیم بدون نماز، ودرنہایت النہایت تلاوت قرآن عظیم درنماز مقرر فرمودہ اند، و میفرمایند کہ عمل بردونوع است اعمالِ ابرار واعمالِ مقربین، عملِ ابرار آنست کہ سبب ثواب بودہ، اما سببِ ترقیات وعروجات نمیباشد۔ وعملِ مقربین آنکہ ثواب است سبب ترقیات وعروجات نیز میگردد وبقا وبقا کہ دورکن ولایت اند میرسانند، پس درابتداء درحق مبتدی تکرار اسمِ ذات انا عمالِ مقربین بودہ وتکرار نفی واثبات وتلاوت درحقِ او اعمال ابرار است کہ سبب ترقیٔ او نمی گردد ودرحین ابتداء توسط تکرار نفی واثبات وتلاوت قرآن خارج نماز عمل مقربین وتکرار اسم ذات عمل ابرار است، ودرحقِ منتہی تلاوت قرآن کریم درنماز عملِ مقربین، وتکرار اسم ذات ونفی واثبات عمل ابرار است۔

ع ہر سخن جاے وہر نکتہ مکانے دارد

Marfat.com

نمی بینی کہ فضیلت سورۂ فاتحہ از فضیلت تشہد زیادہ تر است، اما خواندن فاتحہ در قعدہ خطا است، تکرار اسمِ او تعالیٰ سبب جذب و محبت و میلان طالب است بطرف عالمِ وجوب، زیرا کہ فرمودہ اند من احب شیئاً اکثر ذکرہ و چون نسبت از امور متکررہ است معنی جملہ مذکورہ این می شود من کثر ذکرہ احبہ کسیکہ بسیار یاد کند چیزے را آن چیز محبوب او خواہد گشت۔ ازین جہت مجتہدینِ طریقت تکرار اسم ذات او تعالیٰ را در حق مبتدی مقرر فرمودہ اند تا سالک بمحبت عالمِ وجوب شرف و بآن طرف جذب شود، و مراتبِ وجوب در حقِ او مشہود گردد، اگر صاحب کشف بودہ ورنہ در بینِ او، و بین عالم وجوب حجاب نخواہد ماند اگرچہ در کشفِ او نہ در آید مگر بذوق خود خواہد فہمید کہ حجاب نماندہ است، و چوں مراتب وجوب ظلال بسیار دارد، بنا بر آن در حق متوسط تکرار نفی و اثبات را وظیفہ ساختہ اند تا از ظلال باصل برسند۔

چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ تکرار کلمہ طیبہ ولایت را از ظلال باصل می رساند و نبوت را بدرجات علیا میرساند و تلاوت قرآن کریم را در حق منتہی برائے آن گذشتہ اند کہ اگر سالک از گرفتاریٔ غیر و نیز از گرفتاریٔ ظلال رہائی نیابد، و از محبتِ نفس خلاص نشود از تلاوتِ قرآن کریم محظوظ نمی گردد و اسرارِ قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ بیت

عروس معنی قرآن حجاب آنگہ برانداز ۔۔۔ کہ دارائے ایمان بسا مجرد بینہ از غوغا

ظلال عبارت از تعلقاتِ صفات و یا از تمثال صفات می باشد، تعلقات صفات چنانچہ تعلق علم بمعلومات، و تعلق قدرت بمقدورات است و تمثال صفات دیدن نمونۂ صفات است در عالم مثال چنانچہ صورتِ زید در آئینہ تمثال زید است پس عارفی کہ در بین او و در بین ظلال صفات حجاب نماندہ باشد بولایتِ صغری رسیدہ و ولایتِ صغری ولایت اکثر اولیاء است و بعض حضراتِ آنہا بخود صفات میرسند کہ ولایتِ کبریٰ است، و ولایت انبیاء عظام است و کمالاتِ نبوت انبیاءِ عظام بذاتِ بحت او تعالیٰ متعلق است و ولایت ملاءِ اعلیٰ بشیونات ذاتیہ او تعالیٰ تعلق دارد، پس ولایتِ ملائکہ از ولایتِ انبیاءِ کرام برتر است و فضیلت انبیاءِ کرام بر ملائکہ

Marfat.com

باعتبار کمالاتِ نبوت است پس لازم است کہ مراتب اسماء وصفات او تعالیٰ را یک اندازہ مفصل تر بیان کنیم۔

پوشیدہ نماند کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ کہ در خارج بوجود زائد موجود اند، این صفاتِ ثمانیہ ظلال نیز دارند کہ عبارت از تعلقاتِ صفات و یا تمثالات صفات است و ظلال صفات را مجازاً صفات می نامند۔ اسم و صفت او تعالیٰ دارای سہ مراتبِ ذیل است:

(۱) مرتبۂ ظلال

(۲) مرتبۂ خود صفات

(۳) مرتبۂ شیونات

(۴) مرتبۂ اعتبارات

وصول بظلالِ صفات ولایت صغریٰ و وصول بخود صفات ولایتِ کبریٰ است کہ ولایتِ انبیاءِ عظام است و وصول بشیوناتِ ذاتیہ ولایت ملاءِ اعلیٰ است و وصول بذات او تعالیٰ کمالاتِ نبوت است و فرق در بین صفات و شیونات و اعتبارات آنست کہ صفات وجود خارجی زاید داشتہ و شیونات از ذاتِ او تعالیٰ منتزع بودہ وجود خارجی ندارند پس مرتبۂ شیونات از مرتبۂ صفات بلند تر است و اعتبارات نیز منتزع از ذات او تعالیٰ می باشند و فرق در بین شیونات و اعتبارات باعتبار ادراکِ عارف است، اگر عارف مشاہدہ کند کہ انتزاع علم و یا قدرت و یا صفت دیگر از صفات ثمانیہ او تعالیٰ منتزع گردیدہ، این مشہودات را شیونات می نامند و اگر عارف بداند کہ یک صفت از صفات او تعالیٰ منتزع گردیدہ اما تعین آن صفت در ادراک ما نمی آید، این مرتبہ را اعتبارات می نامند و مرتبۂ اعتبارات فوق مرتبۂ شیونات است، زیرا کہ ہر اندازہ کہ عارف بذاتِ او تعالیٰ نزدیک تر گردد ادراک او بسبب بے کیفی آں مرتبۂ مقدسہ کم شدہ می رود۔

زا علی بالا و بالا تر بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ تفاضل اقدام اولیاءِ کرام باعتبار تفاوت این مراتب متفاوتہ است

حضرت امام در بارۂ وحدۃ وجود و یک قسم خاص از توحید کہ برائے شان ظہور یافتہ

Marfat.com

میفرماید کہ حق تعالیٰ در جمیع اشیاء بتجلی خاص علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت الخ

پوشیدہ نماند کہ توحیدِ وجود چند قسم است، اول آنکہ سالک خود را عین حق بیند، دوم آنکہ خود را ظل حق می بیند، سوم آنکہ خود را و عالم را مظہر و مرآت حق می بیند، چہارم آنکہ احاطۂ حق را بعالم احاطہ ذاتی می بیند یعنی ذاتِ او تعالیٰ را محیط عالم می بیند، پنجم آنکہ معیت او تعالیٰ را بعالمِ معیت ذاتی می بیند نہ علمی، وحال آنکہ احاطہ و معیت او تعالیٰ علمی است۔

سوال: این گفتار وجودیہ خلاف عقیدۂ اسلامی وخلاف عقیدۂ اہل سنت و جماعت است آنہا را چگونہ بزرگ بدانیم۔

جواب: این فرمودہ اولیاءِ کرام عقیدہ نیست بلکہ بیان حال است و بہ ثبوت رسیدہ است کہ حضرت منصور در مجلس در شبانہ روز یک ہزار رکعت نماز ادا می نمود، وطعامے کہ دست ظلمہ بہ آن مساس میکرد نمیخورد، و در روزے کہ بشہادت رسید پنجصد رکعت شبانہ خود را ادا کردہ و پنجصد رکعت روزانہ او ادا نشدہ بود۔ پس عُقلا باید فکر کنند کہ اگر اظہار کلمہ انا الحق عقیدۂ او می بود این قدر نماز را برائے کہ و برائے چہ ادا میفرمود۔

پوشیدہ نماند کہ توحیدِ وجود یک حالت و معرفت ابتدائیست و اکثرے اقسامِ توحید در مرتبہ علم یقین است یعنی سالک تا این وقت از مقام عین الیقین و حق الیقین خبر ندارد، و شہودِ او از عالمِ امکان بالاتر نرفتہ بلکہ ممکن را بعنوان واجب می بیند، اگرچہ یک نوع توحید، در عین الیقین ہم پیدا می شود و معرفت توحیدِ شہودی ازین معرفت برتر است و توحیدِ شہودی آنست کہ شہود عارف بذاتِ او تعالیٰ تعلق گرفتہ باشد و عالم از شہودِ او برآمدہ باشد و این مرتبہ عین الیقین است و حق الیقین ازین دو معرفت برتر است و حق الیقین آنست کہ عارف بعد از عین الیقین بسبب انعکاس مراتبِ وجوب ہر دوے واجب و ممکن را مشاہدہ کردہ بتواند۔

سوال: علم الیقین و عین الیقین نقیض یکدیگر اند، چہ علم الیقین شہود ممکنات است و عین الیقین شہود مراتبِ وجوب، وحال آنکہ ناممکن فراموش نشود عالمِ وجوب مشہود نمیگردد

Marfat.com

و در وقت شہود عالم وجوب عالمِ امکان از شہود می برآید پس اجتماع این ہر دو علم چگونہ خواہد شد۔

جواب: سالک دارائے لطائفِ عشرہ است و در مقام حق الیقین نفس عارف بعد از متخلق شدن باخلاق اللہ و اطمینان نزول می فرماید و روحِ او از برائے طے نمودن مقاماتِ عالیہ در عروج می باشد پس در مقام حق الیقین، علم الیقین و عین الیقین جمع می شوند یعنی روح در عین الیقین است و نفس در علم الیقین، و یا اینکہ بعد از عین الیقین سالک متخلق باخلاقِ خداوندی میگردد و علمِ او پرتو علمِ الٰہی می شود، چون در علمِ الٰہی ہر دوے واجب و ممکن حاضر است، در علمِ عارف نیز ہمچناں خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید کہ عروجات بر فوق محدد یعنی عروج بفوق العرش بسیار واقع شدہ است و عروجِ علمی و روحی اولیائے کرامؒ بلکہ عروج تمام لطائف شان بعرش و فوق العرش واقع می شود، بمقام پنجگانہ عالمِ امر و عالمِ روح کہ بفوق العرش می باشند عروج میکنند و از انجا نیز گذشتہ بعالم وجوب می رسند، تفصیل مقام قرار ذیل است۔

انسان از لطائف عشرہ و اجزائے دہ گانہ مرکب است کہ پنج آن از عالم خلق کہ تحت العرش میباشند یعنی عناصرِ اربعہ و نفسِ ناطقہ و نفس خلاصہ و عصارہ عناصر اربعہ است و پنج دیگر آن از عالمِ امر است یعنی قلب نوری و روح و سرِ خفی و اخفی کہ در وجودِ انسان بودہ و موطن اصلی شان فوق العرش است پس قول حکمائے یونان کہ گفتہ اند کہ فوق العرش چیزے نیست باطل است، تابعانِ دینِ محمدیؐ و ملت مصطفوی این عوالم پنجگانہ فوق العرش را دیدہ می توانند، و این اجزائے پنجگانہ عالم امر ہر کدام در وجودِ انسان جائے جداگانہ دارد، مقام قلب نوری کہ اصل آن فوق العرش است در قلبِ صنوبری بودہ، و مقام روح در زیرِ پستان راست میباشد، و مقامِ سر فوق پستانِ چپ، و خفی فوق و قریب پستانِ راست مائل بسینہ و اخفیٰ در وسطِ سینہ میباشد، و ہر کدام این لطائف بسبب انابتِ سالک و ذکرِ او تعالیٰ بلکہ بمحض عنایت او تعالیٰ از بدن انسان فرداً فرداً و یا بر سبیلِ اجتماع عروج فرمودہ بمقام اصلی خود، و از انجا نیز عروج نمودہ بعالم وجوب میرسد و در انجا فنائی و

Marfat.com

بقائے یافتہ نزول می فرمایند۔ درحالیکہ منعکس بتجلی اسماء وصفات اوتعالیٰ گردیدہ باشند وجود شان معدوم نمیگردند چنانچہ حضرت حافظ شیرازی میفرمایند۔ بیت

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است برجریدۂ عالم دوامِ ما

دوام وجود، وعدم فنا دربارۂ انبیاء کرامؑ منصوصی است ودرحقِ اولیاءِ کرامؒ قیاسی وشہودی است زیرا تابع کامل تمام کمالات متبوع خود را جذب میفرماید ویکے از کمالات متبوع عدم فنا و خاک ناشدن است چنانچہ آنحضرت میفرمایند ان اللہ حرم علی الارض اجساد الانبیاء بنابرآن تمام اجزاء عارف بعد از فنا وبقاء اکمل از خاک شدن محفوظ است۔ نمی بینی کہ حضرت خواجۂ بزرگ و حضرت غوث الثقلینؒ وشیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردیؒ وحضرت خواجہ معین الدین اجمیریؒ و حضرت حکیم سنائیؒ از قبور مبارکہ خود ارشاد میفرمایند بلکہ یک ادنائے صوفی کہ قلب او بذکر متاثر شدہ باشد بقائدہ قبور میفہمد وایں افادہ واستفادہ از مشاہدات بودہ۔ اجتماع حضرات انبیائے عظام در مسجد اقصیٰ ۱۲

سوال: در بالا مذکور شد کہ از انجا عروج کردہ بعالم وجوب میرسند یعنی چہ

جواب: اطلاق عروج در انجا اعتبار عرف صوفیہ کرام است ومرادشان از عروج وصول بلاکیف آن مرتبۂ مقدسہ بیباشد ورنہ اللہ تعالیٰ نہ در فوق عالم ونہ تحت ونہ یمین ونہ شمال بیباشد واز جہاتِ ستہ مبرا است بلکہ نسبت خالق بمخلوق قریب نسبت نقطۂ حوالہ ودائرۂ موہومہ است کہ اگرچہ ہیچ کدام جزو دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست بآن گفتہ نمی شود کہ نقطہ بہ یمین دائرہ ویا شمال دائرہ، یا فوق دائرہ ویا بہ تحت دائرہ است، بلے عروج سالک تا بہ عرش کہ آنرا سیر الی اللہ فی الاشیاء می نامند عروج مکانی بودہ کہ از پست بمقام بلند میرود وعالمِ امر کہ بالائے عرش است در آنجا نیز فوقیت وتحتیت موجود است زیرا قلبِ نوری کہ اصل قلب انسانی است فوق از عرش وروح، فوق از قلب وسر فوقِ روح وخفی فوقِ سر واخفیٰ کہ بلند ترین عالم امر است فوق خفی می باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ در جمیع اشیا علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت خصوصاً در کسوت نساء الخ یعنی چون حقیقت ممکنات عدمات وانعکاس صفات اوتعالیٰ است پس در ہر فردِ ممکنات پرتو

Marfat.com

یک صفت موجود است، این قدر هست که ما آنرا نمی بینیم و اولیاء می بینند، و در تخصیص نسا دو وجه است اول اینکه استعداد آنها الطف است و در وجودِ شان هر دو قوهٔ فاعله و منفعله موجود است، قوهٔ فاعله عبارت از تربیهٔ ولد است در وجود خود، و منفعله عبارت از قبول نطفه است، وجه دوم آنکه در یک وقت خاص بحضرت امام در وجود زنها تجلی زیادہ تر معلوم گردیده نه آنکه همیشه در وجود آنها تجلی زیادہ تر است۔ نمی بینی که بحضرت موسیٰ گاهے در کوه طور و گاهے در شجره تجلی ظاهر میگردد و زیادت تجلی طعام لذیذ و آب شیرین از طعام غیر لذیذ و آب غیر شیرین برائے آن خواهد بود که چون ممکنات از عدم ساخته شده و عدم سراسر ظلمت و کدورت و مراره است و شیرینیِ آن از انعکاس ظلال صفاتِ او تعالیٰ است پس در طعام لذیذ و آب شیرین انعکاس صفات زیادہ تر خواهد بود۔

و آنچه میفرماید در اثنائے این تجلیات آرزوے رفیقِ اعلیٰ داشتم و میفرماید که این تجلی بآن نسبت تنزیهی جنگ ندارد الخ۔ یعنی سالکان و عارفان در استعدادات متفاوت اند چون استعداد حضرت امام کامل تر است باین تجلی مغرور نشده، طلب رفیقِ اعلیٰ را از دست نداده اند، و اگر استعداد ناقص باشد شاید که سالک باین تجلیات قناعت کند و از طلب باز ماند، و آنچه فرموده که این تجلی بآن نسبت تنزیهی جنگ ندارد، بنا بر آنست که سالک دارائے ظاهر و باطن است، ظاهرشان باین تجلی مشغول و مسرور و باطن متوجه ذات او تعالیٰ است و بتجلیاتِ ظلیه ملتفت نیست و آنچه میفرماید که آن تعین علمی که بعد از عود تعین پیدا شده بود درین فنا گم شد و اثرے از مطان انا الخ یعنی جاے رجوع انا نماند۔

پوشیده نماند که تعین دو قسم است، تعین جسدی و تعین علمی، در وقتیکه سالک عروج میکند تعین جسدی خود را فراموش می گرداند و در وقتیکه سالک خود را نمی بیند درین وقت دو حالت خواهد بود اول آنکه اگرچه خود را نمی بیند و از شهود خود گذشته است مگر بوجود سابق خود علم دارد، زیرا در سابق تعین جسدی او مشهود او بوده، دوم آنست که همچنانکه تعین جسدی خود را نمی بیند، علم بر تعین سابق خود نیز ندارد، و از تعین علمی و جسدی خود گذشته است۔ مثال این معرفت مثال شخصیت که دو روز

Marfat.com

رمضان المبارک تشنہ شدہ باشد، ودر وقت افطار آب بنوشد، درین وقت دو صورت خواہد بود، اول اینکہ تشنگی روز خود را فراموش کنند، دوم اینکہ تشنگی روز بیاد او ماند باشد و بداند کہ اگرچہ درین وقت سیر ایم اما در روز کہ تشنہ بودم چنیں وچناں بودم، در صورت ثانی اگرچہ تعین وجودی تشنگی معدوم است اما تعین علمی او باقی ست و در صورت اول تعین علمی تشنگی نیز فانی شدہ وآنچہ فرمودہ کہ آن تعین علمی کہ بعد از عود تعین پیدا شدہ بود، وجہ اش آنست کہ عروج ونزول آنی نیز میباشد الخ یعنی در آنی عروج و در آنِ دیگر نزول واقع می شود، پس در وقتِ نزول آنرا می یابد وگاہے عروج شان طویل میباشد۔ وآنچہ میفرماید کہ دار الخلد از انجا بما تحت مشہود گشت الخ۔ بلی چون قرار حدیث شریف سقفِ جنت عرشِ رحمان است ثابت شد کہ عرش فوق جنت است۔

سوال: جنتہا دار اے طبقات ہفتگانہ میباشد و بعضے طبقات فوق طبقات دیگر ست ونیز جنت بعضے اشخاص فوق جنت بعض دیگرے ست پس چگونہ عرش سقف ہمہ جنتہا خواہد بود۔

جواب: فوقیت بعضے طبقات جنت بر بعض دیگر مثل فوقیت مدارج منبر میباشد و یک درجہ حاجب درجہ دیگر نمی باشد و سقف ہمہ طبقات عرش مجید میباشد۔

مکتوب دوم

حضرت امام میفرماید کہ امر باستخارہ متصل ماہِ مبارک رمضان رسید۔

تبصرہ: چونکہ اولیاءِ کرام در ہر کار استخارہ میکنند، بنا بر آن شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحبؒ بحضرت امام امر کردہ بود کہ استخارہ کردہ بدہلی بیایند، حضرت در جواب شان می نویسد کہ امر مبارک متصل ماہ مبارک رمضان رسید و چون ایام ماہِ مبارک اوقات طاعات و عبادات است و در بین دہلی و سرہند مسافت طویل است بعد از گذشتن ماہِ مبارک بحضور اشرف خواہم شد۔ وآنکہ میفرماید کہ ابتداء عالم صحو و بقاء از اواخر ماہ ربیع الآخر است، مراتبِ سلوک متضمن عروج ونزول وفنا وبقا وسکر وصحو می باشد۔ حضرت امام می نویسد کہ قبل از اواخر ماہ

Marfat.com

ربیع الآخر عروج وسُکر وفنا بودہ وبعد ازاں نزول وصحو وبقامی باشد الخ۔ یعنی بقا عبارت از متخلق شدن باخلاق خداوندی ومنعکس گشتن بانعکاس صفات اوتعالیٰ می باشد۔

سوال: چون قرار فرمودہ حضرت امام ترکیب تمام عالم از عدمات وانعکاس صفاتِ اوتعالیٰ است پس انعکاس مقام بقا بعد الفنا بہ چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: درمرتبہ تخلیق ابتدائی انعکاس صفات در عدمات یعنی در وجود ممکنات کہ از عدم ساختہ شدہ اند بدون واسطہ اضداد صفات یعنی عدمات متقابلۂ صفات نبودہ ودر مقامِ بقا انعکاس صفات در وجودِ اولیاءِ کرام بدون توسط آن عدمات متقابلہ است چنانچہ در وجودِ مبارک انبیاءِ عظام وموجودات نشاۃ آخرت مثل حور وقصور وجنات وانہار واشجار، انعکاس صفات در خلقت ابتدائی بدون توسط عدمات است وازین جا است کہ وجود مبارک انبیاءِ عظام واثمار واشجارِ جنت ابدی است، ووجودِ مبارک اولیاءِ کرام بعد از حصول بقا نیز ابدی بودہ واز خاک شدن محفوظ است بدلیل آنکہ در مقام بقا انعکاس در وجود مبارک شان نیز بے توسط عدم است وفرق در بین انبیا واولیا آنست کہ انعکاس صفات در وجود ابتدائی انبیاءِ عظام بدون توسط عدم است ودر وجود اولیاءِ کرام نہ چنان است بلکہ در وجود ابتدائی شان انعکاس صفات توسط عدمات بودہ وبعد از فنا وبقا انعکاس در وجود شان بے توسط عدم است معنی توسط عدم وعدم توسط عدم قرار ذیل است صفاتِ ثمانیہ اوتعالیٰ دارای اضداد متقابلہ می باشد چنانچہ در مقابل علم عدم علم کہ معبر بجہل است ومقابل قدرت عدم قدرت کہ معبر بعجز است ومقابل کلام عدم کلام یعنی گنگ شدن وعلیٰ ہذا القیاس بقیہ صفات، بنا بر آن انعکاس صفات در وجود ابتدائی باین عدمات متقابلات خود ہا رسیدہ بعد ازاں بوجود زید وعمرو وغیرہ رسیدہ است وبعد از بقا نہ چنان است، چنانچہ مذکور شد۔

حضرت امام میفرمایند کہ در نزول وعروج علوم غریبہ افاضہ میفرمایند، وباحسان و شہود خاص در ہر مرتبہ مشرف می سازند الخ۔ یعنی علوم غریبہ عبارت ازان مکشوف است کہ

Marfat.com

منافی توحید وجود است زیرا کہ متعارف در آنوقت توحید وجود بودہ و احسان عبارت از شہود مراتب وجوب است و بقا عبارت از قبول انعکاس صفاتِ او تعالیٰ است چنانچہ گذشت۔ وآنچہ میفرماید کہ بتاریخ ششم ماہ رمضان ببقائے مشرف ساختند و احسانے میسر شد کہ چہ عرض نماید شاید کہ این فرمودہ شان تعبیر از شہود بلا کیفے مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالیٰ بودہ باشد۔ وآنچہ میفرماید کہ جہت جذبہ اکنون تمام شد شروع در سیر فی اللہ کہ مناسب مقام جذبہ است واقع شدہ الخ یعنی جذبۂ اولی کہ خاصۂ طریقۂ نقشبندیہ علیہ است تمام گشت و بجذبۂ ثانیہ کہ در تمام طرق ہست رسید پوشیدہ نماند کہ جذبۂ ثانی کہ آنرا جذبۂ منتہی می نامند جذبۂ حقیقی است و جذبۂ اولیٰ، جذبۂ صوری، زیرا کہ جذبہ خاصۂ روح است کہ در انتہا بعد از تفریق لطائف و انحلال آن نفس نزول می کند، و روح برائے طے نمودن مقاماتِ عالیہ در عروج می ماند، و جذبۂ صوری نہ چنان است زیرا کہ آن در ابتدا و قبل از تصفیہ لطائف است و صرف برائے تسہیل منازل سلوک بحضرت خواجۂ بزرگ عنایت گردیدہ است و درین جذبۂ قلب و روح و نفس مجتمع اند و تنہا جذبہ روحی نیست۔

سوال: در انتہا جذبہ چہ کاری آید و منتہی بجذبہ چہ ضرورت دارد؟

جواب: منتہی آنست کہ باسم مربی خود رسیدہ باشد و مقاماتِ عالیہ تا وصول بذاتِ بحت او تعالیٰ ہنوز بسیار است۔

تبصرہ: ہر شخص در صفات او تعالیٰ صفت مربی معین دارد اگر محمدی المشرب است مربی او ظل صفت العلم است و اگر موسوی المشرب است مربی او ظل صفت الکلام است و اگر عیسوی المشرب است مربی او صفت القدرت است و علی ہذا القیاس، و چون مربی اولیائے کرام ظلال صفات است، پس عارفیکہ بظل صفت العلم و یا ظل صفت الکلام میرسد، منتہی دانستہ میشود و وصول او بذات او تعالیٰ ہنوز مراتب بسیار در پیش دارد یعنی از ظل علم بخود صفت العلم باید برسد و از ولایتِ صغریٰ کہ تعلق بظل داشت، بولایتِ کبریٰ کہ متعلق بخود صفت ست میرسد

Marfat.com

واز آنجا نیز نزول خواہد کرد واین نزول نسبت بنزول سابق اتم است واز مرتبۂ صفات بمراتب شیونات نیز عروج باید کرد وبولایتِ علیا باید رسید ومراتب اعتبارات وتجلیات ذاتیہ ہنوز درپیش است۔ بیت

کیف الوصول الی سعاد ودونها قلل الجبال ودون هن خیوف

حضرت امام فرق جذبۂ ابتدا وجذبۂ انتہا را در حصہ پنجم در مکتوب جذبہ وسلوک مفصل بیان فرمودہ است۔

مکتوب سوم

تبصرہ: یارانِ اینجائی کہ درین مکتوب مذکور است عبارت از صوفیان سرہند است ویارانِ آنجائی صوفیانے است کہ شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ صاحب برائے تربیت بحضرت امام فرستادہ است وچون عروج ونزول طالب بتصرف شیخ است واین وقت وقت ابتدا حضرت امام است، بنابرآن میفرمایند کہ آن قدر قدرت نیست کہ آنرا از حبس آن مقام برآرم وآنکہ میفرمایند قدم برقدم جفیر دارد الخ۔ یعنی استعداد او یا استعداد فقیر نزدیک است وآنکہ میفرمایند کہ بعض از یاران آنجائی بطریق مقربین مناسبت ندارند الخ یعنی بعض مردم استعداد عشق وعروج ونزول وفنا وبقا ندارند وبعض ندارند بنابرآن مشائخ کرام سبق ہائے وظائف مقربین وابرار را تفریق کردہ اند۔

مکتوب چہارم

تبصرہ: این مکتوب شریف از جملہ مغلق ترین مکتوب ہائے مکتوبات قدسی آیات است قبل از آنکہ در مباحث مکتوب داخل شویم۔ باید کہ اول تر وجودِ خارجی صفات وزیادت آنہا را بر ذات اوتعالیٰ توضیح بدہیم وجود خارجی صفات ثمانیہ اوتعالیٰ وزیادتی آنہا را بر ذات اوتعالیٰ کہ عبارت از حیات وعلم وقدرت وارادہ وسمع وبصر وکلام وتکوین می باشند کہ عقیدہ اہل سنت است ہیچ کدام از ہفتال ودو فرقہ دیگر بوجود خارجی صفات اوتعالیٰ پے نبردہ اند ودر خرخشہائے حوادثِ نفسی

Marfat.com

گرفتار ماندہ راہ این مطلب عالی را نیافتہ اند، علمائے کرام اہل سنت در اثبات این مطلب عالی دلائل شرعی و علمی و کشفی و عقلی دارند دلیل شرعی آن حدیث شریف است کہ آنحضرت فرمودہ: ان للہ سبعین الف حجاب من نور و ظلمۃ لو کشفت لاحرقت سبحات وجھہ ما انتھی الیہ بصرہ یعنی در بین بندہ و حق تعالیٰ ہفتاد ہزار حجاب نورانی و ظلمانی موجود است کہ اگر دور کردہ میشوند ہر آئینہ میسوزاند تجلیہائے ذات او تعالیٰ ہر آن چیزے را کہ آن تجلی باو برسد یعنی صفات کہ حجابہائے نورانی اند در بین حق و خلق حائل بودہ بنا بر آن روشنی ذات او تعالیٰ بعالم نمیرسد تا بسوزد۔

سوال: تجلی صفات او تعالیٰ نیز تجلی عالم وجوب ست و در بین صفات و عالم حائلے ہم نیست پس چرا عالم را نمی سوزاند؟

جواب: صفات او تعالیٰ یک مناسبت فی الجملہ بعالم دارند چنانچہ کہ علم بندہ نمونہ علم او تعالیٰ است و قدرت بندہ نمونہ قدرت او تعالیٰ است و ارادۂ بندہ نمونہ ارادۂ او تعالیٰ است و تکوینِ بندہ نمونہ تکوین او تعالیٰ است و فقط ذات او تعالیٰ است کہ در عالم نمونہ ندارد و عالم بذاتِ او تعالیٰ ہیچ مناسبتے ندارد ما للتراب و رب الارباب۔ صفات او تعالیٰ اگرچہ بذات او تعالیٰ اتصال و معیت بلا کیف دارند و تمام صفات در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف مرتب ظہور می نمایند یعنی عارف صفت الحیات را قریب ترین صفات بذات او تعالیٰ می بیند و بعد ازان علم و بعد ازان قدرت و بعد ازان ارادہ و بعد ازان سمع و بعد ازاں بصر و بعد ازاں کلام و بعد ازان تکوین و مقتضائے عقل نیز چنین است زیرا ذاتی کہ حیات نداشتہ باشد علم کجا خواہد داشت؟ و ذاتی کہ علم نداشتہ باشد از قدرت خود چہ کار خواہد گرفت؟ و ذاتی کہ قدرت نداشتہ باشد چہ طور ارادہ خواہد نمود؟

دلیلِ علمی زیادتی صفات مقدسہ قرار ذیل است۔

نزد علمائے کرام ثابت است کہ صدق مشتقی قیام مبدأ میخواہد یعنی در وقتیکہ او تعالیٰ را علیم

Marfat.com

میدانیم وکلمۂ علیم وعلم رابا وتعالیٰ محمول می داریم لازم است مبدا علیم کہ علم است وجود خارجی داشتہ وبذات اوتعالیٰ قایم بودہ باشد زیرا اگر قضیۂ "زید عالم" مقتضی قیام مبدا نشود لازم کہ شخص عالم وغیر عالم ہر دو را عالم بگوئیم وزید "عالم" وبکر "عالم" ہر دو صادق بودہ باشد وحال آنکہ بکر بنام عالم نیست وقضیہ بکر "عالم" قضیۂ کاذبہ است پس معلوم شد کہ صدق مشتقی قیام مبدا میخواہد۔

سوال: ہفتال ودو گروہ دیگر صفات را عین ذات اوتعالیٰ می دانند وثمراتیکہ بصفاتِ ثمانیہ مترتب است بذاتِ اوتعالیٰ مترتب میدانند پس حمل عالم بآن اعتبار صادق خواہد بود۔

جواب: بطور آنہا قضیہ مقتضی حمل مواطات میشود نہ حمل اشتقاق، ومراد ما حمل اشتقاقی است ونصوص مثبت حمل اشتقاقست نہ مواطات۔

سوال: چون حق تعالیٰ بذاتِ خود عالم است حاجت بصفۃ العلم چیست؟

جواب: بیشک وبے شبہ حق تعالیٰ بذاتِ مقدس خود در تمام کمالات کافی است و محتاج بہیچ صفت نیست اما زیادتی صفات فوائد بسیار دارند، اول آنکہ اگر حیلولۃ صفات در بین اوتعالیٰ ودر بین عالم نبودہ باشد در آن وقت نصیب عالم غیر از احراق چیزے دیگر نخواہد بود چنانچہ از حدیث شریف ان للہ بسبعین الف حجاب مستفاد است۔ دوم افادہ واستفادہ بروے عادت وتجربہ ومشاہدہ مربوط بمناسبت طرفین است وحالانکہ ذات اوتعالیٰ بعالم ہیچ مناسبت ندارد پس اگر وجود صفات زائدہ نباشد عالم از استفادہ محروم خواہد ماند از ینجا است کہ در شبِ معراج خطاب قف یا محمد فان ربك یصلی بآنحضرتؐ رسید یعنی اے محمدؐ ایستادہ شو کہ پروردگارِ تو بر تو رحمت نزول کند تا کہ استعداد وادراکِ تو تکمیل شود ومناسبت فی الجملہ بہم رسد وشایانِ حضورِ ذاتِ کبریا شوی وبدون واسطۂ ملک لایق خطاب خداوندی بگردی وکلام السلام علیك ایہا النبی را بالذات بشنوی۔

اگر فکر کنیم اکثر کارہاے اوتعالیٰ منوط بعادت است ونیز اگر فکر ودقت نمائیم چنانچہ باران را توسط سحاب می بارانند ونبات را توسط باران می رویانند وآنرا وسیلۂ قوت مردم میگردانند ورنہ ذاتیکہ

Marfat.com

مائدہ را بہ بنی اسرائیل نازل میفرمود، میتواند کہ بغیر از توسط باران مرغ پختہ از بخانہ ہر کس برساند پس سبب وعادت یک امر ضروری است بنا بر آن اولیاے کرام نیز در عروجاتِ خود اول مناسبت فی الجملہ بصفات اضافیہ وفعلیہ پیدا کردہ وبعد بمدد نور صفاتِ فعلیہ مناسبت بصفاتِ ثبوتیہ ہم می رسانند وبعد بسبب انعکاس نور صفات ثبوتیہ لائق تجلیات ذاتیہ می شوند۔

سوال: صوفیۂ کرام میفرمایند کہ صفات اوتعالیٰ ظلال ذات اوتعالیٰ میباشند وکمالات صفات مستفاد از کمالاتِ ذات است واین معنی مستلزم حدوث صفات است وحالانکہ مقرر اہل سنت وجماعت است کہ صفاتِ ثمانیہ اوتعالیٰ قدیم اند؟

جواب: این ظل لازم آن اصل است وہیچ تاخر ازان ندارد، نمی بینی کہ نور شمع ظل آن شمع است ونور آفتاب ظل آفتاب است لیکن تقدم وتاخر زمانی در بین آفتاب ونور آفتاب وجود ندارد۔

دلیل کشفی زیادتی صفات ثمانیہ اوتعالی اینکہ محققین صوفیۂ کرام وجود خارجی وتمایز صفات مقدسہ را مشاہدہ میکنند ومیفرمایند کہ صفات ثمانیہ اوتعالی در خارج موجود اند واز ذات اوتعالیٰ ممتاز اند وامتیاز آن موطن بیچون نیز بیچون است وآن امتیاز بمثل امتیاز عالم امکان نیست ومیفرمایند کہ در وقت ابتدائے شہود مراتب وجوب بسبب ضعف بصیرت عارف وغلبہ شعشعان تجلی ذاتی صفات مشہود نمیشوند اما وقتیکہ دیدۂ بصیرت عارف را بکحل نور تجلی ذات منور میسازند، در آں وقت صفات را از ذات اوتعالیٰ جدا می بیند وانعکاس ہر صفت را در وجود خود مشاہدہ می کند واین اعطاے بصیرت از کمالِ عنایت اوتعالیٰ است کہ عارف را بنعمت تجلی ذات مقدس خود مشرف میگرداند

بیت

تو مرا دل دہ ودلیری بین — روبخویش خوان وشیری بین
اگرچہ این لحظہ ممکن کار شب نیست — ز بختِ مقبلان این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماند کہ صفاتِ اوتعالیٰ از صفاتِ بندگان برتر وجامع تر اند یعنی ہر کدام از صفاتِ ثمانیہ متضمن کمالات صفات دیگرے است مثلاً سمع اوتعالیٰ دارائے بصیرت، وبصر اوتعالیٰ دارائے سمع می باشد وعلی ہذا القیاس، زیرا کہ صفات اوتعالیٰ از ہر حیث کامل واز نقص مبرا می باشند

Marfat.com

وصفات بندگان نہ چنان است، زیرا کہ سمع ما در شنیدن زندہ و در دیدن مردہ است و بصر ما در دیدن زندہ و در شنیدن مردہ است۔ خلاصہ اینکہ حضرت امام درین مکتوب شریف بحضور شیخ المشایخ قدوم ماہ مبارک رمضان را نعمت بزرگ دانستہ تبریک میدہند۔

حضرت امام میفرماید کہ ماہِ مبارک را با قرآن مجید مناسبت تمام است الخ یعنی تمام کمالاتِ اصلی در قرآن وصفت الکلام است و تمام برکات ظلی در رمضان۔

تذکرہ: کمالات اگر در واجب است و یا در ممکن کمالات ثمانیہ متضمن آنست یعنی حیات و علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین۔ خلاصہ اینکہ ہیچ کمالے نیست کہ کمالاتِ ثمانیہ متضمن آن نبودہ باشد و تخلیق و ترزیق و احیاء و اماتت وغیرہ ظلال این کمالات اند و تمام صفاتِ بندگان اثر ظلال کمالاتِ ثمانیہ است و اصل آن کمالات در عالم وجوب و ظل آن در عالمِ امکان است و ممکن غیر از ظل کمالاتِ ثمانیہ ہیچ کمال دیگرے ندارد چہ علم ما پرتو علم او تعالیٰ و قدرتِ ما پرتو قدرت او تعالیٰ است۔

و آنچہ حضرۃ امام میفرماید کہ قرآن مجید حاوی جمیع کمالات ذاتی و شیونی است الخ۔ در سابق معلوم شد کہ یک صفت او تعالیٰ دارائے تمام صفات ثمانیہ است بنابران صفت الکلام دارائے تمام صفات ثمانیہ و شان الکلام حاوی تمام شیوناتِ ذاتیہ میباشد۔ و آنچہ میفرماید کہ داخل دائرہ اصل است الخ یعنی تمام صفاتِ او تعالیٰ از عالم وجوب است و داخل دائرہ اصل اند و ظلال صفات ثمانیہ داخل دائرہ ظل و ممکنات در دائرہ دیگر ظلیت وجود دارند یعنی ظل الظل میباشند، بنابر آن تمام خیرات و برکات اصلی در قرآن مجید بودہ و تمام برکات ظلی در ماہِ مبارک رمضان است چنانچہ در حدیث شریف وارد است کہ تمام برکات در ماہِ رمضان نازل و بعد بر تمام سال تقسیم می شود۔

و آنچہ حضرت امام کمال حقیقتِ محمدی را بیان میفرماید و آنرا ظل حقیقت قرآنی میداند بیان آن قرائتی است۔

کلام او تعالیٰ دارائے مراتب چہارگانہ می باشد چنانچہ کلام لفظی کلام اللہ است و صفۃ الکلام کلام اللہ است و شان الکلام نیز کلام اللہ است و چون صفات در مرتبہ ذات عین ذات اند

Marfat.com

بِنابرآن درمرتبہ ذاتِ مقدس اوتعالیٰ اللہ کلام نیز صادق است وحقیقتِ محمدی کہ آن حقیقت بابرکت را قابلیتِ اولی می تامد، عبارت ازشان العلم است وشان العلم بلکہ تمام شیون ظلال اوتعالیٰ می باشد پس ثابت شد کہ حقیقتِ محمدی ظل حقیقتِ قرآنی است۔ زیراکہ درمرتبۂ مقدس اللہ کلام حقیقت قرآنی ثابت است وحقیقتِ محمدی کہ عبارت ازشان العلم است ازان پایان تر است پس ثابت شد کہ حقیقت قرآنی اصل وحقیقتِ محمدی ظل آنست اگرچہ درمرتبۂ ذات اوتعالیٰ اللہ علمؑ نیز صادق است۔ اما حقیقتِ محمدی درمرتبہ شیون است نہ درمرتبہ ذات اوتعالیٰ، بِنابر آن حقیقتِ قرآنی اصل است وحقیقتِ محمدی ظلِ آن۔

وآنچہ میفرماید کہ قابلیت اولی نہ قابلیت ذات است مرانصاف جمیع صفات را الخ

تبصرہ: ہرانسان دارائے دوحقیقت است یکے حقیقت وجوبی است ودیگر حقیقت امکانی، حقیقتِ امکانی عبارت ازعالمِ خلق، وعالمِ امرانسان است وحقیقتِ وجوبی عبارت ازمبدأ فیض آں شخص است درعالم وجوب چنانچہ مبدأ فیض آنحضرتؐ شان العلم است ومبدأ فیض سیدنا موسیٰؑ صفت الکلام است ومبدأ فیض سیدنا عیسیٰؑ صفت القدرت است ومبدأ فیض سیدنا آدمؑ صفت التکوین است ومبدأ فیض سیدنا نوحؑ وسیدنا ابراہیمؑ صفت العلم است یعنی شان العلم مبدأ فیض آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وتفصیل علم مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ وبرزخ اجمال وتفصیل علم مبدأ فیض حضرت نوحؑ است، چونکہ وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا برآن حضرت ابراہیمؑ پیشقدم است وحضرات انبیاء دیگر باین حضرات اولوالعزم درمبادی فیوض شرکت دارند ومبادی فیوض اولیاءِ کرام ظلال صفات نبوتیہ می باشد مگر مبادی فیوض اولیاء محبوبان ومحمدی المشربان ظل شان العلم است ومبدأ فیض بآن اعتبار گفتہ می شود کہ فیضے کہ ازذاتِ اوتعالیٰ بآن شخص می رسد بواسطۂ آن صفت ویا بتوسط ظل آن صفت است ونیز درو قتیکہ انسان ازکدورات بشری صافی شود آن شخص مظہر آن صفت خواہد گشت وتجلی آن صفت درو جود او ظاہر خواہد بود۔

Marfat.com

پوشیدہ نماند کہ اولیاے کرام در مبدا فیض آنحضرت اقوالِ مختلفہ دارند و ہر کدام شان از مکشوف خود بیان میفرماید، زیرا کہ اختلافِ اولیاء اختلافِ استدلالی نیست بلکہ تفاوتِ اختلاف احوال است بنا بر آن در مبدا فیض آنحضرت بعضے اولیاء فرمودہ اند کہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات اوتعالیٰ است بر جمیع صفات را، و حضرت امام کہ کشف و سیر شان بلند تر است میفرماید کہ نہ چنان است بلکہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات است مر شان العلم را کہ فوق صفات است و مشتمل بر تمام صفات و شیونات است و ظلال این شان جامع کہ جزئیاتِ آن شانِ کلی میباشد مبادی فیوض اولیاء محمدی المشرب است و این شان جامع کلی ظلال و جزئیات بسیار دارد، بنا بر آن یک جزئی آن مبدا فیض یک شخص و جزئی دیگر آن مبدا فیض دیگرے ست، خلاصہ اینکہ قابلیت شان بنسبت قابلیتِ صفات بلند و عالی است و مبدا فیض آنحضرت آن مرتبہ بلند است، و آنچہ میفرماید قابلیت اتصاف کہ مناسب خانہ صفات است حقائق انبیاء دیگر است الخ

تنبیہ: مبدا فیض آنحضرتؐ معلوم شد و مبدا فیض حضرات انبیاء دیگر قابلیت ذات است بر جمیع صفات را و این قابلیتِ ذات مر صفات را حقایق متعددہ گشتہ شامل تمام حقایق انبیاءِ عظام است یعنی قابلیتِ ذات مر صفت العلم را مبدا فیض حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیمؑ است و قابلیتِ ذات مر صفت الکلام را مبدا فیض حضرت موسیٰؑ و مر صفت القدرۃ را مبدا فیض حضرت عیسیٰؑ و مر صفت التکوین را مبدا فیض حضرت آدمؑ است علی نبینا و علیہم الصلوۃ والسلام و اولیائے کہ بر قدم ہر یکے ازین بزرگواران اند مبادی فیوض آنہا ظلال این صفات مقدسہ می باشند و اولیاء محمدی المشرب کہ تحت قدم آنحضرتؐ میباشند مبادی فیوض آنہا ظلال شان العلم است۔

تذکرہ: قابلیت نسبتی است درمیان ذات و شیونات و یا درمیان ذات و صفات و نسبتِ ظل طرفین می باشد و حکمِ آن حکم طرفین است پس در قابلیت ذات اوتعالیٰ مر شان العلم را یک طرف قابلیت ذات اوتعالیٰ و طرفِ دیگر شان العلم است و در قابلیت ذات مر صفات را یک طرف آن قابلیتِ ذات اوتعالیٰ و طرف دیگر آن قابلیت صفات است و چون ذاتِ اوتعالیٰ

Marfat.com

موجود خارجیست وشانِ امر اعتباری وعین ذات است پس قابلیت شان العلم راجع بذات او تعالیٰ است و در قابلیتِ ذات مر صفات را، قابلیت رنگ صفات را گرفته زیرا که ذات او تعالیٰ بلا کیف است قابلیت رنگ او را گرفته نمی تواند و صفات بوجود خارجی موجود اند پس این قابلیت بصفات راجع است نه بذاتِ مقدس۔ خلاصہ اینکہ مبدأ فیض حضرات انبیاء دیگر صفات بیباشند و مبدأ فیض آنحضرتؐ شان بوده کہ بذاتِ او تعالیٰ راجع است ازین سبب تجلیٔ ذاتی خاصہ آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم، و برائے انبیاءِ دیگر بطفیل آنحضرتؐ است و برائے اولیاءِ این امت بتبع آنحضرتؐ میرسد و امتانِ دیگر باین نعمت سرفراز نشده اند۔

تذکرہ دوم: بعضے اولیائے کرام حقیقتِ محمدی را در بین عارف و ذات او تعالیٰ حائل میدانند و نزد بعض اکابر این چنولة نیست، این اختلاف مبنی بر اختلاف احوال و مقامات است یعنی کسانیکہ عروج شان از صفات بالا نرفته۔ گفته اند کہ حقیقتِ محمدی عبارت از قابلیت ذات است مر صفات را و نیز گفته اند کہ حقیقتِ محمدی ہمیشہ حائل است و اکابرے کہ عروج شان از صفات بلند رفته فرموده اند کہ حقیقتِ محمدی قابلیت ذات است مر شان العلم را، و گفته اند کہ حقیقتِ محمدی حائل نیست زیرا شان وجودِ خارجی نداشته و یک امر انتزاعی است و امور منتزعہ حائل شده نمیتوانند و صفات چون وجود خارجی دارند بنا بر آن حائل می شوند۔

حضرت امام در مکتوبے از بزرگی نقل می کنند کہ بی بی رابعہ بصری نیز ازاں جملہ است کہ حقیقت محمدی را حائل نمی داند۔

سوال: تمام کمالاتِ ایمانی و عرفانی مربوط بتوسط و متابعت آنحضرتؐ است و شخصے کہ از حقیقتِ محمدی بگذرد و بدون توسط آنحضرت استفادہ نماید چگونہ او را تابع و پیروِ آنحضرتؐ گفته بتوانیم؟

جواب: متابعتِ آنحضرتؐ بدو معنی است، اول متابعت بمعنی پیروی شریعت و متابعت سنت آنحضرت است، دوم بتوسط آنحضرت اخذ کمالات و عروجات میسر می شود، متابعت بمعنی اول

Marfat.com

برائے ہر کس از عارف و غیر عارف تا بقیام قیامت واجب بلکہ فرض است، اما متابعت بمعنی ثانی تا بوقتے است کہ عارف بحقیقتِ محمدی نرسیدہ باشد، وقتیکہ عارف بسبب متابعت آنحضرتؐ بحقیقتِ محمدی برسد، آن عارف آن وقت بیتواند کہ بدون توسطِ آنحضرتؐ نیز از عالمِ وجوب استفادہ کند، رسیدنِ عارف بحقیقتِ محمدیؐ نیز از خصائص کمالاتِ محبوبیت آنحضرتؐ است کہ تابع کامل او بدون توسطِ او از دربار مقدس کبریا استفادہ کردہ بیتواند چنانچہ شخصے کہ ببادشاہِ وقت قریب بسیار داشتہ باشد و غلام خود را ببادشاہ معرفی کند آن غلام معرفی شدہ بیتواند کہ بدونِ حضور بادار خود بحضور بادشاہ مشرف شود و شخصے کہ بحضور بادشاہ آنقدر قرب نداشتہ باشد، غلام او بدون حضورِ او بحضور بادشاہ مشرف شدہ نمی تواند۔ بیت

گر عشق نبودی و غمِ عشق نبودی　　چندیں سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

وآنچہ میفرماید کہ آن قابلیت محمدیہ برزخ است میانِ ذات جلشانہ و میانِ این قابلیت الخ یعنی باید کہ محمدی المشرب اول بحقیقتِ محمدی برسد بعد ازاں بذات بلا کیف او تعالیٰ خواہند رسید۔

سوال: چون حقیقتِ محمدی شان العلم است و شان امر اعتباری است و وجودِ خارجی ندارد پس چگونہ در بین حق تعالیٰ و بین اولیائے محمدی المشرب برزخ خواہد شد؟

جواب: برزخ دریں جا بمعنی حائل نیست بلکہ عبارت از مرتبہ متوسط است یعنی تا عارفان بہ آن مرتبہ نرسند بذات او تعالیٰ نمیرسند اگرچہ آن مرتبہ قابل حیلولت نہ بودہ باشد۔

وآنچہ میفرماید، مقام قطبیت منشاءِ دقایق علوم مقام ظلی است و مقام فردیت واسطہ ورود معارف دائرہ اصل الخ

تبصرہ: عارفیکہ کمالاتِ نبوت نبی را بانجام برسانند، بمقام امامت رسیدہ باشد اگر از اہل منصب بودہ بمنصب امامت سرفراز خواہد شد و اگر از اہل منصب نبودہ بکمالات مقامِ امامت سرفراز خواہد بود و مرتبہ امامت بلند ترین مراتبِ ولایت است و عارفیکہ کمالات ولایت نبی را بانجام رسانیدہ باشد اگر از اہل منصب است بمنصب خلافت سرفراز خواہد شد و الا کمالاتِ خلافت

Marfat.com

باو حاصل است، منصب خلافت اگرچہ از منصب امامت پایان تر است زیرا کہ کمالاتِ خلافت تجلیات صفات او تعالیٰ است و داخل دائرہ اصل است اما مقامِ امامت کہ معارف ذات او تعالیٰ است ازان بلند تر است و مقام قطبِ ارشاد و قطب مدار ظل مقام اصل است کہ بظلال صفات او تعالیٰ مربوط است و قطب فرد اگرچہ مثل خلیفہ نیست لیکن از اصل خبردار است و حصہ او در مقام اصل بنسبت قطب ارشاد و مدار زیادہ تر است۔

تبصرہ: خدمت قطب مدار کارہائے غیبی است مثل نجات کشتی از غرق و دفع شیر و اژدہا وغیرہ و در وصولِ ارزاق و نزولِ باراں، نیز او را دخل است و خدمت قطبِ ارشاد، ارشاد و ہدایتِ خلق است و قطبِ فرد چندان نزول ندارد و اکثر در عروج میباشد ازینجا است کہ حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمیکردند۔ و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدہ ارشاد او از فائدہ قطبِ ارشاد بلند تر است۔

سوال: قطب ارشاد محمدی المشرب میباشد و محمدیان از مقام اصل خبردار می باشند؟ وحالانکہ در سابق تذکار یافت کہ قطب ارشاد در مقام ظلال است؟

جواب: شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ معارف اصلی قطب فرد بنسبت معارف اصلی قطبِ ارشاد زیادہ تر است نہ آنکہ قطب ارشاد از اصل خبرے ندارد۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ فقیر رسالہ در بیان طریقہ حضرات خواجگان نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم نوشتہ فرستادہ است الخ و نیز میفرمایند کہ روزے رسالہ سلسلۃ الاحرار الخ یعنی رسالہ کہ حضرت شیخ المشائخ نوشتہ و سلسلۃ الاحرار نامیدہ اند و آن رسالہ مبنی از علم توحید بودہ بعد ازان بخاطر فاتر رسید کہ بحضور ایشان عرض کردہ شود تا خود شان معارف آن رسالہ را بشریعت مطہر تطبیق نمایند و یا بفقیر امر کنند کہ در آن بارہ چیزے بنویسد بعد ازان بعضے مکشوفات رسالہ این فقیر

Marfat.com

فائض گشتہ در قید قلم آوردہ شد۔ ورسالہ فقیر متضمن تطبیق مضامین آن رسالہ مبارکہ است و معارف آن را بشریعت غرا تطبیق دادہ است۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ مرشد حقیقی الخ۔ یعنی حق تعالیٰ ببرکت توجہ حضرت شیخ المشائخ بہر دو طریق جذبہ وسلوک تربیت فرمود و بہر دو صفت جلال جمال مربی ساخت، الحال جلال عین جمال است وجمال عین جلال۔

تبصرہ: بیان جذبہ وسلوک در سابق گذشتہ است، عارف وقتیکہ بذات او تعالیٰ میرسد انعکاس صفات جلال وجمال را گرفتہ وبرنگ آنہا رنگین میشود تا این انعکاس سبب لیاقتِ عروجِ او گردیدہ باشد، اتحاد جلال وجمال برائے آن خواہد بود کہ بعد از تزکیۂ نفس جلال وجمال یکسان است زیرا نفس است کہ از جلال گریزان وخواہان جمال است، ودر وقتیکہ نفس تزکیہ میشود وعارف محب ذاتِ او تعالیٰ میگردد جمال وجلال نزدِ او فرق ندارد زیرا کہ ہر دو افعال محبوب اند وعارف محب محبوب خصوصیت جلال وجمال از نظر او برخاستہ است کل ما یفعلہ المحبوب محبوب وقبل از وصول بہ محبت ذاتی جمال وجلال در حق او یکساں نیست، زیرا کہ او تا ہنوز محب ذاتِ بحت او تعالیٰ نگردیدہ وبآن حب مشرف نشدہ است۔ وانچہ میفرماید کہ این مساواتِ جلال وجمال وتحقق محبت ذاتی علامۃ فنا است کہ عبارت از نسیان ماسوی است الخ یعنی تا زمانیکہ علم ماسوی از صحن سینہ رفتہ نشود وعارف از تمام ماسوی بیخبر نگردد، از فنا بہرہ ندارد، حافظ شیرازی میفرماید بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوئے حقیقت گذر توانی کرد

وانچہ میفرماید کہ این حیرت وجہل دائمی است الخ یعنی تا زمانے کہ عارف در عروج است باید کہ اشیاءِ دیگر بیاد او نباشد وصفات خسیسہ او بصفاتِ حسنہ تبدیل شدہ باشد۔ بیت

تخلیہ با تحلیہ اند ضرور تا تمامی بحرِ عرفان را عبور

Marfat.com

واگر در وقتِ عروج گاہے اشیاء فراموش وگاہے بیادِ او بودہ باشد، قلے او ناقص است یعنی در وقت کمالِ عروج وکمال فنائے نسیان تمام اشیاء لازم است، زیرا کہ علم الیقین و عین الیقین نقیض یکدیگر اند چہ شخصے کہ مشاہدہ ماسوی است و در مرتبہ علم الیقین است از عین الیقین بے بہرہ است و نیز شخصے کہ در مرتبہ عین الیقین است و مشاہد عالم وجوب است از ماسوا خبر ندارد و بوجود و عدم اشیاء کاری ندارد و بنفی و اثبات آں لب نمی کشاید۔

خلاصہ این کہ علم اشیاء قبل از عروج علم الیقین است و نسیان اشیاء در وقتِ عروج و مشاہدہ عالم وجوب مرتبہ عین الیقین است و علم الیقین در وقت بقاء وجود بشری است و عین الیقین در وقت فناء وجود بشری است اما مرتبہ حق الیقین ازیں ہر دو بلند تر است کہ وقتِ وجود موہوبی است و آنرا بقا باللہ می نامند کہ حین انعکاس عارف است پرتوِ صفات او تعالیٰ کہ آنرا تخلق باخلاق اللہ می نامند وعارف مستعد نزول است درین وقت عارف صاحب دو علم است یعنی علم بماسوی و علم باو تعالیٰ۔

تذکرہ: عارف[2] دو نوع نزول دارد، اول در وقت کمالات ولایت کہ نفس او بعد از عروج نزول می کند و روح او در عروج می باشد و نفس مشاہد ماسوی و روح مشاہد عالم وجوب است[1] نزول دوم در وقت حصول کمالاتِ نبوت است کہ عارف بنفس و روح خود نزول می کند و ایمانِ شہودی او واپس بایمان غیبی تبدیل میشود۔

سوال: وقتیکہ عارف بنفس و روح خود نزول می کند و ایمانِ شہودی او بغیبی تبدیل میشود آیا درین وقت عالم وجوب را دیدہ میتواند یا نہ؟

جواب: عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ و علم او با نعکاس علم او تعالیٰ منصبغ است و چون در علم او تعالیٰ ہر دوے واجب و ممکن معلوم است در علم عارف نیز ہر دوے آن معلوم خواہد بود و نیز عارف بمنزلہ وزیر بادشاہ است یعنی وزیرے کہ در حضور بادشاہ نشستہ و بہ تنظیم امور عالم مامور است اگرچہ توجہ او بعالم است اما در ہر آن کہ بخواہد شاہ را دیدہ میتواند۔

تذکرہ ثانی: عدم رویت و نادیدن او تعالیٰ در دنیا بد و چشم سر اتفاقی است زیرا کہ

Marfat.com

دنیا و چشم دنیا لیاقت آن دیدار را ندارند، اما در رویتِ قلبی او تعالیٰ در دنیا عرفا مختلف اند، کسانیکہ برویتِ قلبی مشرف گشتہ اند، میفرمایند کہ رویت قلبی ہست و کسانیکہ تا ہنوز بایں سعادت مشرف نگشتہ اند انکار رویت می نمایند، جناب میان عبدالحکیم کاکری در رسالۂ خود تثبیت رویتِ قلبی را می نمایند و اگر رویتِ قلبی نباشد عین الیقین و حق الیقین چہ معنی خواہد داشت و حضرت امام کہ پیشوا و رہنما و رئیس عرفاء الف ثانیست در مکتوبے میفرماید کہ عالم را دلیل وجود حق تعالیٰ ساختن کار علماء ظواہر است و نزد صوفیہ کرام حق تعالیٰ دلیل اشیاء است و اشیاء دلیل حق تعالیٰ نیستند و استدلال از طرف واجب است بر ممکن نہ، از طرف ممکن بواجب تعالیٰ چہ ظلمت دلیل نور شدہ نمیتواند پس برہان نزد علمائی بیباشد و نزد صوفیہ کرام برہان برہان لمی است و اختلاف این دو طائفہ مبنی بر اختلاف منظر است یعنی منظر علماء عالم است و منظر صوفیہ عالم وجوب است۔ و نیز در مکتوبے از مکتوبات قدسی آیات دفتر ثالث میفرمایند، حاصل عبارت اینکہ در انتہا مقامات ادراک موجود است و درک ادراک ہم موجود۔ و میفرماید آنچہ در حدیث شریف وارد است لا تتفکروا فی ذات اللہ، این نہی تفکر در تفکر چونی و چندی است و در وقتیکہ عارف بے چون میشود میتواند کہ بہ تفکر بیچونی در بیچون حقیقی تفکر کند۔

سوال: عارف چگونہ بیچون میشود و حال آنکہ بیچونی خاصۂ حق تعالیٰ است؟

جواب: عارف بعد از فنا و بقا صاحب بیچونی فی الجملہ میگردد، بیچون فی الجملہ دیگر است و بیچون حقیقی دیگر از بیچون تا بیچون فوق بسیار است، نمی بینی کہ تمام عالم ارواح بیچون است۔

و آنچہ میفرماید کہ عارف در موطن حق الیقین در عین نادانی بشعور است و در عین حیرت بحضور الخ یعنی از حیث روح بحیرت و نادانی است از وجود عالم و بحضور است در مشاہدہ عالمِ وجوب و یا اینکہ بشعور عالم است از حیث نفس و عالم در وقتِ نزول مشہود نفس اوست و از حیث روح در حیرت است از وجودِ عالم۔ و آنچہ میفرماید علمے کہ پیش از چنیں جہالت حاصل شود از حیز اعتبار خارج است الخ۔ یعنی بحث ما در علمِ عارف بہ ممکنات در آن علمِ عارف است کہ بعد از فنا و نسیان

Marfat.com

ماسوی برائے او عنایت شود، نہ علم ماسوی قبل از فنا کہ آن علم برائے تمام عوام حاصل است۔

وآنچہ میفرماید با وجود آن اگر علم است در خود است واگر شہود است ہم در خود واگر معرفت است یا حیرت نیز در خود است الخ۔ یعنی این مقام بہ بیان یک مقدمہ توضیح میشود سالک در حین سیر انفسی ومقام ولایتِ صغریٰ کہ ولایتِ ظلی است ہر تجلی کہ می بیند در خود می بیند وحیرت در آن تجلی برائے آنست کہ آن تجلی از عالم وجوب است وبے کیف است وسبب حیرت وعدم ادراک اوست درین مقام سالک کوشش دارد کہ تجلی آفاقی بالکل قطع شود زیرا کہ تجلی آفاقی ظل این تجلی انفسی است وتا تجلی آفاقی قطع نشود فنائے کامل دست نمی دہد وچون فنا ناقص باشد بقا نیز ناقص است، زیرا کہ بقا باندازۂ فنا است وفنائے مطلق دیگر است ومطلق فنا دیگر، یعنی فنائے مطلق فنائے تام است ومطلق فنا فنائے ناقص وفرق این دو فنا در جائے دیگر بتفصیل مذکور است، این شہود عارف در انفس در وقتِ ولایت ظلی است اما در وقتیکہ عارف بکمالات ولایت نبوت مشرف میگردد میداند کہ شہود انفسی ہم ظلی از ظلال مطلوب است وخود مطلوب ہنوز کجاست۔ مصرع

تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد

واین مکتوب چون در وقت ابتدا حضرت امام است لہذا شہود انفسی را اصل ومقصد میداند، وبعد ازان کہ بکمالاتِ ولایت نبوت مشرف شدہ است فرمودہ کہ مطلوب ورائے آفاق وانفس است ہمیں طور حضرت خواجہ بزرگ در وقت ولایتِ صغریٰ میفرماید کہ اہل اللہ بعد از فنا، وبقا ہر چہ می بینند در خود می بینند وبعد در وقت کمالاتِ نبوت میفرماید کہ ہر چہ دیدہ شد ودانستہ شد آں ہمہ غیر است۔ وآنچہ میفرماید عجب کارے است در اول ہر بلا ومصیبت کہ واقع می شد باعث سرور وفرحت میشد الخ۔

تنبیہ: سالک در وقتِ عروج بعالم ہیچ کار ندارد وتکلیفات دنیوی زیادہ تر سببِ کمال توجہ او بعالم وجوب میگردد، اما در وقتِ نزول بلا ومصیبت را مصیبت میداند، زیرا کہ بعالم اسباب نزول فرمودہ بنا بر آن اگر عارف در وقتِ عروج دعا می کند مقصد او دفع بلا نمی باشد، صرف امتثالِ امر ادعونی میکند ودر آنوقت گمان میکند کہ دعائے حضرات انبیاء جہت دفع بلا ومصیبت نبودہ

Marfat.com

بلکہ صرف برائے انتشال امراو عوفی بودہ، اما در وقتِ نزول میفہمد کہ دعائے حضرات انبیاء برائے دفع مصیبت وبلا بودہ، چہ در صحو و نزول ہر چیز یکہ عوام بآن محتاج اند خواص نیز بآن احتیاج دارند چہ نظرشان بعالم اسباب افتادہ است۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید مقامے کہ فوق محمد بود، روح خود را بطریق عروج در آنجا می یافتم و آن مقام بحضرت خواجہ بزرگ اختصاص داشت بعد از زمانے بدن عنصری خود را نیز در آن مقام یافتم الخ۔

تبصرہ: ولایت متضمن چہار سیر است کہ دو سیر آن عروجی و دو سیر آن نزولی می باشد، سیر اول عبارت از سیر الی اللہ فی الاشیاء است و سیر ثانی عبارت از سیر الی اللہ فی اللہ می باشد و سیر سوم کہ سیر اول نزولی است مسمی بسیر عن اللہ فی اللہ می باشد و سیر چہارم عبارت از سیر عن اللہ فی الاشیا است، و سالک در سیر اول بعرش بلکہ بعالم ارواح کہ فوق العرش است، عروج می فرماید و عروج روح و علم و ادراک سالک در آنجا بیشود مسلم است کہ درین وقت عالم اسفل از علمِ او برآمدہ بعالمِ اعلیٰ میرسد و از ان اعلیٰ باعلیٰ دیگر عروج میفرماید تا کہ تمام عالم امکان را فراموش نمودہ بوصول بلا کیف بعالم وجوب برسد و در آن عالم بترتیب عروج فرماید، و از ظلالِ صفات بخود صفات او تعالیٰ و بعد بشیونات و اعتبارات عروج کردہ تا کہ بوصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالیٰ برسد۔

سوال: عروج در عالمِ امکان معقول و مسلم است چہ عالمِ امکان بعض اعلیٰ و برتر از بعض دیگر است چنانچہ آسمانہا از زمین بلند و جنت از آسمان فوق و عرش از ہمہ بلند تر است و عالمِ امر یعنی قلب نوری و روح و سر و خفی و اخفیٰ از عرش بلند تر اند و اخفیٰ بلند ترین مقام عالمِ امر است اما عروج در عالم وجوب چہ معنی خواہد داشت زیرا کہ عالم وجوب بسبب لامکانیت نہ فوق عالمِ امکان و نہ تحت عالمِ امکان و نہ در یمین و نہ در شمال آن است؟

Marfat.com

جواب: عروج در عالمِ امکان تا بہ کرۂ اخفیٰ بمعنی حقیقی است اما اطلاق عروج در عالمِ وجوب بمعنی مجازی است و عروج حقیقی نیست زیرا کہ بعد از رسیدن بعالم وجوب سیر معشوق در عاشق است نہ سیر عاشق در معشوق، زیرا بہ سبب نسیانِ عالم، عاشق لایق آن گشتہ کہ معشوق در آن ظہور کند چنانچہ عارفے فرمودہ۔ بیت

روئے نوز نگار از رخِ خود پاک کن　　بعد ازان آن نور را ادراک کن

بنا بر آن اگر سالک مظہر ظلال صفات او تعالیٰ شدہ باشد در آں وقت میگوید کہ عروج من بصفات اضافیہ است و اگر عارف مظہر صفات ثبوتیہ ثمانیہ گردیدہ باشد میگوید کہ عروج من بصفاتِ ثبوتیہ است یعنی مظہر تجلی صفات ثبوتیہ می باشم۔ خلاصہ اینکہ عروجِ حقیقی در عالم وجوب امکان ندارد و ممکن کہ سالک است از دائرۂ امکان خارج شدہ نمی تواند۔ بیت

ذرہ گر بس نیک و در بس بد بود　　گرچہ عمرے تنگ زند در خود بود

بلے دریں وقت عارف لایق آن گشتہ کہ کمالاتِ عالم وجوب در وے ظاہر شود، مثال واجب و ممکن، مثال نقطہ جوالہ و دائرۂ موہومہ میباشد، اگرچہ ہیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست اما گفتہ نمی توانیم کہ نقطہ بیمین و یا بشمال دائرہ می باشد۔ بیت

بہتر آن باشد کہ سرِّ دلبران　　گفتہ آید در حدیثِ دیگران

و دیدن بدن عنصری خود بفوق عرش۔ بنا بر آنست کہ در آن وقت بدن بانعکاس روح منصبغ میگردد و سالک خیال میکند کہ بدنِ عنصری نیز در عرش است اگرچہ بدن عارف نیز قابلِ سیر و عروج است چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبے میفرماید کہ سیرِ روحی بہ نسبت سیرِ بدنی سریع تر است۔ و فرو رفتن عالم بنا بر آنست کہ سالک وقتیکہ بلند تر میرود، عالم امکان را پایان تر می بیند، و ازاں دور تر میرود۔ و اختصاص مقام بیک شخص عبارت از معلومات بسیار آن شخص است در آن مقام و انعکاس خاص اوست بانوار آن مقام و اختصاص بمعنی آن نیست کہ آن عارف ازان مقام بالا رفتہ نتواند و یا عارف دیگرے از انجا عبور نہ کردہ است عبور و گذشت

Marfat.com

ازان مقام ممکن است لیکن تخصص علوم آن مقام با آن شخص است۔ وآنچہ میفرماید کہ در آن مقام نبودند مگر بعض اولیاے کبار الخ۔ یعنی در وقتِ عروج بدون بعضے اولیاء دیگرے را نمی دیدم حال در وقتِ نزول کہ تمام عالم را بخود در جاے و مقام شریک می یابم حیرت دست میدہد کہ باوجود بیگانگی تمام خود را با یشان می بینم۔

تبصرہ: عروج حب وتعلق عارف را از عالم منقطع می سازد و در نزول اگرچہ با عالم است تعلق بعالم ندارد، ازین جا است کہ بزرگان فرمودہ اند آمیختہ باش وآویختہ می باش یعنی دل را از گرفتاری عالم باز دار۔ ونیز میفرماید گریان بکن بحال شخصے کہ با مردم خوش است و بے مردم ناخوش۔ حضرت مولانا عبد الرحمٰن جامی میفرماید۔ بیت

الٰہی ہمہ را بمن بدخو کن روے مرا از ہمہ جہانیان یکسو کن

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقیٰ این مضمون را باشعار عربی چنین تعبیر فرمودہ اند۔ شعر

لیتك تحلو والحیاۃ مریرۃ ولیتك ترضیٰ والانام غضاب

لیت الذی بینی وبینك عامر والذی بینی وبین العالمین خراب

یعنی کاش تو شیرین باشی وزندگی تلخ بود۔ وکاش تو راضی باشی ومردم غضبناک باشند۔ کاش علاقہ کہ در بین ما وشما است محکم باشد۔ وعلاقہ ما با تمام عالم خراب باشند۔

این فرمودہ حضرت امام در حالت نزول بودہ وبعد شروع بحالت عروج می کند ومیفرماید حالتے کہ گاہ گاہ دست میداد کہ در آنوقت نہ خود را میدیدم ونہ عالم را در حال آن حالت مستمر ودائمی است ووجودِ خلقت عالم از دیدودانش برآمدہ الخ۔ یعنی در ابتدا شروع عروج گاہے نسیان عالم بودہ وگاہے شہود عالم وبعد از کمال عروج نسیان عالم دائمی است یعنی تا وقتیکہ عارف برائے دعوت خلق نزول نفرمودہ باشد از شہود وعلم تخلیق عالم فارغ است وآنچہ بعض اولیاء را بلند تر وبعض را پایان تر دیدہ اند، این دید دلیل فضیلت یکے بر دیگرے نیست، زیرا می تواند کہ در مقام دیگر معلومات ومعارف آن دیگر زیادہ تر باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در کمالاتِ ولایت حصہ

Marfat.com

حضرت امیر زیادہ تر است و در معارف و کمالاتِ نبوت حضرات شیخین فاضلتر و در وجود مبارک حضرت عثمان رضؓ کمالات ہر دو مقام مساوی است و شاید ازین جہت اورا ذوالنورین گویند۔ وآنچہ میفرماید ازین واقعہ اضطراب تمام پیدا شد الخ یعنی چون استعداد حضرت امام بلند بودہ و در آن وقت بآن مقام نرسیدہ بود لہذا آن دیر سبب اضطراب شان گردیدہ است۔ وآنچہ میفرماید مجذوب سلوک ناکردہ را ازان مقام بہرہ نیست الخ یعنی در جذبہ بدایت کہ قبل از سلوک است اگرچہ عروج موجود است اما بآن مقام نمیرسد۔ وآنچہ میفرماید کہ آن مقام بحضرت امیر اختصاص داشت الخ یعنی معارف حضرت امیر در آن مقام بنسبت اولیاء دیگر زیادہ تر بود۔ وآنچہ میفرماید کہ اخلاق سیئہ گاہے در رنگ رشتہ و گاہے در رنگ دود بیرون میشود الخ یعنی ہر اندازہ کہ عارف انعکاس صفات کاملہ را میگیرد۔ بہمان اندازہ اخلاقِ سیئہ از وجودشان می برآید چنانچہ حضرت امام در جلے دیگر میفرماید کہ منزل و مسکن و خانۂ شیطان کہ در قلب فقیر بودہ آنرا بیرون انداختہ و خانۂ اورا خراب کردند، بلے در حدیث شریف وارد است کہ شیطان در وجود ہر انسان جاے و مکانے داشتہ می باشد۔ باقی چند سوالے کہ حضرت امام از حضور شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ میکنند شاید کہ جوابہاے شان در مکتوبات حضرت خواجہ بودہ باشد و مکتوبات شریف حضرت خواجہ بزبان فارسی موجود است۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید از ان زلاتے کہ بصحو آوردہ اند و بقا بخشیدہ اند علوم غریبہ فائض اند کہ اکثر آنہا ببیان قوم موافقت ندارد یعنی متعارف صوفیہ معارف وحدۃ الوجود است و معارف فقیر نہ چنان است یعنی در اوائل حال حضرت امام را بمعارف توحیدی مشرف ساختہ بودند و بعد ازان از کمال بندہ نوازی کہ در حق حضرت امام داشتند بدرجاتِ بالا بردند کہ مصداق معارف امام در کلام قوم یافتہ نمیشود اگرچہ بعض بزرگان گذشتہ بر مرتبہ اجمال بمعارفیکہ مماثل معارف امام است اشارہ نمودہ اند لیکن گواہ صحت این معارف موافقت ظاہر شریعت و اجماع اہل سنت است

Marfat.com

یعنی معارف توحیدِ وجودی بظاہر شریعت موافقت ندارد۔

تذکرہ: معارف توحیدِ وجودی علی الاکثر در مرتبہ علم الیقین می باشد کہ سالک در آن وقت در ممکنات نگذشتہ مگر ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است، و برائے بعضے اولیائے کرام در مرتبہ عین الیقین نیز توحیدِ وجودی دست میدہد و فنا در محبوب باعث آن گفتگو میگردد۔

و معارف توحید شہودی در مرتبہ عین الیقین دست میدہد کہ غلبہ شہود محبوب مشہود ماسوی را از نظر عارف مستور می سازد، و فرق در بین این دو توحید آنست کہ توحیدِ وجودی قبل از فنا، و توحیدِ شہودی بعد از فنا می باشد و سالک در توحیدِ وجودی ماسوی را نفی می کند و ہمہ را بعنوانِ وجوب بیند و ہمہ اوست میگوید و در توحید شہودی ماسوی را نہ می بیند و از نفی و اثبات آن ساکت است اما مرتبہ حق الیقین کہ مقامِ صحو و بقاء است سالک ممکن را ممکن و واجب را واجب می داند، توحید شہودی اگرچہ بنسبت توحیدِ وجودی بلند تر است و نیز موافق شریعت است اما مقام حق الیقین جائے صحو و کمال معارف است۔

و آنچہ میفرماید کہ معارف فقیر باصول حکماءِ یونان موافقت ندارد بلکہ از علمائے اسلام طوائفے کہ مخالف اہل سنت اند مکشوفات و معارف فقیر باصول آنہا نیز موافقت ندارد الخ۔ یعنی در مسئلہ استطاعت کہ مع الفعل است یا قبل فعل کشف حضرت امام موافق علمائے اہل سنت است کہ استطاعت مع الفعل است نہ قبل الفعل۔ و نیز میفرماید کہ در معارف فقیر قدرۃ بمعنی صحت فعل و صحت ترکِ فعل است، و معرفتِ فقیر موافق حکماء نیست کہ قدرت را بمعنی ان شاء فعل و ان لم یشاء لم یفعل دانستہ و شرطیہ ثانیہ را ممتنع میدانند و بایجاب واجب قائل اند۔ و فقیر مسئلہ قضا و قدر را بطور علماء میداند الخ۔ یعنی طوریکہ علماء فرمودہ اند برائے من مکشوف گردیدہ یعنی قضاء و قدر سبب ایجاب واجب تعالیٰ و سبب مجوریت بندہ نمیگردد۔

تبصرہ: در مسئلہ قضا و قدر جبریہ و قدریہ تردد و اضطراب کردہ اند و گفتہ اند کہ اگر در قضا و قدر ثبت شدہ باشد کہ در فلان وقت باران میشود، باید کہ باران بدون ارادہ

Marfat.com

واجب تعالیٰ بیارد و معنی ایجاب بے اختیاری است و نیز میگویند کہ اگر در قضا و قدر تثبیت شدہ باشد کہ فلان شخصے در فلان وقت نماز میخواند و یا فلاں شخص در فلان وقت دزدی میکند، باید کہ آن شخص بہ نماز یا بدزدی مجبور و معذور دانستہ شود، حضرت امام این را تردید می کند یعنی قضا و قدر کسے را مجبور نمی سازد و نہ قضا و قدر سبب ایجاب حق تعالیٰ میگردد، زیرا در قضا و قدر چنیں تثبیت شدہ است کہ در فلان وقت مطابق ارادۂ حق تعالیٰ باران خواہد بارید و فلاں شخص در فلاں وقت باختیار خود نماز خواہد خواند و یا باختیار خود دزدی خواہد کرد یعنی قضا و قدر مثبت ارادۂ حق تعالیٰ و مثبت ارادۂ بندہ است و باین قسم مکشوف فقیر گردیدہ است۔

وآنچہ میفرماید حاصل این کمال بعد و بیگانگی است الخ یعنی در وقت کمال معرفت و کمالِ قرب، عارف میفہمد کہ در بین واجب و ممکن ہیچ مناسبت نیست، واجب در کمال قدسیت است و ممکن در کمال خساست و نیز میفہمد کہ با وجود بے پردگی تنہا عظمت و کبریا مانع ادراک سالک است۔ بیت

تو از خوبی نمی گنجی بعالم مرا ہرگز کجا گنجی در آغوش

وآنچہ میفرماید کہ خود را بندہ مخلوق میداند الخ یعنی این فرمودہ شان نیز تردید معارف توحیدی است زیرا کہ اہل توحید ممکن را عین واجب تعالیٰ میداند۔ وآنچہ میفرماید کہ حق سبحانہ تعالیٰ را نہ عین عالم میدانم و نہ متصل عالم و نہ منفصل و نہ با عالم و نہ جدا از عالم و نہ محیط و نہ ساری در عالم الخ یعنی نسبت ممکن بواجب تعالیٰ مثل نسبت دائرہ موہومہ بنقطہ حوالہ است کہ نسبت اتصال و انفصال و معیت در آنجا وجود ندارد و احاطہ و معیت و سریان او تعالیٰ در عالم علمی ہست یعنی علم حق تعالیٰ با عالم معیت دارد و ہمچناں علم حق تعالیٰ بعالم محیط و در عالم ساری است۔

وآنچہ میفرماید نہ آنکہ صفات اینہا صفات او تعالیٰ است الخ۔ این فرمودہ شان نیز تردید معارف توحیدی است، زیرا کہ اہلِ توحید میگویند کہ این صفاتے کہ در بندہ ظاہر است صفاتِ بندہ نیست بلکہ صفات حق تعالیٰ است کہ در بندہ ظاہر گردیدہ چنانچہ آب از باران است و در نار دان ظہور کردہ ظاہر گردیدہ و آنہا ممکنات را نیز ظہوراتِ خداوندی میدانند حاصل فرمودہ حضرت امام

Marfat.com

اینکہ صفاتِ بندہ صفاتِ بندہ است وخالق آنہا حق تعالیٰ است۔ وآنچہ میفرماید کہ صفاتِ سبعہ را موجود میدانم الخ۔ این ہم تردید قول صوفیہ وجودیہ وتردید ہفتاد ودو گروہ دیگر است کہ بوجودِ خارجی وزیادتی صفات او تعالیٰ پے نہ بردہ اند۔ حاصل فرمودۂ حضرت امام اینکہ زیادتی صفات او تعالیٰ علاوہ بردلائلِ دیگر بکشف فقیر نیز ثابت گردیدہ۔

مکتوب نہم، کہ در بیان نزول است

حضرت امام میفرماید: مدبر سیاہ رُو ومقصر بدخو، مغرور وقت وحال مفتون وصل وکمال الخ حضرت شان درین الفاظ از وصل وکمال خود تعبیر میفرماید ونمیگوید کہ بعد از وصل نزول کردہ ام بلکہ اظہار میکند کہ بوصل وکمال مفتون شدہ ام، این فرمودہ شان اظہار کمال تواضع است۔ وآنچہ میفرماید کہ فقیر عیوب مجسمہ است وذنوب مجتمعہ الخ یعنی اظہارِ معارف مقامِ عبدیت است چہ اولیا محبوبین کہ بمقام عبدیت مشرف میگردند نظر شان بر ذلت وافتقار وعجز وانکسار بشریت واقع میشود، ومیدانند کہ وجودِ من از عدم است کہ سراسر ظلمت وکدورت است پس از ظلمت وکدورت کدام عمل لایق صادر خواہد شد از ینجا است کہ میفرماید کل ما یفعلہ القبیح قبیح۔ یعنی قبیح ہر کارے را کہ بکند قبیح است چنانچہ میفرماید ع

زگندم جو زجو گندم نیاید

ومیفرماید چیزے کہ ذاتی باشد از ذات انفکاک ندارد ع

سیاہی از حبشی کے رود کہ خود رنگ است

ومیفرماید کہ مرض او ذاتی است علاج نمی پذیرد الخ۔ یعنی ازالۂ عدم از ذات سالک بتوجہ ورقیہ وافسون ممکن نیست زیرا کہ ذاتی اوست۔

تبصرہ: انسان از عدم وانعکاس صفات کاملہ مرکب است در مقام عبدیت بمشاہدہ می بیند کہ انعکاس از جلے دیگر است وذاتِ من ہمیں عدم است ونیز وجودِ سالک از لطائف

Marfat.com

عالمِ خلق و عالمِ امر مرکب است و چون لطائف عالم امر که نورانی اند عروج میکند و نظر عارف تنها بر عالم خلق می افتد و ظلمت ذاتی آن محسوس او میگردد ناچار چنین میفرماید. و میفرماید که حق تعالیٰ بآنها ظلم نه کرده ولکن ذاتِ خودشان ہمیں عدم تاریک است۔

وآنچه میفرماید در مقابل خیر محض شریر محض می باید تا حقیقت خیریت بظهور آید الخ از اینجا بمدح انسان شروع می نماید. و میفرماید که خیر و کمال و حسن و جمال در واجب تعالی موجود بوده در مقابل آن شر و نقص درکار است تا آئینه ظهور حسن و جمال او تعالی بشود چه اگر خود ممکن حسن و جمال میداشت حسن و جمال او تعالیٰ در وے نمایاں شده نمیتوانست و این از ہنرہاے عدم است. چنانچه میفرماید: این ذم معنی مدح پیدا کرد و این شرارت و نقصان محل ظهور خیر و کمال گشت و این معرفت الخ۔ یعنی خود را عدم و ظلمت دانستن در مقامِ عبدیت است که فوق جمیع مقامات است چه قبل از مقام عبدیت سالک گاہے خود را عینِ حق و گاہے ظل حق و گاہ ذات حق تعالیٰ با خود محیط و معی میداند و معلوم است که درین وقت عجز بشریت منظورِ نظر او نیست، زیرا که ہر کدام از عینیت و ظلیت و مرائیت یک نوع مناسبت است با او تعالیٰ۔ و حال آنکه بنده با او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد، و این سخن گفتن از ادب دور تر است و آنچه میفرماید که محبوبان را باین مقام مشرف می سازند محبان بذوقِ شہود متلذذ تر الخ یعنی بشہود ظلی متلذذ اند۔

تبصرہ: اولیاے کرام دو قسم اند محبوبان و محبان، محبوبان محمدی المشربان اند، و محبان بمشرب حضرات انبیاء دیگر اند یعنی کسیکه مبدا فیض او شان العلم است محمدی المشرب است و کسے که مبداء فیض او تفصیل صفت العلم است ابراہیمی مشرب است و کسے که برزخ اجمال و تفصیل صفت العلم مبدا فیض او ست نوحی المشرب است و کسے که مبداء فیض او صفة الکلام است موسوی المشرب است و کسے که مبدا فیض او صفت القدرت است عیسوی المشرب است و کسے که مبدا فیض او صفت التکوین است آدمی المشرب است، و این تقسیم تقدیرِ ازلی و تقسیمِ خداوندی است زیرا کسے که انعکاس شان العلم بعدم او قبل از تخلیق او رسیده است محمدی المشرب است و کسے که

Marfat.com

عدم او انعکاس صفت الکلام رسیدہ موسوی المشرب است وکسے کہ بعدم او انعکاس صفت القدرت رسیدہ باشد عیسوی المشرب است وکسے کہ بعدم او انعکاس صفت التکوین رسیدہ باشد آدمی المشرب است چون عدم نیز در رنگ وجود در علم الٰہی معلوم بود در علم او تعالیٰ انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین رسیدہ واین رسیدن انعکاس فقط در علم او تعالیٰ بودہ نہ در خارج، زیرا کہ آن عدم تا ہنوز موجود نگشتہ بعد ازان صفت التخلیق خداوند انعکاس وپرتو وجود حق تعالیٰ را بآں عدم انداختہ وآنرا موجود گردانیدہ است پس محمدی المشربان محبوب اند وباقی اقسام محبین، در محبوبین چوں محبوبیت ذاتی موجود است محبوبیت دارند وتقدم جذبہ خاصہ محبوبین است۔

تذکرہ: دریں موضع شرح چند چیز لازم است، اول فرق محبین ومحبوبین۔ دوم فرق تقدم جذبہ وتقدم سلوک، سوم امتیاز طریقہ علیہ نقشبندیہ از طرق دیگر پوشیدہ نماند۔ محبوب آنست کہ در مبدأ فیض بآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اشتراک داشتہ باشد ومبدأ فیضِ او ظل شان العلم بودہ باشد این طور شخص را محبوب ومرادی نامند ومیگویند کہ این شخص محبوبیت ذاتی دارد یعنی از حیث خلقت در مبدأ فیض بآنحضرت مناسبت وشرکت فی الجملہ دارد ومحب آنست کہ بمشارب انبیاء دیگر بودہ باشد یعنی مبدأ فیض او صفت التکوین بودہ باشد کہ اورا آدمی المشرب مینامند ویا ظل صفت العلم بودہ باشد کہ اورا نوحی المشرب ویا ابراہیمی المشرب می نامند، ویا مبدأ فیض او ظل صفۃ الکلام بودہ باشد کہ اورا موسوی المشرب مینامند ویا مبدأ فیض او ظل صفت القدرت بودہ باشد کہ اورا عیسوی المشرب می نامند در محبین سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است۔

پوشیدہ نماند محبوبین ومرادین بمجرد یکہ بتلقین ذکر وتعمیل آن مشرف میگردند، جذبہ بدایت وجذبۂ اولیٰ برائے شان میرسد در ہر طریقے کہ باشند ودر طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت بمحبوبین ومرادین ومحبین ومریدین ہمہ می رسد جذبہ درین طریق بمحبوبیت طالب تعلق ندارد زیرا کہ خاصہ طریقہ علیہ چنان است ودر طرقِ دیگر چنان نیست بلکہ جذبہ اولیٰ مخصوص بمحبوبین است کہ قبل از وصول بسیر فی اللہ بسالک عنایت می شود واین احسان وصدقہ خواجۂ بزرگ

Marfat.com

شاہ نقشبندیہ است کہ از طرف حق تعالیٰ برائے شان عنایت گردیدہ۔ ازین جا است کہ حضرت خواجہ میفرماید کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم و میفرماید کہ از حق تعالیٰ طریقہ خواستہ ام کہ البتہ موصل باشد و میفرماید کہ ما فضلیانیم و مرادانیم ع

تو نقش نقشبندان را چہ دانی

بیت درخت سبز داند قدر باران تو خشکی قدر باران را چہ دانی

و این جذبۂ بدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است، سالک را بمقاماتِ عالیہ جذب میکند اگرچہ در ابتداء بعالم وجوب نمیرساند اما مسلوک سلوک را سہل میگرداند، ازین سبب این جذبہ را جذبۂ صوری می نامند و جذبۂ ثانیہ کہ در تمام طرق موجود است و در سیر فی اللہ دست میدہد سالک را بمراتب وجوب میرساند و این جذبہ را جذبۂ حقیقی می نامند، بیان فرق طرق قرار ذیل است۔

در طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است یعنی در سیر الی اللہ فی الاشیاء قبل از وصول بسیر فی اللہ دست میدہد و بدون آنکہ طالب محمدی المشرب بودہ باشد و یا نباشد جذبہ بدایت

و در طرق دیگر اگر طالب محمدی المشرب نباشد جذبہ بدایت ندارد و طریقہ نقشبندیہ طریق محبوبی است یعنی طالب محب و مرید ہم درین طریقہ بشان محبوب و مراد سیر میکند و صاحب جذبۂ اولی میگردد و کار بجذب و عنایت مربوط است۔ حضرت خواجۂ بزرگ میفرماید جذبۂ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذباتِ خداوندی بعمل ثقلین برابر است۔ بزرگے میفرماید۔ بیت

مرا گر تو سن دل نیست در راہ کند زلف او ہم نیست کوتاہ

و میفرماید: بخود راہ نیست در کوے تو مشتاقان شیدا را خم زلفت بقلاب محبت میکشد ما را

و نیز میفرماید اگر از جانب معشوق نباشد کششے، کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد الخ و در طرقِ دیگر طالب محمدی المشرب جذبۂ بدایت بنا بر استعداد فطری خود دارد و دیگران (غیر محمدی المشرب) ندارند۔ و آنچہ میفرماید: نہ ہر کہ جذبہ یافت سلوک مقدم است از محبوبین است یعنی در بین محبوبین

Marfat.com

وتقدم جذبہ عموم وخصوص مطلق است ومحبوب اخص مطلق است وتقدم جذبہ اعم مطلق یعنی ہر محبوب جذبہ بدایت داشتہ می باشد ولازم نیست کہ ہر کہ جذبہ او مقدم است محبوب بودہ باشد، زیرا کہ محبوبیت مخصوص محمدی المشرب است واین شخصے محمدی المشرب نیست، اما بسبب متابعت سنت لایق جذبہ بدایت گردیدہ وباعتبار متابعت سنت محبوبیت عارضی پیدا کردہ است۔ وآنچہ میفرماید کہ اظہار محبوبیت ذاتی نیز باتباع سنت سنیہ مربوط است الخ۔ یعنی میتواند شد کہ یک شخص در مبدا فیض با آنحضرت شرکت و مناسبت داشتہ باشد ومحمدی المشرب بودہ باشد، اما شخص غافل وبدون کسب وریاضت است اگرچہ محبوبیت ذاتی دارد مگر بسبب عدم متابعت سنت استعداد خود را ضائع نمودہ لایق جذبہ نیست۔

بیت ہر کرا روی بہبود نبود دیدن روی نبی سود نبود

وآنچہ میفرماید: شہسواریکہ تا زمیدان عبدیت سید اولین وآخرین است الخ۔ یعنی کسے را کہ حق تعالیٰ بمحض فضل خود نخواہد کہ بدولت مقام عبدیت برساند او را بکمال متابعت آنسرور سرفراز میفرماید، شاید کہ این فرمودہ شان کنایہ از شخص خود حضرت امام بودہ باشد۔

وآنچہ میفرماید: درین مقام شر ونقص نیست بلکہ علم ذوقی بشرارت ونقصان خود برائے عارف حاصل میشود الخ یعنی او درین وقت متخلق باخلاق اللہ است، صدور شر ونقص ازین طور عارف متصور نیست ودیدن سر ونقص بواسطہ آن است کہ درین وقت شہود عارف بقدسیت مرتبہ وجوب وخیریت آن مرتبہ مقدسہ تعلق می گردد ومرتبہ ممکنات کہ مقابل آنست شریر و ناقص معلوم می گردد۔

وآنچہ میفرماید کہ این دید در وقت نزول است الخ۔ یعنی در وقت عروج ممکنات و شر ونقص آن ہیچ مشہود نیست۔

وآنچہ میفرماید: تا این قسم خود را بر زمین نزند، از دریافت کمال مولائے خود بے نصیب است الخ۔ یعنی معلوم است کہ کسیکہ خود را عین مولا داند وصفات خود را صفات مولا انگارد از عظمت وکبریائے عالم وجوب بے خبر است۔

Marfat.com

مکتوب دہم

حضرت امام درین مکتوب از حالت نزول بیان می کند۔ ومیفرماید میدانم کہ شایان دولت حضور نیستم الخ۔ درین فرمودہ خود کمال لیاقت خود را در پردہ الفاظے بیان میفرماید کہ نشانہ تواضع داشتہ باشد یعنی شایان دولت حضور حق تعالیٰ نبودم بنا برآن نزول کردم وایمانِ شہودی بایمان غیبی تبدیل شد۔

تذکرہ: اولیاے کرام بدو نوع تقسیم میشود، مستہلکین ومرجوعین، مستہلکین آنان اند کہ ہر دو نفس وروح شان تا بوقت موت در عروج بودہ ودر شہود محبوب مستغرق گردیدہ باشد وہمیشہ از ایمان شہودی ملتذذ اند، ومرجوعین آنان اند کہ بسبب کمال لیاقت واستعداد برائے دعوت خلق نزول میفرمایند وخلق را بحق دعوت می نمایند این افراد کامل الاستعداد اند، بادشاہان وزیران لایق را تربیہ رعایا تعین می نمایند اگرچہ شرافت وقرب برائے مستہلکین است، اما فضیلت ونیابت انبیاے عظام نصیب مرجوعین می باشد، عارف صاحب نزول بزبان تازی میفرماید۔ شعر

اریدُ وصالَها ویریدُ ہجری ۔۔۔ فاترکُ ما اریدُ لما یریدُ

لانی فی الوصال عبیدُ نفسی ۔۔۔ وفی الہجران مولی للموالی

ترجمہ: من ارادہ وصالِ محبوب دارم واو ارادہ ہجران من پس ترک میکنم ارادۂ خود را برائے ارادۂ او۔ زیرا کہ در وصالِ غلام نفس خود میشوم کہ نفس وصال میخواہد ودر ہجران غلام بادار خود۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ ایمان شہودی نصیب اولیاء است وایمان بالغیب نصیب انبیاے عظام، ومیتواند شد کہ مراد از حضور حضور حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد یعنی لایق حضور شما نبودم۔ وآنچہ میفرماید، نہایت بُعد را قرب نامیدہ اند وغایتِ فراق را وصل گفتہ اند الخ یعنی بعد از عروج وکمال وصل چون عارف قدسیت واجب وعدم مناسبت می بیند۔ میداند کہ در بین واجب وممکن بسیار بون بعید است ومیفہمد کہ این خساست را آنان قدسیت چہ مناسبت واز ان سبب کہ ہیچ مناسبت نیست، بنا برآن سید الکونین دائم الفکر و

Marfat.com

دائم الحزن بودہ کہ فرمودہ اند متفرز نگشتہ ہیچ سنی بمثل ایذاے من یعنی استعداد آنحضرت بر کمال بودہ وعشق شان افزون تر، چون بآن قدسیت ہیچ مناسبت نمی دیدند بنا بر آن متفکر و دائم الحزن می بودند۔

وآنچہ میفرماید کہ محبوبان را تحمل این بار دشوار است الخ یعنی محبان ہمیشہ بار زحمت و ریاضت کشیدہ اند، اما محبوبان کہ بسیر محبوبانہ واصل اند، این دید عدم مناسبت کہ در حقیقت فراق است در حق شان دشوار و آنحضرت کہ راس و رئیس و سردار محبوبان و مرادان است دید این فراق و عدم مناسبت در حق شان دشوار تر است۔

مکتوب یازدہم

حضرت امام میفرماید، مقامیکہ سابق خود را در آن دیدہ بود چون حسب الامر عالی باز ملاحظہ نمودم الخ یعنی مقامیکہ در مکتوب ہفتم ذکر شدہ و یا مقامیکہ شفا ہا بحضور شیخ المشائخ عرض گردیدہ بود، چون در مرتبۂ ثانی قرار ارشاد حضرت شیخ ملاحظہ گردید عبور خلفاءِ ثلاثہ یعنی حضرت صدیق اکبرؓ و حضرت عمر فاروقؓ و حضرت ذی النورینؓ در آن مقام در نظر در آمد، اما چون استقرار در آنجا نداشتم و یا حضرات خلفاے ثلاثہ در آنجا استقرار نداشتند در دفعہ اولی بنظر نہ در آمدند۔

تذکرہ: مقام دو نوع است، مقام استقرار عارف و مقام عبور او، مقام استقرار ہر شخص اسم مربی و مبدا فیض اوست و مقام عبور مقام گذشت اوست یعنی ممکن است کہ یک ولی کم مرتبہ بمقام ولی بزرگ عبور کند۔ اما مقام استقرار او پایان تر از ان باشد۔ و میشود کہ اولیاے کرام بمقام استقرار انبیاے عظام عبور نمایند، اگرچہ مقام استقرار شان پایان تر از ان باشد۔ حضرت امام میفرماید، راہ ہاے کہ موصل آن مقام اند، دو اند الخ یعنی یکے از راہ ہاے وصول آنمقام آنست کہ سالک عمل خود را ناقص و قاصر داند تا شکست و تواضع و فروتنی حاصل و سبب وصول او گردد ع

سر موے گر اینجا خم شوی بشکن کلاہ آنجا

و راہ دوم صحبت شیخ مجذوب سلوک تمام کردہ است کہ سبب وصول آنمقام میگردد، ازین فرمودہ

Marfat.com

معلوم شد کہ حضرت شیخ المشائخ محمدی المشرب و مجذوب سالک بودہ است چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ راہ دوم توجہ حضرت ایشان است، و آنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ نقشبند را در ہر مقامے با خود می یافتم شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ حضرت خواجہ امداد می کردند۔ و آنچہ میفرماید، تفاوت نیست الا در عبور و مقام و مرور و ثبات الخ۔ یعنی یک مقام معین کہ مقام استقرار یک عارف است عبور عارف دیگر ازان مقام میشود و استقرار آن عارف دیگر خواہ ازین مقام بلند تر و یا پست تر بودہ باشد، زیرا کہ در وقتِ عروج عبور اولیاے کرام بمقامات استقرار انبیاے عظام واقع می شود چنانچہ فقرا و مساکین بدر بار سلاطین صرف جہت باز دید و یا طلب حاجتے حاضر میشوند لیکن مقام استقرار شان بدرجہا ازاں پایاں تر می باشد۔ و آنچہ میفرماید خود را ہم بانعکاس آن مقام رنگین یافتم الخ۔ درست است و ہیچ جاے اشتباہ نیست، اولیاء در وقتِ عروج انعکاس مقامات عالیہ میگردند و برنگ کمالاتِ آن مقام رنگین میشوند، زیرا کہ انسان لائق ترین و جامع ترین مخلوقات خداوندی ست فرق انسان و ملک آنست کہ شہود ملک بیرونی است و شہود انسان درونی یعنی انسان ہر مقامے را کہ مشاہدہ کند و یا بآن مقام برسد تجلی و انعکاس و پرتو آن مقام جز لطائف بدن او میگردد چہ بقاعبارت از قبول و گرفتن ہمیں انعکاس است، و شہود ملک فقط بیرونی است لیاقت قبول انعکاس را در وجود ملایک تعبیہ نکردہ اند، و از درون تا بیرون فرق بسیار است۔ بیت

قدسیان را عشق ہست و درد نیست　　درد را جز آدمی درخورد نیست

و کریمہ ولقد کرمنا بنی آدم شاہد این معنی است۔ و آنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ بزرگ در مقام صدیق اند الخ۔ یعنی بالاتر از مقام حضرتِ صدیق رض بابندہ موافقت نکردند، نہ آنکہ بالاتر ازاں رفتہ نمی تواند الخ۔ و آنچہ میفرماید کہ خود را لطیف و در رنگ قطعۂ ابر پراگندہ دیدم الخ شاید کنایہ از جامعیت استعداد عالمگیر حضرت امام بودہ باشد۔ و آنچہ میفرماید کہ ترک اشتغال باین عمل مرضی نیست الخ یعنی ترک اشتغال بارشاد مرضی فقیر نیست و یا مرضی او تعالیٰ نیست اگرچہ عروجات در پیش دارم، زیرا کہ عالم بگرداب ضلالت غرق میشود مرضی بودن ارشاد مشروط

Marfat.com

بآن است کہ از وساوسِ نفسانی خالی باشد۔

تذکرہ: خلیفہ دو قسم است، یکے خلیفہ مطلق است و دیگرے خلیفہ مقید، ارشاد، خلیفہ مطلق ہمیشہ مرضیٔ او تعالیٰ است، زیرا کہ نفس آن عارف تزکیہ شدہ است و بعد از تزکیۂ نفس وساوسِ نفسانی معدوم و تمام اعمالِ عارف مرضیٔ او تعالیٰ میگردد، و خلیفہ مقید آنست کہ بعض لطائفِ او فنا، و بقاء یافتہ و مصفی شدہ باشد و نفس او تا ہنوز کمال تزکیہ نیافتہ باشد، بنا بر آن ارشاد این عارف مشروط است بنا بودن حوادث و وساوس و لازم است کہ این چنین عارف در ہر امر استخارہ کند و معلوم نماید کہ دریں ارشاد مرضی حق تعالیٰ است یا نیست و چون این وقت وقتِ ابتداء حضرتِ امام است بنا بر آن میفرماید کہ ارشاد کمینہ گاہی داخل رضا ہست و گاہی نیست الخ۔ و حضرت خواجہ علاؤ الدین عطارؒ چونکہ بکمال تزکیۂ نفس مشرف شدہ اند بنا بر آن ارشادشان بدون ہمہ شرائط مرضیٔ او تعالیٰ بودہ و خالی از ہوا و ہوس است۔ بلے شخصے کہ از خواہشات نفس بگذرد۔ و نفس او مطمئنہ گردد و عمل او خالصا لوجہ اللہ باشد، معلوم است تمام اعمال او مرضی و مقبول است

وآنچہ میفرماید کہ کافر فرنگ را از خود بہتر میدانم الخ۔ اشکالے کہ ازین فرمودہ در توہم می آید بہ بیان یک مقدمہ حل خواہد شد، توہم اشکال این است کہ مسلمان چہ طور کافر فرنگ را از خود بہتر میداند، مقدمہ اینست کہ انسان مرکب از عالم خلق است و لطائف عالم امر جواہر نورانی بودہ و لطائف خلق ظلمانی است و نورانیت شان از پرتو لطائف عالم امر است و در وقتیکہ لطائف عالم امر عروج میکند و لطائف عالمِ خلق در نزول می ماند و نظرِ عارف تنہا ہر عالم خلق خود را فقد خود را ظلمانی خواہد دید، و در وجود کافر چون لطائف باہم ممتزج است نورانیت عالمِ امر در او مشاہدہ میشود۔ لاجرم او را نورانی می بیند، این مسئلہ بیان دید عارف است و عقیدہ نیست۔

وآنچہ میفرماید کہ جہت جذبہ تمام شدہ است الخ یعنی جذبۂ نقشبندیہ کہ در بدایت و سیر فی الاشیا است تمام شدہ است و وصول بسیر فی اللہ میسر شدہ است الخ و شاید کہ مرکز

Marfat.com

سیر فی اللہ مبداء فیض خود عارف بودہ باشد و یا مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالیٰ را مراد داشتہ باشد یعنی جذبۂ اولیٰ و جذبۂ بدایت در سیر اول است و جذبۂ ثانی یا نہایت در سیر دوم کہ سیر فی اللہ است دست میدہد، و سیر فی اللہ مقام فنا است و جذبہ نہایت در بینجا درکار است تا بذات بلا کیف وصول بلا کیف میسر شود و آن وصول تا ہنوز در کجا است ع

تا یار کرا خواہد و میش بکہ باشد

و آنچہ خواجہ احرار نہایت این کار را فنا گفتہ اند، ہمان فنا است کہ بعد از تجلی ذات متحقق شود و فنائے ارادہ سالک ہم در آنجا دست میدہد و سالک خود را بے ارادہ می بیند۔ و آنچہ میفرماید کہ تطبیق فرمودہ شیخ ابو سعید ابو الخیر و حضرت محی الدین ابن العربی مشکل می نمود بعد از توجہ تام حضرت حق سبحانہ سر آنرا منکشف ساخت الخ

تذکرہ: فنا بدو نوع است اول تنہا فنا عین سالک، دوم فنا عین و اثر او، فنائے عین و اثر در وقتے است کہ سالک از صفات گذشتہ بشیونات برسد، درین وقت عین و اثر او فانی میگردد و اگر تنہا بصفات رسیدہ باشد و بشیونات نرسیدہ باشد عین او فانی و اثر او فانی نشدہ یعنی چوں سالک اثر یک صفتے از صفات او تعالیٰ می باشد زیرا نعکاسی کہ در عدم ذاتی او ہست البتہ اثر یک صفتی از صفاتِ او تعالیٰ می باشد پس در وقتے کہ سالک از ممکنات گذشتہ بشہود صفات میرسد عین او فانی و از شہودِ او می برآید، زیرا کہ خود او ہم از ممکنات است و شہود او درین وقت از ممکنات گذشتہ و بصفات وجوبی رسیدہ است، پس عین او فانی گردیدہ، اما اثرِ او ہنوز باقی است زیرا کہ تجلی کہ در عدم سالک است اثر آن صفت است کہ مشہود او گردیدہ۔ بنا بر آن ظہور و شہود آن صفت اثر آنرا ازین نمیبرد۔ بلے اگر سالک بشیونات عروج می فرماید و صفات را نیز فراموش کند در آن وقت اثر او نیز فانی خواہد شد، زیرا کہ ذات سالک اثر آن صفت بودہ و چون صفت فانی شد و از شہود برآمد اثر او نیز فانی میگردد، پوشیدہ نماند کہ فنا عبارت از فنا شہودی است نہ وجودی زیرا کہ فنائے وجودی در صفات او تعالیٰ ممکن نیست۔

Marfat.com

خلاصہ اینکہ اگر سالک محمدی المشرب است کہ عروج او بشیونات است ہر دوے عین و اثر او فانی میگردد و اگر محمدی المشرب نباشد بشیونات نمی رسد و شہود او در صفات است بنابر آن عین او فانی و اثر او فانی نمی شود، از بیان فوق معلوم گردید کہ بیان حضرت ابن العربی در وقتِ شہود صفات است و فرمودہ حضرت ابو سعید ابو الخیر در وقت شہود شیونات و ہر کدام شان از احوال خود خبر دادہ اند و حضرت امام کہ محمدی المشرب تام الاستعداد است و بشہود شیونات مشرف شدہ میفرماید کہ در خود نیز این معنی را یافتم اگرچہ از تو در است یعنی تجلی ذاتی در حق منتہی دائمی است نہ برقی، حاصل اینکہ فنا عین و اثر خاصہ محمدی المشرب است، زیرا کہ عروج شان بشیونات است و غیر محمدی المشرب از فنائے عین بہرہ ور اند و از فنائے اثر حصہ ندارد لیکن مرشد محمدی المشرب از فنائے اثر نیز برخوردار خواہند شد۔

پوشیدہ نماند کہ اصطلاح صوفیہ دریں جا غیر اصطلاح علما رظواہر است، زیرا کہ در نزد علما بقائے اثر بعد از فنا عین ممکن نیست چہ اثر صفت عین است و بقا صفت بعد از فنائے موصوف از نا ممکنات است، اما نزد صوفیہ قرار تفصیل سابق بقائے اثر بعد از فنا عین شہودی است و این اثر غیر آن اثر است کہ علما آنرا بمعنی صفت تعبیر مینمایند۔ وللناس فیما یعشقون مذاہب۔ وانچہ میفرماید کہ مقام این معرفت نیز در نظر در آمد فوق مقامے است کہ شیخ ابن العربیؒ فرمودہ اند الخ یعنی مقام این معرفت در عالمِ مثال مشاہدہ شد،

چہ کہ در عالمِ مثال صورِ اجسام و ارواح و معانی و کمالات تمام معاینہ و مکشوف میگردد و آن عالم آئینہ دار تمام عوالم است، و آنچہ میفرماید کہ سخنانِ توحید و تنزلات را مطالعہ نمی توانم کرد الخ

چون حضرت امام درین وقت از مراتب توحیدِ وجودی گذشتہ است و دانستہ اند کہ توحید معرفت ابتدائی است بنابر آن مطالعہ بیان آنرا مناسب وقت خود نمیدانند حاصل فرمودہ آیندہ حضرت امام اینکہ شیخ علاؤ الدولہ علوم توحیدی را خوب نمی بیند من ہم باو متفقم، این قدر فرق است کہ شیخ علاؤ الدولہ صاحب علوم توحیدی را ملامت میداند و فقیر او را بد نمی داند، زیرا سالک را

Marfat.com

درحصول آن حالت دخلے نیست بلکہ بدون اختیارشان برائے شان ظہور می کند مگر گذشتن ازان لازم است۔ وآنچہ میفرماید کہ ہیچ چیز خود راجع نمیتوانم ساخت الخ یعنی بعروجات مشغولم ودر وقتِ عروج التفات بممکنات نمی ماند ازان سبب میفرماید، بعضے شدائد از مردم بفقیر گذشت ہیچ غبار وکلفت بخاطر راہ نیافت الخ بلے درعروج عالم وحوادث آن از نظر عارف می خیزد، بعد ازین حضرت امام احوال منتسبین خود را بحضور حضرت شیخ المشائخ عرض می نماید۔ وآنچہ میفرماید کہ بعض یاران درمقام جذبہ شہود پیدا کردہ اند وتا ہنوز قدم درسلوک ننہادہ اند الخ یعنی شہود جذبہ بدایت برائے شان حاصل شدہ است اگرچہ درین جذبہ شہود اصل مراتب وجوب نیست بلکہ شہود مقامات عالیہ وشہود ظلال مراتب وجوب است۔ حضرت امام درمکتوبے میفرماید کہ مشہود جذبہ بدایت روح است کہ دربدن منفوخ ودرآن ساری است الخ۔ ونیز میفرماید کہ سالکے گفتہ است سی سال روح را بخدائی فرستیدم الخ۔ یعنی درجذبہ بدایت فرق عالمِ ارواح وعالمِ وجوب نمی شود چہ عالم ارواح دارائے نوعے ہیچونی است، بنابرآن سبب اشتباہ سالک بعالم وجوب میگردد۔ وآنچہ میفرماید کہ اجازہ مولانا معہود الخ یعنی خلیفہ گردانیدن او از جملہ مرضیات است۔ اما اجازتے کہ مناسب مقام جذبہ است نہ اجازت مطلقہ، چون جذبہ بدایت نیز دارائے عروج ونزول است بنابرآن صاحبِ نزول جذبہ بدایت خلیفہ مقید شدہ میتواند وباو فہمانیدہ شود کہ طالب را تاکمال جذبہ بدایت رسانیدہ وبعد رخصت کند کہ کمالات سلوک را از جائے دیگر حاصل کند ودراصطلاح صوفیہ این چنین پیر ومرشد را پیر تعلیم میگویند نہ پیر تربیہ۔

تذکرہ: ارواح قبل ازآنکہ بابدان بیایند فوق ازعرش بودند ودرآنجا توجہی جانب حق تعالیٰ داشتند بعد ازعلاقہ وتعلق دربدن آن توجہ را فراموش کردند مگر بعضے ارواح کہ آنرا فراموش نکردند صاحبان این ارواح را سابقان می نامند، وفراموش کنندگان را ناسیان مینامند این توجہ روح قبل ازفنائے روح است وتوجہ دیگر بطرف عالم وجوب بعد ازفنا وبقاء روح است این توجہ نسبت بتوجہ اول کامل تر وفاضل تر است واین خلیفہ مقید کہ درقبل ذکر گردید میتواند

Marfat.com

کہ آن توجہ سابق طالب را بیاد روح او بدہد۔ ازاں سبب اورا پیر تعلیم میگویند نہ پیر تربیہ، و پیر تربیہ آنست کہ در صحبتِ او توجہ جدیدی بروح بعد از فنا حاصل میشود و در حقیقت پیر ہم ہمین است، ناگفتہ نماند کہ استعداد ناسیان نسبت باستعداد سابقان لطیف تر است۔

مکتوب دوازدہم

حضرت امام میفرماید، علومیکہ بمقام فنا فی اللہ و بقا باللہ تعلق داشتند حق تعالیٰ بعنایت خود منکشف ساخت و معلوم کرد کہ وجہ خاصی ہر شے چیست و سیر فی اللہ بچہ معنی است و تجلی ذاتی برقی چہ می باشد و محمدی المشرب کیست الخ یعنی معلوم کردند کہ فنا، عبارت از نسیان ماسوی است و بقاء تخلق باخلاق خداوندی است و رنگین شدن عارف است بانعکاس صفاتِ او تعالیٰ و وجہ خاص ہر کس تجلی آن صفت است کہ ظلال آن صفت بحقیقت عدمیت آن شخص رسیدہ باشد و بعد از وجود مبدأ فیض او ہماں صفت می باشد و فیوضات عالم قدس بتوسط آن صفت باو می رسد۔ و آنچہ میفرماید در ہر مقامے لوازم و ضروریات آنرا می نمایند الخ یعنی ہر مقام را مفصل نشان می دہند۔ و نیز میفرمایند چیزے کہ اولیاے خدا بیان فرمودہ اند کم چیزے ماندہ خواہد بود کہ آنرا نشان ندادہ باشند۔ و نیز میفرماید کہ قبول شد کسے کہ قبول شد بلا علت عقیدہ اہل سنت و جماعت را از روے کشف تثبیت میفرماید۔ و نیز میفرماید کہ فقیر چنانچہ ذوات اشیا را مخلوق او تعالیٰ میداند قابلیت و استعداد آنہا را نیز مخلوق او تعالیٰ میداند الخ یعنی ہیچ چیز بر خداوند تعالیٰ حاکمیت ندارد، و این قول شان تردید قول حکماء یونان است کہ میگویند استعداد حاکم است و مقتضی خود را می خواہد و بر خداوند لازم است کہ بصاحب استعداد مقتضیٰ استعداد او را بدہد، و اہل سنت میگویند کہ نہ چنین است زیرا کہ۔ بیت

او فتادہ است در جہان بسیار
بے تمیز ارجمند و عاقل خوار

Marfat.com

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید، آہ ہزار آہ، از بے نہایتی این راہ الخ۔ حضرت امام درین کلمات طول این سیر را اظہار میکند و میفرماید کہ از درازی این سیر بمرتبہ یاس رسیدہ بودم امام رحمتِ خداوندی متکفل حال شدہ و بانتہا رسانید و چند روز است کہ سیر در اشیا واقع شدہ الخ۔ یعنی بسیر چہارم کہ سیر عن اللہ فی الاشیاء است رسیدہ و نزول کردہ ام و طالبان سلوک بسیار شدہ اند و در ارشادشان یک اندازہ شروع کردہ ام، اما ہنوز خود را قابل این مقام نمی بینم لیکن بواسطہ حیا و مروت ایشاں را جواب نمیدہم یعنی اگر ولایت صغری بانتہا رسیدہ مگر ولایت کبری و رسیدن بکمالاتِ نبوت ہنوز در پیش است، و در مسئلہ توحید وجودی کہ در سابق متوقف بودم کہ توحید معرفت ابتدائی است و یا معرفت انتہائی حال از توقف برآمدم و معلوم گشت کہ توحید معرفت ابتدائی است و مقولہ ہمہ از وست از مقولہ ہمہ اوست چرب تر است و نیز میفرماید کہ افعال و صفات را ہم برنگِ دیگر معلوم کردند الخ

تذکرہ: در معرفت توحید وجودی صفاتِ بندہ را عین صفات او تعالیٰ میدانند و میگویند کہ عین صفات او تعالیٰ درین جا ظاہر شدہ است چنانچہ آب از باران است و از ناردان ظاہر گشتہ و بعد از طے کردن این مقام سالک صفات بندہ را پرتو صفات او تعالیٰ میداند و میداند کہ صفات از بندہ است مگر پرتو صفات او تعالیٰ است و چنانچہ بندہ مخلوق او تعالیٰ است صفاتِ او نیز مخلوق او تعالیٰ است۔ حضرت امام میفرماید کہ منتہی حقیقی علوم حقیقت را موافق ظاہر شریعت میداند و میگوید کہ علماء از روے استدلال میدانند الخ۔ و این بزرگواران از روے کشف و آن اجمال است و این تفصیل ع

شنیدہ کے بود مانند دیدہ

و میفرماید یضیق صدری ولا ینطلق لسانی یعنی دل میخواہد کہ تمام مسائل را تفصیلاً نشاندہد کہ در استدلال اجمال است و کشف تفصیل، اما چوں مسائل بسیار است بیان تمام مسائل دشوار۔

Marfat.com

مکتوب چہاردہم

حضرت امام میفرماید، تجلیاتیکہ در ممکنات ظاہر شدہ بود، در عرضداشت سابق معروض داشتہ بود الخ یعنی در مکتوب اول عرض کردہ بودم بعد ازان مرتبہ وجوب کہ جامع صفات کلیہ است ظاہر شد۔

تذکرہ: سالک صفات ثمانیہ او تعالیٰ را بدو قسم می بیند گاہے بعنوان کلیت، یعنی صفات بدون تعلقات در نظر او مشہود میگردد، وگاہے صفات را متعلق بمعلومات و مقدورات می بیند، و می بیند کہ علم او تعالیٰ بفلان معلوم تعلق گرفتہ و قدرت او بفلان مقدور متعلق است شہود اول را شہود صفات کلیہ می نامند و شہود ثانی را شہود صفات جزئیہ میدانند و مرتبۂ دید کلیت از مرتبۂ دید جزئیت بلند است، زیرا کہ صفات را در آنجا تعلق بعالم نیست و اینجا متعلق بعالم است و نسبت بدید اول کہ کلی بود جزئیت دارد۔ و آنچہ میفرماید کہ بصورت مرد و یا زن ظاہر شدند الخ یعنی تجلیات عالم وجوب بانواع مختلفہ ظاہر می شود، مصور و غیر مصور، با کیف و بے کیف، حتی در تفاسیر مذکور است کہ حق تعالیٰ در روز قیامت بصورت ہر حرف قرآن تجلی خواہد کرد۔ و میفرماید کہ این ہر دو تجلی بعنوان حقانیت ظاہر شد، بخلاف تجلیات سابق کہ باین عنوان نبودند و شناختن اینکہ این تجلی حقیقت دارد و یا بے حقیقت است بشہود اہل حال مربوط است یا مردم بے حال، در آن بارہ چہ خواہم گفت، و آرزوے موت بنا بر آن خواہد بود کہ عارفے کہ قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ کند وصل آنرا خواہاں می شود، وچوں وصل در نشاۃ دنیویہ ممکن نیست آرزوے موت می کند و شاید کہ دریاے محیط کنایہ از مراتب وجوب بودہ باشد و نارسیدن بآن عبارت از آن است کہ روح تا ہنوز از تعلقات بدن خلاصی نیافتہ تا بمراتب وجوب تبختر نماید۔

تذکرہ: صفات او تعالیٰ را بعنوان کلیت و بے تعلق دیدن و یا بمتعلقات مخصوصہ

Marfat.com

متعلق یافتن، بیان دو حال مختلف است یعنی وقتیکہ سالک صفات او تعالیٰ را متعلق بخود، و یا عالم دیگر می بیند، خود را نیز صاحب قدرت و علم و ارادہ خواہد دانست، زیرا کہ صفات او پرتو صفات او تعالیٰ است و اگر صفات او تعالی را بے تعلق و بعنوان تجرید از خصوصیات مشاہدہ کند خود را نیز از صفات خالی و مجرد خواہد دانست، و این است معنائے دادن صفات باصل۔ و آنچہ صاحبانِ تجلی صوری میگویند کہ ما صفات را باصل دادہ ایم معنی ندارد، زیرا کہ وقت دادن صفات باصل وقت فناء است و صاحب تجلی صوری تا ہنوز فانی نگردیدہ است، تجلی صوری آنست کہ حق تعالیٰ بصورت خود سالک و یا بصورت چیز دیگرے از ممکنات تجلی فرماید۔ مولانا عبدالرحمٰن جامی می فرماید

اگر خواہد در ہر صورت از صور عالم ظاہر گردد و اگر خواہد از ہمہ منزہ باشد، و آنچہ میفرماید، فنائے حقیقی این زمان متحقق گشت و اگر فرضا سالہا فکر کنم، ہرگز در علم نمی آید کہ یک ذرہ از عالم مخلوق است الخ یعنی در مقام عروج سالک از دید و شہود عالم میگذرد و صفات خود را و صفات غیر خود را بر یک نہج و طرز می یابد، یعنی وقتیکہ تعلق صفات او تعالیٰ را از ممکنات منفک بیند خود را از صفات خود چنان خالی و بیگانہ خواہد دانست مثلے کہ از صفات شخص دیگر خود را بیگانہ میداند و خواہد گفت کہ این صفات ہم از من نیست و آن ہم از من نیست درین وقت سالک از شرکِ خفی خلاص خواہد گشت زیرا کہ خود را صاحب علم و قدرت وغیرہ دیدن یک نوع شرکت است بواجب تعالیٰ و خود را از صفات عاری دانستن و صفات خود را پرتو صفات او تعالیٰ دیدن دلیل بندگی است و اگر آن پرتو نباشد این جا صفات از کجا می شود۔ بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست ۔۔۔ تو دادی ہمہ چیز من چیز تست

و آنچہ میفرماید، بعد ازان تعین خود در نظر آمد و وجہ خاص خود نیز الخ۔ یعنی تعین عبارت از وجود خاص یک شخص است و وجہ خاص عبارت از تجلیات اسم مربی آن شخص است کہ انعکاس تجلیات آن اسم بحقیقت عدمیہ آن شخص امتزاج یافتہ باشد بنا بر آنحضرت امام میفرماید کہ تعین در رنگ جامۂ کہنہ دیدم کہ شخصے پوشیدہ باشد و آن شخص را وجہ خاص دانستم اما بعنوانِ حقانیت

Marfat.com

منصور نہ گشت یعنی معلوم نشد کہ در حقیقت ہمیں طور ہست یا نیست و بعد ازاں بالائے آن شخص پوست رقیق در نظر آمد، و خود را عین آن پوست یافتم و این جامہ تعین را از خود بیگانہ دیدم، و نورے کہ در آن پوست بود نور نظر آمد الخ۔ این فرمودہ شان بیان واقعہ ایست کہ صوفیہ کرام آنرا می بینند و تعبیر واقعہ را خود شان فرمودہ اند کہ این صورت واقعہ شہود عین ثابتہ است کہ برزخ وجوب و امکان است یعنی آن شخص لابس۔ عبارت از تجلیات اسم مرئی است و جامہ کہنہ عبارت از حقیقت عدمی آن شخص است و آن پوست رقیق کہ در میان آن جامہ و آن نور واقع شدہ مقام برزخیتِ وجود و عدم است کہ نور عبارت از عالم وجوب و جامہ کہنہ عبارت از عدم است شہود این واقعات برائے سالک بسیار می شود کہ وقتے آنرا در آفاق می بیند و وقتی در انفس و عین ثابتہ عبارت از عدمات متقابلہ صفات او تعالیٰ است کہ صفات کاملہ در آن عدمات پرتو انداختہ و نزد محققین صوفیہ حقیقت ممکنات ہمیں عدماتِ متقابلہ انعکاس صفات کاملہ است یعنی حقیقت ممکنات مرکب از عدم و آن تجلیات است و امتزاج آن تجلیات بعدمات متقابلہ در علم او تعالیٰ است۔ زیرا کہ عدم در خارج وجود ندارد، بعد ازان صفت التخلیق آن عدم ممتزج را وجود بخشیدہ است و ماہیت ممکنات وجود خارجی پیدا کردہ است پس اعیانِ ثابتہ آن مرتبہ امتزاج عدمات است کہ تا ہنوز در خارج وجود نیافتہ است و صرف وجود علمی دارند، ازین جہت وجودیہ میگویند کہ الاعیان ما شمت رائحۃ الوجود یعنی اعیان و موجوداتِ علمی بوے وجود خارجی را نہ شمیدہ و اینکہ اعیان وجود خارجی ندارند حال صوفیہ وجودیہ است۔ و نزد محققین صوفیہ ممکنات ظلال آن اعیان ثابتہ اند یعنی امتزاج عدم بانعکاس صفات کاملہ ابتدا در علم او تعالیٰ بودہ و بعد ازان در خارج نیز موجود گردیدہ، و مرتبہ سابق امتزاجِ شان در علم او تعالیٰ ہمیشہ ثابت است و آن مرتبہ را باطن وجود می گویند، و رسیدن سالک بآن مرتبہ ممزوج علمی کہ قبل از وجود خارجی است وصول باعیان ثابتہ است۔ خلاصہ اینکہ مرتبہ اعیانِ ثابتہ مرتبہ امتزاج عدم و تجلیات است قبل از وجود خارجی شان و وجود خارجی ممکنات ظل آن وجود

Marfat.com

علمی است یعنی وجود خارجی شان برطبق وجود علمی است، اگر در وجود علمی برائے یک عدم معین، تجلیات صفۃ العلم رسیدہ باشد بعد از وجود خارجی آن شخص محمدی المشرب خواہد بود و اگر در آن مرتبہ انعکاس صفۃ القدرۃ بیک عدم معین رسیدہ باشد بعد از وجود خارجی آن شخص عیسوی المشرب خواہد بود، وعلیٰ ہذا القیاس۔ وآنچہ میفرماید کہ بے عنایاتِ حق وخاصانِ حق، گر ملک باشد سیاہ ہستش ورق الخ درین جا محل یک سوال است۔

سوال: وقتیکہ ملائکہ معصیت ندارند و نیز ترقیات مقامات برائے شان نیست بعنایت دوستان حق چہ احتیاج دارند؟

جواب: ملایک اگرچہ عصیان ندارد مگر تقصیر وارتکاب زلت و ترک اولیٰ از نزد شان ممکن است۔ حکایت است کہ روزے خواجہ جہان خواجہ عبد الخالق غجدوانی در مجلس خود تشریف داشتند کہ جوان خوبصورت بحضور شان مشرف شد و اظہار احتیاج خود نمود۔ حضرت خواجہ دستہائے مبارک خود را برداشتہ عرض نیاز نمود، آن جوان بسیار مسرور گردیدہ ورخصت خواست۔ شخصے از حضورِ خواجہ پرسید۔ حضرت شان فرمودند کہ ملکے بود و در آسمانِ چہارم جائے داشت بسبب کدام تقصیر او را بآسمانِ دنیا تنزل دادہ بودند، خداوند تعالیٰ از کرم خود نیاز این فقیر را قبول فرمودہ اورا واپس بجائے خود فرستادند۔ پس معلوم شد کہ ملک ہم بخاصان حق احتیاجے دارند۔

وآنچہ میفرماید کہ خدام حاجی عبد العزیز الخ این از ادبیات محاورہ آن وقت است ومراد خود حاجی عبد العزیز است۔ وآنچہ میفرماید بطریق رابطہ مشغول اند الخ رابطہ عبارت از شہود تمثال شیخ است ویا تصور او کہ برائے طالب مستعد مشہود می شود وسبب ترقیاتِ او می گردد۔ خواجہ احرار فرمودہ ع "سایۂ رہبر بہ است از ذکرِ حق"۔ بلکہ رابطہ در حالت ابتدائی از ذکر ہم مفید تر است۔

زیرا کہ در آن وقت طالب بعالمِ وجوب ہیچ مناسبت ندارد کہ آنجا قدسیتِ محض است ودر طالب بشریت محض و بشیخ مناسبت فی الجملہ دارد، زیرا کہ او جامع قدسیت وبشریت است

Marfat.com

درظاہر او بشریت و در باطن او قدسیت است۔ مرید بنا بر بشریت با و مناسبت دارد و حکمت در بعثتِ انبیاء
از بشر ہم ہمیں مناسبت خواہد بود۔ عروۃ الوثقیٰ حضرت خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات قدسی آیات خود
میفرماید کہ استفادہ از قبور بزرگان قبل از فنائے قلب متعسر است۔ شاید کہ این ہم از عدم مناسبت
بودہ باشد و چون مناسبت فی الجملہ بعد از فنائے قلب حاصل میشود استفادہ از قبور ممکن میگردد۔
و آنچہ حضرت امام میفرماید کہ بعض از آنہا صفات را ہم باصل میدہند الا ہیچ کس براہِ توحید
نمی رود، مراد ہماں یاران است الخ

تذکرہ: صفات باصل دادن دو معنی دارد، اول آنکہ صفاتِ خود را عین صفاتِ
اوتعالیٰ بداند، دوم آنکہ صفات خود را مخلوق اوتعالیٰ و انعکاس صفات اوتعالیٰ بداند و مراد
درین جا شق ثانی است، زیرا شق اول حال صوفیہ وجودیہ است و این طالب از ان جملہ نیست
چہ حضرت امام میفرماید کہ ہیچ کس براہ توحید نمیرود۔ و آنچہ میفرماید ملا قاسم علی و ملا مودود محمد
بنقطۂ فوق از مقام جذبہ رسیدہ اند۔

تذکرہ: جذبۂ بدایت و جذبۂ اولیٰ و جذبۂ بندی کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است و در
طرق دیگر وجود ندارد و نیز این جذبہ دارائے عروج و نزول است چنانچہ در سلوک عروج و نزول موجود است
درین جذبہ نیز وجود دارد۔ و آنچہ میفرماید ملا عبد الہادی حضور و استغراق در جذبہ پیدا کردہ است
و میگوید کہ مطلق منزہ را در اشیاء بصفتِ تنزیہ می بینم الخ، یعنی ملا عبد الہادی مائل بتوحیدِ وجود
است۔ و آنچہ میفرماید کہ حضرت پیر دستگیر الخ یعنی شیخ المشائخ در واقعہ بمن فرمودہ بودند کہ اگر
معنی محبوبیت دارد نمی بود۔ یعنی اگر حضرت امام ربانی محبوب اوتعالیٰ نمی بود توقف بسیار
در وصول او واقع می شد۔ و آنچہ میفرماید محبوبیت او را نسبت بعنایتِ خود ہم بیان
فرمودہ بودند الخ، یعنی حضرت خواجہ فرمودہ بودند کہ بنزد من ہم محبوب است و این از کمال
حضرت خواجہ بود کہ استعداد بلند حضرت امام را شناختہ و محبوبیت او را دانستہ بودند۔

❁

Marfat.com

مکتوب پانزدہم

حضرت امام میفرماید عرضداشت حاضر غائب، واجد فاقد، مقبل معرض الخ یعنی اولیاء کرام وقتیکہ بمبدا فیض خود میرسند، درین وقت نفس شان نزول می کند و روح شان برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج میباشد، عارف در آن وقت از حیث روح حاضر و واجد و مقبل مراتب وجوب است و از روے نفس غائب و معرض و فاقد عالم وجوب است۔ زیراکہ توجہ او طرف خلق است و آنہا را بطرف حق دعوت میکند و ایمانِ او از حیث نفس بالغیب و از حیث روح بالمشاہدہ است۔ و آنچہ میفرماید، در تنہا او را میجست خود را می یافت الخ یعنی در عروج کار بآنجا انجامید کہ اگر خود را میجست او را می یافت۔ زیراکہ در وقتِ عروج عالمِ امکان فراموش و عالمِ وجوب مشہود می گردد، و در وقتِ نزول ایمان شہودی بایمان غیبی تبدیل میشود از ین جہت میفرماید کہ اکنون او را گم کردہ ام و با وجود گم کردن جویاے او نیستم الخ، یعنی عدم مطلب بواسطہ آنست کہ وصل حاصل شدہ و عارف مامور بدعوت خلق است۔ و آنچہ میفرماید از روے علم حاضر و واجد و مقبلم، و از روے ذوق غائب و فاقد و معرض الخ، یعنی اگرچہ در حال عالم وجوب مشاہد نیست و از روے ذوق و حال غیبوبت است، اما علم حضور سابق موجود است و شہود سابق مراتبِ وجوب را از روے علم میدانم، اگرچہ ذوق و حال شہود گذشتہ است، و آنچہ میفرماید ظاہرم بقا است و باطنم فنا، یعنی از حیثِ نفس با نعکاس صفات او تعالیٰ رنگین گشتہ و نزول کردہ ام و از حیثِ روح فانی و از شہود ممکنات بیخبر و برترم۔ و آنچہ میفرماید، فنا علمی است و بقا ذوقی است الخ یعنی از حیثِ نفس درین وقت فنا در علم من است و حال فنا گذشتہ است و بقا ذوقی است، زیراکہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس و متعلق شدن باخلاق اللہ است۔ و آنچہ میفرماید، ہمچنانکہ مرا از قلب بمقلب قلب بردہ بودند اکنون باز از مقلب قلب در مقام قلب فرود آوردند الخ، مقلبِ قلب عبارت از حق تعالیٰ و یا عبارت از اسم مربی عارف است

Marfat.com

ومقامِ قلب عبارت از شہودِ عالم ومقام فرق بعد الجمع است۔

تذکرہ (۱): مقام جمع بنزد وجودیہ واجب وممکن را یک چیز دانستن است ومقام فرق تمیز واجب وممکن است وبنزد حضرت امام کہ از محققین صوفیہ می باشد وحقائق اشیاء را کما ینبغی میداند، مقام جمع عبارت از یک دیدن روح ونفس است ومقام فرق امتیاز روح ونفس است۔

تذکرہ (۲): روح قبل از تعلق ببدن فوق العرش ودر عالم امر بودہ، چون در آنجا بمثل ملایک بے ترقی بودہ ودر نہاد او استعداد عروج موجود بود، حکمتِ ازلی حقتعالیٰ مقتضی آن شد کہ ترقیات او بظہور برسد وبمراتبِ قربِ او تعالیٰ مشرف شود ودر عالم اسباب قربِ مربوط بمجاہدہ است، آنرا در وجود انسان بمعیت نفس کہ مقابل اوست جاے داد، وروح را بمخالفت نفس امر کرد، بعد از استقرار در بدن روح عاصیاں وغافلان در نفس فانی گردیدہ وعالم قدس را فراموش کردند وروح صالحین ومقربین وطن اصلی خود را بیاد آوردہ وطرف آن رجوع نمودند حضرت شاہ شرف قلندر بروح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت

چند باشی از مقامِ خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

این روح شریف در وقتِ عروجِ نفس را در انوارِ خود مستغرق ساختہ وبعالمِ وجوب باخود میبرد تا وقتیکہ نفس در انوار روح مستور است آنرا مقامِ جمع مینامند، وبعد از رسیدن بمبدأ فیض خود وقتیکہ نفس بعد از اطمینان خود نزول میکند وبدعوتِ خلق مشرف میشود، واز روح جدا میشود وانیست مقام فرق بعد الجمع۔ وانچہ میفرماید کہ مرا جامع ہر دو جہت روح و نفس ساختند در عین استفادہ مفید می باشم ودر عین افادہ مستفید، یعنی عارف در ہمان یک وقت بروحِ خود از عالم وجوب استفادہ وبنفس خود بعالم افادہ می نماید۔ این حالت قبل از انجام کمالاتِ عالیہ است وبعد فراغ از عروج مراتب وجوب روح نیز بمثل نفس نزول میکند واین در کمالاتِ نبوت است ودعوت این مرتبہ اتم است وارشادِ او اکمل۔ عارف درین وقت بدون آنکہ توجہ بعالمِ وجوب داشتہ باشد مظہر کمالات وجوبی میگردد وبرنگ صفات او تعالیٰ منصبغ می شود

Marfat.com

وحجابہائے کہ وقت عروج خرق شدہ بود دیگر عود نمی کند وکدورات بشری کہ مانع مظہریت بود مفقود میشود وعارف مرآت کمالات وجوبی میگردد۔ عارفے میفرماید۔ بیت

رو بوز نگار از رخ خود پاک کن بعد ازاں آن نور را ادراک کن

ونیز میفرماید۔ بیت

در پے این عیش وعشرت ساختن صد ہزاران جان بباید باختن

وآنچہ میفرماید، دست چپ عبارت از مقام قلب است الخ یعنی صاحبان دست چپ اصحاب شمال صاحبان حجب ظلمانی اند، واصحاب میمنہ صاحبان حجب نورانی وسابقان آنانند کہ از حجب ظلمانی ونورانی گذاشتہ اند وبذات بلا کیف او تعالیٰ بوصول بلا کیف رسیدہ اند۔

تذکرہ: نزد صوفیہ کرام ارباب قلوب آنان اند کہ قلوب شان در تقلب احوال بودہ و بمقلب قلب ومبدا فیض خود نہ رسیدہ باشند یعنی مقام قلب قبل از عروج عبارت از تقلب احوال قلب است ومقام قلب بعد از نزول عبارت از مقام فرق بعد الجمع است واین مقام قلب غیر ازان مقام اول قلب است، چہ درین وقت قلب برزخ چپ وراست کہ انوار روح را بنفس میرساند ودرین روح ونفس برزخ است واین مقام قلب برائے آن سالک است کہ در سلوک عروج ونزول کردہ باشد ومجذوبان سلوک ناکردہ اگرچہ نزول کردہ باشند از ارباب قلوب اند و بمقلب قلب نرسیدہ اند، ورسیدن شان بتوسط جذبہ اولی چندان اعتباری ندارد۔ وآنچہ میفرماید تعلق مقام بشخصے کنایہ از حصول شان خاص است اورا در آن مقام الخ، یعنی معنی تعلق مقام بشخص نہ آنست کہ شخص دیگر بآن مقام نرسیدہ ویا ازان مقام بالا نرفتہ بلکہ مراد آنست کہ تفصیلات معارف آن مقام زیادہ تر از دیگران بآن شخص حاصل شدہ است وآنچہ میفرماید عزیز متوقف از فوق فرود آمدہ است در مقام جذبہ اما رویش بعالم نیست الخ۔

تذکرہ: در تعین آنکہ عزیز متوقف عبارت از کیست۔ مخلصین حضرت امام دو طائفہ اند، طائفہ میگویند کہ عزیز متوقف عبارت از کدام مخلص دیگرے است، وطائفہ میفرمایند کہ

Marfat.com

عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ است۔ زیرا کہ حضرتِ او چوں بحضرت امام مکتوبے مینوشت خود را فقیر متوقف می نوشت۔ بنا برآن حضرت امام موافقت مکتوب شان را کردہ، در جواب شان عزیز متوقف مینوشت و دلیل اینکہ عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ می باشد آنست کہ حضرت امام در آخر این مکتوب می نویسند، امید است کہ در وقت مطالعہ این کلمات نامربوط دخول تام در آن مقام میسر شود و معلوم است کہ مکتوب حضرت امام را حضرت خواجہ مطالعہ میفرماید اگر عزیز متوقف شخص دیگرے باشد مطالعہ حضرت خواجہ باو چہ فائدہ می رساند و نیز در اخیر مکتوب ہفدہم اشارہ بوجود حضرت خواجہ معلوم میشود۔ و حضرت شاہ فضل اللہ مجددی در عمدۃ المقامات میفرماید از مکتوبہائے حضرت خواجہ کہ بحضرت امام نوشتہ اند، استفادہ حضرت خواجہ از حضرت امام معلوم میشود و نیز از مکتوب شانزدہم معلوم میشود کہ حضرت خواجہ از حضرت امام استفادہ میکردند، و آنچہ حضرت امام از قبر مبارک حضرت خواجہ استفادہ کردہ اند، منافی این تحقیق نیست۔ زیرا کہ عروجات آن موطن کہ برزخ آخرت است بلکہ عین آخرت است بسیار سریع و فوق العادۃ می باشد بلکہ موطن آخرت قربِ وقت شرف دیدار او تعالیٰ است۔

و آنچہ حضرت خواجہ در مدح حضرت امام نوشتہ اند کہ شیخ احمد آفتابے است کہ مثلِ ما ہزاران ستارہ در نور او مستور اند شاہد این مدعا است، و آنچہ میفرماید عزیز متوقف از فوق فرود آمدہ است در مقامِ جذبہ الخ یعنی برائے عزیز متوقف جذبہ خواجہ احرار رسیدہ است و توجہ فقیر نیز ممد آن جذبہ است و بمثلِ روح است در جسد الخ

سوال: حضرت خواجہ منتہی بودہ و از جذبہ و سلوک فارغ گردیدہ نزول فرمودہ بودند مشغول دعوت و ارشاد بودند، درین وقت بجذبہ و توجہ حضرت امام چہ حاجت داشتند؟

جواب: جذبہ خواجہ احرار غیر جذبہ نقشبندیہ و غیر جذبہ نہایت است بلکہ جذبہ ایست کہ حضرت خواجہ احرار از اجداد مادری خود یعنی شیخ عمر باغستانی کہ فاروقی بودند یافتہ بودند و آن جذبہ ایست کہ سالک را بذات بلا کیف او تعالیٰ میرساند، و آنچہ میفرماید کہ عروج فوقانی الخ مراد توجہ

Marfat.com

حضرت امام است کہ تا بوقت نوشتن مکتوب باقی بودہ عجائب کاروبار است حق تعالی دوستانِ خود را عجب قدرت دادہ است از سر نہد بدہلی توجہ میکند و اسرار آن توجہ را تفصیل میدہند، برائے ما بیچارہ گان تصدیق این معارف ہم نعمتِ عظمیٰ است۔ بیت

گر ندارم از شکر جز نام بہر ازاں بہتر کہ اندر کام زہر

و درین وقتیکہ حصولِ جذبہ خواجہ احرار بوقوع پیوستہ بود، بعضے طالبان در واقعہ دیدہ بودند کہ حضرت خواجہ، حضرت خواجہ احرار را خوردہ است یعنی کمالات حضرت خواجہ احرار را حاصل نمودہ است، و آنچہ میفرماید این جذبہ بمقام افادہ مناسبت ندارد۔ جذبہ دو قسم است، یک نوع آن منافی سلوک است و نوع دیگر آن موافق سلوک، درین جذبہ چون رو بفوق است صاحبِ آن روے بعالم کردہ نمیتواند و ہمچناں درین جذبہ احراری کہ وقت اضمحلال و استہلاک سالک است سلوک کردہ نمی شود اما صاحبِ معاملہ تا ہنوز علم کامل بشانِ آن مقام ندارد۔

مکتوب شانزدہم

حضرۃ امام میفرماید، در کشف ہر یک از مقدمہ مذکورہ مسودہ کردہ شد و بعضی متممات و مکملات آں علوم مسطورہ نیز محظور شدہ بود الخ

تبصرہ: حضرت امام مینویسد، در کشف بعضے مقامات کہ حضرت خواجہ امر کردہ بودند توجہ کردہ شد، و حل آن مقامات مکشوف گردیدہ است و در ثانی بحضور شما فرستادہ خواہد شد۔ و آنچہ میفرماید ازاں روز یکہ از ملازمت برآمدہ ام بواسطہ میل بفوق بمقام ارشاد چنداں مناسبت ندارم الخ

تبصرہ: حضرت خواجہ بحضرت امام اجازہ ارشاد دادہ بودند، چون استعداد حضرت امام بلند بود و بر طبیعت مبارک شان میل عروج غالب بود، و بارشاد مردم چنداں التفات نمیکرد، ازیں سبب میفرماید کہ مردم در صحبت ہمچو ببر و شیر در نظر می در آمدند الخ بلے! در وقتِ عروج بمدارج قرب التفات بماسوی نمیکنند۔ و آنچہ میفرماید گلی بردند زین دہلیز نیست، بدان درگاہ والا دست بردست الخ

Marfat.com

یعنی اشارہ است بتوسط روحانیت مشائخ گذشتہ، یعنی مشائخ گذشتہ امداد ہا فرمودند واز جمیع مقامات اصل در رنگ مقامات ظل گذرانیدند واصل عبارت از صفات اوتعالیٰ وظل عبارت از ظلال صفات اوتعالیٰ می باشد وآنچہ میفرماید قبل من قبل بلا علۃ الخ، یعنی توجہ مشائخ کرام گذشتہ نیز از عنایاتِ اوتعالیٰ است کہ برائے محبوبان بہانہ می سازند۔ ع

گر نیاید بخوشی موے کشائش آرند

وآنچہ میفرماید چندان وجوہ ولایت وکمالات آنرا وانمودند کہ چہ در تحریر آوردہ شود الخ یعنی حق تعالیٰ بعنایت بے غایت خویش ولایتِ صغریٰ کہ ولایت اولیائے کرام است، وولایتِ کبریٰ انبیائے عظام است وولایتِ علیا کہ ولایت ملاء اعلیٰ است ومقامِ شہادت ومقامِ صدیقیت را عنایت فرمودند ویا اینکہ ولایاتِ انبیائے اولوالعزم را علیحدہ علیحدہ نشاندادہ وعنایت فرمود وارشاد کردند کہ حقیقتِ محمدی وولایت ابراہیمی وولایت موسوی وولایت عیسوی چہ چیز ہستند، وولایت حضرت آدمؑ وحضرت نوحؑ کدام چیز بودہ، وفرق کمالات آن ولایات را عنایت فرمودند ونشان دادند کہ ولایت ہر کدام این بزرگان بکدام لطیفہ وبکدام اسم اوتعالیٰ تعلق دارند، ویا اینکہ فرق کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات اولوالعزمی را نشاندادہ عنایت فرمودند وتفصیل مشارب مبارک حضرات انبیائے عظام در سابق ذکر گردیدہ است، وآنچہ میفرماید این وجوہ مخصوص مرادان است ومعلوم نیست کہ مریدان را در عمر حضرت نوحؑ میسر شود الخ یعنی این عروجات مخصوص محبوبان ومرادان است محبین ومریدین بآن مقامات رسیدہ نمیتوانند ومیفرماید عروج افراد تا بدایت مقام اصل است الخ یعنی حصہ قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد در مقام اصل زیادہ تر است۔ وآنچہ میفرماید وجہ توقف در مراتب تکمیل وارشاد اینست کہ تاہنوز بعضے متممات وتکملات آن مقام حاصل نشدہ چون استعداد حضرت امام بلند بودہ وکمالات عالیہ یعنی کمالاتِ نبوت وکمالاتِ رسالت وکمالات اولوالعزمی تا حال طے نہ گردیدہ، بنابرآن بارشاد وتکمیل دیگران چندان التفاتے نیست۔

سوال: کمالاتِ نبوت ورسالت واولوالعزمی در حق ولی چہ معنی دارد؟

Marfat.com

جواب: کمالاتِ نبوت ورسالت تبعیت انبیاے عظام باولیاے کرام حاصل میشود بلکه نتیجه متابعت ایشان است، اما منصبِ نبوت ورسالت امر بزرگ است حصولِ آن در حقِ اولیاء امکان وقوعی ندارد، امکانِ وقوعی دیگر است وامکانِ عقلی دیگر، وآنچه میفرماید، مردم در متخیلات خود چیزہا می پرندالخ یعنی اشخاصیکه بحضورِ شما رسانیده اند که شیخ احمد اطاعتِ امر شما را نا کرده ارشاد نمیکند، سبب آن مشغولیت فقیر است بعروجات وچیز دیگرے نیست چنانچه آنہا فہم نموده اند- بیت

در نیاید حال پخته، هیچ خام پس سخن کوتاه باید والسلام

وآنچه میفرماید، عدم نورانیت بواسطه ظهور نور ظلمت غیب است الخ، یعنی آنچه بحضور شما عرض شده بود که در آن مقام عدم نورانیت است سبب آن ظهور نور وظلمت غیب بوده، زیرا که ظلمت مناسب غیب است- وآنچه میفرماید، وفرق درین موطن عبارت از جدا شدن نفس است از روح وروح از نفس الخ وبعد ازان که نفس در نور روح داخل بود وآن عبارت از مقام جمع بود- در سابق معلوم شده است که روح قبل از دخول در بدن فوق عرش بود وبعد داخل بدن گردیده ودر نفس فانی شد بحدیکه از خود تعبیر بنفس اماره کرد تا آنکه الله تعالیٰ او را بالعروجات مشرف ساخت ونفس را با خود عروج داد، چون در آن وقت نفس در انوارِ روح مستور است ومعلوم نمی گردد، بنابر آن آنرا مقام جمع می نامند ودر مقام حق الیقین که نفس بعد از اطمینان از انوار روح خارج گردیده وبراے دعوت وارشاد خلق نزول میفرماید روح براے طے کردن کمالات عالیه در عروج میماند این مقام را فرق بعد الجمع می نامند یعنی مقام جمع مقام اتحاد روح ونفس است ومقام فرق مقام جدا شدن روح ونفس است- اما وجودیه گفته اند که مقام جمع عبارت از جمع واجب وممکن است یعنی یک دیدن واجب وممکن وفرق عبارت از جدا دیدن ممکن است از واجب، زیرا که واجب با ممکن جمع نمیشود و نه یک جا دیده می شود ویک دیدن آن از دیگر است وعلوم سکریه حقیقت ندارند-

Marfat.com

مکتوب ہفدہم

حضرت امام میفرماید، عزیزیکہ چندگاہ متوقف بودند روزِ تحریر چنان ظاہر شد کہ ازاں مقام عروج نمودہ و پایان فرود آمدہ اند، اگر صاحب معاملہ بعد از انکشاف حال خود چیزے نویسد بصواب نزدیک تر است۔ و نیز میفرماید، حدوث این قضیۂ نزول پر زور بودہ و حقیر را بواسطہ تناول جلاب ضعفے طاری شدہ بود، بانجام کار این نزول نپرداختم انشاء اللہ تعالیٰ ظاہر شدہ خواہد شد الخ ازین فرمودہ شان دو چیز معلوم می شود، اول اینکہ از سیاق و سباق مکتوب حضرت امام معلوم میشود کہ عزیز متوقف شیخ المشائخ است، دوم اینکہ در نزول ہم توجہ مرشد در کار است چنانچہ در عروج ضرورت دارد۔

مکتوب ہژدہم

حضرۃ امام مینویسد، عرضداشت کمترین بندگان پر تقصیر آنکہ تا زمانے کہ از قسم احوال و مواریدے رومیداد بعرض آں گستاخی می نمود، چون حق سبحانہ و تعالیٰ ببرکت توجہات عالیہ از رقیت احوال محرر ساخت و از تلوین بتمکین مشرف فرمود حاصل کار خبر حیرت و پریشانی بدست نیامد لاجرم در عرضداشت توقف واقع شد۔

تبصرہ: بفکرِ ناقص این کمینہ مکتوب ہژدہم قبل از مکتوب شانزدہم و ہفدہم تحریر شدہ باشد چنانچہ بندہ مکتوب چہاردہم را مکتوب دوم میداند، زیرا کہ حضرت امام در مکتوب چہاردہم می نویسد، چنانچہ در مکتوب سابق عرض شدہ بود و آن مضمون چوں در مکتوب اول است و حضرت امام آن را مکتوب سابق میداند بنابر ازیں عبارت حضرت امام آنست کہ مکتوب چہاردہم را متصل و بعد از مکتوب اول تحریر فرمودہ اند، پس شاید کہ حضرت مولانا یار محمد جدید کہ جامع دفتر اول مکتوبات قدس آیات است بترتیب صدور مکاتیب ملتفت نشدہ باشند۔ دوم اینکہ حضرت امام مینویسد کہ بعد از تمکین در عرضداشت ہا توقف واقع شد یعنی تا بوقتیکہ مقام تلوین بود و احوالِ متفاوتہ مشاہدہ میشد بعرض آن

Marfat.com

گستاخی بیشتر حال کہ تمکین مشرف ساختہ اند واردات وحالات مختلفہ وجود ندارد چہ چیز را عرض نمایم الخ

تذکرہ: تلوین در اصطلاح صوفیہ کرام عبارت از واردات وتجلیات مختلف است کہ قبل از وصول لطیفہ بمبدا فیض خود رو میدہد وتمکین عبارت از وصول لطیفہ است بمبدا فیض خود و در آنجا تمکین است وحالات مختلفہ وجود ندارد، ازان سبب تمکین را مقام وتلوین را حال میدانند. پوشیدہ نماند کہ تمکین بدو قسم است اول تلوین وتمکین لطیفہ، دوم تلوین وتمکین عارف۔ تلوین لطیفہ آنست کہ لطیفہ مورد حالات مختلفہ بودہ وبمبدا فیض خود نرسیدہ باشد وتمکین لطیفہ عبارت از وصول لطیفہ است بمبدا فیض وشہود دائمی آن مبداء وتلوین عارف آنست کہ بعضے لطائف او واصل شدہ باشد وبعض دیگران لطائف تا ہنوز نرسیدہ باشد، این عارف صاحب تلوین است وتمکین عارف عبارت از وصول تمام لطائف اوست بمبادی فیوض خود واین مقام عزیز الوجود است باکابر اکابر اولیاء میسر خواہد شد، چنانچہ حضرت امام در بعض مکاتیب خود میفرماید، حاصل کار جز حیرت وپریشانی بدست نیامد الخ یعنی در انتہائے مقامات چوں سالک از ادراک مرتبۂ ذات مقدس او تعالیٰ عاجز است ونیز بے مناسبتی عالم امکان را بمقابل عالم وجوب می بیند، پریشانی وحیرت برائے شان دست میدہد، حیرت بسبب عدم ادراک وپریشانی از بسیارے بُعد این دو حقیقت یعنی حقیقت واجب وممکن، این حیرت وپریشانی در وقت مشاہدہ عظمت وجلال وکبریائی عالم وجوب دست خواہد داد۔ وآنچہ میفرماید دل را بر ودت بہ نہجی مستولی شدہ است کہ ہیچ امر سرگرمی ندارد ودر رنگ بیکاران بکاری نمیتوانم پرداخت الخ یعنی بعد از اتمام کار وقت بیکاری است زیرا کاری نماندہ است وآنچہ میفرماید در حالیکہ بحق الیقین مشرف ساختہ اند چرا از دیاد جہل وحیرت نیست یعنی با آنکہ عارف بکمال علم ومعرفت متحلی است لیکن باز ہم در ادراک مرتبۂ مقدسہ ذات او تعالیٰ عاجز وحیران است۔

ع عجب اینست کہ من واصل وسرگردانم

حضرت سعدی میفرماید بیت

اے برتر از خیال وقیاس وگمان وہم — وز ہر چہ گفتہ اند شنیدیم وخواندہ ایم

Marfat.com

چوں مرتبۂ ذات او تعالیٰ از ادراک خیال بلند تر است، ازاں سبب میفرماید کہ بیت

دفتر تمام گشت و بہ پایاں رسید عمر ما ہمچناں در اول وصفِ تو ماندہ ایم

حضرت مولانائے روم در مرض موت خود منع عافاك الله فرمودند یعنی مرا مگوئید کہ خدا ترا عافیت دہد زیرا کہ در دنیا اسیر قید خیالم، و از ادراک و وصال آن مرتبۂ مقدسہ عاجزم و بعد از موت امیدوار وصالم، ازاں سبب میفرماید کہ بیت

کے شوم عریاں زتن و از خیال تا خرامم در نہایت الوصال

تذکرہ: عرفائے کرام بدو نوع اند نوعیت کہ در حیات از مرتبۂ خیال نمیگذرند و نوع دیگر در حیات این جہان از مرتبۂ خیال میگذرند و آنچہ در ادراک خیال نمی گنجد در ادراک شان میگنجد چنانچہ حضرت امام در دفتر ثالث مکتوبات قدسی آیات تصریح فرمودہ کہ در وقتیکہ عارف بمقام بیچونی برسد و بیچون گردد، میتواند کہ بیچونِ حقیقی را ادراک نماید۔

سوال: سالک چہ طور بیچون خواہد شد؟

جواب: بیچونِ حقیقی دیگر است و بیچون فی الجملہ دیگر، و از بیچون تا بہ بیچون فرق بسیار است و نیز حضرت امام میفرماید: تفکر ذات او تعالیٰ کہ در حدیث شریف منع آن وارد گردیدہ تفکر چونی و چندی است و تفکر بیچونی ممنوع نیست زیرا کہ عارف کہ بیچونِ فی الجملہ است ادراک بیچونِ حقیقی بیتواند کرد۔

تذکرۂ ثانی: ظلال صفات او تعالیٰ در خیال می گنجد

تبصرہ: در خیال آن چیز می گنجد کہ در دنیا نمونہ داشتہ باشد، نمونہ صفات او تعالیٰ درین جہان موجود است چہ علم و قدرت بندہ نمونۂ علم و قدرت او تعالیٰ است، تنہا ذات او تعالیٰ است کہ در دنیا نمونہ و مثل او موجود نیست لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ پس ذات او تعالیٰ در ادراک خیال نمی گنجد اما عرفائے کرام دو نوع میباشد بعضی شان در دنیا از مرتبہ خیال میگذرند و ادراک شان مربوط بہ خیال نمی باشد و آنہا بہ ادراک بلا کیف مشرف شدہ میتوانند و بعضے بزرگان آنانند کہ در حیات دنیا از مرتبۂ

Marfat.com

خیال بالاتر ترقی نمیکنند و ادراک مرتبۂ مقدسۂ او تعالیٰ در حق آنہا وجود ندارد و علمائے معقول کہ لایتصور ولا یدرک گفتہ اند آنہا نیز مربوط خیال اند ورنہ ادراک بلا کیف ذات بے کیف او تعالیٰ برائے بزرگان اولیائے کرام ہست و آنچہ میفرماید فوق مقام ولایت مقام شہادت است و فوق مقام شہادت مقام صدیقیت است الخ یعنی در مقام ولایت معاریف سکریہ چنانچہ وحدت الوجود شہود و وحدت در کثرت وغیرہ رومی دہد و در مقام شہادت معاریف سکریہ کمتر است اگرچہ مقام شہادت از معاریف سکریہ بالکل خالی ہم نیست اما در مقام صدیقیت سکر وجود ندارد، معاریف صدیق مثل معارف پیغمبر است و فرق در بین این دو معارف آنست کہ معارفِ پیغمبر قطعی است و معارفِ صدیق ظنی۔ و آنچہ میفرماید کہ فوق مقامِ صدیقیت مقامِ نبوت است الخ یعنی در بین مقامِ نبوت و صدیقیت دیگر مقامے نیست و آنچہ بعضے اکابر فرمودہ اند کہ در میان صدیقیت و نبوت مقام قربت واسطہ است این فرمودہ اولیائے کرام محل تامل است یعنی قربت در بین نبوت و صدیقیت واسطہ نیست و قربِ مقام علیحدہ ہم نیست بلکہ جزاخیر صدیقیت است زیرا مقام آنست کہ عروج و نزول داشتہ باشد و قربِ عروج و نزول ندارد۔ و آنچہ میفرماید زیادتی وجود حق تعالیٰ بر ذات او تعالیٰ درین مقام ظاہر می شود الخ، این کشف حضرت امام مطابق عقیدۂ اہلِ سنت و جماعت است۔ زیرا کہ بہ نزد آنہا وجود زاید است، و آنچہ میفرماید ہمان علوم اجمالی را تفصیلی ساختہ و از نظریت ببداہت آوردہ اند الخ۔ یعنی فرمودہ علمائے شریعت اجمال است و کشفِ فقیر تفصیل آنست، علماء میفرمایند کہ ثواب و عذاب قبر حق است و صاحب کشف بتفصیل آن را می بیند، پس معارف مقامِ صدیقیت تصدیق و تفصیل معارف شرعیہ میباشد۔ و آنچہ میفرماید بر سر مسئلہ قضاء و قدر نیز اطلاع دادند الخ یعنی سر قضا و قدر برائے فقیر کشفی گردیدہ و معلوم شدہ است کہ قضا و قدر سبب ایجاب واجب تعالیٰ و سبب مجبوریت بندگان نیست تفصیل مقام این است کہ بعضے ہا گمان می برند کہ قضا و قدر بندہ را مجبور خواہد ساخت زیرا کہ در قضا و قدر ثبت شدہ است کہ فلان شخص در فلان وقت نماز میخواند و یا در فلان وقت دزدی میکند۔ چون نوشتہ قضا و قدر لامحالہ بوقوع می رسد پس باید کہ آن شخص در ادائے نماز صاحب ثواب و در دزدی مستحق عذاب نگردد، بنا بر آں حضرت امام میفرماید کہ سر قضا و قدر منکشف گردیدہ

Marfat.com

کہ قضا و قدر موجب مجبوریت بندگان نیست الخ یعنی در قضا و قدر چنان تثبیت شدہ است کہ فلانِ شخص در فلان وقت باختیار خود نماز خواہد خواند و یا در فلان وقت باختیار خود زردی خواہد کرد، خلاصہ اینکہ در علمِ خداوندی دیدن نماز آن شخص و یا دیدن زردی آن شخص قبل از تحریر قضا و قدر است حق تعالیٰ بعلمِ ازلی خود نماز اختیاری آن شخص را و یا زردی اختیاری آن شخص را دیدہ و بعد ازان در قضا و قدر تثبیت کردہ است پس قضا و قدر مثل بیان تاریخ گذشتگان است چنانچہ در تواریخ مسطور است کہ سلطان محمود غزنوی چنان و چنین کرد و صلاح الدین ایوبی جہاد صلیب را چنان کرد چنانچہ این نوشتہ تواریخ آن دو بزرگ را بجہاد وغیرہ مجبور ساختہ نمی تواند قضا و قدر نیز کسے را مجبور نمی گرداند۔

مثال دیگر، شخصے کہ کشف داشتہ باشد و افعال آئندہ یک شخص را در کشف بہ بیند و کشفِ خود را در قیدِ تحریر بیاورد کہ فلان شخص دو سال بعد در فلاں وقت نماز خواہد خواند، این کشف اگرچہ از ادائے نماز آن شخص پیشتر است، اما آن شخص را بخواندن نماز مجبور نمیگرداند و آنچہ در سابق فرمودند کہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند مقصود سلوک آنست کہ معرفت اجمالی تفصیلی شود استدلالی کشفی گردد یعنی مصداقات تمام مسائل شرعیہ کشف و مصداق تمام اوامر شرعیہ مشاہدہ شود۔

سوال: بعضے عرفا کشف دارند و بعضے کشف ندارند چہ لازم نیست کہ ہر کسی کہ بمقام قرب مشرف شود کشف داشتہ باشد بلکہ قرب بعضے اشخاص بے کشف بہ نسبت صاحبانِ کشف زیادہ تر میباشد۔

جواب: این فرمودہ خواجہ بزرگ در حق صاحبانِ کشف است و نیز عارف بے کشف نہ چنان است کہ از علمائے ظواہر فرق ندارد بلکہ مصداق مسائل شرعیہ برائے او بدیہی و وجدانی گردید دیگر از تعبیر آں عاجز است این مبحث را بہ مثالی واضح گردانیم: دو نفر خواب می بینند، یک نفر شان آن دید خود را فراموش کردہ و بہ تعبیر آن ہیچ قادر نیست و شخص دیگر خواب خود را تفصیل میدہد این ہر دو شخص در دیدنِ خواب فرقے ندارند و فرق صرف در تعبیر است، و یا اینکہ دو شخص را آتش و یا آفتاب گرم ساختہ است ہر دوے شان حرارت را حس میکنند مگر آن یکے از آنہا میداند کہ این حرارت از آفتاب است کہ مارا گرم ساختہ است و دیگر ازین تعبیر عاجز است این ہر دو شخص در ذوق حرارت فرق ندارند و صرف در تعبیر فرق دارند و آنچہ

Marfat.com

متصل آن فرمودہ اند کہ عجب است کہ بعضے اہل اللہ بہ حصول مقامِ صدیقیت قائل اند و مکشوفات شان موافق مقامِ صدیقیت نیست این موضوع را حضرت امام در مکتوب دیگر تحلیل میفرمایند کہ ہر مقام را ظلی است و اصلی، کسانیکہ بہ ظلِ آن مقام میرسند گمان می کنند کہ باصل آن مقام رسیدہ اند بنا بر ان علوم شان مناسب آن مقام نمی باشد و فرق درمیان ظل و اصل بسیار دقیق است، زیرا کہ تا بہ اصل نرسد بہ ظلیت خلل نمی فہمد و آنرا اصل می انگارد۔ و آنچہ میفرمایند کہ اسرار قضا و قدر از ظاہر شریعت ہیچ مخالفت ندارد الخ۔ عجب است کہ شارع مقدس این اسرار را چرا پوشیدہ داشتہ اند۔

جواب: این اشکال را حضرت امام بہ این عبارت دادہ اند۔ لَا یُسْئَلُ عَمَّا یَفْعَلُ و آنچہ میفرمایند کہ علوم و معارف در رنگ ابر نیسان میریزند و قوتِ مدرکہ از تحمل آن عاجز است بلکہ قوۃ مدرکہ صرف تعبیر است لَا یَحْمِلُ عَطَایَا الْمَلِکِ اِلَّا مَطَایَاہُ برداشتہ نمی تواند بخشش ہای پادشاہ را مگر مشتران وے، مشتران پادشاہ درین جا وجود موہوبی است و آنچہ میفرمایند بعضے علوم را بہ عرض میرساند حق تعالیٰ فرمودہ: لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ وَھُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ

تبصرہ: حضرت امام تشریح این آیہ کریمہ را مطابق مکشوف خود تعبیر و نیز مکشوف توحیدِ وجودیہ را درین موضوع بیان میفرمایند یعنی بیان میکنند کہ وجودیہ این آیہ کریمہ را بایان تنزیہ و تشبیہ میدانند زیرا کہ مسلک آنہا است کہ حق تعالیٰ را جامع تنزیہ و تشبیہ میدانند و میگویند کہ لَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْءٌ بیان مرتبہ تنزیہ است وَھُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ بیان مرتبہ تشبیہ چہ نزد آنہا مراتب وجوب شش مرتبہ است، اول مرتبہ تنزیہ و ذاتِ بحت او تعالیٰ کہ آنرا مرتبہ لاتعین و احدیت مجردہ می نامند، دوم مرتبہ علمِ اجمالی، سوم مرتبہ علم تفصیلی، مرتبہ دوم را وحدت و مرتبہ سوم واحدیت می نامند، مرتبہ چہارم عالمِ ارواح، مرتبہ پنجم عالمِ مثال، مرتبہ ششم عالمِ اجساد۔ غیر از مرتبہ لاتعین و مراتب پنجگانہ دیگر را تنزلاتِ خمسہ و نیز حضرات خمسہ می نامند و ہمہ را مراتب وجوب می انگارند۔ حضرات مولانا عبدالرحمٰن جامی چون از اہلِ توحید است و ہمہ مراتب را وجوب می داند احکام ہر مرتبہ را جداگانہ می داند۔ بنا بر آن میفرمایند ع

گر فرقِ مراتب نکنی زندیقی

Marfat.com

یعنی این ہمہ مراتب وجوب است مگر احکام ہر مرتبہ جدا است، مناسب مرتبہ لاتعین احکام ولوازم جداگانہ است ومرتبہ تعین اول خواص جداگانہ ومرتبہ تعین ثانی احکام علیحدہ دارد وعلیٰ ہذا القیاس پس صوفیہ وجودیہ وھوالسمیع البصیر را مرتبہ تشبیہ عالم وجوب میدانند ومیگویند کہ این سمع وبصر ما ہماں سمع وبصر او تعالیٰ است کہ درین جا ظہور کردہ است چنانچہ آب باران در ناوہ دان ظاہر میشود، آب از ناوہ دان نیست صرف در ناوہ ظاہر شدہ است، ہمچنان سمع وبصر ما سمع وبصر او تعالیٰ است ودر ممکنات ظہور نمودہ، این بود شہود وجودیہ۔ حضرت امام این را تردید ومیفرمایند کہ این علوم مناسب مقام ولایت است وعلوم مقام شہادت را کہ بکشوف حضرت امام است وموافق شریعت غرا است شرح میدہد کہ قضیہ وھوالسمیع البصیر متمم ومکمل تنزیہ است واو سبحانہ کہ بیچون وبے چگون است از مرتبہ تشبیہ منزہ ومبرا است، تفصیل مقام قرار ذیل است۔ یعنی وھوالسمیع البصیر آنست کہ خاص حق تعالیٰ سمیع وبصیر است وبندہ سمیع وبصیر شدہ نمیتواند زیرا سمیع وبصیر ذاتی است کہ سمع وبصر او سبب سماع ورویت شدہ بتواند سمع وبصر ما در سماع و رویت کافی نیست بلکہ حق تعالیٰ از روے عادتی کہ دارد سمع وبصر ما را در سماع وابصار مسموعات و مبصرات تاثیری میدہد کہ سبب سماع وابصار شدہ بتواند واگر آن تاثیر را نہ بخشند سمع وبصر ما سماع وابصار ندارد واین علم مناسب مقام شہادت است، زیرا مقام شہادت بنا بر آں گوید کہ عارف صفات ممکنات را مردہ ومیت وشہید میداند یعنی خود این صفات جماد محض اند، اگر حق تعالیٰ ایشان را تاثیر ندہند خودشان جماد محض اند ودر سماع ورویت ہیچ تاثیر ندارند و صوفیہ وجودیہ کہ حصر واختصاص وھوالسمیع البصیر را دلیل آن ساختہ اند کہ این سمع وبصر ما عین سمع وبصر او تعالیٰ است حقیقت ندارد واز سکر است وآنکہ میفرمایند لَوْ کَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِکَلِمَاتِ رَبِّیْ یعنی صفاتِ حق تعالیٰ بسیار واز حصر بیرون است بنا بر آن صفت سمع وبصر را یک اندازہ تشریح وتمامی صفات را تشریح نکردند۔

❁

Marfat.com

مکتوب نوزدہم

ازمکتوب شریف درسفارش بعضے حاجتمندان تحریرشدہ است وعرض میکند وظیفہ کہ حضرت شیخ فرید بخاری برائے صوفیانِ دہلی وسرہند مقرر فرمودہ اند، شنیدہ شد کہ آنرا بہ حضور شما فرستادہ است اگرآن سخن صدق داشتہ باشد وظیفہ این دونفررا بآدم شان کہ بحضور شما رسیدہ است خواہند داد۔

مکتوب بیستم

حضرت امام بحضور حضرت شیخ المشائخ معروض میدارد کہ چندمرتبہ درباره وظائف این چندنفر بحضور شما تکلیف دادہ شدہ است اگر مبلغ وظیفہ آنہارا بدہلی آوردہ باشند مولانا علی را حکم خواہند فرمود کہ تسلی آنہارا نماید واگر نیاوردہ باشند مشار الیہم حیات ودرینجا ہستند التماس تصحیح اسناد حیاتی خود می نماید، چوں حاجت روائی ارباب حوائج ورفع تکلیف آنہا سبب اجرِ عظیم است بنابرآن حضرت خواجہ وحضرت امام بمساکین وغربا معاونت سفارشی میکند۔

درحدیث شریف است کسی کہ ازکسی یک تکلیف دنیوی رفع کند حق تعالیٰ تکالیف آخرت را ازو رفع میکند ونیز درحدیث شریف است کسی کہ برائے حاجت روائی کسی سفر کند حق تعالیٰ بین او وبین دوزخ خندقے خلق میکند کہ پنجصد سالہ راہ باشد یعنی پنجصد سالہ راہ ازدوزخ دور می شود واگر اجل او رسیدہ بود دران سفر فوت کرد شہید است بلی خیر الناس من ینفع الناس۔

مکتوب بیست ویکم

حضرت امام میفرماید اُعلَمُوا اِخوانی الخ یعنی موت قبل الموت کہ اہل اللہ آنرا فنا می نامند تاوقتیکہ متحقق نشود وصول بجناب قدس نمی شود بلکہ نجات از عبادت معبوداتِ باطلہ آفاقی و معبوداتِ انفسی نمی شود، پس حقیقتِ اسلام وکمال ایمان بدون پناہ حاصل نمی شود تاوقتیکہ فنا،

Marfat.com

دست ندہد و نسیان عالم نشود از عبادت خدایانِ آفاقی و انفسی نجات متعذر است خدایانِ آفاقی چون لات و عزی وغیرہ، و خدایانِ ہوائی و انفسی خواہشاتِ نفس است پس تا وقتیکہ فنا دست ندہد از عبادت این معبوداتِ باطلہ نجات حاصل نمی شود و حقیقتِ اسلام و کمالِ ایمان دست نمی دہد زیرا کہ حقیقتِ ایمان بعد از تزکیۂ نفس است تا وقتیکہ قلب تصفیہ و نفس تزکیہ نشود اگر اسلام است صورت اسلام است و اگر ایمان است صورتِ ایمان و اگر نماز است صورتِ نماز و اگر روزہ است صورت روزہ است۔

سوال: فرق صورتِ ایمان و حقیقتِ ایمان چیست و صورت نماز حقیقتِ نماز چہ خواہد بود؟

جواب: صورتِ ایمان تصدیق احکام شرعیہ است و حقیقتِ ایمان شہود مصداق احکامِ شرعیاست و صورت نماز آنست کہ با مزاحمت نفس و بدون رغبت آن ادا می شود و حقیقتِ نماز آنست کہ نفس دران رغبت پیدا کند، زیرا در صورتِ نماز اگرچہ قلب مصدق خوبی نماز است اما نفس منکر آنست و از نماز کراہیت دارد۔ نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز میخوانند لیکن منافق چون انکار باطن دارد نمازِ او صورتِ نماز است و مومن چون اذعان باطن دارد نماز او حقیقتِ نماز است و چون بدون فنا کمال ایمان و السلام۔ حاصل نمی گردد دخول در زمرہ بندگان و وصول بدرجہ اوتاد کجا میسر خواہد شد حضرت امام میفرماید با آنکہ فنا قدم اول ولایت است پس آخرِ ولایت از اول قیاس باید کرد و چون قدم اول ولایتِ فنا است اخیر او چہ خواہد بود یعنی آخر آن وصول بہ حق تعالیٰ و حصول رضائے او تعالیٰ است، بزرگان فرمودہ اند کہ فنا بمنزلہ وضو و طہارت است و قرب او تعالیٰ بمنزلہ نماز است یعنی قرب او تعالیٰ بدون فنا صورت نمی بندد حضرت مولانا ے روم میفرماید، بیت

ہیچ کس را تا نگردد او فنا نیست رہ در بارگاہِ کبریا

حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

بزرگے فرمودہ۔

یک قدم بر نفسِ خود نہ دان گذر کوے دوست زین نکو تر رہ روان را چابکی رفتار نیست

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، اذ علیٰ قدم کُل نبی ولایۃ خاصۃ بہ۔

تبصرہ: ولایت دو قسم است ولایت عامہ وولایتِ خاصہ۔ ولایتِ عامہ برائے ہر مسلمان حاصل است چنانچہ اللہ تعالیٰ میفرماید اَللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وولایت خاصہ کہ عبارت از عروج ونزول وفنا وبقامی باشد بپنج قسم است بہ اعتبار قدم حضرات انبیاے اولوالعزم و بلند ترین این ولایت خاصہ ولایتے است کہ بر قدم سرور انبیاء بودہ باشد چہ ہر کدام از حضرات انبیاے اولوالعزم ولایت جداگانہ دارند وہر کدام شان از یک لطیفۂ معین بکمال خود میرسند چنانچہ حضرت آدم علیہ السلام از لطیفۂ قلبی وحضرت نوح وحضرت ابراہیم علیہما السلام از لطیفۂ روح وحضرت موسیٰ علیہ السلام از لطیفۂ سر وحضرت عیسیٰ علیہ السلام از لطیفۂ خفی وسردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم از لطیفۂ اخفیٰ رسیدہ اند ومربی ہر کدام از انبیاے اولوالعزم یک صفتے از صفات اوتعالیٰ است۔ چنانچہ مربی حضرت آدم علیہ السلام صفت التکوین است ومربی حضرت نوح وحضرت ابراہیم علیہما السلام صفت العلم است ومربی حضرت موسیٰ علیہ السلام صفت الکلام است ومربی حضرت عیسیٰ علیہ السلام صفت القدرت است ومربی سیدنا خاتم الانبیاء علیہ الصلوٰۃ والسلام شان العلم است کہ از صفات بلند تر است وآنچہ بزرگان گفتہ اند خطوتان وقد وصلت، یعنی این راہ دو قدم است وباین قدم بمقصد رسیدی یک قدم کلام لفظی وقدم دیگر کلام نفسی است یعنی صفتِ اوتعالیٰ پس ہر کدام ازین بزرگان از کلام لفظی بکلام نفسی وصفتی از صفات اوتعالیٰ میرسند وچوں صفات از ذات اوتعالیٰ انفکاک ندارند بنا بر آن بذاتِ اوتعالیٰ میرسند ع

تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد

بیت ازپے این عیش وعشرت ساختن صد ہزاران جان بباید باختن

سوال: مربی حضرات انبیاء دیگر از عالمِ قدس چیست؟ ونیز حضرات اولیاے کرام از عالم قدس مربی دارند یا نہ؟

جواب: حضرات انبیاے دیگر بہ انبیاے اولوالعزم درین مشارب شرکت دارند اما

Marfat.com

مربی اولیاے کرام ظلال این صفاتِ مقدسہ اند وظلال عبارت از تعلقات صفات است و نیز شاید کہ ظل عبارت از تمثال صفات باشد وبلند ترین درجۂ ولایت ولایت آنحضرت است وتجلی ذاتی مخصوص بآن ولایت است ودیگران بطفیل وتبعیت آنحضرت می رسد یعنی براے انبیاے عظام بطفیل وباولیاے کرام بہ تبع آنحضرتؐ میرسند۔ وآنچہ میفرماید وخرق جمیع الحجب الوجودیۃ یتحقق فی ھذا المقام یعنی خرق ہفتاد ہزار حجب کہ بعضے ظلمانی وبعضے نورانی اند در ولایت آنحضرت است ودر دیگر ولایات، اگرچہ حجب ظلمانی از بین می رود۔ اما بعضے حجب نورانی می ماند یعنی حقیقتِ محمدی کہ مربی آنحضرت است حائل می باشد۔

تذکرہ: حجب ظلمانی عبارت از عالم امکان وکدورات بشریہ است وحجب نورانی عبارت از صفات وشیونات واعتبارات است وزوالِ حجاب بدو قسم است، زوالِ علمی وزوالِ وجودی، در حجب نورانی کہ صفات وشیونات است زوال حجب زوال علمی است نہ وجودی، زیرا کہ صفات اوتعالیٰ از بین نمی رود بلکہ از دید سالک بیرون می شود چنانچہ عارفے میفرماید۔ بیت

حسنی توچنان کرد مرا زیر وزبر کز خال وخط زلف توام نیست خبر

مراد او صفات وشیونات است وزوال حجب ظلمانی زوال وجودی است وازالہ کدورات بشریہ است وحجب نورانی دو قسم است وجودی چنانچہ صفات واعتباری چنانچہ شیونات زیرا کہ شیونات وجود خارجی ندارند ودر ولایت آنحضرت وصل عریان ویافتن حقیقی است، نہ گمانی وکسانی کہ حجب نورانی در بین دارند وصل شان وصل گمانی است نہ تحقیقی۔ حضرت امام میفرماید کہ برائے تابع کامل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نصیب کامل است ازین مقام عزیز الوجود ازین سبب میفرماید کہ اگر تکمیل این درجۂ علیا را میخواہید در متابعت آنحضرتؐ بکوشید وآنچہ میفرماید کہ این تجلی ذاتی نزد اکثر مشائخ برقی است ودائمی نیست یعنی زمان اندک حجب اسماء وصفات از علم ودید عارف بیرون می شود وباز دوبارہ حائل میگردند پس حضور ذاتی برایشان اندک وغیبت در حق شان بسیار است ونزد اکابر مشائخ نقشبندیہ حضور ذاتی دائمی است وحضور زائل ومتبدل نزد ایشہا اعتبار ندارد پس

Marfat.com

کمال این بزرگواران فوق جمیع کمالات ونسبت شان فوق جمیع نسبت ہاست ومرادشان ازنسبت حضور ذاتی دائمی است وعجب ترآنکہ نہایت دربدایت این حضرات مندرج است یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر درنہایت است درین طریقہ عالیہ دربدایت دست میدہد واین صدقہ وخیرات خواجۂ بزرگ خواجہ بہاؤالدین بلاگردان است کہ بمنتسبینِ خود گذاشتہ اند۔ حضرت امام میفرماید کہ اقتدائے مشائخ نقشبندیہ دراندراج نہایت دربدایت بصحابہ کرام آنحضرتؐ است۔ زیراکہ صحابہ کرام آنحضرت در اول صحبت آنحضرت چیزمی یافتند کہ دیگران درانتہا می یابند چہ درصحبت آنحضرتؐ اندراج النہایت فی البدایت بودہ۔ درین جادوسوال واردست اول اینکہ مشائخ طرق دیگر تمام شان اہل سنت و محب اصحاب کرامؓ اند، پس تنہا اقتدائے نقشبندیہ بچہ معنی خواہد بود؟ سوال دوم: آیا صحابی کہ دہ سال صحبت کردہ بود باصحابی کہ یکبار صحبت کردہ درکمالات یکساں است؟

جواب سوال اول: درست است کہ تمام اہل سنت متابعین اصحاب کرام اند، اما افادہ واستفادہ طرق دیگر بریاضت است وافادہ واستفادہ درطریقہ علیہ منوط بصحبت است چنانچہ ترقیات صحابہ کرام منوط صحبت آنحضرتؐ بودہ پس این یک مناسبت خاصہ است بصحابہ کرامؓ۔

جواب سوال دوم: درصحبت آنحضرتؐ اندراج النہایت بود وشخصے کہ بآن صحبت کیمیا اثر میرسید، اگرچہ بکمالات نہایت میرسید مگر بصحابی دہ سالہ برابر نمی شد زیراکہ نہایتِ مراتب متفاوت دارد۔

ع اے برادر بے نہایت درگہے است

حضرت امام میفرماید کہ ولایت نقشبندیان منسوب بصدیق اکبر است الخ یعنی این بزرگان بدو طریق بہ نسبت رسیدہ اند، ازراہ حضرت صدیقؓ وازراہ حضرت امیرؓ، وطرقِ دیگر بہ تنہا ازراہ حضرت امیرؓ میرسند وحضور وآگاہی حضرت صدیقؓ فوق حضور وآگاہی حضرات صحابہؓ است۔

سوال: مشائخ نقشبندیہ ومشائخ طرق دیگر ہمہ بہ امام جعفر صادقؒ میرسند ونسبت تمام شان نسبت امام جعفر صادقؒ است، پس امتیازِ نقشبندیان ازچہ رہگذر خواہد بود؟

جواب: دروجودِ مبارک امام جعفر صادقؒ ہرکدام ازان دو نسبت صدیقی وعلوی

Marfat.com

جداگانہ ظہور داشتند کہ اختلاط و امتزاج باہم نداشتند، چنانچہ دریاے جمنا و گنگا در یک دریا خانہ جاری اند مگر ہر کدام شان علیحدہ است و عدم امتزاج دریاہاے بحرین منصوصی است چنانچہ حق تعالی میفرماید مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيٰنِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ ۝ و آنچہ می فرمایند کہ برائے بعضے مشائخ اگرچہ این نسبت الخ یعنی دوام تجلی ذاتی رسیدہ است مگر آن ہم اقتباس از ولایت صدیق اکبر است، چنانچہ ابو سعید ابو الخیر کہ بہ سبب رسیدن عبلے مبارک صدیق اکبرؓ بہ حضرت شیخ این نسبت رسیدہ است۔ قطعہ ازان خرقۂ مبارک ہم اکنون در شہر ہرات موجود است۔ بیان اصل واقعہ ازیں قرار است کہ حضرت ابو سعید ابو الخیر در وقتِ وفات خود وصیت کردند کہ شخصے خواہد آمد و طلب جبۂ مبارکہ خواہند نمود در آں وقت حضرت ابو سعید ابو الخیر قرص نانے را در طاق بلندی گذاشت کہ بغیر زینہ دست کسے بآنجا نمی رسد و فرمودند کہ اگر دست شخص طالب جبہ بدون زینہ باین نان برسد و نان ہم دراں وقت گرم باشد این جبۂ مبارکہ ازان اوست و باو بدہند و قتے کہ شیخ احمد جام زندہ فیل بسبب الہام و فراست فہمیدند کہ خرقۂ مبارکہ ازان او و برائے اوست بنزد بازماندگان بدن ابو سعید ابو الخیر تشریف بردند و دست مبارک او بہ نانے کہ پیشتر ذکر شد رسید و نان ہماہم گرم یافتند، بتابران جُبۂ مبارکہ را باو سپردند و بعد چوں ورثہ احمد جام زندہ فیل در تقسیم متفق نبودند کہ جبۂ مبارکہ را یک نفرشان بدہند ہماں بود کہ جبۂ مبارکہ را برابر بعدد ورثہ قطعہ نمودہ کہ یک قطعۂ آں در دار النصرت ہرات موجود است۔

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم میفرمایند کہ فنا و بقا کہ برائے یک عارف حاصل میشود لباس و جاے نشیمن آن عارف ازاں بہرہ می یابد و نیز انعقاد دیوان الصالحین کہ در غار حرا میشود و در دیگر جاہا کمتری شود دلیل آن برکات نشیمن فخر عالمیان است و حدیث ابو ہریرہؓ کہ میفرمایند کہ آنحضرت جامہ مرا تبرک فرمودہ من آن جامہ را بسینۂ خود چسپانیدم بعد ازاں ہیچ چیز را فراموش نکردم۔

Marfat.com

مکتوب بیست و دوم

حضرت امام درین مکتوب مبارک تعلق روح و نفس و عروج و نزول این ہر دو فنا و بقاے جسدی یعنی نفسی و فنا و بقاے روحی را بیان می فرمایند چنانچہ میفرمایند، پاکیست مر ذاتی را کہ نور و ظلمت و مکانی و لامکانی راجع ساختہ است الخ یعنی روح را کہ نور و لامکانی است با نفس کہ ظلمت و مکانی است مقترن ساختہ و میفرمایند پس ظلمت را برای نور محبوب گردانید و نور بر ظلمت عاشق شد و بسبب کمال محبت باو ممتزج گردید تا کہ جلاے آن نور باین تعلق زیادہ گردد و بسبب مجاورت ظلمت صفائی آن نور کامل و ظاہر گردد چنانچہ آئینہ زنگ زدہ را برای ظہور لطافت آن خاک آلود میگردانند تا کہ بسبب ظلمت ترابیہ نورانیت و بہاے آن ظاہر گردد الخ روح چون فوق العرش و در لامکان بودہ قبل از ابدان مخلوق گردیدہ بود۔ اگرچہ در آنجا بعالم قدس توجہے داشت اما چون کمال وصل مربوط بمجاہدہ بود و در آنجا مجاہدہ وجود نداشت ازان سبب حق تعالیٰ او را در ظلمت بدن گذاشتہ و بہ مخالفتِ نفس مامور ساخت تا کہ روح خود را لامکانیت خود فراموش گردانید چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ شہود قدسی خود را فراموش ساخت بلکہ خود را و لامکانیت خود را بسبب استغراق معشوق ظلمانی فراموش ساخت و در سابق از اصحاب میمنہ بود حال از اصحاب مشمہ گردید ازینجا است کہ حضرت بوعلی قلندر خطاب بروح کردہ میگوید۔ بیت

چند باشی از مقامِ خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

و آنچہ میفرماید کہ اگر روح در تنگی ہمیں استغراق باقی بماند و بفناے اطلاق نرسید وای و ہزار وای بروے، زیرا چیزے کہ مقصود ازو بود حاصل نشد و جوہر استعداد و ضائع گردید و گمراہی بزرگ نصیب او گردید و اگر سعادت ازلی و عنایتِ خداوندی باو رسید متوجہ خود گشتہ و گم شدہ خود را بیاد خواہد آورد الخ یعنی بعد از انکہ روح در بدن مستغرق شد و وطنِ اصلی خود را فراموش کرد حق سبحانہ از کمال کرم خود حضرات انبیاء را فرستاد و بتوسط آن بزرگان او را بخود دعوت کرد و وطن اصلیش را بیاد داد

Marfat.com

کسیکہ از اہلِ سعادت بود بآں طرف رجوع واز معشوقہ ظلمانی اعراض کرد چنانچہ روح صالحان و مقربان وکسیکہ سعادتِ ازلی نداشت روحِ او در استغراق معشوقہ ظلمانی مستغرق ماند چنانچہ روحِ عاصیان وفاجران حضرت امام دربارۂ روح کہ بعالم قدس رجوع میکند میفرمایند بعد ازانکہ در معشوق ظلمانی فانی شدہ بود اگر در معشوق نورانی یعنی مراتب وجوب فانی شود ظلمت (نفس) تابع او گردیدہ در انوار او مندرج میگردد وقتیکہ بسبب این استغراق عالمِ قدس معشوق ظلمانی خود را بالکل فراموش کند در مشاہدہ نور الانوار مستغرق گردیدہ وحضور مطلوب بدون حجاب برائے او نصیب خواہد شد وبفنائے جسدی وروحی مشرف خواہد گشت۔

تبصرہ: روح بعد از تعلق ببدن وطن اصلی خود را کہ لامکان است فراموش کردہ بود در معشوق ظلمانی فانی شدہ بود وقتیکہ بعالمِ قدس واپس رجوع میکند نفس را در انوارِ خود مستغرق ساختہ باخود عروج میدہد وبعد از حصول اطمینان او نفس از انوار روح خارج شدہ نزول میکند۔ روح برائے طے کردن کمالاتِ عالیہ در عروج میباشد حضرت امام در مکتوبے میفرمایند ارواحے کہ در بدن استغراق دارد بدو قسم اند الخ، اول روح کہ وطنِ اصلی خود را بالکل فراموش نکردہ وچیزے بیادِ او ماندہ باشد، دوم روحیکہ وطنِ اصلی خود را بالکل فراموش کردہ باشد، طائفہ اول سابقان و طائفہ دوم را ناسیان می نامند، استعداد ناسیان از سابقان بلند تر روح شان لطیف تر است روح ناسیان چوں لطیف تر است در عالم قدس نیز استغراق تمام پیدا خواہد کرد وروح سابقان نہ چناں است ومیفرماید کہ روح بہ این عروج وتخلص از نفس از اصحاب یمین گشت الخ یعنی بعد ازانکہ در وقت استغراقِ نفس از اصحاب شمال بود اگرچہ در آنجا یمین وشمال نیست زیرا کہ لامکان است اما یمین کہ یمن وخیر وبرکت است۔ بحال او انسب است ومیفرماید کہ اسمِ ولایت درین وقت بآن شخص صادق است یعنی کسیکہ بمبدأ فیض خود برسد ونفس او مطمئن گشتہ وفنا وبقا حاصل کند اطلاق اسم ولایت در حق او صحت دارد الخ۔ ونیز میفرماید کہ درین وقت حال او از دوام خالی نیست یا استغراق واستہلاک در عالمِ قدس علی الدوام است ویا رجوع است برائے دعوتِ خلق الخ یعنی شخصے کہ

Marfat.com

روح و نفس او را استغراق مشہود بماند و نزول نکند آن شخص از اولیائے مستہلکین است و اگر نفس کہ عبارت از ظاہر اوست نزول فرماید و روح کہ عبارت از باطن اوست در عروج باشد این شخص از اولیائے مرجوعین است۔

سوال: اولیائے مستہلکین نیز شعور بعالم دارند و اختلاط بہ بنی نوع خود میکنند پس استغراق و استہلاک دائمی چہ خواہد بود؟

جواب: استغراق دائمی عبارت از آنست کہ ہر دو نفس و روح در عروج بودہ مستغرق مشاہدہ محبوب بودہ باشد، درین وقت تعلق او بعالم بحواس و جوارح کہ تفاصیل نفس است می باشد حواس و قویٰ را بآن سبب تفاصیل نفس می نامند کہ نفس و قلب صنوبری باہم تعلق دارند و ہر دو از عالمِ خلق اند و قلبِ صنوبری باحقیقتِ جامعہ یعنی قلب نوری تعلق ظرفیت و مظروفیت دارد و قلب نوری مناسبت بروح دارد، زیرا ہر دو از عالم امر اند۔ پس فیوضاتے کہ بروح وارد است از روح بہ قلب نوری و از او بقلب صنوبری و از آنجا بہ نفس میرسد، و بعد بواسطۂ نفس بحواس و جوارح میرسد، پس خلاصہ حواس و جوارح در نفس موجود است، حاصل اینکہ مستہلک آنست کہ نفس و روح او تعلقے بعالم نداشتہ باشد و تعلق او بعالم فقط بواسطہ حواس بودہ باشد و مرجوع آنست کہ نفس او بعد از اطمینان نزول فرمودہ بعالم مناسبتی پیدا می کند۔

تذکرہ: علمائے معقول در ادراک حواس مختلف اند بعضے از آنہا حواس را مدرک میدانند و بعضے دیگر حواس را صرف آلۂ ادراک نفس میدانند از مشاہدہ فرمودہ حضرت امام معلوم شد کہ حواس مدرک است ازین بیان فوق مستہلکین و مرجوعین واضح گردید کہ مستہلک آنست کہ نفس و روح او در عروج بودہ و تعلق او بعالم صرف بحواس بودہ باشد، و مرجوع آنست کہ نفس او نزول فرمودہ تعلق ارشاد و ہدایت بعالم داشتہ باشد حضرت امام میفرماید کہ شرافت و قرب برائے مستہلکین است، زیرا کہ ایمان شان شہودیست و فضیلت برائے مرجوعین است کہ بدعوت و ہدایت خلق مصروف اند۔ پوشیدہ نماند کہ بعد از نزول حجابہائے مرتفعہ باز عود نمیکند و عارف بعد از نزول گرفتار حب ماسوا نمیگردد و اگرچہ آمیختہ

Marfat.com

مکتوب بیست و سوم

حضرت امام میفرمایند نجانا اللہ عن المقال الخالی عن الحال الخ یعنی حق تعالیٰ از قال بدون حال و علم بدون عمل نجات دہد بحرمت سید البشر کہ مبعوث است باسود و احمر یعنی جن و انس یا بعرب و عجم۔ و یرحم اللہ عبدا قال امینا۔ این مصرعہ شعر بیست کہ مجنون گفتہ است۔ نقل است کہ پدر مجنون او را بہ حرم بیت اللہ شریف بردہ و استار کعبہ معظمہ را بدست او داد و گفت کہ دعا کن کہ محبت لیلیٰ از دل تو برود مجنون در دعا این شعر را۔ گفت

یارب لا تسلینی حبہا ابدًا ویرحم اللہ عبدًا قال امینا

الٰہی محبتِ لیلیٰ را تا ابد از دلم دور مکن و رحمت کن بر کسے کہ بر دعائے من آمین گوید۔ حضرت امام میفرمایند اعلم ایہا الاخ القابل الخ یعنی بدان اے برادر کہ قابل بالقوہ کمالات ولایت ہستید حق تعالیٰ آنرا بالفعل بگرداند۔ بدان کہ دنیا مزرعۂ آخرت است یعنی بدن انسان مزرعہ تخم ولایت است۔ ویل و افسوس است برائے کسے کہ چیزے دران نکشت و زمین استعداد را معطل گذاشت و تخم اعمال نیک را ضائع گردانید تعطیلِ زمین استعداد بدو قسم است اول آنکہ در زمین استعداد خود چیزے کشت نکند، دوم آنکہ در زمین استعداد خود تخم فاسد را بکارد یعنی طریقہ را از شیخ ناقص بگیرد زیرا کہ شیخ ناقص تابع ہوائے خود است و صحبت او ظلمت بر ظلمت است و نیز شیخ ناقص طریق موصل و غیر موصل را تمیز نمیکند و استعدادات مختلف طالبان را نمی فہمد۔ و قتیکہ تمیز نکرد مستعد جذبہ را براہ سلوک و مستعد سلوک را براہ جذبہ خواہد برد و استعداد او را ضائع خواہد کرد چنانچہ خود ش گمراہ است او را نیز گمراہ خواہد کرد چوں مردم در استعدادہائے خود مختلف اند بعضے آنہا مجبوب و مجذوب و محمدی المشرب اند و بعضے دیگر شان محب و مرید و غیر محمدی المشرب میباشد، ذوقہا و سبقہائے محبوبان دیگر است و او را او وظائف محبان دیگر، یعنی محبوبان را بتکرار اسم ذات و مراقبہ مامور میگردانند تا جذبہ شان از قوہ بفعل آید و محبان را بتکرار نفی و اثبات و ریاضات

Marfat.com

مامور میگرداند تا نفوس شان تزکیہ شود در ابتدائے محبوبان تقویہ عالم امر در کار است و در محبان تضعیف عالم خلق تا کہ عالم امر غلبہ پیدا کند۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاریؒ میفرماید کہ فراست بر دو نوع است اول فراست اہل جوع و ریاضت، چنانچہ جوگیہ و براہمہ ہند کہ بکشف امورِ کونیہ میرسند دوم فراست اہلِ معرفت و صلاح کہ تمیز استعدادات طالبانِ راہ حق را دارند می فہمند کہ کدام شخص قابل حصول معرفت او تعالیٰ ہست و کدامی نیست و نیز مرتبہ استعداد طلبہ را تمیز کردہ میتوانند کہ آیا با وجود محبوبیت و یا محبیت بلند استعداد و یا متوسط الحال و یا کم استعداد است۔

تذکرہ: سیر عالم امر را جذبہ و سیر عالمِ خلق را سلوک می نامند و نیز سیر عالم امر را تصفیہ و سیر عالم خلق تزکیہ می نامند و زیرا عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ غبارے کہ از مجاورت عالم خلق بآن نشستہ است تصفیہ باید کرد و عالم خلق چون در ذات خود ظلمانی و متلوث است آنرا بریاضات تزکیہ باید ساخت تا لیاقت جذبہ پیدا کند زیرا کہ جذبۂ محبوبیت میخواہد خواہ محبوبیت ذاتی باشد چنانچہ در محمدی المشرب و خواہ محبوبیت عارضی چنانچہ در غیر محمدی المشرب یعنی محمدی المشرب قبل از تزکیہ نیز دارائے جذبہ است و غیر محمدی المشرب قبل از تزکیہ عالم خلق دارائے جذبہ نیست۔ پس اگر شیخ طالب محمدی المشرب راہ براہ سلوک می برد استعداد او را ضائع و راہ او را دراز می نماید، بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ شیخ کامل اگر ارادہ تربیت این طالب بکند بآن محتاج میگردد کہ اول دفع ضرر فساد تربیت شیخ ناقص نمودہ و بعد حسب استعداد او تخم صالح بکار دالخ میفرماید کہ صحبت شیخ کامل مکمل کبریت احمر یعنی کیمیا است نظرِ او دوا و کلامِ او شفا است الخ

تذکرہ: شیخ کامل مکمل نیز بدو نوع است اول مجذوب سالک یعنی محبوب سلوک تمام کردہ دوم سالک مجذوب یعنی غیر محبوب سلوک تمام کردہ۔ و صحبت شیخ اول عزیز الوجود است و اگر آن صحبت دستیاب نشود صحبت شیخ دوم غنیمت و سبب وصول است۔ پوشیدہ نماند کہ ایصال و تسلیک این دو شیخ بسیار تفاوت دارد۔ اگرچہ ہر دو صحبت نعمت است اما جائیکہ شیخ اول طالب را برسانیدہ میتواند شیخ دوم ازان عاجز است۔ بیت

Marfat.com

آسمان نسبت بہ عرش آمد فرود گرچہ بس عالی است پیش خاک تود

وآنچہ حضرت امام بہ خانخاناں می نویسند، عجب بسیار عجب برادر صادق کہ مکتوب شمار آوردہ بود نقل کرد کہ از ہمنشینان ایشان شخصے است از شاعران کہ در شعر بہ کفری ملقب است وحال آنکہ او از سادات عظام وسرداران کرام است کاش می فہمیدم کہ چہ چیز او را بہ این اسم شنیع باعث گردانیدہ است ونیز میفرماید آنچہ از بعضے مشائخ در غلبات سکر از بدرح کفر صادر شدہ است از ظاہر مصرف است الخ زیرا کہ آنہا بسبب غلبہ کفر معذور ند پس لازم است کہ عاقلان قیاس یکے را بدیگرے نباید کرد ومیفرماید کہ او را از طرف من بگوئید کہ این اسم را تغیر دہد و باسم بہتر ازان تبدیل کند ولقب خود را اسلامی بگذارد ونیز میفرماید با آنکہ کفر حقیقت بہ نسبت اسلام حقیقت نقصان است وکمال نیست الخ

تبصرہ: اسلام دو نوع است اسلام صوری واسلام حقیقی۔ اسلام صوری اسلام علمائے ظواہر است کہ مصداق قضایائے شرعیہ را اگرچہ تا ہنوز ندیدہ اند بآن گردیدہ اند، واسلام حقیقی اسلام صوفیہ محققین است کہ مصداق تمام قضایائے شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند وایمان استدلالی شان بایمانِ شہودی تبدیل یافتہ وعلوم اجمالی در حق شان تفصیلی گردیدہ۔ آری

شنیدہ کے بود مانند دیدہ

مکتوب بیست وچہارم

حضرت امام میفرماید کہ صوفی کائن وبائن است وتعلق قلب بدو چیز نمی باشد الخ یعنی محبوب قلب یک چیز می باشد ودو محبت در قلب نمی گنجد ودر وقت ظہور محبت ذاتیہ یعنی وقتیکہ عارف محب ذات او تعالی میگردد ایلام وانعام او تعالی برائے او برابر است وفرق میان عبادت مقربین وعبادت ابرار چیست واولیائے مستہلکین ومرجوعین چہ فرق دارند یعنی کسیکہ قلب او بسیب فنا از حب ماسوا فارغ شد وغیر از رضائے او تعالی برائے او مقصدی نماند پس اگرچہ این شخص در ظاہر با خلق است در حقیقت در خلوت است یعنی ظاہر کائن است با خلق ودر باطن از آنہا جدا

Marfat.com

وباخدا است وقلب در تمام عمر خود دارائے یک محبت است وتا محبت آن محبوب از وے زایل نشود محبت دیگرے در وے نمی گنجد یعنی تا کہ محبت نفس در وے موجود است محبت خداوندی در وے جاے ندارد، اگر کسی سوال کند کہ قلب محبت ہاے بسیار دارد چنانچہ مال واولاد وریاست ومدح وغیرہ "۔ حضرت امام جواب میدہد کہ در آن وقت نیز محبوب او یکے است کہ نفس است ومحبت این چیزہا فرع آن یکے است کہ نفس اوست نمی بینی کسیکہ از محبتِ نفس فارغ گشتہ از محبت باغ وراغ فارغ است ومیگوید۔ بیت

این سرائے وباغِ تو زندانِ تو خانمانِ تو بلائے جانِ تو

شاعرے در تنہائی محبت قلب میفرماید۔

دل در برمن گم شدہ تہمت بہ کہ بندم غیر از تو درین خانہ کسے راہ ندارد

حضرت امام میفرمایند کہ حجاب در بین عبد ورب نفس عبد است نہ عالم الخ۔ زیرا عالم مراد او نیست بلکہ ہمہ را برائے نفس خود میخواہد نہ برائے عالم، چہ اولاد وباغ را برائے نفس خود میخواہد، وبلغ را برائے باغ نمیخواہد۔ عارفی فرمودہ است: "انت الغمامۃ علی شمسک"۔ یعنی کدورات نفسی تو بر استعداد قلبی تو ابر گردیدہ۔ حضرت حافظ شیرازی میفرماید "تو خود حجاب خودی حافظ از میاں برخیز"۔ ونیز میفرماید بیت

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

حضرت امام میفرمایند کہ این محبت ذاتیہ بدون فنائے مطلق میسر نمی شود چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید

بے فنائے مطلق وجذبِ قوی کے حریم وصل را محرم شوی

فنائے مطلق عبارت از رسیدن لطیفہ است بمبدا فیض خود وتسیان تمام ماسوا ومطلق فنا غیر فنائے مطلق است، پوشیدہ نماند کہ فنائے مطلق سالک دیگر است وفنائے مطلق لطیفہ دیگر، فنائے مطلق سالک آنست کہ تمام لطائف او بکمال رسیدہ وماسوا را فراموش کند وفنائے مطلق لطیفہ آنست کہ یک لطیفہ تمام ماسوا را فراموش کند حضرت امام میفرماید کہ فنائے مطلق مربوط بتجلی ذاتی است الخ زیرا کہ تجلی صفات تمام کدورات بشریہ را ازالہ نمیکند وبمحبت ذاتی مشرف نمی گرداند۔ پس وقتے کہ سالک محب ذات او تعالیٰ گشت ایلام وانعام در حق او برابر است پس درین وقت حقیقت اخلاص

Marfat.com

دست میدہد وعبادت او تعالیٰ را برائے رضائے او تعالیٰ میکند نہ برائے طلب انعام ودفع ایلام و این است مرتبہ مقربین وعبادت ابرار نہ چنان است۔ زیرا عبادتِ آنہا برائے خوف وطمع است کہ ہر دو خوف وطمع راجع بہ نفوس شان است وبہ محبت ذاتیہ بہرہ مند نشدہ اند پس حسناتِ ابرار از جہت کہ عبادت است حسنہ است واز حیث آنکہ بنفوس شان راجع است سیئہ است وحسنات مقربین حسنات محض است پوشیدہ نماند کہ این عدم خوف وعدم طمع مقربین در وقت عروج است ودر وقت نزول اگرچہ عبادت شان برائے خوف وطمع است اما آن خوف وطمع راجع بہ نفوس شان نیست بلکہ عبادت شان برائے طمع رضائے او تعالیٰ است۔ جنت را برائے آن میخواہند کہ محل رضائے او تعالیٰ است نہ برائے نفس خود و از دوزخ برائے آن می ترسند کہ محل قہر او تعالیٰ است ودر دفع ایلام مقصد شان نیست زیرا کہ آنہا از غلامی انفس آزاد و بندگان خالص او تعالیٰ گشتہ اند واین رتبہ مقربین نسبت بہ مرتبہ سابق شان یعنی بہ مرتبۂ عروج شان بلند تر است زیرا کہ مقام نزول مقام دعوت وارشاد است۔

مکتوب بیست و پنجم

حضرت امام میفرماید، خداوند تعالیٰ دل شمارا سالم گرداند وسینۂ شمارا منشرح سازد ونفسِ شمارا تزکیہ کند وپوست شمارا نرم گرداند الخ، تمام اینہا بلکہ تمام کمالات روح وکمالاتِ سر وخفی واخفیٰ بمتابعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مربوط است، سلامتیٔ قلب بہ نسیان ماسوا، مربوط است وانشراح سینہ بہ تزکیۂ نفس مربوط است، درین وقت پوست عارف ہم تلیین وترمی پیدا میکند، کمالِ روح مربوط بتجلی صفات است وکمالِ سر مربوط بتجلی شیونات وکمالِ خفی مربوط بتجلی صفات سلبیہ وکمالِ اخفیٰ مربوط بتجلی شان جامع است۔

ومیفرماید کسے کہ در جبلت وخلقت وطبیعت او مخالفت صحابہ کرام بودہ باشد بہ تحقیق بگمراہی بزرگ گمراہ شدہ است۔

Marfat.com

مکتوب بیست و ششم

حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ وتعالی شوق را در حق ابرار ثابت گردانیدہ است، چہ مقربین واصلین شوق ندارند الخ زیرا کہ شوق مقتضی فقدان مطلوب است ومطلوب این حضرات برایشان حاضر است ومفقود نیست۔ نمی بینی کہ ہیچ کس اشتیاق وجود خود در اندارد اگرچہ بوجود خود محبت بسیار دارد وچوں برائے ہمیشہ حاضر است مشتاق او نیست پس مقرب واصل کہ از صفات بشری فانی وبصفات او تعالیٰ باقی گشتہ باشد حال او با او تعالیٰ بمثال حال شخصے است بنفسِ خود چون مدام برائے او حاضر است مشتاق او نیست ومراد از مقرب مقرب واصل است زیرا کہ مقربِ مبتدی ومتوسط نیز دارائے شوق است وابرار آنانند کہ بفنا وبقا ہیچ مشرف نشدہ اند وازمعارف عروج ونزول خبر ندارند وحکایت صدیق اکبر را برائے آن ایراد فرمودہ اند کہ مقرب واصل شوق ندارد۔ ومیفرماید کہ حضرت شیخ نامیفرمود کہ بسیار وقت منتہی واصل تمنائے شوق وطلب ابتدائے خود را میکند ومیگوید کہ چہ شد شوق وطلبی کہ در ابتدا موجود بود ومیفرماید کہ برائے رفع شوق مقام دیگر است اکمل تر از اول وتمام تر از آن وآن مقام یاس وعجز ادراک است الخ۔ یعنی سبب رفع شوق دو چیز است اول وصل دوم، عجز از ادراک واستعداد طالب نیز بدو نوع است، اول آنکہ بہ صرف وصل قانع شود وطالب ادراک نشود، دوم آنکہ بسبب بلندی استعداد خود طلب ادراک میکند، این دو عارف در وقتِ نزول فرق دارد یعنی شخصیکہ بوصل قناعت کردہ بود وطالب ادراک نبود در حالت نزول کہ وقت غیبوبت مطلوب است باز صاحب شوق خواہد شد وخواہان مطلوب خواہد گردید وکسے کہ طالب ادراک واز ادراک عاجز شدہ بود در وقت نزول نیز شوق نمیکند، زیرا کہ میفہمد کہ در عروج ہم ادراک ممکن نیست واستعداد این شخص بہ نسبت شخص اول بلند تر است۔ پوشیدہ نماند کہ این معارف از وقت ابتدائے حضرت امام است ومعارف وقت اخیر شان بمثل معارف حضرات انبیاء از ادراک مستمعان بالاتر است ودران وقت بہ ادراک ودرک ادراک نیز مشرف شدہ اند

Marfat.com

چنانچہ از مکتوب ہائے اخیر دفتر ثالث معلوم است حضرت امام میفرمایند، گفتہ نشود کہ مراتب اصول ابدالآباد قطع نمی شود پس شوق وطلب ہمیشہ باید بود الخ۔ زیرا کہ ما میگوئیم کہ عدم انقطاع مراتب مبنی بر سیر تفصیلی است کہ سیر سالک بہ تفصیلات تمام اسماء وصفات وشیون اعتبارات واقع شود و تفصیلات تعلقات صفات را ملاحظہ میکند، در حق این شخص نہایت نیست و ہمیشہ در شوق وطلب است، زیرا کہ تعلقات وتفصیلات صفات غیر متناہی است، اما عارفے کہ ما در صدد بیان آنیم عارفے است کہ بسیر اجمالی بجائے رسیدہ است کہ تعبیر آن در عبارت نمیگنجد و این قسم عارف از خواص اولیاء است یعنی از محبوبین است کہ سیر شان اجمالی است تا برسد۔ زیرا کہ وصول بآن مرتبۂ مقدسہ بدون سیر اجمالی متصور نیست، کسانیکہ بسیر تفصیلی میروند، آنہا ابدالآباد در تجلیات صفاتیہ محبوس اند و وصول شان فقط بہ صفات است و از تجلیات ذاتیہ نصیب ندارند۔ سر گفتہ حضرت شیخ اکبر از ینجا ظاہر می شود کہ گفتہ خاتم النبوت از خاتم الولایت اخذ فیض میکند و علما این مقولہ را سبب کفر او می دانند حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامیؒ توجیہ کلام حضرت شیخ را بہ تمثیل بادشاہ وخزانہ دار جواب میدہد و میفرماید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمثل بادشاہ است و شیخ بمثل خزانہ دار او و بادشاہان از خزانہ داران ہر چیز طلب میکنند۔ معلوم است کہ حضرت مولانا این توجیہ را از قوۂ علم ظاہری خود کردہ است، حضرت امام است کہ حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ بفضل وکرم خود او را بہ کشف تمام مقامات مشرف ساختہ است بنا بر آن در مکتوبے میفرماید کہ سیر محبوبان سیر اجمالی بیاشد تا مقصود برسند و بتمام تفاصیل صفات النفات نمیفرماید الخ۔ پس اگر تفصیل کدام صفت بواسطہ شیخ با آنحضرتؐ مکشوف شود جاے اعتراض نیست و آن تفصیل کہ بحضرت شیخ مکشوف شود در حال بہ آنحضرتؐ مکشوف میگردد، زیرا کہ پیغمبر را از تمام کمالات امت نصیب است چہ این کمالات نیز بواسطہ متابعت آنحضرت حاصل شدہ است و این کمال مقصود اصلی نیست زیرا کہ از ظلال است و شان آنحضرتؐ ازین کمال بلند تر است و نیز حضرت امام میفرمایند کہ اگر پادشاہی یک سنگرے را بواسطہ کدام منصبدار فتح نماید این نیز از شوکت آن بادشاہ است زیرا کہ بخزانہ و عسکر او فتح شدہ است و برائے منصبدار غیر از فضیلت جزئی چیزے نیست۔

Marfat.com

مکتوب بیست و ہفتم

این مکتوب مبارک را بخواجہ عمک بخاری بہ بخارائے شریف فرستادہ اند، شاید کہ خواجہ عمک از ہم پیرگان حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد حضرت امام درین مکتوب مزیت و برتری نسبت نقشبندیہ بیان میفرماید کہ نسبت نقشبندی عبارت از آن حضور و آگاہی عارف است کہ ہیچ غیبت در آن نبودہ باشد و تعبیر ازاں بیاد داشت میکنند یعنی یاد کرد دیگر است و یاداشت دیگر۔ یاد کرد آنست کہ گاہے غیبت و گاہے حضور است بلکہ اکثر غیبت است و کمتر حضور و یاد داشت آنست کہ حضور ذات او تعالی دائمی گردیدہ باشد و تا کہ در عروج است ہیچ غیبت در حق او نباشد و این را مقام تجلی ذاتی دائمی می نامند و یاد کرد را تجلی ذاتی برقی بلکہ برقی از یاد کرد ہم پائین تر است زیرا کہ در یاد کرد گاہے حضور است و گاہے غیبت و در تجلی برقی غیبت بسیار است و حضور اندک و در حقیقت یاد کرد و تجلی برقی تجلی ذات نیست زیرا کہ تجلی ذات وقتیکہ ظہور کند باز استتار ندارد و تجلی برقی را بعضے مشائخ سلاسل دیگر نہایت النہایت گفتہ اند، پس نسبت این اکابر را با نسبت ہائے دیگران قیاس باید نمود و بے تکلف فوق ہمہ باید دانست۔ و میفرماید کہ این نسبت عالیہ بر نہج غرابت پیدا کردہ است کہ اگر فرضاً پیش ارباب ہمیں سلسلہ بزرگ گفتہ شود تحمل کہ اکثر آنہا در مقام انکار آیند بسبتے کہ الحال درمیان این خانوادۂ بزرگ متعارف شدہ است عبارت از حضور حق است و شہود او تعالی بر وجہے کہ از وصف شاہدی و مشہودی منزہ باشد و دوام پذیرد۔

تذکرہ: حضور حق تعالی در دو وقت میسر میشود، اول در جذبہ بدایت کہ متوجہ شیخ و یا بجذب خداوندی سالک قبل از تصفیہ و تزکیہ لطائف بشہود مشرف گردد، دوم آنکہ بعد از جذبہ و سلوک و بعد از تزکیہ و تصفیہ لطائف بمقام شہود رسیدہ باشد این عارف شاہد است و او تعالی مشہود بخلاف سالک اول کہ تا ہنوز قابل مشاہدہ نیست و در جذبہ بدون سلوک بآن مقام رسیدہ است لہذا او را شاہد گفتہ نمیشود۔ زیرا کہ نصیب او استہلاک و اضمحلال است بہ لیاقت مشاہدہ نرسیدہ و شخصیکہ بمقام یاداشت رسیدہ است شہود و مشاہدہ در حق او درست است زیرا کہ این عارف بوجود موہوبی بقایافتہ لیاقت شہود مشاہدہ را حاصل نمودہ است۔

Marfat.com

مکتوب بیست و ششم

حضرت امام بخواجہ عمک می نویسد، مرحمت نامۂ گرامی کہ از روے کرم نامزد این مخلص ساختہ بودند بمطالعہ آں مشرف گشت چہ نعمتی است کہ آزادان یا دگرفتاران کنند وچہ دولتی است کہ رسیدگان غمخوارگی مہجوران نمایند، بیچارہ مہجور چون خود را شایان وصال نیافت بضرورت مخمول زاویۂ ہجران گشت، حضرت امام این مکتوب را بہ عبارتی نوشتہ اند کہ موہم تنزل است اما در حقیقت ترقی و منزلت است زیرا کہ آزادان آن بزرگان اند کہ در عروج بیباشد و نزول نکردہ باشند و گرفتاران و مہجوران بزرگان مرجوع اند کہ بہ نیابت حضرات انبیاء دعوت وارشاد می کنند و اینہا قائم بمراد حق اند و اشخاصیکہ در عروج اند قائم بمراد خود اند۔ شعر

وشغلی بالحبیبی لکل حال احب الی من شغلی بحالی

ازین سبب حضرت امام میفرماید کہ در اختیار آزادی گرفتاری بمراد خود بود و در ہجر و نزول گرفتاری بمراد حق است و آنچہ میفرماید چوں خود را شایان وصال نیافتم الخ یعنی حق تعالیٰ استعداد مرا لائق دعوت ساختہ اند، اگرچہ شرف مقام عروج بیشتر است لیکن فضیلت نزول راست و وظیفہ نیابت انبیلے عظام درین جا اجرا می شود۔

مکتوب بیست و ہم

حضرت امام بہ شیخ نظام تھانیسری ہدایت می دہند تا دوبارہ نوافل را بہ جماعت ادا نکنند و آب مستعمل وضوے خود را بخوردن مریدان ندہند و خلفاے خود را از مسجودیت مریدان منع کنند تا مریدان بہ آنہا سجدہ نکنند الخ زیرا سجدہ در نہایت درجہ تذلل و انکسار است کہ بدون حق سبحانہ برائے کسے دیگر این قسم تذلل و خضوع و انکسار جائز نیست۔ حضرت امام میفرمایند کہ علم احوال ثمرۂ اعمال است الخ کسیکہ اعمال ندارد و اعمال را درست نکند احوال از کجا خواہد کرد۔

Marfat.com

مکتوب سی ام

حضرت امام درین مکتوب فرق شہود آفاقی وانفسی میفرمایند ودرمیان شہود انفسی وتجلی صوری فرق میکنند ومدح مقام عبدیت میفرمایند کہ مکشوفات آن مقام مطابق علوم شرعیہ است ودران وقت ہیچ کشف مخالف شرع پیدا نمی شود وقبل ازان ہمہ مکشوفات مطابق بعلوم شرعیہ نمی باشد بنا برآن حضرت امام میفرمایند کہ ممکن ومحدث بیچارہ از بیرون خود خبرے ندارد الخ یعنی شہود او در نفس اوست کہ این را شہود انفسی می نامند واز شہودِ آفاقی بلند تر است وشہود آفاقی را بے حاصلی می نامند یعنی شہودِ آفاقی اگرچہ از جملہ شرائط ومعدات است اما حصول اصل مطلب دران نیست بلکہ در شہود انفسی وسیر انفسی است چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند کہ اہل اللہ بعد از فنا وبقاء ہرچہ می بینند در خود می بینند وحیرتِ ایشان در وجود خود شان است زیرا کہ آن تجلی انفسی نیز در ادراک نمی گنجد۔

تذکرہ: این معرفت از معارف ابتدائی حضرت خواجہ بزرگ وابتدائی حضرت امام میباشد زیرا کہ مطلوب ماورائے آفاق وانفس است چہ آفاق وانفس لیاقت شہود مطلوب را ندارند، شہودِ آفاقی وانفسی بظلال مربوط اند وچون در ظلال نیز تفاوت است شہود انفسی بہ نسبت شہود آفاقی بلند تر است ازینجاست کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند آنچہ دیدہ شد ودانستہ شد آن ہمہ غیر است، و حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ وراء الوراء است ثم وراء الوراء ثم وراء الوراء، معرفت ثانی کہ معرفت انتہائی این دو بزرگ است معرفت حقیقت دارد مطابق شریعت غراست۔

سوال: بزرگانِ دین با آنکہ بوفور علم ومعرفت متحلی اند چرا بمشہود قلبی وانفسی گمان حق سبحانہ میکنند؟

جواب: در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ حق تعالیٰ میفرماید کہ آسمان وزمین گنجائش مرا ندارد یعنی لائق آن نیست کہ جائے من شود وقلب بندہ مومن جائے گنجایش من است از حدیث شریف معلوم است کہ در قلب یک گنجایش بلاکیف ہست اگرچہ حالیت و

Marfat.com

محلیت وظرفیت ومظروفیت نیست۔ نمی بینی آئینہ ظاہری وصوری کہ صورت دران نمودار است دربین صورت وآئینہ ہیچ حالیت ومحلیت وظرفیت ومظروفیت نیست پس اگر قلبِ عارف را بمثل آئینہ بدانیم گنجایش دارد ویا قلب عارف را بمثل عینک چشم بدانیم نیز گنجایش دارد۔ وآنچہ میفرماید شہودِ انفسی را در رنگ تجلی صوری خیال نکنند الخ یعنی تجلی صوری کہ بشان خود سالک مصور شدہ باشد وجود خود سالک دیدہ می شود، چہ این قبل از فنائے سالک است شہود انفسی گفتہ نمی شود وشہود انفسی بعد از فنائے عارف است اما در تجلی صوری آنا بر وجود بشری می افتد ودر شہود انفسی آنا بر وجودِ موہوبی است اما تجلی صوری وشہود انفسی ہر دو در وقت بقاست یعنی تجلی صوری در وقت بقائے وجود بشری است وشہودِ انفسی در وقت بقائے وجود موہوبی است وبعضے سالکان کہ فرق دو بقا را نکردہ اند بقائے تجلی صوری را بقائے شہود انفسی دانستہ اند وشتان ما بینہما۔

تذکرہ: فنا کنندہ وجود سالک تجلیات عالم قدس است اما تجلی صوری تا بحد فنا نمی رساند اگرچہ ازالۂ بعضے کدورات بشریہ را میکند وبعضے تجلیات دیگرے ہم است مثل تجلی نوری ویا تجلیات بلاکیف کہ وجود بشری را فانی می سازند۔ حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ سالک فرق این دو بقا را کردہ نمی تواند کہ آیا این بقائے قبل از فنا است ویا بقائے بعد الفنا کہ آنرا بقائے باللہ می نامند یعنی باقی بودن است بصفاتِ خداوند ورنگین شدن است بانعکاس صفات او تعالیٰ کہ آنرا تخلق باخلاق اللہ نیز میگویند۔

سوال: از عبارات بعضے سالکین معلوم می شود کہ بقائے باللہ عبارت از یافتن خود است عین حق سبحانہ یعنی خود را بعنوانِ حق می بینند؟

حضرت امام این را جواب میدہد کہ این توہم در مقام جذبہ فقط یعنی جذبہ بدایت بعضے را بسبب استہلاک واضمحلال کہ مشابہ بفناست دست میدہد ودر آن وقت آن گمان پیدا می شود واین حالت دوام ندارد وزائل شدنی است یعنی تجلیات عالم وجوب گاہے او را معدوم نشان میدہند وگاہے موجود، در وقت تجلی بمثل معدوم می شود ودر وقت انقطاع آن وجود بشری او عود میکند زیرا کہ تا ہنوز بہ فنا

Marfat.com

مشرف نشدہ است واکابر نقشبندیہ تعبیر ازین حالت بوجود عدم می کنند یعنی سالک عدمیت خود را مشاہدہ میکند وآن پیش از فناست گاہے اورا از وے می ستانند وگاہے باز میدہند وبقائے کہ بعد از فنای اتم است از زوال وخلل محفوظ است تمثیل وجود عدم وتمثیل وجود فنا را در مثال آنی خواہیم فہمید، مثال وجود عدم مثال آہنی است کہ در کوزہ آہنگر آتش بگردد اما در وقت سرد شدن پس ہماں آہن است و مثال وجود فنا مثال مسی است کہ بعمل کیمیا بطلا تبدیل میشود ودر ہیچ وقت باز مس نمیگردد۔

سوال: فرق سیر انفسی وشہود انفسی چیست؟ وجذبہ وسیر انفسی چہ فرق دارد؟

جواب: شہود انفسی شہود تجلی عالم وجوب است در نفس عارف بعد از بقائے عارف خواہ آن تجلی مصور بصورت عارف ویا بدون مشاکلت عارف در نفس او مشہود شدہ باشد وسیر انفسی تبدل صفات خسیسہ است بصفات حسنہ وجذبہ نیز تبدل صفات خسیسہ است زیرا کہ در وقت جذب وسیلان لطائف عالم امر بعالم وجوب اخلاق سالک تبدیل میگردد ومناسبت سیر انفسی بہ لطائف عالم امر است زیرا در وقت جذب وعروج آنہا اصلاح اخلاق سالک می شود وچون اخلاق سالک درست شود نتیجہ مقامات عشرہ کہ عبارت از سلوک است بدست می آید وسلوک عبارت از طے مقامات عشرہ است کہ با صلاح عالم خلق وسیر آفاقی تعلق دارد، چہ در سلوک بہ سبب طے کردن مقاماتِ عشرہ محبت آفاق یعنی تعلق باغ وقصر واولاد وغیرہ انقطاع می یابد وجذبہ وسیر انفسی بآفاق تعلق ندارد وقتیکہ اخلاق درست شود تعلق آفاق خود بخود قطع میگردد خلاصہ اینکہ در سیر آفاقی قطع تعلقات آفاقی منظور است ودر جذبہ وسیر انفسی اصلاح خود اخلاق کہ قطع تعلق آفاق در ضمن آن حاصل میشود ازین سبب میفرمایند کہ جذبہ متضمن سلوک است وآنچہ فرمودہ اند واز حضرت خواجہ بزرگ حکایت کردہ اند کہ وجود عدم بوجود بشریت عود میکند اما وجود فنا بوجود بشریت عود نمیکند پس حالِ ایشان سرمدی ووقت ایشان دائمی است بلکہ از وقت وحال گذشتہ اند کار ایشان با موقت اوقات ومعاملہ ایشان با محول احوال است یعنی بعد از فنا متخلق باخلاق اللہ گشتہ اند وانعکاس صفات کاملہ گرفتہ اند پس ہر آئینہ وقت ایشان دائمی است وگمان نکنی کہ اثر آن وقت باقی وخود آن وقت وحال تغیر یافتہ باشد

Marfat.com

بلکہ نفس آن حال باقی است نہ آنکہ خود او زائل شدہ و علم آن باقی است و آنچہ میفرماید در درجاتِ ولایت فوق عبدیت مقامی نیست زیرا در مقام عبدیت خود را بندہ و مخلوق و او تعالیٰ را خالق میدانند نہ آنکہ ذات خود را با ذاتِ او تعالیٰ و صفات خود را با صفات او تعالیٰ مناسبت دہند و یا خود را ظل او تعالیٰ بدانند و از توحید فعلی نیز اجتناب میکنند یعنی آنچہ وجود یہ افعال بندگان را افعال او تعالیٰ میدانند این بزرگواران کہ صاحبان مقام عبدیت اند میدانند کہ خالق افعال یکے است و فاعل آن متعدد کہ عبارت از بندگان است و در مقام عبدیت علوم استدلالی کشفی می شوند۔

مکتوب سی و یکم

این مکتوب را بشیخ صوفی نوشتہ اند و بر ایشان نوشتہ اند کہ از مجلس شریف شما کسے گفت کہ در مجلس شما از مخلصان شیخ نظام تھانیسری ازین فقیر مذکور ساخت و گفت کہ او انکار وحدت وجود می نماید الخ یعنی انکار او مثل انکار علمائے ظواہر است کہ از علوم توحید وجودی خبر نداشتہ و نادیدہ انکار کردہ است و آن شخص ناقل از فقیر التماس کرد کہ آنچہ حقیقت است برائے اینہا بنویس تا مردم در سوء ظن نیفتند و بدگمانی نکنند، بنابران بشیخ نظام نوشتہ اند کہ فقیر از خوردی مشرب اہل توحید را داشت و والد فقیر در ظاہر ہر سہ میں مشرب بودند یعنی در باطن متوجہ احدیت و مرتبہ تنزیہ می بودند، فقیر ازین مشرب از روے علم حظ وافر داشتم نہ از روے حال زیرا کہ حال مربوط بہ سلوک است تا وقتیکہ بخدمت شیخ المشائخ مشرف شدم و ایشان طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بہ فقیر تعلیم فرمودند در اندک مدت توحیدِ وجودی منکشف گشت و دقائق معارف شیخ محی الدین ابن عربی واضح گشتند و آن تجلی ذاتی کہ شیخ آنرا مخصوص بخود میدانند بآن نیز مشرف شدم و سکر وقت و غلبہ حال بسیار موجود گشت ناگاہ عنایت بے غایت حضرت حق سبحانہ از دریچۂ غیب در عرصہ ظہور آمد و پردہ رو پوش بیچونی و بیچگونی را برانداخت بعد ازان علوم و مکشوفات سابق کہ مخبر از اتحاد و وحدت بودہ اند رو بہ زوال آوردند و احاطہ و سریان و قرب و معیت ذاتیہ کہ در آن مقام منکشف شدہ بود مستور گشتند و بہ یقین یقین معلوم گشت کہ

Marfat.com

صانع را جل شانہ بعالم ازین نسبت ہائے مذکورہ ہیچ ثابت نیست او است تعالیٰ وعالم عالم بیچون را عین چون نتوان گفت واجب تعالیٰ را عین ممکن نتوان خواند انقلاب حقائق شرعاً وعقلاً محال است الخ یعنی نزد علماء ثابت است کہ حقائق سہ مرتبہ دارد حقیقت واجبی وحقیقت امکانی وحقیقت ممتنع و ہیچ یکے ازین حقایق بہ دیگرے تبدیل نمی شود کہ آن محال عقلی وشرعی است پس اگر توحید وجودی متحقق شود وصدق داشتہ باشد ممکن واجب میشود وآن محال است حضرت امام احوال خود را برائے آن تحریر فرمودہ تا شیخ نظام تھانیسری وہم نشینان او بدانند کہ انکار حضرت امام از معارف توحید وجودی بعد از گذشتن از معارف توحید وجودی است نہ آنکہ از توحید وجودی خبر نداشتہ انکار دارد یا صاحب معارف توحیدی را بد بداند واز جملہ اولیائے او تعالیٰ ندانند بلکہ میفرمایند کہ اینہا دوستان حق اند ودر محبت او تعالیٰ خود را او غیر خود را باختہ اند اما اینقدر ہست کہ معرفت توحید وجودی از معارف ابتدائی است و تطبیق آن بشریعت غرا مشکل می نماید پس ازین معارف باید گذشت وتتبع توحید شہودی و معارف بالاتر ازاں را باید کرد تا فنائے حقیقی دست دہد وکمال انسانی حاصل شود چہ کمالِ انسانی مربوط بہ تصفیہ قلب وتزکیۂ نفس است کہ بفنا وبقا مربوط است تا رضائے او تعالیٰ در ہمہ امور منظور نظر عارف بگردد چہ قبل از فنائے نفس عمل انسانی در بین قبول وعدم قبول متردد است یعنی بعضے اعمال برائے مرضی نفس است وبعضے برائے مرضی او تعالیٰ چہ در جبلت نفس مخالفت او تعالیٰ گذاشتہ شدہ است ازینجا است کہ در حدیث قدسی وارد است۔ عاد نفسك فانها ان تصبت بمعاداتی یعنی عداوت کن با نفس خود۔ بدستیکہ او بدشمن من ایستادہ است ونیز جہاد اکبر در حدیث شریف وارد است جہاد با نفس است ودر معارف توحیدی فنائے نفس حاصل نیست۔ خلاصہ اینکہ در وقتِ ظہور توحید وجودی اگرچہ بعضے لطائف فانی گردیدہ مگر تمام لطائف بفنا مشرف نگردیدہ زیرا در وقت فنائے تمام لطائف انا گم میگردد ومصداق انا الحق موجود نمی باشد وآنچہ میفرمایند عجب است کہ شیخ محی الدین ذات واجب تعالیٰ را مجہول مطلق می گویند ومع ذالک ۔احاطہ ذاتی وقرب ومعیتِ ذاتیہ را اثبات می نماید الخ یعنی حضرت شیخ وقتے میفرمایند کہ ذات او تعالیٰ از ادراکات ما برتر ومجہول

Marfat.com

مطلق است وہیچ حکمے بر آن مرتبہ نمی شود و بعد حکم بقرب و معیت ذاتی میکند و احاطہ ذاتی اثبات می نماید پس این دو قول متناقض است و آنچہ میفرمایند ہمیں مناسبت بعضے را بواسطہ بعض عوارض باعث حصول آن نسبت ہاے وہمیہ میگردد۔ حضرت امام آن عوارض را تشریح میدہد و میفرماید کہ بعضے را کثرت مراقبات توحید برین احکام می آرد کہ صورت آن مراقبات در متخیلہ او نقش می بندد الخ یعنی این شخص در تکرار کلمہ لا الہ الا اللہ کہ معنی آنرا لا موجود الا اللہ کردہ است و معنی ہمیں کلمہ از کثرت تکرار آن در متخیلہ او نقش بستہ است و بعض دیگر را علم توحید و تکرار آن و مطالعہ کتب شیخ اکبر یک نوع ذوق باحکام توحیدی بخشیدہ است و این ہر دو قسم توحید وجودی معلول و ضعیف اند و داخل دائرہ علم است و بحال کارے ندارند یعنی این دو شخص صاحب احوال نیستند، و بعض دیگر را نشان این احکام غلبہ محبت است کہ بواسطہ استیلاے حب محبوب غیر محبوب از نظر محب می خیزد و جز محبوب ہیچ چیزے را نمی بیند یعنی در عشق چنین بوالعجبی ہا می باشد و میفرمایند کہ این قسم توحید بہ نسبت دو قسم سابق عالی تر است و داخل دائرہ حال است ہر چند مطابق نفس الامر و موافق شریعت نیست۔

مکتوب سی و دوم

حضرت امام میفرمایند مخدوما شرح امثال این سخنان بطریق تحریر بلکہ تقریر ہم مناسب نمی نماید حضور بشرط حسن ظن و یا طول صحبت بہر نہجے کہ باشد در کار است الخ وقتیکہ مرزا حسام الدین احمد بحضور حضرت امام نوشتہ بود معارفے کہ از قلم شما ظاہر شدہ در وقت حضرت شیخ المشائخ این قسم معارف تحریر نمی شد و حال آنکہ ما و شما ہم پیرہ ایم پس این معارف از کجاست؟ حاصل جواب حضرت امام اینکہ این معارف معارف صحابہ کرام است کہ بعد از الف ثانی سر از نو ظہور نمودہ و این معارف از جذبہ و سلوک برتر است زیرا کہ جذبہ و سلوک در مقامات ظلیہ است و این معارف نتیجہ کمالات اصلیہ است و ہر مقام کمالات دیگرے است اینقدر فرق است صحابہ کرام قبل از سلوک و جذبہ مقامات ظلیہ باین معارف و مقامات مشرف شدہ بودند و دیگرے را چون حضرت امام اگر باین نسبت مشرف سازند و

Marfat.com

بکمالات صحابہ کرام برسانند بعد از طے منازل جذبہ وسلوک باین دولت عظمیٰ مستسعد خواہد گشت و در ابتداء ظہور این معارف مخصوص بہ صحبت خیر البشر است، خلاصہ اینکہ صحابہ کرام ابتداءً بدون طے کردن کمالات ظلیہ بکمالات اصلیہ مشرف می شدند و بعضے اخص خواص اولیاء مثل حضرت امام اگر باین کمالات مشرف میشوند بعد از حصول کمالاتِ ظلیہ بکمالات اصلیہ مشرف خواہند گشت وراساً و ابتداءً رسیدن بکمالات اصلیہ مخصوص برکت صحبت خیر البشر است حضرت مولانا ے روم میفرماید۔ بیت

یک زمانہ صحبتِ با اولیا ✻ بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

چون قرار قرمودہ حضرت مولٰنا یک ساعت صحبت اولیاء از عبادت صد سالہ بہتر است البتہ صحبت سرور انبیاء و اولیاء از عبادت ہزار سالہ بہتر خواہد بود، از ینجاست کہ یک چیتل و یک دانگ و یک پیسہ صدقہ کردن صحابہ کرام از صدقہ نمودن کوہ طلاے دیگران بہتر است زیرا کہ قرب و منزلت عمل باندازہ قرب و منزلت عامل است، سبحان اللہ حق سبحانہ وتعالیٰ در حق حضرت امام چہ کرم ہا نمودہ است کہ وجود مبارک او را بعد از ہزار و چند سال نمونہ وجود مبارک صحابہ کرام گردانیدہ است و آنچہ میفرماید تواند بود کہ از متابعان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز کسے را باین برکت مشرف سازند تا صحبت او نیز در ابتداء سبب ظہور این نسبتِ عالیہ گردد و در ابتدائی صحبت او کمالاتِ اصلیہ بطالب ظہور کند۔ شنیدہ ایم کہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصومؒ در صحبت حضرت امام ابتداءً بکمالاتِ اصلیہ رسیدہ بودند۔ سبحان اللہ معارف حضرت امام از ادراک افہام بسیار بلند است۔ بیت

قیامت میکنی حضرت باین شیریں سخن گفتن ✻ مسلم نیست طوطی را بدوراں شکر خائی

و آنچہ میفرمایند در مقامی ذکر و توجہ مناسب است و در مقام دیگر تلاوت و نماز و مقامی مخصوص بجذبہ است و مقامی بسلوک و مقامی باین ہر دو دولت ممتزج است و مقامی است کہ از ہر دو جہت جذبہ و سلوک جدا است نہ جذبہ را با و مساسی و نہ سلوک را با آن تعلقی این مقام بے شگرف است یعنی مناسب بتدی ذکر و توجہ است و در ولایت صغریٰ ذکر و توجہ مفید است و در مقام دیگر یعنی ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء است تلاوت در نماز و یا بدون نماز است و در کمالات نبوت انبیاء کہ از ولایت شان بسیار بلند تر است

Marfat.com

عروجات آنجا مربوط بہ نماز است، زیرا ولایت انبیا مربوط بصفات است و کمالات نبوت انبیاء منوط بذات بحت او تعالیٰ است و مقامیکہ مخصوص بجذبہ است چنانچہ بدایت طریقہ عالیہ نقشبندیہ و مقامیکہ مخصوص بسلوک است چنانچہ ابتدائے طرق دیگر و مقامیکہ باین ہر دو دولت ممتزج است، چنانچہ نہایت طرق اربعہ و مقامیکہ از ہر دو جہت جذبہ و سلوک جدا است چنانچہ کمالات ولایت انبیاء و کمالات نبوت انبیائے عظام کہ جذبہ و سلوک متعارف کہ مخصوص کمالات ظلیہ است در آنجا ہیچ نیست یعنی جذبہ مقامات ظلیہ در آنجا وجود ندارد و جذب و اجتباء انبیائے عظام از جذبہ و سلوک مقامات ظلی بلند و برتر است و این جذبہ و سلوک با آنجا نمیرسد و آنچہ میفرماید این نسبت از گذشت اصحاب کرام در حضرت مہدی بوجہ اتم ظہور خواہد یافت یعنی با این قرب تصرفات ظاہری نیز خواہد داشت و با ولایت (مفتوح الواو) بولایت (مکسور الواو) نیز بہرہ مند خواہد بود زیرا کہ ولایت بفتحہ بمعنی قرب و بکسرہ بمعنی تصرف است و آنچہ میفرمایند درین نسبت نیز اندراج النہایت فی البدایت متحقق خواہد شود چنانچہ در تقدم جذبہ بر سلوک متحقق است الخ یعنی در کمالات مجددی اندراج النہایت فی البدایت بدو نوع موجود است اول در تقدم جذبہ بر سلوک اندراج النہایت فی البدایت موجود است، دوم ظہور کمالات اصحاب کرام چنانچہ در صحبت حضرت امام واقع می شد کہ از کمالات انتہائی است نیز اندراج النہایت فی البدایت موجود است و این اندراج امر غریب و عزیز القدر است، و آنچہ میفرماید از مشائخ طبقات کم کسے ازین مقام خبر دادہ است فکیف کہ از علوم و معارف آن بحث کردہ باشد، ذٰلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم الخ یعنی مشائخ کرام کہ بعد صحابہ و تابعین و تبع تابعین گذشتہ اند ازین مقام ہیچ خبر ندادہ اند پس علوم و معارف این مقام را چگونہ بیان کردہ باشند، طبقات مشائخ کرام را اول حضرت عبد الرحمٰن سلمی بیان فرمودہ است و مشائخ ہر وقت و زمان را طبقہ اول و طبقہ ثانی ذکر نمودہ اند و بعد از او حضرت مولانا جامی نیز طبقات مشائخ را بہ ترتیب طبقات بیان فرمودہ اند۔ حضرت عبد الرحمٰن سلمی از اولیائے کبار است، عارفی در بارۂ کمال او می نویسد کہ بعد از وفات او از حضور شان پرسیدم کہ شما اکثر در مقام قربت دیدہ می شوید و حال آنکہ اولیائے دیگر بعضے وقت در مقامے و بعضے وقت

Marfat.com

درمقامِ دیگر دیدہ می شوند فرمودند کہ وفات وانتقال من درمقام قرب بودہ است۔ وآنچہ بحضرت
حسام الدین احمد می نویسد کہ درباب بعضے ازیاران تحلی فرمودہ بودید فقیر از زلات انسان درگذشت
حق سبحانہ وتعالیٰ ارحم الراحمین است عفو فرماید الخ بیان حقیقت این واقعہ آن بود کہ بعد از وفات حضرت
شیخ المشائخ بعضے مخلصین حضرت شان فرمودہ ہائے حضرت امام تعجب آوردانستہ زبان اعتراض دراز
کردند حضرت امام چون صاحب وقت بودہ وحق سبحانہ ارادۂ کمال اورا داشتہ واورا درزمرۂ محبوبان خ
محسوب نمودہ بود بنابرآن احوال معترضین روبہ خرابی آوردو باطن ہائے شان تیرہ گردید۔ بنا بر آن
حسام الدین احمد عرض عذر خواہی آنہا را کردہ وحضرت امام درجواب آنہا می نویسد کہ سلب نسبت ہائے
آنہا باختیار نبود یعنی من متوجہ سلب نسبت ہائے آنہا نشدہ ام واز سبب بے اوبے نسبت ہائے شان خود
سلب شدہ است وآواز ذکرے کہ شنوند دیگر است ونسبت چیز دیگر یعنی نسبتہائے شان تاہنوز سلب
است دواپس اعادہ نکردہ اگر آنہا از بے ادبی اعتراض تائب نشوند ورجوع نکنند این حالت شان
تغیر خواہد کرد چنانچہ میفرمایند این سخن اگرامروز پوشیدہ است منتظر باشند فردا انشاء اللہ تعالیٰ ظہور خواہد کرد
حضرت امام دریں جا بہ تصرف خود اشارہ می فرمایند ونشان میدہند کہ صاحب وقت اوست چنانچہ
حضرت امام درمکتوبے مینویسد کہ ارشاد وہدایت قطب وقت بمثال دریائے ایستادہ است کہ برائے
ہرکس باندازۂ استعداد وصحبت شان کہ بآن صاحب وقت داشتہ باشند فیض میرسد وکسانیکہ آن عا
رانمی شناسند وبعبادت اوتعالیٰ مشغول اند ازان دریا فیض میرسند لیکن بہ نسبت شخص اول چیزے کم
میرسد اما اشخصے کہ ازاں عارف منکر اند ویا آن عارف از آنہا درآزار باشد آنہا از رشد وہدایت محروم ا
وصرف رشد ظاہری دارند ورشد صوری وظاہری قلیل النفع است۔

مکتوب سی وسوم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ما ندارد صرف جملات اخیر آنرا تشریح میکنم، حضرت ا
میفرمایند جمعے از مشائخ کہ از خود وبایست خود بہ تمام برآمدہ اند بواسطہ بعضے نیابت حقانیہ اختیا

Marfat.com

صورت اہلِ دنیا نمودہ اند و بظاہر رغب می نمایند فی الحقیقت ہیچ تعلق ندارند الخ

تذکرہ: تعلق بہ دنیا و عدم تعلق بدنیا مربوط بہ تزکیہ و عدم تزکیہ نفس است تا وقتیکہ نفس تزکیہ نشدہ قطع تعلق با سوا مشکل و حصول محبت او تعالیٰ محال است، زیرا کہ انسان در تمام عمر خود از دو محبت خالی نیست یا محبت نفس است و یا محبت او تعالیٰ و تا کہ محبت نفس موجود است محبتِ او تعالیٰ مشکل است زیرا کہ این دو محبت در دو طرف نقیض واقع شدہ اند و در جبلت و خلقت نفس مخالفتِ او تعالیٰ مرکوز و مضمر است پس وقتیکہ نفس تزکیہ شود تعلق با سوا ہبائً منثور میگردد زیرا تعلق با سوا فرع تعلق نفس بودہ وقتیکہ آن زائل گردد تعلق دیگران بتبع آن زائل میگردد پس بعضے اولیائے کمل کہ بعد از فنا و بقا و تزکیہ نفس شغل دنیوی میکنند ہیچ ضرر ندارد و تعلق بدنیا گفتہ نمی شود حضرت مولانا رومؒ میفرماید۔ بیت

چیست دنیا از خدا غافل شدن ۔۔۔ نے قماش و نقرہ و فرزند و زن

و نیز حضرت خواجہ عزیزان میفرماید۔ بیت

از درون شو آشنا و ز بروں بیگانہ وش ۔۔۔ این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

و نیز بعد از کمالِ ولایت لطائف از ہم جدا می شوند و شغل ظاہری مانع شغل باطنی نمیگردد حضرت فاروقؓ میفرمایند اصلی واجھز بجیشی یعنی در نماز فکر تجہز جیش میکنم و شغل ظاہر من مانع عروجاتِ باطن نیست بلے انسان کامل جمعیت تمام دارد۔

مکتوب سی و چہارم

حضرت امام میفرمایند، فلسفی کہ دیدہ بصیرت او بہ کحل متابعت صاحب شریعت مکتحل نشدہ است از حقیقت عالم امر نابینا است و جواہر خمسہ کہ اثبات نمودہ اند در عالم خلق اند نفس و عقل را کہ اثر مجردات شمردہ اند از نادانی است۔

تذکرہ: حکمائے یونان ہیولا و صورت جسمیہ[۲] و نفس[۳] و عقل[۴] و مرکب از ہیولا و صورت جسمی را جواہر خمسہ گفتہ اند حضرت امام آنرا تردید میکنند و میفرمایند کہ خذف ریزہ را جواہر انگاشتہ اند۔ جواہرِ خمسہ

Marfat.com

فوق العرش اند و برائے مصلحت و ترقیات و مجاہدہ در وجود انسان گذاشتہ شدہ اند این لطائف عالم امر کہ از جسمیت بری و نورانی و لامکانی میباشد لائق بآن است کہ جواہر خمسہ انگاشتہ شوند و آں خذف ریزہ ہا لایق آن نیست کہ جواہر نامیدہ شود و نفس ناطقہ ہمیں نفس امارہ است کہ بتزکیہ محتاج است و بالذات ہمت او بہ دنائت و پستی است بعالم امر او را چہ نسبت و تجرد را بہ او چہ مناسبت زیرا کہ قرار گفتہ شما مجردات کمال منتظر ند ارند و کمالات شان بالفعل است و حالانکہ نفس بہ تزکیہ محتاج است بنابراں کامل و مجرد گفتہ نمیشود و عالم امر طبعاً طرف او تعالیٰ مائل است، و نورانی لایق آنست کہ جواہر نامیدہ شود و عقل خود ادراک نمیکند مگر امورے را کہ بمحسوسات مناسبت داشتہ باشد لہذا نظر او از احکام بیچونی کوتاہ است و در معرفت غیب محض گمراہ و این علاۃ عالم خلق است اما عالم امر را رو بہ بیچونی است و توجہ بہ بیچگونگی یعنی عالم امر خود بخود عالم قدس است و اما عالم خلق بہ پستی و دنایت مائل نیست، و میفرماید کہ عرش مجید مبدا این خواہر خمسہ عالم کبیر است در اینجا لازم است کہ چند چیز را بدانیم اول آنکہ عالم کبیر و عالم صغیر چیست دوم آنکہ عالم امر و عالم خلق چیست و مکان طبیعی ہر کدام کجا است و عالم مثال چیست عقل و نفس و خیال چہ چیز میباشد و انسان از کدام اشیا ترکیب یافتہ؟ عالم کبیر عبارت از تمام ممکنات فوق العرش و تحت العرش میباشد و عالم صغیر عبارت از انسان است و عالم اصغر عبارت از قلب انسان است. جواہر خمسہ پنج لطائف عالم امر است کہ مکان شان فوق العرش میباشد یعنی قلب نوری و روح و سر و خفی و اخفی و عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ میباشد کہ مقام شان تحت العرش است و این عالم امر و عالم خلق کہ در عالم کبیر واقع است در عالم صغیر کہ انسان است نیز موجود است در عالم کبیر برزخ در میان عالم امر و عالم خلق عرش مجید است کہ فوق آں عالم امر و تحت آں عالم خلق است و حکم محدب عرش حکم عالم امر و حکم مقعر عرش حکم عالم خلق است یعنی آن طرف عرش بیچون و بے کیف و این طرف آن دارائے چونی و چندی است و فوق عرش مقام قلب نوری است و فوق آن مقام روح و فوق آنمقام سر و فوق آنمقام خفی و فوق آنمقام اخفی است. پوشیدہ نماند کہ اطلاع بر حقایق عالم امر و مشاہدہ مکان طبعی شان خاصہ تابع کامل آنحضرت ؐ است فلسفی کہ از شرف متابعت محروم است از عالم امر چہ خبر خواہد داشت و بظن و تخمین

Marfat.com

خواہد گفت کہ بالائے عرش نہ خلاست ونہ ملاء، عجب است کسیکہ معتقد آنست کہ آسمان خرق والتیام ندارد و ہیچکس از آسمان اول گذشتہ نمیتواند باین عقیدہ از فوق عرش سخن میکند شاید کہ در خواب بانجا سفر نمودہ باشد۔

بیت آنکس کہ نداند وندانند کہ نداند در جہل مرکب ابدالدھر بماند

وبرزخ دریابین عالم خلق وعالم امر در عالم صغیر قلب انسان است ازینجاست کہ قلب را عرش اللہ می نامند زیرا کہ در عالم کبیر دربین عالم خلق وعالم امر عرش مجید صفت برزخیت را داشتہ ودر عالم صغیر دربین عالم خلق وعالم امر قلب صفت برزخیت دارد۔

سوال: برزخیت عرش مسلم است زیرا کہ فوق او عالم امر وتحت او عالم خلق است و برزخیت قلب نہ چنان است زیرا کہ در وجود انسان عالم خلق وعالم امر ممتزج است واین طور نیست کہ یکطرف قلب عالم امر وطرف دیگر آن عالم خلق بودہ باشد، پس برزخیت او چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: برزخیت عرش باعتبار مکان بودہ وبرزخیت قلب نوری بواسطہ وصول وایصال فیوضات است و برزخیت مکانی مراد نیست وبرزخیت قلب نوری کہ در وجود انسانی است قرار ذیل است۔

تبصرہ۔ فیوضات عالم قدس اول بروح میرسد وچون روح از عالم امر است و قلب نوری از عالم امر است از روح بقلب نوری میرسد وقلب صنوبری ظرف قلب نوری است پس آن فیض بواسطہ ظرفیت ومظروفیت از قلب نوری بقلب صنوبری میرسد وچون قلب صنوبری از عالم خلق بودہ ونفس از عالم خلق است بدین مناسبت آن فیض از قلب صنوبری بہ نفس میرسد ونفس چون کل است و حواس وجوارح اعضاء آنست آن فیض از نفس بحواس میرسد پس معنی برزخیت قلب توسط ایصال فیض است نہ برزخیت مکانی چنانچہ در عرش است۔

تذکرہ: قلب را از سبب دیگر نیز عرش میتوان گفت، یعنی چونکہ عرش مظہر اتم ذات وصفاتِ اوتعالیٰ است قلب عارف کہ از کشاکش ماسواء فارغ وفنا وبقایافتہ است نیز مظہر ذات وصفات اوتعالیٰ میگردد بلکہ فضیلت جزئی نسبت بہ عرش نیز اورا حاصل می شود وآن عبارت از عشق وگرفتاری او بعالم قدس است کہ عرش آن را ندارد۔ بیت

ماہرچہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الّا حدیثِ یار کہ تکرار می کنم

Marfat.com

وعرش این عشق وگرفتاری ندارد۔ ازین جاست کہ فرمودہ اند۔ بیت

عرش و غرنین ہر دو یک طبق است بلکہ غرنین شریف تر طبق است

زیرا عشقیکہ قلوب اولیاے غرنین بعالم قدس دارند عرش مجید ازاں عشق بے شعور است۔ بیت

گر عشق نبودی و غمِ عشق نبودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

ترکیب انسان از عالم خلق و عالم امر است و انسان ازدہ جزء مرکب است کہ پنج آن از عالم امر و پنج دیگر آن از عالم خلق و ہر کدام این اجزا بکمال مخصوص است و عروجات و تجلیات جداگانہ دارند۔ اگر از تعلقات پراگندہ خلاصی یافتہ و بکمالات خود ہا برسند زہے سعادت، زیرا آنچہ از خلقت انسانی منظور بودہ بحصول پیوست و غایہ وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون انجام یافت۔

اجزاء عالم امر انسان عبارت از قلب نوری و روح و سرِ خفی و اخفیٰ می باشد و اجزاء عالم خلق او عناصر اربعہ و نفس ناطقہ کہ شیرہ و عصارہ عناصر اربعہ است کہ محل آن تمام بدن مگر مرکز بیت، او در دماغ است و بعد از تزکیہ بہ سینہ میرود۔

سوال: انسان دو جزو دیگر نیز دارد کہ عبارت از عقل و خیال ست محل و مرکز آن در کجا خواہد بود؟

جواب: عقل قوۃ ایست در نفس و جوہر مستقل نیست و خیال نمونہ عالم مثال است کہ در جوف دماغ انسان متمرکز است عالم مثال کہ از عالم اجساد لطیف و از عالم ارواح کثیف میباشد مرکز آن در عالم کبیر در بین عالم ارواح و عالم اجساد است۔ و برعکس سراب کہ موہوم نما ست یک عالم موجود موہوم نما است یعنی این دو چیز اجزاے مستقل نیست و این عالم مثال عالم عجیب است کہ با موہومیت وجود آن آئینہ و تمثیل جمیع عوالم است یعنی عکوس تمام ارواح و اجساد و معانی در آنجا منتقش است و تمثال اشیاے گذشتہ و آئندہ در آنجا دیدہ میشود، و آنچہ میفرماید مطالعہ اصول این جواہر را در ان موطن نیز نماید۔ و این جواہر صغیرہ و کبیرہ را در رنگ ظلال آن جواہر حقیقیہ معلوم فرماید یعنی کسیکہ بمحض فضل او تعالیٰ بمشاہدہ عالم وجوب مشرف شود اصول این جواہر صغیرہ یعنی عالم امرے کہ در انسان است و اصول جواہر کبیرہ یعنی عالم امرے کہ در عالم کبیر است در آنوقت مشاہدہ خواہد کرد و خواہد فہمید کہ اصول این لطائف صغیرہ و کبیرہ

Marfat.com

صفات اضافیہ اوتعالی است ووجود عالم خلق وعالم امر اثر صفات اضافیہ اوتعالیٰ است۔ وصفات اضافیہ چنانچہ تخلیق وترزیق واحیاء وامانت وغیرہ کہ برزخ وجوب وامکان است عبارت از تعلقات صفات قدیمہ است ودر ذات خود نہ ممکن اند ونہ واجب وفوق آنہا صفات حقیقیہ ثمانیہ است وقلب بہ تجلیات صفات اضافیہ مشرف است وروح بالاتر تجلیات صفات حقیقیہ ثمانیہ نصیب است وبواقی جواہر علیاء یعنی سر وخفی واخفیٰ فوق صفات حقیقیہ اند یعنی مبدا فیض شان فوق صفات مذکورہ اند نہ آنکہ خود شان فوق صفات حقیقیہ اند۔ زیرا کہ خود این لطائف از عالم امکان وصفات حقیقیہ از عالم وجوب است، بلی مبدا فیض شان کہ عبارت از شیونات ذاتیہ و صفات سلبیہ وشان جامع است فوق صفاتِ حقیقیہ است لہذا تجلیات این مراتب سہ گانہ را تجلیات ذاتیہ میگویند۔

سوال: تجلیات شیونات وصفات سلبیہ وشان جامع بکدام سبب تجلیات ذاتیہ می نامند؟

جواب: تجلیات ذاتی بدو معنی اطلاق می شوند اول تجلیات ذاتی بمعنی اعم، دوم تجلیات ذاتی بمعنی اخص تجلیات ذاتی بمعنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ نباشد وتجلیات ذاتی بمعنی اخص آنست کہ تنہا تجلی ذات بحت اوتعالیٰ بودہ باشد وتجلی شیونات واعتبارات نیز ملحوظ عارف نبودہ باشد پس تجلی شیونات واعتبارات بمعنی اعم تجلی ذات دانستہ می شود چہ شیونات واعتبارات وجود زائد خارجی ندارند بلکہ وجود شان انتزاعی است وآنچہ میفرمایند منع از اظہار حقایق عالم امر بواسطہ دقت آن معانی مکنونہ است یعنی نزد علماء ثابت است کہ بحث از حقیقت عالم امر و حقیقت روح ممنوع است وآیہ کریمہ را درین بارہ شاہد می آرند وعلماء حق دارند کہ ازان بحث نکنند چہ عالم ارواح بسبب بیچونی مناسبت فی الجملہ بہ بیچون حقیقی دارد وچون کشف کنہ حقیقت وجوب از امور غوامض است بیان روح را نیز بآن قیاس کردہ اند، اما علماء راسخین کہ تلامیذ خاص انبیائے کرام اند ازین ماجرا آگاہ اند واین باخبرے شان از الا قلیلا بیرون نیست، زیرا دانستگی آنہا باعالم ارواح از دانستگی حق سبحانہ وتعالیٰ باز ہم بسیار کمتر است۔

Marfat.com

مکتوب سی و پنجم

حضرت امام میفرمایند مقصود از سیر و سلوک تزکیہ و تطہیر نفس امارہ است الخ یعنی چون نفس در ذات خود خبیث و نجس است پس طہارت او لازم است کہ از عبادت معبودات باطلہ نجات میسر شود و عالم امر در ذات خود پاکیزہ و متوجہ بعالم قدس است غباری کہ از مجاورت عالم خلق بآن نشستہ است آنرا تصفیہ باید کرد و تطہیر نمی خواہد از ان سبب صوفیہ کرام تصفیہ را در بارۂ عالم امر و تزکیہ را در بارۂ عالم خلق استعمال میکنند۔ و آنچہ میفرمایند این دولت وابستہ بحصول فنا است و تحقق محبت ذاتی الخ یعنی رسیدن بمقامات مقربین مربوط بفناء مطلق است کہ از صفات و اعتبارات بگذرد و بمطلق فناء این کار نمی شود و بسبب مطلق فنا بمحبت ذاتی نمیرسند و بعد از فناء مطلق عارف محب ذات او تعالیٰ شدہ و در آنوقت ایلام و انعام منظور او تعالیٰ نمیباشد و آنچہ میفرمایند حقیقت اخلاص اینجا دست میدہد، بلے عبادتے کہ خالص برائے رضاء او تعالیٰ کردہ شود بعد از فناء مطلق و تحقق محبت ذاتی منصور است و در آنجا سرور و نجات خویش ہیچ منظور نظر نیست و عبادتے کہ برائے منفعت خود کردہ میشود از حقیقتِ اخلاص عاری است۔

مکتوب سی و ششم

حضرت امام میفرمایند شریعت متکفل جمیع سعادات دنیویہ و اخرویہ است۔

تبصرہ: حضرت امام درین مکتوب دو طائفہ را تنبیہ میفرمایند اول صوفیہ کہ بکمال شریعت نفہمیدہ اند و طریقت و حقیقت را مغز و شریعت را پوست دانستہ اند شاید گمان میکنند کہ ما از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم محبوب تریم کہ مغز را بما دادہ است و پوست را بآنہا عجب بیفکری است۔ ع

بخواب اندر مگر موشی شتر باشد

دوم علمائے کہ طریقت و حقیقت را سوائے شریعت انگاشتہ فضولی و بدعت دانستہ اند در حالیکہ تصوف کمالے زائد از شریعت نیست بلکہ یک جزو شریعت است چہ اخلاص از مامورات شرعیہ است۔

Marfat.com

تنبیہ: علماء قرار ذیل است، علماء در علم و عمل میکوشند و بغرض جاہ و ریاست بہ علم و عمل مشغول اند و از اخلاص کہ جزو اعظم مامورات شرعیہ است غافل اند اخلاصے کہ دارند صورت اخلاص است، طریقت و حقیقت را کہ اسباب حصول حقیقتِ اخلاص می باشند چیز لایعنی شمردہ اند و از تزکیہ نفس کہ جزو اعظم بدن انسان است و مشارٌ الیہ بہ لفظ انا است بے خبر اند و بصورت اخلاص گاہے متلبس اند و گاہے از ان ہم عاری۔

سوال: صورت و حقیقت اخلاص چہ فرق خواہد داشت؟

جواب: صورت اخلاص آنست کہ شہرت و رفعت را دوست داشتہ و بہ تشہیر اعمال حسنہ خود ملتذ میگردد اما بہ تکلف از اں اجتناب میکنند بنا بر آں اعمال او مختل است، گاہے برضائے نفس است و گاہے برضائے او تعالیٰ، و حقیقت اخلاص کہ بعد از تزکیہ نفس میدہد ترک شہرت و ترک رفعت و جدائی میگردد، و عارف از ین اشیائے دنیہ حظ نمیگردد تمام اعمال او در ہر وقت و ہر آن مخصوص برائے رضائے او تعالیٰ میشود و نیز صاحبان صورت اخلاص عملے را کہ بہ اخلاص بکنند منظور نظرشان جلب منفعت و دفع مضرت از خود خواہد بود و لایق عبادت او تعالیٰ نخواہد بود۔ پس از ین تحقیق معلوم شد صوفیہ کہ کمالات خود را از کمالات شریعت برتر میدانند مغرور اند و علمائے کہ طریقت و حقیقت را بیگانہ از شریعت میدانند بیخبر اند آیہ کریمہ مخلصین لہ الدین و کریمہ الا للہ الدین الخالص از یادشان رفتہ است۔ حضرت امام میفرمایند از تجلیات سہ گانہ و مشاہدات عارفانہ گذرانیدہ از ہزاران یکے را بہ دولتِ اخلاص و مقام رضا و میرسانند۔

سوال: تجلیات سہ گانہ عبارت از تجلی افعال یعنی تجلی صفات اضافیہ و تجلی صفاتِ حقیقیہ و تجلیات ذاتیہ می باشند و حال آنکہ بہ تجلی صفات حقیقیہ تزکیہ نفس شروع و بہ تجلی ذاتی تزکیہ نفس کمال میرسد و تزکیہ نفس مقام رضا است و از فرمودہ حضرت امام معلوم می شود کہ مقام رضا بعد ازین است؟

جواب: شاید مراد حضرت امام از تجلیات سہ گانہ درین جا ظلال تجلیات باشد

Marfat.com

نہ اصل تجلیات، و آنچہ میفرماید کو نشاندیشان احوال و مواجید را از مقاصد می شمارند لاجرم گرفتار زندان وہم وخیال می مانند، مراد از زندان وہم، خیال ناقصِ شان است کہ ظلال را مطالب انگاشتہ از مطلب غافل ماندہ اند، احوال و مواجید اگرچہ معدات مطلوب اند اما مطلوب ہنوز بر تر است۔ ع

رخسار من اینجا و تو در گل نگری

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرمایند الحال آرزوئے نماندہ است مگر آنکہ احیائے سنت از سنن آنحضرت نمودہ اید الخ یعنی بعد از بسیار وقت معلوم شد کہ یافت مطلوب ورائے احوال و مواجید است وغیر از اتباع سنت راہی بآں مقصد اشنا، وجود ندارد۔

مکتوب سی و ہشتم

حضرت امام میفرمایند ہر چہ ما دون ذات بحت است تعالیٰ شانہ معبر بہ غیر است اگرچہ اسماء و صفات بودہ باشد الخ مراد حضرت امام ترغیب عروجات است و تنبیہ است بآنکہ طالب این راہ ہمت را بلند باید داشت و بہ ظلال قناعت نباید کرد حضرت مولانا روم میفرماید۔ بیت

آنچہ بیروزی است روزش دیر شد آنچہ جزماہی است از عشق سیر شد

مقصد حضرت امام آنست کہ گرفتار صفات نیز گرفتار غیر است۔

سوال: متکلمین صفات را لا ھو و لا غیرہ گفتہ اند و شما آنرا غیر میدانید؟

جواب: غیریت دو معنی دارد، اول آنکہ در بین دو چیز اتحاد مفہوم و اتحاد مصداق نبودہ باشد چنانچہ در بین ذات او تعالیٰ و در بین صفات او مغایرت مفہومی و مصداقی موجود است زیرا کہ مفہوم اللہ معبود و محبوب است و مفہوم علم و قدرت دانستن و توانائی است و مصداق اللہ ذات او تعالیٰ است و مصداق علم و قدرت صفت العلم و صفت القدرت است این است معنائے

Marfat.com

غیریت مطلق کہ مغایرت مفہومی و مصداقی در آن موجود است۔ دوم غیریت اصطلاحی است، غیریت اصطلاحی آنست کہ انفکاک بودہ باشد وایں را غیر مصطلح میگویند پس صفات او تعالیٰ اگرچہ مغایرت مفہومی و مصداقی دارند اما چوں انفکاک از ذات او تعالیٰ ندارند اگرچہ غیریت مطلق دارند اما غیرت اصطلاحی ندارند و متکلمین غیرت اصطلاحی را بکلمہ لا غیرہ سلب و غیرت مطلق را بکلمہ لاھو اثبات کردہ اند ازینجاست کہ لاھو فرمودہ اند یعنی از حیث مفہوم و از حیث مصداق عین ذات نیستند پس سالک را باید کہ بآنہا گرفتار نشوند۔ و آنچہ میفرمایند چون را بچون تصور کردہ اند الخ یعنی سالکان ناقص عالم روح وگاہے ظلال صفات وگاہے خود صفات را عین مطلب تصور کردہ اند و شہود و معرفت را باو راہ دادہ اند و حال آنکہ مطلب از شہود و معرفت ایشان برتر است و آنہا غیر مطلب را مطلب انگاشتہ اند و آنچہ میفرمایند چون معرفت ورائے علم باشد الخ یعنی معرفت از علم و دانش متعارف جدا است چرا کہ علم و دانش بیک چیزے سبب ادراک آن چیز است و در معرفت اگرچہ شناخت است اما درک نیست ازین سبب آنرا ادراک بسیط می نامند یعنی چنان ادراک است کہ مدرک (بکسر را) از تعبیر مدرک (بفتحہ را) عاجز است ازین سبب ادراک او بسیط است و در تعبیر او نمی گنجد۔ پوشیدہ نماند کہ معرفت بعد از فنا می باشد چوں در فنا اقدام متفاوت اند لاجرم منتہیان در معرفت از یکدیگر تفاضل دارند یعنی فنا، چند نوع است فنائے اول، در مرتبہ صفات اضافیہ است وقتیکہ سالک از ممکنات گذشتہ بظلال صفات رسیدہ باشد فنائے ابتدائے حاصل کردہ باشد و این صورت فنا است زیرا کہ صفات اضافی برزخ وجوب و امکان است و عین وجوب نیست۔ فنائے دوم، فنا در صفات است، فنائے سوم، در شیونات و اعتبارات است، تا کدام صاحب دولتے باشد کہ بفنائے ذاتی مشرف شود۔

سوال: علامہ محب اللہ بہاری در مسلم العلوم و نیز قاضی مبارک در خطبہ کتابہائے خود لایتصور و لایدرک می نویسند و حضرت شیخ مصلح الدین شیرازی میفرماید۔ بیت

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم وز ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

و صاحب امالی در رویت جنت نیز بعدم ادراک قایل است چنانچہ فرمودہ اند۔ بیت

Marfat.com

یراہ المؤمنون بغیر کیف وادراك وضرب من مثال

واز فرمودہ ہائے حضرت امام نیز عدم ادراک معلوم میشود بنا بر آن پرسیدہ می شود کہ آیا ادراک آن ذات کعبہ مرادات کہ از عقول وادراکات ما بلند است در حق بعضے خواص بلکہ اخص خواص در حیات دنیوی ممکن الوقوع است یا نہ؟

جواب: شاید کہ اخص خواص کہ تلامیذ خاص انبیاے عظام اند از ادراک آن مرتبہ مقدسہ بہرہ داشتہ باشند۔ چنانچہ حضرت امام در مکتوبہای اخیر دفتر ثالث میفرمایند وقتیکہ سالک از چونی و چندی بگذرد بیچون فی الجملہ شود میتواند کہ بگنہ بیچون خود بیچون حقیقی را ادراک نماید و بہ ادراک بلکہ بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ سرفراز گردد۔ بیت

اگرچہ این لحظہ ممکن کار شب نیست زبخت مقبلاں این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماند کہ بیچون حقیقی دیگر است و بیچون فی الجملہ دیگر عالم روح بلکہ تمام عالم امر بیچون فی الجملہ است۔ وآنچہ میفرمایند فناء موہبت محض است اما مقدمات ومبادی آن بہ کسب تعلق دارد الخ، یعنی مقدمات فناء مقامات عشرہ است اگرچہ فنا عنایت محض است ولکن علی الاکثر رعایت مقامات عشرہ سبب فنا میگردد و نیز می شود کہ در حق بعض اشخاص بار عایت مقامات مذکور فناء دست ندہد و نیز ممکن و واقع است کہ برائے بعضے بدون رعایت مقامات عشرہ فنا عنایت شود، بلے گاہے بہ سلامی برنجند و گاہے بہ دشنامی خلعت دہند، کار بعنایت است و باقی ہمہ بہانہ۔ وآنچہ میفرمایند حال او از دو صورت خالی نیست یا بہ موقف المواقف اورا باز دارند یا بہر تکمیل ناقصان بعالم اورا باز گردانند یعنی عارفے کہ بسیر اجمالی بہ نہایت مراتب کمال خود برسد و بمشاہدہ عالم وجوب مشرف شود از دو صورت خالی نیست یا آنکہ ہمیشہ در عروج بودہ و بہ ایمان شہودی مشرف باشد و یا برائے تکمیل ناقصان نزول فرمودہ ایمان شہودی او بہ ایمان غیبی تبدیل شدہ باشد قرب و شرافت برائے اول است و فضیلت و نیابت انبیاے عظام برائے دوم است۔

تبصرہ: سیر عروجی اجمالی است تا برسند و بعد از نزول سیر تفصیلی است کہ او را بتجلیات اسمائی و

Marfat.com

صفاتی بے نہایت مشرف خواہند ساخت تا طالبان مختلف الاستعداد را تربیہ کردہ بتوانند۔

تذکرہ: شخصے کہ ارشاد میکند البتہ مسترشدان مختلف الاستعداد خواہد داشت وارباب مشارب مختلف را تربیہ خواہد کرد و ہر کدام شان را بہ اسم مربی او دلالت خواہد کرد، معلوم است کہ اگر خود او از تجلیات صفات متنوعہ بے بہرہ باشد دیگراں را بآن کجا رہبری خواہد توانست۔ بیت

عالمت خفتہ و تو ہم خفتہ خفتہ را خفتہ کے کند بیدار

وآنچہ میفرمایند بعد از فنا بکمال اخلاص متحقق میشود الخ یعنی عمل علمای ابرار و صلحاء اخیار کہ بحقیقت فنا مشرف نشدہ اند گاہے برائے رضائے او تعالیٰ است و گاہے نفس امارہ دراں شرکت میکند و بعد از فنا عمل خالصاً للہ کردہ میشود چہ نفس ازیں رفتہ است و تزکیہ یافتہ و شیطان از حجرۂ قلب برآمدہ است فقہائے کرام میفرمایند، نیت در امر محتمل درکار است و در متعین احتیاج بہ تعین نیست۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم۔

مکتوب سی و نہم

حضرت امام میفرمایند مدار کار بر قلب است اگر دل بغیر او سبحانہ گرفتار است خراب و ابتر است سلامتی قلب از التفات بماسوی او تعالیٰ و اعمال صالحہ کہ ببدن تعلق دارد ہر دو درکار است الخ، حضرت امام درین مکتوب اشخاصے کہ عبادت را در اعمال جوارح یعنی در ظاہر شریعت منحصر ساختہ و از اخلاص و حضور قلبی غافل اند تنبیہ میکند و ہمچنان ملحدانی را کہ بدون اعمال صالحہ و دعوی سلامتی قلب میکنند تہدید میفرمایند بلے عمل ریائی را ظاہر شریعت نیز نمی پسندد و ریا را مفسد عمل میداند، شریعت مقدس فرق کفر و شرک و ریا را چنان توضیح میفرماید کہ کفر و شرک تمام اعمال صالحہ را برباد دہد یا تنہا مفسد آن عملی است کہ دراں واقع شدہ است و بہ بطلان اعمال سابقہ تعلق ندارد و نیز شریعت مطہر عبادتے را کہ حضور قلبی در آن نباشد عبادت ندانستہ چنانچہ آنحضرت میفرمایند کہ لاصلوۃ الا بحضور القلب و صلوٰۃ را معراج مومن فرمودہ و نماز بدون حضور البتہ معراج شدہ نمی تواند۔ و ملحدانی کہ بدون تعمیل اوامر و نواہی شرعیہ دعوائے سلامتی قلب میکنند از اسلام دور اند زیرا اگر کسے بعد از سلامتی قلب از عبادت معاف میگردید انبیائے عظام بآن لائق تر می بودند چہ سلامتی

Marfat.com

قلب دیگران بہ عشر عشیر سلامتی قلب ایشان نمیرسد با آنکہ آنہا در عبادت پیش قدم ترین مردمانند و تا دمِ آخر از عبادت باز نہ نشستہ اند حضرت امام میفرمایند ہمچنانکہ در حیاتِ دنیوی روح بدون بدن غیر متصور است احوال قلبی بدون اعمال صالحہ بدنی محال است حضرت امام سلامتی قلب را روح و اعمال صالحہ را بدن قرار دادہ اند، حاصل کلام شان آنکہ در بین سلامتی قلب و اعمال صالحہ در حقیقت تلازم است کہ یکے بدون دیگرے اعتبار ندارد، از حضور حضرت امام پرسیدہ شدہ است آیا چنان میشود کہ عارف از عبادت فارغ و معاف شود؟ در جواب فرمودند کہ اگر عارف از حوائج ضروری بشری مستغنی شود از عبادت فارغ خواہد شد و چون عارف از گرسنگی و تشنگی و مریض شدن وغیرہ از عوام ممتاز نیست در فراغت از عبادت چہ گونہ ممتاز خواہد شد۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرمایند بعد از طے منازل سلوک و قطع مقامات جذبہ معلوم شد کہ مقصود ازین سیر و سلوک تحصیل مقام اخلاص است کہ مربوط بفناء آلۂ آفاقی و انفسی است و ایں اخلاص جزوی ست از اجزاے شریعت یعنی علماے کہ از اخلاص غافل اند و فنا و بقا را کہ محصل کمال اخلاص میباشد از شریعت ندانستہ چیز زائدی انگارند کم علم اند و از اجزاے ثلاثہ شریعت کہ علم و عمل و اخلاص است جاہل و آیہ کریمہ مخلصین لہ الدین را نخواندہ اند و نیز نا قصانیکہ حرف فنا و بقا بر زبان دارند و بحقیقت آن نرسیدہ اند شریعت را پوست خیال میکنند و بحقیقت ناقصے کہ دارند و آنرا مغز میدانند مغرور و مفتون اند۔ اگر بحقیقت فنا و بقا میرسیدند میفہمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و حقیقت کہ ما داریم ظلی از ظلال آن حقیقت است ہرگز این طور چیزہا نمی گفتند و بایں ترہات لب نمی کشادند این بود شرح حصہ اول مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ تعالیٰ در سہ ثور ۱۳۴۷ از اں فراغت حاصل گردید۔ ومن اللہ التوفیق۔

Marfat.com

وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُوْنَ ؕ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصۂ دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از اراکین جمعیت العلمای دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علیخان

بینگ باشی

Marfat.com

فہرست مضامین شرح مکتوبات حصہ دوم

	صفحہ
مکتوب نمبر ۴۴ : دربیان طریقت وحقیقت واخلاص عمل	۱۳۳
مکتوب نمبر ۴۲ : دربیان تصفیہ قلب وتزکیہ نفس کہ مربوط باتباع سنت است	۱۴۰
مکتوب نمبر ۴۳ : توحید وجودی وشہودی	۱۴۳
مکتوب نمبر ۴۴ : اینکہ اگر نزد مخالفین ہجرت ظاہری میسر نباشد ہجرت باطنی اختیار باید نمود یعنی با ایشان بے ایشان باید بود۔	۱۴۷
مکتوب نمبر ۴۵ : دربیان اینکہ دوستان اوتعالی باخدا معیت دارند تعلق روح شان بابدن شان یک نوع حجاب آن معیت است	۱۴۸
مکتوب نمبر ۴۶ : دربیان اینکہ گرفتاری قلب بماسوی وامارگی نفس سبب مرض قلبی وغشاوہ بصری میباشد	۱۵۱
مکتوب نمبر ۴۷ : دربیان آنکہ امداد دین وملت مخصوص بہ علمائے اہل حق است	۱۵۲
〃 نمبر ۴۸ : دربیان آنکہ صوفی بعد از فنا وبقا بعالم باز گردد از مقام نبوت نصیبے داشتہ ازجملہ مبلغان شریعت گفتہ میشود۔	۱۵۳
〃 نمبر ۴۹ : دربیان آنکہ دولت صوری متحلی شدن ظاہر است باحکام شرعیہ و سعادت معنویہ خلاصی باطن است از ماسوی حق سبحانہ	۱۵۴
〃 نمبر ۵۰ : دنیا سمی است قاتل ومتاعیست باطل	〃
〃 نمبر ۵۱ : دہلی را کہ حضرت دہلی میگویند بواسطہ اینکہ حضرت شیخ المشائخ وغیرہ بزرگان درآنجا مدفون اند	〃
〃 نمبر ۵۲ : دربیان شعر مجنون کہ گفتہ است یرحم اللہ عبدا قال آمینا	۱۵۵
〃 نمبر ۵۳ : درین مکتوب حضرت امام حضرت شیخ فرید را تنبیہ میفرمایند	۱۵۷
〃 نمبر ۵۴ : درین مکتوب شریف حضرت امام شکرانہ شیخ فرید را یاد آور شدہ اند	۱۵۸
〃 نمبر ۵۵ : دربیان احترام اہل بیت	۱۶۲
〃 نمبر ۵۶ : دربیان محبت سادات واہل بیت	〃
〃 نمبر ۵۷ : ظاہر را بظاہر شریعت وباطن را بباطن شریعت مزین باید داشت	〃
〃 نمبر ۵۸ : این راہ کہ ما درصدد قطع آنیم ہمہ گی ہفت گام است	۱۶۳
〃 نمبر ۵۹ : دربیان علم وعمل واخلاص	۱۶۴
〃 نمبر ۶۰ : یاد کرد در طریقت است ویادداشت در حقیقت	۱۶۵
〃 نمبر ۶۱ : شیخ مستعد استعداد طالب را می فہمد	〃
〃 نمبر ۶۲ : دربیان وصول کہ دارائے دو جزء میباشد جذبہ وسلوک	۱۶۶

Marfat.com

مکتوب ۶۴ : دربیان آنکه روح قبل از تعلق به بدن خلق شده است ۱۶۷
" ۶۵ : درسلطنت پیشین عنادی بدین مصطفوی مفهوم می باشد "
" ۶۶ : این طریق بعینه طریق اصحاب کرام است ۱۶۸
" ۶۹ : درین مکتوب شریف حضرت امام از فقر و منصب مجددیت خود اظهار فرموده اند "
" ۷۰ : جامعیت انسان سبب قرب و نیز سبب بعدوی گردیده است ۱۶۹
" ۷۱ : تصفیه و تزکیه ادای شکر است ۱۷۰
" ۷۳ : درین مکتوب شریف حضرت امام به مخلص خود توصیه میفرمایند "
" ۷۴ : دربیان محبت فقراء ۱۷۱
" ۷۵ : از نزد حق سبحانه تعالی او تعالی را باید طلبید "
" ۷۶ : درین مکتوب شریف بیان یک حدیث است ۱۷۲
" ۷۷ : عبادت او تعالی وقتی بیسر می شود که از بندگی ماسوی آزاد گردد ۱۷۳
" ۷۸ : درین مکتوب شریف حضرت امام از سفر ظاهری به سفر سلوکی انتقال فرموده اند ۱۷۴
" ۷۹ : آنحضرت جامع جمیع کمالات اسمائی وصفاتی است ۱۷۵
" ۸۰ : دربیان اینکه صفائی نفس سبب کشوفات کونیه و تزکیه نفس سبب کشوفات قلبیه می گردد۔ ۱۷۶
" ۸۱ : دربیان ضعف و زبونی اسلام ۱۷۸
" ۸۲ : سالک بعد از عروج و نزول اگرچه آمیخته است اما او نخته نیست ۱۷۹
" ۸۳ : دربیان آنکه قبل از تزکیه نفس معامله عبادت و دعوای بندگی نمودن صدق کامل ندارد۔ ۱۸۱
" ۸۴ : دربیان آنکه تا نفس تزکیه نگردد وصول بحق سبحانه یک امر دشوار است ۱۸۲
" ۸۵ : جامع ترین عبادات ادای صلوات است ۱۸۷
" ۸۶ : قلب نوری از عالم امر بوده و در ذات خود نورانی و متوجه عالم قدس است ۱۸۹
" ۸۷ : محبت اولیا و قربت ایشان علامه سعادت است ۲۹۲
" ۸۸ : در جوانی خوف بیشتر در کار است و در پیری رجاء ۱۹۳
" ۸۹ : دربیان تعزیت است ۱۹۴
" ۹۰ : فنای قلب و تزکیه نفس یک امر ضروری است۔ ۱۹۵
" ۹۱ : مقصود از اعمال شریعت و احوال طریقت تزکیه نفس و تصفیه قلب است ۱۹۶
" ۹۲ : راه اطمینان قلبی ذکر الله است نه نظر و استدلال ۱۹۶
" ۹۳ : بعد ادای سنن موکده بذکر باید پرداخت ۱۹۸

Marfat.com

مکتوب ۹۴ : عمارت در وقت طیران بعالم وجوب بردبازیهای اعتقادی و عملی نیازمند است ۱۹۹

" ۹۵ : انسان دارای صفات وجوبی وسفات امکانی است "

" ۹۶ : عبادت جوانی مرد بزرگتری دارد ۲۰۵

" ۹۹ : معرفت دونوع است یکے صورت معرفت است دیگر حقیقت معرفت "

" ۱۰۰ : درین مکتوب شریف حضرت امام گفتار شیخ عبدالکبیر یمنی را تردید نموده است ۲۰۹

" ۱۰۱ : هر اختراعیکه در نفس دارند در زبان اداء گی مسلم است ۲۱۰

" ۱۰۵ : آدمی تا زمانیکه به مرض قلبی مبتلا است هیچ عبادت وطاعت اورا نافع نیست ۲۱۱

" ۱۰۸ : نبوت افضل است از ولایت ۲۱۲

" ۱۰۹ : قبل از تصفیه قلب وتزکیه نفس خلوص عبادت مشکل است "

" ۱۱۰ : طلب حور وقصور کار ابرار است ۲۱۳

" ۱۱۱ : توحید عبارت از تخلیص قلب است از توجه وگرفتاری غیر ۲۱۴

" ۱۱۳ : درجذبه ابتدائی انجذاب بمقام فوق است ۲۱۵

" ۱۱۴ : ریاضات بدون متابعت شریعت مدار اعتبار نیست ۲۱۶

" ۱۱۵ : این راه که درصدد آنیم هفت گام است ۲۱۷

" ۱۱۶ : زنهار بآن سلامتی قلب غره نشوید که امکان رجوع است ۲۱۸

" ۱۱۷ : قلب مبتدی از عالم خلق جزاے نیافته ولطائف از هم تجزیه نگردیده است۔ ۲۲۰

" ۱۱۸ : فقرا نائبان آنحضرتؐ اند ۲۲۱

" ۱۱۹ : در بیان خلیفه مقید ومطلق "

" ۱۲۰ : صحابه کرام بواسطه دریافت صحبت آنحضرتؐ به همه امت افضلیت دارند ۲۲۲

" ۱۲۱ : این راه همگی هفت گام است "

" ۱۲۲ : همت بلند باید داشت وبهرچه بدست آید نباید پرداخت ۲۲۳

تمت

قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للقرآن ظهرا وبطنا یعنی قرآن کریم دارائے ظاہر وباطن می باشد حاصل اینکه ظاہر آن به نزد علمائے علم ظاہر است وظاہر وباطن آن به نزد صوفیه مخلصین می باشد۔

Marfat.com

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ دوم

مکتوب چہل و یکم

حضرت امام میفرماید، محمد رسول اللہ (صلی اللہ علیہ وسلم) محبوب رب العالمین است ہر چیزے کہ خوب و مرغوب است از برائے مطلوب است یعنی قرآن کریم کہ بہترین قوانین آسمانی و شریعتِ محمدی کہ بہترین شرائع ربانی است برائے آنحضرتؐ دادہ شدہ است۔

شریعت؛ عبارت از اوامر و نواہی و احکام و اسرار است، طریقت حقیقت و اخلاصِ عمل این ہر سہ اجزائے شریعت اند و تمام آنہا بآنحضرتؐ دادہ شدہ است۔ (۱) طریقت، عبارت از تعمیل احکام و اوامر الٰہی و امتناع از مناہی است۔ (۲) حقیقت، عبارت از شہود و کشف مصداقات مسائل شرعیہ است یعنی بعد از وصول بہ حقیقت تمام قضایائے شرعیہ کشفاً مشہود و وجدانی میگردد و معاملہ از استدلال بکشف و شہود می کشد و نفس انسانی تزکیہ می شود۔ (۳) اخلاص عمل، عبارت از نتیجہ طریقت و حقیقت است، یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت اخلاص عمل دست میدہد و در مرتبہ اخلاص عمل تعمیل اوامر شرعیہ یک امر ذوقی و وجدانی میگردد، و تکلفاتِ عمل بکلی از بین می رود و ذوق عبادت حاصل می شود۔

تبصرہ: فرق در بین طریقت و حقیقت آن است کہ اگر تعمیل اوامر شرعیہ بتکلف اجرا شود آنرا طریقت گویند و اگر تعمیل اوامر شرعیہ بدون تکلف اجرا و از اجرائے آن سالک محظوظ گردد آنرا حقیقت گویند ناگفتہ نماند کہ این معاملہ محظوظیت مربوط بہ تزکیہ و اطمینان نفس می باشد یعنی تا زمانے کہ نفس تزکیہ و اطمینان نیافتہ انسان از تعمیل و اجرائے احکام شرعیہ محظوظ نمی گردد و نیز قبل از نسیان ماسوٰی طریقت و بعد از نسیان حقیقت است۔ زیرا کہ وجود کدورت ہائے نفسانی

Marfat.com

مانع محظوظیت می گردد، درحدیث قدسی وارد است کہ حق تعالیٰ میفرماید عداوت نما با نفس خود زیرا کہ او بدشمنی من ایستادہ است" ازاینجا است کہ تمام حرکات و اعمال انسان از دو حال خالی نمیباشد یا برضاے حق تعالیٰ است و یا برضاے نفس، زمانے کہ نفس مطمئنہ و راضیہ و مرضیہ میگردد آنگاہ تمام اعمال و حرکات عارف صرف برائے رضاے او تعالیٰ صورت می کرد۔

پوشیدہ نماند طریقت مقدمہ وصول بحقیقت بودہ و حقیقت وسیلہ حصول اخلاص عمل است یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت جزو سوم شریعت کہ عبارت از اخلاص عمل می باشد دست می دہد، چنانچہ حق تعالیٰ می فرماید مخلصین لہ الدین بموجب این آیہ کریمہ عمل بدون اخلاص سبب مواخذہ عامل آں می گردد و لایق قبول نمی باشد۔ بنابرآن حضرت امام دو طائفہ را تنبیہ میفرمایند

(۱) صوفیان نارسیدہ کہ ہنوز بحقیقتِ شریعت نایل نگردیدہ و بظلی از ظلال آں قرار آرند گمان کردہ اند کہ مغز نزد آنہا است و شریعت پوست این مغز بودہ درحالیکہ این چنیں نمی باشد و ایشان اشتباہ کردہ اند، بلکہ حقیقت جزء اعظم و صورت جزو اصغر شریعت است۔ چہ شریعت مرکب از صورت و حقیقت و یا بعبارہ دیگر دارائے پوست و مغز است، صورت شریعت نزد علماے ظواہر بودہ صورت و حقیقت آں نزد محققین صوفیہ است و اگر صوفیان نارسیدہ بپایۂ صوفیان کامل می رسیدند آنگاہ میفہمیدند کہ حقیقت ہم جزو شریعت بودہ و شریعت دارائے پوست و مغز است و تنہا پوست نیست۔

(۲) علماے ظواہر کہ شریعت مقدسہ را عبارت از احکام ظاہری پنداشتہ از اخلاص و اسرار شریعت کدام اطلاعے ندارند و ندانستہ اند کہ تزکیۂ نفس و اطمینان آں از مامورات شرعیہ است بیت

بے خبرے چند ز خود بے خبر عیب پسندند بزعمِ ہنر

چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید قد افلح من زکہا یعنی کامیاب و رستگار شد کسے کہ نفس خود را تزکیہ نمودہ است و نیز میفرماید یا ایتہا النفس المطمئنۃ الخ یعنی اے نفس اطمینان یافتہ بازگرد بسوے خداے خویش راضی شوندہ و راضی کردہ شدہ پس داخل شو در جملہ بندگانِ من و داخل شو در جنت من۔ حق تعالیٰ نفس را بعد از کمال آں راضیہ و مرضیہ و انمود ساختہ و نیز فرمودہ

Marfat.com

یاایھا الذین اٰمنوا اٰمنوا، یعنی اے آن کسانیکہ ایمان صوری آوردہ اید ایمان حقیقی بیاورید و اخلاص کامل حاصل نمائید و مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کنید تا تمام اعمال شما خالص برائے رضاے او تعالیٰ گردد۔ خلاصہ اینکہ کمال اخلاص در ہمہ اعمال و در ہمہ وقت بدون تزکیۂ نفس یک امر دشوار میباشد اگرچہ مجرد اخلاص موقت در بعض اوقات و در بعضے اعمال باتکلف قبل از تزکیہ نفس نیز دست میدھد اما درین جا مقصد از اخلاص دوام اخلاص است کہ بدون تکلف دست بدہد، لہذا کمال اخلاص بدون تزکیۂ نفس میسر نمی گردد و این امر مربوط بتصوف میباشد کہ عبارت از طریقت و حقیقت است یعنی شریعت دارائے ظاہر و باطن و یا بعبارہ دیگر دارائے طریقت و حقیقت و دارائے صورت و حقیقت میباشد

(۱) طریقت عبارت از راہے است کہ از صورت شریعت بحقیقت شریعت می رساند۔

(۲) حقیقت شریعت محل تزکیہ و اطمینان نفس است و سبب ایجاد اخلاص دائمی است۔ چنانچہ تفصیل آن گذشت صاحب دوام اخلاص را مخلَص گویند بفتح لام، کسانیکہ دوام اخلاص نداشتہ باشند یعنی اعمال شان گاہے بر روے اخلاص و گاہے بدون اخلاص باشد آنرا مخلِص گویند بکسر لام در بین مخلَص و مخلِص فرق زیاد موجود است، زیرا کہ تمام اعمال مخلَص برائے خداوند گردیدہ و از طلب شہرت خالی شدہ است و صرف برضاے حق تعالیٰ صورت میگردد و اعمال مخلِص گاہے برضاے حق تعالیٰ و گاہے برغبت نفس صورت میگیرد بلکہ اکثر اوقات تحت تاثیر خواہشات نفسانی قرار داد۔

و آنچہ میفرماید جمعے از سکریہ باحاطہ ذاتی قائل گشتہ اند الخ یعنی ذات او تعالیٰ را محیط عالم میدانند و حالانکہ احاطہ او تعالیٰ بعالم احاطہ علمی بودہ نہ احاطہ ذاتی۔ زیرا کہ نسبت واجب تعالیٰ بہ ممکن مثل نسبت نقطہ جوالہ بدائرۂ موہومہ میباشد اگرچہ ہیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نمی باشد باز ہم گفتہ نمی شود کہ نقطہ در محیط دائرہ و یا داخل دائرہ و یا در خارج دائرہ قرار دارد۔ زیرا در جائیکہ نقطہ است از دائرہ در آنجا ہیچ نام و نشانے نیست، یعنی نقطہ در خارج موجود است و دائرہ در وہم، اما این وہم وہم متقن است نہ وہم سوفسطائیہ۔

و آنچہ میفرماید ہرگاہ ہمیں صوفیہ قائل باشند کہ ذات او تعالیٰ بہ ہیچ حکم محکوم نمی گردد الخ۔

Marfat.com

یعنی وقتیکہ یک مراتبہ صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ حق تعالیٰ از بلندی و برتری کہ دارد بہیچ حکم محکوم نمی گردد و ہیچ علمی معلوم نمی گردد، پس حکم احاطہ و سریان نمودن مخالف و مناقض آن قول است و نیز صوفیہ وجودیہ حق تعالیٰ را در عالم چنان ساری میدانند مثل سریان رطوبت در برگ درخت۔

سوال: اقوال این صوفیہ وجودیہ کہ فوقاً گفتہ شد، مخالف شریعت مقدس است پس بر روے چہ وچگونہ ایشان را بزرگ می دانیم؟

جواب: این گفتار صوفیہ وجودیہ از روے احوال است نہ از روئے عقیدہ یعنی ایشاں در کشف خود اشتباہ کردہ اند احاطہ علم و سریان علم او تعالیٰ را اشتباہاً احاطہ و سریان ذات او تعالیٰ پنداشتہ اند و عقیدۂ آنہا نبودہ۔ بنابر آن این احوال مناقض بزرگی آنہا نیست۔ وآنچہ میفرماید والحق کہ ذات او تعالیٰ بے چون و بچگونہ است الخ۔ یعنی ذات او تعالیٰ خارج از ادراکات ماست و ہیچ شخصے آنروئے ادراک آن مرتبہ مقدسہ را کردہ نمی تواند، چنانچہ عارفے میفرماید۔ بیت

ترا علی بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

حضرت مصلح الدین شیرازی نیز میفرماید۔ بیت

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم وز ہر چہ گفتہ اند شنیدہ ایم و خواندہ ایم

حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

بحر بیتاب کہ آن گوہر نایاب کجاست چرخ سرگشتہ کہ خورشید جہانتاب کجاست

وآنچہ میفرماید کہ اعتذار صوفیہ آنست کہ مرادشان از ذات او تعالیٰ علم او تعالیٰ است و علم او تعالیٰ ساری و محیط عالم است الخ لہذا چون علم را محیط دیدہ اند احاطہ علم را احاطہ ذات او تعالیٰ پنداشتہ اند ناگفتہ نباید گذاشت کہ صوفیہ وجودیہ میگویند کہ در خارج بجز از ذات حق تعالیٰ ہیچ چیزے وجود ندارد و از وجود خارجی صفات ثمانیہ نیز انکار می ورزند، وہکذا این طائفہ میگویند کہ تمام عالم وجود خارجی نداشتہ بلکہ یک وجود حق تعالیٰ است کہ باقسام مختلفہ و انواع متباینہ ظہور فرمودہ است۔ چنانچہ این طائفہ میگویند کہ ذات حق تعالیٰ بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم

Marfat.com

تفصیلی و باز بصورت عالمِ ارواح و بصورت عالمِ مثال و باز بصورت عالمِ اجساد و اجسام ظاہر شدہ است و این مراتب پنجگانہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز گویند، علمِ اجمالی را تعین اول، علمِ تفصیلی را تعین دوم و عالمِ ارواح را تعین ثالث و عالمِ مثال را تعین رابع و عالم اجساد را تعین خامس مینامند وذات او تعالیٰ را احدیت مجردہ و مرتبہ لاتعین میگویند، اہل سنت وجماعت مخالف گفتار متذکرہ بود و صفات ثمانیہ او تعالیٰ را زائد وجدا از ذات حق تعالیٰ میدانند و عقیدہ دارند کہ صفاتِ ثمانیہ حق تعالیٰ دارائے وجود خارجی بودہ و عالم نیز موجود خارجی می باشند، مقصد حضرت امام این است کہ صوفیہ وجودیہ چون علم را عین ذات او تعالیٰ میدانند لہذا احاطہ علم را احاطہ ذات خیال کردہ اند نزد علمائے اہل سنت وجماعت تمام صفات او تعالیٰ غیر از ذات او تعالیٰ بودہ و احاطہ علم او تعالیٰ احاطہ ذات او تعالیٰ نمی باشد، صوفیہ وجودیہ کہ علم او تعالیٰ را ذات او تعالیٰ دانستہ اند از سکر شان میباشد علم کہ در نزد صوفیہ وجودیہ ذات او تعالیٰ بودہ نزد علمائے کرام داخل ماسوی است یعنی از صفات است۔

آنچہ میفرماید، و ہم بریں قیاس است قرب و معیت ذات او تعالیٰ یعنی صوفیہ وجودیہ ذات او تعالیٰ را قریب عالم و با عالم میدانند، علمائے اہل سنت وجماعت بقرب علمی و معیت علمی او تعالیٰ قایل اند۔

آنچہ میفرماید، موافقت معارف باطنیہ با علوم شرعیہ ظاہریہ در مقام صدیقیت است کہ بالاترین مقاماتِ ولایت است و فوق مقام صدیقیت مقام نبوت است الخ یعنی چیزہائے کہ برائے نبی بوحی گفتہ می شود برائے صدیق بطریق الہام منکشف میگردد قبل از رسیدن بمقام صدیقیت معارف باطن گاہے موافق شریعت است و گاہے مخالف شریعت یعنی در مرتبہ ولایت صغری سکر بسیار تر است و مقام شہادت ہم کہ یک نوع از ولایت صغری می باشد لہذا از سکر خالی نیست، خلاصہ تنہا مقام صدیقیت است کہ معارف شان شبیہ معارف انبیائے عظام میباشد و درین موطن ہیچ کشف کہ مخالف شریعت تلقی شود وجود ندارد خلاصہ مقام صدیقیت مقام ولایت کبری است کہ ولایت انبیائے عظام است۔

وآنچہ میفرماید، در انقلاب صفات نفس با وجود اطمینان آن فواید و منافع است الخ یعنی چون سلوک حضرات صوفیہ تدریجی بودہ لہذا حضرت امام در این وقت بمقام انتہائی نرسیدہ اند بنا بر آں

Marfat.com

میفرماید کہ باوجود اطمینان نفس باز ہم مجال مخالفت در وے می ماند و میفرماید کہ در بقاے صفات نفس دوام مجاہد موجود است از زمانیکہ حضرت امام بکمالاتِ ولایت نبوت رسیدہ اند یعنی در مقام انتہاء اظہار داشتہ اند کہ در نفس ہیچگونہ مخالفتے نماندہ است، بلے در مقام ولایت صغریٰ اطمینان نفس کہ حاصل شدہ است توسط تجلیات ظلیہ بودہ و درین مرحلہ اضمحلال نفس بطریق کمال میسر نمی گردد و در مقام ولایت کبریٰ کہ مقام ولایت نبوت است اطمینان نفس در آنجا ذریعہ تجلیات اصلیہ صورت میگیرد، لہذا درین وقت ہیچ گونہ مخالفتے در نفس باقی نمی ماند بعد از مرحلہ اطمینان نفس جہاد عناصر اربعہ آغاز میگردد و این جہاد عناصر اربعہ تا دوام حیات باقی بودہ و مجاہدہ شان ادامہ دارد۔ زیرا ہر عنصرے از عناصر اربعہ امر جداگانہ را اقتضاء مینماید، یعنی عنصرِ خاک پستی، عنصرِ نار سرکشی، عنصرِ آب حرص و عنصر باد اضطراب و غرور را میخواہد۔ خلاصہ این معرفت و احوال ثانی حضرت امام منافی احوال و معرفت اولی شان نمی باشد، زیرا کہ معرفت اولی شان در مقام ولایت صغری قرار داشتہ و معرفت ثانی شان در مقام ولایت کبریٰ و کمالات ولایتِ نبوت قرار دارد، لہذا در بین این دو معرفت ابتدائی و انتہائی، ہیچگونہ تناقض وجود نداشتہ است، زیرا گفتار مشائخ و عرفاے کرام بر روے احوال و مکشوفات شان میباشد و این احوال و مکشوفات مشائخ کرام یکسان و بیک حال تقرر ندارد، بنا بر آن اگر در مرحلہ اضمحلال و ولایت صغری در گفتار شان از مرحلہ ولایت کبریٰ فرقے پیدا شود آنرا حمل بتفریق احوال باید نمود، بنا بر ہمیں اساس است کہ می گویند گفتار و تالیفات علماے ظواہر از سویہ علمی شان بلند است بدلیل اینکہ علماء در حین تحریر یک اثر و یا ابراز یک نظریہ متبعات بیشترے و عمیق تری مینمایند و این معلومات شان علی الدوام نمی باشد، برعکس مشائخ کرام ہر چیزے کہ می گویند بر روے کشفیات شان می گویند و این کشفیات و احوال مشائخ مندرج بلند میرود یعنی روبارتقاء می باشد، لہذا گفتار و آثار مشائخ از سویہ کمال شان پائین تر میباشد چہ چیزے را کہ امروز گفتہ اند، فردا باثر عروج و ارتقاء بیک حال و مقام دیگرے قرار دارند، خلاصہ اینکہ اثر علماے ظواہر از سویہ علمی شان بلند بودہ و اثر عارف از سویہ شان پائین تر است۔

سوال: حضرت امام میفرماید، آن تعین ہم اگر نزد علماے کرام ثابت شود نیز زائد خواہد بود

Marfat.com

وتعین عبارت از علم او تعالیٰ است وعلم او تعالیٰ بدون شک وشبہ ثابت است وعلما بآں اقرار دارند پس این فرمودہ حضرت امام چہ مفہوم ومعنی خواہد داشت؟ کہ میفرماید کہ اگر آن تعین نزد علما ثابت شود؟

جواب: مراد حضرت امام آن است کہ علمائے کرام بالائے علم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی نمایند بدلیل اینکہ اطلاق تعین نزد علمائے کرام ثابت نیست اگرچہ علم او تعالیٰ را ثابت می دانند، لہذا بعلم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی کنند، بنا بر آں حضرت امام میفرماید کہ اگر تعین شود علما ثابت شود۔

سوال: معنائے تعین چہ خواہد بود؟

جواب: این اطلاقات در اصطلاح صوفیہ وجودیہ می باشد کہ ظہور علم اجمالی را تعین اول وظہور علم تفصیلی را تعین ثانی می نامند، نزد صوفیہ محققین تمام مراتب وجوب در مرتبۂ لاتعین داخل میباشد الخ یعنی تمام صفات حق تعالیٰ داخل مرتبہ لاتعین اند ودر ادراک نمی گنجد، خلاصہ معنی ومفہوم تعین چیزیست کہ در ادراک میگنجد ولاتعین چیزیست کہ در ادراک نمی گنجد ناگفتہ نماند کہ صوفیہ محققین مانند علمائے ظواہر صفات ثمانیہ را موجود خارجی دانستہ وظہورات نمی دانند۔

سوال: صوفیہ وجودیہ بوجود صفات قائل نمی باشند، پس بر روے کدام دلیل وچگونہ علم اجمالی را تعین اول گفتہ اند؟

جواب: صوفیہ وجودیہ اگرچہ بوجود خارجی صفات قائل نمی باشند مگر بظہورات صفات قائل اند، فرق ظہور ووجود مانند فرق اشیاء است در خارج آئینہ ودر آئینہ یعنی اشیاء در خارج آئینہ موجود بودہ ودر آئینہ ظہورات آنہا دیدہ میشوند نہ خود آنہا صوفیہ وجودیہ می گویند کہ صفات او تعالیٰ وہکذا تمام عالم امکان وجود خارجی ندارند بلکہ ظہور خارجی دارند ونیز این صوفیہ کرام علم اجمالی را مدرک انتہائی وعلم تفصیلی را مدرک ابتدائی میدانند وصوفیہ محققین تمام مراتب وجوب را غیر مدرک میدانند، مدرک در این جا بہ فتح را میباشد یعنی در ادراک نمی گنجد۔

Marfat.com

مکتوب چہل و دوم

حضرت امام میفرماید، آدمی تا زمانیکہ بدنس تعلقات پراگندہ متلوث است محروم است تحصیل حقیقت جامعہ از رنگ محبت ماسوی اللہ تعالیٰ لابد است الخ یعنی حقیقتِ جامعہ کہ عبارت از قلب نورانیست تا از محبت و شہود ماسوی بتوسط فنائے مطلق خلاص نشود از قرب او تعالیٰ محروم می باشد چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

بے فنائے مطلق و جذبِ قوی کے حرم وصل را محرم شوی

حضرت حافظ میفرماید۔ بیت

روے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز ورنہ ہرگز گل و نسرین ندمد ز آہن روے

صوفیہ کرام صاحبان قلب گرفتار را ارباب تفرقہ می ماند و اہل دل را ارباب جمعیت گویند، اہل دل کسانے را گویند کہ قلب شان بمحبت عشق و شہود مراتب وجوب خرسند بودہ باشد۔

حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔

دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی تا کیمیائے عشق بیابی و زر شوی

شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصار میفرمایند، وقتیکہ از سفرِ حج مراجعت کردم بخدمت حضرت شیخ ابوالحسن خرقانی رسیدم بمجرد دیدن از کمال فراست خود استعداد فقیر را درک نمودہ و چنین فرمودند: "بیا از دریائے تفرقہ بکشتن جمع" این جملہ را سہ مرتبہ تکرار نمودند بزرگان اسلام فرمودہ اند۔

اشتغالِ دنیا چیست؟ شغل قلب و ثقل حساب ترکِ دنیا چیست؟ فراغت قلب و خفت حساب

از زبان یکے از بزرگان منقول ست کہ بزرگی در یک دعوت شامل شدہ بود بزرگ موصوف درین دعوت صرف یک دو لقمہ نان خشک و یک جرعہ آب صرف نمودہ و دیگران از انواع طعام کہ دران محفل ترتیب گردیدہ بود صرف نمودند در ختم دعوت بزرگ موصوف تاوہ آہنی را سرخ کردہ درمیان گذاشت و فرمود کہ ہر کس پائے خود را درین تاوہ سرخ نہادہ، انواع طعام صرف نمودگی خود را یکایک بیان کردہ

Marfat.com

در محضر محفل حساب بدہد۔ دریں وقت خود بزرگ از ہمہ اول پائے خود را در تاوہ گذاشتہ (آب و نان) گفتہ بزودترین فرصت گذشت دیگران از دادن حساب طعام عاجز ماندہ پائے خود را در بالائے تاوہ گذاشتہ نتوانستند، بدلیل اینکہ اگر پائے خود را در بالائے تاوہ میگذاشتند تا ختم حساب وقت زیادہ را در بر میگرفت و پائے شان در تاوہ میسوخت لہذا از دادن حساب طعام دعوت یک وقتہ عاجز و ناکام ماندند پس می باید انسان دل خود را بدریائے تفرقہ نیاندازد و از حساب روز جزا غافل نگردد۔

آنچہ میفرماید بہترین آلہ تصقیل در ازالہ آن زنگ گرفتاری اتباع سنت سنیہ است الخ یعنی اتباع سنت سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است، ناگفتہ نماند کہ ذکر او تعالیٰ و صحبت مشائخ نیز داخل اتباع سنت میباشد، چہ حق تعالیٰ میفرماید "یاد کنید او تعالیٰ را بہ بسیار یاد کردن شاید کہ فلاح یابید" و نیز حق تعالیٰ میفرماید "با صادقان باشید" و نیز او تعالیٰ با آنحضرت ﷺ خطاب کردہ میفرماید "نفس خود را با کسانے بدار کہ خدا را یاد میکنند" و آنحضرت ﷺ میفرماید "خدایا محبت خود را روزی ما گردان و محبت کسانے را کہ بتو محبت دارند روزی ما بگردان"

پوشیدہ نباید گذاشت بسیار یاد کردن او تعالیٰ بدون تصوف در جملہ عمل ابرار ابرار بودہ و سبب قرب و عروج نبودہ و در داخل تصوف و طریقہ سبب ترقی و قرب او تعالیٰ میگردد و از عمل مقربین گفتہ میشود یعنی بسلسلہ تصوف و سلوک تمام لطائف و اعضاے سالک ذاکر می گردد و از گرفتاری ماسوی رہائی می یابد۔

انسان دارائے لطائف عشرہ و اجزائے دہ گانہ میباشد و ہر لطیفہ عارف مشغول بذکر او تعالیٰ میگردد۔ چنانچہ آنحضرت ﷺ میفرماید "چشم من میخوابد و دل من خواب نمی کند" اولیائے کرام کہ نائبان آنحضرت ﷺ اند نیز در وقت خواب غافل نمی باشند و بیاد خدا میباشند چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید کہ گاہے تجلی و ظہور حق تعالیٰ کہ در خواب میسر می گردد در بیداری میسر نیست زیرا عادت معشوقان چنین است وقتیکہ عاشق را متوجہ خود بینند خود را مستور و مخفی می دارند زمانیکہ عاشق را غیر متوجہ و غافل یابند خود را نمایاں می سازند۔ بیت

Marfat.com

پری رو تاب مستوری ندارد چو در بندی ز روزن سر برآرد

حضرت خواجہ محمد معصوم وقتے در اعتکاف خواب بودند شخص آمدہ آں بزرگوار را در حال خواب دیدہ در دل او یک نوع انکار و شک پیدا شد، دریں اثنا حضرت از خواب بیدار گردیدہ و این بیت حافظ را خواندند و آن شخص فہماندند کہ غافل نمی باشم۔ بیت

سحر کرشمۂ وصلش بخواب میدیدم زہے مراتب خوابی کہ بہ ز بیداریست

یعنی خواب طبقۂ عوام الناس و غیر کامل سراسر غفلت بودہ برعکس خواب طبقۂ خواص و اولیاے کرام مانند خواب عوام الناس نبودہ بلکہ تمام لطائف دہ گانہ شان کہ عبارت از لطائف عالمِ امر و عالم خلق است بعد از تصفیہ و تزکیہ ہر کدام آن بوظائف و اذکار روانوار جداگانہ ممتاز میباشند در خواب و بیداری یکسان اند، فرقِ انسان عارف و غیر عارف این است کہ عارف را ناس گویند و غیر عارف را انسناس گویند۔ چنانچہ حضرت مولانا ے روم میفرماید۔

اتصالے بے تکلف بے قیاس ہست رب الناس باجانِ ناس

لیک گفتم ناس را انسناس نہ ناس غیر از جان جاں اشناس نہ

یعنی حق تعالیٰ باجان مردم عارف و ذاکر یک اتصال بلا کیف دارد و حضرت مولانا میفرماید کہ مراد من ناس است نہ نسناس، نسناس بنزد مولانا انسان بے معرفت می باشد۔

لطائف عشرہ انسانی عبارت از عالم امر و عالم خلق میباشد کہ پنج لطائف آن از عالم امر و پنج لطائف دیگران از عالم خلق می باشد۔ (۱) عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفیٰ است۔ (۲) عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ انسانی میباشد و نفس کہ جز عالم خلق است شیرہ عناصر اربعہ است در وجود عارف ہر کدام ازین لطائف ذکر و تجلیات جداگانہ دارد و در وجود غیر عارف و طبقۂ عوام این لطایف غافل بودہ از کمال تصفیہ و تزکیہ بہرہ ندارند۔ اگرچہ این لطائف دہ گانہ در وجود انسان عارف و غیر عارف موجود است ولے در وجود انسان عارف ہمہ ذاکر و در وجود غیر عارف تماماً غافل و تحت ظلمت و تاریکی غفلت قرار دارند، بنابران در بین عارف و غیر عارف فرق زیادی موجود است۔

Marfat.com

چنانچہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر و شیر

تبصرہ: قلب نوری در بین قلب صنوبری ست و اشتباہ نشود کہ انسان دارائے دو قلب می باشد زیرا کہ قلب نوری یک جزء تابع قلب صنوبری ست کدام مکان جداگانہ دیگر ندارد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ یک آدم دارائے دو قلب نمی باشد۔

اعتراض مورچہ: مورچہ اعتراض نمودہ کہ من باوجود این جسد کوچک و ناچیز خود حق تعالیٰ را چندین مراتب ذکر می نمایم ولے انسان باین جسد بزرگ خود کہ چندین ہزار برابر من است یک مرتبہ ذکر خدا را نمی کند و باین دلیل می بائیست کہ عوض انسان مورچہ خلق می گردید تا ذکر او تعالیٰ را زیاد تر میگفتند۔

جواب: چوں وجود عارف مرکب از لکھا و ملیون ہا حجرات و انسجامات کوچک و سلولہا تشکیل یافتہ است لہذا این ہمہ حجرات و انسجامات و سلول ہائے ذرہ وجود انسانی بعد از تصفیہ و تزکیہ لطائف عشرہ ذاکر می گردند کہ این حجرات سلول ہائے وجود انسانی نسبت بوجود مورچہ چندین بار کوچک تر است، بنا بر آن اعتراض مورچہ موردے ندارد۔

مکتوب چہل و سوم

حضرت امام میفرماید، توحید یکہ در اثنائے راہ این طائفہ عالیہ را دست میدہد دو قسم است توحید شہودی و توحید وجودی۔ الف، توحید شہودی کہ در مرتبہ عین الیقین است آن ست کہ سالک غیر از محبوب خود چیزے دیگرے را نمی بیند و بنفی و اثبات اشیاء کارے ندارد۔ ب توحید وجودی آنست کہ سالک محبوب خود را موجود میداند و ماسوائے آن را معدوم می انگارد با وجود عدمیت آن ماسوی را مظہر تجلی محبوب خود میداند۔

سوال: معدوم چگونہ مظہر تجلی شدہ می تواند؟

جواب: پوشیدہ نماند کہ ماسوا در نزد صوفیہ وجودیہ معدوم مطلق نمی باشد بلکہ ماسوی را

Marfat.com

موجود علمی و معدوم خارجی میدانند یعنی در نزد این صوفیۂ کرام ماسوی وجود خارجی نداشته اما وجود علمی دارند و در علم او تعالیٰ مظہر تجلی می باشند نه در خارج۔

تبصرہ: اکثر اقسام توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین می باشند کہ درین مرحلہ سالک از شہود ماسوی نگذشتہ بلکہ از علم ماسوی گذشتہ است الخ یعنی ماسوی را بعنوان وجوب می بیند و در توحیدِ شہودی عارف از شہود ماسوی گذشتہ بشہود مراتب وجوب رسیدہ است۔ ناگفتہ نماند کہ سالک در وقت توحیدِ وجودی ماسوی را معدوم میداند و حکم بنفی آن میکند و در مقام و مرتبہ توحید شہودی عارف در مقام حیرت است و بنفی و اثبات اشیاء لب نمی کشاید و توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین و توحید شہودی در مرتبہ عین الیقین قرار دادہ و مقام حق الیقین ازین دو معرفت بلند تر میباشد۔ در مرتبہ حق الیقین عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ علم او پرتو علم او تعالیٰ میگردد و این عارف ہر دوے واجب و ممکن را می بیند و علت این دید این است کہ روح این عارف در عروج میباشد۔ در حالت عروج روح او مشاہد عالم وجوب است و نفس او تنزل کردہ و در عالم امکان آمدہ لہذا نفس او مشاہد عالم امکان است و یا اینکہ چون علم این عارف پرتو علم حق تعالیٰ گردیدہ و در علم او تعالیٰ ممکن و واجب ہر دو معلوم است بنابراں در علم این عارف نیز ممکن و واجب معلوم می باشد۔

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام ممکنات از عدم و تجلیات صفات او تعالیٰ ساختہ شدہ اند، پس معنائے این قول کہ در حق الیقین عارف منعکس انعکاس صفات او تعالیٰ میگردد چہ مفہوم خواہد داشت، زیرا کہ تمام عالم منعکس بتجلی صفات اند و از عدم و تجلی ساختہ شدہ اند۔

جواب: تجلیات اسماء و صفات در تمام ممکنات بواسطہ عدمات است یعنی صفات ثمانیہ و اضداد متقابلہ شان کہ عدمات است پسر تو انداختہ اند۔ چنانچہ علم بعدم علم و قدرت بعدم قدرت پسر تو انداختہ و بعد ازان آن پسر تو بزید و بکر وغیرہ رسیدہ است، اما در مقام حق الیقین تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عدمات بوجود عارف می رسد۔ چنانچہ در موجودات بہشت کہ تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عدمات می باشد و ہکذا تجلیات اسماء و صفات حق تعالیٰ در

Marfat.com

وجود مبارک انبیائے عظام نیز بدون واسطہ عدمات است، خلاصہ اینکہ در صورت اول تجلی بواسطہ عدمات و در صورت ثانی و بعد از فنا و بقا تجلی بدون واسطہ عدمات میرسد۔

سوال: فرق عرفا و انبیاءِ عظام چگونہ خواہد بود؟

جواب: فرق عرفاء و انبیاء آن است کہ در خلقت ابتدائی عارف عدم غلبہ داشتہ و در حقیقت ابتدائی انبیائے عظام تجلیات غلبہ داشتہ و عدم بسیار ضعیف و کمتر می باشد از انجاست کہ حضرت انبیاء عظام معصوم و عارف معصوم نمی باشد و نیز در وجود حضرات انبیاء تجلیات خود صفات و در وجود اولیاء تجلی ظلال صفات است، ناگفتہ نماند کہ در وجود عارف نیز بعد از ولادت ثانی (بعد از فنا و بقاء) تجلیات غلبہ پیدا می کند و عدم ضعیف گردیدہ و از بین می رود، زیرا کہ وجود بشری عارف بعد از فنا و بقا بوجود موہوبی تبدیل گردیدہ است۔ فرق دیگرے کہ موجود است این است کہ ہیولای وجود تمام ممکنات عدم بودہ و تجلیات اسما و صفات بمثل صورت حالہ دراں عدمات می باشد، بخلاف وجود انبیائے عظام کہ ہیولائے وجود مبارک شان تجلیات بودہ و عدم دران بمثل صورت حالہ می باشد، یعنی در وجود دیگران عدم قوی بودہ تجلیات ضعیف می باشد، اما در وجود مبارک انبیائے عظام عدم ضعیف بودہ و تجلیات قوی میباشد، بنابراں در بین این دو تجلی صرف اشتراک لفظی موجود بودہ و در حقیقت در بین این دو تجلی فرق زیادی موجود میباشد یعنی تجلیات کہ در وجود انبیائے عظام است تجلیات دیگر یست و تجلیات کہ در وجود عرفاء است تجلیات دیگر یعنی تجلیات خود صفات در وجود ابتدائی اولیائے کرام تجلیات ظلال می باشد۔

و آنچہ میفرماید، توحید شہودی از ضروریات این راہ است یعنی انقطاع از ماسوی بدون فنا و نسیان ماسوی میسر نمی گردد و نسیان ماسوی برائے قطع علائق سالک یک امر ضروری است۔ خلاصہ اینکہ مرتبہ توحید شہودی بعد از فنا و نسیان ماسوی حاصل میشود و در مرتبہ عین الیقین قرار دارد۔ توحید وجودی در راہِ سلوک یک امر ضروری بحساب نمی رود بدلیل اینکہ توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین می باشد و علم الیقین برائے علمائے ظواہر بلکہ برائے عوام نیز میسر است و نیز توحید وجودی از

Marfat.com

معارف قلبیہ است و توحید شہودی در وقت فنائے نفس است قرب و معیت ذاتی و احاطہ و سریان وغیرہ از اقسام توحید وجودی می باشند

و آنچہ میفرماید، رویت و دیدن یکے با استیلای دیدان مستلزم عدم رویت ماسوی اوست الخ یعنی در مقام عین الیقین کہ عارف بمراتب وجوب ممارست زیادتر داشتہ و بصیرت او ضعیف میباشد نور واجب تعالیٰ او را از دیدن ماسوی باز میدارد اما در مقام حق الیقین چون بصیرت عارف باتوار وجوب مکتحل گردیدہ و فی الجملہ ممارست در معارف عالم وجوب پیدا کردہ است شہود وجوب مانع شہود ماسوی نمی گردد صاحب توحید وجودی بمنزلہ شخصے است کہ در روز از وجود ستارہ ہا انکار می کنند و صاحب توحید شہودی بمنزلہ شخصے است کہ اگرچہ در روز ستارہ ہا را نمی بیند اما از وجود ستارہ ہا انکار نمی کند و نمی گوید کہ ستارہ نیست و صاحب حق الیقین بمانند حدید البصر (تیز بین) است کہ در روز با وجود غلبہ شعاع آفتاب ستارہ ہا را نیز می بیند۔

و آنچہ میفرماید، پس اقوال بعض از مشائخ کہ بظاہر شریعت حقہ مخالفت مینماید الخ یعنی بہتر است کہ اقوال و احوال این طبقہ مشائخ را بتوحید شہودی محمول داریم و بتوحید وجودی محمول ننمائیم۔ چہ مرتبہ آن بزرگان از مقام علم الیقین کہ توحید وجودی میباشد بلند تر است چنانچہ این منصور الحلاج کہ انا الحق گفتہ و سلطان بایزید بسطامی سبحانی گفتہ این ہر دو بزرگان در مقام عین الیقین و توحید شہودی میباشند چون ماسوی بسبب شعشان وجوب از نظرشان مخفی گردیدہ در غلبہ آن حال باین الفاظ تکلم فرمودہ اند و خود را حق دیدہ اند وقتیکہ این طائفہ را حق تعالیٰ از این مقام میگذارند و بحق الیقین میرسانند از گفتار امثال چنیں کلمات اجتناب میکنند چہ صاحب حق الیقین حدید البصر می گردد۔

و آنچہ میفرماید، بسیارے از این طائفہ صوفیہ الخ، یعنی بعض مردم بطرز صوفیان خود را نشان میدہند و توحید وجودی را شائع ساختہ اند و بہ علم الیقین از عین الیقین باز ماندہ اند و اقوال مشائخ بزرگ را بمعانی متخیلہ خود فرود آوردہ و مقتدائے روزگار خود ساختہ و یا بعبارہ دیگر بازار خود را باین روش ہائے کاذبانہ گرم ساختہ اند و گفتہ بایزید بسطامی را سند خود میدانند اگرچہ حال ندارند و توحید وجودی ہم برآنشان حاصل نیست۔

Marfat.com

بیت کار پاکاں را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر و شیر

آنچہ میفرماید، اگر بالفرض در عبارات بعضے از مشائخ ما تقدم الفاظیکہ تصریح بتوحید وجودی دارند واقع شدہ باشد چنانچہ کہ گفتہ اند "فی الدار لیس غیرہ دیار" یعنی در دنیا غیر او تعالیٰ دیگر دیار نمیباشد حمل بر آں باید کرد کہ الخ، یعنی در ابتدا بہ آن تکلم فرمودہ باشند و آخر کار از مقام علم الیقین بمقام عین الیقین رسیدہ باشند۔ و آنچہ میفرمایند، این جواب بمثالی واضح گردد یعنی صاحب توحید وجودی صورت مثالی توحید شہودی را دیدہ و ہنوز بخود توحید شہودی نرسیدہ است مانند شخصیکہ در خواب خود را پادشاہ دیدہ است و اگر آن شخص بتوحید شہودی میرسد حکم بہ نفی ماسوٰی نمیکرد زیرا کہ مقام توحید شہودی مقام حیرت است بنفی و اثبات ممکنات کار ے ندارد و دلیل حیرت عارف این است کہ تصور می کند دیروز ممکنات در نظر او جلوہ می نمود و امروز آن ممکنات کجا بودہ کہ دیدہ نمی شود۔

ناگفتہ نباید گذشت کہ در بارۂ توحید در شرح مکتوب اول حصہ ششم دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات نیز تفصیلات بیشتر دادہ شدہ است از آنجا حل مطلب خواہد شد۔

مکتوب چہل و چہارم

حضرت امام درین مکتوب مدح آنحضرت ﷺ میفرمایند، و برائے شیخ فرید ہدایت میدہد کہ اگر از نزد مخالفین ہجرت ظاہری میسر نیست ہجرت باطنی را مراعات داشتہ باشید و با ایشان بے ایشان باشید و بشارت میدہد کہ شاید حق تعالیٰ معاملہ دیگرے را پیش بیاورد و شما را ازین تکلیف مخالفین نجات دہد الخ چوں حضرت شیخ فرید حضرت امام را دعوت کردہ بود، حضرت امام در جواب آن می نویسند موسم نوروز رسیدہ است و معلوم شما است الخ۔ یعنی معلوم شما است کہ در ایام و بیاک روز ہائے مذہب اہل ہنود است کہ در بازار ہا و کوچہ ہا رنگ پاشی ہا و خرافات زیادی بعمل می آید بنا بر آں معاملہ اہالی را در تفرقہ می اندازد و ازین سبب درین وقت آمدن فقیر مناسب دیدہ نمی شود در حدیث شریف آمدہ است کہ اگر در حضور یک شخص مردم دیگرے مرتکب عصیانی گردند و آن شخص بآن راضی نباشد

Marfat.com

این شخص در حکم غائب می باشد واگر از مسافه دور بعصیان مردم طرفدار و مائل بآں باشد آن شخص مانند مرتکب آن گناه داخل معصیت می گردد۔

مکتوب چهل و پنجم

حضرت امام این مکتوب را بعد از وفات مرشدشان حضرت خواجه باقی باللہ رحمۃ اللہ علیہ نوشته اند و میفرمایند، قرار حدیث شریف دوستان او تعالیٰ با خدائے کریم معیت دارند تعلق روح شان ببدن شان یک نوع حجاب آن معیت است یعنی حیات شان نوعی از موانع آن معیت و اتصال است بعد از انفصال روح از جسد همه قرب در قرب و اتصال در اتصال است و شیخ فرید را تنبیه میکند که فیض گرفتن از روحانیت بزرگان مشروط بشرائط است الخ، یعنی عارف مرحوم روحانی خالص گردیده و علاقه اش بجسد کمتر است و روح مسترشد مبتدی محبوس بدن است از روح آن بزرگ استفاده کرده نمیتواند و مرشدے که حیات داشته باشد بجسد خود بمسترشدین خویش مناسبت داشته میباشد، چنانچه در یکے از مکاتیب حضرت خواجه محمد معصوم صاحب تذکر داده شده که مبتدی قبل از شروع فنائے قلب از قبور بزرگان استفاده کرده نمی تواند و بعد از فنائے قلب از قبور بلکه از عالم وجوب نیز استفاده کرده میتواند یعنی بدون واسطه مرشد از عالم وجوب نیز استفاده کرده میتواند، زیرا که یک نوع مناسبت پیدا شده است ۔ انچه خواجه بزرگ حضرت بهاؤ الدین بلاگردان فرموده ۔ ع

تو تا کے گور مردان را پرستی

این توصیه شان را شاید در حق مبتدی فرموده باشند و استفاده سالک متوسط و منتهی از قبور بزرگان مشهور و معروف است، چنانچه حضرت امام در مکتوبے میفرمایند که توحید وجودی را مخصوص بمقام علم الیقین می دانستم تا آنکه در روز عید مبارک بزیارت شیخ المشائخ مشرف و از روحانیت شان استفاده شد که توحید وجودی در مقام عین الیقین نیز وجود می داشته باشد و در جاے دیگر میفرمایند که یک مشکل به نزد فقیر موجود بوده در آں اثنا گذرے بر مزار عزیزے واقع شد از برکت روحانیت آن بزرگ

Marfat.com

آن مشکل حل گردید۔

مولانا بدرالدین سرہندی در کتاب حضرات القدس در احوال حضرت امام مینویسد کہ فرمودہ اند در ابتدا رسلوک بزیارت مزارے از مزارات سرہند یعنی بمزار شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم صاحب آن مزار فرمودہ اند کہ تصرف علاقہ سرہند بمن تعلق داشت وتو کہ یک مہمان عزیز بیباش آن را عوض مہمانی بتو سپردم، مقصد اینکہ استفادہ از قبور بزرگان وہکذا تصرفات اموات اولیاء بعد از موت شان ثابت ومتواتر بیباشد حضرت امام شکر او تعالیٰ را بجامی آورد ومیفرماید کہ باوجود آن حادثۂ ہولناک واین واقعہ متوحشہ الخ یعنی وفات حضرت شیخ المشائخ

بیت

میان ما کہ پیراہن بودی یار — دو عالم درمیان شد چوں شود کار

بیتِ افغانی

گلاں لہ خاورے پیدا کی زی — زباں جانان تہ گل نازک خاورتہ زینہ

باز ہم شکر است کہ مربی این فقرائے بے سروپا از خاندان اہل بیت آن حضرت است کہ عبارت از سیادت پناہ شیخ فرید بیباشد آنجناب در ہندوستان امنتسبین نقشبندیہ بشریفہ بالخصوص از مخلصین حضرت شیخ المشائخ بودہ بصوفیہ وطالبان خدمت ومعاونت میفرمودند حضرت امام در شکرانۂ او میگوید چوں نسبت نقشبندی نسبت اہل بیت است یعنی از حضرت امام جعفر صادق بمارسیدہ است مربی آنہم از اہل بیت مناسب است کہ عبارت از شیخ فرید است۔ ومیفرماید کہ بر ذمہ شیخ فرید نیز شکرانہ این نعمت لازم است وحضرت امام این موضوع را توضیح نیز میدہند بزرگی ومعرفت وعرفان انسان را از ضروریات بشری فارغ نمی سازد، حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ بزرگان از گشنگی وتشنگی گرمی وسردی مانند دیگران متاثر میشوند ظاہرشان مانند ظاہر عوام الناس بودہ واین ہمہ از حکمت ہائے حق تعالیٰ می باشد، زیرا کہ اگر عوض بشر پیغمبر از ملک مبعوث گردید ویا مرشد از ملک می بود افادہ واستفادہ بسیار مشکل می بود بدلیل اینکہ مسائل افادہ واستفادہ مربوط بمناسبت است در بین ملک وانسان این مناسبت موجود نیست چہ انسان پس احتیاجات انسانی مواجہ بودہ وملک ازان نیازمندی ہائے بشری کہ از قبیل خوراک وپوشاک وغیرہ باشد مبراست لذا بواسطۂ عدم مناسبت مسائل افادہ و

Marfat.com

استفادہ یک امر مشکل می بود بنا بر آں انبیائے عظام از نوع بشر مبعوث شدہ اند و بزرگان نیز مانند دیگران از ضروریات بشری مستغنی نمی باشند۔ آنچہ میفرماید، شدت احتیاج بشر بواسطہ جامعیت او آنرا است الخ یعنی انسان ازدہ اجزاء مرکب می باشد و ہر جزء از اجزائے عشرہ بشری دارائے نیازمندی ہائے بشری میباشد و ہر تعلق مستلزم اعراض است از جناب قدس خداوندی ازیں سبب عارفے گفتہ۔ بیت

پایہ آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی

گر نگردد باز مسکین زیں سفر نیست از وے ہیچ کس محروم تر

یعنی روح قبل از تعلق بدن یک لطیفہ نوری و متوجہ عالم قدس بودہ و بعد از تعلق ببدن از مقام محرمی مہجور گشت اگر ازیں سفر باز نگردد و عروج نکند و در ظلمت و تاریکی بدن قرار بگیرد محروم ترین مخلوق بحساب می رود چنانچہ روح کفار و فجار کہ از حیوان ہم پائین تر می باشد خوشا بحال آں روح کہ واپس بعالم قدس متوجہ و بمقام اصلی خویش مشرف گردد حضرت شاہ شرف قلندر بر روح خطاب کردہ میگوید۔ بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدر رائے بے حیا

قرار مسموعی حضرت شاہ شرف عالم کلاں و قاضی شہر دہلی بودہ پادشاہ آں وقت بیک دختر غریب عاشق گشتہ و او را بنکاح گرفت اما بخلوت کردنِ او قادر نمی شود، پادشاہ ہمہ علماء و وزراء مکلف ساخت کہ سرِ آن بگویند شاہ شرف ہم باین تکلیف مکلف بودہ و جواب ہم نداشت روزے یک نوشتہ دید کہ این دختر خود پادشاہ میباشد، شاہ شرف حیران شد کہ این را کدام شخص نوشتہ باشد حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی تشریف آوردہ برائے او گفت کہ من نوشتہ ام، بعد ازاں شاہ شرف بخدمت او رسیدہ و عارف و خلیفۂ حضرت گنج شکر گردید باقی ماند مسئلہ پادشاہ و دختر۔ پادشاہ برائے دختر گفت کہ پدر تو کیست؟ دختر گفت کہ مادرِ مرا پادشاہ طلاق دادہ بود و من در خانۂ آن غریب کلاں شدہ ام۔

حضرت امام میفرماید، چنانچہ ہمیں جامعیت انسان سبب قرب او ست ہمچنان کثرتِ احتیاجات او سبب محرومیت او ست الخ زیرا احتیاج انسان بہ نسبت ہمہ حیوانات زیادہ تر است

Marfat.com

چنانچہ اکثر حیوانات صرف بخوردن علف اکتفا کردہ و برخی صرف بخوردن خاک و بعض صرف بحس و خاشاک قناعت کردہ اند برعکس انسان کہ خواہشات متنوعہ و آرزوہائے لا یتناہی دارد و این خواہشات و آرزوہائے زیادا نسانی بہ نسبت جامعیت انسانی و کثرت اجزائے او میباشد و میفرماید کہ ہمچنانکہ جامعیت انسان سبب محرومیت و اعراض اوست از جناب قدس او تعالیٰ "اما عیب من جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو" بنابرآں میفرماید کہ ہمیں جامعیت سبب تفضیل و تکریم و تجلیل انسان است و آئینہ او تمام تر است آنقدر گنجایش انعکاس تجلیات عالم قدس کہ انسان دارد آسمان ہا زمین ہا، کوہ ہا و دریا ہا ندارد زیرا کہ خاک با کلانی و بزرگی خود تنہا خاک است و کرہ آب با وسعت سطح خود تنہا آب است و ہکذا ہوا وغیرہ موجودات با انسان مقابسہ شدہ نمیتوانند و انسان با بساطت و صغارت خود جامع تمام انواع عالم است آنقدر تجلی عالم قدس کہ در وجود انسان گنجایش دارد این گنجایش در آسمانہا و زمین نمی باشد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید "زمین و آسمان من گنجایش مرا ندارد قلب بندۂ مومن محل گنجایش ظہور من است" بواسطہ ہمیں جامعیت انسان است کہ حامل بار امانت گردیدہ کوہ ہا زمین ہا و آسمان ہا از تحمل این بار امانت عاجز آمدہ اند، چنانچہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

آسماں بار امانت نتوانست کشید قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

درباره جامعیت انسان در آینده قریب در مکتوب ہفتادم ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات تفصیلات بیشتری بمطالعہ خواہد رسید۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید، وجود باری تعالیٰ و تقدس و ہمچنیں وحدت او تعالیٰ بلکہ نبوت آنحضرت ﷺ بلکہ جمیع ما جاء بہ من عند اللہ بدیہی اند و محتاج بہ ہیچ فکر و دلیل نیستند بہ تقدیر سلامتی مدرکہ از آفات ردیہ و امراض معنویہ محتاج بہیچ فکر و دلیل نیستند احتیاج فکر و نظر تا زمان وجود علت و ثبوت آفت است الخ یعنی گرفتاری قلب بماسوی و امارگی نفس مرض قلبی و غشاوہ بصری میباشد

Marfat.com

اگر قلب تصفیہ و نفس تزکیہ یابد در آں صورت تمام مسائل شرعیہ بدیہی شدہ کشفی می گردد ـــــ و میفرماید کہ جولانگاہ استدلال بسیار تنگ است از دلیل چہ طور یقین حاصل شود کہ وجدان مستدل بالذات منکر احکام شرعیہ است مثل وجدان صفرائی کہ بہ تلخی نبات حاکم است یعنی قائل شدن شخص صفرائی بشیرینی نبات بدون ازالہ صفرا غیر ممکن میباشد و ہکذا کشف مصداقات مسائل قضایائے شرعیہ نیز بدون تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس امکان پذیر نیست و حصول یقین بدون تزکیۂ نفس دشوار است بنا بر آں تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس یک امر ضروری محسوب میگردد و میفرماید ثابت شد کہ منکر این شریعت باہرہ و این ملت طاہرہ و طاہرہ در رنگ منکر حلاوت نبات است و میفرماید کہ باوجود این آفت قلبی و نفس اگر ایمان است بحسب ظاہر است و بس و وجدان و ادراک نفس امارہ بمخالفت احکام شرعیہ حاکم است و بر حقیقتِ کفر خود اصرار دارد از آنرو حضرت امام میفرماید کہ این ایمان و تصدیق صوری مثل ایمان صفرائی است بحلاوت و شیرینی قند و نبات کہ وجدان او بخلاف آن گواہی می دہد، حضرت امام میفرماید کہ بعد از تزکیۂ نفس و اطمینان آن حقیقتِ ایمان حاصل و وجدانی میگردد و این قسم ایمان از زوال محفوظ است یعنی بعد از تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس تصدیق تمام احکام شرعیہ کشفی و وجدانی میگردد و این قسم ایمان از زوال محفوظ است اما قطعیت حسن خاتمہ موقوف بہ نصوص است چنانچہ عشرۂ مبشرہ - اما ایمان عارف ہم بنا بر ظن غالب محفوظ می باشد کریمہ الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیہم و لا ہم یحزنون -

مکتوب چہل و ہفتم

حضرت امام بسیادت پناہ شیخ فرید بخاری کہ از مخلصین شیخ المشائخ و از جملہ وزرائے سلاطین مغلیہ ہند بودہ چنین میفرماید، اگر در ابتداء بادشاہت ترویج دین میسر شود بہتر است مبادا ضالی و مضلی درمیان آمدہ خلل در کارخانہ اہل اسلام اندازد و در رنگ قرن سابق سازد الخ، یعنی قرن سابق عبارت از وقت سلطنت اکبر است و ابتداء بادشاہت عبارت از عصر سلطنت جہانگیر میباشد و وفات

Marfat.com

حضرت امام نیز در دورۂ سلطنت سلطان جہانگیر تصادف نمودہ است وخود سلطان جہانگیر نیز بفاتحہ شان در سرہند تشریف آوردہ است ۔ میفرماید کہ امداد دین وملت مخصوص بہ علمائے اہل حق است یعنی علمائے متقی اہل سنت کہ روے بآخرت دارند وآنچہ میفرماید کہ در قرن ماضی ہر بلاے کہ بر سر آمد از شومیٔ این جماعہ بودہ پادشاہان را این جماعہ از راہ می برند یعنی علمائے کہ روے بدنیا دارند خدمت اسلام ازاں ہا توقع نمی رود۔ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ بعض علمائے سوء وابن الوقت سجدۂ تحیہ وتعظیم را برائے پادشاہان مجاز دانستہ بودند ودریں سجدہ تعظیم وسجدہ عبادت فرقے قایل بودند یکے از عوامل محبوسیت حضرت مجدد نیز ہمیں چیز ہا بودہ چنانچہ اول اینکہ حضرت امام سجدہ را بپادشاہ مجاز نمیدانستند۔ دوم اینکہ در وقت ملاقات پادشاہ رسم سجدہ را بجا نیاوردند۔ سوم خانم ہا وبیگم ہاے سلطان ہاے آں وقت اکثر روافض بودند بنا بر آں مکتوب ہاے کہ در رد روافض وذم آنہا تحریر میگردید بیگم ہاے دربار در اوقات مساعد ہمچو مکاتیب را بحضور سلاطین وامرا خواندہ ودر ضمن آن از حضرت امام شکایت مینمودند، اے عزیز روافض بدترین فرق ضالہ میباشند وبنام اسلام از اسلام خارج شدہ اند۔

مکتوب چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید، آرے صوفی را کہ بعد از فنا وبقا باز بعالم گردانیدہ باشند وبدعوت خلق فرود آوردہ باشند، این صوفی از مقام نبوت نصیبے دارد داخل مبلغان شریعت است حکم علمائے شریعت دارد الخ۔ حضرت امام در جاے دیگر میفرماید کہ این صوفی از علمائے ظواہر شریعت جامع تر وکامل تر است، زیرا کہ علم ظاہر وباطن ہر دوی آن از پیغمبر متبوع بہ تابعین شان یعنی بہ پیروان شریعت شان میراث ماندہ اند وارث کامل آنست کہ از تمام متروکہ مورث سہم کامل داشتہ باشد، در غیر آں وارث کامل گفتہ نخواہد شد لہذا صوفی کامل در عین حال کہ مبلغ ظاہر شریعت است مبلغ باطن شریعت نیز محسوب میگردد، باطن شریعت عبارت از مصداقات تمام قضایاے شرعیہ میباشد کہ بعد از فنا وبقا و تزکیہ نفس احکام شرعیہ کشفی ووجدانی میگردد واحکام بر غبت تعمیل می گردد۔

Marfat.com

مکتوب چہل و نہم

حضرت امام میفرماید دولت صوری متحلی شدن ظاہر است باحکام شرعیہ وسعادت معنوی خلاصی باطن است از گرفتاری ماسوے حق سبحانہ یعنی فنائے قلب و تزکیہ نفس منتج باین سعادت بزرگ است۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام درین مکتوب نکوہش ابنائے دنیا میفرماید ونشان میدہند کہ دنیا سمی است قاتل ومتاعیست باطل یعنی کسانیکہ بطراوت ظاہری چند روزہ این دنیائے دون بازی میخورند مانند آنست کہ طعام زہردار را بنام غذائے خوب صرف نمایند واز زہر آن واقف نباشند ودر نتیجہ بمرگ شان تمام گردد ونیز حضرت امام سفارش بشیخ ذکریا را بمرسل الیہ میکند کہ از محاسبہ عاجلہ الخ یعنی از دادن حساب دنیاوی ہراسان است کہ نسبت بمحاسبہ اجلہ یعنی حساب آخرت آسان تر است وحساب دنیاوی کہ بنسبت حساب آخرت آسان تر بودہ بآن ہم بشیخ ذکریا ازاں در حراس بیباشد۔

مکتوب پنجاہ ویکم

حضرت امام میفرماید ہلال ماہ مبارک رمضان در حضرت دہلی دیدہ شد ومرضی حضرت والدہ بزرگوار در توقف مفہوم گشت الخ دہلی را کہ حضرت دہلی نام بردہ اند دلیلش این است کہ حضرت شیخ المشائخ وغیرہ بزرگان در انجا مدفون اند، مراد از والدہ بزرگوار والدہ حضرت شیخ المشائخ بیباشد کہ از خاندان سادات بودہ وبعد از وفات حضرت شیخ المشائخ در قید حیات بودند وخود حضرت شیخ المشائخ در عرصہ جوانی یعنی در سن چہل سالگی مرحوم شدہ اند بحضور جناب مستطاب قطب ارشاد وقت خود حضرت نور المشائخ علیہ الرحمہ مکتوبات قدسی آیات قرارت می شد درین اثناء مکتوبیکہ حضرت امام بحضور شیخ المشائخ فرستادہ بودند خواندہ شد، درین وقت حضرت نور المشائخ در مسجد مبارک معتکف بودند، چندی بعد جناب

Marfat.com

شان فرمودند کہ حضرت شیخ المشائخ را دیدم کہ تشریف آوردہ اند ریش مبارک شان سیاہ می باشد تعجب کردم کہ چہ طور ریش مبارک شان سیاہ است زیرا گمان می رفت کہ در پیری فوت شدہ باشند بعد ازاں در کتاب دیدہ شد جناب شان بعمر چہل سالگی چشم از جہان پوشیدہ اند و نیز از زبان مبارک حضرت ضیاء المشائخ شنیدہ شد کہ میفرمایند کہ در مسجد حضرت شیخ المشائخ رحمۃ اللہ علیہ بحضور مبارک جناب نور المشائخ قبل از طلوعِ فجر نشستہ بودم ناگاہ شخصے از در در آمد کہ موے مبارک شان بمحاذی گوش ہاے مبارک شان رسیدہ بود یعنی بہ طور مسنون بود در حین ورود شان در مسجد جناب نور المشائخ دست بسینہ گرفتہ بحضور شان استادند آن شخص مبارک لحظۂ توقف داشتند دوبارہ از مسجد تشریف بردند وقتے از حضور مبارک نور المشائخ پرسیدم کہ این شخص محترم کی بودند بجواب فرمودند کہ حضرت شیخ المشایخ اند، در حالیکہ از وفات حضرت شیخ المشایخ بیش از سہ صد سال انقضاء یافتہ بود۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ حضرت ضیاء المشائخ فرزند دلبند و خلیفہ حضرت نور المشایخ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید، یرحم اللہ عبداً قال اٰمینا۔ این قطعہ شعر مجنون عاشق معروف است در وقتیکہ پدرش او را بحرم محترم کعبہ مشرف گردانید و استار کعبہ معظمہ را بدست او دادہ گفت دعا کن کہ عشق لیلیٰ از دلِ تو برود مجنون اشعار ذیل را در دعا خواند؛

یا ربِ لا تسلبنی حبہا ابدا یرحم اللہ عبدا قال اٰمینا

یعنی پروردگارا حب لیلی را از دل من نیست و نابود نگردان و کسیکہ بدعاے من آمد گوید بار حم کن۔

حضرت امام درین مکتوب مذمت نفس و بیان مرض ذاتی او و علاج ازالہ آن مرض را بیان میفرماید کہ نفس امارہ انسانی مجبول بر حب جاہ و ریاست است و ہمگی ہمت او ترفع و برتری بر اقران و امثال است الخ۔ و ہکذا میفرماید و این دعوی الوہیت است از وے و شرکت است بخداے بے ہمتا جل سلطانہ الخ و نیز میفرمایند کہ تربیت نفس نمودن و بہ تحصیل مرادات او از جاہ و ریاست و ترفع

Marfat.com

وتکبر مشغول شدن فی الحقیقت امداد کردن است بدشمن خدائے عزوجل وہکذا میفرماید ریاضات ومجاہدات کہ بمقتضی شریعت غرا واقع نشدہ اند موئد ومقوی ہوائے نفسانی میباشند الخ یعنی ریاضت بدو نوع است (۱) ریاضت تابعان آنحضرت ﷺ است کہ برائے اصلاح نفس میباشد واین ریاضت سبب تصفیۂ قلب وتزکیہ واطمینان نفس میگردد۔ (۲) ریاضت برہمنان وجوگیان ہند وحکمائے یونان می باشد کہ ریاضت این طائفہ ہوائے نفسانی شان را تقویت می بخشد واین نوع ریاضت سبب تزکیہ وتطہیر نفس انسان نگردیدہ صرف سبب صفائے نفس میشود کہ باین صفائے نفس مکونات را کشف کردہ میتواند واز کشف عالم وجوب بے نصیب اند، چہ کشف عالم وجوب بدون تزکیہ نفس امکان پذیر نیست و تزکیہ نفس بدون متابعت شریعت وپابندی باحکامِ الٰہی وپیروی نبی متبوع ممکن نمی باشد بنابرآن ریاضت این طائفہ غیر اسلامی کہ تابع احکام شریعت نیستند سبب تزکیہ وتطہیر نفس شان نمی گردد بلکہ صرف سبب صفائے نفس شان میگردد وبس وصفائے نفس مانند زر اندود ساختن مس است وتزکیہ نفس مانند طلا ساختن مس است بہ عمل کیمیا۔ حضرت امام میفرماید۔ بیت

تا بجاروب لا نروبے راہ نرسی در سرائے الا اللہ

یعنی بتکرار این کلمہ طیبہ تمام ماسوی را نفی کن تا بواجب تعالیٰ برسی واز آلہۂ باطلہ وگرفتاری تمام ماسوی منصرف شوی تا بدرگاہ الوہیت او تعالیٰ مقبول گردی یعنی سالک بتکرار نفی واثبات از شرکِ خفی وجلی پاک ومبرا میگردد وبمقام بندگی واقعی نایل میگردد۔

تبصرہ: در کلمۂ نفی واثبات دو مقام موجود است یکے مقام طریقت است ودیگرے حقیقت (۱) در تکرار این کلمہ کہ سالک بنفی ماسوی مصروف است تا کہ ماسوی از شہود او زایل نگردیدہ است سالک در مقام نفی یعنی در مقام طریقت قرار دارد۔ (۲) زمانیکہ سالک بہ اثر تکرار نفی واثبات از شہود ماسوی فارغ وبشہود مراتب وجوب نایل گردد ومصداقات قضایائے شرعیہ را مشاہدہ نماید بمقام حقیقت رسیدہ است خلاصہ طریقت راہے ست کہ انسان را از صورت بحقیقت شریعت میرساند وحقیقت مرتبۂ است کہ سالک تمام قضایائے شرعیہ را از روئے کشف مشاہدہ میفرماید، اگر صاحب کشف بودہ باشد

Marfat.com

ورنہ در بین او و بین عالم وجوب حجاب نمی ماند۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ مقام نفی و استغفار را حضرت ابراہیم علیہ السلام بانجام نہ رسانیدہ اند و تمام ماسوی را نفی کردہ اند مگر بدیدار حق تعالیٰ در دنیا مشرف نشدہ اند و تنہا آنحضرتؐ بمقام اثبات رسیدہ اند و قبل از وقوع قیامت بدیدار حق تعالیٰ مشرف شدہ اند، یعنی تکرار لا الٰہ الا اللہ دو صورت دارد۔ (۱) صرف تکرار و بزبان آوردن و یا بدل این کلمہ مبارکہ را تکرار کردن بدون آنکہ سالک از ماسوی رہائی یابد این است مقام طریقت۔ (۲) بمصداق الا اللہ و یا او تعالیٰ رسیدنست این است مقام حقیقت اگرچہ درین مقام عارف بحقیقت مشرف میشود مگر حق تعالیٰ را در دنیا بچشم دیدہ نمی تواند و دیدن حق تعالیٰ قبل از قیامت خاصہ آنحضرتؐ بیباشد کہ قبل از قیام قیامت بدیدار حق تعالیٰ مشرف و اثبات را بانجام رسانیدہ اند مختصر اینکہ مقام نفی را حضرت ابراہیم علیہ السلام و اثبات را آنحضرت بانجام رسانیدہ اند۔ مقصد از تخلیق عالم آن بودہ کہ حق را عبادت و از گرفتاری غیب نجات حاصل شود حضرت ابراہیم گرفتاری غیر را ترک نمودہ اما در دنیا برویت معبود خود مشرف نشدہ و سر دار دو عالم کہ برویت مشرف شدہ مفاد خلقت بانجام رسید و حاجت بفرستادن پیغمبر دیگر نماندہ۔

مکتوب پنجاہ و سوم

حضرت امام درین مکتوب سیادت مآب جناب شیخ فرید را تنبیہ میفرمایند کہ درباره انتخاب علمائے دین بدربار پادشاہ سعی بلیغ باید نمود تا عالم متدین کہ رو بآخرت داشتہ باشد انتخاب گردد۔ و میفرماید کہ در قرن سابق اختلافات علماء عالم را در بلاء انداخت یعنی بعض علما ابن الوقت سجدہ تحیہ و تعظیم را برائے اکبر و جہانگیر مجاز دانستہ بودند و سجدہ تعظیم و عبادت را تفریق و از ہم جدا می دانستند یعنی سجدہ تعظیم را بہ پادشاہ جائز نمودہ و سجدہ عبادت را خاصہ او تعالیٰ میدانستند درین بارہ علمائے وقت غفلت و بے پروائی نمودہ بودند سعی گردد تا ہمچو بے اعتنائی ہا و بے احتیاطی ہا دوبارہ تکرار و عملی نگردد۔

Marfat.com

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام درین مکتوب مبارک شکرانہ سیادت پناہ شیخ فرید را بجا آوردہ و میفرماید کہ سبب جمعیت حضرت خواجہ با شما بودہ اید یعنی بصوفیان و منتسبین حضرت خواجہ امداد و معاونت کردہ اید و ہکذا حضرت امام شیخ فرید را از صحبت و محبت مبتدعین ممانعت و باجتناب آن توصیہ می فرمایند و میفرمایند کہ فساد صحبت مبتدع الخ یعنی آنحضرتؐ توقیر و احترام مبتدع را گناہ بزرگ خواندہ اند و فرمودہ اند "ہر کہ صاحب بدعت را احترام کند در حقیقت بہدم و ویرانی دین اسلام کوشیدہ است" و بدترین مبتدعین فرقہ است کہ با صحاب پیغمبرؐ بغض می ورزند و با صحاب کرام طعن می نمایند یعنی روافض درحالیکہ ہمیں صحابہ کرام اند کہ قرآن و شریعت بواسطۂ ایشان تبلیغ و شیوع یافتہ است و ایشان اند کہ از صحبت خیر البشرؐ نفوس ایشان بہ تزکیہ رسیدہ و از امارگی آزاد گشتہ اند و اگر ایشان مطعون باشند قرآن و شریعت نیز مطعون خواہند بود خصوصاً حضرت عثمانؓ کہ جامع قرآن گفتہ میشوند اگر حضرت عثمانؓ مطعون باشد قرآن نیز مطعون خواہد بود، چنانچہ حضرت امام میفرماید، "قرآن جمع حضرت عثمان است اگر حضرت عثمانؓ مطعون و غیر معتمد باشد قرآن ہم مطعون و غیر معتمد میگردد الخ" یعنی قرآن مجید از طرف حضرت عثمانؓ نشر گردیدہ است و ہمیں قرآن مجید جمع و انتشار یافتہ زبان خلافت حضرت عثمانؓ تا این دم بجیث یک کتاب کامل فرستادہ الٰہی و مومن بہ تمام اسلام احترام میگردد و کافہ اسلام کہ منسوب بہر فرقہ و مذاہب باشد بدون ہیچ گونہ اعتراض احترامے بقرآن مجید و باین کتاب کامل آسمانی ایمان و عقیدہ کامل دارند محتویات آن در تمام مدارس و نقاط مختلف کشورہای اسلامی تدریس و تبلیغ میگردد و در عین حال ذریعہ دار الحفاظ ہای متعدد اسلامی در ہر گنج و کنار ممالک اسلامی قرآن مجید حفظ میگردد با وجود آن جماعہ از مبتدعان اگرچہ بخود قرآن احترام دارند اما بجامع قرآن احترام نگذاشتہ بلکہ بایشان بعض می ورزند و او را مطعون میدانند و در عین حال خود را مسلمان نیز میدانند و از آیہ لیغیظ بہم الکفار نیز خبر دارند۔ خلاصہ جماعہ کہ بہ صحابہ کرام آنحضرتؐ احترام نکنند مانند

Marfat.com

منافقان اند کہ ظاہر و باطن شان یکسان نبودہ و از حقیقتِ انحراف می ورزند و از تزکیۂ نفس و مقامات معنوی اصحاب آنحضرت ؐ خبر ندارند و ایشان را بغیر حق مطعون می پندارند یعنی بعمل اصحاب کہ عبارت از جمع و انتشار قران باشد تابع و قانع می باشند، اما بخود شان طعن می گویند۔

تبصرہ: نفس دارائے مراتب ذیل می باشند

(۱) مرتبۂ امارگی نفس است کہ انسان را بامور نامشروع و شرارت ہا تشویق مینماید۔ (۲) مرتبہ لوّامگی نفس است کہ خود را ملامت کردہ تاب می شود۔ (۳) مرتبۂ اطمینان نفس است کہ درین مرحلہ نفس تزکیہ گردیدہ و اوامر خداوندی را قبول و بآن اطمینان مینماید و بدرجۂ اطمینان مشرف می گردد۔ (۴) مرتبہ راضیہ و مرضیہ نفس است کہ درین مرحلہ از نزد حق تعالیٰ راضی و حق تعالیٰ نیز از وے راضی میگردد، ناگفتہ نماند کہ اسباب اطمینان نفس اتباع سنت سنیہ است، وبس۔ (۵) صحبت کسانیکہ دارائے نفس ہائے مطمئنہ باشند نیز سبب اطمینان نفس میگردد۔ چنانچہ صحبت مبارک آنحضرت ؐ یک نفر صحابی را بانتہائے کمالات می رسانید و بہ نفس او اطمینان کامل حاصل می شد، صحبتِ مشائخ نیز از مامورات شرعیہ بودہ و داخل اتباع سنت سنیہ محسوب میگردد، بدلیل اینکہ حق تعالیٰ میفرماید "بطرف خدا وسیلہ طلب کنید" و وسیلہ چنانچہ ادائے عبادات میباشد مرشد کامل نیز وسیلہ تقرب گفتہ میشود۔ چنانچہ حدیث شریف است کہ میفرماید "نظر کردن بہ علی عبادت است" وہکذا حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

یک زمانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

بیعت یک امر مسنون است۔ بیعت آنحضرت ؐ بجہاد و ترکِ معاصی در احادیث مشہور و معروف است۔ جہاد دو نوع میباشد۔ اوّل جہادِ کفار، دوم جہادِ نفس۔ جہادِ کفار را جہادِ اصغر فرمودہ و جہادِ نفس را جہاد اکبر فرمودہ اند۔

تفصیل جمع و انتشار قرآن مجید قرار ذیل است: (۱) قرآن مجید را در مرتبۂ اول خلیفہ اوّل بسبب عرض حضرت فاروق جمع نمودہ و داخل یک وقایہ نمودہ اند۔ قرآن کریم در ابتدا بہ لغات

Marfat.com

ہفتگانہ قبایل عرب نازلی شدہ بود و تا آخر خلافت خلیفۂ دوم بہماں لغات ہفت گانہ قرأت و تلاوت میگردید، اگرچہ در بین این لغات سبعہ کدام تفاوت معنوی وجود نداشت صرف اختلاف لفظی بمشاہدہ میرسید و در وقت خلافت حضرت عثمانؓ رقبہ ممالک اسلامی توسعہ یافتہ بود، بنابرآن در حین جہاد از نقاط مختلف ممالک اسلامی صحابہ کرام و مسلمین آن زبان در موضع جہاد اجتماع ورزیدند و درین اجتماع مسلمین ہر کدام قرآن را بہ لغات ہاے قبیلوی خویش تلاوت و قرارت می نمودند کہ یک لعت مغایر لغات دیگرے قرآنی احساس میگردید ولے از حقیقت آن خبر نداشتند کہ در معنی فرق ندارد و این لغات سبعہ قرآنی ہمہ دارائے یک مفہوم و معنی بودہ و بذریعہ حضرت جبریل آوردہ شدہ و بہ آنحضرتؐ القاشدہ بود تا برائے افہام و تفہیم قبائل مختلفہ اعراب آسانی و سہولت فراہم شدہ باشد و در معنی اختلاف نداشتند۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ این چنیں اجتماعات اسلامی در زمان حیات آنحضرتؐ نیز رخ میداد و ہر قبیلہ اسلامی قرآن را بہ زبان قبیلوی خود تلاوت نمودہ لغات قبیلہ دیگر را غلط می پنداشتند تا اینکہ بعض آنہا برائے محکمہ و حکمیت بہ حضور مبارک آنحضرت حاضر و ہر کدام بہ لغات قبیلہ خویش تلاوت می نمودند و آنحضرتؐ لغات ہر کدام از قبائل مسلمین اعراب را بہ صحتش اشارہ میفرمودند کہ چنین نازل شدہ است۔ خلاصہ اینکہ اگرچہ این اختلاف قرارت بہ لغات ہاے سبعہ اعراب مستلزم اختلاف معنی نبودہ، از این کہ در عرب قبائل متعدد از قبیل قریش ہوازن، سقیف وغیرہ طوایف عمدہ ہفت گانہ موجود بود کہ ہر کدام این طوایف عمدہ عربی از خود لغات ہاے جداگانہ داشتند لہذا قرآن مجید برائے افہام و تفہیم آنہا بلغات سبعہ عربی نازل شدہ بود در زمان حضرت عثمانؓ از جملہ لغات سبعہ صرف لغات قریش انتخاب و از سائر لغات ہاے سبعہ عربی صرف نظر گردید و نسخہ ہاے دیگر مدفون گردید۔

سوال: حضرت عثمانؓ یک فرد از افراد امت آنحضرتؐ بودند چہ صلاحیت داشتند کہ از جملہ لغات ہاے سبعہ صرف لغات قریش را انتخاب و دیگر نسخہ ہاے قرآنی را مدفون بسازند و آنرا متروک قرار بدہند؟

جواب: علت نزول قرآن مجید بہ لغات سبعہ عربی این بودہ کہ قبل از بعثت آنحضرتؐ

Marfat.com

قبائل عرب بصورت عموم بے علم ودانش بودند وہر کدام بہ لغات قبیلوی خود محاورہ داشتند واز لغات قبائل دیگرے عربی معلومات نداشتند ودرنتیجہ بعد از بعثت آنحضرتؐ در عربستان علم ودانش توسعہ یافت واسلام روز بروز با تماس ہائے مسلسل واجتماعات اسلامی بہ لغات واصطلاحات یک دیگر آشنائی و معلومات کامل حاصل کردند ومشکلاتیکہ در مسائل افہام وتفہیم موجود بود بتدریج از بین رفت۔ بنابرآن حضرت عثمانؓ از جملہ لغات سبعہ عربی لغات قبیلۂ قریش راکہ افصح سایر لغات ہائے عربی بودہ ودر عین حال قریش اشرف طوایف اعراب محسوب میگردید در مصحف باقی گذاشتہ کہ حضرت جبریل در ہر ماہ مبارک رمضان با آنحضرتؐ قرآن را تکرار مینمودند، طوریکہ یک حصہ قرآن را حضرت جبریل تلاوت میفرمود وآنحضرتؐ گوش میدادند وحصہ دیگرے قرآن را آنحضرتؐ قرارت می نمودند وحضرت جبریل گوش میدادند، بالآخر در رمضان سال آخر کہ سال رحلت آنحضرتؐ بود تلاوت قرآن مجید یکبار را بزبان ولغات قریش صورت گرفت، لہذا حضرت عثمانؓ این تکرار قرآن مجید را کہ دو مراتب بلغاتِ قریش صورت گرفتہ بود آنرا از سایر لغات سبعہ عربی ترجیح دادہ در مصحف باقی گذاشتہ واز سائر لغات ہائے سبعہ صرف نظر نمودہ اند در اصل شان نزول قرآن علامہ ابن کثیر در جلد اخیر تفسیر ابن کثیر چنین توضیح میدہند کہ آنحضرتؐ میفرمایند وقتیکہ در معراج بحضور او تعالیٰ مشرف شدم حین مراجعت حضرت میکائیل علیہ السلام بر سر راہ من توقف داشتند ومن اظہار نمودند کہ شما بیک قوم بے علم ودانش مبعوث شدہ اید کہ آنہا لغات مختلف دارند وبزبان ہائے یک دیگر نمی فہمند، بنابر از حضور او تعالیٰ تمنا کنید تا قرآن را بہ لغات طوائف وقبائل مختلف عرب نازل فرمایند وباساس این مشورہ حضرت میکائیل بحضور حق تعالیٰ عرض کردم قرآن مجید را بدو لغات قبول فرمودند باز حضرت میکائیل اظہار داشتند کہ این دو لغات کافی نمی باشد وباین ترتیب ہفت مراتب بحضور حق تعالیٰ مکرر عرض نمودم کہ بالآخرہ بہ لغات سبعہ عربی قبول وشرف نزول فرمود۔ این حدیث شریف نقل بالمعنی میباشد تفصیل بیشتر جمع ونشر قرآن مجید در مکتوب ۸۰ ہمین حصہ مکتوبات قدسی آیات نیز ارقام یافتہ است در آئندہ مطالعہ خواہید نمود۔

Marfat.com

مکتوب پنجاہ و پنجم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالیٰ بہ محبت ایشان استقامت ارزانی فرماید الخ آنحضرتؐ میفرماید، کسے کہ نسبت باہل بیت من محبت بیشتر و محکم تر داشتہ باشد در حین عبور از پل صراط قدم ثابت تر و استوار تر بودہ و از آنجا نخواہد لغزید۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرماید، اظہار مودت ایشان کہ بآن مامور است می نماید الخ یعنی محبت سادات و اہل بیت آنحضرتؐ بجمیع امت و پیروان آنحضرتؐ توصیہ گردیدہ۔ چنانچہ حق تعالیٰ بآنحضرتؐ میفرماید "بگو بہ مردم کہ من بہ تبلیغ قرآن از شما چیزے نمی خواہم و نہ چیزے میگیرم مگر دوستی اقرباے خود را یعنی دوستی اہل بیت نبوت را از شما طلب دارم۔

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید، ظاہر را بظاہر شریعت و باطن را بباطن شریعت کہ عبارت از حقیقت است آراستہ و متزین دارند الخ یعنی حقیقت شریعت عبارت از رسیدن بہ صفت الکلام و شہود، صدق مصداقات تمام قضایاے شرعیہ میباشد کہ بعد از تزکیہ نفس میدہد، اگر انسان از نفس و خواہشات نفس بگذرد بالآخرہ بہ تزکیہ نفس و بکمالات حقیقت شریعت میرسد و از کشاکشِ نفس خلاص می گردد چنانچہ حضرت میرزا مظہر جان جاناں دہلوی علوی مجددی میفرماید۔ بیت

مظہر طلبی گر بجہان منزل راحت — بگذر تو ز خود در پس این پردہ مقام است

آنچہ میفرماید، طریقت آن حقیقت الخ یعنی مراد از حقیقت حقیقت شریعت است کہ وصول

Marfat.com

بہ صفت الکلام و یا صفت العلم او تعالیٰ میباشد زیرا کہ قرآن و شریعت از صفت الکلام و صفت العلم او تعالیٰ نازل شدہ است و قرآن لفظی ظل و اثر کلام نفس است و حقیقتِ قرآن صفت الکلام است و طریقت عبارت از راہِ وصول بحقیقت است الخ۔ یعنی تعمیل اوامر و انتزاع از مناہی راہے است کہ انسان را از صورت شریعت بحقیقت شریعت میرساند۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید، این راہ کہ ما در صدد قطع انیم ہمہ گی ہفت گام است الخ یعنی لطائف ہفت گانہ انسانی دارائے ہفت قدم است، دو قدم آن در عالم خلق است کہ بقالب یعنی عناصر اربعہ و نفس ارتباط دارد و پنج قدم آن بعالم امر مربوط است کہ عبارت از طے نمودن لطائفِ قلب، روح، سر، خفی و اخفی است۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ در بین بندہ و او تعالیٰ ہفتاد ہزار حجاب ہائے ظلمانی و نورانی وجود دارد و بہر قدم ازیں اقدام سبعہ دہ ہزار حجاب از بین میرود یعنی بہر گام ازین گام ہا انسان از خود دور و بہ حق تعالیٰ نزدیک می گردد، چنانچہ حضرت حافظ شیرازی چہ خوب گفتہ

دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی — تا کیمیائے عشق بیابی و زر شوی

و نیز میفرماید۔

میان عاشق و معشوق ہیچ حائل نیست — تو خود حجاب خودی حافظا از میان برخیز

تو از سرائے طبیعت نمی روی بیرون — کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

و آنچہ میفرماید، مشائخ طریقہ نقشبندیہ ابتدا سیر را از عالم امر اختیار نمودہ اند یعنی مشائخ نقشبندیہ بہ تصفیہ قلب تو دی، روح و لطائف دیگرے عالم امر شروع می کنند تا بلطائف جذبہ و عروج پیدا شود و در ضمن این عروج تخلیہ بفضائل و تحلیہ از رزائل بدست آید، درین طریقہ تحلیہ لطائف عالم امر سبب تخلیہ و تزکیہ لطائف عالم خلق میگردد ازیں ناحیہ راہ این طریق از سایر طرق قریب تر است زیرا دیگران عالم خلق را علیحدہ و عالم امر را جداگانہ سیر می نمایند و در طریقہ علیہ نقشبندیہ

Marfat.com

درضمن تصفیہ عالم امر تزکیہ عالم خلق خود بخود صورت میگردد و باین ترتیب منزل این طریق کوتاہ تر میگردد دراین طریق تحلیہ قبل از تخلیہ و در طرق دیگر تخلیہ از تحلیہ مقدم است۔ و آنچہ میفرماید طریق این بزرگواران بعینہ طریق اصحاب کرام رضی اللہ عنہم میباشد الخ یعنی استفادہ طالب این طریق بہ صحبت شیخ مربوط است و بریاضت شاقہ ارتباطی ندارد چنانچہ صحابہ کرام کہ ترقیات شان بہ صحبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بودہ نہ بریاضت۔ در طرق دیگر استفادہ طالب بدون ریاضت زیاد میسر نمی گردد۔ و آنچہ میفرماید درک دیگران چہ طور خواہد گنجید الخ یعنی دیگران را وصل مطلق میسر است و نقشبندیان را وصل عریان، وصل مطلق آنست کہ حجاب ہای ظلمانی مرفوع و حجاب ہای نورانی ہنوز از بین نرفتہ باشد و وصل عریان آنست کہ از صفات و شیونات و اعتبارات کہ حجاب ہای نورانی است ہیچ حایلے درمیان نماند۔ بیت

حسنِ تو مرا کرد چنان زیر و زبر کز خال و خط و زلف تو ام نیست خبر

مکتوب پنجاہ و نہم

حضرت امام میفرماید، علم و عمل و اخلاص الخ، یعنی شریعت دارای اجزائے ثلاثہ است کہ عبارت از علم، عمل و اخلاص می باشد۔ اخلاص دو نوع است یکے صورتِ اخلاص و دیگرے حقیقتِ اخلاص میباشد۔ (۱) حقیقتِ اخلاص آن است کہ در تمام اعمال حرکات و سکنات انسان اخلاص بدون ہیچ گونہ تکلیف میسر گردد و این مرحلہ مربوط بہ تزکیہ نفس است کہ سالک از تعمیل اوامر شرعیہ محفوظ میگردد۔ (۲) صورت اخلاص آنست کہ بعض اعمال شریعت بروے تکلف و بعضا بدون تکلف اجرا گردد۔ بعد از تزکیہ نفس کمال اخلاص دست می دہد۔ زیرا کہ وجود نفس امارہ مانع کمال اخلاص بودہ و زوال امارگی آن سبب کمال اخلاص میگردد۔

و آنچہ میفرماید، خوش بختی است برائے کسے کہ بمتابعت علمائے اہل سنت توفیق یافتہ باشد و ویل و ہلاک است برائے کسیکہ مخالف اہل سنت بودہ باشد و از آنہا کنارہ گرفتہ باشد و اصول آنہا را ترک کردہ باشد و از زمرۂ ایشان خارج شدہ باشد الخ یعنی معتزلہ و روافض و خوارج کسانیکہ از

Marfat.com

جماعہ اہل سنت خارج شدہ اند گمراہان اند۔ چنانچہ خوارج از محبت اہلبیت و دوستی اولاد بی بی فاطمہؓ و از شفاعت آنحضرتؐ انگار دارند، لہذا از خیر و برکت زیادیکہ نصیب اہل سنت است بے نصیب و محروم ماندہ اند و روافض اصحاب کرامؓ را بہ بدی یاد می کنند و معتزلہ از طریق اصحاب کرامؓ کنارہ شدہ اند۔

و آنچہ میفرماید، مناسب است کہ دانستہ شود کہ انکار از بعض صحابہ کرامؓ انکار از ہمگی شان نیباشد الخ زیرا کہ شخص کہ از اصحاب کرام انکار نمودہ است در حقیقت از فضیلت آنحضرتؐ منکر است و اگر بفضیلت صحبت آنحضرتؐ احترام قائل شوند از صحابی نیز انکار نمی ورزند و با آنہا بغض نمی داشتہ باشد و آنہا را مطعون نمیدانند۔

مکتوب شصتم

حضرت امام میفرماید، یاد کرد در طریقت است و یاد داشت در حقیقت الخ یعنی در طریقت کہ سالک ہنوز بہ نسیان ماسوی نرسیدہ است در مقام یاد کرد بودہ و بتکلف میباشد و در مقام حقیقت کہ مقام یاد داشت و دوام حضور است از مراحل تکلف و تصنع گذشتہ است و بدون تکلف مطلوب مقدس مشہود می گردد، خلاصہ برائے بندی ذاکر و متوجہ دوام نگرانی بتکلف موجود است کہ بتکلف متوجہ عالم وجوب میباشد و برائے منتہیان توجہ عالم وجوب بدون تکلف میسر است و دوام حضور می باشد۔ دوام نگرانی دیگر و دوام حضور چیز دیگر است، دوام نگرانی توجہ قلب است بہ عالم وجوب و دوام حضور رسیدن بہ مراتب وجوب است

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید، استعداد شما را بطریق ایشان مناسبت کمتر است الخ یعنی مشائخ مستعد استعداد طالب را میدانند کہ طالب بکدام مشرب است بلندترین استعداد، استعداد محمدی المشرب میباشد۔ بنابر آن اگر مرشد و مسترشد در استعداد اختلاف داشتہ باشند دراں صورت افادہ و استفادہ

Marfat.com

کمتر میباشد واگر متحد المشرب باشند دراں صورت افادہ واستفادہ خوب تر میباشد امام مرشد محمدی المشرب تمام استعدادہا را تربیہ کردہ میتواند۔ زیراکہ او جامع است ومبدأ فیض او متضمن مبادی تمام مشارب است۔

مکتوب شصت ودوم

حضرت امام میفرماید طریق وصول دو جزو دارد جذبہ وسلوک تصفیہ وتزکیہ الخ یعنی جذبہ و تصفیہ مرادف میباشند تصفیہ عبارت از صفائی وتوجہ عالم امر است بعالم وجوب، تزکیہ عبارت از تطہیر وتوجہ عالم خلق است بطرف وجوب ویا بعبارہ دیگر تصفیہ عبارت از تحلیہ وزیوردار شدن است بفضائل وکمالات وتجلیات عالم وجوب وتزکیہ عبارت از تخلیہ از رزائل است۔ باید دانست کہ تصفیہ را در عالم امر وتزکیہ را در عالم خلق استعمال می نمایند، زیراکہ عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ واگر غباری از مجاورت عالم خلق وخصوصاً از ہمسائگی نفس امارہ تاریکی وغباری کہ بآئینہ عالم امر نشستہ باشد بتصفیہ نیازمند است عالم خلق خصوصاً نفس ظلمانی کہ در خلقت وطبیعت آن نفس امارہ مخالفت احکام الٰہی موجود است ودر ذات خود نجس است لہذا تزکیہ وتطہیر بکار دارد تا از مخالفت بمتابعت آوردہ شود۔ چنانچہ فقہائے کرام جلد حمار را ذریعہ اش دارون تزکیہ میگویند وآنرا قابل جواز صلوات میدانند نفس نیز بعد از تزکیہ از دشمن حق سبحانہ بدوستی او تعالی مبدل می گردد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است یکے جذبہ بدایت است ودیگرے جذبہ نہایت جذبہ بدایت خاصہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ میباشد کہ در حین انابت سالک واشتغال بذکر او تعالی جذبہ دست میدہد واین جذبہ از صدقہ وخیرات حضرت خواجہ بزرگ سید بہاء الدین بلاگردان می باشد کہ بہ منتسبین شان نثار کردہ اند واین جذبہ اگرچہ طالب را بعالم وجوب نمی رساند بلکہ بمقامات عالیہ میرساند اما مسالک سلوک را سہولت می بخشد، جذبہ نہایت در مقام مطرق موجود است، وقتیکہ سالک باسم مربی ومبدأ فیض خود میرسد دراں وقت تنفس او تزکیہ وتنزول می کند وروح او در عروج می ماند۔ خلاصہ جذبہ کہ بمقامات وجوب میرساند وروح را بعد از تنزول نفس عروجات می دہد ہمیں جذبہ نہایت است زیراکہ جذبہ تنہا

Marfat.com

خاصہ روح است و در جذبہ بدایت نفس و روح و قلب ہمہ منجذب و یکجا عروج می نمایند و در جذبہ نہایت تنہا روح عروج می کند و بس۔

سوال: وقتیکہ سالک منتہی گردد و کارِ او تمام شود و یا سمِ مربی خود می رسد بہ جذبہ چہ ضرورت خواہد داشت؟

جواب: منتہی آں را گویند کہ بمبدأ فیض خود رسیدہ باشد و باقی مراتب وجوب ہنوز در پیش است و رسیدن بذاتِ مقدس تا ہنوز کجاست۔ مصرعہ "تا یار کہ را خواہد و میلش بہ کہ باشد" مکتوب نمبر ۶۳ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب شصت و چہارم

حضرت امام میفرماید در ہمین جہان کہ روح بمقام جسم نزول نمودہ الخ یعنی عالم ارواح قبل از تخلیق بدن و قبل تخلیق عالم اجساد خلق گردیدہ علامہ ملا علی قاری ہروی مینویسد کہ روح مدت چہار لک سال قبل از عالم تخلیق گردیدہ و خود بخود متوجہ عالم قدس بودہ است از ینکہ رسیدن بعالم قدس مربوط بمجاہدہ و مقابلہ میباشد و امور مجاہدہ بدون وجود مقابل امکان پذیر نمیباشد لہذا آن روح را در جسم انسانی تنزل دادہ بمقابلہ و مجاہدہ نفس امارہ کہ ضد آن میباشد مامور ساخت سعادتمندان باین نعمت مجاہدہ مشرف گردیدہ عالم جسمانی و روحانی شان را در راہ ارتقا و وصول بحقیقت و معرفت امتیاز بخشیدہ اند کسانیکہ روح شان گرفتار خواہشات نفس امارہ گردیدہ و بعلایق جسمانی خود باقی ماندہ اند ازین نعمت مجاہدہ و ارتقائی روحی و جسمی خویش محروم و بے نصیب گردیدہ اند و وطن اصلی روح خود را فراموش کردہ اند۔ حضرت شاہ شرف قلندر با این چنیں روح خطاب نمودہ میفرماید:

چندی باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدر اے بے حیا

مکتوب شصت و پنجم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، در سلطنت پیشین عنادے بدین مصطفوی مفہوم می شد سلطنت پیشین عبارت از وقت اکبر است۔ وانچہ میفرماید محبت طبعی و عزیزی کہ بواسطہ مناسبت فطری است الخ یعنی انسان ہا دارائے مشارب مختلفہ می باشند و بعض آنہا اشتراک مشارب داشتہ میباشند دربارہ مشارب درچند جاہ تذکراتی بعمل آمدہ دریں جا حاجت بشرح نیست، آنحضرتؐ میفرماید کہ ارواح جنود مجندہ است ہمان روحی کہ در عالم ارواح بروح دیگر محبت نمودہ باشد دریں عالم نیز باہم محبت خواہد داشت و روحیکہ دراں عالم از روح دیگر نفرت داشتہ باشد دریں عالم نیز از یک دیگر نفرت خواہد داشت خلاصہ محبت فقیر باشما دلیل مناسبت فطری ما و شماست۔

مکتوب شصت و ششم

حضرت امام میفرماید، این طریق بعینہ طریق اصحاب کرام است یعنی این طریق بہ نسبت طرق دیگر بطریق اصحاب کرام مناسبت بیشتر دارد۔ زیرا کہ ترقیات صحابہ کرام مربوط باتباع سنت و صحبت آنحضرتؐ بودہ و ترقیات طالبان این طریق نیز مربوط باتباع سنت و صحبت مرشد می باشد و بریاضت شاقہ ارتباطی ندارد و ترقیات طرق دیگر مربوط بریاضت است۔ وآنچہ میفرماید از کمال فضل در آغاز شروع انجام ارزانی دارند الخ یعنی حق تعالیٰ از کمال فضل خود بہ نقشبندیان در ابتداء نمونہ انتہا را عنایت فرمودہ چنانچہ جذبہ کہ در طرق دیگر در انتہا و در سیر فی اللہ می باشد دریں طریق در ابتدا و در سیر فی الاشیاء دست میدہد مکاتیب ۶۷ و ۶۸ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید بلکہ گشت الخ یعنی حضرت امام دریں جا از کشف خود اظہار فرمودہ است وآنچہ میفرماید، چناں تصور فرمایند کہ این انابت بدست درویش از درویشان واقع شدہ است مترصد ثمرات آن باشد الخ یعنی بدست این فقیر باین عبارت از کمال فقر و منصب مجددیت شان اظہار فرمودہ اند۔

Marfat.com

مکتوب ہفتادم

حضرت امام میفرماید ہمچنانکہ جامعیت سبب قرب وتکریم وتفصیل است، سبب بعد وتجہیل نیز ہماں جامعیت است الخ یعنی انسان دارائے اجزائے دہ گانہ ولطائف عشرہ میباشد واین جامعیت ہم سبب تکریم وتفصیل انسانی است وہم سبب بعد وحرمان اوزیرا آئینہ استعداد انسان نسبت بہ سائر مخلوقات کامل تر واتم تر میباشد یعنی انسان قابل تجلیات اسماء وصفات اوتعالی بلکہ لایق تجلیات ذاتیہ او تعالی میباشد وغیر از انسان ہیچ مخلوقی مانند انسان آئینہ کامل ندارد ونیز ہمیں جامعیت انسان است کہ سبب بعد ودوری انسان میشود، زیرا ہر جزاز اجزائے انسانی مقتضی چیزے وخواہش امرے را می نماید، چنانچہ دیدہ میشود کہ انسان بواسطہ کثرت اجزائے خود بیشتر مقتضی انواع مرغوبات میباشد از قبیل خوراک، پوشاک، فرش وظروف وغیرہ وحیوانات دیگر مانند انسان خواہشات متنوعہ ندارند چنانچہ بعضی حیوانات صرف بخاک وبرخی صرف بہ علف وبعض صرف باب اکتفا کردہ است واگر انسان ازیں سقر غفلت باز نگردد وطن اصلی روحانیت خود را بیاد نیاورد پس جائے تاسف خواہد بود، واگر عنایت ازلی سبقت نماید وطرف عالم قدس رجوع کند زہے سعادت کہ از بلایک ہم سبقت بنماید وتجلیات اوتعالیٰ در آئینہ او منعکس میگردد چنانچہ عارفی میفرماید۔ بیت

گر نگردد باز مسکین زین سقر نیست از وے ہیچ کس محروم تر

ونیز میفرماید۔ بیت

قدسیاں را عشق ہست و درد نیست دردرا جز آدمی درخورد نیست

وآنچہ میفرماید، اگر حقیقت نیت میسر نشود بتکلف خود را باین نیت باید آورد الخ یعنی تا نفس تزکیہ نگردیدہ تکلف موجود است وبعد از تزکیہ نفس حقیقت نیت دست میدہد۔ آنحضرتؒ میفرماید "اگر گریان نمی کنید وگریان شما نمی آید گریاں تکلفی نمائید" یعنی در وقت دعا تضرع نمائید اگر گریان شما نمی آید بتکلف خود را بگریانید۔ خلاصہ اینکہ تا رسیدن بحقیقتِ نیت از صورت نیت کار گرفتہ شود۔

Marfat.com

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید، کہ تصفیہ و تزکیہ ادائے شکر است الخ یعنی تصفیہ عبارت از مصفی نمودن لطائف عالم امر است و تزکیہ عبارت از تطہیر لطائف عالم خلق می باشد یعنی لطائف عالم امر در ذات خود نورانی بودہ و اگر غبارے از مجاورت لطائف عالم خلق بروی آن نشستہ باشد آنرا تصفیہ باید نمود۔ لطائف عالم خلق ذاتاً مکدر بودہ بہ تزکیہ و تطہیر نیاز مند است۔ خلاصہ اینکہ باید انسان تمام اجزائے خود را از گرفتاری ماسوی فارغ و بمحبت و بندگی واجب تعالیٰ وادار و مشغول سازد و این است معنائے شکر۔ زیرا کہ صرف تمام قوائے انسانی در خدمت و بندگی او تعالیٰ شکر است۔ بیت

بعد ازیں دست من و دامن دوست — بعد ازیں گوش من و حلقۂ یار
بے غم و درد تو صد حیف ز عمرے کہ گذشت — پیش ازیں کاش گرفتار غمت می بودم

حضرت عالمگیر از نزد نواب مکرم خاں پرسید کہ نواب صاحب شما چند سالہ می باشید؟ در جواب عرض نمود کہ چہار سالہ می باشم، عالمگیر از روے تعجب گفت، نواب صاحب چہ میگوئید؟ فرمود عمر ہمان ست کہ بخدمت حضرت عروۃ الوثقیٰ گذشت باقی بعمر حساب نیست، نواب مکرم خاں از خلفائے حضرت عروۃ الوثقیٰ بودہ ۔ مکتوب ہفتاد و دوم حاجت بشرح نمی باشد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام بہ مخلص خود نصیحت میفرمایند، و از بلندی استعداد او خبر میدہند۔

تبصرہ: انسان ہا در استعداد خود متفاوت اند یعنی بعض محمدی المشرب و برخی آدمی المشرب و بعضیہا نوحی المشرب و ابراہیمی المشرب، موسوی المشرب و عیسوی المشرب بیباشند و اولیاء کرام بر روے فراست خداداد کہ حق تعالیٰ بایشاں عنایت فرمودہ است استعداد طالبان را میدانند و در حدیث آمدہ است کہ مردم مانند خزائن اند بعض خزانہ طلا و بعض فضہ اند، یعنی استعدادہا متفاوت میباشد۔

بیت گرچہ سیم و زر ز سنگ آید ہمی — در ہمہ سنگی نباشد زر ہمی

Marfat.com

مکتوب ہفتاد و چہارم

حضرت امام بمحبت فقرا ترغیب و تشویق میفرمایند چنانچہ در حدیث شریف ارشاد است کہ اللھم ارزقنا حبك وحب من یحبك۔ وحق سبحانہ میفرماید وکونوا مع الصادقین۔ آنحضرت م با آنکہ سردار محبوبان است بمحبت و معیت دوستان خدا مامور گردیدہ اند غافلان را می فہمانند کہ محبت دوستان او تعالی یک امر مہم واز نعمت ہای خداوندی ست حضرت امام از خطاب لفظ شہنشاہ خود را دور دانستہ اند و متابعت و بندگی و خاکساری حضرت امام نیز درین مکتوب شریف وضاحت کامل دارد۔ چنانچہ حضرت امام درین مکتوب میرزا بدیع الزمان را از نوشتن لفظ خدیو ممنوع میفرماید و میفرمایند کہ این صفت پادشاہی دنیا و آخرت خاصہ واجب الوجود است الخ یعنی پادشاہ و مالک دو جہان بدون از حق تعالی کسی دیگر شدہ نمیتواند مناسب نبودہ کہ مرا بنام خدیو نشانتین یاد کردہ اید۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ از نزد حق سبحانہ تعالی او تعالی را باید طلبید و بوسیلہ شیخ یا بدون وسیلہ معرفت او تعالی را طلب یاد کرد الخ۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبد اللہ انصار از بزرگی نقل میفرماید کہ میگفت الٰہی مردم از تو حاجات ہا میخواہند و من آمدہ ام از تو ترا میخواہم یعنی قرب ترا میخواہم حقیقت آنست کہ اگر رضاے حق تعالی نصیب کسے گردد ہمہ چیز از وست۔ بیت

گر از و گشتی ہمہ چیز از تو گشت ور از و گشتی ہمہ چیز از تو گشت

حضرت امام میفرماید کہ قبلہ توجہ را متعدد ساختن خود را در تفرقہ انداختن است یعنی اگر مرید خاص و تنہا متوجہ مرشد خود باشد قابل توجہ شیخ مقتدا واقع میگردد و اگر توجہ او پراگندہ باشد از التفات شیخ محروم است محبت یک رشتہ باطنی ست کہ ہر آن بقلب شیخ مقتدا رسیدہ او را بخود ملتفت و مایل میگرداند و نیز درین مکتوب حضرت امام از کشف شان اظہار فرمودہ اند کہ سالم و غانم ازین سفر مراجعت خواہی کرد

Marfat.com

گمان میرود کہ این سفر سفر جہاد است۔

تبصرہ: وصول بدون وسیلہ معاملہ محبوبان است کہ فضل او تعالیٰ متکفل رسانیدن انہاست چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید ہر شرطے و ادبے کہ در کار شود حق تعالیٰ بآنہا تعلیم خواہد داد ویا ایشان را بہ کدام شیخی رہنمونی خواہد فرمود۔ ذٰلك فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ اما محبان بہ وسیلہ محتاج می باشند۔ ع

کار پاکان را قیاس از خود مگیر

مکتوب ہفتاد و ششم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ندارد صرف یک حدیث مبارک تشریح میگردد آنحضرتؐ میفرماید لا یزال طائفۃ من امتی ظاہرین علی الحق الخ علمائے کرام در ترجمہ این حدیث شریف دو نظریہ دادہ اند بعضے غلبہ را بہ سیف و شمشیر تعبیر کردہ اند و برخی غلبہ را بحجت و دلیل تفسیر نمودہ اند کہ اسلام از حیث دلیل و حجت بتمام طوائف عالم غالب است و ہیچ طائفہ در مقابل اسلام اقامہ دلیل کردہ نمی تواند اما در صحیح نسائی شریف لفظ مقاتلہ صادر گردیدہ و آنحضرتؐ فرمودہ اند لا یزال طائفۃ من امتی یقاتلون علی ہذا الدین ازیں حدیث شریف غلبہ سیف نیز معلوم میشود اما چیزیکہ قابل بحث دیدہ میشود این است کہ قرآن و حفاظت این دین بواسطہ شمشیر نصیب کدام قوم و قبائل خواہد بود صراحت ندارد عدہ از بے خردان ادعا می نمایند کہ ما ہمیشہ غالب ہستیم و مسلمانی محفوظ است و دلیل شان این است کہ میگویند کہ حق تعالیٰ حفاظت کلام شریف را کہ بآن ایمان آوردہ ایم وعدہ دادہ است بنا بر آن قرآن کریم کہ مومن بہ ماست محفوظ بودہ و ما ہم ہمیشہ غالب خواہیم بود اما این قدر فکر نکردہ اند کہ حفاظت قرآن مجید یا غلبہ اسلام بیک قوم و یا بکدام مملکت معین منحصر و محدود نیست یعنی قدرت و غلبہ اسلام وابستہ بہ عقیدہ راسخ و پابندی بہ محتویات قرآن است و بس۔ ہر ملت و اجتماعیکہ دارای چنیں اوصاف و عقیدہ باشد قدرت و غلبہ نیز نصیب ایشان خواہد بود والا از ادعای لفظی و عقیدہ سست راہ نجات و کامیابی بہ ہیچ قوم و ملت دست نخواہد داد و احتمال دارد کہ قرآن کریم ہمیشہ محفوظ و مروج بودہ باشد

Marfat.com

اما کسانیکہ باحکام آں پیروی نداشتہ باشند آنہا در وطن آنہا از انوار قرآن محروم خواہند شد پس محفوظیت قرآن دلیل اسلامیت و مصونیت ہیچ قوم وملت معین نمی گردد و معلوم نیست کہ قرآن کریم در کجا باقی خواہد بود۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

حضرت امام میفرماید، عبادت او تعالیٰ وقتی میسر می شود کہ از بندگی تمام ماسوی آزاد شدہ قبلہ توجہ جز ذات احدیت ہیچ نماند و انعام و ایلام او تعالیٰ مساوی گردد و سالک بمحبت ذاتیہ مشرف شود الخ یعنی عبادت اگر از برائے نجات از ایلام و حصول انعام و محبت نفسانی صورت بگیرد این عبادت ناقص گفتہ میشود زیرا کہ این نوع عبادت در حقیقت برائے نجات نفس صورت گرفتہ است، اما از آنجا کہ بواسطہ حصول ولایت خاصہ محمدیہ بفنائے مطلق مشرف گردد و عروج سالک بذات بلا کیف او تعالیٰ بر سد آنگاہ بندگی خالص نصیب او میگردد و عبادت او خاص برضائے حق تعالیٰ صورت میکرد۔ باید دانست کہ مرغوب دانستن ایلام خاصہ بعض محبوبان است ہر کس باین مقام نمی رسد۔ بنا بر آن در ین مرحلہ انعام و ایلام ہر دو را یکساں می پندارد۔ حضرت امام میفرماید شریعت ہر نبی مناسب ولایت اوست الخ یعنی چوں ولایت آنحضرتؐ بلند ترین ولایات انبیائے عظام است، لہذا قرآن حمید افضل ترین و جامع ترین کتب سماوی ست و آنچہ میفرماید لہذا گفتہ اند ولایت نبی افضل است از نبوت او حضرت امام این عبارت را از بیان اولیائے دیگر نوشتہ اند، یعنی کسانیکہ بکمالات نبوت انبیائے عظام نرسیدہ اند و از ان کمالات بہرہ و معلوماتی ندارند بنا بر ان ولایت انبیائے عظام را از نبوت شان بہتر میدانند اما کسانیکہ بکمالات نبوت رسیدہ اند ولایت انبیاء را زینہ نبوت شان یافتہ اند۔ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب نود و پنجم این دفتر مکتوبات قدسی آیات مطالعہ گردد۔

حضرت امام مکرر میفرماید کہ ولایت اولیائے کرام تعلق بظلال صفات او تعالیٰ داشتہ و ولایت انبیائے عظام بہ خود صفات ارتباط دارد و ولایات ملائا علیٰ بشیونات ذاتیہ او تعالیٰ مربوط است اما نبوت انبیاء بمعرفت ذات او تعالیٰ ممتاز است و تمام ولایات از وصول آن مرتبہ مقدسہ

Marfat.com

قاصر اند واز ین تشریحات واضح گردید کہ مقام نبوت عالی ترین مقامات است و مقام ولایات بآن مقام قابل مقایسہ نیست وکسانیکہ مقام ولایت را از مقام نبوت عالی تر گفتہ اند از نارسائی شان میباشد وبس، واگر بکمالات نبوت میرسیدند آنگاہ چنیں چیزہا نمی گفتند۔ مصرع چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام درین مکتوب شریف لطافت فرمودہ واز سفر ظاہری و مکانی بہ سفر سلوکے انتقال فرمودہ و میفرماید کسانے را کہ حق تعالیٰ میرساند بعد از جذبہ اولی بجذبۂ ثانی و سیر انفسی میرساند و درین فرمودہ حضرت امام دو تعبیر موجود است یکے تعبیر ظاہری ست و دیگرے تعبیر باطنی و معنوی۔

(۱) تعبیر ظاہری عبارت از سفر دہلی و آگرہ بودہ۔

(۲) تعبیر معنوی آن عبارت از سیر آفاقی و انفسی میباشد — سیر دو نوع است یکے سیر آفاقی و دیگرے انفسی است۔ سیر آفاقی عبارت از مشاہدات انوار و تجلیات است در بیرون وجود سالک چنانچہ در عالم مثال و یا در زمین و آسمان وغیرہ و بعبارہ دیگر سیر آفاقی عبارت از ترک محبت ماسوی و ترک امتعہ دنیاوی است و از یاد بردن و فراموشی ماسوی است۔ (۲) سیر انفسی عبارت از گذشتن سالک است از محبت نفس خود و مشاہدات انوار و تجلیات و علایم قدرت حق تعالیٰ است در وجود خویش و از خلق سیئہ بخلق حسنہ رفتن است۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید: وفی انفسکم افلا تبصرون۔ ایجاد دقیقہ است۔ باید دانست کہ جذبہ را مرادف سیر انفسی و سلوک را مرادف سیر آفاقی میدانند و نیز میفرماید کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ شریف جذبہ بر سلوک مقدم است و حالانکہ حضرت امام در مکتوب چہاردہم میفرماید کہ آن معرفت در آفاق بودہ و این معرفت در انفس میباشد

سوال: ازین عبارت صراحتاً معلوم میشود کہ سیر آفاقی درین طریقہ عالیہ نیز مقدم است یعنی از فرمایشات حضرات نقشبندیہ معلوم میگردد کہ درین طریق سیر انفسی مقدم است نسبت سیر آفاقی و از فرمودہ حضرت امام معلوم شدہ کہ سیر آفاقی مقدم است بر سیر انفسی و فرمایشات فوق متضاد

Marfat.com

دیدہ میشود علت آنچہ خواہد بود؟

جواب: آنچہ گفتہ اند کہ در نقشبندیہ جذبہ مقدم است، مراد جذبہ بدایت است و آنچہ گفتہ اند کہ جذبہ مرادف سیر انفسی است جذبہ ثانی بیباشد نہ جذبہ اولی جذبہ اولی از سیر آفاقی مقدم است و جذبۂ ثانی کہ مرادف سیر انفسی است از سیر آفاقی موخر بیباشد جذبہ اولی صورت جذبہ است نہ عین جذبہ، ازین سبب حضرت امام میفرماید کہ چاشنی و یک نمونہ از سیر انفسی درین طریق در ابتداء دست میدہد الخ، یعنی نمونہ جذبہ در ابتدا دست میدہد نہ عین جذبہ و جذبہ کہ مرادف سیر انفسی است از سیر آفاقی موخر بودہ کہ در سیر فی اللہ دست میدہد و درین مکتوب نیز تصریح بآن بیباشد کہ سیر آفاقی نسبت بسیر انفسی درین طریقہ ہم مقدم واقع شدہ است و در بعضی رسالہ ہای بزرگان دیدہ شدہ است تا کہ سیر سالک در ممکنات است یعنی تا بعرش سیر آفاقی است و بعد ازاں سیر یکہ در عالم ارواح و اسماء و صفات است سیر فی اللہ و سیر انفسی است۔

مکتوب ہفتاد و ہم

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرتؐ جامع جمیع کمالات اسمائی و صفاتی است و مظہر جمیع صفات کتابیکہ بروے نازل شدہ خلاصہ جمیع کتب سماوی ست و شرائع و احکامیکہ با آنحضرتؐ نازل شدہ زبدہ و خلاصہ جمیع کتب ما تقدم است الخ یعنی در وجود آنحضرتؐ ظہور تمام صفات عالیہ و کاملہ موجود بودہ ولے سایر انبیاے عظام دارائے چنیں اوصاف جامع نمی باشند بنا بر آن نہایت عروج عارفان غیر محمدی المشربان کہ بمشارب انبیاے دیگر اند تا بمقام خفی بودہ و نہایت عروج محمدی المشربان تا بمقام اخفی است و قتیکہ عارف از تعلقات ماسوی رہائی یافتہ و از حجت اغیار بگذرد دراں صورت مظہر کمالات وجوبی میگردد، بعضے عرفا مظہر کمالات عالیہ و بعضے شان مظہر کمالات کاملہ میگردند یعنی عرفا در انوار و مراتب شان و ہکذا در مشارب شان متفاوت بودہ و یکسان نمی باشند یعنی سردار دو عالم مظہر صفت العلم و شان العلم است کہ از صفات دیگر فوق تر است و صفت حیات خود مربی عالم نمیباشد۔

Marfat.com

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرمایدکہ قرآن کریم رایک یک آیت ویا دو دو آیت از ہر صحابی گرفتہ جمع ساختہ اند۔

سوال: قرآن کریم متواتر بودہ طرف اطمینان وایقان جمیع امتان آنحضرتؐ میباشد واگر مطابق تذکر فوق یک یک آیت ویا دو دو آیت از ہر صحابی گرفتہ شد وباین ترتیب جمع آوری قرآن صورت گرفتہ باشد درین صورت قرآن چگونہ متواتر گفتہ خواہد شد۔

جواب: این یک یک آیہ ویا دو دو آیات کہ از ہر صحابی گرفتہ شدہ است تفصیل آن باین ترتیب میباشد کہ این یک یک آیہ ویا دو دو آیاتی راکہ بعضے صحابہ کرام بیاد داشتہ اند ودیگران بخاطر نداشتہ اند اما وقتیکہ در محضر کافہ صحابہ این آیات کریمہ قرارت شدہ بعد ازان بخاطر ہمگی شان آمدہ علی الاتفاق آنرا تائید وتصدیق فرمودہ اند ومعنای متواتر ہمین بودہ کہ عرض شد یعنی ہمگی صحابہ کرامؓ فرمودہ اند کہ ما از آنحضرتؐ شنیدہ ایم اگرچہ بیاد ما نماندہ بود۔

حضرت امام میفرمایند کہ جامع قرآن فی الحقیقت حضرت صدیقؓ وحضرت فاروقؓ اند الخ یعنی این موضوع را تفسیر ابن کثیر در جلد آخر خود چنان شرح میدہد کہ قرآن مجید را حضرت صدیقؓ باساس خواہش حضرت فاروقؓ جمع آوری نمودہ اند ولے قرآن مجید دران وقت بہ لغات سبعہ عربی یعنی بلغات ہائے قریش ہوازن بنی تمیم وبنی ثقیف وغیرہ بودہ واین لغات سبعہ تا بدورۂ خلافت حضرت عثمانؓ ادامہ داشت بالآخرہ در زمان خلافت سیدنا عثمانؓ چون رقبہ اسلام وسعت یافتہ بود در ہنگام کدام غزوہ کافہ مسلمین در یک مرکز اجتماع ورزیدہ بودند، ہر کدام یعنی ہر قبیلۂ از قبائل عمدہ اعراب قرارت یک دیگر را غلط می پنداشتند چنانچہ این اختلافات در زمان حیات آنحضرتؐ نیز بواسطہ بے خبری بعض قبائل اعراب از لغات سبعہ عربی رخ داده بود۔ بنا بر آں ہر کدام از صحابی کرام بہر قبیلہ اعراب کہ منسوب بودند غرض صحت ورفع اشتباہ شان بحضور مبارک آنحضرتؐ مشرف وبزبان قبیلہ خود قرارت می نمودند وآنحضرتؐ بجواب ہر کدام شان کہ بلغات سبعہ آشنائی نداشتند میفرمودند کہ ھکذا انزل

Marfat.com

وبایں ترتیب قرارت ہر کدام از صحابی کرام را بہر قبیلہ کہ منسوب بودند صحیح وانمودہ ساختند ابن کثیر می نویسد کہ آنحضرت ﷺ میفرماید کہ حضرت میکائیل درین مورد با من کہ کمک زیاد نموده است چنانچہ در شب معراج بمن مشورہ دادند شما بیک قوم بے علم ودانش مبعوث شدہ اید کہ بقبائل متعدد منقسم میباشند وہر کدام دارائے لغات ہائے جداگانہ میباشد وبہ لغات ہائے یک دیگر آشنائی ندارند لہذا شما بحضور ذات اقدس عرض وخواہش کنید تا قرآن کریم نیز بہ لغات طوائف مختلفہ اعراب نازل شود بنابران بحضور حق تعالیٰ عرض کردم بالاثر نزول قرآن بدو لغات عربی قبول گردید وباز حضرت میکائیل فرمودند کہ این دو لغات کافی نیست بنابر آن مکرر بحضور حق تعالیٰ عرض شد تا اینکہ نزول قرآن بلغات سبعہ عربی نازل شد۔ در زمان خلافت حضرت عثمان رض این اختلافات مسلمین بیشتر گردیدہ سبب تشویش مسلمانان گردید وبالخاصہ خلیفہ وقت ازین اختلافات مسلمین و طوائف ہفت گانہ اعراب زیادہ مشوش گردیدند۔ زیرا کہ دیدہ شد دران وقت باوجودیکہ قرب عہد نبوت بودہ باہم ہمچو اختلافات بوجود آمد لہذا ہمہ بایں اندیشہ آمدند کہ باید ہر چہ زودتر این اختلافات مرفوع گردد والا خوف آن میرود کہ این اختلافات لغوی وقبیلوی بالآخرہ منجر بیک اختلافات بزرگ تر گردد وہر کدام ازین قبایل مسلمین عرب لغات ہائے خود را صحیح پنداشتہ وقبائل دیگر را حکم تکفیر ننمایند، بنابر آں حضرت عثمان رض قرآن مجید را کہ بلغات سبعہ عربی جمع گردیدہ ودر منزل حضرت بی بی حفصہ رض موجود بود از نزد بی بی صاحبہ خواستہ از جملہ لغات سبعہ عربی لغت قریش را انتخاب وبانتشار قرآن کریم پرداختند کہ قرآن موجودہ عبارت ازہمان قرآن منتشرہ میباشد کہ بلغات قریش انتشار یافتہ است ونسخہ ہائے دیگر یکہ بلغات سبعہ نوشتہ شدہ بود آن را بدقون ساختند ویا در آب انداختہ شد۔

سوال: حضرت عثمان رض از جملہ امتنان آنحضرت ﷺ بحساب میروند یک نفر امت چہ صلاحیت خواہد داشت کہ سایر نسخہ ہائے قرآنی را منسوخ تلاوت قرار دادہ وازان جملہ لغات یک قبیلہ را انتخاب وانتشار نماید۔

جواب: در صحاح ستہ موجود است کہ حضرت جبریل ہر سال در ماہ مبارک رمضان

Marfat.com

تشریف آوردہ بآنحضرتؐ ختم قرآن مینمودند و در سال آخر کہ سال رحلت آنحضرتؐ بودہ ختم قرآن بہ لغات قریش صورت گرفتہ لہذا یکے بواسطہ تکرار ختم قرآن بلغات قریش و دیگر بواسطہ اینکہ ختم آخری کہ در سال رحلت آنحضرتؐ بلغات قریش صورت گرفتہ بود، بنا بران لغات قریش نسخہ باقی گذاشتہ شدہ و انتشار یافت و بتباقی لغات ہائے عربی مدفون و متروک قرار دادہ شد، خلاصہ قرارت آخر حضرت جبریل سبب انتخاب لغات قریش گردیدہ است ناگفتہ نماند کہ در لغات سبعہ اختلاف معنی وجود نداشتہ صرف اختلاف لفظی موجودہ بودہ کہ برائے تفہیم آنہا نازل شدہ بود چنانچہ عہن و صوف کہ معنیٔ آں یک چیز است۔ آنچہ میفرماید نفوس شریفہ ایشان از امارگی نجات یافتہ و باطمینان رسیدہ بود الخ یعنی نفوس بچند چیز تزکیہ می یابد۔

اول، بصحبت بزرگان کہ نفوس قدسیہ داشتہ باشند۔

دوم: بواسطہ ریاضت کہ شریعت نبوی امر کردہ باشد۔

سوم: بواسطہ موہبت و عنایت الٰہی چنانچہ در بارہ بعض مجذوبان و محبوبان بمشاہدہ میرسد۔

تبصرہ: ریاضت جوگیہ و برہمہ سبب صفائی نفوس شان میگردد اما سبب تزکیہ نمی گردد بدلیل اینکہ ریاضت این طائفہ ہا بر روے متابعت شریعت نمی باشد۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید صفائی نفس بمانند زر اندودن نجاست است در غلاف زر تزکیہ نفس تطہیر نفس است چنانچہ بعمل کیمیا مس را طلا میگرداند۔ صفائی نفس سبب کشوفات کونیہ میگردد، ولے از کشوفات الٰہیہ و قدسیہ بہرہ ندارد۔ تزکیہ نفس سبب کشوفات قدسیہ و امور اخرویہ میگردد۔

مکتوب ہشتاد و یکم

حضرت امام میفرماید کہ در ابتداء پادشاہت اگر مسلمانی رواج یابد الخ یعنی مراد شان دورہ سلطان جہانگیر است۔ حضرت امامؒ این مکتوب از ضعف و زبونی اسلام شکایت می نمایند، زیرا کہ در وقت اکبر رسوم کفر رائج و شعائر اسلامی روبانحطاط آوردہ بود چنانچہ ذبح بقر ممنوع قرار دادہ شدہ بود

Marfat.com

وہکذا اگر فتن زنان مشرکین نیز یک امر عادی بشمار میرفت۔ واکبر بسیارے از رسومات ہنود را ترویج کردہ بود ویک مسلک جدید را بنام دین الٰہی رواج کردہ بود کہ یک جزء آن از مذہب یہود و دیگر آن از مذہب مجوس وغیرہ بود

مکتوب ہشتاد و دوم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالیٰ ہمواره با خود دارد و بغیر خود نگذارد الخ یعنی حق تعالیٰ شما را ہمیشہ و بایتمام قوی و لطائف تان با خود داشتہ باشد۔ و آنچہ میفرماید، انچہ بر ما و شما لازم است سلامتی قلب است از ماسوی حق تعالیٰ الخ یعنی فناکہ عبارت از نسیان ماسوی است برائے سلامتی قلب یک امر ضروری و لازمی است۔ آنچہ میفرماید کہ اگر غیر را بہ تکلف در دل بگذرانند ہرگز نگذرد الخ یعنی تاکہ سالک در عروج است از ماسوی فارغ و تمام ماسوی را فراموش کردہ است و در حین نزول و پس از ماسوی باخبر میگردد و این خبرداری و آگاہی او از ماسوی سبب گرفتاری او نمیشود، زیراکہ عروج آویختن قلب او را از عالم مقطوع ساختہ درین مرحلہ اگرچہ عارف در عالم است ولے بے عالم است، زیراکہ در وقت نزول حجب مرتفعہ باز عود نمیکند قلب نوری از عالم امر و لامکانی بودہ قبل از عروج در قفس بدن محبوس بودہ و در عروج صاحب پر و بال گشت لہذا دوبارہ بہمان صفات بشری در قفس بدن محبوس نمیگردد، از اینجا است کہ فرمودہ اند "آمیختہ باش و آویختہ مباش" لہذا روح و نفس سالک بعد از عروج و نزول اگرچہ آمیختہ است اما آویختہ نیست۔ بزرگے میفرماید: بیت

از درون شو آشنا و زیروں بیگانہ وش ۔۔۔ ایں چنیں زیبا روش کم می بود اندر جہاں

از برون در میان بازار و از درون خلوتے است۔ یعنی با وجودیکہ در ظاہر با مردم سروکار آمیختگی داری ولے در باطن با خدا باش، خلوت در انجمن کہ خاصہ نقشبندیہ است عبارت از ہمیں روش و شیوہ شریف است کہ باطن با حق باشد و ظاہر با خلق، چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید "رجال لا تلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ الخ یعنی مومنان کامل انانند کہ تجارت خرید و فروش ایشان را از ذکر حق تعالیٰ

Marfat.com

غافل نمی سازد حضرت خواجہ بزرگ میفرماید کہ در بازارِ منیٰ شریف تاجرے را دیدم کہ چند ہزار دینار خرید و فروش داشت و لے لحظہ دل او از ذکر حق تعالیٰ غافل نبود حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرماید، بیت

بنشین بہ محمل دل و ہر دم بعرش تاز طے میشود زبان و مکان زیر پاے دل

بزرگے بخارا لے میفرماید۔ بیت

رو بر در دل بنشیں آن دلبر خرگاہی وقت سحری آید و یا نیم شبی آید

حاصل این مکتوب شریف اینکہ بعد از سلامتی قلب تعلق دنیا مانع حضور باطن نمیگردد ازین جاست کہ آنحضرتؐ میفرماید لا رھبانیۃ فی الاسلام الخ یعنی ہیچگونہ رہبانیت در اسلام نیست و انسان مسلمان باید شیوہ اجتماعی داشتہ و ہمیشہ با برادران اسلامی و دینی خود انس و الفت برادری داشتہ و آنہا را براہ راست و عمل نیک ترغیب نماید، چنانچہ بزرگان گفتہ اند "دست بکار و دل بیار" و حضرت خلیفہ ثانیؓ میفرماید اصلی واجھز الجیش یعنی در وقت نماز خواندن تجہیز جیش نیز بینمایم اجراے این عمل ازین ناحیہ است کہ انسان دارای دو قوی یعنی دارائے لطائف عشرہ است کہ پنج آن از عالم امر و پنج دیگران از عالم خلق میباشد عالم امر را باطن و عالم خلق را ظاہر می نامند۔ عالم امر عبارت از لطائف قلب نوری، روح، سر خفی و اخفیٰ است ۔ عالم خلق عبارت از آب، خاک، ہوا و آتش است کہ بنام عناصر اربعہ یاد میشوند و بر علاوہ این عناصر اربعہ شیرہ کہ ازین عناصر پیدا شدہ است، آنرا نفس ناطقہ گویند و این نفس ناطقہ نیز بنام جزء (پنجم) عالم خلق یاد میشود در وجود انسان کامل ہر جزء ازین اجزاے دہ گانہ مشغول وظائف جداگانہ میباشد۔ بنا بر آن انسان یک مخلوق جامع و عجیب است کہ نظیر آن در سایر مخلوقات وجود ندارد و ہکذا ہیچ مخلوقی با انسان مقایسہ شدہ نمی تواند از قبیل ملائک جنّ وغیرہ کہ دارائے این اوصاف و قوائے متذکرہ انسانی نمی باشند و این اوصاف جامعیت را کہ خاصہ انسان است دیگران ندارند، از اینجا است کہ انسان خلیفہ رحمن گردیدہ و متحمل بار امانت شد کہ آسمان ہا و زمین ہا و کوہ ہا از برداشت آن عاجز و ناتوان ماندند با لخاصہ این قابلیت انسان از برکت و فضیلت جز خاکی اوست۔

بیت آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

Marfat.com

حضرت امام در مکتوب فرمودہ کہ پستی خاک در حقیقت باعث سربلندی او گردیدہ چنانچہ عارفے میفرماید۔

خاک شو خاک تا بروید گل — کہ بجز خاک نیست مظہر گل

غلام خویشتم خواند لالہ رخسارے — سیاہ روئی من کرد عاقبت کارے

یعنی پستی زمین سبب سربلندی گردیدہ است وآنچہ میفرماید امروز این نسبت عنقائے قاف است الخ یعنی این نسبت را کہ بہ عنقائے قاف تشبیہ کردہ اند وہمچو دل را از جملہ نادرات دانستہ اند واقعاً امروز ہمچو دلیکہ خالص محل محبت حق تعالیٰ گردیدہ وباسوی محبت حق تعالیٰ را در دل خود جائے ندہد اقل قلیل خواہد بود ومانند عنقا از جملہ نادرات بحساب می رود۔ اما سر ہند کہ مکان تجدید بودہ این نسبت در آنجا موجود بودہ است۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حق سبحانہ تعالیٰ از تعلقات شتی نجاتے ارزانی فرمودہ بکلیت گرفتار جناب قدس خود گرداند الخ یعنی حضرت امام در حق مرسل الیہ دعا میفرماید وجمعیت اورا می طلبد ظاہر اورا بظاہر شریعت غرا آراستہ وباطن اورا بباطن شریعت زیوردار ومتحلی میخواہد یعنی شریعت دارائے ظاہر وباطن است وہکذا انسان نیز دارائے ظاہر وباطن بودہ لہذا می باید کہ ظاہر انسان بظاہر شریعت وباطن انسان بباطن شریعت کہ حقایق واسرار است متحلی بودہ باشد۔ در حدیث شریف ارشاد است کہ ان للقرآن ظہرا وبطنا الخ یعنی قرآن دارائے ظاہر وباطن میباشد کہ ہر کدام ظاہر وباطن دارائے علم جداگانہ است بنابراں بعضے علمائے بے سرانجام کہ از حقیقت شریعت خبر ندارند تصوف را یک امر زائد پنداشتہ اند از جملہ بے خبران بشمار میروند وہکذا برخی صوفیان خام وناقص کہ تجلیات ظلیہ را دیدہ تصور نمودہ اند کہ حقیقت نزد ایشان است وشریعت را صورت پنداشتہ اند، این طبقہ نیز از جملہ جاہلان وبے خبرانند درحالیکہ شریعت دارائے صورت وحقیقت بودہ واین ناقصان بظلی از ظلال حقیقت شریعت اکتفا ورزیدہ وہنوز بحقیقت شریعت نرسیدہ اند حق تعالیٰ علمائے ظاہر را از حقیقت شریعت واقف و

Marfat.com

وارث کامل شریعت بگرداند تا از حقیقت شریعت که مربوط به تصوف است انکار نکنند و صوفیان ناقص را نیز دانا بگرداند تا شریعت را پوست و معاملہ خود را مغز تصور نکنند بلکہ شریعت را جامع مغز و پوست بدانند، اللھم ارنا حقایق الاشیاء کما ھی۔ مصرعہ

چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

مکتوب ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ تعالیٰ بر جادہ شریعت استقامت ارزانی داشتہ ما را بہ تمام از ما بستاند و بکلیتہ اعراض از ما دون بیسر گرداند الخ یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن ما را بفنا و بقا مشرف ساختہ و طرف جناب قدس خود متوجہ گرداند و ما را از ما بستاند یعنی نفس ما را مزکی گرداند زیرا کہ تا نفس تزکیہ نشود وصول بحق سبحانہ یک امر دشوار است، ناگفتہ نماند کہ صوفیہ کرام تصفیہ را در عالم امر و تزکیہ را در عالم خلق استعمال می نمایند، چوں عالم امر در ذات خود پاک و خود بخود متوجہ عالم وجوب بودہ و اگر غبارے باثر مجاورت عالم خلق در آئینہ او نشستہ باشد آنرا تصفیہ باید نمود اما نفس در ذات خود خبیث و در جبلت او مخالفت حق تعالیٰ موجود است او را تطہیر و تزکیہ باید نمود تا مخالفت او بمحبت و دوستی تبدیل یابد، چنانچہ پوست حمار بواسطہ تزکیہ قابل جواز صلوات میگردد و نجاست او زائل میشود در حدیث قدسی وارد است عاد نفسک فانھا انتصبت بمعاداتی الخ یعنی عداوت نما با نفس خود زیرا کہ او بدشمنی من استعادہ است، بزرگی میفرماید انت الغمامۃ علی شمسک الخ یعنی ابر نفس تو لیاقت آفتاب روح ترا پوشانیدہ است و دیگرے میفرماید "تو یوسفی فتادۂ در چاہ" الخ یعنی لیاقت و استعداد تو مانند حضرت یوسف است مگر در چاہ نفس افتادۂ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

میان عاشق و معشوق ہیچ حایل نیست — تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

و نیز میفرماید۔

روے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز — ورنہ ہرگز گل و نسرین ندمد زآہن روے

Marfat.com

حضرت میرزا جان جانان علوی مجددی میفرماید۔

مظہر طلبی گر بجہان منزل راحت بگذر تو ز خود در پس این پردہ مقام است

خلاصہ اینکہ قبل از تزکیہ نفس معاملہ عبادت و دعوٰی بندگی نمودن صدق کامل ندارد، زیرا کہ نفس خواہان الوہیت خود است و این مرض ذاتی اوست تا تزکیہ و تطہیر نگردد بہمان خباثت و مرض ذاتی والوہیت خود باقی است شیطان علیہ اللعنہ در دبیرون و نفس در در داخل و درونی است شیطان بواسطہ این در در خانہ گی دل را تاراج و از حقیقت منحرف می سازد لہذا کسانیکہ بہ تزکیہ نفس نرسیدہ باشند دارای وسوسہ ہای نفس و تفرقہ باطنی میباشند و کسانیکہ بہ نعمت تزکیہ نفس رسیدہ باشند از وسوسہ ہای درونی و تسلط شیطان نجات می یابند۔ و آنچہ میفرماید "ہر چہ گفتہ میشود از دوست نہ سخن اوست" الخ یعنی سخن ما بمعرفت او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد، زیرا کہ او تعالیٰ از ادراک ما بیرون است لہذا از کمالات او و از ذات مقدس او چہ بیان کردہ خواہد شد و کمالات او را چگونہ عیان خواہد ساخت در حدیث شریف وارد است لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک الخ یعنی ثنای ترا گفتہ نمی توانم تو خود ثنای خود را گفتہ و گفتہ می توانی، خلاصہ ثنا و صفت بیان کمال یک ذات است و قتیکہ درجہ کمالات او تعالیٰ از ادراک ما بلند است چگونہ ثنای او را گفتہ میتوانیم، چہ ثنا گفتن فرع ادراک کمالات محمود است کہ ما از ادراک آن عاجزیم پس چگونہ ثنای حق تعالیٰ را ادا کردہ می توانیم مصرع

من بعجز و قصور معترف ام

آنچہ میفرماید، شریعت و حقیقت عین یک دیگر اند و در حقیقت از یک دیگر جدا نیستند فرق اجمال و تفصیل و استدلال و کشف است غیبت و شہادت است تعمل و تکلف و عدم تعمل است الخ یعنی صورت شریعت یک امر اجمالیست و حقیقت آن تفصیل آن اجمال است و صورت شریعت امر استدلالی و حقیقت آن کشفی است، صورت شریعت غیبت و حقیقت آن حضور و شہود است در صورت شریعت معاملہ بہ تعمل و تکلف است و در حقیقت آن تعمیل اوامر شرعیہ ذوقی بودہ بلکہ ملکہ می گردد۔ چنانچہ بطور مثال شریعت فرمودہ کہ عذاب و ثواب قبر موجود است، در صورت شریعت علم این ہر دو امر اجمالی است

Marfat.com

وقتیکہ معاملہ بحقیقت شریعت رسید آنگاہ ہر دوی آن تفصیلا دیدہ میشود یعنی کشفا مشاہدہ میگردد و نیز در صورت شریعت عبادت بتکلف و تعمل است وقتیکہ معاملہ بحقیقت کشید دراں صورت تمام اوامر شرعیہ ذوقی تلقی شدہ عارف از تمام عبادات خویش محظوظ میگردد۔ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایدؒ در تصوف علوم اجمالی تفصیلی و استدلالی کشفی میگردد۔

سوال: صوفیان دو نوع است یکے صاحبان کشف، دیگرے بدون کشف اند، پس این فرمودہ حضرت خواجہ بزرگ در حق اوشان چگونہ مطابقت خواہد کرد۔

جواب: بزرگانیکہ بہ تزکیہ نفس رسیدہ اند ولے معاملہ باطنی شان در خیال شان منتقش نشدہ کہ آنرا بیان نمایند اما در حقیقت از تفصیل معارف شرعیہ بے بہرہ نمی باشند الخ یعنی از تفصیل شریعت آگاہ اند مگر از بیان تفصیل عاجز میباشند زیرا کہ حصول آں کمال در خیال او منتقش نگشتہ است۔ آنچہ میفرماید، علامہ وصول بحقیقت حق الیقین مطابقت علوم و معارف آن مقام است بعلوم و معارف شرعیہ الخ یعنی در مقام حق الیقین تمام مکشوفات عارف مطابق شریعت است و معارف توحیدی کہ مخالف شریعت است قبل ازیں مرحلہ است یعنی قبل از مرتبہ حق الیقین است۔

تبصرہ: علم دارائے سہ مراتب است، اول علم الیقین دوم عین الیقین سوم حق الیقین۔

اول: علم الیقین استدلال از طرف اثر است بہ مؤثر۔

دوم: عین الیقین شہود خود موثر است۔

سوم: حق الیقین انعکاس گرفتن باوصاف مؤثر است بعد از شہود مؤثر۔ و دراین وقت برہان برہان لمی است و استدلال از طرف موثر است۔ یعنی بعد از فنا و بقا علم عارف پرتو علم و قدرت او پرتو قدرت او تعالی می گردد علی ہذا القیاس۔ صوفیانیکہ بعروجات مشغول و ہنوز بمؤثر نرسیدہ اند آنہا نیز در مرتبہ علم الیقین قرار دارند فرق علم الیقین صوفیان کرام و علم الیقین علمائے ظواہر این است۔

(۱) ربطیکہ در بین اثر و مؤثر است در نزد علمائے ظواہر استدلالی و در نزد صوفیہ آن ربط کشفی میباشد۔

(۲) علمائے ظواہر در علم الیقین بودہ و گرفتار اثر است و بمؤثر نرسیدہ اند اما صوفیان کرام گرفتار

Marfat.com

موثر است الخ یعنی عاشق و مشاہدے است و باثر التفات نمی نمایند۔ بیت

اگر ندہی بکف دامان یارم گرفتاری بہ کس دیگر ندارم

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام عالم از عدم و تجلی اسماء و صفات او تعالیٰ ترکیب یافتہ درین صورت تمام عالم منعکس بہ پرتو صفات او تعالیٰ است، پس تخصیص عارف بگرفتن انعکاس صفات او تعالیٰ چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: پرتو اسما و صفات در ممکنات بواسطہ عدم است یعنی صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و بعد ازاں انعکاس در وجود زید و بکر آسمان و زمین وغیرہ رسیدہ است اما پرتو یکہ در وجود عارف بعد از فنا و بقا یعنی بعد از ولادت ثانی پیدا شدہ است وجود عارف را موہوبی گردانیدہ است درین مرتبہ پرتو تجلیات بدون واسطہ عدمات است اما در وجود انبیا علیہم السلام در خلقت ابتدائی بدون عدمات بودہ یعنی فیوضات و تجلیات از عالم وجوب بخلقت ابتدائی شان بدون واسطہ عدمات متقابلہ رسیدہ است۔

سوال: فرق درمیان وجود انبیاے عظام و اولیاے کرام چہ خواہد بود؟

جواب: فرقیکہ درمیان وجود انبیاے عظام و اولیاے کرام موجود است این است کہ پرتو تجلیات در خلقت ابتدائی حضرات انبیاء بے واسطہ عدمات است و از اولیاے کرام بواسطہ عدمات است یعنی در خلقت ابتدائی اولیا پرتو صفات بواسطہ عدمات رسیدہ بعداً در ولادت ثانی وجود اولیاے کرام نیز موہوبی گشتہ و پرتو صفات در وجودشان بے واسطہ عدمات میباشد، فرق دیگر یکہ درمیان اولیاے کرام و انبیاے عظام موجود است این است کہ ہیولاے وجود انبیاے عظام تجلیات بودہ و عدم یک صورتی است کہ دران تجلیات جاگزین شدہ است و ہیولاے وجود دیگران عدم است تجلیات دران جاگزین شدہ است خلاصہ اینکہ عدم در وجود انبیاے عظام ضعیف و تجلیات قوی میباشد، بنا بر آن انبیاے عظام معصوم و اولیا معصوم نمیباشد و در وجود دیگران عدم قوی و تجلیات ضعیف میباشد و نیز تجلیاتیکہ در وجود انبیاے عظام است تجلیات دیگر است و در وجود دیگران تجلیات دیگر و این دو

Marfat.com

تجلی صرف اشتراک لفظی دارند وبس۔ درحقیقت دربین شان تفاوت زیاد موجود است، زیراکہ در وجود انبیاء تجلی خود صفات و در وجود دیگران تجلی ظلال می باشد۔

تبصرہ: عدمات متقابلہ عبارت از اضداد صفات ثمانیہ است یعنی عدم حیات، عدم علم عدم قدرت، عدم ارادہ، عدم سمع، عدم بصر، عدم کلام، عدم تکوین است۔ قرار فرمودہ حضرت امام ہر صفت از صفات قدیمہ او تعالی در عدم مقابل خود پرتو انداختہ وبعد ازان صفت تخلیق خداوندی آن عدم کہ ممزوج بتجلی صفات بیباشد مخلوق گردانیدہ بصورت زید وبکر وغیرہ بوجود آوردہ است الخ یعنی قبل از تخلیق عالم امتزاج تجلیات اسماء وصفات بعدمات تنہا در علم او تعالی بودہ نہ در خارج۔ زیراکہ عدم وجود خارجی ندارد وبعد ازان صفت تخلیق آن عدم ممزوج علمی را وجود خارجی بخشیدہ است۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند، در افراد عوام عدم بسیار قوی بودہ تجلیات محض در آنجا جاے گرفتہ و در وجود عارف تجلیات آنقدر قوت میگردد کہ عدم بتدریج ضعیف وناچیز میگردد وبجاے عدم تجلیات جانشین میگردد۔ بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی — چو جان آئی بجاے من نشینی
تو نئی از ہر دو عالم آرزویم — ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

حضرت امام میفرماید کہ عالم خلق ظاہر دیگر است وعالم امر باطن شان اما ظاہر عارف تجلیات اسما وصفات است وباطن شان تجلی ذات او تعالی وعالم خلق وعالم امر از حقیقت وذات عارف برآمدہ محض لباس بیرونی او میشود ومردم ظاہر بین چوں حدت بصر ندارند ظاہر آنہا را دیدہ او را مانند دیگران می انگارند یعنی اگر کفار از حقیقت انبیاے عظام خبردار می بودند گاہے نمی گفتند کہ مالھذا الرسول یاکل الطعام ویمشی فی الاسواق الخ یعنی چگونہ پیغمبر است کہ بمانند ما طعام میخورد ودر بازار گردش مینماید، طبقہ جاہل وبے دانش وبے معرفت نمی دانند کہ در افادہ واستفادہ مناسبت طرفین یک امر ضروری ست ونیز در افادہ واستفادہ عاطفہ قرابت وجنسیت یک امر لازمی است، لہذا عوض بشر اگر ملک پیغمبر می شد چوں در بین انسان وملائک مناسبت طرفین وجنسیت موجود نیست

Marfat.com

بس مسائل افادہ واستفادہ طوریکہ شاید وباید از ملائک صورت پذیر نمی شد، بنا برآن حضرات انبیائے عظام از جنس بشر مبعوث شدہ اند۔ آنچہ میفرماید تا سر موے مخالفت است دلیل عدم وصول است بحقیقت الخقایق الخ یعنی تا زبانے کہ عارف بحقیقت الخقایق نمی رسد تمام مکشوفات او مطابق شریعت نمی باشد بلکہ بعض موافق وبرخی مخالف می باشد۔ ناگفتہ نماند کہ حقیقت الخقایق عبارت ازان صفت او تعالی است کہ مبدا فیض ومربی آنحضرتؐ است ویا عبارت از حقیقت قرآن میباشد کہ عبارت از صفت الکلام وصفت العلم او تعالی است، زیرا کہ شریعت از صفت الکلام وصفت العلم نازل گردیدہ وظل آنہا ست بعد از رسیدن بہ حقیقت شریعت تمام مکشوفات موافق شریعت میگردد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، جامع ترین عبادات اداے صلوٰۃ است الخ یعنی نماز جامع ارکان خمسہ میباشد چہ در صلوٰۃ توحید وشہادتین کہ رکن اول ایمان است موجود است ونیز در نماز صوم وحج، زکوٰۃ ہمہ موجود است، چہ در صلوٰۃ امساک از طعام کہ عبارت از روزہ است وتوجہ بکعبہ تمثال از حج است وہکذا پوشیدن لباس پاک نمونہ زکوٰۃ میباشد این ہمہ نمونہ ارکان خمسہ اسلامی در نماز موجود است ونیز نماز مانند ایمان حسن لذاتہ بودہ وحسن ذاتی دارد بخلاف ارکان دیگر کہ حسن شان عرضی میباشد نہ ذاتی۔ زیرا کہ نماز تعظیم منعم است کہ در ذات خود محمود است وجہاد کشتن انسان است کہ در ذات خود محمود نیست وروزہ تکلیف نفس است وزکوٰۃ اخراج مال است کہ در ذات خود محمود نیست اما نماز در ذات خود محمود است۔

آنچہ میفرماید تا زبان حصول حقیقت صلوٰۃ صورت صلوٰۃ را از دست نیاید داد الخ یعنی تا زمانیکہ نفس تزکیہ نگردیدہ مصلی مودی صورت صلوٰۃ است بعد از تزکیہ نفس حقیقت صلوٰۃ دست میدہد۔

سوال، صلوٰۃ عبارت از ارکان مخصوصہ است ہر کہ آنرا بجا آرد گویا حقیقت آنرا بجا آوردہ باشد، پس امتیاز صورت وحقیقت چہ خواہد بود؟

Marfat.com

جواب: قبل از تزکیہ نفس عدم رغبت و منازعت نفس امارہ کہ در حقیقت منکر عبادت است در وجود مصلی موجود میباشد و مصلی درین عرصہ صرف ایمان قلبی دارد اما اذعان نفس ندارد لہذا صلوٰت او صورت صلوٰۃ است یعنی درین اثنا نفس عارف بطوع و خشوع و محبت و عشق اقامہ صلوٰۃ نمی نماید نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز میخوانند مگر منافق چوں اذعان قلبی ندارد صلوٰۃ او صورت صلوات است در حدیث شریف وارد است کہ الصلوٰۃ معراج المومن. وصلوٰۃ قبل از تزکیہ نفس معراج مومن شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ دارای وسوسہ و لقلقہ میباشد و بحضور دل نمی باشد۔ بیت

در زبان تسبیح و در دل گاؤ خر ایں چنیں تسبیح کے دارد اثر

حقیقت صلوٰۃ نمازان عارفے است کہ در صلوٰۃ جمال عالم وجوب را مشاہدہ مینماید و نماز او معراج او میگردد و نفس او بہ طوع و رغبت نماز می خواند۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید، تجلیاتیکہ در نماز فرض است در نمازہای دیگر نمی باشد چنانچہ آنحضرتؐ برائے حضرت بلال میفرماید "ارحنی یا بلال" یعنی اے بلال مرا راحت دہ و ازین فرمایش مقصد آنحضرتؐ اعلام شروع صلوات فرض بودہ کہ باذان مربوط است تجلیات اصلیہ و شہود مراتب وجوب در صلوٰۃ فرائض میباشد نہ در نوافل، زیرا کہ اگر نماز نوافل عین فضائل و تجلیات صلوٰۃ فرض را دارا می بود آنحضرتؐ از بلال راحت نمی خواستند حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی در بارہ محبوبیت حقیقت صلوٰۃ میفرماید۔ بیت

چکد مشک تر از دستم گر آن گیسو بدست افتد دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

شخصے بحضرت امام از خطرات خود در نماز شکایت نمودہ در جواب او فرمودند کہ مخاطرہ سبب مجاہدہ و کثرت ثواب است شاید آنرا برائے تسلی او فرمودہ باشند ورنہ صلوٰۃ منتہیان سبب التذاذ و عروجات است مخاطرہ در آنجا گنجایش ندارد و یا شخصے کہ شکایت کردہ در حال ابتدا بودہ یعنی از زمرۂ مبتدیانِ سلوک خواہد بود کہ برائے شان چنان توصیہ نمودہ اند حضرت معشوق طوسی کہ یک نفر مجذوب بزرگ است علمائے کرام بہ نماز ایستادہ کردند و قتیکہ بہ ایاک نعبد و ایاک نستعین رسید از بیخ ہر موے او خون جاری گردید زیرا کہ از گفتار خود خجالت و منفعل میگردید و فکر می نمود کہ بزبان چنیں میگویم ولے در عمل خلافِ آن

Marfat.com

رفتار میکنم، یعنی از دیگران کمک و معاونت میخواہم خلاصہ حقیقت صلوٰۃ چیزہاے دارد کہ در صورت صلوٰۃ و در نماز ہمہ گان موجود نیست - مصرعہ: کار پاکاں را قیاس از خود مگیر۔

مکتوب ہشتاد و ششم

حضرت امام بیکی از احکام ولایت چرک ارشاد میفرماید کہ آنچہ بر ما و شما است سلامتی قلب است از گرفتاری ما دون حق سبحانہ الخ یعنی قلب نوری از عالم امر است و در ذات خود نورانی و متوجہ عالم قدس است غبار و یا کدورتی کہ از مجاورت نفس بر آن نشستہ است تصفیہ میخواہد کہ این تصفیہ مربوط بفنا و نسیان ماسوی است و بدون آن قرب او تعالیٰ امکان پذیر نیست چنانچہ حضرت مولانا ے روم میفرماید ابیت

بے فنائے مطلق و جذبِ قوی کے حریم وصل را محرم شوی

انسان ہا مرکب از دہ اجزا می باشد کمال ہر جزء مربوط بہ فنا و بقاے آن جز است یعنی فنائے قلب نوری وصول بصفات فعلیہ و اضافیہ است و فنائے روح وصول بصفات ذاتیہ است و فنائے سر وصول بصفات ثبوتیہ و فنائے خفی بوصول صفات سلبیہ و فنائے اخفی مربوط بوصول شان جامع میباشد۔ فنا دو نوع است: اول فنائے مطلق است۔ دوم: مطلق فنا فنائے مطلق فنائے تام است و مطلق فنا فنائے تام نمی باشد ہر دو نوع فنا در ہر یکے از لطائف عارف موجود است پس مطلق فنائے قلب آن است کہ برخی از ماسوی را فراموش و بعضے دیگر را فراموش نکردہ باشد و فنائے مطلق قلب آن است کہ تمام ماسوی را فراموش نماید تا اطلاق اسم ولایت بصاحب این قلب صادق آید اگرچہ این شخص بہ مبدا فیض خود رسیدہ و تا ہنوز وصول بحق تعالیٰ کجا است تا یار کہ را خواہد و میلش بکہ باشد۔ مر'

مطلق فنائے عارف آنست کہ بعضے لطائف او ماسوا را فراموش کردہ باشد و بعضے دیگران ہنوز فراموش نکردہ باشد۔ فنائے مطلق عارف آنست کہ تمام لطائف عارف تمام ماسوی را فراموش کردہ باشد۔ پس تمام لطائف عارف ہر کدام دارائے فنائے مطلق و مطلق فنا می باشد۔ فنائے نفس در ولایت کبریٰ و رسیدن بدور دائرہ و یک قوس می باشد، و فنائے عناصر ثلاثہ در ولایت علیا و وصول باسم باطن است

Marfat.com

وکمال جزخاکی مربوط بوصول تجلیات ذاتیہ است۔

تبصرہ: وصول سالک بصفات اضافیہ وفعلیہ ولایت صغری است ووصول عارف بصفات ثمانیہ ذاتیہ ولایت کبری است کہ ولایت انبیائے عظام است، رسیدن عارف بشیونات ذاتیہ ولایت علیا است کہ ولایت ملاء اعلی است وصول عارف بتجلیات ذاتیہ معارف کمالات نبوت است۔

اطمینان نفس دو نوع است: اول اطمینان فی الجملہ وناقص است کہ مربوط بصفات اضافیہ است۔ دوم اطمینان کامل است کہ مربوط بوصول صفات ثبوتیہ است، ناگفتہ نماند کہ اسم ظاہر عبارت از صفات ثمانیہ است واسم باطن عبارت از ذات مع صفات است یعنی علم اسم ظاہر است وعلیم وقدیر، سمیع وبصیر اسم باطن اند۔

سوال: عارف را بکمالات ولایت انبیا ویا بکمالات نبوت شان چہ ارتباط خواہد بود زیرا کہ عارف بآنجا رسیدہ نمی تواند کہ لیاقت عارف مناسب معارف ولایت اولیاء است نہ ولایت انبیاء۔

جواب: عارف بمتابعت انبیائے عظام بکمالات ولایت انبیا وہکذا بکمالاتِ نبوت شان نیز رسیدہ میتواند ونیز از برکت متابعت بکمالات انبیائے مرسل واولوالعزم وکلیم وخلیل ومحبوب نیز می رسند۔ بیت

مور مسکین ہوس داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد وناگاہ رسید

پوشیدہ نماند کہ منصب نبوت خاصہ خود انبیا است اما حصول کمالات نبوت امر دیگر است وسرفراز شدن بہ منصب نبوت چیزے دیگر اولیائے محبوبین بکمالات رسالت انبیاء مرسل وکمالات انبیائے اولوالعزم نیز مشرف شدہ می توانند، بلے متابعت چیزیست کہ انسان را بدرجہ محبوبیت می رساند اما بمنصب نبوت نمی رسند۔ چنانچہ حق تعالی میفرماید قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ الخ یعنی بگوائے پیغمبر اگر شما خدا را دوست دارید پس متابعت مرا بکنید تا حق تعالی شما را محبوب خود بگرداند عارفے نیز در نعت آنحضرتؐ میفرماید۔ بیت

عجب این نیست کہ محبوب جہانی زہمہ عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند

Marfat.com

فرق محب و محبوب آن است کہ محبوب سالک محمدی المشرب را گویند الخ یعنی در مبدا فیض آنحضرتؐ مناسبت و اشتراک داشتہ باشد و مبدا فیض او ظلی از ظلال شان العلم بودہ باشد و سالک محب غیر محمدی المشرب را گویند یعنی مبدا فیض او ظلال صفت تکوین باشد۔ زیرا کہ صفت تکوین مربی و مبداء فیض حضرت آدم علیہ السلام و یا مبدا فیض او صفت العلم باشد کہ نوح المشرب و یا ابراہیم المشرب نامیدہ میشوند زیرا صفت العلم بنا بر اعتبارات مختلفہ مربی حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیم است، مبدا کسانیکہ صفت الکلام باشد موسوی المشرب و از کسانیکہ صفت القدرت باشد عیسوی المشرب می باشند ہمیں مشارب شش گانہ متذکرہ فوق خاصہ انبیاے اولوالعزم است، انبیاے دیگر بہ این مشارب اولوالعزم با اولوالعزم مشارکت دارند و اولیاے کرام بمتابعت انبیاے عظام از مشارب شان استفادہ مینمایند

سوال: وصول بہ کمالات ہر نبی مربوط بمتابعت و پیروی شریعت آن است پس اولیاے کہ امت آنحضرتؐ باشند بکمالات انبیاے سابقہ چگونہ خواہند رسید۔

جواب: شریعت آنحضرتؐ مشتمل بر تمام شرائع است، قرآن کریم بہترین و خلاصہ تمام کتب سماوی ست و جامع خلاصہ تمامی آنہا است، چنانچہ کلمہ وانہ لفی زبر الاولین شاید این معنی است یعنی قرآن و احکام آن در کتب پیشینان موجود بودہ در این فرمودہ اشارہ بجامعیت فرقان محمدی ست۔

سوال: عوامل تخصیص مشارب یک بمشرب یک نبی و برخی بمشرب نبی دیگر چہ خواہد بود۔

جواب: قبلا تذکر رفت کہ تجلیات صفات ثمانیہ در عدیات متقابلہ پرتو انداختہ و تجلیات باعدم ممزوج گردیدہ و در نتیجہ سبب پیدایش زید و بکر و غیرہ گردیدہ است۔ بنا بر آن کسیکہ بہ عدم ذاتی او تجلی صفت تکوین رسیدہ باشد آدمی المشرب و اگر تجلی صفت العلم رسیدہ باشد نوح و یا ابراہیم المشرب و اگر تجلی صفت قدرت رسیدہ باشد عیسوی المشرب و صفت الکلام رسیدہ باشد موسوی المشرب و اگر تجلی شان العلم رسیدہ باشد محمدی المشرب خواہند بود۔

سوال: ہر یک از صفات ثمانیہ بر علاوہ کمال اصلی خود جامع کمالات تمام صفات ثمانیہ دیگر نیز میباشد پس این تمیز چہ علت خواہد داشت کہ مبدا فیض برخی یک صفت و بعضے صفت دیگر باشد؟

Marfat.com

جواب: بلی صفات ثمانیہ اوتعالی ہرکدام برعلاوہ کمال اصلی خود متضمن کمالات سایر صفاتِ ثمانیہ نیز ہستند یعنی حصول کمال یک صفت برائے عارف سبب حصول کمالات سایر صفات نیز میگردد ولے اینقدر ہست کہ صفت کہ مبدا فیض یک عارف باشد ظہور کمال آں صفت در وجود آں عارف از ظہور سایر صفات ثمانیہ بیشتر وقوی تر بیاشد ناگفتہ نباید گذاشت کہ محبوب دو قسم است۔

اول: عارف محمدی المشرب محبوب بالذات می باشد۔

دوم: محبوب بالعرض یعنی عارف غیر محمدی المشربان۔

تبصرہ: محمدی المشربان محبوب بالذات اند وغیر محمدی المشربان محبوب بالذات نبودہ بلکہ باتباع سنت ویا بہ سبب حصول تصفیہ وتزکیہ وتوجہ مرشد کامل محبوب بالعرض میگردند اما ظہور محبوبیت ذاتی نیز مربوط باتباع سنت سنیہ است، بنابرآن کسیکہ در مبدا فیض خود بسر دارد وعالم اشتراک داشتہ باشد اما متابعت سنت نکند محبوبیت او مختفی بودہ وبر منصہ ظہور نمیرسد ومحبوب دانستہ نمی شود۔ بیت

محمد عربی کہ ابروے ہر دو سراست کسے کہ خاک درش نیست خاک برسراو

حضرت میرزا جان جاناں علوی مجددی میفرماید: بیت

محمد از تو می خواہم خدا را خدایا از تو حب مصطفی را

مکتوب ہشتاد و ہفتم

حضرت امام قدوم میان شیخ مزمل راکہ از خلفاے حضرت ایشاں است علامہ سعادت خاندان مرسل الیہ دانستہ اند الخ یعنی محبت اولیاء وقربت ایشان علامہ سعادت است از ینجا است کہ حق تعالی با آنحضرت ﷺ میفرماید واصبر نفسك مع الذین یدعون ربھم یعنی نگہدار نفس خود را باکسانے پروردگار خود را یاد می کنند ونیز آنحضرت ﷺ فرمودہ است در حدیث شریف است اللھم ارزقنا حبك وحب من یحبك وحب عمل یقربنا الی حبك یعنی الٰہی روزی گردان ما را محبت ودوستی خود را ودوستی کسانے را کہ ترا دوست دارند ودوستی عملی را کہ ما را نزدیک می کند بدوستی تو، زیرا قربت ومحبت بزرگا

Marfat.com

ثمرہ ونتیجہ خوب داشتہ ونعمت بزرگی است وبتوفیق حق تعالیٰ در قرآن مجید میفرماید وکونوا مع الصادقین یعنی با صادقان باشید نسبت رابطہ مشائخ وتصور شان از نعوس فوق کلی وارخ ورزش است بیکی از رسالہ ہائے قلمی حضرت شیخ المشائخ یعنی خواجہ باقی باللہ صاحب تذکار یافتہ است کہ مراد از معیت معیت قلبی است نہ بدنی زیرا کہ معیت بدنی بلا دوام است حضرت قطب المحققین سید العارفین بہاء الدین خواجہ عبید اللہ احرار کہ قطب ارشاد وقت خود است میفرماید "سایہ رہبر بہ است از ذکر حق" بہ گفتن باعتبار افادہ است نہ باعتبار فضیلت وہکذا حدیث شریف است کہ آنحضرت ﷺ میفرماید انظر الی علی عبادت الخ یعنی نظر کردن بسوے علی عبادت است چوں حضرت امیر شیخ ومرشد طرق اربعہ است۔ بنابر آن آنحضرت ﷺ رابطہ اورا از جملہ عبادت فرمودہ اند ونیز حدیث شریف است کہ اذا رؤوذکر اللہ الخ یعنی مومنان صالح وکامل انانند کہ از دیدن شان حق تعالیٰ بیاد بینندگان میاید رویت دو نوع است۔ اول رویتِ بصری است، دوم رویتِ قلبی است۔ رویت قلبی جاویدان تر است بہ نسبت رویت بصری۔ حضرت شاہ غلام علی دہلوی علوی مجددی کہ قیوم وقت بودہ اند میفرماید "کہ در کلمہ مبارک توحید رابطہ ثابت می باشد" بدلیل اینکہ مراد از کلمہ محمد رسول اللہ ذات مبارک مشخص ومعین کہ محبوب رب العالمین است ودر ہدیہ منورہ مدفون میباشد مراد است، یعنی مراد از محمد مطلق کسی مسمی بہ محمد باشد نیست بلکہ ذات مبارک فوق مراد ست وپس در خود کلمہ توحید رابطہ موجود است وہم چنانچہ در تمام کتب احادیث کہ شمائل آنحضرت ﷺ بیان گردیدہ بیان رابطہ می باشد۔ خلاصہ در حین اذکار میباید ہمیشہ رابطہ را با مرشد استوار داشتہ ومرشد خود را تصور نمایند وامداد معنوی مطالبہ نمایند، چہ در راہ سلوک ارتباط واستواری بودن رابطہ یک امر ضروری ویگانہ عامل پیش رفت وترقی طالب است، طالب علم ظاہر اگر ظرف استاذ توجہ نکند جاہل وغافل می ماند وتوجہ طالب بہ استاذ وتوجہ صوفی بہیچ بمرشد فرق ندارد۔

مکتوب ہشتاد وہشتم

حضرت امام میفرماید کہ در جوانی خوف بیشتر درکار است ودر پیری رجا الخ یعنی ہر مسلمان باید

Marfat.com

دارائے خوف ورجا باشد اگر تنہا خوف داشتہ ورجا نداشتہ باشد مسلمان گفتہ نمی شود وبر عکس رجاء داشتہ خوف نداشتہ باشد ہم مسلمان گفتہ نمی شود وانیکہ کدام یکے آن دو امر در وجود انسان قوی باشد آنرا حضرت امام فوقا تحلیل نمودہ اند یعنی فرمودہ اند کہ در جوانی خوف بیشتر باشد تا مرتکب معصیت نگردد ودر پیری رجا بیشتر باشد تا بخالق وپرودگار خود حسن ظن داشتہ وباین صفت حسن ظن بحضور پروردگار خود حاضر گردد از حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم نائب اتم حضرت امام پرسیدہ شدہ است کہ آیا حسن خاتمہ ولی قطعی خواہد بود یا خیر در جواب فرمودہ اند کہ حسن خاتمہ ولی اطمینانی است اما قطعیت خاتمہ موقوف بورود نصوص است کہ در بارۂ عشرہ مبشرہ صدور یافتہ ودیگران بہ مرتبۂ این بشارت نرسیدہ اند۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام جہت تسلی وتعزیہ مرسل الیہ میفرماید، ہمیں موت است کہ مشتاقان را آنان تسلی میدہند ومیفرمایند کہ موت ذریعہ وصول باو تعالیٰ است، اما حال ما وپسماندگان وگرفتاران بے دولت حضور بمطلب رسیدگان وآزادگان خراب وابتر است الخ یعنی بمطلب رسیدگان وآزادگان عبارت از اولیائے کرام است مراد حضرت امام این است کہ حال ما بدون صحبت بزرگان خراب وابتر است خلاصہ بعد از وفات شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ کار ما باز ماندگان خراب وابتر است واستفادہ از مزار مبارک او مشہود بشر انطا است کہ عبارت از فنائے قلب است وقبل از فنائے قلب استفادہ از قبور نمی شود۔ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

یک زمانہ صحبتے با اولیاء بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

یعنی صحبت اولیاء واسطہ قرب ووسیلہ وصول باو تعالیٰ است چنانچہ بدون توجہ بزرگان وصحبت بزرگان بدرجہ ولایت رسیدن یک امر سہل وآسان نیست بطور مثال حضرت اویس قرنی کہ حضرت او عاشق غائبانہ بودہ بصحبت مشرف نشدہ بودہ بیت

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

Marfat.com

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چندان عجب کیفیت دارد مطلب نارسیدن ہا

از صحبت دور ماندہ بودند بدرجہ ادنائے صحابی نرسیدند ناگفتہ نماند کہ صحبت نائبان و وارثان کامل پیغمبر شبیہ صحبت پیغمبر می باشد۔

تبصرہ: استفادہ از قبور بزرگان مربوط بفنائے قلب است و قبل ازان یک امر دشوار است۔ زیرا کہ اموات روحانی گردیدہ اند و در وجود بشری بشریت غالب است۔

مکتوب نودم

حضرت امام میفرماید نصیحتیکہ بہ مجان و مخلصان کردہ می شود آنست کہ بکلیہ خود را قبال بجناب قدس خداوندی میسر گردد و اعراض از ماسوا دون حق تعالیٰ حاصل آید الخ یعنی فنائے قلب و تزکیۂ نفس یک امر لازمی است کہ توجہ باو تعالیٰ بواسطہ فنائے قلب و تزکیۂ نفس میسر میگردد۔ و نیز میفرماید امروز حصول این دولت عظیم وابستہ بتوجہ و باخلاص باین طریقہ عالیہ نقشبندیہ است بریاضتِ شاقہ و مجاہدات شدیدہ میسر نگردد، انچہ بیک صحبت اوشان حصول یابد الخ یعنی این فرمودہ شان اشارہ ایست بمعارف مجددیت شان انچہ میفرماید طریق این بزرگواران طریق اصحاب کرام است الخ

سوال: تمام مشائخ طرق اربعہ پیرو صحابہ کرام اند پس تخصیص طریقہ عالیہ نقشبندیہ چہ خواہد بود؟

جواب: مشائخ نقشبندیہ دو چیز دارند کہ در مشائخ دیگر نمی باشد۔

اول: اتباع سنت است و عمل بعزیمت، مشائخ کرام طرق دیگر بعض امور بتدعہ را در طرق خویش رواج دادہ اند مانند سماع غنا و ذکر جہر وغیرہ۔

دوم: آنکہ ترقیات صحابہ کرام مربوط بصحبت آنحضرتؐ بودہ و بریاضت و مجاہدت کارے نداشتند ترقیات طالبان این طریقہ نیز بیشتر مربوط بصحبت مشائخ مقتداء است بخلاف طرق دیگر کہ ترقیات شان مربوط بریاضت شاقہ است۔

این است مناسبت این طریق بہ طریق صحابہ کرام۔

Marfat.com

مکتوب نود و یکم

حضرت امام میفرماید، مقصود از اعمال و احوال طریقت تزکیہ نفس و تصفیہ قلب است و تا نفس مزکی نشود و قلب سلامتی پیدا نکند ایمان حقیقی کہ وابستہ بآن است میسر نشود و سلامتی قلب وقتے صورت بندد کہ غیر او تعالیٰ اصلا در دل خطور نکند الخ یعنی تا زمانے کہ سالک در عروج است خطرہ غیر از دل او منتفی و فراموش میگردد، در وقت نزول اگرچہ عالم بیاد او می آید ولے گرفتار عالم نمیگردد مطابق مقولہ بزرگان آمیختہ با عالم اند ولے آویختہ نمی باشند، و نیز بزرگان فرمودہ اند شخصے کہ بہ صحبتِ مردم خوش است و در تنہائی خفہ میباشد بحال او باید گریست یعنی این قبیل اشخاص از یاد او تعالیٰ غافل بودہ و علاقہ و محبت بخالق خود ندارند و تحت تاثیر اماره واقع شدہ اند در مکتوبات حضرت عروۃ الوثقیٰ تذکار گردیدہ وقتیکہ قلب عارف ماسوی را فراموش نماید دران صورت ارتباط عارف با بنی نوع و خویشاوندانش بواسطہ نفس او انجام میگردد وقتیکہ نفس ہم فانی گردد و ماسوی را فراموش نماید دران وقت ارتباط او بذریعہ حواس است۔

تبصرہ: این فرمودہ حضرت عروۃ الوثقیٰ درباره عارف مستہلک است کہ لطائفش نزول نکردہ و با عالم صرف بواسطہ حواس سر کار دارد، اما عارفیکہ مستہلک نیست از اولیاے مرجوعین است در وقتیکہ نفس او عروج می نماید قلب او نزول کردہ با عالم معاشرت داشتہ می باشد یعنی لطائف او بصورت تدریجی بہ نعمت فنا و بقا نائل می گردد و بصورت یکدم عروج نمی کند درین صورت بعضے لطائف عارف در حال عروج و بعضے لطائف او با عالم اشتغال داشتہ میباشد و این اشتغال لطائف او بشکل آمیختن خواہد بود نہ آویختن۔ بیت

از بیرون درمیان بازارم وز درون خلوتے است با یارم

مکتوب نود و دوم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، راہ اطمینان قلبی ذکر اللہ است نہ نظر واستدلال الخ یعنی ذکر او تعالیٰ سبب تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس میگردد وبعد از حصول این دو کمال اطمینان قلب خود بخود حاصل میگردد چہ بعد از مشاہدہ جلال وجمال وعظمت وکبریائی وجوب غیر از اطمینان چیزے دیگرے گنجایش ندارد ومحب در محبوب خود فانی میگردد، چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلی میگفت کہ خلافت بعد از آنحضرت ﷺ حق لیلیٰ بودہ نہ حق صدیق اکبرؓ ونیز درحین ذکر بین ذاکر ومذکور علاقہ ومناسبت وعشق بوجود می آید کہ موجب تسلیم محض میباشد یعنی ذاکر آناً فاناً ساعتاً فساعتاً با نعکاس تجلیات مذکور منصبغ میگردد ودر ہر آن ودقیقہ عدم ذاتی او از بین رفتہ تجلیات جانشین او میگردد عارفی میفرماید۔ بیت

مرا دیگر بجائے من نہ بینی چو جاں آئی بجائے من نشینی

ونیز میفرماید۔ بیت

توئی از ہر دو عالم آرزویم تراچوں یافتم از خود چہ گویم

حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

فراز منظر چشم من آشیانہ تست کرم نما وفرود آ کہ خانہ تست

اما در وقت عدم تصفیہ قلب وامارگی نفس حصول اطمینان بہ دلیل امکان پذیر نیست زیرا وجدان مستدل یعنی نفس او منکر احکام سماوی ست حضرت مولانا یعقوب چرخی در تفسیر سورہ الحاقہ در بارہ فخر رازی میفرماید۔ بیت

چونکہ او من لم یذق لم یدر بود علم وتحصیلات او حیرت فزود

یعنی امام رازی عشق را نہ چشیدہ وتنہا باستدلال قناعت او حاصل نمی گردد زیرا کہ نفس منکر احکام شرعی است حجۃ الاسلام امام غزالی میفرماید "علم حجاب اکبر است" این فرمودہ شان دو معنی دارد: اول اینکہ علم استدلال بدون تزکیہ نفس وسیلہ وصول مطلب نیست۔ دوم: آنکہ در راہ ایمان شہودی فنائے علم حصولی ونیز فنائے علم حضوری لازم است چہ تا از علم ماسوی فارغ نگردد بعلم او تعالیٰ یعنی بمعلومیت او تعالیٰ نمیرسد وحق تعالیٰ معلوم او نمی شود ازین جا است کہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

Marfat.com

تو از سرائے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

و نیز تنہا استدلال و علم بے عمل رہبر راہ حقیقت نیست، چنانچہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

عنان بمیکدہ خواہیم تافت زین مجلس کہ وعظ بے عملاں واجب است نشنیدن

خلاصۂ ذکر تا بحدی میرسد کہ عاشق نہ خود و نہ عالم را دیدہ می تواند تنہا معشوق خود را مشاہدہ می نماید دبس دریں وقت اطمینان قلب و تزکیۂ نفس نصیب ذاکر عاشق میگردد و استدلال نہ چنان است۔ بیت

پائے استدلالیاں چوبین بود پائے چوبین سست و بے تمکین بود

پائے چون در وجود مستدل یک منکر قوی کہ عبارت از نفس اوست موجود است قناعت دشوار است۔

مکتوب نود و سوم

حضرت امام میفرمایند بعد از ادائے سنن رواتب (مؤکدہ) بذکر باید پرداخت الخ یعنی اعمال سالک بدو نوع است، اول عمل مقربین است دوم عمل ابرار در ابتدائے سلوک ذکر اسم ذات و مراقبہ و تصور شیخ مقتدا از اعمال مقربین است تلاوت قرآن و نماز عمل ابرار است، در انتہائے سلوک تلاوت و نماز عمل مقربین بودہ ذکر عمل ابرار میباشد، ہر عبادات و اذکار از خود مقام مخصوصی دارد چنانچہ سورہ فاتحہ از تشہد افضل است مگر خواندن آن در قعدہ خطاست و محسوس شدن اسرار قرآنی بعد از تخلیہ وجود از رذائل صورت میگردد۔ بیت

عروسی معنائے قرآن حجاب آنگہ بر اندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

یعنی وقتیکہ قلب از وسوسہ و نفس از امارگی نجات یابد اسرار قرآنی مشاہدہ میشود آنچہ میفرمایند اگر در جمعیت فتور یا ابتدا ول تعین سبب فتور باید کرد الخ یعنی عوامل و اسباب فتور بسیار است چہ از ارتکاب امور محرمہ و مکروہہ و مشتبہ حتی امور مرخصہ نیز سبب فتور میگردد، زیرا کہ نقشبندیان عامل بعزیمت میباشند و از رخصت اجتناب مینمایند حضرت عروۃ الوثقی میفرمایند کہ قبض سالک گاہے از ارتکاب ذلت و لغزش و خطا بودہ و گاہے بدون ذلت ہم قبض عاید میگردد، زیرا قبض و بسط ہر دو از احوال سالک است، چہ سالک گاہے مظہر صفات جلالیہ و گاہے مظہر انعکاس صفات جمالیہ است و ہکذا حضرت عروۃ الوثقی میفرماید

Marfat.com

چون تفریق قبض از ارتکاب زلت و قبض که جزء طریقت است دشوار میباشد پس می باید که سالک همیشه در طلب مغفرت و طالب عفو باشد و نیز میفرماید که توجه مرشد کوه های ظلمات را از بین می برد و قبض را می شکناند۔

مکتوب نود و چهارم

حضرت امام میفرماید چون این دو جناح اعتقادی و عملی میسر شود میتواند که بعالم حقیقت طیران نماید الخ یعنی عارف در وقت طیران بعالم وجوب بدو بازوی علمی اعتقادی و عملی نیازمند است که بدون آنها مظهر تجلیات و صاحب قوه قدسیه و کشفیه شده نمی تواند۔

سوال: جوگیان و براہمنان هند و فلاسفه یونان نیز صاحب کشف و عرفان اند با این که دارای این دو جناح نمی باشند علت آن چه خواهد بود؟

جواب: مکشوفات آنها به عالم کون تعلق داشته است که این گونه مکشوفات از صفائی نفس بدست می آید و از کشف عالم وجوب بے بهره اند زیرا که کشف عالم وجوب بدون تزکیۂ نفس امکان پذیر نیست و تزکیه نفس بدون اعتقاد و عمل و بدون متابعت شریعت ممکن نیست، فرق صفائی نفس و تزکیه آن این است که صفائی نفس بواسطه ریاضت شاقه جوع و مناقه حاصل میگردد و بصحتِ عقیده کاری ندارد، برعکس تزکیه نفس که مربوط بصحتِ عقیده و متابعت شریعت است و فرق دیگر یکه در بین صفائی نفس و تزکیه آن موجود است این است که صفائی نفس مانند زر اندوده ساختن نجاست است و تزکیه نفس مانند زر ساختن مس است بعمل کیمیا چنانچه سالکے بمرشد خود میگوید۔ بیت

دمے مس قلبِ من اے مظہرِ حق کن نظری ۔۔۔ زانکه اکسیر اثر فرمس شهلا داری

بیت ۔ یک نظر کن تا نه مستغنی شوم زاضداد جنس ۔۔۔ سنگ چون شد منظور نجم الدین گمان مبر است

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید آدمی نسخه است جامع هر چه در تمام موجودات است در انسان تنها

Marfat.com

ثابت است الخ یعنی انسان دارائے صفات وجوبی وصفات امکانی است از عالم امکان بطریق حقیقت واز مرتبہ وجوب بطریق صورت است صورت صفات وجوب است در انسان نہ حقیقت آن ونیز ہمیں جامعیت کہ در کلیت انسان است در قلب تنہا ست لہذا قلب انسان را حقیقت جامعہ گویند۔

تبصرہ: در وجود انسان اجزائے عالم خلق وعالم امر موجود است وپرتو صفات عالم وجوب یعنی نمونہ صورت صفت علم، صورت صفت قدرت، صورت صفت ارادہ وصورت صفت سمع صورت صفت بصر وصورت صفت کلام وصورت صفت تکوین در انسان موجود است واین صفات در انسان بطور حقیقت وجود نداشتہ بلکہ این صفات خاصہ عالم وجوب بیباشد ودر انسان صورت این صفات است نہ حقیقت آن در بین صورت وحقیقت فرق زیاد موجود است وصرف مشارکت اسمی دارند ورنہ باہم ہیچ مناسبتے ندارند از ینجاست آنحضرت ﷺ میفرماید ان اللہ خلق ادم علی صورتہ یعنی حق تعالی پیدا کردہ است حضرت آدم را بصورت وجوب درین جا مراد از وجوب صورت صفات وجوبی است نہ حقیقت صفات وجوبی بدلیل اینکہ حیات او تعالی ابدی بودہ مستعار غیر از نمی باشد وہکذا علم او تعالی ازلی بودہ مستعار از غیر نمیباشد مگر انسان دارائے صورت این صفات بودہ نہ حقیقت آن زیرا کہ صفات انسان حادث ومستعار از غیر است علمائے ظواہر در مرجع ضمیر علی صورتہ باشتباہ مواند یعنی اشتباہ شان ازین ناحیہ است کہ میگویند کہ این ضمیر بخدا راجع است ویا بہ آدم این ضمیر اگر بحق تعالی راجع شود انسان مماثل حق تعالی میگردد واگر بآدم راجع شود این عبارت معنائے خوب نمیدہد زیرا کہ ہر چیز بصورت خود آن چیز مخلوق شدہ پس تخصیص حضرت آدم چہ معنی خواہد داشت، ولے در نزد صوفیائے کرام از ارجاع ضمیر با و تعالی ہیچگونہ اشکالے پیش نمی نماید زیرا کہ معنائے حدیث شریف این است کہ انسان دارائے صورت صفات وجوبی است نہ حقیقت صفات وجوبی بنا بر آن در بین واجب وممکن مماثلت ومشابہت ہیچ وجود ندارد علمائے کرام ملامت نیستند بدلیل اینکہ علمائے ظواہر از سماع وصوفیان از مشاہدات خود حرف می زنند۔ چنانچہ ضرب المثل مشہور است کہ میگویند "شنیدہ کے بود مانند دیدہ" ونیز مقولہ معروف است کہ میگویند "لکل فن رجال" یعنی علمائے کرام از قال وصوفیہ از

Marfat.com

از حال بحث مینمایند لہذا از قال تا حال و از صورت تا حقیقت و از استدلال تا کشف فرق زیاد موجود است۔

بیت محمدؐ دیدہ و موسیٰؑ شنیدہ شنیدہ کے بود مانند دیدہ

آنچہ میفرماید ہر چہ در کلیت انسان است تنہا در قلب است الخ یعنی قلب عارف کامل چنان جامعیت دارد کہ تمام لطائف عشرہ اجزاے او میگردد بلکہ کیفیتے پیدا می کند کہ بصورت تنہائی ہر کدام اجزاے عشرہ آن کیفیت را ندارد، چوں معجون مرکب کہ تمام اجزا او را میدہ کردہ از ان مرکبے حاصل نمایند و این مرکب بر علاوہ اینکہ خواص اجزاے دہ گانہ را دارا میباشد خاصیت جداگانہ دیگرے نیز پیدا میکند اما قلب دیگران دارا ے این جامعیت نمی باشد۔

تبصرہ: این اجزاے عشرہ در وجود غیر عارف کامل و عوام ہر کدام بصورت علیحدہ موجود بودہ و باہم امتزاج نمی یابد اما در بدن عارف ہیئت وحدانی پیدا می کنند پس کیفیتے کہ قلب عارف داشتہ می باشد قلوب دیگران از ان بے بہرہ است۔ آنچہ میفرماید کہ قلب جامع عناصر و افلاک و عرش و کرسی و عقل و نفس و شامل مکانی و لامکانی است الخ یعنی تمثال و صورت تمام این اشیاء در قلب عارف نمایاں میگردد و یا بعبارہ دیگر قلب عارف آئینہ خدا نما است، در حالیکہ در قلب عارف خداے متعال نمایاں گردد در نمایان شدن اشیاے دیگر ہیچگونہ تردید باقی نمی ماند۔ حدیث قدسی است لا یسعنی۔ آنچہ میفرماید ارباب صحو از مشائخ میدانند کہ این حکم مبنی بر سکر است و محمول بر عدم تمایز است میان حقیقت شی و انموذج آن الخ، یعنی صوفیاے کرام گفتہ اند کہ اگر عرش را در زاویۂ قلب عارف بہ نہند ہیچ محسوس نشود و این بزرگان فرق تمثال عرش و انموذج آن را نکردہ اند و نفہمیدہ اند کہ در قلب عارف تمثال عرش است نہ خود عرش و عارفانیکہ در مقام سکر باشند فرق حقیقت و تمثال و انموذج عرش و حقیقت عرش را کردہ نمی توانند۔ ناگفتہ نماند کہ انموذج بدو معنی استعمال می شود، یکے بمعنیٔ تمثال و عکس است۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ در قلب انموذج عرش است دوم انموذج بمعناے جزیبا شد چنانچہ میفرماید کہ در انسان انموذج کرۂ خاک مکنون است یعنی جزی از اجزاے خاک در ان موجود است صحو بمعناے افاقہ با خبری و ہوشیاری بیباشد و سکر

Marfat.com

عبارت از مستی و بے خبری و بے تمیزی ست زیرا کہ سکر غائب شدن انسان ست از حواس و احساس بواسطہ اینکہ تجلی وجوب مزیل شعور او گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید بعضے مشائخ در غلبۂ سکر گفتہ اند کہ جمع محمدی اجمع است از جمع خداوندی یعنی ارباب سکر گفتہ اند کہ آنحضرتؐ جامع صفات وجوب و امکان است لہذا جامع تر از واجب است زیرا کہ حق تعالیٰ تنہا دارائے صفات وجوب است این طائفہ ارباب سکر دریں جا اشتباہ کردہ و نفہمیدہ اند کہ آن حضرتؐ دارائے صورت صفات وجوبی است نہ دارائے حقیقت صفات وجوبی یعنی در وجوب آنحضرتؐ صورت حیات است نہ حقیقتِ حیات و ہکذا در وجود آنحضرتؐ صورت علم است نہ حقیقت علم و علیٰ ہذا القیاس۔ آنچہ میفرماید او تعالیٰ و تقدس غیر محدود و نا متناہی است الخ یعنی در اینجا سوال دقیقی است کہ علمائے ظواہر جواب آنرا دادہ نمی توانند بلکہ جواب آن مربوط بصوفیہ محققین است و آن سوال چنین است۔

سوال: آیا حق تعالیٰ درین عالم است و یا ماسوی عالم و اگر حق تعالیٰ درین عالم نبودہ و در ماسوی عالم بودہ باشد دریں صورت وجود حق تعالیٰ محدود میگردد زیرا کہ ورائیت ثبت محدودیت است۔

جواب: حق تعالیٰ موجود است و عالم موہوم لہذا موجود وہمی موجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند، مثال واجب و ممکن مثال نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ میباشد مسلم است کہ دائرہ موہومہ نقطہ موجودہ را تحدید کردہ نمی تواند اگر، ہیچ یک دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست اما دائرہ محدد نقطہ نیست و نقطہ را محدود ساختہ نمی تواند، بنا بر آن نسبت دخول و خروج اتصال و انفصال ہم نقطہ ندارد۔

سوال: حکم بموہومیت عالم نمودن مذہب سوفسطائی ہاست کہ این طائفہ عالم را تابع خیال میدانند میگویند کہ اگر بلند را پست توہم نمایند پست است و اگر پست را بلند توہم نمایند بلند است این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عالم موہوم مخترع نیست کہ بازالہ وہم زائل شود۔ چنانچہ مذہب سوفسطائی است بلکہ عالم موہوم متقن است کہ عذاب و ثواب ابدی بوجود آن مترتب میباشد یعنی وہم با اتقان و رسوخ است۔

انچہ میفرماید شیخ ابو یزید بسطامی قدس سرہ میگوید لوائی ارفع من لواء محمدؐ الخ یعنی بیرقِ ما

Marfat.com

ندا است از بیرق محمدؐ۔ حضرت بایزید بسطامی سکر را کہ مقام فراغ از عالم است و توجہ باو تعالیٰ است
جوتر ترجیح میدہد کہ مقام شعور و توجہ بعالم است و ہکذا برخی اولیاے کرام ولایت را از نبوت افضل
تہ اند دلیل شان این است کہ ولایت رو بحق است و نبوت توجہ بخلق بعضے اولیاے دیگر بہ تعبیر و یا
توجیہ آن گفتہ اند کہ ولایت نبی افضل است از نبوت نبی (چنانچہ این موضوع قبلاً نیز در مکتوب
فتاد و ہفتم این حصہ مفصلاً تذکار یافتہ است) ولے در نزد حضرت امام تمام این اقوال دور از حقیقت
واقعیت است چہ در نبوت تنہا رو بہ خلق نمی باشد بلکہ توجہ بحق نیز دارد۔

خلاصہ فرمایش حضرت امام اینکہ صحو از سکر افضل است زیرا کہ صحو متضمن سکر است کہ صحو
د از سکر حاصل میگردد، یعنی صحو کل است و سکر جزء بواسطہ اینکہ صحو بعد از سکر است و سکر مستلزم صحو
ن باشد۔ لہذا سکر در حکم جزو صحو، در حکم کل است، ہکذا نبوت نیز کل است و لایت جزو او است، بدلیل
اینکہ کمال نبوت متضمن کمال ولایت نیز بیاشد و ہم تا گفتہ نماند کہ ولایت اولیا مربوط بظلال صفات
ثمانیہ بودہ ولایت انبیاء بہ خود صفات ثمانیہ او تعالیٰ مربوط است کمالات نبوت انبیاے عظام
عبارت از معارف ذات او تعالیٰ است، پس کسانیکہ ولایت اولیا را از ولایت انبیاء و یا ولایتِ
انبیاء را فوق نبوت شان گفتہ اند از اصل حقیقت این مراتب خبر ندارند، یعنی این طبقہ در مراتب
پائین تر قرار دارند و از دید احوال مراتب خود چنین چیز ہا گفتہ اند و اگر بکمالات نبوت میرسیدند آنگاہ بحقیقت
این معارف آگاہ می شدند و این چنین چیز ہا را نمی گفتند۔ انچہ میفرماید در نبوت تنہا رو بخلق نیست کہ
نبوت مقام جامع است در اینجا توجہ بحق و خلق ہر دو میسر است الخ یعنی حضرات انبیاء در وقت نزول بہ تمام
متوجہ بخلق اند و در وقت عروج بہر دو ی حق و خلق متوجہ اند و اولیاء کرام در وقت نزول بظاہر متوجہ
بہ خلق و بہ باطن متوجہ بحق میباشند کہ کمالات عروجی را تمام نکردہ اند اما اولیاے کہ بانتہاے کمالات
رسیدہ اند در وقت نزول مانند انبیاے عظام بظاہر و باطن متوجہ خلق اند۔

سوال: حضرت امام در مکاتیب دیگر خود گفتہ اند کہ در وقت عروج بمقامات عالیہ کہ
بانتہا میرسد توجہ بہ فوق ضرورت ندارد۔ زیرا کہ معارف کمالات عالیہ طے شدہ عارف بظاہر و باطن

Marfat.com

متوجہ بخلق است و درین جا میفرماید کہ باطن نبی متوجہ بحق است ظاہر بخلق تطبیق این دو قول چہ خواہد بود؟

جواب: فرمودہ این مکتوب شان بیان حال ابتدا و توسط کمالات نبوت و بیان عروج نبوت است و فرمایش مکاتیب دیگر شان بیان حال انتہا نزول نبوت میباشد و نیز این فرمودہ شان بیان عروج نبوت است و فرمایش مکاتیب دیگر شان ہنگام نزول نبوت میباشد یعنی نبوت انبیا عظام در عروج و نزول از اولیاء کرام متفاوت بودہ، زیرا کہ اولیاے کرام در عروج بظاہر و باطن متوجہ بحق میباشد و در نزول ظاہر بہ خلق و باطن بہ حق می باشند زیرا کمالات عروج خلاص نشدہ، مگر عارفیکہ بکمالات انتہا سرفراز گردیدہ باشد بہ مانند انبیا بہ تمام متوجہ بخلق می باشند آنچہ میفرماید مراد ازین گنجایش گنجایش صورت مرتبہ وجوب است الخ یعنی قلب عارف گنجایش تجلیات عالم وجوب و تمثال مرتبہ وجوب را دارد مگر گنجایش خود ذات و صفات او تعالی را ندارد زیرا کہ از ادراک عارف بلند است۔

تبصرہ: گفتہ شد کہ مقام نبوت دارائے حالات ابتدائی وسطی انتہائی میباشد در حالیکہ نبوت دارائے احوال ثلثہ میباشد ولایت نیز دارائے احوال ثلاثہ میباشد، چہ تابع مانند متبوع خود میباشد پس ولایت ہم دارائے بدایت و وسط و نہایت است۔ آنچہ میفرماید کہ قلب محل گنجایش خود او تعالیٰ است اما حالیت، محلیت، ظرفیت و مظروفیت نیست۔

سوال: آیا امکان خواہد داشت کہ یک چیز در چیزے دیگر جاے گیرد و باز ہم آن چیز ظرف آن چیز دیگر گفتہ نشود؟

جواب: فہم این موضوع از درک عقل بلند است و عقل نمی تواند کہ درین بارہ قضاوت نماید۔ اگرچہ حق تعالی در قلب عارف موجود است و لیکن ظرفیت و مظروفیت قطعاً نمی باشد چنانچہ صورتیکہ در آئینہ دیدہ میشود ہیچ ظرفیت و مظروفیت در بین صورت و آئینہ وجود ندارد۔

سوال: از بعض فرمایشات حضرت امام معلوم میشود کہ قلب محل تجلیات ذات مقدس است

Marfat.com

ذات مقدس واز بعضے فرمایشات دیگر معلوم میشود کہ قلب محل خود ذات مقدس است این
منوع چگونہ خواہد بود۔

جواب: فرمایشات اول شان در وقت ابتدا و توسط حضرت امام بودہ و فرمایشات ثانی شان
وقت انتہاے حضرت امام خواہد بود دیگر این ظہور حق در قلب عارف یک معاملہ بے کیف می باشد۔

مکتوب نود و ششم

حضرت امام میفرماید خیلے بے انصافی است کہ در شصت گھڑی روز و شب دو گھڑی صرف
عت حق سبحانہ نشود و از چہل سہم یک سہم بفقرا ادا نباید و ہمچنان میفرماید در موسم جوانی کہ او آن
لطان نفس امارہ است قلیل عمل را باجر کثیر برمیدارند الخ، یعنی طاعت جوانی مزد بزرگتری دارد۔
انچہ آنحضرت ؐ میفرماید کہ من و جوان صالح و تائب در جنت مجاور می باشیم، در حین فرمایش این حدیث
ریف دو انگشت مبارک شان را یکجا ضم نمودہ اشارہ فرمودند کہ مانند این دو انگشت باہم نزدیک
باشیم۔ حضرت امام در جائے دیگر میفرماید کہ طاعت جوانی چون خدمت آن عسکر ہست کہ در میدان
قاتلہ خدمت کردہ باشد۔ طاعت پیری چون خدمتے است کہ در اوقات دیگر یعنی در غیر میدان حرب
خدمت کند در بین این خدمت و آن خدمت فرق بسیار موجود است۔ آنچہ میفرماید اما ظلمات معاصی و
دم مبالات باحکام منزلہ سماوی کے بگذارد کہ نور ایمان را بسلامت ببرد الخ یعنی اہمیت ندادن و بے باکی
نمودن بمقابل اوامر شرعیہ نخواہد گذاشت کہ نور ایمان را بسلامت برد۔ احکام شرعی اگرچہ جزئی باشد
ہر کس ازان انکار نماید و آنرا بہ تمسخر بگیرد و دنیاے فانی را از آخرت کہ دار بقا و جاودانی است ترجیح
دہد، آن شخص از اسلام خارج است۔ مکاتیب نمبر ۹۷ و ۹۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب نود و ہم

حضرت امام میفرماید تا زمانیکہ این اجتماع و انتظام بریاست غفلت ظاہر عین غفلت

Marfat.com

باطن است الخ یعنی انسان دارای اجزائے عشرہ ولطائف دہ گانہ میباشد در وجود عوام این لطائف با
مجاور ومختلط میباشد غفلت یکے متضمن غفلت دیگر است در وجود خواص این اجزا ولطائف بواسطہ
سلوک از ہمدیگر جدا گردیدہ اند۔ بنابرآن غفلت ظاہر عارف کہ متوجہ خلق است سبب غفلت باط
او نمی گردد ازین جاست کہ آنحضرتؐ میفرمایند "چشم ہایم خواب میکند دلم خواب نمیشود" الخ یعنی حکم وصفت
یک لطیفہ بہ لطیفہ دیگر سرائت نمی کند۔ حضرت فاروق اعظمؓ میفرمایند "در وقت نماز خواندن تجہیز جیش ہم می
باید از حال بزرگان درس گفتہ شود تا وطن بدن انسان از چنین کمال معنوی محروم نماند۔ حق تعالیٰ میفر
"پیدا نکردہ ایم جن وانس را مگر برائے اینکہ مرا بشناسند"

پوشیدہ نماند کہ معرفت دو قسم است: یکے صورت معرفت است۔ دوم حقیقتِ معرفت
اول صورت معرفت آنست کہ عموم مومنان خدا را می شناسند بہ تقلید و یا باستدلال بذات وصفات
ایمان دارند وقضایائے شرعیہ را قلبا تصدیق می نمایند، باوجود اینکہ انکار ومنازعہ نفس امارہ در وجود شا
ادامہ دارد۔ دوم حقیقت معرفت آن است کہ تمام اجزائے بدن بمعرفت او تعالیٰ آشنا بودہ وبہ تعمیل
اوامر واحکام او تعالیٰ عشق وعلاقہ پیدا کند بر علاوہ ایمان قلبی تصدیق نفس نیز حاصل نماید۔ نفس ا
کہ در ابتداء منکر بودہ در وقت وصول بحقیقت معرفت از تعمیل تمام اوامر شرعیہ محظوظ میگردد د
در عین حال بریاست لطائف عالم امر مفتخر میگردد ورئیس لطائف عالم امر می گردد۔ آنحضرت
میفرمایند "مختار ترین شما در جاہلیت مختار ترین شماست در اسلام زمانے کہ عالم شود" الخ یعنی نف
انسانی کہ قبل از سیر وسلوک مناہی را خواہان بودہ واز احکام واوامر حق تعالیٰ انحراف می ورزید
خوش نجتانہ بعد از تزکیہ واطمینان وبعد از معرفت وعالم شدن بحقیقت بریاست لطائف ع
امر مفتخر واز تعمیل تمام اوامر واحکام شرعیہ محظوظ میگردد وباین بیت ترنم می نماید۔ بیت

بعد ازین دست من ودامن دوست — بعد ازین گوش من وحلقۂ یار
بیغم و درد تو صد حیف زعمری کہ گذشت — پیش ازیں کاش گرفتار غمت من بودم

اورنگ زیب سلطان کشور ہند از نواب مکرم خان کہ ۶۴ سالہ بود و بہ حقیقت ایمان ومعرفت رسیدہ

Marfat.com

پرسید کہ عمر شما چند است؟ بجواب عرض کرد کہ چہار سالہ ہستم۔ اورنگ زیب بہ تعجب پرسید کہ چہ میگوئید؟ بجواب عرض نمود کہ ہمین مدت چہار سال کہ در خدمت حضرت عروۃ الوثقی سپری نمودہ ام در عمر حقیقی خود محاسبہ نمودہ ام و متباقی عمر گذشتہ خود را در جملہ عمر حساب نمی کنم۔ بیت

عمر ہماں است کہ با یار بسر رفت باقی ہمہ بیں حاصل و بے خبری بود

واقعاً کہ عمر یکہ بہ ہوا و ہوس نفسانی بگذرد آنرا بجز از ضیاع عمر چیزے نمی توان گفت۔

آنچہ میفرماید روے او بہ تمام بخلق میگردد بے آنکہ گرفتاری باین ہا پیدا کند الخ یعنی عارف کامل و منتہی حقیقی بظاہر و باطن خود نزول می کند، زیرا کہ از حصول کمالات عالیہ فارغ شدہ است ناگفتہ نماند عارف کہ بہ نہایت کمال نرسیدہ باشد و برائے ہدایت خلق و ارشاد متوطف باشد ظاہرش بخلق و باطنش بحق است، یعنی روح او برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می باشد و نفس او در نزول اما عارفیکہ بہ نہایت کمال رسیدہ باشد ظاہر و باطن او بخلق است۔

تذکرہ: اولیاے کرام در تعیین مقام دعوت اختلاف دارند۔ برخی میگویند کہ مقام دعوت جمع توجہ بین حق و خلق بیباشد و بعض گفتہ اند کہ نہایت مقام دعوت رجوع بحال بدایت است گفتار طائفہ اول بیان منتہی فی الجملہ بیباشد کہ ہنوز کامل نشدہ است۔ گفتار طائفہ ثانی بیان کمال منتہی حقیقی و کامل بیباشد زیرا کہ در نہایت نفس و روح ہر دو بہ عالم تعلق داشتہ و منتہی کامل بہ ہر دوی روح و نفس نزول می کند و متوجہ بخلق می گردد و عارف غیر منتہی نہ چنان است بلکہ ظاہر او بخلق و باطن او بحق است حضرت امام رجوع کامل را بیان داشتہ و فرمودہ اند کہ روے عارفہ بہ تمام بخلق است۔ آنچہ میفرماید اشارہ بدوام آگاہی نیست بلکہ اخبار است از عدم غفلت از جریان احوال خویش و امتیاز خویش الخ یعنی مولانا حسن کشمیری بحضور حضرت امام نوشتہ کہ از ین حدیث شریف کہ آنحضرتؐ فرمودہ اند "چشم من خواب و دل من بیدار بیباشد"، معلوم میگردد کہ آنحضرتؐ بطرف حق تعالیٰ متوجہ است۔ پس آنچہ قبلاً تذکار رفت کہ عارف منتہی بہ تمام ما و بخلق است چگونہ خواہد بود؟۔ حضرت امام بجواب میدہد کہ حدیث مذکور دلالت بدوام آگاہی ندارد بلکہ از حدیث شریف ثابت میشود

Marfat.com

کہ توجہ آنحضرتؐ مبذول با منتش میباشد غفلت شایان منصب نبوت نمی باشد۔ زیراکہ آنحضرتؐ از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیدہ اند پس این حدیث شریف ثبت دوام آگاہی نمی باشد و نیز حضرت امام حدیث شریف دیگر را کہ لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل الخ دلیل آگاہی نمی داند یعنی من ہمراہی حق تعالیٰ وقتے دارم کہ ہیچ ملک مقرب و ہیچ نبی مرسل را دراں وقت گنجایش نیست یعنی تجلی کہ برائے من است برائے ہیچ کس دیگر گنجایش ندارد حضرت امام این تجلی را ہمہ مثبت دوام آگاہی نمی دانند زیراکہ این تجلی ازان طرف است توجہ عارف را دراں دخلی نیست۔ آنچہ میفرماید کہ این تجلی ازان جانب است متجلی لہ را کہ عارف است دراں صنعی نیست الخ یعنی عارف را دراں دخلی نیست و عارف متوجہ تجلی کنندہ نمی باشد زیراکہ از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیدہ است پس درین جا از قبیل سیر معشوق در عاشق است و عاشق از سیر فارغ گشتہ است۔ ناگفتہ نماند وقتیکہ لطائف عالم امر تصفیہ و عالم خلق تزکیہ گردد عارف مظہر تجلیات باری تعالیٰ میشود اگرچہ عارف بدعوت خلق متوجہ بودہ باشد و بعالم وجوب متوجہ ہم نبودہ باشد حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

رو تو زنگار از رخ خود پاک کن بعد ازان آن نور را ادراک کن

آئینہ صوری برائے ظہور صورتِ دلربا در طاق بجائے خود قرار دارد چون صفائی دارد صورت معشوق در روے نمایاں است و طاق کہ چوں صفائی ندارد صورت معشوق در روے نمایاں نمی گردد۔ مراد حضرت امام ازیں تفصیل این است کہ منتہی حقیقی با وجود توجہ بخلق مظہر تجلیات گردیدہ است و دیگران با وجود اینکہ توجہ بحق دارند مگر آن تجلیات نرسیدہ اند خلاصہ بعد از تصفیہ قلب و تزکیۂ نفس انسان مظہر تجلیات او تعالیٰ می گردد۔ کسانیکہ دارائے کرورت بشری باشد ہزاران توجہ کند مظہر تجلیات شدہ نمی تواند۔ سلطان الہند حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری میفرماید۔ بیت

خانہ خالی کن از اغیار و بجو یار معین این محال است کہ صد بن یکدم میطلبی

یعنی زمانے کہ دل از غیر و ماسوی خالی شود مظہر تجلی حق تعالیٰ میگردد اگرچہ عارف متوجہ بخلق بودہ باشد عارفی در حین عبور از دریا بمریدِ خود گفتہ است "تو مرا یاد کن و من خدا را یاد می کنم" مقصد عارف این است

Marfat.com

کہ مریدوے بتدری بودہ وہنوز بمرحلہ تصفیہ وتزکیہ نرسیدہ است، اوازاو قابل قبول حق نبودہ ۔ بنابران دربین اووحق تعالی حجاب ہاے زیادی موجوداست امادربین عارف وحق تعالیٰ حجابات مرفوع شدہ است. خلاصہ اینکہ عارف اگرچہ متوجہ بخلق است مگرمظہر تجلیات بے نہایت است ودیگران باوجوداینکہ توجہ بحق دارند مظہرآن تجلیات نمی باشند۔ بیت

اول بروب خانہ پسان مہمان طلب آئینہ شوو صال پری طلعتان طلب

مکتوب صدم

حضرت امام گفتہ شیخ عبدالکبیر یمنی راتردید نمودہ میفرماید، فقیرراتاب استماع امثال این سخنہانیست الخ" قائل این سخنان شیخ کبیر یمنی بودہ باشد ویاشیخ اکبر شامی" وہمچنان میفرماید، کلام محمد عربی درکاراست نہ کلام محی الدین عربی وصدرالدین قونیوی وعبدالرزاق کاشی مارابانص کاراست نہ بافص، فتوحات مدنیہ از فتوحات مکیہ مستغنی ساختہ است الخ یعنی فتوحات مدنی عبارت ازاحادیث شریف است وفتوحات مکیہ وفصوص الحکم ازتالیفات حضرت شیخ اکبراست۔ عبدالرزاق کاشی و صدرالدین قونیوی نیزازصوفیہ وجودیہ میباشند، چون گفتاروجودیہ مخالف شریعت است ومردم رادر اشتباہ می اندازد۔ بنابرآن حضرت امام بآن اعتبارنمی دہند باقیماندگفتار شیخ عبدالکبیر یمنی کہ گفتہ است حق سبحانہ تعالی عالم بغیب نیست، حضرت امام این قول اورا تقبیح فرمودہ ومستنکرمیداند ومیفرماید کہ صوفیہ وجودیہ اگرانا الحق وسبحانی میگویند معذورند ومغلوب الاحوال اما کلام شیخ عبدالکبیر یمنی از احوال نیست ومستند بتاویل است قابل عذرنیست۔ اماچوں مولانا حسن کشمیری قول عبدالکبیر یمنی را تاویل دادہ وہم ازحضرت امام پرسیدہ بنابرآن حضرت امام درتاویل آن کلام سخن گفتہ وتمام تاویلات دیگراں راتردید نمودہ چنانچہ درخود مکتوب میخوانید، وحضرت امام عجب بلاغت بخرج دادہ کہ درشروع کلام خود قول شیخ کبیر راردکردہ چنانچہ درابتداء کلام خود فرمودہ وعلم الغیب عندالله سبحانہ

Marfat.com

مکتوب صد و یکم

حضرت امام میفرماید، بهر اعتراضیکه بر نفس دارند در زمان استقامت مسلم است اما بعد از حصول اطمینان محال اعتراض نیست چه نفس درین موطن از حق سبحانه راضی است و حق جل علی شانه نیز از وے راضی میباشد پس نفس مرضی و مقبول او تعالی گردیده است بر مرضی و مقبول اعتراض نمی گنجد زیرا که مراد او عین مراد حق است پس فضاء وصحرای قدسیت نفس از هرگونه اعتراض مبرا است الخ۔

تبصره: مسئله اطمینان نفس مسئله غامض و پیچیده ایست که هر یک از عرفاء از کمال اطمینان نفس خود و درجهٔ آن سخن رانده اند، چنانچه یکے گفته۔

هر چند نفس مطمئنه گردد ہرگز ز صفات خود نگردد

چنانچه در کلام ابتدائی حضرت امام نیز چنین بیان دیده شده است و این مکتوب شریف حال انتهائی حضرت امام است که درین مرحله نفس اطمینان کامل حاصل کرده قطعاً محل اعتراض بالائے نفس باقی نمانده است۔

تزکیه و اطمینان نفس دارائے چهار مراتب می باشد: در ولایتِ صغری[1]، در ولایتِ کبری[2] و ولایت ملاءِ اعلی[3]۔ در کمالاتِ نبوت۔

در ولایت صغری که اصلاح نفس در آنجا مربوط بتجلیات ظلیه است و اطمینان نفس درین موطن بکمال نرسیده است بلکه مورد اعتراض می باشد۔

اطمینان نفس در ولایت کبری که ولایت انبیائے عظام است تزکیه نفس درین موطن تو تجلیات اصلیه است یعنی تجلیات خود صفات ثمانیه که دران هنگام تزکیه زیاده شده لهذا چندان اعتراض باو گنجایش ندارد۔

تزکیهٔ نفس در کمالاتِ نبوت، درین وقت تمام اجزائے بدن که عبارت از عناصر اربعه است اصلاح کامل یافته هیچگونه مخالفت در نفس باقی نمی ماند زیرا که نفس شیره عناصر اربعه است و عناصر

Marfat.com

اربعہ اجزاے او بیدو عناصر ہم درین وقت اصلاح شدہ است کیمیا کہ باثر عمل کیمیاوی اصل مادہ را بہ کلی تغیر میدہد، ہمچنان تجلیات کمالات نبوت نیز مس نفس را بواسطہ تزکیہ باطمینان کامل رسانیدہ وازمس شدن دوبارہ وطہارگی مصون گردانیدہ است۔

ناگفتہ نماند کہ اولیاے کرام بمتابعت انبیاے عظام بہ کمالات فوق رسیدہ می توانند۔

تبصرہ: حضرت امام درجاے دیگر میفرماید و میگویند تا زمانیکہ نفس تزکیہ نشدہ وسوسہ انسان درونی و علتش ذاتی است بعد از تزکیۂ نفس وسوسہ و بیرونی میگردد، یعنی دراین وقت ورود وسوسہ و علت آن شیطانی خواہد بود عارف از علت ذاتی خلاص میشود، مکاتیب ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴ حاجت بشرح ندارد۔

تبصرہ: حضرت امام علت ذاتی و عارضی را در بیرونی و درونی تقسیم نمودہ اند، یعنی وسوسہ و علت را دو نوع دانستہ اند یکے ذاتی است دوم عارضی۔ علت و مرض ذاتی آنست کہ صدور وسوسہ از نفس صورت بگیرد۔ دوم۔ مرض و علت آن ست کہ وسوسہ از بیرون یعنی توسط شیطان پیدا میشود بدلیل اینکہ درین مرتبہ نفس از وسوسہ رہائی یافتہ است و بواسطہ تزکیہ مطمئنہ گردیدہ است بنابر آن درین مرتبہ وسوسہ وسوسہ شیطانی و بیرونی است و وسوسہ نفسانی نیست کہ اطمینان یافتہ و راضیہ و مرضیہ گردیدہ است۔

مکتوب صد و پنجم

حضرت امام میفرماید، مریض تا زمانیکہ از مرض بہ نشود ہیچ غذا او را سود مند نیست پس آدمی تا زمانیکہ بمرض قلبی مبتلا است ہیچ عبادت و طاعت او را نافع نیست الخ یعنی مرض قلبی عبارت از گرفتاری غیر و ماسوی و گرفتاری بہ نفس است، عدم منفعت بآں معنی است کہ طاعت او سبب عروجات و درجات عالیہ نیست و چون اخلاص دران کمتر است بدرجہ قبول نمی رسد۔ بنابر آن طبیبان امراض قلبی قلوب گرفتار را بدواے فنا و بقا از مرض گرفتاری نجات دادہ بحب و عشق او تعالیٰ آشنا می کنند عارفی میفرماید دلے کہ گرفتار غیر است از وے چہ توقع خیر است روحیکہ مائل بہ کہتر است نفس امارہ از وے بہتر است۔ مصرع

جیف است زخوبی کہ شود عاشق زشتی

Marfat.com

یعنی روح کہ نورانی و مستعد است عاشق بدن شدہ و بدن گرویدہ نفس گردیدہ است، البتہ بعد از مسائل تصفیہ و تزکیۂ نفس این عشق نفس تبدیل بہ عشق و محبت واجب تعالیٰ میگردد و عشق غیر و ماسوی را ترک میگوید۔ مکاتیب ۱۰۶ و ۱۰۷ حاجت بشرح ندارد و شاید کہ صد و ششم بعد از صد و ہفتم صدور یافتہ باشد زیرا کہ در ۱۰۶، اثابت خواجہ محمد صادق بیان شدہ و در ۱۰۷، انکار او و حال آنکہ اثابت بعد از انکار است۔

مکتوب صد و ششم

حضرت امام میفرماید، فی الحقیقت کار بالعکس است یعنی نبوت افضل از ولایت است اگرچہ ولایت نبی باشد زیرا ولایت نبی مربوط بمعارف صفات او تعالیٰ است و نبوت نبی مربوط بمعارف ذات او تعالیٰ است و ولایت اولیا مربوط بظلال صفات او تعالیٰ است ارباب سکر کہ باین معارف نرسیدہ اند معذور اند۔

مکتوب صد و ہفتم

حضرت امام میفرماید، شرکت را در ان حضرت جل سلطانہ اصلا بار نیست الخ یعنی قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس خلوص عبادت مشکل است و آن عبادت لایق قبول نمی باشد امام رحمت او تعالیٰ چیز دیگر است کہ سیئات را حسنات می گرداند۔ زیرا گرفتاری بمحبت غیر و ابارگی نفس انسان را از اخلاص دور می سازد و در وقت عبادت کسالت تولید میکند۔ آنچہ میفرماید مبدأ ظہور انوار قدم است الخ یعنی فنا قدم اول ولایت و سبب ظہور انوار قدم است۔ صوفیہ کرام فنا را بمنزلہ طہارت و قرب او تعالیٰ را بمنزلہ نماز تعبیر می کنند و فناء را بدو نوع تقسیم نمودہ اند، اول فنائے صوری، دوم فنائے حقیقی۔

اول فنائے صوری آن است کہ ماسوی را فراموش و بہ ظلال صفات او تعالیٰ کہ برزخ وجوب و امکان است رسیدہ باشد و صفات اضافیہ عینی وجوب نیست۔

دوم فنائے حقیقی آن است کہ بخود صفات و مراتب وجوب یعنی صفات و شیونات و اعتبارات

Marfat.com

رسیدہ باشد، ناگفتہ نماند کہ وصول ولایت صغریٰ تا بطلال صفات است۔

دوم ولایت کبریٰ مربوط بخود صفات است کہ ولایتِ انبیاء است۔

سوم ولایت ملاء اعلیٰ بشیونات اوتعالیٰ مربوط است۔

چہارم کمالات نبوت انبیاے عظام بذات بحت اوتعالیٰ مربوط است، چون ولایتِ انبیاء بصفات وولایت ملاء اعلیٰ بشیونات تعلق دارد لہذا بعض اولیاے کرام مانند امام غزالی وامام حرمین گمان بردہ اند کہ خواص ملک از خواصِ بشر افضل است، اگر این بزرگان بکمالات نبوت میرسیدند وازان بہرہ ور میگردیدند چنیں چیزہا نمی گفتند۔

حضرت امام درجاے دیگر میفرماید کہ رسیدن بشیونات ذاتیہ اوتعالیٰ خیلے منعسر است مگر بعضے اولیاے محمدی المشرب درآنجا رسیدہ بیتوانند ودرجاے دیگر میفرماید، تفاوت اقدام اولیاء باعتبار طے کردن این مراتب متفاوتہ است۔

تبصرہ: رسیدن بکمالات نبوت انبیاے عظام معاملہ مرادان ومحبوبان کامل است مریدان آنجا نمی رسند۔

مکتوب صدودہم

حضرت امام میفرماید، اما نزد مقربان از سیئات است الخ یعنی طلب جنت وحور وقصور کار ابرار است مقصد مقربین صرف ذات اوتعالیٰ است جل جلالہ۔ حضرت جنید بغدادی میفرماید کہ اگر در نماز وسوسہ جنت پیدا شود سجدۂ سہو می کنم واگر خطرۂ دنیا بیاید نماز خود را دوبارہ می خوانم۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

تو وطوبیٰ ما وقامتِ یار فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

اما اگر مقربین در وقت نزول جنت میخواہد برائے آن میخواہند کہ محل رضاے باری تعالیٰ واگر از دوزخ پناہ میخواہند برائے آن میخواہند کہ محل غضب اوتعالیٰ است نہ از جہت دفع آلام وتکلیف نزدگان

Marfat.com

چہ خوب گفتہ اند: رضاء اللہ فی الجنۃ خیر من الجنۃ وسخط اللہ فی النار شر من النار یعنی رضائے حق تعالیٰ در جنت از جنت بہتر است وقہر خدا در دوزخ از دوزخ شدید است۔

عارفی یعنی حضرت نور المشائخ علیہ الرحمہ کہ قطب ارشاد وقتِ خود بودہ اند در خطبہ چنین قرارت مینمود، لو کانت الجنۃ نصیبا العاشقین بدون وصالہ فواویلا ولو کانت النار نصیب العارفین مع جمالہ فواشوقاہ یعنی اگر جنت بدون وصال حق تعالیٰ نصیب عاشقان گردد تاسف وویلا وحسرت است واگر دوزخ باجمال حق تعالیٰ نصیب عاشقان شود جائے شوق است۔ بزرگے چہ خوب گفتہ شاید کہ این بزرگ حضرت ابوسعید ابوالخیر بودہ باشد، چہ خوب فرمودہ وکثرت رجاء خود را اظہار داشتہ است۔ رباعی

گفتے کہ ترا عذاب خواہم کرد — در حیرتم کہ در کجا خواہد بود
جائے کہ توئی عذاب نبود — وانجا کہ تو نہ ئی کجا خواہد بود

آنچہ میفرماید، حب آن سرگناہان است الخ یعنی دنیا مغضوبہ او تعالیٰ است بدلیل اینکہ سبب وصول خواستہ ہائے نفس امارہ است ونفس در جبلت خود مخالف احکام شرعیہ ودشمن حق تعالیٰ است لہذا محبت دنیا سرگناہان بحساب میرود۔

تبصرہ: عداوت او تعالیٰ با نفس عداوت صفاتی است وبا کفر ذاتی یعنی نفس امارہ اگر از امارگی رہائی یابد وتزکیہ گردد۔ آنگاہ دوست او تعالیٰ میگردد وحتی بمقام محبوبیت مشرف میگردد، پس عداوت با نفس عداوت ذاتی نبودہ بلکہ راجع بامارگی نفس است وعداوت بہ کفر مربوط بذات کفر است۔

مکتوب صد ویازدہم

حضرت امام میفرماید، توحید عبارت از تخلیص قلب است از توجہ وگرفتاری غیر الخ۔ توحید سہ نوع است، یکے توحید تقلیدی، دوم توحید استدلالی، سوم توحید حالی وشہودی۔

Marfat.com

(۱) توحید تقلیدی واستدلالی یگانہ دانستن است بہ تقلید و یا بہ استدلال۔

(۲) توحید شہودی یگانہ دیدن است، یعنی توحید تقلیدی واستدلالی درحق عوام وعلمائے ظواہر است وتوحید شہودی وحالی نصیب عرفائے صاحب کشف است۔ ادراک وجدانی یک حالے از احوال شہود و وجدان قلبی ست۔

آنچہ میفرماید، فرق دربین لامعبود الا اللہ ولاموجود الا اللہ ظاہر است یعنی بہ تقلید واستدلال لامعبود الا اللہ گفتہ میشود ولاموجود الا اللہ حالتے است کہ وجود تمام ممکنات از شہود و دید عارف برآید۔ حضرت امام میفرماید، تا زمانے کہ دل را گرفتاری بماسوی متحقق است از ارباب توحید نیست الخ یعنی توحید حالی وکشفی ندارد۔ اگرچہ توحید استدلالی وتقلیدی داشتہ باشد۔ مکتوب ۱۱۲ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و سیزدہم

حضرت امام میفرمایند، پس مجذوبان سلوک ناکردہ کہ در مقام قلب اند انجذاب شان بمقام روح است کہ فوق مقام قلب است الخ یعنی در جذبہ ابتداء انجذاب بمقام مافوق میباشد نہ انجذاب بہ عالم وجوب انجذاب بمقام مافوق باین معنی است کہ مقامات لطائف خمسہ ہرکدام آن مسلسل یکے فوق دیگرے قرار داد۔ چنانچہ فوق لطیفہ قلب مقام روح است وفوق لطیفہ روح سر قرار دارد وفوق لطیفہ سر خفی وفوق لطیفہ خفی اخفیٰ می باشد۔

تبصرہ: جذبہ ہائے لطائف خمسہ در مراحل ابتداست کہ برائے مبتدیان حاصل میگردد واین جذبہ ہائے مبتدی صرف سالک سلوک را برائے سالک سہل می سازد وظہور توحید وجودی نیز کہ سالک خود را حق می بیند ہم درہمیں جذبہ ہائے مبتدی است بدلیل اینکہ روح بسبب بیچونی خود مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب دارد۔ بنابرآن سالک مبتدی دربین بے چون فی الجملہ وبیچون حقیقی امتیاز کردہ نمی تواند خود را حق می بیند۔

Marfat.com

جذبہ ہائیکہ سالک را بعالم وجوب انجذاب میکند جذبہ منتہی است یعنی عارف در مرحلہ جذبہ نہایت قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ میفرماید، لہذا از توہمات توحید وجودی رہائی می یابد زیرا کہ عالم امکان بہ عالم وجوب ہیچگونہ مشابہتی ندارد و در ابتدا کہ قدسیت عالم وجوب را ندیدہ باشد اشتباہ می کند و قدسیت روح را قدسیت وجوب میداند۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ یک نوع وحدت وجود برای منتہی نیز ظاہر میگردد کہ عارف از غلبہ محبت و عشق و سطوت شئون وجوب خود را عین محبوب می بیند و این مقام مقام قرب است و مقام عین الیقین این مقام اگرچہ مقام قرب است باز ہم دارای سکر است و از ین مقام قرب نیز باید گذشت و بمقام اقربیت کہ مقام صحو است باید رسید و ہم پوشیدہ نماند کہ سالک اول یعنی سالک مبتدی در مقام علم الیقین و سالک ثانی در مقام عین الیقین قرار دارد۔ این موضوع بہ مکاتیب ۱۳۸ و ۱۳۹ حصہ ششم دفتر سوم نیز مشرح بیان گردیدہ است مطالعہ خواہید نمود۔

مکتوب صد و چہاردہم

حضرت امام میفرماید، اہل ضلالت ریاضات و مجاہدات بسیار کردہ اند، اما چون موافق شریعت حقہ نیستند بے اعتبار و خوار تند الخ یعنی جوگی ہا و براہمہ ہند و فلاسفہ یونان ریاضت ہائے بسیار کشیدہ صفائی نفس حاصل کردہ اند و صاحب کشوف مکونات گردیدہ اند، چون ریاضات شان بمتابعت شریعت واقع نشدہ اند، لہذا تزکیۂ نفس نصیب شان نشدہ و از ان بے بہرہ ماندہ اند و این کما لیکہ آنہا بواسطہ ریاضت ہائے خلاف شریعت کمائی کردہ اند صرف جنبہ دنیوی داشتہ و یک عمل نامرضی است نتیجہ عمل نامرضی عقاب است و بس۔ و کشف ہائے آنہا استدراج می باشد۔

تبصرہ: صفائی نفس مانند زر اندودہ کردن مس است، تزکیہ نفس مانند زر گردانیدن مس است بہ عمل کیمیا از اندودہ تا زر خالص فرق بسیار موجود است و این زر گردانیدن نفس اکثر

Marfat.com

بتوجہ شیخ مقتدا است کہ توجہ شان مانند کبریت احمر است۔ بیت

آنان کہ خاک را بنظر کیمیا کنند — آیا بود کہ گوشۂ چشمش بما کنند
در مس قلب من اے مظہر حق کن نظری — زانکہ اکسیر اثر ترگس شہلا داری
بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس — بنشست باین طائفہ شاہی شد و برخاست

یعنی سلسلہ عادت بہمین ترتیب پیش رفتہ است کہ مسترشد بواسطہ مرشد و بتوجہ شیخ مقتدا بہ سر منزل مطلوب میرسند و این عادت از طرف حق تعالیٰ نیز مراعات شدہ و قدرت را مستور اسباب گردانیدہ چنانچہ در تربیہ آنحضرتؐ کہ سہ مراتب شق صدر رخ دادہ است، این عمل شق صدر بر سبیل عادت و تلقین دیگران صورت گرفتہ باشد و اگر مراعات عادت نمی بود حق تعالیٰ قدرت داشت کہ بدون شق صدر ہم جسد مبارک آنحضرتؐ را از ہمہ لوازم و صفات بشریت مصفی و مزکی بسازد۔

مکتوب صد و پانزدہم

حضرت امام میفرماید، این راہ کہ ما در صدد آنیم ہفت گام است دو گام در عالم خلق است و پنج گام در عالم امر الخ۔ یعنی دو گام عالم خلق عبارت از سیر عناصر و سیر نفس ناطقہ است و پنج گام عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفیٰ میباشد بہ گام اول کہ تصفیہ قلب نوری است تجلی صفات اضافی رو میدہد و بگام دوم یعنی سیر روحی تجلی صفات ذاتیہ رو نما میشود، و بگام سوم کہ سیر لطیفۂ سر است تجلی شیونات حاصل میشود، و بگام چہارم کہ سیر لطیفہ خفی است تجلی صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ رخ میدہد و بگام پنجم کہ سیر لطیفہ اخفیٰ است تجلی شان جامع یعنی جامع صفات ثبوتیہ و سلبیہ پیدا میشود و این شان را شان کلی نیز می نامند۔

سوال: حضرت امام تجلیات شیونات و تجلیات صفات سلبیہ و تجلیات شان جامع را تجلیات ذاتیہ گفتہ اند و حال آنکہ این ہر سہ تجلی تجلی ذات بحت نیست بلکہ تجلی شیونات و اعتبارات است۔

Marfat.com

جواب: تجلی ذاتی بدو معنی اطلاق میشود۔

(۱) تجلی ذاتی بہ معنیٔ اعم۔

(۲) تجلی ذاتی بہ معنیٔ اخص۔

تجلی ذاتی بہ معنی اخص عبارت از تجلی ذات بحت . . . . . او تعالی است اما تجلی ذاتی بہ معنی اعم عبارت از تجلی شیونات وصفات سلبیہ وشان جامع میباشد یعنی تجلی ذاتی بمعنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ نباشد صفات زائدہ عبارت از صفاتِ ثمانیہ است کہ این ہا دارائے وجود خارجی زائد می باشند و برعکس شیونات واعتبارات کہ زیادت خارجی ندارند بلکہ دارائے وجود انتزاعی بودہ ومنتزع از ذات او تعالی میباشند بخلاف صفات ثمانیہ کہ دارائے وجود خارجی زاید میباشند۔

مکتوب صد و شانزدہم

حضرت امام میفرماید، زینہار بآن سلامتی قلب غرہ نشوید کہ امان رجوع است الخ یعنی محبت دنیا وگرفتاری ماسوی عوائل رجوع را فراہم میسازد در این جا مقصد حضرت امام این است کہ سلامتی قلب تو بکمال نرسیدہ است لہذا گفتہ اند کہ بآن سلامتی قلب غرہ نشوید ونگفتہ اند کہ بعد از سلامتی قلب رجوع میشود۔ بنا برآں مراد شان در اینجا قلب ناقص و ناکمل بودہ کہ عبارت از قلب حضرت عبدالواحد صاحب لاہوری است کہ تا ایندم قلب شان بکمال نیافتہ بود، اما اگر قلب سلامتی پیدا کند باز رجوع ندارد۔

سوال: قلب از عالم امر است و در ذات خود پاکیزہ است ولے در محبس بدن قید بودہ بعد از تصفیہ وفنا وبقا وعروجات از قید محبوسیت بدن رہائی می یابد ایا دوبارہ محبوس خواہد گشت یا خیر۔

جواب: وقتیکہ فنائے قلب تکمیل یابد قلب واپس بہ صفات بشری رجوع نمی کند

Marfat.com

وبہ ماسوی آمیختہ نمی گردد اما اگر فنائے او کمال نیافتہ باشد خوف رجوع بہ صفات بشری موجود است۔ بنابراں حضرت امام میفرماید کہ بآن سلامتی قلب (یعنی قلب ناقص) غرہ نشوید، چہ قلب تو ہنوز ناقص بودہ وبدرجہ کمال نرسیدہ است واگر فنائے قلب بہ کمال برسد صاحب آن قلب بماسوی گرفتار نمی شود ومیگوید۔ بیت

این سرائے وباغ تو زندانِ تو　　خان ومان تو بلائے جان تو

ونیز می گوید

بعد ازیں دستِ من ودامنِ دوست　　بعد ازیں گوش من وحلقۂ یار

بے غم ودرد تو صد حیف زعمر کہ گذشت　　پیش ازیں کاش گرفتار غمت می بودم

توصیہ حضرت امام قبل از فنائے قلب است کہ بعد از فنائے قلب شغل دنیوی ضرر رسانندہ نمی تواند یعنی وقتیکہ سالک بمقام رست بکار ودل بیار رسید ودارائے خلوت در انجمن شد، آنگاہ شغل دنیوی ضرر رساندہ نمی تواند۔ حق تعالیٰ می فرماید "رجال لا تلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ" یعنی مومنان کامل انانند کہ خرید وفروش ایشان را از ذکر خدا غافل ساختہ نمی تواند۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ میفرماید "تا زمانیکہ قلب سالک بفنا آغاز نکردہ باشد از قبور بزرگان استفادہ کردہ نمی تواند واز اینجاست"۔ خواجہ بزرگ فرمودہ اند۔ مصرع

تو تا کے گور مردان را پرستی

این فرمودہ شان در حق مبتدیان صرف خواہد بود کہ ہنوز فنائے قلب شان آغاز نیافتہ است۔

ہکذا حضرت عروۃ الوثقیٰ میفرمایند کہ بعد از شروع فنائے قلب از قبور استفادہ شدہ می تواند واز سیاق وسباق کلام حضرت عروۃ الوثقیٰ معلوم می شود کہ بعد از کمال فنائے قلب عارف بہ قبور اولیا ہم احتیاج داشتہ نمی باشد وبالذات از عالم قدس استفادہ کردہ می تواند واگر از روحانیت بزرگان گذشتہ ومرشد زندہ را مددگار خود می سازد فبہا والا خیر۔

Marfat.com

مکتوب صد و هفدهم

حضرت امام میفرماید، چندگاه قلب تابع حس است الخ یعنی قلب مبتدی از عالم خلق جدائی نیافته ولطائف از هم تجزیه نگردیده است لهذا قلب تابع حواس ظاهرت ومشاهدات مظاهر جمیله بر قلب تاثیر انداخته سبب عدم ترقی وعدم پیش رفت او میگردد ودر غیاب مرشد استفاده خوب کرده نمی تواند، اما در انتها چون لطائف از هم جدا می شوند قلب را تبعیتی بحس نمی ماند لهذا مشاهدات مظاهر جمیله ومرغوبات دنیاوی در قرب وپیش رفت قلبی، هیچگونه تاثیری وارد کرده نمی تواند. بنابران مبتدی ومتوسط از صحبت شیخ کامل مفارقت نکند زیرا که در حال مفارقت ودوری در غیاب استفاده کرده نمی تواند ودیدن مرشد سبب ترقی او می گردد ونهتی بدون دیدن مرشد از مرشد استفاده کرده می تواند ومظاهر جمیله تاثیر بد کرده نمی تواند. حضرت میرزا مظهر جان جانان میفرماید که حسن خوبان در آئینه هیچ تاثیر بد نمی کند، چنانچه فرموده اند: من لم یملك عینه فلیس القلب عنده یعنی کسیکه چشمش باختیار او نباشد پس قلب او نیز باختیارش نمی باشد بنابران مشائخ نقشبندیه فرموده اند که نظر بر قدم داشته باشید وعادت مبارک آنحضرت صلعم چنان بود که در حین رفتار پیش روی خود را نظر می نمودند وباطراف نظر نمی کردند واین حدیث از احادیث معروف است.

حضرت امام درین مکتوب به ترغیب صحبت بزرگان امر نموده اند زیرا که در عروج ونزول در فنا وبقا توجه مرشد یک امر حتمی وضروری بحساب می رود. چنانچه حضرت مولانای روم میفرماید.

یک زمانه صحبتِ با اولیاء بهتر از صد ساله طاعت بے ریا

بلے این فرموده حضرت مولانای روم به کلی مسلم است که صحبت مشائخ برای طالب کبریت احمر است رابطه نیز حکم صحبت دارد. حضرت خواجه احرار که قطب وقت خود بوده میفرماید سایه رهبر به است از گفتن باعتبار فائده می باشد نه باعتبار فضیلت.

Marfat.com

مکتوب صد و هژدهم

حضرت امام میفرماید: حق سبحانہ تعالی کافہ اہل اسلام را از انکار فقرا و طعن در ایشان نگہدارد الخ یعنی فقرا، نائبان آنحضرتؐ اند دشمنی ایشان منجر بدشمنی آنحضرتؐ میگردد، این عمل بر علاوہ ضرر دینی و اخروی سبب ذلت دنیوی نیز میگردد۔ ملا عصام نام شخص معروف سمرقندی کہ با حضرت خواجہ عبید اللہ احرار کہ قطب ارشاد زمان خود بود ماند عداوت باطنی داشتہ و نزد پادشاہ عیب جوئی خواجہ میکرد۔ شخصے مذکور معزز و محترم قوم نیز بودہ و در عین حال شاگردان زیاد ہم داشتہ اند خاتمہ حال او چنان شد کہ دیوانہ مطلق گردیدہ و در حال دیوانگی در ہرات آمدہ مُرد۔

چوں اولیاء در ظاہر مانند عوام می باشند یعنی در مسائل فرش ظرف وابستہ و غذا مانند دیگران نیازمند است نگردد باطن ملک صفت اند بلکہ از ملائک ہم افضلیت دارند ازین سبب احترام این طائفہ را ہمیشہ در نظر باید داشت مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند من رای ظاہرہم خاب و خسر و من را باطنہم افلح و نجی" یعنی بزرگان دین آنانند کسے کہ ظاہرشان را بہ بیند و از باطن شان منکر باشد خائب و خاسر میگردد و کسے کہ باطن شان را می بیند کامیاب و بہرہ مند میشوند و از عذاب نجات می یابند و بزرگ شناس گردیدہ صاحب کمال می شود۔

مکتوب صد و نزدہم

حضرت امام میفرماید کہ گاہست کہ کاملان بعض از مریدان ناقص خود را ہم بہ تعلیم طریقت اجازت می دہند الخ یعنی این طور پیران تعلیم طریقت کہ ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ اند و نفس شان ہنوز تزکیہ نیافتہ است صرف لطائف عالم امر شان بفنا و بقا مشرف شدہ است این طور مرشد را خلیفہ مقید گویند۔ حضرت امام باین طور خلیفہ ہا توصیہ میفرمایند کہ شغل دنیائے بر ایشان زیان داشتہ خود را با حوال حضرات خواجہ احرار و غوث الثقلین قیاس نباید کرد۔

Marfat.com

زیرا کہ آنہا بخلافت مطلق و درجات کمال مشرف شدہ بودند ظاہر و باطن شان از ہم تفریق یافتہ بود اشتغال ظاہری شان در حضور باطنی شان تاثیرے نداشت یعنی ایشان بہ مرتبہ دل بیارو دست بکار رسیدہ گردیدہ بودند و خلیفہ مقید نہ چنان است۔ بیت

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

مکتوب صد و بستم

حضرت امام میفرماید: اصحاب آنحضرتؐ بہ نسبت دریافت صحبت مبارک آنحضرتؐ بر ہمہ مردم ماسوی انبیاء علیہم السلام افضلیت و برتری دارند الخ یعنی بدلیل اینکہ ایشان ایمانِ شہودی داشتند و نزول وحی را بہ چشم معائنہ و مشاہدہ میفرمودند و ہم چنان پیغمبر را بچشم خود میدیدند

سوال: حضرت امام افضلیت صحبت آنحضرتؐ را کہ نصیب صحابہ کرام گردیدہ بود بیان فرمودہ و طالبان را بہ صحبت خود ترغیب می فرمایند در حالیکہ صحبت آنحضرتؐ چیز دیگر است و صحبت اولیاے کرام چیز دیگر۔

جواب: واقعاً فضائل صحبت آنحضرتؐ کمالات و خصوصیات دیگرے داشتہ مگر صحبت نائبان اکمل و وارثان کامل آنحضرتؐ نیز بواسطہ حصول کمالات متبوع شان شبیہ صحبت پیغمبر است و برائے طالبان کبریت احمر است۔

مکتوب صد و بست و یکم

حضرت امام میفرماید: این راہ ہمگی ہفت گام قرار یافتہ است الخ یعنی از فرمودہ حضرت امام معلوم میگردد کہ کمالات عالم خلق بعد از ظہور حضرت امام مزایاے دیگری پیدا کردہ زیرا کہ میفرماید کہ این راہ بہ ہفت گام قرار یافتہ است یعنی تربیہ فقیر است و نفرمودہ است کہ این راہ این طور بمارسیدہ است، و نیز میفرمایند کہ صاحب سہ گام ہم بمردم افادہ می نمایند الخ یعنی ارشاد می کند و ازین

Marfat.com

فرمائشات حضرت امام معلوم میشود کہ صاحب سہ گانہ نیز خلیفہ مقید شدہ میتواند۔

مکتوب صد و بست و دوم

حضرت امام میفرماید، ہمت بلند باید داشت و بہر چہ بدست آید نباید پرداخت الخ یعنی بظہورات و تجلیات ظلیہ فریب نباید خورد و بواقعات و منامات مغرور نباید شد زیرا کہ اینہا ہمہ بشرات اند وقت وصول بہ مطلوب ہنوز کجاست و صحبت فقرائے ناقص سم قاتل است بدلیل اینکہ آنہا چیزہا اندک را بسیار نشان می دہند در حالیکہ ہنوز وصول مطلوب کجاست۔ بیت

ما پست قامتان کوتاہ دست تو درخت بلند بالائے

حضرت شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ کابلی بخاری دہلوی میفرماید۔ بیت

ہنوز ایوان استغنا بلند است مرا فکر رسیدن ناپسند است

سوال: در مکتوب ۱۱۶، از فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ قلب بکمال رسیدہ را ضرر متوجہ نمی باشد درین مکتوب باوجودیکہ تمام لطائف خمسہ بکمال رسیدہ با آن ہم آنرا ناقص وانمود می سازد فرق این گونہ فرمایشات ہائے حضرت امام چہ خواہد بود؟

جواب۔ در مکتوب ۱۱۶ مقصد حضرت امام کمال قلب بودہ کہ قلب بعد از کمال رجوع نمی کند و درین مکتوب شریف مقصد حضرت امام کمال عارف می باشد نہ کمال لطائفِ خمسہ و از کمال قلب کہ یک جز عالم امر است تا کمال عارف کہ مرکب از اجزائے عشرہ است فرق بسیار موجود است۔

بنابراں برائے عارف می فرماید کہ تنہا بکمال بعض لطائف قناعت نکند۔

حصہ دوم مکتوبات قدسی آیات

در ہمیں جا ختمہ یافت

والسلام

Marfat.com

مراتب قرب حضرت امام از عقل بالبند تر است

بعد از شفاعت سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم کہ صاحب شفاعت اولین وآخرین می باشند وفرمودہ کہ شفاعت من درحق کبائر امت من ثابت است بہ شفاعت حضرت امام نیز امیدواریم کہ بسبب کمال متابعت سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم بآن مرتبہ مشرف گردیدہ اند۔ حضرت امام میفرماید کہ یک وقت بدون فکر بہ پہلوے چپ دراز کشیدم ہمان بود بہ فکر آن شدم کہ خوابیدن پہلوے چپ مسنون نبودہ بہ پہلوے راست خواب شوم۔ نفس گفت کہ از پہلوے چپ بہ پہلوے راست بگردد۔ گفتم این طور مسنون نبودہ بلکہ مسنون آنست کہ از نشستن بہ پہلوے راست خواب شوم۔ نشستم وبار بہ پہلوے راست خواب شدم در آن وقت حق سبحانہ از عنایت بے غایت خود بمن عنایت فرمود بایں اندازہ متابعت کہ داری کسیکہ ترا بمن وسیلہ گرداند اورا می بخشم وآن وسیلہ بواسطہ ویا بوسائط بودہ باشد۔

ونیز حضرت امام میفرماید می بینم کہ سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم بمن اجازہ نامہ نوشتہ اند وآن اجازت نامہ دوطرف داشتہ می باشد در یک طرف آن اجازہ نامہ این جہان ودر طرف دیگر آن اجازہ نامہ آخرت یعنی حصہ از مقام شفاعت تحریر شدہ می باشد۔

ونیز حضرت امام میفرماید کہ فقیر مخلصین خود را تا بہ قیام قیامت کہ بہ من اخلاص داشتہ می باشند می شناسم ونام خود او ونام پدر او را می دانم وچہرہ وشمائل او را بیان کردہ می توانم۔

حضرت امام در مکتوبے می فرماید عارفے کہ از خواہشات خود فارغ وہمہ مرادات او مراد خداوند بگردد در ین وقت حب این عارف حب خداوند است۔

Marfat.com

اَلَآ اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ سوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از اراکین جمعیت العلمائے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

Marfat.com

فہرست مضامین

موضوع	صفحہ
مکتوب ۱۲۳ - کسیکہ صحبت عارفے را یافتہ باشد و بسبب حج نفل آنرا ترک نماید داخل لایعنی است۔	۲۲۹
〃 ۱۲۵ - بیان وحدت الوجود است	〃
〃 ۱۲۶ - آفاقی و انفسی را نفی باید کرد	۲۳۰
〃 ۱۲۷ - خدمت والدین اگرچہ از حسنات است اما خدمت و عبادت اوتعالیٰ بر آن مقدم تر است	۲۳۱
〃 ۱۲۸ - منازل وسطی ہمچو سراب مطلب نما ست	۲۳۲
〃 ۱۲۹ - آئینہ انسان بواسطہ جامعیت اتم است	〃
〃 ۱۳۰ - بہ تلوینات احوال و ظہورات تجلی مقید نباید شد۔	۲۳۳
〃 ۱۳۱ - طریقہ علیہ نقشبندیہ اقرب ترین طرق موصلہ است	〃
〃 ۱۳۲ - حضرت امام از صحبت اغنیا مخالفت و بمجلس فقرا ترغیب میفرماید	〃
〃 ۱۳۳ - عمر موجودہ را در امر مقصودی صرف نماید کہ عمر آئندہ یک امر موہوم است	۲۳۴
〃 ۱۳۵ - بیان ولایت عامہ و ولایت خاصہ	۲۳۴
〃 ۱۳۷ - التذاذ در عبادت از بزرگترین نعمت ہائے اوتعالیٰ است	۲۳۷
〃 ۱۳۸ - در بیان گرفتاری دنیا	〃
〃 ۱۳۹ - در بیان	۲۳۸
〃 ۱۴۰ - رنج و محنت از لوازم محبت است	〃
〃 ۱۴۲ - در بیان محبت فقراء	۲۳۹
〃 ۱۴۳ - جوانی را بہ لہو و لعب صرف نکنند	〃
〃 ۱۴۴ - در بیان سیر الی اللہ و سیر فی اللہ	۲۴۰

Marfat.com

مکتوب ۱۴۵- دربیان فضیلت طریقہ علیہ نقشبندیہ	۲۴۲
〃 ۱۴۶ - توطفلی وخانہ رنگین است	۲۴۳
〃 ۱۴۷ - دربیان گسستن وپیوستن	۲۴۴
〃 ۱۴۸ - صاحب ری بے حاصل است	۲۴۵
〃 ۱۴۹ - رزق درسبب معین منحصر ومربوط نیست	۲۴۶
〃 ۱۵۰ - دربیان ترغیب برضاے حق تعالیٰ	〃
〃 ۱۵۱ - دربیان یادداشت ویادکرد	〃
〃 ۱۵۲ - دروقت عروج محبت حق تعالیٰ غالب است ودروقت نزول محبت آنحضرتؐ	۲۴۷
〃 ۱۵۳ - دربیان فناے مطلق	۲۴۸
〃 ۱۵۴ - دربیان فناے صوری	〃
〃 ۱۵۵ - مراد از وطن، وطن روح است	۲۴۹
〃 ۱۵۶ - این مکتوب بہ میان منزل تحریر شدہ	〃
〃 ۱۵۷ - نزد حکام نگاہ داشتن زبان ودرحضور اولیاے کرام نگہداشتن دل لازم است	۲۵۰
〃 ۱۵۸ - تفاوت مراتب کمال بحسب تفاوت استعدادات است۔	〃
〃 ۱۵۹ - جسم وروح بہ دوطرف نقیض واقع شدہ اند۔	۲۵۱
〃 ۱۶۰ - مشائخ طریقت سہ طائفہ اند	۲۵۲
〃 ۱۶۱ - مقصود از طے منازل سلوک حصول ایمان حقیقی است	۲۵۴
〃 ۱۶۲ - شان کلام از جملہ شیونات ذاتیہ است	۲۵۵
〃 ۱۶۴ - فیض حق سبحانہ برخواص وعوام بے تفرقہ وارد است۔ تفاوت قبول وعدم قبول ازین طرف ناشی است	۲۶۰
〃 ۱۶۵ - دربیان میراث صوری ومیراث معنوی آنحضرتؐ	〃
〃 ۱۶۶ - تا چند برخود چون مادر مہربان باید	۲۶۱
〃 ۱۶۷ - حضرت امام بکلمات عارفانہ شخص ہندو را بطرف دین مقدس اسلام دعوت مینماید	〃
〃 ۱۶۹ - دربیان اوتعالیٰ وسالک بیتدی ہیچ مناسبت نیست۔	۲۶۳
〃 ۱۷۲ - دربیان صورت شریعت وعلماے ظواہر	〃

Marfat.com

مکتوب ۱۷۳	بشر از خالق البشر چه دریابد	۲۶۵
〃 ۱۷۴	دیوانگان این راه بایں معیت تسلی نمی گیرند	〃
〃 ۱۷۵	سالکان را از تلوینات احوال چارہ نبود	〃
〃 ۱۷۶	بہ سکوت وحفظ نسبت باطن باید پرداخت	۲۶۶
〃 ۱۸۰	صاحب اعتراض از زیغ قلب خلاص نشدہ است	〃
〃 ۱۸۲	حصول رابطہ علامت مناسبت است	۲۶۷
〃 ۱۸۸	اختفاء بعضی از لطائف مقصور بر آن لطائف است	۲۶۹
〃 ۱۹۰	در وقت ذکر ملاحظہ ذات با محبت او تعالی را در خاطر باید داشت	〃
〃 ۱۹۲	در بیان سیر تفصیلی و اجمالی	۲۷۰
〃 ۱۹۶	در بیان اینکہ دو گام بعالم خلق تعلق دارد	۲۷۲
〃 ۱۹۷	در بیان آنکہ تا آن را آفریدہ است بسوے آن نظر نفرمودہ	۲۷۴
〃 ۱۹۸	فتوحات مکیہ مفتاح فتوحات مدنیہ بار	۲۷۵
〃 ۲۰۱	اگر گوید بر من منکشف ساختہ اند	۲۷۶
〃 ۲۰۲	طریق ما طریق دعوت اسماء نیست	〃
〃 ۲۰۳	صحبت این طایفہ از ضروریات است	〃
〃 ۲۰۷	وجد و حال را از مقاصد نباید شمرد۔	۲۷۷
〃 ۲۰۸	در بیان عروج	〃
〃 ۲۰۹	در بیان حقیقت شخص عبارت از تعین وجوبی است	۲۷۸
〃 ۲۱۱	در بیان در بارہ مقولہ مولوی رح	۲۸۴
〃 ۲۱۲	مرشد کامل مرید خود را از ولایات دیگر بہ ولایت محمدی رسانیدہ میتواند	۲۸۶
〃 ۲۱۷	کشوفات الٰہی و ظہورات اسمائی در اثنائے راہ است	〃
〃 ۲۲۰	عارفان برائے عروج و نزول نیز اذکار جداگانہ تعین کردہ اند۔	۲۸۸

تمت

Marfat.com

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ سوم

مکتوب صد و بست و سوم

حضرت امام مولانا طاہر بدخشی را از حج نفل باز میدارد و میفرمایند کہ ادائے نفل اگرچہ حج باشد اگر مستلزم باشد فوت فرضی را از فرائض داخل مالا یعنی است الخ از سیاق حضرت امام معلوم می گردد کہ معرفت حق تعالیٰ واجب است و کمال معرفت بسلوک و تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس مربوط است بنا بر آن کسے کہ صحبت عارفی را یافتہ باشد و بہ سبب حج نفل آنرا ترک نماید داخل لا یعنی است، زیرا کہ صحبت شیخ سبب ترک حسد و ترک بخل و عجب و غیرہ صفات ضمیمہ است و ترک ایں امور از واجبات است۔ حسنات ابرار سیئات مقربان

و نیز نفس امارہ دشمن خداوند بودہ دوست گردانیدن و تزکیۂ آن واجبات است۔ سردار دو عالم میفرماید عداوت کن با نفس خود بدرستی کہ او بہ دشمنی من ایستادہ است این حدیث مبارک حدیث قدسی است۔ بیت

با پری رو اگر در خانہ باشد کسے میل بیرون چون کند دیوانہ باشد کسے

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند در بین ایمان شہودی و استدلالی فرق بسیار است، ایمان تقلیدی کہ برائے عوام است و ایمان استدلالی کہ از علمائے ظاہر است، از خلل و زوال محفوظ نمی باشد و ایمان شہودی از زوال و خطر محفوظ می باشد اما قطعیت حسن خاتمہ مربوط بہ نصوص است۔ مکتوب ۱۲۴ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و بست و پنجم

حضرت امام در ین مکتوب تردید مسلک وحدت الوجود میفرمایند و میفرمایند کہ عالم صغیر یعنی انسان و عالم کبیر یعنی تمام مخلوقات مظاہر تجلیات اسما و صفات او تعالیٰ می باشند کہ تجلیات این

Marfat.com

اسما وصفات بہ عدیات متقابلہ خود منعکس گردیدہ حقایق ممکنات گشتہ اند و نیز میفرمایند کہ عالم ممکنات را با خالق خویش غیر از مخلوقیت و مصنوعیت ہیچ نسبتے نیست۔ مصرع

چہ نسبت خاک را با عالم پاک

حکم بہ اتحاد و عینیت و احاطہ و سریان و معیت ذاتیہ آنجا از سکر و غلبۂ حال است و در جاے دیگر میفرمایند کہ وجودیہ اگرچہ دوستان او تعالیٰ می باشند و محبت او تعالیٰ از غیر بریدہ اند اما بآخر کار نرسیدہ اند و سخنانِ آنہا مردم را در بلا انداختہ اند و سبب آن نارسیدن است۔ فرد

فراقِ دوست اگر اندک است اندک نیست درون دیدہ اگر نیم موست بسیار است

مکتوب صد و بست و ششم

حضرت امام توصیہ میفرمایند آلہۂ باطلہ آفاقی و انفسی را نفی باید کرد و تمام خواہشاتِ نفسانی را باید گذاشت الخ چہ خواہشاتِ نفسانی خلاف مرضی حق تعالیٰ است و در نفس امارہ مخالفت او تعالیٰ موجود است و نیز میفرمایند کہ در جانب اثبات ہر چہ در حوصلہ فہم تو در آید آنرا نیز نفی باید کرد الخ یعنی ظلال اسما و صفات و تجلیات ظہورات ظلیہ با اصل مطلوب مشابہت و مناسبت فی الجملہ داشتہ می باشند، لہذا سبب اشتباہ سالک می گردد و چوں اینہا اصل مطلوب نیستند بنا بر آن ہمہ را نفی باید ساخت و بہ آن گرفتار نباید شد تا با اصل مطلوب رسیدہ شود۔

ناگفتہ نماند کہ تجلی عبارت از صرف یک نور نمی باشد، بلکہ تمثال و عکس یک شے تجلی آن شے می باشد، ازین ناحیہ تجلی سبب اشتباہ سالک میگردد و سالک اصل را از ظل امتیاز دادہ نمی تواند بنا بر آن بہ مرشد ضرورت است آنچہ در حدیث شریف آوردہ است رایت ربی فی احسن صورۃ نیز تمثال مرتبۂ وجوب او تعالیٰ خواہد بود زیرا کہ حق تعالیٰ از صورت منزہ است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند عارفیکہ با اصل نرسیدہ باشد ہر ظل را اصل می پندارد زیرا کہ ظلال وجوب ہم یک نوع قدسیت داشتہ می باشد و آنچہ میفرماید نصیب ممکن بدون عجز از ادراک واجب تعالیٰ امر دیگر نیست الخ شاید این

Marfat.com

معرفت معرفت ابتدائی حضرت امام باشد زیرا کہ حضرت امام در دفتر ثالث میفرماید وقتیکہ عارف بیچون شود ادراک او تعالی بلکہ درک ادراک او تعالی برائے او عنایت میگردد۔ درک ادراک بہ نسبت ادراک قوی تر است چنانچہ من جامہ شمارا ادراک می کنم کہ رخت است اما ادراک کردہ نمی توانم کہ پختہ است و یا پشم پس ادراک ہست و درک نیست، اما ایں فرمودہ شان در بارۂ دیگران است نہ مقام خود حضرت امام میفرماید آنچہ در حدیث شریف وارد است کہ تفکروا فی صفات اللہ ولا تفکروا فی ذات اللہ یعنی در صفات او تعالی فکر کنید و در ذات او تعالی تفکر نہ کنید، مراد از آن تفکر چونی و چندے است و در وقت گذشتن از چونی و چندی تفکر ذات او تعالی ممنوع نمی باشد والحق کہ درست میفرماید بدلیل اینکہ اگر عارف بہ ادراک او تعالی و بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف نشود مسائل عین الیقین و حق الیقین چہ خواہد بود؟ و یا این فرمایش حضرت امام مطابق حال مخاطب بودہ کہ ہنوز بمرتبہ نہایت نرسیدہ است نہ حال خود امام اولیاء کلموا الناس علی قدر عقولھم۔

و آنچہ میفرماید وجود را نیز در آن موطن گنجایش نیست الخ یعنی چون وجود از صفات و یا از اعتبارات ذاتیہ او تعالی می باشد، لاجرم از ان مرتبۂ مقدسہ نازل تر است۔ اما رویت حق تعالی بچشم سر در دنیا واقع نیست اگرچہ ممکن است مگر واقع نیست زیرا کہ دنیا و چشم این دنیا لیاقت آن دولت را ندارند۔ چشم آخرت لیاقت دیگرے را جایز است کہ چشم دنیا ناقد آن است۔ خلاصہ چشم دنیا بچشم آخرت قطعاً قابل مقایسہ نمی باشد۔ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ و چشم آخرت اثر بشیونات ذاتیہ حق است۔

مکتوب صد و بست و ہفتم

حضرت امام بہ صفر احمد رومی ہدایت می دہند کہ خدمت والدین اگرچہ از حسنات است اما خدمت و عبادت او تعالی بر آن مقدم تر است الخ یعنی خدمت والدین عمل ابرار است و تحصیل معرفت عمل مقربین۔ شتان بینھما۔

Marfat.com

مکتوب صد و بست و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ منازل وسطی ہمچو سراب مطلب نما است الخ یعنی تجلیات و تمثالات عالم وجوب مشابہتی فی الجملہ بمطلب داشتہ و سبب اشتباہ سالک میگردد و میفرماید کہ خلاصی ازیں ظل وابستہ بہ توجہ شیخ مقتدا است الخ بلے درین راہ غیب الغیب بے مدد مرشد معاملہ دشوار است سالک بمنزلہ نابینا می باشد و ظلال وجوب بسبب قدسیت خود او را مشغول می دارند، دنیا محل اسباب است چنانچہ در تربیت آنحضرت ﷺ کہ سردار محبوبان است نیز از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است و شق صدر آنحضرت ﷺ بہترین دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد و آنچہ آنحضرت ﷺ میفرمایند کہ سہ مرتبہ حضرت جبریل مرا در کنار گرفت و فشار دادہ، مرادشان ازین فشار القائے قوہ قدسیہ بودہ۔ این امر نیز دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد، توجہ حضرات مشائخ کرام نیز بتاسی و پیروی ہمیں القائے صفات قدسہ می باشد تا گفتہ نماند کہ حضرت جبریل با آنحضرت ﷺ تنہا تعلیم قرآن نکردہ بلکہ توجہ و القائے کمالات وجوبیہ نیز فرمودہ اند اما این القائے قدسیت حالت ابتدائی سردار دو عالم بودہ و کمالات انتہائی سردار دو عالم از ادراک حضرت جبریل بسیار بلند است۔

مکتوب صد و بست و نہم

شرح این مکتوبات در مکتوم ہفتادم گذشتہ است و آنچہ میفرماید آئینہ انسان بواسطہ جامعیت اتم است الخ یعنی گنجایش تجلیات عالم وجوب کہ در انسان است در تمام کرۂ خاک، کرۂ آب وغیرہ نیست زیرا کہ کرۂ خاک تنہا خاک است و کرۂ آب با وسعت خود تنہا آب، اما انسان جامع اجزائے عشرہ می باشد و سبب تحمل بار امانت نیز ہمیں جامعیت انسان است۔ حافظ شیرازی میفرماید

بیت آسمان بار امانت نتوانست کشید — قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

قدسیان را عشق ہست و درد نیست — درد را جز آدمی درخورد نیست

Marfat.com

مکتوب صد و سی ام

حضرت امام ہدایت میدہد کہ بہ تلوینات احوال و ظہورات تجلی مقید نباید شد و بواقعات مغرور نشوید الخ یعنی واقعہ بمثل خواب است باید بکوشید کہ بخود آن کمال برسید یعنی آن کمال را حاصل کنید نہ اینکہ بمثال کمال را در خواب دیدہ و بہ آن اکتفا نمائید۔ بیت

چو غلام آفتابم ہمہ زآفتاب گویم نہ شبم نہ شب پرستم کہ حدیث خواب گویم

مکتوب صد و سی و یکم

حضرت امام علو شان طریقہ حضرات خواجگان را اظہار و احداثا نیکہ بعض خلفاے این خانوادہ دریں طریقہ علیہ نمودہ اند آنرا تقبیح می نمایند یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ اقرب ترین طرق موصلہ است، اول اینکہ نہایت دیگران کہ جذبہ است در بدایت این طریقہ علیہ درج است و نیز نہایت این طریقہ عالی وصل عریان می باشد و نہایت دیگران وصل مطلق است و در وصل مطلق اگرچہ حجب ظلمانی از بین رفتہ مگر حجب نورانی حائل می باشد، اما در وصل عریان حجب نورانی نیز بہ کلی از بین رفتہ و ہیچ حایلے باقی نمی ماند۔ این فضیلت از اتباع سنت و عمل عزیمت است و بعض خلفاے این طریق کہ اختراع بدعت کردہ انداز کمالات این طریق محروم اند۔

مکتوب صد و سی و دوم

حضرت امام از صحبت اغنیا ممانعت و بہ مجلس فقرا ترغیب میفرماید، بدلیل اینکہ در مجلس اغنیا، حظِ نفس است و نفس مغضوب او تعالی است و در مجلس فقرا حظِ روح است کہ محمود و محبوب است، مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند "حظوظ نفسانی بمقابل حظوظ روحی ہیچ بودہ و قطعاً قابل مقایسہ نمی باشد" از بزرگے نقل می کنند کہ در وقت سرما در صحراے ولایت فرروہ نشستہ بود

Marfat.com

در اطراف وجوانب او برف می بارید، اما در جائیکہ او نشستہ بود برف نمی بارید۔ مخلصی بحضور او عرض کرد کہ چرا این گونہ تکلیف را متحمل و در صحرا نشستہ اید؟ در جواب فرمود کہ حرف مزن، اگر سلاطین دنیا از این حظ روحانی باخبر شوند خوف آن میرود کہ بزور عسکر و اسلحہ آنرا از من بگیرند۔ مصرع

آنکہ آن داد بہ شاہان بہ گدایان این داد

مکتوب صد و سی و سوم و سی و چہارم

حضرت امام درین دو مکتوب ملا محمد صدیق را از شغل دنیا و از تاخیر در عبادت منع میفرماید و میفرماید کہ عمر موجودہ را در امر مقصودی صرف نمائید و ہکذا میفرماید کہ عمر آئندہ یک امر موہوم است بآن برسیم یا نہ رسیم۔

مکتوب صد و سی و پنجم

حضرت امام درین مکتوب ولایت عامہ و ولایت خاصہ را شرح میدہد یعنی ولایت دو نوع است: یکے ولایتِ عامہ و دیگرے ولایتِ خاصہ است۔ ولایتِ عامہ ولایت کافۂ مومنان است چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید اللہ ولی الذین امنوا یعنی حق تعالیٰ دوستدار مومنان است۔ ولایتِ خاصہ عبارت از قرب حضرات انبیاء و عبارت از عروج و نزول است۔

ولایت خاصہ نیز دو قسم است: اول قرب و ولایت انبیاے عظام۔ دیگر دوم ولایت خاصہ کہ عبارت از ولایت آنحضرت است کہ از سایر ولایت ہا امتیاز خاصی را حایز است۔

پوشیدہ نماند کہ ولایت اولیاے کرام یا منسوب بولایت سردار دو عالم و یا منسوب بولایت انبیاے دیگر است۔ درین ولایت خاصہ و عامہ فرق زیاد موجود است چنانچہ در ولایت خاصہ از خود گذشتن و در ولایت عامہ بر خود لرزیدن و بر مرغوبات نفس فرو ماندن است۔ حضرت بابا سماسی میفرماید: واز او تعالیٰ حکایہ میکند۔ بیت

اے بندہ بمن گریز و خود را ایلہ کن گر شاہ جہان نشدی آنگاہ گیلہ کن

Marfat.com

ونیز میفرماید: بیت

در مسلخ عشق جز نکو را نکشند — لاغر صفتان وزشتخو را نکشند
گر عاشق صادقی ز کشتن مگریز — مردار بود آنکه او را نکشند

بیت بنشین بگدایان در دوست که هر کس — بنشست بایں طائفه شاهی شد و برخاست

حضرت میرزا مظهر جان جانان علوی مجددی میفرماید

مظهر طلبی گر بجهان منزل راحت — بگذر تو ز خود در پس ایں پرده مقام است

وآنچه حضرت امام میفرماید که روح بمکاشفهٔ صفات لاهوت (یعنی الوهیت) ولطیفهٔ سر بملاحظه شیون واعتبارات ذاتیه ولطیفهٔ خفی به کمالات تنزیه ولطیفهٔ اخفی باتصال بلاکیف مشرف بشود الخ این اشاره است بمبادی فیوض لطائف یعنی مبدأ فیض روح صفات ذاتیه است و مبدأ فیض قلب نوری صفات فعلیه است ومبدأ فیض سر شیونات ذاتیه واز خفی صفات سلبیه وتنزیهات او تعالی است ومربی اخفی شان جامع واتصال بلاکیف ذات واجب تعالی است۔

آنچه میفرماید که ولایت خاصهٔ محمدیه در عروج وهم در نزول از سائر ولایات ممتاز است الخ یعنی عروج آدم المشرب بصفات فعلیه است وعروج نوحی مشربان وابراهیمی مشربان بصفات ذاتیه وعروج موسوی مشربان به شیونات ذاتیه وعروج عیسوی مشربان به تنزیهات یعنی صفات سلبیه یعنی اعتبارات ذاتیه که از شیونات بلندتر است وعروج محمدی المشربان بشان جامع واتصال بلاکیف است۔ وقسمت این مسئله که آیا ولایت حضرت موسیٰ ویا کمال ولایت حضرت عیسیٰ فوق است؟ این موضوع را در حصه چهارم بمکتوب ۲۵۱ مکتوبات قدسی آیات در مکتوبیکه بنام مخدوم زادگان تحریر یافته است جستجو وحل مطلب نمائید۔

وآنچه میفرماید که ولایت محمدی در نزول نیز ممتاز است، بیانش آنست که نزول آنحضرت ﷺ تمامتر وکاملتر است ومقرر است که نزول باندازه عروج است واولیاے که بر قدم مبارک آنحضرت ﷺ اند، اگرچه در دنیا رویت بصری برائے شان نیست اما حالتی برائے این بزرگان کرام حاصل میگردد که

Marfat.com

شبیہ برویت می باشد، حضرت امام دریں مکتوب میفرمایند کہ نزول آنحضرتؐ نیز دارائے امتیاز میباشد دلیل امتیازشان این ست کہ اجساد محمدی المشربان از عالم امرشان نصیبے داشتہ میباشند۔

سوال: حضرت امام دلیل امتیاز نزول آنحضرتؐ را مبنی براین دانستہ اند کہ اجساد محمدی المشربان از عالم امرشان نصیب وبہرہ میداشتہ باشند بہرہ بردن اجساد از عالم امر بحالت نزول چہ ارتباط خواہد داشت؟

جواب: بہرہ ور گردیدن اجساد از عالم امر وباطن عارف در وقت عبادت است و عبادت در حین نزول صورت میگیرد، بدلیل اینکہ ہنگام عروج وقت استہلاک واضمحلال عارف است بنابرآن در وقت نزول از این کمال باخبری گردند۔ اما جسد غیر محمد المشربان این فضیلت را ندارند یعنی دارائے این امتیاز نمی باشند وکمالات باطنی شان بظاہرشان سرایت نمی کند۔

حضرت امام میفرمایند کہ کمالات وقرب عناصر فوق کمالات نفس مطمئنہ است الخ چنانچہ قرب نفس راضیہ ومرضیہ فوق کمالات عالم امر است وہکذا کمالات عناصر اربعہ فوق کمالات نفس است خصوصاً وصول بذات بحت او تعالی خاصہ عنصر خاک است، فرق دربین عناصر ونفس مطمئنہ آنست کہ در نفس مطمئنہ کہ سکر غالب است بہ سبب استغراق وسکر در نفس، ہیچ مخالفت نمی ماند وجہاد او خاتمہ می یابد، اما در عناصر کہ در آن صحو غالب است، مجال مخالفت ومجاہدہ باقی است، یگانہ عامل ترقی مربوط بمجاہدہ می باشد، حدیث شریف است کہ آنحضرتؐ میفرمایند الجہاد ماض الی یوم القیامۃ یعنی جہاد تا قیامت جاری وباقی ہے اگرچہ این حدیث شریف در جہاد کفار وارد است اما چوں فرمایشات آنحضرتؐ جوامع الکلیم است، جہاد نفس وعناصر نیز مراد است، کمالات عناصر اگرچہ فوق کمالات نفس است اما در عناصر مخالفت می ماند کہ جہاد قطع نشود یعنی عناصر سکر ندارند بنابرآن مجال مخالفت در آنہا می ماند کہ جہاد قطع نشود ونفس بہ سبب لطافت خود ملحق بعالم امر بودہ ومستغرق معشوق است ومجال مخالفت دراں نمی ماند۔

حدیث جوامع الکلم آن حدیث را گویند کہ یک ویا دو کلمہ آنحضرتؐ جامع تمام عبادات و

Marfat.com

معاملات باشد، چنانچہ آنحضرتؐ فرمودہ اند التعظیم لامر اللہ والتشفیق علی خلق اللہ یعنی دین عبارت از تعظیم امر او تعالیٰ و شفقت بر خلق خدا است این حدیث جامع الکلم است تمام اوامر دینی در آن مذکر است۔ جہاد بمعنی جہاد با کفر و جہاد با نفس و عناصر نیز مراد است چنانچہ از حدیث شریف رجعنا من جہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر ہر دو جہاد مراد است یعنی باز گشتیم از جہاد اصغر بسوے جہاد اکبر، درین جا مراد از جہاد اکبر جہاد نفس و عناصر است، یعنی کسانے کہ باطمینان نفس مشرف نشدہ اند جہاد اکبر در بارۂ آنہا جہاد نفس می باشد و عارفانیکہ بہ کمال اطمینان نفس رسیدہ اند در حق آنہا جہاد اکبر جہاد عناصر می باشد، جہاد عناصر تا حیات باقی بودہ و ادامہ دارد تا عارف از ترقیات معطل نشود و این است معنی فرمودۂ آنحضرتؐ کہ جہاد تا قیامت باقی است۔

مکتوب صد و سی و ششم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید کہ التذاذ در عبادت از بزرگترین نعمت ہائے او تعالیٰ است و نیز میفرماید کہ التذاذ در نماز فرض غیر منتہی را میسر نیست کہ بہ نہایت النہایت نرسیدہ باشد الخ یعنی در ابتدائے نہایت حظ عارف در نوافل است و در نہایت النہایت حظوظ عارف مخصوص بفرائض است حظوظ نوافل از ظلال خالی نیست و حظوظ فرایض مخصوص بمقام اصالت است، از اینجا است کہ آنحضرت میفرمودند ارحنی یا بلال یعنی اے بلال مرا راحت بدہ و آذان بگو کہ فرض شروع شود و ہکذا فرمودہ اند قرۃ عینی فی صلوۃ یعنی روشنی چشم من در نماز است و حظ فرائض مربوط اذان بلال است

مکتوب صد و سی و ہشتم

حضرت امام از گرفتاری دنیا و گرفتاری ماسوی انتزاع میفرمایند و در راہ آخرت تشویق می نماید

Marfat.com

یعنی دنیائے فانی را عوض آخرت جاودانی اختیار کردن مانند آنست کہ جوز را عوض الماس انتخاب کنند

بیت

ہمہ اندرتو من بتو این است کہ تو طفلے و خانہ رنگین است

مکتوب صد و سی و نہم

حضرت امام میفرماید کسانیکہ طعن اہل اللہ می نمایند ہجو و نکوہش آن جماعہ جایز است چنانچہ یکے از بزرگان می فرماید۔ بیت

ہر کہ با عارفان بہ کینہ بود خاتم کفر را نگینہ بود

بلے بغض و کینہ اولیائے کرام دلیل شقاوت و فجور آنہا ست و بد گفتن بہ فاجران مامور بہ است چنانچہ حدیث شریف است کہ میفرماید اذکروا الفاجر بما فیہ یعنی یاد کنید فاجر را بہ تمام معایب اش بمردار دو عالم بہ حضرت حسان کہ شاعر نزدیک بود امر کردہ بود کہ مشرکین را ہجو کند۔

مکتوب صد و چہلم

حضرت امام میفرماید کہ رنج و محنت از لوازم محبت است الخ یعنی از حکمت خداوندی است کہ دوستان خود را طرف خود مائل میگرداند و ایذائے خلق سبب توجہ بآخرت شان می گرداند حضرت مولانا عبد الرحمٰن جامی میفرماید۔

الٰہی ہمہ را بمن بد خو کن روے دل من از ہمہ جہاں یکسو کن

حضرت امام در مکتوبے میفرماید: چیزیکہ آرامی و راحت دیگران است، آن چیز سبب تکلیف عارفان است چہ حظ نفس دیگر است و حظ روحی دیگر یعنی در چیزیکہ حظ نفس است در آن تالم روح است و چیزیکہ تالم نفس است در آن لذت روح می باشد و نیز میفرماید کہ دیگران کرورہا خرچ می کنند تا خود را از رنج بکشند و عارفان کرورہا خرچ کنند تا رنج را بخرند الخ از اینجا ست کہ در اینجا آرام در بے آرامی است و ساز در شور است و راحت در جراحت است۔ خلاصہ این کہ

Marfat.com

آرامی بزرگان در چیزہائے می باشد کہ در آن ناآرامی دیگران است مصرع

مرغ آتش خورہ کے لذت شناسد دانہ را

مکتوب ۱۴۱ احاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و چہل و دوم

حضرت امام بہ محبت فقرا تشویق میفرماید و آنرا از بزرگترین نعمت او تعالیٰ میداند۔ زیرا کہ محبت آنہا سبب محبت او تعالیٰ است۔ بیت

یک زمانہ صحبتِ با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

و میفرماید کہ یک طرفۃ العین ذکر او تعالیٰ از وصال تمام خوبرویان بہتر است الخ۔ بیت

یک چشم زدن خیال او پیش نظر بہتر ز وصال خوب رویان ہمہ عمر

یعنی محبت فقرا سبب معیت او شان است چنانچہ آنحضرت میفرماید، المرء مع من احبّ یعنی شخص با کسے است کہ او را دوست دارد و ذکر او تعالیٰ سبب کمال حظوظ است، لذت و حظوظ دیدار خوبرویان در مقابل ذکر او تعالیٰ کدام ارزشی ندارد، بدلیل اینکہ این لذت نفسی و ظاہری و فانی است و آن لذت معنوی و روحی و دائمی است لہذا این دو لذات باہم قابل مقایسہ نیست، و آنچہ میفرماید قبائیکہ فرستادہ شدہ است با ادب نگہدارند کہ فوائد بسیار از آن متوقع است الخ یعنی در مسکن و لباس عارفان کمالات و برکات موجود است۔ خرقۂ مبارکہ قندھار کہ از قرن ہا بحال خود باقی است و تغیری در آن رخ نداده است، علت آن انعکاس کمالات آنحضرتؐ است و بس، ورنہ باید کہ پوسیدہ می گردید و این قدر دوام نمی کرد

مکتوب صد و چہل و سوم

حضرت امام میفرماید کہ موسم جوانی را بہ لہو و لعب صرف نکنید الخ یعنی عبادت جوانی رتبۂ دیگرے

Marfat.com

دارد کہ عبارت پیری بہ آن برابری کردہ نمی تواند۔ آنحضرتؐ میفرماید: "من وجوان توبہ کاردر جنت یک جامی باشیم"۔ مقولۂ مشہور است کہ میفرماید:

در جوانی توبہ کردن شیوۂ پیغمبر یست ورنہ ہر گبرے بہ پیری میشود پرہیزگار

در بعض کتب بزرگان مذکور است کہ جوانی تا بہ سن چہل سالگی است۔

مکتوب صد چہل و چہارم

حضرت امام درین مکتوب از سیر الی اللہ و سیر فی اللہ و سیر عن اللہ فی اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا بیان میفرماید زیرا کہ حاصل تمام سلوک عبارت از ہمیں سیرہائے چہارگانہ می باشد و میفرماید کہ سیر عبارت از حرکت علمی است و حرکت مکانی در اینجا گنجایش ندارد الخ یعنی علم سالک از زمین بآسمان و از آنجا بعرش و از عرش بعالم امر کہ فوق عرش است و از آنجا بمراتب عالم وجوب عروج می کند، مادامیکہ سیر در ممکنات است آن را سیر الی اللہ فی الاشیا می نامند و وقتیکہ سیر عارف بعالم وجوب برسد و در افعال و صفات او تعالی سیر نماید آنرا سیر الی اللہ فی اللہ نامند و این دو سیر برائے ہر عارف خواہ مستہلک باشد و یا مرجوع موجود است و دو سیر دیگر کہ سیر عن اللہ فی اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا است خاصہ وظیفہ عارف مرجوع است و عارف مستہلک از آن حصہ ندارد و این دو سیر را سیر عن اللہ فی اللہ مع اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیا مع اللہ می نامند از آنرو کہ عارف تجلیات عالم وجوب را با خود آوردہ است یعنی ہر لطیفۂ عارف از مبدأ فیض خود نور آن مقام مقدس را گرفتہ و آن نور مقدسہ جزو آن لطیفہ گردیدہ است چنانچہ در قلب عارف تجلیات افعال او تعالی و در روح عارف تجلیات صفات ذاتیہ و در سیر عارف تجلیات شیونات ذاتیہ و در خفی عارف تجلیات صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ و در اخفی عارف تجلیات شان جامع و در نفس مطمئنہ عارف تجلیات اسم باطن و دو دائرہ و یک قوس و در عناصر ثلاثہ عارف تجلیات اسم باطن ظہور فرمودہ و قرار میگیرد۔ در عنصر خاکی صرف تجلیات ذاتیہ است و درین انعکاسات

Marfat.com

متذکرہ حکمت الٰہی است۔ زیرا کہ عارف آن حُسن را کہ در عروج می بیند و دیدہ است اگر در وقتِ نزول از ان شہودات قدسیہ محروم گردد بہ تلخی ہائے زندگی مواجہ خواہد شد و زندگی اش کدام مفہوم و لذتے نخواہد داشت۔ بنابر آں تسلی او را بایں تجلیات کہ از عالم وجوب باخود کمائی میکند و یا بعبارۂ دیگر باخود می آورد فراہم می نماید عکس معشوق ہم سبب تسلی قلب عاشق می گردد۔

بیت ہرچند پیرم خستہ دل و ناتواں شدم ہرگاہ یاد رخے تو کردم جوان شدم

یعنی بزرگان تا مادام الحیات خود باین تجلیات شادان می باشند۔

ناگفتہ نماند کہ بعد از وفات عارف حق تعالیٰ وصال مقدس خود را برائے عارف متوفی عنایت خواہند فرمود حکمت الٰہی بایں رفتہ است کہ عارف را تا مادام الحیات بہ تجلیات خود مانوس ساختہ و بعد از مرگ حق تعالیٰ وصال مقدس خود را عنایت میفرماید۔ حضرت امام میفرماید کہ عارف مرجوع واجد فاقد و واصل مہجور و قریب بعید است الخ یعنی در وقت عروج واجد و واصل و قریب بودہ و در وقت نزول فاقد و مہجور و بعید است و ایمان شہودی او بایمان غیبی تبدیل گردیدہ، خلاصہ ہمیں جامعیت انسان کہ عبارت از اجزائے متعددہ عشرہ است کہ ہمہ در وجود انسان جمع شدہ سبب امتیاز او از ملک گردیدہ است یعنی جزوئیت انوار و تجلیات در لطائف سالک سبب مزیت سالک و امتیاز انسان است بر ملک، زیرا کہ ملک صرف نگرانی بیرونی داشتہ و از نعمت تجلیات درونی کہ خاصہ لطائف عشرہ سالک است بے بہرہ است و کمالاتے کہ لطائف سالک دارد، ملک آن کمالات لطائف سالک را ندارد و آنچہ میفرماید: بیت

در شکر غلطیدہ اے صفرائیان ازبرائے کورئ سودائیان

این بیت حضرت مولانا این طور نیز روایت شدہ۔

بر شکر غلطید اے حلوائیان ازبرائے کورئ صفرائیان

یعنی اے طبقۂ بے عشق و بے معرفت اگرچہ شما لذت عشق را نمی دانید مگر برائے اظہار کورئ دیگران شکر بخورید و با آنہا مقابلہ کنید۔ صفرائی کہ شیرینئ نبات را احساس نمی کند از شیرینی و حظ معرفت

Marfat.com

اوتعالی بے خبر اند یا اینکہ یعنی اے مردم بے معرفت اگرچہ شما حظّ ولذت معارف حق تعالی را درک نکردہ اید مگر برائے مقابلہ اولیا در تحصیل معارف سعی ورزیدہ۔

تبصرہ: تا وقتیکہ عروج سالک در ممکنات تحت العرش وفوق العرش است علم وادراک لطائف سالک در عالم متذکرہ سیر می نماید اما وقتیکہ معاملہ بعالم وجوب رسیدہ آنگاہ سیر این سالک از امکان خارج گردیدہ ونمی تواند در عالم وجوب سیر کند بلکہ درین مرتبہ ظہور تجلیات از عالم وجوب است در وجود عارف کہ آنرا سیر معشوق در عاشق میگویند یعنی اگر تجلی افعال اوتعالی در وجود عارف ظہور فرماید، عارف میگوید کہ عروجِ من با فعال اوتعالیٰ رسیدہ است واگر تجلیات صفات ذاتیہ ظہور فرماید عارف می گوید کہ عروج من بصفات ذاتیہ است الی آخرہ بریں قیاس می باشد ناگفتہ نماند کہ درین عالم وجوب وعالم امکان نسبت فوقیت وتحتیت نیست بلکہ نسبت وجوب بامکان مثل نسبت نقطۂ جوالہ است بدائرہ موہومہ کہ ہیچ حصّہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نبودہ باز ہم نسبت فوقیت وتحتیت درین نقطہ ودائرہ وجود ندارد، زیرا کہ نقطہ در خارج ودائرہ در وہم می باشد۔ حاصل اینکہ بعد از انتہاے عالم امکان تجلیات عالم وجوب آغاز می یابد وعارف از دائرہ امکان بیرون نمی رود۔ بیت

ذرہ گر بس نیک ور بس بد بود گرچہ عمر تنگ زند در خود بود

مکتوب صد وچہل وپنجم

حضرت امام فضیلت طریقہ علیہ نقشبندیہ را بیان میفرماید ومیفرماید کہ دیگران عالم خلق را انتہا وعالم امر را جدا گانہ طے می کنند الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ عالم خلق در ضمن عالم امر بکمال می رسد ومنزل کوتاہ می شود ونیز بمدد جذبہ کہ خاصۂ نقشبندیہ است سرعت سیر حاصل می گردد حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ محبوبان را زود می برند ودور می رسانند ومحبان دیر میروند ودر راہ می مانند۔

Marfat.com

سوال: در طریقہ علیہ نقشبندیہ نیز سبق ہائے عالم خلق و تصفیہ عناصر جداگانہ موجود است
پس چگونہ عالم خلق در ضمن عالم امر بکمال می رسد؟

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ در طریقہ نقشبندیہ در تحصیل ولایت صغرای سیر عالم خلق ضرورت احساس نمی شود و در ولایت صغری عالم خلق در ضمن عالم امر فی الجملہ بکمال می رسد اما تمام کمال آن مربوط بہ ولایت کبری می باشد و تحصیل ولایت انبیائے عظام کہ ولایت کبری است امر دیگرے ست و این اسباق نقشبندیہ شریف کہ بصورت مستقلانہ مربوط بعالم خلق است نصیب آن عارفان کامل است کہ بولایت انبیا و کمالات نبوت انبیا رسیدہ باشد۔ مصرع تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

خلاصہ اینکہ اصلاح فی الجملہ عالم خلق در ضمن عالم امر در ولایت صغری حاصل است بالکمال ترکیہ عالم خلق مربوط بولایت کبری و کمالات نبوت است کہ صاحبان ولایت صغری بہ اینجا نمیرسند۔ حضرت امام میفرماید جمعے باشند کہ بسرعت متاثر نشوند الخ یعنی التذاذ و شیرینی کہ مقدمہ جذبہ است بسرعت برائے آنہا حاصل نگردد سبب آن این است کہ عالم امر در ایشان نسبت بعالم خلق شان ضعیف می باشد اگرچہ استعداد بلند ہم داشتہ باشند بسرعت متاثر نمیشوند علاج آن در طریقہ عالیہ نقشبندیہ بہ تصرف و توجہ شیخ مقتدا است کہ باثر توجہ عالم امر را تقویہ بنماید و جذبہ دہد و در طرق دیگر علاج آن تزکیۂ نفس و مجاہدات شاقہ است تا بہ سبب تضعیف نفس عالم امر شان قوی گردد در طریقہ عالیہ نقشبندیہ عالم امر را تقویہ و در طرق دیگر عالم خلق را ضعیف می گردانند مصرع ہر گل پسرے را حرکات دگر ست

مکتوب صد و چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ تو طفلی و خانہ رنگین است الخ یعنی مرغوبات نفسانیہ و امتعۂ دنیویہ بمنزلہ نقش و نگار خانہ می باشد، تباید سالک مانند طفل مشغول تماشای این نقش ہا و

Marfat.com

مرغوبات نفسانی گردد تا سبب کدورت ہا و پشیمانی ہاے وے گردیدہ واز مقصد باز ماند۔

مکتوب صد و چہل و ہفتم

حضرت امام میفرمایند جمعے از مشائخ گسستن را بہ پیوستن مقدم دانستہ اند الخ یعنی بعض قوم تعلق ماسوی و فنا را بر وصل مقدم دانستہ اند و جمعے دیگر وصل را بر قطع تعلق مقدم پنداشتہ اند اینکہ این دو امر در بین خود لازم و ملزوم یکدیگر ند و تقدم زمانی در بین شان وجود ندارد و این اختلاف دو طائفہ در تقدم ذاتی می باشد کہ گسستن علت پیوستن است و یا پیوستن علت گسستن؟ حضرت امام میفرمایند کہ نظر طائفہ اول بلند است، زیرا کہ این طائفہ پیوستن فی الجملہ را مدار اعتبار قرار نمی دہند و مراد شان پیوستن کامل می باشد یعنی وصل و پیوستن بر دو نوع است، وصل تام و وصل فی الجملہ پیوستن فی الجملہ قبل از گسستن می باشد و پیوستن تام بعد از گسستن است چنانچہ اسفار صبح صادق کہ بمنزلہ پیوستن فی الجملہ بیاشد کہ علت رفع ظلمات است از رفع ظلمات مقدم است اما اشراق طلوع شمس کہ بمنزلۂ وصل تام است بعد از رفع ظلمات می باشد ہمچنان رسیدن فی عارف قبل از قطع ماسوی است۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششِ کوششِ عاشق بیچارہ بجاے نرسد

و وصل کامل عارف بعد از قطع کامل ماسوی می باشد و اگر وصل فی الجملہ نباشد عارف از ماسوی منقطع شدہ نمیتواند و نیز میفرمایند کہ مظہر گسستن و پیوستن باید شد الخ مراد حضرت امام این است کہ گسستن و پیوستن یعنی فنا و بقا را حاصل نمائید خود را بہ اعتراض ہاے تقدم و تاخر مصروف نسازید۔ باید دانست کہ گسستن عبارت از فنا است و پیوستن عبارت از وصل و بقا است۔ در بارۂ اینکہ تخلیہ بفضائل از تخلیہ از رزائل مقدم است یا مؤخر؟ طرق مشائخ کرام متفاوت است در طریقۂ علیہ نقشبندیہ کہ تقدم است وصول انعکاسات عالم وجوب قبل از تخلیہ رزائل است بنا بر آن تخلیہ بفضائل مقدم است از تخلیہ از رزائل و توجہ شیخ مقتدا سبب ایصال انعکاسات تجلیات عالم قدس است و در

Marfat.com

ونکہ معاملہ بریاضات مربوط است لہذا تخلیۂ رذائل از تحلیہ بفضائل مقدم است خواجہ بزرگ میفرماید جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی بعمل ثقلین کہ عمل انس وجن می باشد برابر است واین فرمودۂ عربی از مقولہ ہائے حضرت خواجۂ بزرگ ست کہ محبوب بودہ وجذبہ قویہ داشتہ است۔

مکتوب صد و چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید صاحب رے بے حاصل است الخ یعنی خود را کامل وسیراب دانستن سبب قصور استعداد وقناعت بظلال است مصرع۔ اے برادر بے نہایت درگہے است

حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

آنکہ بے روزیست روزش دیر شد وآنکہ جزماہی ز آبش سیر شد

یعنی بے روزی وجزماہی نباید بود وماند ماہی باید شد وخود را سیر نباید دانست مراتب العشق لاتنقطع ابدا الابدین یعنی مراتب عشق ابدالابد قطع نمیشود۔

سوال: ازین تقریر معلوم میشود کہ وصل ہیچ نیست؟

جواب: این توصیہ حضرت امام برائے متوسطین است کہ ظلال را اصل انگاشتہ اند وعارف منتہی وبلند استعداد ازین امر مستثنیٰ است، زیرکہ سیر او اجمالی است وعدم انقطاع کہ گفتہ شدہ است باعتبار سیر تفصیلی است وآنچہ میفرماید زنہار بتوسط روحانیت مشائخ مغرور نشوید الخ یعنی امداد مشائخ دیگر اگر در کشف وشہود شما ظاہر شود آن چیز ظہور لطائف شیخ مقتدائے شما ست شیخ دیگرے نمیباشد یعنی لطیفہ قلبی شیخ شما بصورت شیخ آدمی المشرب متمثل گشتہ ولطیفہ روحی شیخ شما بصورت نوحی المشرب وابراہیمی المشرب ولطیفہ سر شیخ شما بہ عنوان شیخ موسوی المشرب ولطیفۂ خفی شیخ شما بہ شکل شیخ عیسوی المشرب ولطیفہ اخفیٰ شیخ شما بہ ہیئت شیخ محمدی المشرب متمثل گردیدہ بلے حق تعالیٰ دوستان خود را قدرت چنین خوارق وتصرف دادہ است کہ لطائف

Marfat.com

شان بصورت اشخاص مختلف متمثل شدہ بتواند، شاید کہ برائے امتحان طالب ایں طور می کنند۔

مکتوب صد و چہل و نہم

حضرت امام بملا صادق کابلی نصیحت میفرماید و او را از رغبت دنیا ممنوع ساختہ میفر
کہ رزق در سبب معین منحصر و مربوط نیست الخ یعنی اگر یک در بستہ گردد ہزاران در دیگر باز است۔ مصر

گر درے بستہ شد اے دل دیگرے بکشائید

و در تحصیل روزی طبق توصیۂ حضرت امام باید بقدر ضروریہ کوشش بعمل آید یعنی تمام ہمت و اوقا
آدمی بآن طرف مصروف نگردد تکیہ بر توکل مانع اسباب نمی باشد۔ مصرع

با توکل زانوے اشتر بہ بند

مکتوب صد و پنجاہم

حضرت امام بطلب رضائے حق تعالیٰ تشویق و ترغیب می نمایند و میفرمایند کہ جزئات واجبا
شایان مطلوبیت نیست الخ۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام میفرمایند۔ شعر

لیتك تحلو والحیاۃ مریرۃ ولیتك ترضی والانام غضاب

یعنی اے کاش تو شیرین باشی و حیات تلخ بودہ باشد و اے کاش تو راضی باشی و مردم غضبناک باشند شعر

لیت الذی بینی وبینك عامر والذی بینی وبین العالمین خراب
ذا صح الود منك یا غایت المنی فکل ما فوق التراب التراب

مکتوب صد و پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرمایند: یادداشت در طریقۂ حضرت خواجگان قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم
عبارت از حضور بے غیبت است، بے تخلل حجب شیون و اعتبارات الخ یعنی یادکرد آنست کہ

Marfat.com

گاہے حضور است وگاہے غیبت چنانچہ در تجلی برقی کہ مطلوب گاہے حاضر وگاہے غائب است
و یادداشت عبارت از دوام حضور است اکملیت فنا و تمییّت بقا در دوام تجلی ذاتی است
وبقا و فنائے تجلی برقی نسبت بہ تجلی ذاتی ناقص است و فنا مطلق نیست و یادداشت عبارت
از دوام حضور و دوام تجلی ذاتی است

سوال: دوام حضور ذاتی و تجلی دائمی در حالت نوم و خواب کہ سراسر غفلت است
چگونہ جمع شدہ میتواند؟

جواب: خواب عوام کہ باطن شان از ظاہر شان تفریق نیافتہ است، سبب غفلت
باطن شان میباشد یعنی غفلت ظاہر سبب غفلت باطن آنہا میگردد و عارفانیکہ ظاہر شان از
باطن شان گسستہ است غفلت ظاہر در باطن شان سرایت نمی کند حضرت عروۃ الوثقی خواجہ
محمد معصوم میفرمایند کہ بعض اوقات حضور خواب نسبت بحضور بیداری زیادہ تر میباشد زیرا کہ
معشوقان عادتے دارند در وقتیکہ عاشق را متوجہ خود می بینند خود را کنارہ می کنند و اگر
عاشق را غافل یابند خود را نمایاں میسازند۔ خواجہ حافظ شیرازی میفرمایند بیت

سحر کرشمۂ وصلش بخواب میدیدم زہے مراتب خوبی کہ

بیت

پری رو تاب مہجوری ندارد چو در بندی ز کلکین سر برآرد

اگر معشوق حقیقی و صاحب حسن اصلی گنج بخشی نمی فرمود و زکات حسن خود را نمی داد عالم را نمی آفرید

مکتوب صد و پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند: این قدر است کہ در مقابل کمال الخ یعنی در وقت عروج محبت
حق تعالیٰ غالب است، زیرا کہ مقام نسیان ماسوی است و در مقام تکمیل محبت آنحضرت ؐ
غالب است زیرا کہ مقام نیابت نبوت است و مقام تکمیل وقت نزول عارف است۔

Marfat.com

مکتوب صد و پنجاہ و سوم

حضرت امام بفنائے مطلق ترغیب و از گرفتاری ماسوی امتناع میفرماید و آنچہ میفرماید بہرچہ از دوست و امانی چہ کفر آن حرف چہ ایمان، بہرچہ از راہ دور افتی چہ زشت آن نقش و چہ زیبا الخ یعنی احوال و مقامات مقصود نیست مقصود اصلی گرفتاری بہ محول احوال است کہ عبارت از حق تعالیٰ است۔

سوال: گرفتاری ایمان چہ بدی داشتہ باشد کہ میفرماید: چہ کفر آن حرف و چہ ایمان و شخص بہ سبب ایمان چگونہ از خدا دور خواہد ماند؟

جواب: گرفتاری ایمان صوری و دور ماندن از ایمان حقیقی و شہودی و امارگی نفس کہ بالذات دشمن او تعالیٰ است نقصان کامل می باشد۔ یعنی نقصان ایمان صوری و نارسیدن بایمان حقیقی از خدا دور ماندن است حسنات الابرار سیئات المقربین شنیدہ باشند یعنی نیکی ہائے ابرار در حق مقربین گناہ است بدلیل اینکہ ایمان ابرار صوری و ایمان مقربین ایمان حقیقی و شہودی می باشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و چہارم

حضرت امام توصیہ میفرمایند تا از گرفتاری نفس اجتناب حاصل گردد الخ یعنی بزرگان فرمودہ اند تا زمانیکہ نفس مطمئنہ نگشتہ و راضی و مرضیہ نشدہ انسان بندۂ نفس خود می باشد عبادت او برغبت و برہبت است، وقتی بندۂ حقیقی او تعالیٰ خواہد شد کہ از منافع نفس خود گذشتہ و خاص برضائے او تعالیٰ عبادت کند نہ برضا و راحت نفس۔ آنچہ میفرماید در خود رفتن ہم لازم است یافت در بیرون خود نمی باشد الخ، این معرفت از معارف ابتدائی حضرت امام است و بیان ولایت اولیاء است کہ ولایت ظلی است، زیرا کہ درین مرتبہ سیر انفسی را انتہا میدانند یعنی درین وقت میگویند کہ مطلوب در خود دیدہ میشود کہ در حقیقت تمثال مطلوب ست نہ خود مطلوب، اما ولایت انبیائے

Marfat.com

عظام وکمالات نبوت شان دیگر است کہ نصیب منتہیان اولیا ست کہ از سیر انفسی برتر است و در آن مرتبہ مشہود انفسی را نیز ظل دانستہ واصل مطلوب نمیدانند ومیدانند کہ مطلوب ورائے آفاق و انفس میباشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و پنجم

درین مکتوب حدیثے روایت شدہ کہ مورد بحث ومباحثۂ محدثین کرام قرار گرفتہ است بعضے شارحین ازین حدیث شریف کہ حُب الوطن من الایمان مراد از وطن وطن روح را گرفتہ اند کہ فوق العرش است یعنی انسان در حیات خود سعی نماید تا روح بوطن اصلی واز انجا بعالم وجوب برسد واز قید بدن رہائی یابد حضرت شاہ شرف بوعلی قلندر بروح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی دربدر اے بے حیا

وبعض دیگر وطن اسلامی سکونت مسلمان را مراد دانستہ اند وصوفیۂ کرام بدن انسان را وطن دانستہ وسیر انفسی را مراد داشتہ اند وللناس فیما یعشقون مذاہب یعنی مردم در راہِ عشق خود شیوہ ومذاہب مختلف داشتہ می باشند۔ بیت

ملت عاشق زملت ہا جدا ست عاشقان را ملت ومذہب خدا است

آنچہ میفرماید از وے بوے بگریزند الخ یعنی در معرفت ورضاے او تعالیٰ باطاعت واوامر او پابند و متوجہ باید شد وبا اینکہ ظلال را طفیلی قرار دادہ باصل اصول رو باید آورد یعنی در استغراق انوار او بہ او تعالیٰ رجوع وعروج باید کرد واز صفات او تعالیٰ بذات او تعالیٰ رغبت باید نمود ویا اینکہ از غضب و عتاب او تعالیٰ بہ تعمیل اوامر مبادرت باید نمود۔ این است معناے گریختن از وے بوے۔

مکتوب صد و پنجاہ و ششم

حضرت امام بمیان منزل میفرماید اگرچہ معرفت حاصل کردہ اما بہ انتہائی معرفت نرسیدہ زود تر بیائید، ماہ رجب بسے دور است، بآں معطل نشوید تو تا ماہ رجب حیات خواہی بود ویانہ۔ بیت

Marfat.com

مکتوب صد و پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید کسے کہ بہ نزد این طائفہ می رسد باید کہ اظہار اخلاص خود نماید و از غرور و جاہ طلبی خودداری کند و اظہار احتیاج خود نماید تا از فائدہ صحبت محروم نماند الخ زیرا کہ اولیاے کرام جواسیس القلوب اند چون اولیاے کرام وسوسہ شمارا میدانند و این طائفہ بزرگان وسوسہ گناہ را گناہ می پندارند، زیرا کہ در صفاے دل خود قصور کردی مقولہ معروف است کہ میگویند نزد حکام وقت نگاہ داشتن زبان و در حضور اولیاے کرام نگہداشتن دل لازم است۔ حافظ

بہ نیم بوسہ دعاے بخر ز اہل ولی کہ کید دشمنت از جان و جسم دارد باز

حضرت خواجہ بزرگ می فرماید اول نیاز دل خستہ باز توجہ خاطر شکستہ۔

مکتوب صد و پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید: تفاوت مراتب کمال بحسب تفاوت استعداد است و این تفاوت گاہے در کمیت است و گاہے در کیفیت الخ یعنی کمال ولی آدمی المشرب تنہا بلطیفۂ قلب است و کمال نوحی و ابراہیمی المشرب بہ لطیفہ قلب و روح می باشد و کمال موسوی المشربان بہ تکمیل قلب و روح و سر است و کمال عیسوی المشربان بقلب، روح و سر و خفی می باشد، محمدی المشربان لطائف خمسہ را تکمیل و بہ ولایت خاصہ محمدیہ مشرف میشوند، این است بیان تفاوت کمیت صاحبان استعداد مختلفہ کہ بعضے دارای یک لطیفہ و بعض دارای دو لطائف و برخی دارای سہ لطائف و طائفہ دارای چہار و یا پنج لطائف می باشند و در کیفیت کمالات نیز اولیاے کرام متفاوت اند یعنی بعضے دارای استعداد بلند، برخی متوسط و بعضے پست استعداد اند کہ بکمالات انتہائے لطیفہ نیز نمی رسند، این است بیان تفاوت کیفیت و آنچہ میفرماید کہ بعد از حصول کمال یا رجوع می کنند و یا در آن وطن مستقر می مانند الخ یعنی اولیاے کرام مستہلکین در موطن عروج باز می مانند و ہر دوے نفس و روح شان

Marfat.com

مادام الحیات در عروج بودہ و تعلق شان بعالم صرف بحواس ظاہری است و ایمان این طائفہ شہودی است و علی الدوام در شہود می باشند و اولیاے مرجوعین برائے دعوت بعالم رجوع می کنند و بمقام ارشاد نشستہ فیض رسانی می نمایند و مرتبۂ این فوق مستہلکین است پادشاہان و وزیران لایق را بکار مقرر میفرمایند و اینہا نیز بدو نوع است۔ اول عدۂ کہ کمالات عروج را بانتہا نرسانندہ اند صرف نقوس شان نزول می کند و ارواح شان برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می مانند۔ دوم منتہیان کہ کمالات عروج را بانجام رسانیدہ اند، ہر دوے نفس و روح شان نزول می کنند و این نزول را اتم می نامند و در رجعۂ دعوت شان کامل تر می باشد حضرات انبیاے عظام بہ باطن و ظاہر شان نزول فرمودہ متوجہ دعوت خلق اند ازین سبب ارشاد شان اتم و اکمل می باشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و نہم

حضرت امام میفرماید کہ جسم و روح بدو طرف نقیض واقع شدہ اند الخ۔ مراد شان از جسم نفس است، یعنی لذت نفس سبب تالم روح است و الم نفس سبب تلذذ روح می باشد، اما فہم این کار بزرگان می باشد کہ روح شان از قید بدن اخلاص گردیدہ و بفنا و بقا مشرف شدہ باشند۔ موت قبل از موت عبارت از فناست عوام کالانعام کہ ارواح شان در نفوس شان فانی گردیدہ و از کثرت غفلت و معاصی صفات نفس شان غالب است ازین لذت ہا و ازین الم ہا غافل و بے خبر اند۔

مصرع ذوق این مے نہ شناسی بخدا تا نہ چشی

و آنچہ میفرماید "خاک شو خاک تا بروید گل" الخ یعنی عنصر خاکی خود را بہ تزکیہ برسان کہ گل معرفت و گل شہود او تعالیٰ بروید، چہ کمال تجلی ذاتی بعد از تزکیہ عنصر خاکی است و این معرفت از کمالات نبوت است کہ کمل عارفان بہ آن ممتاز اند و ہر عارف درین مرتبہ نمی رسد۔

مکتوب صد و شصتم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید کہ مشائخ طریقت سہ طائفہ اند، ہر کدام بہ ترتیب ذیل است :۔

اوّل : طائفہ اول ادعا دارند کہ عالم بایجاد حق سبحانہ در خارج موجود است۔ تمام افعال وصفات شان نیز بایجاد او تعالیٰ موجود است و وجود شان نمونہ وجود او تعالیٰ است و وجود خود را عاریتی میدانند و میگویند کہ وجود و صفات با ہمہ از طرف حق تعالیٰ است یعنی وجود شان را ضعیف و عاریتی و پرتو وجود او تعالیٰ و صفات خود را پرتو صفات او تعالیٰ میدانند معرفت این طائفہ موافق علم علمای شریعت است، زیرا کہ شریعت مقدس نیز بہ تعدد وجود حکم فرما است، اینقدر فرق موجود است کہ علما بہ اساس علم و استدلال حکم می کنند و این طائفہ کشفاً و ذوقاً میدانند۔

(۲) طائفہ دوم میگویند کہ عالم در خارج موجود است ولیکن بوجود ظلی و وجود اینہا قائم بوجود حق است مانند قیام ظل باصل، معرفت این طائفہ نسبت بطائفہ اولی ناقص است زیرا کہ در بین ظل و اصل یک نوع مشابہت و مناسبت موجود می باشد در حالیکہ در بین خالق و مخلوق ہیچ مشابہت و مناسبت موجود نیست۔ بنا بر آن معرفت این طایفہ ناقص گفتہ میشود۔ ما للتراب و رب الارباب یعنی چہ نسبت خاک را بہ پروردگار مخلوقات۔ اگرچہ این گفتار این طائفہ نسبت بہ گفتار صوفیہ وجودیہ یعنی طائفہ سوم برتری دارد اما بواسطہ سکر ممکنات را ظل واجب دانستہ و مخلوق و ممکن ندانستہ اند و یک گروہ از طائفہ دوم است کہ اوصاف و کمالات خود را عینی می دانند لذا فنای شان نسبت بگروہ اول طائفہ دوم ناقص است و معرفت شان بوحدۃ الوجود نزدیک است اگرچہ از طایفۂ دوم می باشند۔ خلاصہ این ہر دو گروہ طائفہ دوم کہ یکے وجود شان را ظلی و دیگرے وہمی میدانند یعنی ہر دو گروہ بہ تعدد وجود قایل بودہ عالم را مخلوق و مصنوع حق تعالیٰ وجدا از ذات او تعالیٰ میدانند اما اشخاصیکہ وہمی گفتہ نزدیک طائفہ سوم می باشند۔

(۳) طائفہ سوم بوحدت الوجود قائل اند و میگویند کہ عالم در خارج وجود ندارد و در خارج عدم محض است و غیر از ذات او تعالیٰ در خارج موجودے نیست و عالم صرف وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارد و میگویند کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ نیز وجود خارجی ندارند۔ معرفت این طائفہ

Marfat.com

موافق شریعت غرائی باشد و حقیقت ندارد۔ این طائفہ را وجودیہ گویند لہذا معرفت شان مطابق شریعت نیست و بعبارۂ دیگر این مرتبہ را کفر طریقت نیز می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ این معرفت حال حضرات ایشان است نہ عقیدۂ شان و این طائفہ در کشف شان معذور می باشند و نیز ازین حال و مرتبہ بمقامات عالی خواہند رسید، حضرت منصور با گفتن انا الحق در شبانہ روز یکہزار رکعت نماز ادا میکرد۔ اگر قضیۂ انا الحق عقیدۂ او می بود اینقدر عبادت را برائے چہ و برائے می کرد۔

تبصرہ: فنائے طائفہ اولی اتم است و فنائے طائفہ ثانی کامل نیست زیرا کہ اگرچہ ممکن را عین حق ندانستہ اند مگر ظل حق گفتہ اند، و اگر این جماعہ کرام از تمام مراتب ممکنات می گذشتند و فنا حاصل می نمودند، بلکہ ممکن را ظل واجب نمی پنداشتند۔ چون تمام ممکنات را فراموش نکردہ اند و بکمال نسیان ماسوی مشرف نشدہ اند بنا بر آن عالم را ظل واجب دانستہ اند، فرق طائفہ دوم و سوم آنست کہ طائفہ دوم بوجود خارجی عالم قایل بودہ و عالم را موجود ظلی خارج میدانند۔

طائفہ ثالث ظلیت عالم را حسی میدانند و میگویند کہ غیر از ذات او تعالیٰ در خارج ہیچ موجودے نیست و ظلیت عالم ہم در خارج نیست بلکہ در وہم است چنانچہ جامی میگوید۔ بیت

ممکن ز ننگنائے عدم ناکشیدہ رخت — واجب ز بارگاہ قدم تا نہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست؟ — بر لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام
جامی معاد و مبدا و حدت است و بس — ما در میانہ کثرت موہوم والسلام

و مولانا درین وقت از طائفہ سوم بودہ شاید در ثانی ازین مرتبہ گذشتہ باشد و شیخ اکبر نیز میفرماید۔

البحر بحر علی ما کان فی القدم — ان الحوادث امواج و انہار

یعنی بحر در ہمہ حالت قدیم خود است، ممکنات عبارت از امواج آن بحر می باشد، مراد او از بحر واجب تعالی است، و میگویند کہ واجب ظہورات انواع مختلفہ دارد۔ چنانچہ در خود مکتوب بآن اشارہ شدہ است۔ این طائفہ سوم عالم را موجود علمی دانستہ و موجود خارجی نمی دانند، بنا بر آن معرفت شان ناقص است۔

Marfat.com

این بیان در اخیر مکتوب صد و شصت زیادہ شود در این مکتوب شریف مطبعہ غلطی کردہ کہ آن شخص را کہ کمالات خود را وہمی دانستہ از جملہ طائفہ اول حساب کردہ است و در حقیقت آن شخص از جملہ اشخاص دوم طائفہ دوم می باشد نہ از جملہ اشخاص دوم طائفہ اول، زیرا کہ این شخص ظل را ہم در وہم میداند پس این شخص بہ نسبت قائلان ظل ہم پایان تر است بنا بر آن این شخص فرد دوم طائفہ دوم بودہ نہ شخص دوم طائفہ اول، زیرا کہ معرفت او بہ طائفہ سوم نزدیک است و از طائفہ دوم ہم پایان تر است پس این شخص فرد دوم طائفہ دوم است نہ شخص دوم طائفہ اول و معرفت او بطائفہ سوم نزدیک بودہ بطائفہ اول ہیچ مناسبت ندارد بنا بر آن مطبع بسیار سہو کردہ است کہ آن شخص را شخص دوم طائفہ اول دانستہ است۔

مکتوب صد و شصت و یکم

حضرت امام میفرماید، مقصود از طے منازل سلوک حصول ایمان حقیقی است و تا نفس مطمئنہ نگردد نجات متصور نیست الخ یعنی نجات کامل میسر نمی باشد، چہ ارباب نفوس امارہ نیز بہ تصدیق قلبی مشرف و در جملہ اہل نجات محسوب میشوند، مگر نجات و فلاح کامل کہ سبب درجات است نصیب شان نیست۔ ایمان حقیقی عبارت از شہود تمام مصداقات قضایائے شرعیہ است و ایمان صوری فقط تصدیق قلبی است با وجود انکار نفس امارہ۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبات خود میفرماید کہ "آیا شخص کہ بفنائے قلب مشرف و بفنائے نفس نرسیدہ باشد اطلاق ولی بر این شخص درست خواہد بود یا خیر؟" در جواب فرمودہ اند بلے این شخص از دوستان او تعالیٰ است و بہ ولایت قلبی رسیدہ است و نفس او در جوار قلب واقع شدہ است، امید است کہ در جوار قلب صالح نفسِ او طغیان نکند و تحت تاثیر ہمسایہ صالح قرار بگیرد۔ بیت

با عاشقان نشین و ہم عاشقی گزین
ہر کس کہ نیست عاشق با او مشو قرین

Marfat.com

مکتوب صد و شصت و دوم

حضرت امام میفرماید که شان کلام از جملہ شیونات ذاتیہ است و ماہ مبارک رمضان جامع جمیع خیرات و برکات است الخ یعنی برکات اصلی در قرآن و برکات ظلی در ماہ مبارک رمضان است در حدیث شریف آمدہ که برکات تمام سال در ماہ مبارک رمضان نازل و بعدًا بماہای دیگر تقسیم میشود در شرح این مکتوب چند مقدمہ ارائہ میگردد۔

(۱) ہر کدام از صفات ثمانیہ او تعالی دارای کمالات صفات ہشت گانہ میباشد یعنی علم او تعالیٰ دارای قدرت و سمع و بصر وغیرہ میباشد و ہمچنان قدرت او تعالیٰ دارای سمع و بصر وغیرہ می باشد علی ہذا القیاس، زیرا که در آن مرتبۂ مقدسہ ہیچ نقصان نمی باشد و علمی که قدرت ندارد ناقص است و ہکذا قدرتیکه دارای علم نیست ناقص است نمی بینی، سمع بنده در شنیدن زنده و در دیدن مرده است و ہمچنان بصر بنده در دیدن زنده و در شنیدن مرده است، اما صفات ثمانیہ حق تعالی این چنین نمیباشد یعنی ہریکی از صفات ثمانیہ او تعالی دارای کمالات صفات ہشت گانہ است، علم او تعالی دارای کمالات قدرت، سمع، بصر، ارادہ وغیرہ است، علی ہذا القیاس۔

(۳) فرق صفات و شیونات و اعتبارات قرار ذیل است، صفات ثمانیہ او تعالیٰ دارای وجود خارجی بوده و از ذات او تعالیٰ جدا و قایم بذات او تعالی می باشد، یعنی وجود صفات غیر وجود ذات او تعالی است مگر قائم بذات او تعالیٰ است، نه مانند قیام عرض به جوہر و شیونات و اعتبارات وجود خارجی نداشته از مرتبۂ ذات مقدس منتزع می باشد۔

سوال: قیام صفات بذات او تعالی قیام انضمامی است و یا انتزاعی؟

جواب: قیام صفات یک قیام بلا کیف میباشد و از نوع انضمامی و یا انتزاعی مستثنی است چنانچه قیام صورت در آئینہ نیز از نوع قیام انضمامی و انتزاعی گفته نمی شود و یک قیام بلا کیف می باشد۔ شیونات یک امر انتزاعی بوده و از ذات او تعالی منتزع شده و وجود خارجی ندارد و

Marfat.com

اعتبارات نیز از امور منتزعہ است، دریں شیونات واعتبارات این قدر فرق است کہ اعتبارات انتزاع صفات غیر معین بودہ اما انتزاع شیونات انتزاع صفات معین می باشد۔ بنابرآن مقام اعتبارات بلند تر است از مقام شیونات ومقام شیونات بلند تر است از مقام صفات یعنی در مرتبہ صفات وشیونات ہنوز ادراک سالک بجاست ودر مرتبہ اعتبارات کہ بذات بحت قریب تر است درک آن مراتب از ادراک عارف خارج می باشد۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ ہر ولی در مقام شیونات واعتبارات نمی رسد ومعارف عروج ذات بحت ہنوز در پیش است واکثر اولیاے کرام در ظلال صفات می باشند ومعارف صفات نمیرسند ودر ولایت صغری میباشند کہ ولایت اکثر اولیاست ومعارف صفات ولایت کبری است وولایت کبری ولایت انبیاے عظام است۔

صفات ثمانیہ اوتعالی نیز دارای دو اعتبار می باشد، اول اعتبار وجود نفسی شان، دوم اعتبار قیام شان بذات اوتعالی، دریں این دو اعتبار فرق زیاد موجود است حضرت امام در مکتوب پنجم حصہ ششم میفرماید کہ فرق این دو اعتبار را فقیر باسرعت سیر وجذب قوی نزدیک بمدت پانزدہ سال قطع کردہ است یعنی از خود صفات تا قیام صفات مسافۂ سیر پانزدہ سال موجود است۔

صفات ثمانیہ ذاتیہ اوتعالی در مرتبۂ ذات اوتعالی عین ذات اند یعنی صفات ثمانیہ ذاتیہ اگرچہ وجود خارجی زائد دارند مگر ذات اوتعالی کہ عین کمالات ثمانیہ است بصفات زائدہ احتیاج ندارد یعنی ذات اوتعالی بذات خود حی است نہ بہ صفت الحیات وبذات خود عالم است نہ بہ صفت العلم علی ہذا القیاس الخ

تبصرہ: این طور نیست کہ ہمیں صفات ثمانیہ بمرتبۂ ذات مقدس عروج کردہ وعین ذات میشوند بلکہ مراد آن است کہ در مرتبۂ ذات مقدس کمالات ثمانیہ موجود است کہ ہر کدام شان عین ذات مقدس می باشند واین صفات ثمانیہ ظلال آن کمالات ذاتیہ می باشند۔

سوال: ازین کہ ذات اوتعالی بدون صفات زائدہ بذات خود دارای کمالات ثمانیہ

Marfat.com

میباشد وبوجود صفات زائدہ دیگر کدام احتیاج موجود نیست پس فائدہ وجود صفات ثمانیہ چہ خواہد بود؟ وبوجود صفات ثمانیہ حق سبحانہ بروے کدام دلیل معتقد می باشم؟

جواب: در وجود خارجی وزیادت صفات ثمانیہ حکمتہا ومصالح بیشماری موجود است اول آنکہ صفات زائدہ سبب وصول فیوضاتِ است بعالم، یعنی صفات مبادی فیوض عالم می باشند وذات او تعالیٰ بدون توسط صفات از عالم وعالمیان مستغنی است وہیچ مناسبت بعالم ندارد ان اللہ غنی عن العالمین یعنی ذات او تعالیٰ مستغنی وبرتر از عالم میباشد وصفات از ذات حق تعالیٰ پائین تر وفی الجملہ مناسبت بعالم دارند وافادہ واستفادہ بدون مناسبت امکان پذیر نمی باشد۔ دوم آنکہ وساطت صفات در بین عالم واو تعالیٰ سبب بقاے عالم است۔ اگر وساطت صفات نباشد ونور ذات او تعالیٰ بعالم برسد عالم طعمۂ حریق خواہد شد۔ چنانچہ آنحضرت میفرماید۔ ان للہ سبعین الف حجاب من نور وظلمۃ لو کشفت لاحرقت سبحات وجھہ ما انتہی الیہ بصرہ یعنی در بین او تعالیٰ وبین عالم ہفتاد ہزار حجاب نورانی وظلمانی موجود است واگر این حجابات مرفوع گردد وتجلی ذات مقدس بعالم برسد عالم را می سوزاند وحجب نورانی عبارت از صفات ثمانیہ می باشد۔ سوم قرار کشف وفراست صادقہ اولیاے کرام مراتب وجوب بہ تفصیل آتی است۔

سالک در ابتدا بہ توجہ شیخ مقتدا بہ تجلی ظلال صفات وظلال افعال او تعالیٰ فی الجملہ مناسبت پیدا کردہ لیاقت ظہور تجلی صفات را حاصل می کند ودر نتیجہ بہ نور صفات مقدسہ لایق تجلیات شیونات واعتبارات ذاتیہ می گردد وبہ برکت آن انوار لیاقت معارف تجلیات مقدسہ ذاتیہ را حاصل می کند۔ چہارم آنکہ تمام برکات وکمالات از صفات ثمانیہ بیرون نیست وہر کمالاتیکہ در ممکنات است، اثر ونتیجہ آن کمالات عالیہ می باشند ممکن از خود ہیچ گونہ فضل وکمالے ندارد۔ بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز من چیز تُست

بلے ممکن کہ عدم است وعدمیت ذاتی جزء وجود او ست ظلمت وشرارت وخساست از خود او ست وکمالات عالیہ کہ در او جلوہ گر میشود ہمہ از عالم وجوب وصفات ثمانیہ میباشد۔ ناگفتہ نباید گذاشت

Marfat.com

کہ حضرات انبیاے عظام در خلقت ابتداے خود از ین معایب بری و مطہر می باشند زیرا کہ عدم در وجود مبارک شان ضعیف می باشد، تجلیات قدسیہ صفات ثمانیہ در طینت شان غالب تر است و این ضعف عدم و غلبۂ قوت قدسیہ یکے از عوامل عصمت شان است و حضرات آنہا را با سائر ممکنات مقایسہ نمیتوان کرد زیرا کہ در وجود دیگران عدم غالب است اگرچہ حضرات انبیاے عظام در صورت و ظاہر از دیگران فرق ندارند مگر در حقیقت متفاوت اند۔ بیت

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

از تشریح مقدمات فوق معلوم شد کہ قرآن کریم جامع جمیع کمالات صفات ثمانیہ و شیونات و اعتبارات است زیرا کہ ہر صفت جامع تمام صفات است و رمضان المبارک نتیجۂ آن کمالات می باشد یعنی برکات اصلی در قرآن و برکات ظلی در رمضان موجود است و مبدأ فیض رمضان المبارک نیز صفت الکلام است بنابرآن رمضان مبارک بہ قرآن کریم مناسبت داشتہ می باشد۔

سوال: صفات ہفت گانہ دیگر غیر از صفت الکلام نیز جامع صفات ثمانیہ می باشد تخصیص صفت الکلام چیست؟

جواب: درست است کہ ہر کدام از صفات ثمانیہ دارای کمالات صفات دیگرے ست امادرین جا بحث صفت الکلام مراد بودہ کہ مبدأ فیض رمضان است نہ صفات دیگر۔

سوال: مناسبات قرآن برمضان چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: مناسبت رمضان بقرآن مجید از ینجاہ است کہ مبدء فیض رمضان مبارک نیز صفات الکلام است چنانچہ مبدأ فیض قرآن است۔

سوال: علت چیست کہ یک چیز را اثر یک صفت میدانیم و چیز دیگر را اثر صفت دیگر میدانیم؟

جواب: این یک امر ازلی بودہ از ادراک بشر خارج است نمی بینی کہ یکے از انبیاے عظام بہ صفت العلم و دیگرے بہ صفت الکلام و بعضے بہ صفت قدرت وغیرہ صفات ثمانیہ مناسبتے داشتہ اند۔ ذٰلك تقدیر العزیز العلیم یعنی قدرت و حکمت او تعالیٰ یک پیغمبر را مظہر تجلی یک صفت

Marfat.com

یگرے را مظہر تجلی صفت دیگر گردانیدہ، بنا بر دلائل فوق ادراک مناسبت قرآن با رمضان المبارک
چہ از ادراک بشر خارج می باشد مگر اولیائے کرام ایں قدر می دانند کہ ہمچنان کہ قرآن مظہر صفت الکلام
ت رمضان نیز اثر صفت الکلام است و مبدأ فیض رمضان نیز صفت الکلام است و مناسبت
ضان بہ قرآن بنا ہمیں بر ہمیں سبب است۔ آنچہ در آخر مکتوب میفرماید: کہ باطن غذا کمل باطن او
نمود الخ یعنی شخصیکہ لطائف ظاہر و باطن او از ہم تجزیہ و تفریق یافتہ باشد باطن غذا کمل باطن او میگردد۔

سوال: باطن غذا چیست؟

جواب: ہر ممکن دو طرف دارد۔ طرفے بعالم وجوب و طرفے بعالم امکان طرف عالم وجوب
طن آنست و طرف عالم امکان ظاہر آن می باشد و آنچہ میفرماید۔ بیت

سعی کن تا لقمہ را سازی گہر بعد ازاں چندانکہ میخواہی بخوار

نی مجاہدہ کن کہ در وجود تو نورانیت نسبت بہ ظلمت زیادتر گردد و غذائے تو بہ نور مستحیل گردد نہ طرف
لمت زیرا کہ غذا تابع خلط غالب است۔ حضرت مولانا میفرماید:۔

آن خورد گردد بپیدی ز و جدا این خورد گردد ہمہ نور خدا

وایت است کہ روزے عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میوۂ انبہ را بشوق تمام صرف مینمودند
دل یکے از حاضرین گذشت کہ دوستان او تعالیٰ چرا بغذا اینقدر رائل میباشند۔ حضرت عروۃ الوثقیؒ
مراست فہمیدہ فرمودند، اولیا ہر چہ کہ میخورند نور میشود و نور ہر چہ زیادہ تر باشد بہتر است و حضرت
ام در مکتوبے میفرماید: بعض اوقات کہ ارادۂ ترک طعام لذیذ میکنم ماذون نمی شوم، زیرا کہ غذا ممد
خوائے انسانی و روحانی میشود و از حدیث شریف ان اللہ یحب المؤمن القوی من المومن الضعیف
نیز مفاد معنوی غذا معلوم می شود پس لازم است کہ از مفاد معنوی غذا استفادہ بعمل آید نہ از
فاد ظاہری و صوری کہ مقوی نفس امارہ می باشد۔ آنحضرتؐ بعد از اکل غذا این دعا میخواند
اللھم اجعلہ عونا علی طاعتک ولا تجعلہ عونا علی معصیتک یعنی اے بار خدایا این غذا را
معاون عبادت بگردان نہ معاون معصیت۔ حق سبحانہ میفرماید کہ تمام چیز زمین را برائے منفعت شما

Marfat.com

پیدا کردہ ام شما میدانید کہ این منفعت تنہا منفعت صوری نبودہ منافع معنوی نیز خواہد داشت
مکتوب صد و شصت و سوم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و شصت و چہارم

حضرت امام میفرماید: فیض حق سبحانہ بر خواص و عوام بے تفرقہ وارد است، تفاوت قبو
عدم قبول آن از نیطرف ناشی است الخ، این فرمودۂ حضرت امام در ظاہر از مسلک اہل سند
بعید تر بنظر می رسد۔ زیرا کہ مشہور است کہ اہل سنت میگویند "داد حق را قابلیت شرط نیست
شرط قابلیت داد او ست"۔ دیگران یعنی غیر اہل سنت میگویند نقصان ز قابل است وگرنہ علی الد
فیض سعادتش ہمہ کس را برابر است۔ حل این مقام قرار ذیل است۔ حضرت امام نمیفرماید کہ است
حاکم است و مقتضیٰ خود را تکمیل کردنی است چنانچہ دیگران گفتہ اند، زیرا کہ حضرت امام در مواضع
فرمودہ است کہ استعداد از تکمینۂ مخلوقات او تعالیٰ است و حاکمیت ندارد۔ بنابران مراد شان د
مکتوب این خواہد بود کہ کمال بندہ از عنایت او تعالیٰ است۔ اما اگر بندہ باختیار خود این کمب
قابلیت و ہدایت را نہ پذیرد و بارادۂ خود مرتکب عصیان گردد از نعمت ہدایت و قابلیت محروم خوا
پس فرمودۂ حضرت امام با اہل سنت موافق است و ہیچگونہ مخالفت اہل سنت ندارد و نیز بہ
صوفیہ مشہود گردیدہ کہ اثر صحبت شیخ و انوار قدسیۂ او بالائے تمام حلقۂ صوفیان یکسان می باشا
صوفی قابل آنرا درک و ناقابل آنرا درک کردہ نمی تواند و در اشخاص قابل نیز تفاوت ہا ست
حق تعالیٰ میفرماید وما ظلمہم اللہ ولکن کانوا انفسہم یظلمون۔ پس بعض اشخاص بہ سبب
خرابی استعداد خود قائل آن فیض نمی باشند۔

مکتوب صد و شصت و پنجم

حضرت امام میفرماید: میراث صوری آنسرور علیہ الصلوٰۃ والتسلیمات بعالم خلق تعو

Marfat.com

ردومیراث معنوی بعالم امرالخ یعنی چنانچہ سادات کرام بمیراث صوری متصف اندوعالم خلق شان
طفہ مبارکہ آنحضرتؐ است کہ بعالم خلق تعلق دارد، بنا برآن مناسب است کہ سادات کرام
راث معنوی آنحضرتؐ رانیز کسب ولطائف عالم امرخودرا بکمال برسانند ومیراث صوری رابمیراث
نوی متحلی سازند تابوراثت کامل مشرف گردند، بیت

مردی بسخاوت است کرامت بسجود ہرکرا این دو نباشد عدمش بہ زوجود

مکتوب صد و شصت و ششم

حضرت امام میفرماید: تاچند برخود چوں مادر مہربان باید لرزید الخ یعنی برخواہشات نفسی
ریشہ مکن وبرحصول منافع دنیوی مغرور مشو دل راازگرفتاری غیرخلاص کن وصاحب قلب سلیم شو!
برائے نفس امارہ مطیع مباش یعنی مہربان مباش وروح خودرا ازقید بدن آزادگردان ویوسف
روح راازچاہ بدن برآر چنانچہ روح اولیائے کرام ازقید بدن آزاد وبہ فیوضات عالم قدس
سرورا است۔ مصرع تو یوسفے فتادۂ درچاہ

یعنی روح تو بہ منزل یوسف است مگر درچاہ نفس توافتیدہ است۔

مکتوب صد و شصت و ہفتم

حضرت امام بکلمات موثر عارفانہ خود شخص ہندو رابطرف دین مقدس اسلام دعوت
میفرماید وبکلام حکیمانہ اورامیدوار میسازد کہ رام پسر جسرت است وبرادران لکمن وشوہر سیتا ہرگاہ
رام عیال خودرا نگاہ نتوانست بدیگرے چہ مدد نماید الخ یعنی رام کہ پسر جسرت است وجسرت از
کمینۂ بندگان اوتعالی است، پسر او چگونہ خدا خواہد شد ویا کسیکہ ہمزاد وہمجنس او بندۂ خدا باشد
خدا وچگونہ خدا خواہد شد؟ وکسیکہ دروقت اختطاف بہ یافتن عیالش بدلالت بوزنیۂ محتاج
باشد چگونہ خدا خواہد شد؟ مشہور است کہ سیتا عیال رام راکسے گرفتہ نہ بجنگل بردہ بود ودر

Marfat.com

نتیجہ بدلالت ورہنمونی بوزیتہ اورا بدست آوردند واز ہمیں سبب اہل ہنود بہ شادی محبت می
ومعلوم است کہ شادی نشان دادہ نمی تواند مگر خیال ناقص آنہاست کہ میگویند سیتا را شادی
نشان دادہ است کہ در فلان جاہ است۔

وآنچہ میفرماید: شائبۂ اتحاد وحلول در شان او تعالیٰ مستہجن است ومنطنہ کمون
بروز در آن جناب قدس مستقبح الخ۔ یعنی ہندوان عقیدہ دارند کہ او تعالیٰ برام ودیگر معبودات ش
متحد است ویا در وجود آنہا حلول کردہ است ودر وجود آنہا کمون وبروز دارد، کمون یعنی در م
کہ بود از آنجا پنہان شدہ ودر وجود رام وغیرہ ظہور نمودہ این عقیدہ از کثرت جہل ونادانی س
ورنہ خدائے متعال باجسام خبیثہ چہ مناسبت دارد کہ در آنجا حلول کند، تعالی اللہ عن ذال
علوا کبیرا۔ بروز نزد بزرگان اسلام وصوفیہ کرام عبارت از بروز تجلیات او تعالیٰ است در
عارف وکمون عدم ظہور تجلیات است در وجود عارف ویکنوع دیگر کمون وبروز نزد بزرگا
اسلام موجود است وآن عبارت از آنکہ عارف روح خود را از وجود خود اخراج کردہ وبرائے
روح مرید در وجود مرید داخل می کند وحق تعالیٰ بدوستان خود این قدرت را عنایت فرمودہ س
واین خروج روح سبب موت شان نمی گردد۔ زیرا کہ اثرات روح باوجود خروج روح
ابدان شان باقی است چنانچہ ارواح اولیا در سیر وعروجات است وابدان شان در زمین
اما حضرت امام اخراج روح را برائے تربیہ مرید شبیہ تناسخ میدانند۔ اگرچہ اولیائے کرام قرار نفو
متذکرہ یا این عمل قدرت دارند۔ مگر حضرت امام این عمل را مشابہ تناسخ میدانند وتناسخ عقیدہ
می باشد وتناسخ عبارت از آنست کہ روح یک انسان بعد از موت او با انسان دیگر انتقال و
حیات او گردد، حضرت امام بآن ہندو میفرماید: عقل سلیم ودور اندیش را کار باید فرمود الخ یعنی
تراشیدۂ ناتراش را کہ جماد محض است معبود میپندارد وحضرت امام بمشائخ نیز توصیہ مینماید کہ مسترشد
این چنیں تربیہ نباید کرد وبدون اخراج روح خود انعکاسات وفیوضات روح خود را در بدن مرید باید انداخ
نہ آنکہ روح خود را در بدن او داخل کنید۔ مکتوب صد وشصت وہشتم خارج بہ تشریح ندارد۔

Marfat.com

مکتوب صد و شصت و نہم

حضرت امام میفرماید: مناسبتے در بین مطلوب و طالب مسلوب است الخ یعنی در بین او تعالیٰ و سالک مبتدی ہیچ مناسبت نیست و از روے عادت افادہ و استفادہ بینی بر مناسبت است اگرچہ حق تعالیٰ قادر است کہ بدون مناسبت بہ طالب افادہ و افاضہ کمالات نماید۔ اما حکمت او تعالیٰ قدرت را در اسباب مستور ساختہ و قضاے حوائج را با سباب مترتب گردانیدہ است در حدیث بخاری مذکور است کہ سردار دو عالم حضرت محمدؐ را حضرت جبریل علیہ السلام در بغل گرفتہ و قوۂ قدسیہ را در وجود مبارک او القا کردہ اند، اما این حال ابتدلے شان بودہ کمالات انتہاے آنحضرتؐ بجاے رسیدہ کہ حضرت جبریل علیہ السلام از وصول بآنمقام مقدسہ عاجز خواہد بود۔

مکاتیب صد و ہفتادم و صد و ہفتاد و یکم حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید: صورت شریعت آنست کہ علماے ظاہر بہ بیان آن متکفل اند الخ

تبصرہ: صورت شریعت عبارت از تصدیق قضایاے شرعیہ است قبل از رسیدن بشہود مصداق آنہا۔ چنانچہ کہ بوجود بہشت، دوزخ وغیرہ تصدیق نمودہ و از شہود آن بے خبر اند۔ و این صورت شریعت می باشد و شہود این مصداقات در حیات دنیوی کہ برائے عارفان حاصل و میسر است۔ حقیقتِ شریعت است و نیز صورت شریعت قرآن مجید و احادیث شریف نبوی ست و حقیقت شریعت صفت الکلام و صفت العلم است و اگر شہود عارف از صفات و شیونات او تعالیٰ بلند تر عروج نماید، درین وقت عروجات عارف از حقیقت شریعت بالاتر می رود و خود را در بیرون شریعت مشاہدہ می نماید، ولے ہیچگاہ دقایق شریعت را فروگذاری نمی کند۔ و آنچہ میفرماید کہ تکلیفات شرعیہ مخصوص بہ قلب و قالب است الخ یعنی مدار بندگی واقعی بہ تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس می باشد و قبل از

Marfat.com

تزکیۂ نفس امارہ بندگی بندہ بندگی صوریست بعدازاں بندگی حقیقی نصیب او می گردد۔ آنچہ میفرماید:
آنچہ مکلف نیست ہرگز مکلف نبودہ، چنانچہ خفی و اخفی بشریعت مکلف نبودہ و نیستند۔

سوال: آیا در وجود انسان این طور اجزا ہست کہ بشریعت مکلف نباشد؟

جواب: بلے خفی و اخفی لطایفی است کہ بشریعت مکلف نمی باشند، زیرا کہ اگر مکلف باشند علماء ابرار کہ از خفی و اخفی بہرہ نداشتہ و حتی نام خفی و اخفی را قطعاً نشنیدہ اند بالائے ایشان حکم تکفیر باید کرد۔ پس معلوم شد کہ خفی و اخفی باحکام شریعت مکلف نمی باشند، صاحبان اسلام صوری کہ بدرجۂ ابتدائی ایمان متصف اند ازیں تدقیقات چہ خبر دارند۔ معلوم است کسیکہ از اجزائے بدن خود خبر نداشتہ باشد از ایمان حقیقی چہ خبر خواہند داشت، عارفانیکہ بہ کمال من عرف نفسہ فقد عرف ربہ مشرف اند و بہ حقیقت رسیدہ اند ازین اجزا آگاہ اند۔ بیت

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبرے نیست کہ نیست

و دیگران بہ مرتبۂ ایمان صوری می باشند، و آنچہ میفرماید: کہ حقیقت شریعت نیز از روح و سر نمی گذرد الخ یعنی حقیقت شریعت عبارت از صفت الکلام و صفت العلم و شان الکلام و شان العلم است و مبدأ فیض خفی و اخفی کہ عبارت از شان جامع است از صفات و شیونات بلند تر است۔ خلاصہ اینکہ تعمیل احکام شریعت وظیفۂ بدن است و روح سبب حیات بدن بودہ و لطیفۂ سر نیز تابع قلب است، پس روح و سر بہ تبعیت بدن بامور شرعیہ مکلف اند اما خفی و اخفی کہ مبدأ فیض شان تنزیہات و شان جامع است و از صفات و شیونات بلند تر است بامور شرعیہ مکلف نمی باشند زیرا کہ مبدأ فیض شان از حقیقت شریعت بلند تر پیدا شد، پس عبادت خفی و اخفی از جملۂ امور مستحبہ است، چون اولیائے کرام امور مستحبہ را ترک نمی نمایند، لہذا خفی و اخفی اولیائے کرام نیز دائماً مشغول عبادت اند و ترک عبادت را ہیچگاہ تجویز نمی نمایند و دیگران از عبادات خفی و اخفی بے بہرہ میباشند

بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند
مہر آنرا در دلش انداختند

Marfat.com

مکتوب صد و ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید: بشر از خالق البشر چہ دریابد؟ الخ یعنی مشہود آنحضرتؐ در معراج مبارک
گرچہ ذات او تعالیٰ بودہ اما ادراک آن ذات مقدس از مشکلات و تواد راست از بعض مکتوبات
حضرت امام معلوم میشود کہ رویت معراج آنحضرتؐ از دیدار او تعالیٰ در رتبت تفاوت داشتہ یعنی
دیدار سردار دو عالم در رتبت بلند تر است از دیدار معراج شریف. زیرا کہ آخرت است کہ جاے دیدار
بندہ حیات اخروی ست کہ بآن نعمت عظمیٰ مستعد است، حیات دنیوی بآن درجہ نمی رسد۔ مراد
حضرت امام آنست کہ علم بشر بحق سبحانہ احاطہ کردہ نمی تواند۔

مکتوب صد و ہفتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید: دیوانگان این راہ باین معیت تسلی نمی گیرند الخ یعنی مقصد حضرت
امام از معیت معیت ظلال است و در معیت ظلال قرب نمی باشد بلکہ بصورت قرب متوہم گردیدہ
است و در واقع و حقیقت ہنوز از قرب بعید است و در معیت اصل قرب میباشد ولیکن بہ سبب عدم
ادراک بصورت بعد جلوہ گر میشود و نیز درین مکتوب شریف حضرت امام برائے مرسل الیہ می نویسد
کہ بہ معیت و محبت غائبانہ شما تسلی نمی شود الخ زیرا کہ ثمرات معیت بدنی دیگر است و نتائج معیتِ
قلبی دیگر، پس درین جا قرار توجہ دوم مراد از معیت معیت مرسل الیہ است بحضرت امام کہ معیت
بدنی حاصل کند۔

مکتوب صد و ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید کہ سالکان را از تلوینات احوال چارہ نبودہ الخ یعنی قبل از فنائے
قلب محل تلوینات و احوال مختلفہ در قلب است و بعد از فنائے قلب، قلب از تلوینات فارغ

Marfat.com

واحوال متلونہ بہ نفس ارتباط میگیرد واگر بہ محض فضل او تعالی نفس نیز بمقام تمکین و اطمینان پیوست آنگاہ ورود تلوینات بر قالب وعناصر است وتلوین قالب دائمی است، زیراکہ قلب ونفس بسکر در معشوق خود مستغرق اند ومجال مخالفت در آن نمی ماند وقالب بہ سبب غلبۂ صحو این استغراق ندارد، اگرچہ معارف قالب بہ نسبت قلب ونفس بلند تر پیدا شد، اما غلبۂ صحو دلیل امکان مخالفت است اگرچہ مخالفت واقع نمی شود ولے صرف امکان مخالفت بواسطۂ این است کہ جہاد و مجاہدہ بہ کلی قطع نگردیدہ بنابر آن قوہ مخالفت در عناصر باقی ماند تا جہاد قطع نشود۔ ناگفتہ نماند کہ اقتضائے عناصر بعد از تصفیہ قلب وتزکیۂ نفس ارادہ استغال امور مباحہ ومرخصہ است نہ ارتکاب امور محرمہ، کسیکہ بہ فنائے قلب واطمینان نفس مشرف گردد از ارتکاب امور محرمہ محفوظ است ولے معصوم نمی باشد، زیراکہ اولیا محفوظ بودہ ومعصوم نمی باشند۔

تبصرہ: نفس کہ شیرۂ عناصر است در لطافت مناسبت بہ لطائف عالم امر داشتہ وآنچہ میفرماید: نسبت بہ بعض لطایف استمرار است ونسبت بہ بعض دیگر ندرت یعنی بہ نسبت لطیفۂ قلب، روح، سر، خفی واخفیٰ ونفس استمراری می باشد زیراکہ در لطائف متذکرہ مخالفت نماندہ است وشہود شان استمراری میباشد ونسبت بہ عناصر ندرت زیراکہ عناصر محل تلوین است نہ تمکین، زیراکہ عناصر لطافت واستغراق ندارند۔

مکتوب صد و ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید: بہ سکوت وحفظ نسبت باطن باید پرداخت الخ یعنی مدار این طریق عالی بامور مسنونہ وعزایم امور است بامور مباحہ از قبیل شعر خوانی وقصہ پردازی اشتغال نمی فرماید وعزیمت را از دست نمی دہند۔ مکاتیب ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہشتادم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید: ربنا لا تزغ قلوبنا الخ۔ از اشارۂ کلام شان معلوم میشود که صاحب اعتراض از زیغ قلب خلاص نشده است۔

مکاتیب ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶ حاجت به تشریح ندارد۔

مکتوب صد و هشتاد و هفتم

حضرت امام میفرماید حصول رابطه علامت مناسبت است الخ یعنی تصور شیخ و استحضار تمثال او بدون تکلف علامة مناسبت مرید است به پیر و درین جا تشریح چند چیز لازم است: اول معنی مناسبت۔ دوم اقسام رابطه۔ سوم آنکه رابطه ممانعت شرعی دارد یا خیر۔ ناگفته نماند که مشائخ انبیاے اولوالعزم متفاوت افتاده اند یعنی صوفیۂ کرام مناسبت حضرت آدم را به صفت تکوین دانسته اند و مناسبت حضرت نوح و حضرت ابراہیم را به صفت العلم و حضرت موسیٰ را به صفت الکلام و حضرت عیسیٰ را به صفت القدرت پنداشته اند و مناسبت آنحضرتؐ را بشان العلم که از صفات برتر است دریافته اند و میفرمایند که اصل صفات متذکرۂ او تعالیٰ مربی انبیاے عظام اند و ظلال ہمیں صفات مقدسه مربی اولیاے کرام و مردم دیگر بیباشند و استعداد اولیاے امت آنحضرتؐ را نیز متفاوت میدانند و میگویند که یکے آدم المشرب و دیگرے نوح المشرب است علی ہذا القیاس الخ۔

بنا بر آن اگر مشرب پیر و مرید متحد باشد مناسبت در بین شان ثابت است و اگر مشارب شان موافق نباشد، مناسبت در بین شان نمی باشد۔

رابطه سه قسم است: اول آنکه مرید تصور میکند که شیخ در مقابل من نشسته است و قلب وے محاذی قلب من است و از قلب مبارک او بقلب من فیض و برکت می رسد۔ دوم آنکه شیخ را در قلب خود تصور میکند که شیخ در قلب من نشسته است۔ سوم آنکه در وقت تکرار وظیفه طالب خود را عین شیخ تصور میکند، چون در افاده و استفاده مناسبت ضرور است بنا بر آن میفرماید که فائدۂ صحبت پیر به نسبت رابطه و ذکر او تعالیٰ زیادہ تر است زیرا که طالب در ابتدا بنام او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد

Marfat.com

وبہ شیخ بنابر اشتراک بشریت مناسبت فی الجملہ دارد، وآنچہ حضرت خواجہ احرار فرمودہ کہ سایۂ رہبر بہ است از ذکر حق۔ بہتر گفتن بہ اعتبار نفع است نہ باعتبار فضیلت۔

تنبیہ: اگر مرشد و مسترشد در مشرب شریک بودہ باشند فائدہ صحبت این مرشد زیادہ تر است ازان مرشد یکہ در مشرب مغایرت داشتہ باشد۔

پس وجود رابطہ یک امر ضروری بودہ و در صورت عدم صحبت از رابطہ کار گرفتہ میشود و توجہ شیخ محصل مناسبت طالب است بعالم وجوب یعنی بعد از صحبت وتوجہ ویا رابطۂ شیخ مناسبت فی الجملہ طالب بعالم وجوب دست میدہد بعضی مردم بے علم وبے فکر رابطہ را شرک می دانند درحالیکہ رابطہ شرک نبودہ ویک نوع استفادۂ معنوی می باشد کہ طالب را بہ مطلوب مناسبت دادہ سبب وصول طالب می گردد۔

سوال: ذکر او تعالیٰ عبادت است و در وقت عبادت توجہ بغیر یعنی رابطہ کہ توجہ بغیر گفتہ میشود شرک است این موضوع چگونہ جائز خواہد بود؟

جواب: اگر رابطہ شرک گفتہ شود تعلیم وتحصیل علم ظاہر نیز کہ عبادت است و درین تدریس کہ توجہ طالب ویا شاگرد بطرف استاذ دست میدہد این ہم شرک خواہد بود، درحالیکہ این امور شرک نبودہ صرف یک استفادۂ معنوی بیباشد پس این ہر دو انواع توجہ یعنی توجہ مرید بہ پیر و توجہ شاگرد با استاذ از ہمدیگر فرقی نداشتہ محض سبب استفادۂ طالب محسوب می گردد۔

حضرت شاہ غلام علی دہلوی میفرماید کہ در نفس کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نیز رابطہ موجود است، بدلیل اینکہ درین کلمہ مبارکہ مطلق شخص کہ بنام محمد مسمیٰ بودہ باشد مراد نیست بلکہ در کلمۂ مبارکہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ، مراد خاص ذات مبارک محمد بودہ کہ ذات مبارک معین و مشخص می باشند کہ رحمت للعالمین است بنابرآن در صورتیکہ درین کلمہ مبارکہ شخص مبارک محمد مراد باشد و مراد ہم است، پس ہمین کلمۂ مبارکہ متضمن و مثبت رابطہ بیباشد و شمایل آنحضرت کہ در کتب احادیث است نیز مثبت رابطہ است واگر مراد از شمائل ضرورت رابطہ نمی بود بیان شمائل چہ ضرورت داشت۔

Marfat.com

مکتوب صد و ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرمایند اختفائے بعض از لطائف مقصود بر آن لطائف است کہ قلب متضمن آنہا است الخ یعنی لطیفۂ روح و لطیفۂ سر در قلب مختفی میگردند۔ ولطیفہ خفی و اخفی دارائے این اختفی نمی باشد، بدلیل اینکہ لطیفۂ خفی و اخفی مکلف بہ شریعت نبودہ و عدم مکلف بودن خفی و اخفی در صفحہ ششم و ہفتم مفصل بیان شدہ است، و قلب مکلف بشریعت بیا شد و روح سبب حیات قلب است، لطیفۂ سر نیز تابع قلب می باشد و تحت انوار قلب مختفی می شود و نیز مبدأ قبض لطیفۂ روح و سر کہ صفات ثبوتیہ و شیونات است از حقیقت شریعت کہ شان العلم و شان الکلام است بلند نمی باشد و مبدأ خفی و اخفی از شان الکلام و شان العلم بلند تر است۔ در بارۂ اینکہ مرشد طالب بپست استعداد را بمراتبے کہ فوق استعداد اوست رسانیدہ میتواند یا خیر؟ حضرت امام در مکتوبے این موضوع را تفصیل می دہند کہ پیر صاحب تصرف مرید غیر محمدی المشرب را بولایت محمدی رسانیدہ می تواند مگر طالب موسوی المشرب و عیسوی المشرب و یا بالعکس گردانیدہ نمی تواند، زیرا کہ ولایت محمدی فوق ہمہ ولایت ہا است و دیگر ولایات انواع اوست و این ولایت جنس عالی است، بہ ہیچ یک از ولایت ہائے دیگر تباین ندارد بر عکس سائر ولایت ہا کہ در بین خود تباین نوعی دارند و معلوم است کہ یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شدہ نمی تواند و ترقی دادن نوع بہ جنس سبب تغیر نوعی ست گفتہ نمی شود بلکہ ترقی نوع می باشد بمقام جنس۔ مکتوب ۱۸۹ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نودم

حضرت امام میفرمایند لفظ مبارک اللہ را بہ بیچونی و بے چگونگی ملاحظہ نمائی الخ یعنی در وقت ذکر ملاحظہ ذات بحت او تعالیٰ را داشتہ باشی و ذات او تعالیٰ را بے مثل و بے مانند تصور نمودہ باشی تا خدا خواستہ باشد کہ بذات او برسی زیرا کہ من طلب فقد وجد او در وقت ذکر بصفات

Marfat.com

ملتفت نباشی زیرا که در وقت ملاحظہ صفت بآن صفت میرسی اگر متوجہ و ملتفت آن گردی و بآن قناعت نمائی از وصول بذات محروم خواہی ماند۔

وآنچہ میفرماید: مجرد کلاہ و شجرہ کہ عرف شدہ است از حقیقت پیری و مریدی خارج است الخ یعنی در بعضے طرق پیران بر مریدان خود یک عدد کلاہ و یک شجرہ میدہند و تعلیم ذکر بآنہا نمی نمایند و این کار داخل رسوم و عادات است بلے اگر با وجود تعلیم ذکر جامۂ تبرک از شیخ کامل مکمل بدست آوردہ شود احتمال ثمرات و نتائج است۔ زیرا برکات بزرگان در لباس و مسکن شان موجود می باشد۔ بیت

گل خوشبوے در حمام روزے — رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری — کہ از بوے دلآویز تو مستم
بگفتہ من گلِ ناچیز بودم — ولیکن مدتے با گل نشستم
جمالِ ہمنشین در من اثر کرد — وگرنہ من ہماں خاکم کہ ہستم

اما صرف لباس دادن بدون تعلیم ذکر از دائرہ پیری و مریدی خارج می باشد۔

مکتوب ۱۹۱ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نود و دوم

حضرت امام میفرماید: با آنکہ لفظ 'ہم' نیز واقع شدہ است الخ، یعنی در آں مکتوب تحریر کردہ ام کہ مقامے بود بلند تر از مقام صدیق اکبر من ہم بہ انعکاس آن رنگین شدہ ام، یعنی با اینکہ صدیق اکبر بآن رنگین بودہ و من ہم رنگین شدم پس این نوشتہ مثبت تفضیل من بر حضرت صدیق نمی باشد۔

سوال: ازین فرمایشات حضرت امام اگرچہ تو ہم برتری حضرت امام بر حضرت صدیق برطرف شدہ مگر احتمال مساوات مرفوع نشدہ است۔ درحالیکہ بحضرت صدیق بعد از انبیاے عظام احدی مساوی شدہ نمی تواند؟

جواب: مقام استقرار بزرگان دیگر است و مقام عروجات شان دیگر عرفاے کرام

Marfat.com

در وقت عروج شان از مقام استقرارشان بلند تر عروجات دارند یعنی مقامات بلند تری را سیر کرده
میتوانند، اگرچه مقام استقرارشان پائین تر بوده و در حال سیر عروج اولیاے کرام از مقام استقرار
انبیاے عظام نیز می گذرد، مگر مقام استقرارشان از مقام استقرار انبیاے عظام پائین تر می باشد،
درین جا حضرت امام از سیر عروج بحث می نماید و از مقام استقرار خود چیزے تذکر نداده البته مقام
استقرار حضرت امام از مقام استقرار حضرت صدیق پائین می باشد۔ و اگر در عروج از مقام استقرار
صدیق اکبر بالاتر رفته باشند محل اعتراض نیست، و آنچه میفرماید تجویز نموده اند که اگر در جزئی از جزئیات
غیر نبی را بر نبی فضل متحقق شود باکے نیست، چنانکه در بارۂ شہداء الخ یعنی شہدا به غسل حاجت
ندارند و بنا بر مذہب شافعیؒ بجنازہ ہم نیز حاجت ندارند، این فضیلت جزئی سبب بزرگی و برتری
شہید بر نبی شده نمی تواند و آنچه میفرماید: اگر سیر غیر نبی بر کمالات آن جزئی واقع شود و خود را در آن
مقام بلند تر یابد ہم مجوز باشد الخ یعنی فضیلت جزئی مثبت افضلیت نمی باشد بدلیل اینکه یکے از
جزئیات و ظلال صفات او تعالی را اگر نبی سیر نکرده باشد و آن را یک ولی سیر نماید این سیر ولی سبب
افضلیت و برتری ولی بر نبی شده نمی تواند، زیرا که شان نبی از ظلال بلند تر و با اصل متعلق میباشد
حضرت امام درین باره تحقیقات و تدقیقات عمیقی بعمل آورده اند که حاصل فرمودۂ شان این ست
تمام حضرات انبیا علیہم السلام محبوبین اند و اولیاے کرام بدو نوع منقسم اند، بعضی محبوبین و برخی
مجبین اند، و واصلان معارف ذات او تعالیٰ محبوبین اند، مجبین در آنجا قدم گاه ندارند و سیر
محبوبین سیر اجمالی است به تفصیلات ظلال صفات و تمثیلات آنها التفات ندارند زیرا که تفصیلات
صفات غیر متناہی بوده اشخاص که بسیر تفصیلی گرفتار اند بذات او تعالی نمی رسند، بنا بر تحقیقات
فوق محبوبین از بعض معارف تفصیلی بے خبر اند سالک محب که کمال او پائین تر از محبوبین است از
تفصیل جزئیات بعض معارف باخبر است و این باخبری شان فضیلت جزئی می باشد، لہذا از
اعتبار ساقط است۔ بنا بر دلائل متذکره اعتراضات که درین مورد به شیخ اکبر شده بود وارد نمی باشد
چنانچه حضرت شیخ اکبر میفرماید که خاتم نبوت از خاتم الولایت که عبارت از خود شیخ اکبر باشد اخذ

Marfat.com

فیض میدارد، بعض بے خبران این گفتار شیخ را سبب تکفیر او می پندارند حضرت مولانا عبدالرحمن جا
از طرف شیخ اعتذار پیش کردہ و میفرماید کہ آنحضرتؐ بمانند پادشاہ اند و شیخ بمنزلہ خزانہ دار آنجنا
است، پادشاہان از خزانہ داران ہر قدر کہ خواستہ باشند اخذ میدارند حضرت مولانا درین جا از تو
علم ظاہری کار گرفتہ اند۔ سبحان اللہ حق سبحانہ تعالیٰ بحضرت امام تا کدام اندازہ عروجات عالی ع
فرمودہ کہ بسیر اجمالی بوصول بلا کیف بمعارف مقدس ذات بے کیف رسیدہ است و دانا بندہ س
کہ سیر تفصیلی مربوط بظلال است و مشغول شدن بآن مانع وصول بذات می باشد زیرا کہ ظلا
جزئیات ظلال غیر متناہی است۔ بیت

ہر نقاب رخے جانان رنقاب دیگر ست ہر حجابے را کہ طے کردی حجاب دیگر ست

بنا بر آن حضرت امام تصحیح کلام شیخ اکبر را چنین کردہ اند کہ سیر آنحضرتؐ کہ رئیس محبوبان است سیرا
بودہ و بہ سیر تفصیلات کہ ظلال اند التفات نکردہ اند بنا بر آن اگر کدام معرفت ظلی و تفصیلی بو اس
شیخ اکبر با آنحضرتؐ راجع شدہ باشد و آنہم سبب کمال رفعت آنحضرت بودہ بدلیل آنکہ ش
از برکت اتباع شریعت آنحضرتؐ باین مقام و مرتبۂ جزئی رسیدہ است۔

مکاتیب ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نود و ششم

حضرت امام میفرماید: دو گام بعالم خلق تعلق دارد الخ یعنی نفس و عناصر اربعہ و پنج
بعالم امر کہ عبارت از قلب نوری، روح، سر خفی و اخفیٰ است، وقتیکہ قلب بفنا کہ عبارت
نسیان ماسوی است مشرف گردد لیاقت مظہریت تجلیات افعال او تعالیٰ حاصل می کند و فنا
این صفات ہمیشہ در قلب سالک جاری بیباشد گرفتاری ماسوی مانند زنگی است وقتیکہ
قلب سالک ازالہ گردد و فراموشی ماسوی رخ دہد آنگاہ قابلیت ظہور انوار پیدا می کند۔
حضرت مولانائے روم می فرماید۔

Marfat.com

روتو زنگار از رخ خود پاک کن بعد از آن آن نور را ادراک کن

حضرت بیدل میفرماید:

فیض خواہی در وداع الفت زنگار کوش چوں صفات آئینہ ات گیرد جہان دیگری

گام دوم تصفیۂ روح است، وقتیکہ روح از قید بدن خلاص شود لیاقت مظہریت تجلیات صفات ذاتیہ او تعالی را پیدا میکند روح بمانند حضرت یوسف علیہ السلام در چاہ بدن افتادہ است و روح اولیائے کرام ازین چاہ بیرون برآمدہ است، ناگفتہ نماند کہ در ولایت صغری کہ ولایت اکثر اولیاء است تجلی ظلال صفات است و در ولایت کبری کہ ولایت انبیائے عظام است، تجلی اصل صفات است، زیرا کہ مقام نبوت از ظلیت بلند تر است و اولیائے کہ بہ کمالات ولایت انبیاء و یا بکمالات نبوت انبیائے عظام مشرف می شوند بعد از طی مقامات کمالات ولایت صغری بآن کمال می رسند مرشد یکہ در کمالات نبوت رسوخ کامل داشتہ باشد میتواند مسترشدین خود را بکمالات اصلیہ بدون طی مراتب ظلال برساند حضرت امام این موضوع را در مکتوبے بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ در خاندان حضرات مجددیہ معروف ست کہ حضرت امام فرزند ارشد شان حضرت خواجہ محمد معصوم را اساساً بدون طی مراتب ظلال بہ کمالات اصلیہ رسانیدہ اند۔ منقول است کہ صحبت یک ہفتہ حضرت خواجہ محمد معصوم سبب فنائے قلب و صحبت یک ماہہ شان سبب فنائے نفس می گردید حضرت امام میفرماید بگام سوم شروع در تجلیات ذاتیہ ملی فتد الخ یعنی در لطیفہ سر، تجلی شیونات و در لطیفۂ خفی تجلیات صفات سلبیہ کہ باعتبارات راجع است و تجلی شان جامع در لطیفۂ اخفی حاصل میگردد۔

تبصرہ: تجلی ذاتی بدو نوع اطلاق میشود، اول بمعنی عام، دوم بمعنی خاص۔

(۱) تجلی ذاتی بمعنائے عام آن تجلی است کہ از صفات ثمانیہ زائدہ بلند تر بودہ باشد چنانچہ تجلی شیونات و اعتبارات۔

(۲) تجلی ذاتی بمعنائے خاص آنست کہ از تجلی شیونات و اعتبارات نیز بلند تر بودہ یعنی بذات

Marfat.com

بحت حق تعالی مربوط بودہ باشد و تجلی ذاتی کہ درین مکتوب شریف تذکار یافتہ بمعنائے اول بیباشد۔

دوگام دیگر کہ بعالم خلق مربوط است عبارت از تزکیۂ نفس و تزکیہ عناصر اربعہ بیباشد کہ عارف بعد از تصفیہ عالم امر بآن مشرف میشود، نفس بعد از تزکیہ مظہر تجلی دو دائرہ شیونات و اعتبارات ویک قوس میگردد کہ کنایہ از ظہور ذات است، ظہور ذات دیگر است و خود ذات مقدس دیگر، و عناصر ثلاثہ مظہر اسم باطن و عنصر خاک مظہر تجلیات ذات بحت میگردد۔ آنچہ میفرماید بہر گام سالک از خود دور و بحق سبحانہ نزدیک میشود الخ یعنی از خواہشات نفسیہ و بشریہ خود دور و بحق سبحانہ تعالی قرب بلاکیف حاصل می کند۔

بیت چشم بند و لب بہ بند و گوش بند گر ندہدی سرّ حق بر من بخند

بیت اے بندہ بمن گریز و خود را ایلہ کن گر شاہ جہان نشدی آنگاہ گیلہ کن

بیت بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس بنشست بایں طائفہ شاہی شد و برخواست

وآنچہ میفرماید: فنائے اتم است کہ بقائے اتم و اکمل بر آن مترتب است الخ یعنی بقا عبارت از قبول انعکاسات عالم وجوب است و اتمیت بقا مربوط بہ اتمیت فنا است، بہر اندازہ کہ فنا تمام تر بودہ باشد بقا نیز کامل تر می گردد۔

تبصرہ: فنائے اتم دو نوع است: اول فنائے اتم یک لطیفہ، دوم فنائے اتم عارف درین جا مراد از فنائے اتم فنائے عارف است نہ فنائے لطیفہ زیرا کہ این معارف، معارف انتہائی است و انواع فنا در جائے دیگر نیز تذکار یافتہ است۔

مکتوب صد و نود و ہفتم

حضرت امام میفرماید، تا آن را آفریدہ است بسوئے آن نظر نفرمودہ الخ یعنی بدنیا نظر مرحمت نفرمودہ اند، نہ اینکہ از علم او تعالی بیرون ماندہ است۔ وآنچہ میفرماید، چون ذاکران بلکہ ہر ذرہ از ذرات وجودیشان بذکر اللہ سبحانہ مملوست الخ یعنی علاوہ بر لطائف عارف تمام وجود

Marfat.com

عارف بلکہ ہر ذرہ وجود عارف بذکر او تعالیٰ مشغول است اعتراض مورچہ را این عارف چنین جواب میگوید۔

مورچہ اعتراض کردہ بود کہ از یک وجود انسان ملیونہا مورچہ ساختہ میشود و حالانکہ یک مورچہ ہم ذکر میکند و یک انسان ہم ذکر می کند، پس درین چہ حکمت خواہد بود کہ ملیونہا مورچہ خلق نشد و یک انسان خلق شدہ؟ عارف بزبان حال میگوید کہ اے مورچہ آن ذرہ وجود من کہ بمراتب از تو کوچک تر است نیز بذکر مشغول است۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ را دوست گرفت باقی نماند بر من جز پوست۔

وآنچہ میفرماید، این معنی بے صحبت ارباب جمعیت متعسر است الخ یعنی دنیا دار اسباب است از روے عادت او تعالیٰ بدون اسباب کارے ساختہ نیست۔ چنانچہ در بارۂ آنحضرتؐ کہ سرآمد و اصلان و محبوبان می باشد با وجود آن در تکمیل وجود مبارک شان نیز از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است آنحضرتؐ میفرمایند کہ حضرت جبرئیل سہ مراتب مرا در کنار گرفت و فشار داد۔ یعنی القاے قوہ قدسیہ نمود پوشیدہ نماند کہ این عمل در حین ابتداے شروع کمالات آنحضرتؐ بودہ و از انتہاے کمالات آنحضرتؐ حضرت جبرئیل نیز معلومات کامل نخواہد داشت۔

مکتوب صد و نود و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فتوحات مکیہ مفتاح فتوحات مدینہ باد الخ یعنی مفتاح احادیث شریف باد (احادیث شریف را فتوحات مدینہ میداند) یعنی شما کہ فتوحات مکیہ ہدیہ کردہ اید و این کتاب مشتمل بر رسائل توحید وجودی ست حق تعالیٰ آنرا سبب اتباع سنت و موجب تعمیل احادیث شریف بگرداند حضرت امام درین ضمن خان خانان را امیدوار میسازند کہ حاصل مسائل توحید یعنی وحدت الوجود در حق شما مناسبت ندارد و باید ہمیشہ تابع سنت باشید۔ آنچہ میفرماید، جمع ضدین اینجا از استحالہ برآمدہ است الخ یعنی چوں عارف متخلق باخلاق اللہ و بر تو صفات او تعالیٰ منعکس و رنگین می باشد و ذات حق تعالیٰ جامع جمیع صفات است، رحمت و غضب ہر دو بر تو صفات او تعالیٰ است

Marfat.com

اگر عارف متخلق مظہر صفات متضادہ بگردد جائے تعجب نیست۔

مکتوب ۱۹۹ احاجت بہ تشریح ندارد و مکتوب ۲۰۰ را خود حضرت امام تشریح فرمودہ اند۔

مکتوب دوصد و یکم

حضرت امام میفرماید، اگر گوید کہ بر من منکشف ساختہ اند الخ یعنی اگر کسے بگوید کہ تمام علوم و اسرار در دو سہ حرف مندرج است، قول او احتمال صدق دارد، زیرا کہ این شخص صرف بیان یک مسئلہ میکند و میگوید کہ این قضیہ برائے من کشفے است کہ تمام اسرار در دو سہ حرف مندرج است و در کشوفیت تمام اسرار را تمی کند و اگر گوید کہ در صفحۂ آن دو سہ حرف تمام علوم را مطالعہ میکنم۔ پس این شخص کذاب است از و باور نباید کرد۔

مکتوب دوصد و دوم

حضرت امام میفرماید، طریق ما طریق دعوت آسمانی ست الخ یعنی در وقت تکرار اسمائے تعالیٰ مقصد و مرام ما وصول و استہلاک در مسمّٰی این اسماء ست و استفادہ خواص اسماء مراد ما نیست چنانچہ بعض اشخاص اسم صمد را برائے اخذ خواص آن اسم مبارک تکرار می کنند و آنرا وسیلۂ تسخیر عالم می گردانند۔

تبصرہ: ذاکر آن اسمائے خداوندی دو طبقہ می باشند، یکے آنکہ ذکر او تعالیٰ را صرف برائے حصول خواص آں اسم می نمایند چنانچہ کہ اسم صمد را برائے تسخیر و یا باسط را برائے وسعت رزق تکرار میکند و دیگر آنست کہ مراد او از ذکر حق تعالیٰ رسیدن بذات بحت او تعالیٰ است۔

مکتوب دوصد و سوم

حضرت امام میفرمایند، صحبت این طائفہ از ضروریات است الخ یعنی از روے عادت

Marfat.com

وتعالیٰ حصول مراتب عرفان مربوط بصحبت ارباب جمعیت است اما بعض محبوبان ازیں امر مستثنیٰ اند چنانچہ بعض مجاذیب مشہور یکہ گذشتہ اند۔ خلاصہ بعض محبوبان بہ پیر ظاہری نیازمند نیستند و خاص بفضل او تعالیٰ متکفل تربیۂ آنہا است۔ مصرع

تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

مکاتیب ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب دوصد و ہفتم

حضرت امام میفرماید آنجا وجد و حال را تا بمیزان شرع نسنجد بہ نیم جیتل نمیخرند الخ حضرت امام توصیہ میفرماید کہ وجد و حال را از مقاصد نباید شمرد، باتباع سنت ثابت قدم باید بود، جوگیان و برہمنان ہند و فلاسفۂ یونان نیز بصفائے نفوس و کشوفات خیالیہ خود خرسند اند۔

تبصرہ: صفائے نفس بسبب فاقہ و جوع بدون اتباع شریعت بآنہا دست میدہد و سبب کشوفات کونیہ میگردد ولے صاحبان این صفائے نفس از کشوفات الٰہیہ محروم اند و کشف آنہا سبب استدراج و زیادت خسران آنہا است مثال صفائے نفس بمانند زر اندرون نجاست است و مثال تزکیۂ نفس کہ مربوط باتباع سنت سنیہ است، بمثل طلا شدن مس است بعمل کیمیا کہ دوبارہ مس نمیگردد۔ درین فرصت فضیلت نفس از فضیلت لطائف عالم امر بیشتر می گردد۔ بلی آنحضرتؐ میفرماید۔ خیارکم فی الجاھلیۃ خیارکم فی الاسلام اذا فقھوا۔

مکتوب دوصد و ہشتم

حضرت امام میفرماید، بلکہ عروج این بزرگواران بمراتب ازان مقامات بالا رفتہ است الخ این مکتوب شریف بچند مقدمہ حل می شود۔

مقدمہ اول: ذات بحت او تعالیٰ بدون توسط اسما و صفات از عالم و عالمیان مستغنی است

Marfat.com

ہیچ کس بدون توسط اسماء وصفات ازان ذات مقدس وغنی استفادہ کردہ نمی تواند، ان اللہ لغنی عن العالمین نشان آن موطن است۔ مقدمہ دوم، ہرکس از انبیاے عظام واولیاے کرام وسائر انام در اسماء وصفات اوتعالیٰ مبدأ فیض دارند وبتوسط ہمان اسماء وصفات بعروجات مشرف وبوصول بلاکیف بذات اوتعالیٰ میرسند ومناسبت فی الجملہ بعالم وجوب پیدا می کنند۔ مقدمہ سوم: مبادی فیوض اولیاے کرام ظلال صفات اوتعالیٰ بودہ ومبادی فیوض انبیاے عظام اصول وخود صفات مقدسہ می باشد۔ مقدمہ چہارم: عارف در وقت عروج از مبدأ فیض خود میگذرد ومحبوب بانیکہ بوصول بلاکیف بذات اقدس اوتعالیٰ می رسند از مبادی فیوض حضرات انبیا نیز میگذرند۔ مقدمہ پنجم: حال عروج سالک دیگر است ومقام استقرار او دیگر۔

چون مقدمات فوق دانستہ شد معلوم شد کہ عروج عارف از مبادی فیوض انبیاے عظام سبب افضلیت وے نمیتواند شد ومقام استقرار وے کہ اصل مقام آدمی باشد در ظلال صفات است ومقام استقرار حضرات انبیاء در اصول وخود صفات است وعروجات آنہا لایعلمہا الا اللہ واز عروجات اولیاء بمراتب بلندتر است یعنی عروجات انبیاء را غیر از حق تعالیٰ کسے دیگر نمی داند۔ خلاصہ اینکہ مقام استقرار دیگر ومقام عروج دیگر است۔ مقام استقرار انبیا فوق مقام استقرار اولیا می باشد اما گر عروج ولی از مقام استقرار نبی فوق تر واقع شود ممانعت ندارد۔

مکتوب دوصد ونہم

حضرت امام میفرماید: باید دانست کہ حقیقت شخصی عبارت از تعین وجوبی است کہ تعین امکانی آن شخص ظل آن تعین است وآن تعین وجوبی اسمی است از اسماء اوتعالیٰ ومیفرماید کہ آن اسم رب آن شخص است ومبدأ فیوض وجودی او ہمان صفت است کہ مبدأ فیض اوست الخ۔ این بیان حضرت امام درین جا بہ بیان چند مقدمہ ضرورت دارد۔

مقدمہ اول: اتحاد حقیقت محمدی با حقیقت احمدی بعد از ہزار سال از زبان رحلت

Marfat.com

آن سرور است ۔ مقدمہ دوم: حقیقت محمدی عبارت ازشان العلم است کہ مربی عالم خلق آنحضرتؐ بودہ وصفت العلم مبدأ و واسطہ فیوض تخلیق وجود مبارک آنحضرتؐ است وحقیقت احمدی عبارت ازمرتبہ ایست کہ ازشان العلم برتر است وواسطۂ فیوض کمالات ومربی عالم امر آنحضرتؐ است۔ مقدمہ سوم: واسطہ فیض تخلیق آنحضرتؐ جدا بودہ وواسطہ فیوض کمالات حقیقت محمدیؐ شان جدا وحقیقت احمدی شان علیحدہ می باشد بخلاف دیگران کہ مبدأ فیض وجود وکمالات شان یکے است۔ مقدمہ چہارم: حقیقت احمدی وحقیقت کعبہ معظمہ متحد است وآن مرتبہ ایست کہ ازشان العلم برتر می باشد وشان العلم مربی حقیقت محمدی است۔ مقدمہ پنجم قدرت اوتعالی برائے مدت ہزار سال یک تاثیرے بخشیدہ وآن مدت راسبب تغیر امور گردانیدہ۔ مقدمہ ششم: ہر انسان دارائے دو حقیقت است، حقیقت وجوبی وحقیقت امکانی۔ حقیقتِ امکانی او عبارت ازعالم خلق وعالم امر او می باشد وحقیقت وجوبی او عبارت ازآں مرتبہ وجوبی است کہ واسطہ فیضان وجود وفیضان کمالات آن شخص است۔ مقدمہ ہفتم یک اسم اوتعالی مراتب متفاوت دارد یعنی ہر صفت اضافی اطلاق اسم اوتعالی میشود بر صفت وبر شان مثل شان العلم، شان القدرت وغیرہ الخ نیز اطلاق اسم اوتعالی کردہ میشود وبر مرتبہ کہ ازشیونات برتر است کہ اعتبارات نامیدہ میشود نیز اطلاق اسم اوتعالی کردہ میشود۔ مقدمہ ہشتم: عالم خلق حقیقت محمدی، عالم امر حقیقت احمدی می باشد۔ نبوت آنحضرتؐ کہ قبل از تخلیق حضرت آدم علیہ السلام بودہ بحقیقت احمدی وعالم امر آنحضرتؐ تعلق داشتہ کہ آنحضرتؐ بروحانیت خود بملائکہ کرام تعلیم وظائف مقررہ آنہا را میفرمودند۔ بنابران ملائکہ نیز امت مدار دو عالم اند۔ از تفصیل مقدمات فوق شرح این مکتوب شریف روشن گردیدہ خواہد بود۔

آنچہ میفرماید: زبانی می آید کہ حقیقت محمدیؐ از مقام خود عروج نماید الخ یعنی تا مدت ہزار سال مربی عالم خلق آنحضرتؐ شان العلم بودہ بعد از ہزار سال مربی عالم خلق مبارک آنحضرتؐ مرتبہ ایست کہ ازشان العلم بلند تر می باشد ومربی فیوض کعبۂ معظمہ وحقیقت احمدی نیز آن مرتبہ مقدسہ

Marfat.com

می باشد۔ بعد از ہزار و چند سال عالم خلق آنحضرتؐ از شان العلم منقطع و از مرتبہ بالاتر آن فیض میگیرد۔ بنابر آن مناسبت آنحضرتؐ نسبت بہ ممکنات کمتر و بہ عالم وجوب بیشتر شدہ است۔ ازین سبب بعد از ہزار سال فتنہ ہا بیشتر گردیدہ و بہ نیابت و ظہور کامل و مکملی ضرورت احساس شدہ یعنی آنحضرتؐ بعد از وفات تا ہزار و چند سال طرف امت متوجہ بودہ و بعد ازاں توجہ شان بہ کلی طرف عالم وجوب معطوف گردیدہ، زیراکہ عالم خلق شان حکم عالم امر گرفتہ است و چون مناسبت عالم امر بمخلوقات کمتر است زیراکہ در وجود آنہا بشریت غالب است از آنرو بہ نیابت شخص دیگرے ضرورت افتادہ است، زیراکہ عادت بر آن است کہ بدون وجود مناسبت استفادہ کردہ نمی شود۔ بنابر آن برائے افادہ و استفادہ بظہور نیابت کاملی و مکملی احتیاج پیدا شدہ است و آن نایب حضرت امام است کہ مجدد الف ثانی است۔

پوشیدہ نماند کہ مریدان بندی از قبور اولیائے کرام چندان اخذ فیض کردہ نمیتوانند، زیراکہ در مریدان بندی عالم خلق شان غالب است و در اموات عالم امر شان قوی می باشد لہذا بہ سبب عدم مناسبت از قبور استفادہ کردہ نمی توانند، ازینجاست کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند:-

کہ تو تا کے گور مردان را پرستی!

حضرت امام میفرمایند کہ دو میم عبارت از دو طوق عبودیت است الخ یعنی در اسم مبارک محمدؐ دو میم است و در اسم احمدؐ یک میم، چنانچہ گفتہ اند۔ بیت

ز احمد تا احد یک میم فرق است جہانے اندراں یک میم غرق است

سوال: در صورتیکہ میم عبارت از عبودیت باشد و عبودیت عبارت از بندگی و خدمت عبادت و تضرع می باشد پس باید مقام دو میم از مقام یک میم بالاتر بودہ باشد؟

جواب: طوق عبودیت عبارت از علامہ حدوث و امکان است، چون در دو میم علامہ حدوث و امکان زیادہ تر است و مرتبہ یک میم بعالم وجوب نزدیک و قریب تر است و انعکاس وجوب در آن بیشتر است یعنی قرب آنحضرت با و تعالی در حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بیشتر بودہ،

Marfat.com

چنانچہ در وقت روئیم دو علامہ امکانی موجود است و در وقت یک میبیم کہ حقیقت احمدی می باشد یک علامۂ امکان موجود است یعنی حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بعالم وجوب نزدیک تر است لہذا در وقت دو علامۂ بندگی مناسبت بعالم امکان بیشتر است و در وقت یک علامہ عبودیت مناسبت بعالم امکان کمتر و بعالم وجوب نزدیک تر است۔ پس انعکاس کمالات مراتب وجوب درین مرتبہ در ذات مبارک آنحضرتؐ زیادہ تر است۔ ناگفتہ نماند کہ فیوضات و انوار و برکات ہمہ از ذات مقدس او تعالیٰ سرچشمہ میگیرد و وصول آن فیوض و برکات بعضے را بتوسط اسمی و برخی را بواسطۂ اسم دیگر میسر میگردد۔ یعنی بر اے حضرات انبیاے کرام توسط اسماء و صفات او تعالیٰ و برائے اولیاے کرام بواسطہ ظلال اسماء و صفات او تعالیٰ میرسد۔ فیوضات وجودی و فیوضات کمالات تابعۂ وجود چنانچہ علم و حیات وغیرہ بایشان می رسد و آن اسم مبارک واسطۂ فیوض آن شخص و مبدا فیض او گفتہ می شود و بعد از تزکیۂ نفس و تصفیۂ قلب آن شخص مظہر آن حقیقت میگردد و انوار آن حقیقت در وجود او ظاہر می باشد۔ اما معاملۂ آنحضرتؐ از دیگران جدا بودہ یعنی فیض تخلیق وجود مبارک شان صفت العلم و مبدا فیض کمالات حقیقت محمدی شان، شان العلم می باشد و مبدا فیض کمالات حقیقت احمدی شان آن مقام عالی است کہ از شان العلم بلند تر می باشد۔ پس مبادی فیوض آنحضرتؐ متعدد است بخلاف دیگران کہ مبدا فیض شان واحد است۔

حضرت امام میفرماید: این زبان حقیقت محمدی، حقیقت احمدی نام یابد و مظہر ذات احد میگردد و ہر دو اسم مبارک با مسمی محقق می شود الخ یعنی در سابق اطلاق نام محمدؐ بعالم خلق آنحضرتؐ راجع بودہ کہ مظہر شان العلم است نہ مظہر ذات او تعالیٰ و اسم مبارک احمد تعبیر از عالم امر آنحضرتؐ است و درین وقت عالم خلق آنحضرتؐ عروج نمودہ با عالم امر شان متحد گردیدہ یعنی محمد و احمد ہر دو مظہر ذات احد گردیدہ است۔

سوال: حقیقت احمدی عبارت از معنی عالی است کہ از شان العلم بلند تر میباشد و آن معنی ہم در حقیقت یک شان از شیونات ذاتیہ می باشد و عین ذات نیست پس این فرمایش حضرت امام کہ حقیقت محمدی و احمدی مظہر ذات احد میگردد چہ مفہوم خواہد داشت؟ و حال آنکہ حقیقت احمدی مظہر

Marfat.com

آن معنی بلند تر از شان العلم بودہ و مظہر ذات او تعالیٰ نیست؟

جواب: شیونات وجود خارجی زائد ندارند و عبارت از اعتبارات ذات او تعالیٰ می باشد، بخلاف صفات کہ وجود خارجی زائد دارند و نیز ناگفتہ نماند کہ در شیونات ہم تفاوت مراتب وجود است پس مظہر شیونات را مظہر ذات او تعالیٰ گفتہ میتوانیم، برخلاف مظہر صفات کہ آنرا مظہر ذات او تعالیٰ گفتہ نمی توانیم۔ و آنچہ میفرماید، مقام سابق محمدی خالی ماند الخ یعنی تا زمان نزول حضرت عیسیٰ علیہ السلام ہیچ کس مظہر دائمی آن حقیقت مقدسہ نمیباشد اگرچہ سیر شان بالاتر برسد۔ و آنچہ میفرماید کہ فوق آن معنی زائد دیگر باشد الخ یعنی آن مقام رفیع کہ حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظمہ است فوق آن مقام مقام فوق دیگرے از اعتبارات وجود دارد و در فوق آن مقام اعتبارات نیز مراتب فوق تر دیگرے از اعتبارات موجود است، ولے قوت بشری از ادراک آن عاجز است تا چہ رسد بذات او تعالیٰ بیت

ز اعلیٰ بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

و آنچہ میفرماید: تفاضل اقدام اہل اللہ باعتبار طے کردن این مراتب شتی است الخ یعنی بعضے بزرگان بظلال صفات او تعالیٰ رسیدہ کہ عبارت از ولایت صغری است کہ ولایت اکثر اولیاء کرام بیاشد و بعض از ایشان بخود صفات او تعالیٰ نیز رسیدہ کہ آن را ولایت کبری گویند و این ولایت کبری ولایت انبیائے عظام است و برخی دیگر تا بہ شیونات عروج نمودہ کہ ولایت ملاء اعلیٰ عبارت از آنست اما مقامات نبوت کہ تجلیات ذات مقدس است و تجلیات رسالت اولوالعزمی فوق تر از آنست و بعض اولیائے کرام بہ سبب متابعت انبیائے عظام بانعکاس آن مقامات نیز مشرف بیشتر وللارض من کاس الکرام نصیب۔ و آنچہ میفرماید: حقیقت شخص چنانکہ تعیین وجوبی او را گویند تعیین امکانی او را نیز گویند الخ یعنی اطلاق حقیقت وجوبی آن شخص اطلاق مجازی است یعنی آن مرتبہ وجوب مربی آن شخص است و بواسطہ آن فیض اخذ میدارد نہ آنکہ ممکن حقیقت وجوب ہم دارد تا واجب دانستہ شود۔

سوال: ازین مکتوب شریف مزیت عالم امر از عالم خلق مفہوم میشود و حالانکہ فرا

Marfat.com

فرمودۂ حضرت امام کہ در چندین مکاتیب شان مکرر فرمودہ است کہ عالم خلق افضل است بہ نسبت عالم امر۔

جواب: فوقیت مبدأ فیض عالم امر بہ عالم خلق دلیل افضلیت عالم امر بر عالم خلق شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ عالم امر بالذات از مبدأ فیض خود بالاتر عروج ندارد مگر بمتابعت عالم خلق و عالم خلق بالخاصہ عنصر خاکی از مبدأ فیض عالم امر بالاتر عروجات غیر متناہی داشتہ می باشد، پس فریت عالم خلق بر عالم امر ثابت میباشد و ہم ناگفتہ نماند کہ وصول بلا کیف بذات مقدس او تعالیٰ خاصہ عالم خلق است خصوصاً عنصر خاکی چنانچہ گفتہ اند۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل کہ بجز خاک نیست مظہر گل

پوشیدہ نماند کہ آنحضرتؐ در حیات مبارک خود گاہے بصورت عالم خلق متلبس بودند و گاہے بصورت عالم امر متلبس می بودند و در وقتیکہ بعالم خلق متلبس بودند دارائے سایہ می بودند و زمانیکہ بعالم امر متلبس می بودند در آں وقت سایہ نمی بودند۔ پس قول بوجود سایہ و یا عدم سایہ ہر دو دارائے صحت می باشد و محدثین کرام کہ بعدم سایہ آنحضرتؐ قائل نیستند سبب آن این است کہ این ہا راویان مقام دعوت می باشند و سردار دو عالم در مقام دعوت بہ لباس عالم خلق متلبس می بودند۔ و در خلوت کہ بہ لباس عالم امر متلبس می بودند سایہ نداشتند۔

سوال: حضرت امام فرمودہ اند کہ بعد از ہزار سال حقیقت محمدی از مقام خود عروج فرمودہ بہ حقیقت احمدی کہ عین حقیقت کعبہ است متحد میشود، درین صورت تفاضل بکدام اینہا خواہد بود کہ سردار دو عالم افضل و یا کعبہ افضل است؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی میفرمایند کہ کعبہ از حقیقتِ خود بالاتر عروج ندارد و عروجات آنحضرتؐ بالاتر از حقیقت کعبہ غیر متناہی است۔ حضرت جامی چہ خوب فرمودہ "بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر"۔ کعبہ نیز بعد از خدا و غیر خدائے متعال است۔

سوال: در سابق تذکار رفت کہ کعبہ از حقیقت خود عروج ندارد و حالانکہ حضرت امام در دفتر سوم میفرمایند کہ کعبہ محل ظہور تنزیہ صرف است و آن ظہور از ین حقیقت کعبہ بلند است

Marfat.com

حل این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عروج عارف تام المعرفت ازان ظہور ہم بسیار بلند است زیرا کہ وصول بے کیف عارف تام المعرفت بذات بے کیف او تعالی بلکہ وصول سردار دو عالم ﷺ مرتبۂ است کہ تعبیر آن در درک نمی گنجد و در آن مقام نام ظہور و یا اظہار بردہ نمی شود و عروجات سردار دو عالم و تابعان او بآن مرتبہ مقدسہ کہ از ظہور بلند تر است نیز می رسد۔ مصرع ذوق این مے نشناسی بخدا تا نہ چشی

بیت گر عشق نبودی و غم عشق نبودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی؟

خلاصہ اینکہ اگرچہ حقیقت کعبہ از حقیقت محمدی بلند تر است اما از حقیقت احمدی بلند تر نیست و سردار دو عالم جامع ہر دو حقیقت است و تنہا دارائے حقیقت محمدی نیست پس کعبہ چگونہ افضل شدہ می تواند و نیز عروجات سردار دو عالم فوق حقیقت کعبہ است۔ آنچہ میفرمایند عروج تعین وجوبی را معنی نیست الخ یعنی شان العلم کہ مرتبۂ وجوبی است عروج نداشتہ کہ از مقام خود عروج کردہ و بمقام آن معنی فوق کہ حقیقت کعبہ است برسد، زیرا کہ در مراتب وجوب حرکت و سکون و عروج و نزول امکان پذیر نیست بلکہ مراد آنست کہ حقیقت محمدی کہ عالم خلق آنحضرت ﷺ است بمقام حقیقت احمدی کہ مقام عالم امر آنحضرت ﷺ است عروج فرمودہ است۔

تبصرہ: حضرت امام حقیقت کعبہ را یک وقت آن شان دانستہ کہ فوق شان العلم است و در اخیر حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف فرمودہ و آن شان ظل تنزیہ صرف می باشد و معلوم است کہ وصول بہ ظل قبل از وصول باصل می باشد پس آن بیان عروج دیگر است و این بیان عروج دیگر۔ مکتوب ۲۱۰ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و یازدہم

حضرت امام میفرمایند: از مقولۂ مولوی علیہ الرحمہ پرسیدہ بودند کہ گفتہ آن نازنین کہ در کنار من بودہ حق بودہ الخ یعنی آیا این گفتار جائز است یا خیر؟ و معنی این قول چہ خواہد بود؟

Marfat.com

جواب: این نوع مشاہدہ معاینہ تجلی صوری ست کہ صاحب معاملہ آن صورت متجلی را حق می انگارد (متجلی در اینجا صیغہ اسم مفعول است و ماخوذ از جلی است کہ بمعنی ظہور می باشد) جلاے شئ ظہور شے است۔ در مرتبہ ثانی چنانچہ صورت زید در آئینہ جلاے زید است و تمثال زید در آئینہ وخود زید در آئینہ نیست۔ بنا بر آن معلوم شد کہ حضرت مولانا در آن وقت تمثال ذات حق را از ذات مقدس او تعالی امتیاز نکردہ است و تمثال را عین ذی تمثال پنداشتہ اند، یعنی این سالک ذات حق را مشاہدہ نکردہ بلکہ یک تجلی بعید کہ بصورت انسان نازنین مصور شدہ بود آنرا مشاہدہ کردہ است۔ وآنچہ آنحضرتؐ فرمودہ اند: رایت ربی فی احسن صورۃ۔ درین جا نیز مراد از صورت تمثال ذات مقدس خواہد بود۔ زیرا کہ حق تعالی از صورت منزہ است وہکذا آنحضرتؐ میفرماید: رایت ربی علی صورۃ شاب۔ درین جا نیز تمثال صورت مرتبہ وجوب مراد خواہد بود۔ زیرا کہ حق تعالی باین صور مرئیہ قطعاً مناسبت ندارد و حق تعالی صورت ندارد، وہمچنان کسانیکہ حق تعالی را در خواب می بینند آن نیز صورت تمثال مرتبہ وجوب است وخود ذات مقدس ازان بلند تر است کہ در عالم مثال مصور بگردد۔ بیت

زاعلیٰ بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

وآنچہ میفرماید اجازتیکہ بشما و دیگران کردہ شدہ است مشروط بہ شرائط است الخ یعنی خلیفہ دو نوع می باشد: یکے خلیفہ مقید است و دیگرے خلیفہ مطلق۔ خلیفہ مقید آنست کہ لطائف او تصفیہ گردیدہ و فنا و بقا مشرف شدہ باشد، اما نفس او ہنوز اطمینان نیافتہ باشد، این شخص بدون استخارہ مرید گرفتہ نمی تواند۔ خلیفہ مطلق آنست کہ نفس او تزکیہ و راضیہ و مرضیہ گردیدہ باشد، این شخص شیخ کامل است و تمام کارہاے او مرضی او تعالی ست، زیرا کہ او رضاے نفس را ترک گفتہ و رضاے او تعالی را اختیار کردہ است، بعد از ترک رضاے نفس مقام رضاے او تعالیٰ است۔ مصرع

یک قدم بر فرق خود نہ واندیگر در کوے دوست

ودع نفسک وتعال

Marfat.com

مکتوب دوصد و دوازدہم

حضرت امام میفرماید: اما اینکہ اورا از ولایت موسوی بہ ولایت محمدی آرد معلوم الوقوع نیست الخ بلے تا این وقت بحضرت امام این سر معلوم نبودہ و آن تصرف دادہ نشدہ بود کہ مرشد کامل مرید خود را از ولایات دیگر بولایت محمدی رسانندہ می تواند یافتہ و بعد ازان بحضرت امام این قوت و تصرف عنایت گردیدہ کہ خواجہ محمد صادق را از ولایت موسوی بولایت محمدی رسانیدہ اند۔ و آنچہ میفرماید کہ از تقید صفات و شان وارہد الخ یعنی بوصول بلا کیف بذاتہ بے کیف او تعالیٰ برسد و از شیون و اعتبارات بالا رود۔

تبصرہ: ہر ولایت از ولایت ہاے انبیاے اولوالعزم مبدأ فیض جداگانہ در عالم وجوب داشتہ می باشد و مبدأ فیض حضرت موسیٰ صفت الکلام است و اولیاے موسوی المشرب توسط ظلال صفت الکلام بہرہ مند می شوند، وقتیکہ یک عارف از ولایت موسوی بولایت محمدی ارتقا می فرماید، صفت العلم درین وقت مبدأ فیض او میگردد و عارفیکہ بولایت کبریٰ میرسد درین وقت خود صفت مربی او میشود و از ظلال صفت ترقی میکند و علیٰ ہذا القیاس۔ مرتبہ شیونات و اعتبارات در وجود او جلوہ گر میگردد، یعنی بعد از ازالۂ کدورت بشریہ عارف مظہر صفات مقدسہ او تعالیٰ میگردد، و یا مظہر تجلیات شیونات و اعتبارات و بالآخرہ مظہر تجلیات ذات او تعالیٰ میشود۔ بنا بر تفاوت مراتب استعداد است

مصرع ہر کسے را بہر کارے ساختند

مکاتیب ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵ و ۲۱۶ حاجت بشرح ندارند۔

مکتوب دوصد و ہفدہم

حضرت امام میفرماید کہ کشوفات الٰہی و ظہورات اسمائی در اثنائے راہ است الخ یعنی تا وقتیکہ ظہور ظلال اسما و صفات است درک عارف مدرک آن میگردد بعد از وصول بذات او تعالیٰ برائے عارف

Marfat.com

حیرت دست میدہد۔ زیراکہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بلند است و مراد از ظہور اسماء ظہور ظلال اسماء است۔ زیراکہ خود اسما و صفات نیز بر رنگ مسمی از ادراک بیرون است۔ اما بعض تابعان کامل آنحضرتؐ ازین امر مستثنیٰ میباشند و آن مرتبہ مقدسہ را نیز بادراک بیچون درک می نمایند، اما آن درک و ادراک نیز بیچون است و آنچہ در حدیث شریف وارد است لا تتفکروا فی ذات اللہ الخ مراد از انتناع تفکر چونی و چندیست نہ تفکر بے چونی۔ عارفان کامل زیراکہ بہ تفکر بیچونی ادراک آن مرتبۂ مقدسہ مینمایند۔ چنانچہ حضرت امام در دفتر ثالث آن را روشن ساختہ اند۔ و آنچہ میفرمایند: می ترسم کہ اگر حقیقت این مشاہدات و تجلیات آنہا را بگویم فتورے در طلب بندیان این راہ پیدا خواہد شد الخ یعنی مشاہدات و تجلیات آنہا مربوط بظلال است و فرق ظل و اصل را نفہمیدہ اند۔ و آنچہ میفرمایند، ہرگاہ کلیم اللہ را از مشاہدۂ این حال بے آنکہ تجلی شود صعقہ در گرفت دیگران چہ باشند الخ

سوال: حضرت امام میفرمایند بے آنکہ تجلی شود الخ از ظاہر عبارت حضرت امام معلوم میشود کہ بحضرت موسیٰ تجلی نشدہ است و این خلاف واقع است زیرا تجلی شدہ بود چنانچہ در آیۂ کریمہ است فلما تجلی ربہ للجبل جعلہ دکا و خر موسیٰ صعقا یعنی ہرگاہ کہ تجلی کرد پروردگار او بہ کوہ طور گردانید آن را متحرک و پارہ پارہ گردانید و بے ہوش افتید حضرت موسیٰ۔ این موضوع چگونہ خواہد بود۔

جواب: حضرت امام لفظ متجلی فرمودہ است کہ صیغۂ اسم فاعل است و تجلی را بصیغۂ مصدر تفرمودہ و لفظ تجلی کہ در تتن مکتوب شریف آمدہ آن غلطی طبع مطبعہ می باشد۔ پس معنی فرمودۂ حضرت امام این است کہ بدون آنکہ حق تعالیٰ متجلی شود یعنی بدون آنکہ تجلی ذات مقدس خود را نشان بدہد و حضرت موسیٰ بہ تجلی صفات او تعالیٰ بے ہوش گردید یعنی آن تجلی، تجلی ذات او تعالیٰ نبودہ بلکہ تجلی صفات بودہ چنانچہ عارفی در مدح سردار دو عالمؐ میفرماید۔ بیت

موسیٰ زہوش رفت بیک پرتو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی

ناگفتہ نماند کہ چون حضرت موسیٰؑ طالب دیدار شدہ بود و دنیا محل دیدار نبودہ لہذا حق تعالیٰ تجلی

Marfat.com

جلال خود را با و نشان دادہ است نہ تجلی ذات مقدس و یا اینکہ مراد حضرت امام آنست کہ آن تجلی بہ کوہ طور بودہ نہ بحضرت موسی و اگر بحضرت موسی واقع می شد بیہوشی شان بیشتر می بود چنانچہ در آیۂ کریمہ ذکر شدہ، پس آن تجلی بجبل بودہ و از تجلی بجبل حضرت موسی بیہوش گردیدہ است و اگر بحضرت موسی می شد بے ہوشی شان زیادہ تر می گردید۔ مکاتیب ۲۱۸ و ۲۱۹ حاجت بشرح نیست

مکتوب دوصد و بستم

حضرت امام میفرماید: عروج و ہبوط ازاں اسما بواسطہ عروض عوارض است الخ یعنی در بعض اوقات سالک از اسم مربی خود بہ سبب جذبات خداوندی عروج می کند و بعض اوقات بواسطہ اشتغال بامور مباحہ ازاں اسم بطرف عالم نزول میفرمایند مگر مکان طبعی و استقرار او ہمان اسم مربی اوست۔

تبصرہ: عارفان برائے عروج و نزول نیز اذکار یعنی ذکرہائے جداگانہ تعیین کردہ اند چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات سبب عروج است و تکلم بہ کلمہ محمد رسول اللہ سبب نزول است، زیرا رسالت بعالم تعلق دارد، تکرار این کلمہ مقدسہ سبب نزول شان می گردد و ارشاد و دعوت نیز از اسباب نزول عارف است، آنچہ میفرماید جامعیت انسان بواسطۂ جامعیت ہماں اسم مربی اوست، حل این مکتوب شریف بمقدمات ذیل است۔

مقدمہ اول: اینکہ ہر صفت او تعالی جامع تمام صفات، یعنی علم او تعالیٰ دارائے حیات قدرت، سمع، بصر وغیرہ صفات ثمانیہ بیباشد و ہکذا قدرت او تعالیٰ دارائے حیات، علم وغیرہ صفات می باشد، تمام صفات ثمانیۂ او تعالی از ہر حیث کامل و جامع می باشند بخلاف صفات بشر کہ دارائے خواص فوق نمی باشد یعنی چنانچہ بصر انسان در دیدن زندہ است و در شنیدن مردہ است چیزے را کہ بواسطہ بصر دیدہ می تواند آن را شنیدہ نمی تواند۔ مقدمہ دوم: مبدأ فیض و مربی انبیائے عظام اصل صفات مقدسہ است و مربی اولیائے کرام ظلال صفات است۔

Marfat.com

مقدمہ سوم: سیر محبوبان سیر اجمالی است، سیر محبان سیر تفصیلی۔ مقدمہ چہارم: تمام حضرات انبیا محبوبین اند و اولیائے کرام بعض محبوبین و بعض آنہا محبین می باشند۔ مقدمہ پنجم: در سیر اجمالی التفات بہ ظلال صفات و تمثالات نیست و سیر تفصیلی سیر در ظلال و تمثالات می باشد۔

از مقدمات فوق واضح شد کہ اگر عارفی در یک ظلی از ظلال صفات سیر کند و بواسطہ آن عارف آن ظل و تمثالات بہ پیغمبری متبوع آن عارف نیز مکشوف شود این سیر و کشف سبب مزیت آن عارف بر نبی متبوع خود نمی باشد، بدلیل اینکہ این عروجات ظلی نیز بواسطہ اتباع شریعت آن پیغمبر است و چون حضرات انبیائے عظام در طینت و استعداد خود ملتفت بہ ظلال و سیر تفصیلی نمی باشند۔ لہذا ہر کمالے کہ بر امت شان در سیر تفصیلی و ظلال حاصل شود، بر پیغمبر متبوع شان نیز حاصل می گردد۔ زیرا کہ در حدیث شریف است من سن سنۃ حسنۃ فلہ اجرھا و اجر من عمل بھا یعنی کسیکہ بیادگار گذاشت یک طریق نیک را برائے او ہست اجر آن طریق و اجر کسے کہ بآن طریق عمل می کند۔ پس بایں دلیل کمال اولیاء بہ پیغمبر متبوع نیز حاصل می شود۔ و این کمالاتیکہ بواسطہ اُمتان تابع بہ متبوع حاصل می شود کمالات ظلی و تمثالی بودہ از کمالات اصلی و ذاتی پیغمبر متبوع پائین تر می باشد زیرکہ کمالات ولایت انبیائے عظام بخود صفات ارتباط دارد و کمالات ظلی کہ از اولیاء است بہ ظلال صفات تعلق می گیرد، اما این کمالات ظلی بخود متبوع نیز می رسد و این یک نوع خدمتی است کہ در ریعۂ اتنان تابع انجام می گردد۔

و آنچہ شیخ اکبر فرمودہ کہ خاتم نبوت از خاتم الولایت الخ یعنی از خود شیخ اکبر کہ خود را خاتم الولایت نامیدہ است فیض می گیرد۔ این موضوع نیز بہ تشریحات فوق ارتباط دارد کہ شیخ کمالات ظلی و تمثالی را مراد داشتہ است۔ بنابر آن شیخ در ین گفتارشان معذور بودہ و طرف اعتراض واقع نمی گردد۔ خلاصہ برخی فضیلت ہائے جزئی کہ بعارف حاصل گردد این فضیلت ہائے جزئی سبب افضلیت وے گفتہ نمی شود۔

آمدیم بر سر مطلب، جامعیت کہ در کلام حضرت امام واقع شدہ قرار ذیل تشریح میگردد۔

Marfat.com

عارف عیسوی المشرب کہ در صفت القدرت سیر می کند، چوں قدرت جامع صفات دیگر است خیال می کند کہ تمام صفات را سیر نمودہ است و خیال می کند کہ او از حضرت موسیٰ و از حضرت آدم علیہم السلام جامع تر است، زیرا کہ مربی حضرت آدم تنہا تکوین و مربی حضرت موسیٰ تنہا کلام است و من صفت قدرت و کلام و تکوین را سیر کردہ ام این سالک درین مرحلہ فہمیدہ نتوانستہ است کہ در حقیقت بہ صفت الکلام و صفت تکوین و غیرہ صفات ثمانیہ سیر نکردہ بلکہ بظلال این صفات سیر نمودہ است و بآن کلام و تکوین سیر نمودہ کہ قدرت متضمن آنہا است و بخود صفت الکلام و تکوین سیر نکردہ و بفکر و تصور خود این سیر ظلی خود را اصل پنداشتہ و خود را بر روے خیال از ہمہ جامع دانستہ است و گمان کردہ بخود کلام و تکوین سیر کردہ ام و این یک اشتباہ محض است کہ بہ سالک این راہ دست میدہد۔

لہذا حضرت امام منشاء اشتباہات ہمچو سالک ناقص را اقرار فوق شرح و تفصیل دادہ اند خلاصہ اینکہ اسم مربی ہر سالک اگرچہ ظلال است مگر جامعیت دارد و ظلال تمام اسماے او تعالیٰ در آن موجود است۔ بنابر آن سبب اشتباہ سالکان این راہ می گردد۔ جامعیت این ظلال بہ سبب جامعیت اصل اوست و سیر او در حقیقت در صفات مقدسہ او تعالیٰ نمی باشد بلکہ در یک ظلی از ظلال یک صفت مقدس است و نیز این سالک نمی فہمد کہ صفتے کہ مربی یک پیغمبر است اصل صفت او تعالیٰ است و ظل صفت نیست و آن نیز جامع است۔

پوشیدہ نماند کہ ولایت انبیاے عظام ولایت کبریٰ است و بہ ظلال تعلق ندارد۔ صحابہ کرام اگرچہ مبدأ فیض شان ظلال است اما از برکت صحبت آنحضرتؐ در ابتداء بولایت اصلی مشرف می شدند بخلاف اولیاے کرام کہ برخی شان بعد از طے کردن ولایت ظلی بہ ولایت اصلی مشرف می شوند و بعض شان بولایت اصلی ہیچ نمی رسند، باستثنیٰ عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی کہ از توجہ حضرت امام راساً بولایت اصلی مشرف شدہ است و نیز ناگفتہ نماند کہ تجلی ذات او تعالیٰ اصالتاً خاصۂ آنحضرتؐ است و حضرات انبیاے دیگر بہ طفیل آنحضرتؐ بآن تجلی

Marfat.com

می رسند و اولیائے کرام بہ تبعیت شریعت آنحضرتؐ بہ آن تجلی مشرف می شوند و تمام اولیاء بآن تجلی نمی رسند۔ بعض اولیائے کرام یعنی محبوبان و مرادان بآن تجلی مقدس مشرف می شوند، و مریدان و محبان آنجا راہ ندارند و نیز بعض صفات بہ نسبت بعض دیگر جامع تر اند چنانچہ صفت علم جامع ترین صفات مقدسہ بودہ و صفت حیات مربی اولیائے کرام نمی باشد۔

و آنچہ میفرماید، صاحب فتوحات یکیہ گفتہ است کہ جمع محمدی اجمع است از جمیع خداوندی الخ یعنی آنحضرتؐ دارائے صفات امکانی و وجوبی است و حق تعالیٰ تنہا دارائے صفات وجوبی است درین جا شیخ اکبر ندانستہ است کہ خود صفات وجوبی در آنحضرتؐ ظہور نکردہ بلکہ صورت صفات وجوبی در وجود مبارک او ظہور فرمودہ۔ زیرا کہ صفات وجوبی در ممکن نمی گنجد و صفات قدیمۂ او تعالیٰ حرکت و انتقال ندارد کہ در وجود ممکن نزول فرماید۔ بنابر آن حضرت امام میفرماید کہ صاحب فتوحات در بین خود صفات و ظہور صفات فرق نکردہ است و ظہور صورت صفات را عین وجود صفات دانستہ است الخ چنانچہ تمثال زید را کہ در آئینہ است عین زید بداند و این خلاف واقع بیباشد۔ زیرا کہ تمثال زید عین زید نمی باشد و خواص کہ خود زید دارد تمثال زید ندارد۔ یعنی تمثال زید حیات، قدرت، علم و ارادہ ندارد۔

وصلے اللہ علی سیدنا و مولانا محمد وبارک وسلم
وسلم علیہ وعلی الہ واصحابہ وعلینا
معہم اجمعین ط

Marfat.com

کمالات حضرت امام از کمالات اکثر اولیاے کرام فوق تر بودہ

حضرت شاہ ولی محدث دہلوی استاذ ہند در مدح حضرت امام می فرماید کہ حضرت شیخ ارہاص دورۂ الف ثانی می باشد و می فرماید لا یحبہ الا مومن تقی و لا یبغضہ الا منافق شقی۔

حضرت شاہ غلام علی دہلوی کہ قیوم وقت خود بودہ در مدح مکتوبات قدسی آیات می فرماید، کتابے در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست و میفرماید کہ در وقت قرارت مکتوبات شریف در بین سرہند و دہلی یک کوچہ نور پیدا می شود از اخلاص بسیار کہ بحضور حضرت امام داشتہ دربارۂ خود می گوید کمترین سگان کوے مجددیہ اے عزیز معارف حضرت امام معارف حضرات انبیاے عظام بودہ از معارف اولیاے کرام بسیار بلند تر است بسیار بسیار و اقلی از اولیاے کرام اگر بآن معارف قدسیہ مشرف شدہ باشند۔

Marfat.com

وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی وتصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ چہارم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن از اراکین جمعیت العلمائے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

Marfat.com

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ط

قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان للقرآن ظہرا وبطنا

یعنی قرآن کریم دارائے ظاہر و باطن می باشد۔ حاصل این کہ ظاہر آن بنزد علمائے علم ظاہر است و ظاہر و باطن آن بنزد صوفیہ محققین می باشد۔

فہرستِ مضامین

مکتوب نمبر	موضوع	صفحہ
مکتوب ۲۲۱	- دربیان مزیت طریقہ عالیہ نقشبندیہ وخواص ممیزۂ آں	۲۹۷
″ ۲۲۲	- در وجود عوام لطائف عالم امر وعالم خلق ہر دو باہم ممزوج اند۔	۳۰۶
″ ۲۲۳	- دربیان مشائخ کبرویہ۔	″
″ ۲۲۴	- دربیان خلیفہ مقید وخلیفہ مطلق۔	۳۰۷
″ ۲۲۵	- دربیان اندراج نہایت فی البدایت	۳۰۸
″ ۲۲۶	- دربیان جمعیت للہ وفی اللہ کہ درسرہند است	″
″ ۲۲۷	- طبقہ ملامتیہ مرید گرفتہ نمی توانند	″
″ ۲۲۹	- دربیان جواب اعتراض سائل	۳۰۹
″ ۲۳۰	- وصل کو نہایت کدام؟	۳۱۰

Marfat.com

مکتوب نمبر	موضوع	صفحہ
مکتوب ۲۳۱ -	حصول باوجود بعد متصور است	۳۱۰
〃 ۲۳۴ -	حقیقت حق سبحانہ وجود صرف است	۳۱۱
〃 ۲۳۷ -	مواجید بمعنائے تجلی ہائے رنگا رنگ است	〃
〃 ۲۳۸ -	بمیر محمد نعمان تحریر یافتہ	۳۱۲
〃 ۲۳۹ -	مقصود از حصول احوال گرفتاری محول احوال است	〃
〃 ۲۴۰ -	در مقام ظلال معرفت وادراک موجود است	۳۱۳
〃 ۲۴۱ -	از اسم جزئی باسم کلی	〃
〃 ۲۴۲ -	خود را قاصر دانستن واعمال خود را ناشایستہ پنداشتن از ترقیات است	۳۱۴
〃 ۲۴۳ -	تا کہ ماسوی فراموش نگردد تصفیہ قلب وتزکیہ نفس میسر نشود	۳۱۶
〃 ۲۴۴ -	در بیان پیش رفت وترقی عارف	۳۱۹
〃 ۲۴۵ -	ذکر نفی واثبات تا بہ ۲۱ عدد	۳۲۰
〃 ۲۴۶ -	ہلال کمال شما بدر کامل گشت	۳۲۲
〃 ۲۴۷ -	دلیل بر وجود حق تعالیٰ ہمان وجود حق تعالیٰ است	۳۲۳
〃 ۲۴۸ -	تابعان کامل جمیع کمالات انبیائے متبوعہ خود را جذب مینماید	〃
〃 ۲۵۰ -	نسبت ہر چند بجہالت کشد بحیرت انجامد	۳۲۶
〃 ۲۵۱ -	حضرات شیخین در طرف ولایت مناسبت بحضرت خلیل ومقام خلت مشرف اند ودر طرف دعوت نسبت بحضرت کلیم دارند	۳۲۷
〃 ۲۵۲ -	تفاوت بجہات واعتبارات است	۳۳۲
〃 ۲۵۳ -	تصفیہ وتزکیہ فنا وبقائے ہمہ لطائف خاصۂ محمدی مشربان است	۳۳۳

Marfat.com

مکتوب نمبر	موضوع	صفحہ
مکتوب ۲۵۴ -	صاحبان زبان استعداد اشخاص را دیدہ باو اجازہ یک امر شرعی میدہد	۳۳۶
؍؍ ۲۵۵ -	در بدعت حسن نیست	۳۳۷
؍؍ ۲۵۶ -	در بیان قطب و قطب الاقطاب	۳۳۸
؍؍ ۲۵۷ -	در بیان ابتدا و انتہاے سلوک	۳۳۹
؍؍ ۲۵۸ -	در بیان اقربیت او تعالی	۳۴۰
؍؍ ۲۵۹ -	حضرت امام عقل را از عالم خلق دانستہ است	۳۴۲
؍؍ ۲۶۰ -	در بیان حصول و وصول بہ کمالات نبوت	۳۴۳
؍؍ ۲۶۱ -	در بیان فضائل نماز	۳۶۱
؍؍ ۲۶۲ -	وصول فیض مرشد باندازہ محبت مسترشد است	۳۶۳
؍؍ ۲۶۳ -	در بیان فوقیت کعبہ از حقائق دیگر	۳۶۴
؍؍ ۲۶۴ -	بذکر اسم ذات تعالی و تقدس بے ملاحظہ اسماء و صفات انتقال نمایند	۳۶۶
؍؍ ۲۶۵ -	در بیان عزلت	؍؍
؍؍ ۲۶۶ -	مشارکت اسمی از مبحث خارج است	۳۶۷
؍؍ ۲۶۷ -	مسائل تصوف دو نوع اند - یکے مسائل معارف است و دیگرے اسرار	۳۷۶
؍؍ ۲۶۸ -	علمے کہ از انبیاے عظام ماندہ دو نوع است یکے علم احکام است و دیگر علم اسرار	۳۷۷

Marfat.com

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ چہارم

مکتوب دوصد و بست و یکم

حضرت امام درین مکتوب شریف مزیت طریقہ عالیہ نقشبندیہ وخواص ممیزہ آنرا توضیح میفرماید، چنانچہ سفر در وطن وخلوت در انجمن وغیرہ۔

تبصرہ: سیر دو نوع است یکے سیر آفاقی است ودیگرے سیر انفسی:

(۱) سیر آفاقی عبارت از طے نمودن مقامات عشرہ است کہ این مقامات از توبہ آغاز و بر رضا خاتمہ می یابد۔ چنانچہ مقامات عشرہ عبارت انداز: (۱) توبہ (۲) صبر (۳) قناعت (۴) زہد (۵) توکل (۶) شکر (۷) خوف (۸) رجا (۹) فقر (۱۰) رضا۔

(۲) در سیر انفسی تجلیات عالم قدس در نفس سالک مشہود میگردد واین شہود تجلیات سبب اصلاح اخلاق سالک میگردد یعنی از برکت این تجلیات قدسی اخلاق خسیسہ سالک باخلاق حسنہ تبدیل می یابد۔ این سیر بریاضت شاقہ مربوط نبودہ وبواسطۂ جذبہ وتجلیات قدسی تصفیہ واصلاح اخلاق سالک می شود۔

خلاصہ اینکہ در سیر انفسی اصلاح اخلاق سالک بودہ و در سیر آفاقی قطع علاقۂ سالک است از مالوفات طبیعت وازمرغوبات خارجی مانند حب مال، حب جاہ وحب باغ وراغ وغیرہ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

این سرائے ویلغ تو زندان تو　　خانمان تو بلائے جان تو

تبصرہ: در سیر انفسی چون جذبہ است وشہود تجلیات قدسی است بواسطہ جذبہ وتجلیات قدسی اخلاق سالک از سیئہ بہ حسنہ تبدیل می یابد، یعنی درین سیر در ضمن سیر انفسی

Marfat.com

سیر آفاقی خود بخود طے میشود و در خلال تصفیہ لطائف تعلق ماسوی خود بخود قطع می گردد۔ پس م
سیر در وطن عبارت از انتقال از خلق سیئہ است بہ خلق حسنہ، مراد از وطن وجود سالک است
کہ در داخل آن سالک از خلقی بہ خلقی دیگر سفر می نماید و این خاصہ طریقہ نقشبندیہ است ک
قبل از سیر ثانی یعنی سیر فی اللہ این احوال در سیر اول یعنی در سیر فی الاشیا دست می دہد و سیر آفا
ریاضت و تخلیہ است بخاے معجمہ و سیر انفسی تحلیہ است بہ حاے مہملہ۔

خاصہ دیگر این طریقہ عالیہ خلوت در انجمن است یعنی ظاہر سالک با انجمن و مردم اشتغال
داشتہ باطن او بیار او تعالی است، از اینجاست کہ گفتہ اند "دل بیار و دست بکار" و نیز میفرمایند۔

از درون شو آشنا و ز بیرون بیگانہ وش این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

و نیز عارفے میفرماید:

حاجت بہ کلاہ نمدی داشتت نیست درویش صفت باش و کلاہ تتری دار

حق تعالیٰ میفرماید: رجال لا تلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ یعنی بزرگان خاص خد
آنانند کہ ظاہرشان مشغول بیع و شری است و باطن شان با خدا است پس مومنان کامل آنان
کہ خرید و فروش و معاملات دنیاوی ایشان را از ذکر و یاد خدا غافل نمی سازد کہ این حال در مرتب
یاد داشت است نہ در مرتبہ یاد کرد، ہر دوے آنہا در ثانی میدانید۔

خاصہ دیگر این طریقہ شروع از عالم امر است و عالم امر عبارت از لطائف خمسہ معروف
می باشد چنانچہ قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی۔ جذبہ نیز خاصہ عالم امر است، در طرق دیگر سہ
از عالم خلق آغاز می یابد و نفس را بریاضت شاقہ تزکیہ می نمایند و بعد ازان بہ جذبہ می رسند ک
در سیر فی اللہ می باشد بنابران منزل شان دراز بودہ و بسبب نابودن جذبہ دشوار می باشد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است: یکے جذبۂ بدایت است و دیگرے جذبۂ نہایت
جذبۂ بدایت قبل از شروع سیر فی اللہ است، جذبۂ نہایت بعد از آغاز سیر فی اللہ است۔ جذبۂ نہ
در تمام طرق موجود است، جذبۂ بدایت خاصہ این طریق عالی است و این خیرات و صدقۂ جار

Marfat.com

از برکت حضرت خواجہ بزرگ یعنی شاہ نقشبند علیہ الرحمہ است کہ بہ مخلصین خود نثار کردہ اند، از اینجا است کہ میفرماید: ما نہایت را در بدایت درج می کنیم الخ یعنی جذبہ را از نہایت بہ بدایت میبریم ومیفرمایند: جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی مساویست بہ عمل جن وانس۔ چنانچہ اولیاے کرام فرمودہ اند۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششے کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد

ونیز فرمودہ اند۔ بیت

مرا گر تو سن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

بلے آنرا کہ خواستہ اند دوان دوان میرسانند وبجاے میبرند کہ عقل در آنجا نمی رسند وآنرا کہ نخواستہ اند نمی رسند ونمیروند۔ بیت

دادِ حق را قابلیت شرط نیست بلکہ شرط قابلیت دادِ اوست

وآنچہ میفرماید: این طریق اقرب طرق است کہ البتہ موصل است الخ یعنی درین طریق اتباع سنت است واجتناب از بدعت وہر کدام از سنت ہاے آنحضرتؐ علامہ راہ وصول است ونیز درین طریق مناسبت بسلوک صحابہ کرام است کہ ترقیات شان مربوط بہ صحبت آنحضرتؐ بودہ نہ بریاضت شاقہ، درین طریق نیز ترقیات مربوط باتباع سنت وصحبت شیخ مقتدا است و بریاضت شاقہ مربوط نمی باشد۔ سرحلقہا این طریق عالی حضرت صدیق اکبر است، یعنی کمالے کہ حضرت صدیق بہ تناسب استعداد شان از حضور آنحضرتؐ استفادہ نمودہ اند، این نسبت مبارک شان ثم بہ بزرگان این طریق عالیہ انتقال یافتہ است وطرق دیگر بہ حضرت صدیق منسوب نمی باشند بلکہ بحضرت امیر منسوب اند ودر نسبت صدیقی وامیری تفاوت بسیار است۔ خاصۂ دیگر این طریق آنست کہ در ابتداے آن حلاوت ودر انتہاے آن بے مزگی است یعنی در ابتدا کہ ظلال عالم وجوب است ذوق وحلاوت است ودر خود عالم وجوب ووصول آن مرتبۂ مقدسہ حلاوت والتذاذ نیست زیرا کہ حلاوت فرع ادراک است وآن مرتبہ مقدسہ در ادراک سالک

Marfat.com

نمی گنجد۔ بنا بر آن حلاوت و التذاذ ہم نمی باشد و در ظلال چون ادراک است، حلاوت و التذاذ موجود است۔ و نیز در ابتدائے این طریق قرب و شہود است و در انتہائے آن بعد و حرمان، یعنی در ابتداء شہود ظلال است و در انتہا کہ مقام اصل می باشد وصول بذات او تعالیٰ است بعد است یعنی و با وجود قرب چون ادراک نیست لہذا بشکل بعد متوہم می شود۔

تذکرہ: حضرت امام در جائے دیگر میفرماید: کہ در حق بعض بزرگان ادراک آن مرتبہ مقدسہ نیز میسر است۔ درست است این از حالات ابتدائی حضرت امام و آن حال انتہائے حضرت امام است و نیز این فرمودہ شان مناسب حال مخاطب می باشد و نیز ہر عارف با درک آن مرتبہ مقدسہ رسیدہ نمی تواند۔ مصرع: بندہ با حق ہمچو شیر و شکر است

بیت مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبرے نیست کہ نیست

خاصۂ دیگر این طریق آنست کہ احوال و مواجید و تجلیات را تابع احکام شریعت ساختہ اند و در بعض طرق دیگر ترقی خود را بہ نغمہ و سماع نیز میجویند و در برخی طرق دیگر ہمہ صرف کلاہ و شجرہ میدہند و تعلیم اذکار نمی کنند۔ و آنچہ میفرمایند کہ نہایت این طریق وصل عریان است الخ یعنی وصل عریان آنرا گویند کہ شہود عارف از مرتبہ صفات و شیونات و اعتبارات و بلند تر رفتہ و بذات بحت او تعالیٰ رسیدہ باشد۔ وصل دو نوع است: یکے وصل عریان است کہ در فوق تذکار یافت و دیگرے وصل مطلق است، وصل مطلق آنست کہ عارف بمراتب وجوب رسیدہ مگر ہنوز از صفات و شیونات و اعتبارات نگذشتہ است و آنچہ میفرمایند کہ در آن وقت حصول یاس است الخ یعنی ادراک نمی باشد، و آنچہ میفرمایند کلام ما را درک نمی کنند مگر بعض خواص بلکہ اخص خواص الخ یعنی مراد از خواص اولیائے کرام اند و مراد از اخص خواص اولیائے محبوبین میباشد۔ آنچہ میفرمایند پرتو از ان مقام عالی بہ باطن ایشان تافتہ است الخ یعنی بآن مقام نرسیدہ اند زیرا کہ در آن مقام وصل و یاس ملازم یک دیگر اند۔ چہ در آں مرتبہ با وجود وصل یاس موجود است۔ باید دانست کہ یاس از ادراک جنبۂ عمومیت نداشتہ بلکہ نسبت

Marfat.com

بہ بعض بزرگان می باشد چنانچہ در دفتر ثالث حضرت امام بدرک ادراک نیز قایل است۔ وآنچہ میفرماید: برابر است کہ تجلی وظہور بصورت امکانی باشد ویا وجوبی الخ یعنی در وقتیکہ تجلی وجوب بصورت ممکن متمثل گردد ویا صفات وجوب حائل بودہ باشد۔ ایں ہر دو در حجابیت خود فرقے ندارند وہر دو حاجب گفتہ میشوند، اگرچہ این ہر دو حجاب در شرف وغیر شرف از ہم فرق داشتہ ودارند مگر در حجابیت تفاوت ندارند وہر دو حاجب اند لہذا سعی کردن لازم است کہ سالک ازین ہر دو حجاب ہائے امکانی ووجوبی بگذرد۔ وآنچہ میفرماید: تجلیات ذات را نیز بے نہایت گفتہ اند الخ۔ حاصل فرمائش حضرت امام آنست کہ آن تجلی کہ ایشان تجلی ذاتی پنداشتہ اند تجلی ذات بحت نیست بلکہ شیون واعتبارات متجلی گردیدہ است وآنہا فرق کردہ نتوانستہ اند۔

حضرت امام میفرماید: آنچہ ما در بیان آنیم امر بسیط ورائے تجلیات وظہورات الخ یعنی مراد من وصول بذات بحت است کہ از تجلی وظہور برتر است زیرا کہ تجلی ظہور شے است، در مرتبۂ ثانی وثالث چنانچہ تمثال زید در آئینہ تجلی زید است وظہور اوست در مرتبہ ثانی وخود زید در مرآت نمی گنجد ودیدن خود زید را تجلی نمی گویند بلکہ شہود ورویت خود زید می گویند۔ حضرت امام میفرماید: کہ تجلیات اگر بملاحظہ معانی زائدہ است الخ یعنی چنانچہ صفات کہ وجود خارجی زائد دارند ویا وجود زائد نداشتہ باشند مانند تجلی شیونات واعتبارات کہ وجود خارجی ندارند، بنا بر آن تجلی آنہا را نیز تجلی ذات میگویند اگرچہ تجلی ذات نمی باشد یعنی آنہا فرق ظل واصل را کاملاً نفہمیدہ اند۔ از ینجاست کہ تجلی تعین اول را کہ علم اجمالی است ونزد آنہا زائد بر ذات نیست تجلی ذات گفتہ اند، وحال آنکہ تجلی علم تجلی ذات نیست۔ وآنچہ میفرماید: کہ معانی بطریق اجمال طے شدہ است الخ معانی عبارت از صفات وشیونات واعتبارات است یعنی وصول بذات او تعالیٰ مربوط بہ سیر اجمالی است کہ عارف بہ ظلال ومتعلقات وتمثلات صفات مکشوف نشود واگر بہ سیر تفصیلی مصروف گردد بذات او تعالیٰ نمی رسد، زیرا کہ تفصیلات غیر متناہی است۔ بیت

دامان نگہ تنگ گل حسن تو بسیار گل چین بہار تو ز دامان گلہ دارد

محبوبان بسیر اجمالی میرسند وکسانیکہ بسیر تفصیلی گرفتار ند بذات اقدس نمی رسند۔

Marfat.com

تذکرہ: درصورت توجہ وشفقت مرشد کامل محبان نیز بکمالات محبوبان مشرف خواہند شد۔ مصرع تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد وناگاہ رسید

وآنچہ میفرماید: بُردد نمی تواند بخشش پادشاہ را گر شتران پادشاہ الخ مراد از مشتران پادشاہ وجود موہوبی عارف است کہ بعد از فنا وبقا بعارف عنایت شدہ است۔

تبصرہ: وجود موہوبی عارف نیز بیچون است وبیچون دو نوع است یکے بیچون فی الجملہ است ودیگر بیچون مطلق۔ وآنچہ میفرماید واصلان این نہایت اقل قلیل اند الخ

سوال: حضرت امام تعداد واصلان را از کجا فہمیدہ خواہند بود؟

جواب: عالم مثال یک عالمے است کہ تمام چیزہا در آن موجود است وکمالات ہر شخص در آئینہ عالم مثال جلوہ گر است وعالم مثال مشہود اولیاے کرام است وکمالات اولیاے ماضیہ در آن بمشاہدہ می رسد۔

ناگفتہ نماند کہ ذات وصفات اوتعالیٰ در عالم مثال نمی گنجد زیرا کہ عالم مثال یکے از مخلوقات اوتعالیٰ است وہر مخلوق محدود است وذات وصفات اوتعالیٰ غیر متناہی وغیر محدود است وظلال صفات در عالم مثال گنجایش دارد۔ وآنچہ میفرماید: کہ استعداد یاس نیکوتر است الخ یعنی صاحب یاس خواہان ادراک است ومدعی وصل از ادراک غافل است وآنچہ میفرماید کہ درہاے خلوت خانہ بستہ باشد الخ یعنی باطن او در وقت انجمن ہیچ غافل نشود ویا وجود صحبت بہ مردم باطن او متوجہ حق بودہ باشد۔ وآنچہ میفرماید: اے برادر این ہمہ تکلف در ابتداء ودر وسط است الخ یعنی تا وقتیکہ لطائف عالم امر وعالم خلق باہم ممتزج اند تکلف درکار است۔ اما زمانیکہ عارف بمبدأ فیوض خود میرسد وظاہر وباطن عارف از ہم جدا شوند حاجت بہ این تکلف نیست وہر کدام از لطائف وطیفۂ جداگانہ پیدا میکنند وآنچہ میفرماید اگر باین اعتبار الخ یعنی درین طریق چون نہایت دیگران در بدایت این طریق درج است، چنانچہ بدایت دیگران سیر عالم خلق است ونہایت شان

Marfat.com

بر عالم امر است و در این طریق عالیه برعکس سیر از عالم امر آغاز می یابد و سیر عالم خلق در ضمن
ن طی میگردد۔ بنابر آن درین طریق عالیه بدایت شان در نهایت دیگران درج است۔ و آنچه
بفرماید: در جواب گوئیم الخ یعنی ایشان از تجلیات ذاتیه به تجلیات صفات فرود نیامده اند بلکه
سبب عروض بعض عوارض یعنی بواسطه غفلت و یا بارتکاب امور مباحه تجلیات ذاتیه از ایشان
ستور میگردد و تجلیات صفاتی را سیر می کنند و این یک اشتباه محض می باشد، و آنچه می فرماید:
حضرت خواجه نقشبند فرموده اند از حق سبحانه و تعالی طریق خواسته ام که البته موصل بوده باشد الخ
نی حضرت خواجه بزرگ چهل روز از حق تعالی طریق موصل خواسته است و این دعاے شان مقرون
اجابت شده۔ و آنچه میفرماید: فهمید کسے که فهمید الخ یعنی شوق و حلاوت در یک چیزے متصور است
حاصل نشده است، بعد از استحصال مطلوب اشتیاق از بین میرود۔ معامله عارف نیز با ذات او
تعالی بجاے می رسد که از نهایت قرب حلاوت و لذت که قبل از وصول حاصل بود از بین میرود نمی بینی
که انسان بخود شوق ندارد زیرا که برائے او حاصل است، عارفی میفرماید: سالها او را می جستم خود را
می یافتم، الحال معامله من به جاے است که اگر خود را می جویم او را می یابم۔ و آنچه می فرماید
حضور یکه غیبت در قفاے آن باشد نزد این بزرگواران مدار اعتبار نیست الخ یعنی حضور ایشان دائمی
است و در خواب نیز این حضور تغیر نمی کند۔ زیرا ظاهر شان در خواب و باطن شان که عالم امر است
در حضور است۔ حضرت خواجه حافظ شیرازی میفرماید: بیت

سحر کرشمه وصلش بخواب می دیدم زهے مراتب خوابی که به ز بیداریست

حضرت خواجه محمد معصوم مجددی در یک مکتوب خود میفرماید: که در بعض اوقات حضور خواب از
حضور بیداری زیاده نرمی باشد۔ زیرا که معشوقان عادتی دارند که اگر عاشق را متوجه به بینند خود را
کناره میسازند و اگر عاشق را غافل به بینند خود را نشان میدهند۔ بیت

پری رو تاب مهجوری ندارد چو در بندی سر از روزن برآرد

ناگفته نماند حضور دائمی و وصل عریان در مقام عروج است که عارف از تمام حجب ظلمانی و نورانی

Marfat.com

گذشتہ باشد، اما در مقام نزول و رجوع حضورشان بہ غیبت تبدیل میگردد و ایمان شہودی بایمان غیبی تبدیل می یابد، زیرا کہ در مقام دعوت مناسبت بعالم یک امر ضروری می باشد و مناسبت در وقت نزول است۔ ناگفتہ نماند کہ در وقت نزول حجب مرتفعہ باز عود نمی نماید۔ با وجود آن چون توجہ عارف بعالم است بنابر آن ایمان شہودی او با ایمان غیبی تبدیل گردیدہ است مثال شان مثال آن وزیر است کہ بحضور پادشاہ بہ امور مردم مشغول بودہ باشد و آنچہ میفرماید: تفاوت طرق را از ینجا قیاس باید کرد الخ زیرا کہ شہود و حلاوت ہمہ در ظلال است کہ در آنجا قرب نیست و بے مزگی در مقام اصل است کہ مقام قرب و عدم ادراک است و آنچہ میفرماید کہ معلم طریق را مرشدی می نامند الخ یعنی صاحبان بعض طرق آنرا پیر نمیدانند و پیر آن را میدانند کہ کلاہ و شجرہ میدہد و شخصیکہ تعلیم طریقت کند آنرا پیر نمیدانند بلکہ مرشدی گویند و آداب پیری را در حق او مراعات نمی نمایند و در حقیقت معلم طریقت پیر و مرشد است۔

تبصرہ: پیر و مرشد باقسام ذیل منقسم است۔

(۱) پیر بیعت کہ طالب با و بیعت ترک معاصی نماید۔

(۲) پیر صحبت کہ در مجلس او استفادۂ فیوضات می کند۔

(۳) پیر تعلیم کہ سبق طریقہ را با و نشان میدہند و اگر این سہ کار از یک پیر میسر گردد بسیار خوب است و اگر این سہ کار در وجود یک پیر میسر نباشد تعدد پیر مجاز است و نیز اگر طالبے قبل از انجام کار از پیر محروم گردد و این محرومیت خواہ بہ نسبت بعد مسافہ باشد و یا قوت شدن پیر بہر دو صورت برای مرید بیعت و صحبت پیر دیگر مجاز و لازم می باشد، بدلیل اینکہ مقصد وصول بحق تعالی است نہ پیر و پیر واسطہ وصول مسترشدین است بحق تعالی۔ و آنچہ میفرماید کہ جوگیہ و براہمہ ہند الخ یعنی وصول بحق تعالی مربوط باتباع شریعت است نہ بریاضت شاقہ، زیرا کہ جوگیہ و براہمہ با وجود ریاضت زیاد شان از حق تعالی بعید افتادہ اند بدلیل اینکہ ریاضت ہای این طوائف بدون اتباع شریعت بیباشد و با تر ریاضت ہای شاقہ و فاقہ صرف برای شان صفای نفس حاصل می گردد نہ تزکیہ نفس

Marfat.com

و تزکیہ نفس بدون اتباع شریعت امکان پذیر نیست تصفیہ نفس با وشان کبر و غرور و ہوائے نفس تولید می نماید، برعکس تزکیہ نفس کہ پیروان شریعت شکستگی و تواضع و بالآخرہ نفس را برا ضیہ و مرضیہ می رساند۔ وفاقہ بدون اتباع سنت صفائے نفس پیدا می کند کہ حاصل آن کشوفات کونیہ می باشد و نتیجہ آن حرمان آخرت بودہ و صاحب صفائے نفس از جملہ مستدرجین می باشد۔

ناگفتہ نماند کہ صفائے نفس مانند زر اندودہ ساختن نجاست است، تزکیہ نفس مانند طلا ساختن مس است بعمل کیمیا۔ بنا برآن صفائے نفس از کشفیات عالم وجوب عاجز و بے بہرہ بودہ صرف دارائے کشفیات کونیہ می باشد و بس۔ لہذا این طایفہ بواسطہ کشفیات کونیہ مغرور گردیدہ از حقیقت و خداشناسی محروم و بے نصیب گردیدہ اند۔ و آنچہ میفرماید: از اسم و صفت جز ذات نمیخواہند الخ یعنی مشائخ نقشبندیہ کہ تکرار اسم ذات میکنند، مقصدشان ازین اذکار و تکرار اسم ذات مقدس است نہ خواص اسماء بلکہ میخواہند باصل مسمی برسند و بمقامی مشرف شوند کہ تعبیر آن در درک عارف نمی گنجد، چنانچہ تا زمانیکہ عارف در سیر صفات است زبان او دراز است و وقتیکہ بوصول ذات مشرف گردد بمنزلہ گنگ و لال است و از آن مرتبہ مقدسہ ہیچگونہ تعبیری کردہ نمی تواند زیرا کہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بیرون است۔

آنچہ در وسط این مکتوب شریف بزبان عربی از زوال موانع بحث رفتہ است قرار ذیل است۔ دو چیز موانع وصل عریان است (۱) وجود حجابات (۲) وجود موانع۔ یعنی اگر حجابات حایل نگردیدہ باشد و موانع موجود باشد باز ہم بوصل عریان نمی رسد موانع عبارت از عدم لیاقت استعداد سالک است چنانچہ در بین انسان و آفتاب ہیچگونہ حجاب حائل نمی باشد اما شعشعان آفتاب وضعف بصیرت ما موانع شہود آفتاب است، عارف کامل و با استعداد چون بہ تجلی ذات او تعالیٰ آشنائی کامل حاصل کردہ است و استعداد او بلند است لہذا شعشعان تجلی ذات مانع شہود این عارف نمیگردد۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و بست و دوم

حضرت امام میفرماید که بذوق خود می یابم که کافر فرنگ الخ یعنی در وجود عوام و یا کفار لطائف عالم امر و عالم خلق هر دو یا هم ممزوج می باشند و لطائف عالم امر ذاتاً نورانی و عالم خلق ظلمانی می باشد، بنا بر آن نورانیت، عالم امر ایشان در عالم خلق آنها روشنی انداخته عالم خلق شان را منور نشان میدهد، اما در وجود عرفا لطائف عالم امر و عالم خلق شان بواسطه کسب و سلوک از هم دیگر تفریق می یابد و در وقت عروج عالم امر او از عالم خلق به نسبت دوری از عالم امر عالم خلق در شهود عارف تاریک و ظلمانی معلوم میگردد. ازین سبب عرفا میگویند که کافر فرنگ نسبت با نورانی هست، این قسم مشاهدات صرف یک دید و احوال عارف است نه عقیدهٔ او و نیز ناگفته نباید گذاشت که عروجات هر قدر بلند برود و ترقی نماید عالم خلق بهمان پیمانه از عالم امر دور تر گردیده عالم خلق بیشتر تاریک و ظلمانی معلوم می شود اگرچه عالم امر بعد از طی مراحل عروجات یعنی در حین نزول دوباره با عالم خلق مجاورت می یابد اما امتزاجی که قبل از سلوک داشته کاملاً اعاده نمی گردد. باید دانست که این دید عارف قبل از شروع کمالات عالم خلق است و بعد از شروع کمالات عالم خلق مقام عالم خلق به نسبت عالم امر بلند تر است.

تبصره: اگر کمالات عالم خلق آغاز یابد آنگاه مراتب و مقامات آنها از عالم امر بلند تر می رود و عالم خلق نورانی تر می گردد. ذٰلك فضل الله یؤتیه من یشاء یعنی عرفای بلند استعداد به فضل و کرم حق تعالیٰ شامل حال آنها گردد باین مرتبه مقدسه میرسند که عالم خلق شان نیز کمالات عالیه حاصل می کنند و از عالم امر بلند تر میشود چنانچه حضرت امام در سائر مکاتیب شان درین زمینه تذکرات داده اند. اما این عروجات عالم خلق خاصه محبوبین است و مجبین دراین جا قدم گاه ندارند.

مکتوب دوصد و بست و سوم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید کہ مشایخ کبرویہ الخ یعنی مریدان حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ مریدان خود را کف پائے میفرمایند و مریدان آن طریقہ کہ احوال شان را بہ پیر شان عرض نکنند تادیب میشوند حضرت علی لالائے غزنوی از جملۂ ماذونان حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ است و نورالدین عبدالرحمٰن کہ مزار مبارک شان در ایران و یا در عراق است از جملۂ ماذونان حضرت علی لالای غزنوی میباشد و مردم در بین مولانا عبدالرحمن جامی و نورالدین عبدالرحمٰن فرق نمی گذارند، علتش این خواہد بود کہ این طبقہ تنہا حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی را می شناسند و نورالدین عبدالرحمٰن را نمی شناسند۔ بنابرآن مولانا عبدالرحمن جامی را بہ نورالدین عبدالرحمٰن تعبیر می نمایند۔ ما نمی گوئیم کہ مولانا عبدالرحمٰن جامی نورالدین نمی باشد امّا می گوئیم کہ نورالدین عبدالرحمٰن عارف دیگرے است کہ خلیفۂ حضرت علی لالائے غزنوی است و مولانا عبدالرحمٰن جامی شخص دیگر است کہ فرمودہ۔ بیت

مولدم جام و رشحۂ قلمم جرعۂ جام شیخ الاسلامی است

مصرع زاں سبب بدو معنی تخلصم جامی است

مخدومی عبدالرحمن جامی بحضور حضرت شیخ الاسلام اخلاص بسیار داشتہ است۔

مکتوب دوصد و بست و چہارم

تبصرہ: خلیفہ دو نوع است: اوّل خلیفۂ مطلق کہ نفس او تزکیہ یافتہ باشد۔ دوم، خلیفۂ مقید کہ لطائف عالم امر او تصفیہ و عالم خلق یعنی نفس او ہنوز تزکیہ نیافتہ باشد۔ این مکتوب شریف بحضرت میر نعمان کہ خلیفہ حضرت امام بودند تحریر یافتہ و حین کہ این مکتوب شریف برائے شان ارسال گردیدہ ہنوز بمرتبۂ خلافت مطلق نرسیدہ بودند۔ بنابرآن حضرت امام توصیہ میفرماید کہ بدون استخارہ مرید نگیرد و حضرت میر نعمان ازین توصیہ حضرت امام فکر می کنند کہ حضرت امام اورا خلیفۂ خود نمی دانند، لہذا حضرت امام برائے او می نویسند کہ نفس بد قرین در کمین است تا استخارہ نکنی و مرضی حق تعالیٰ معلوم نگردد کسی را مرید نگیری الخ و نیز حضرت امام می فرماید

Marfat.com

امر باستخارہ سبب تاکید خلافت است ودلیل عدم خلافت نیست الخ یعنی بعد از تزکیہ نفس وجود استخارہ وعدم آن فرق ندارد۔ ومیفرماید کہ بہ ملا یار محمد نیز نصائح نوشتہ بودم کہ بدون استخارہ مرید نگیرد۔ جواب مکتوب مرا نفرستاد البتہ مکتوب مرا خوش نکردہ است۔ وآنچہ میفرماید کہ فقر و نامرادی جمال این طائفہ است الخ یعنی از ناداری وعدم بضاعت شاکی نباید بود، زیرا فقر سبب تخریب وتعجیز نفس است۔ جمال این طائفہ در شیوۂ فقر است ومیفرمایند کہ مولانا محمد صالح شمار امی دانائند۔ مصرع آنکہ آن داد بہ شاہان بہ گدایان این داد

مکتوب دوصد وبست وپنجم

حضرت امام میفرماید: چوں درین طریق اندراج نہایت در بدایت است الخ بنابرآن اگر مرشد درین جذبۂ بدایت ونہایت فرق نکردہ مریدے را خلیفہ بگرداند در حقیقت استعدادش را ضائع خواہد ساخت۔

مکتوب دوصد وبست وششم

حضرت امام میفرماید: جمعیت للہ وفی اللہ کہ امروز در سرہند است اگر گرد عالم بگردید عشر عشیر آن دستیاب نمی شود الخ یعنی معارف تجدید الف ثانی است ومجدد در یک عصر متعدد نمی باشد بنابرآن در تمام عالم این معارف دستیاب نمی گردد۔ وآنچہ میفرماید فرصت حیات بسیار قلیل است الخ یعنی کسانیکہ درین دنیائے فانی وکوتاہ وعمر زود گذر لذائذ دنیائے دون را نسبت بہ نعمت آخرت ترجیح می دہد مانند آنست کہ الماس را بہ خزف ریزہ مبدل کنند۔ باید کہ ہر شخص فکر کند کہ چہ چیز را بآن جہان فرستادہ است۔

مکتوب دوصد وبست وہفتم

حضرت امام میفرماید مقام ملامت نقیض مقام شیخی است الخ یعنی طبقہ ملامتیہ مرید گرفتہ

Marfat.com

نمی توانند زیرا کہ مرید را می یابد موافق عمل شیخ مقتدا عمل و پیروی نماید و عمل ملائیہ در ظاہر ترک اوامر شرعیہ است، مرید را مجاز نمی باشد کہ از ہیچو عوامل پیروی کند۔ پس بہ شیخ مقتدا لازم است کہ خود را در نظر مریدان متجلل و آراستہ باوامر شرعیہ جلوہ دہد تا عمل وے سبب تشویق و جلب مریدان گردد نہ سبب نفرت و انزجار مریدان۔ ناگفتہ نماند کہ مرشد اگر بکمالات نہائی رسیدہ باشد و بفنا و بقائے کامل مشرف گردیدہ باشد تجمل ظاہر او در باطن او ہیچگونہ تاثیرے وارد نمی کند، زیرا کہ آن عارف بواسطۂ فنا و بقا از عجب و کبر و ریا و ہوائے نفس وغیرہ اخلاق سوء رہائی یافتہ است و در عین حال تجمل در عبادات از مامورات شرعیہ می باشد چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید خذوا زینتکم عند کل مسجد یعنی بگیرید لباس مزین خود را در وقت ہر نماز۔ در اینجا مراد از مسجد نماز است۔

تبصرہ: طائفہ ملائیہ طبقہ از صوفیہ کرام ہستند کہ از اظہار عبادت ایامی ورزند یعنی عبادات شان را پوشیدہ و مخفی میدارند۔ و قلندریہ آنانند کہ در فرائض اخفی ناکردہ در نوافل اخفیٰ می کنند۔ مکتوب ۲۲۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و بست و نہم

حضرت امام در جواب اعتراض معترضین میفرماید کہ طریق من ہمان طریق حضرت خواجہ است مگر زیادت در آن بعمل آمدہ است و نیز میفرماید: عجب است کہ این ہمہ خدمت ہائے کہ درین طریق عالیہ کردہ ام از نظر شما مستور ماندہ است و در وقتیکہ فقیر از بعض مردم آزردہ شدہ بودم آن سخن در فکر شما ماندہ است و نیز میفرماید کہ شما نوشتہ بودید کہ وقت تربیت پیرزادگان رسیدہ و می گذرد و وصیت حضرت خواجہ صاحب را بیاد من دادہ بودید سعادت خادمان است کہ بخدمت مخدوم زادہ ہائے خود کامیاب شوند۔ الحال اگر شما میدانید کہ مانعی نیست و مردم بداندیش وجود ندارد اشارہ فرمایید کہ فقیر بخدمت و تربیت مخدوم زادگان حاضر شوم۔

تبصرہ: در وقت وفات حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب مخدوم زادہ ہا خورد سال بودہ

Marfat.com

و در حالت رضاع بوده اند و از دو والده می باشند و حضرت خواجه وصیت کرده بودند که حضرت مجدد مخدوم زاده ها را تربیت نماید. و آنچه میفرماید که میاں محمد قلیچ به مخدوم زادهٔ کلان تربیت ظاهری می کند حضرت امام بمیرزا حسام الدین احمد می نویسد که شما چرا گذاشته اید که محمد قلیچ تربیت مخدوم زاده را مینماید الخ یعنی اگرچه او مامای مخدوم زاده است اما تربیت خاندان مشایخ دیگر است تربیت میاں محمد قلیچ دیگر۔

مکتوب دوصد و سی ام

حضرت امام می نویسد وصل کو و نهایت کدام؟ الخ یعنی احوالیکه بشما وارد است نمونه از انتهاست نه خود انتها این مشهودات را بکلمهٔ لا نفی باید کرد وصل حق تعالی هنوز کجاست و این شهود جذبه بدایت است۔ بیت

ما پست قامتان کوتاه دست — تو درخت بلند بالائی

حضرت خواجه میفرماید: بیت

هنوز ایوان استغنا بلند است — مرا فکر رسیدن ناپسند است

مکتوب دوصد و سی و یکم

حضرت امام میفرماید: اے برادر حصول با وجود بعد منصور است و وصول آن قرب است که دوری در آن وجود ندارد الخ یعنی معرفت او تعالی از حیث معنی و مفهوم برائے تمام مسلمان ها حاصل است و همه میدانند که او تعالی خالق و رزاق ماست لیکن واصل نبوده و بحق تعالی نرسیده اند چنانچه معنی و مفهوم الوهیت در ذهن شان پیدا است مگر بخود الله نرسیده اند۔ بنابر آن اینها حصول دارند اما وصول ندارند، زیرا که حصول معنی الوهیت ظل الوهیت است و آنها به ظل رسیده و باصل نرسیده اند، بطور مثال مفهوم مرغ عنقا که ظل عنقا است این مفهوم نزد همه کس پیدا است اما

Marfat.com

ہر کسی بخود عنقا واصل نگردیدہ است بنا بر آن واصل حق سبحانہ کسی است کہ از تمام حجاب ہائے ظلمانی و نورانی گذشتہ و بوصول بلا کیف باو تعالیٰ رسیدہ باشد۔ مکاتیب ۲۳۲ و ۲۳۳ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و سی و چہارم

حضرت امام میفرماید: حقیقت حق سبحانہ وجود صرف است الخ

تبصرہ: وجود حق تعالیٰ بہ حضرت امام بہ سہ مراتبہ و در سہ مقام مکشوف گشتہ است۔

اول: وجود عام و مشترک کہ عرض عام و مشترک است باشتراک عرضی در بین واجب و ممکن این وجود را حضرت امام زاید از ذات او تعالیٰ پنداشتہ است یعنی عین ذات ندانستہ اند کہ در حقیقت ہم زاید بودہ و عینیت ندارد۔ دوم وجود خاص حق تعالیٰ مکشوف شان گشتہ است و چون در آن وقت حضرت امام در مراتب وجوب ہنوز حدت نظر پیدا نکردہ بودند بنا بر آن وجود حق را عین ذات دانستہ اند۔ سوم بعد از انکہ نور بصیرت شان بہ کحل تجلیات عالم وجوب مکتحل گردیدہ آن وجود خاص را نیز زاید یافتہ اند و این کشف شان کشف انتہائی بودہ و مطابق عقیدۂ اہل سنت و جماعت میباشد کہ وجود او تعالیٰ را زائد بر ذات او تعالیٰ می دانند۔

تبصرہ: وجود ممکنات بنزد حضرت امام مرکب از عدمات متقابلہ و تجلیات صفات او تعالیٰ است حضرت امام آن را اعیان ثابتہ میدانند و نزد صوفیہ وجودیہ اعیان ثابتہ عبارت از وجود علمی صفات ثمانیہ است، زیرا کہ خود صفات نزد این طبقہ وجود خارجی ندارند و میگویند کہ ممکنات ظلال آن اعیان اند کہ وجود علمی داشتہ وجود خارجی ندارند۔ مکاتیب ۲۳۵ و ۲۳۶ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید: و آن مواجید را نمیخواہند الخ یعنی مراد ازان موجید مواجید برہمنان و جوگیہ ہند می باشند کہ ریاضت ہا و فاقہ گی ہائے زیادی میکشند و باثر ریاضت ہائے شاقہ و فاقہ گی ہائے

Marfat.com

زیادتجلیات صوری نصیب آنہا میشود اما حصول آن غیر از ندامت و حسرت کدام نتیجۂ دیگر ندارد۔ زیرا کہ ریاضت ہائے کہ بدون اتباع شریعت باشد یک عمل خشک و لایعنی بحساب می رود و نتیجۂ آن غیر از حسرت و ندامت چیز دیگرے نیست۔

شیخ احمد جام میفرماید کہ در کوہ جام می بودم راہبے راہ دیدم کہ از روم مارا می بیند بہ نزد او رفتم و ریاضت اورا دیدم کہ در ہر صبح دو دانہ خرما می خورد۔ حضور حق سبحانہ عرض کردم مراد از عرض ما اینکہ او مسلمان نبودہ و این قدر لیاقت داشتہ می باشد۔ حق سبحانہ فرمود کہ بطرف آسمان نظر کن۔ دیدم کہ در آن طرف نظر او کار نمی کند و حق سبحانہ فرمود کہ ریاضت او را دیدی کہ چہ قدر زحمت می کشد و راحت آخرت ہم ندارد، در دنیا ہم این قدر چیز برائے او ندہند۔

و آنچہ میفرماید: کہ در صحبت مریدان این اکابر بسیار بودہ اند الخ یعنی مراد از مریدان این اکابر بہ خود حضرت امام می باشد حضرت تواضع فرمودہ خود را از جملہ مریدان دانستہ اند۔

تبصرہ: مواجید بمعنی تجلی ہائے رنگا رنگ است۔ فرق بر اہمہ و جوگیان این است کہ برہمنان شریف زادگان آنہا و جوگیہ ریاضت کشان ہندو سگ ہا می باشند۔ فاقہ بدون اتباع سنت نیز سبب صفائے نفس می گردد۔

مکتوب دوصد و سی و ششم

حضرت امام میفرماید: مبادا از ین راہ دروازہ عجب کشادہ گردد الخ یعنی درین وقت حضرت میر نعمان خلیفۂ مقید بودہ اند، لہذا برائے شان توصیہ میفرمایند کہ از حظ نفس دور باید بود و استخارہ باید کرد تا مرضی حق تعالیٰ معلوم گردد۔

مکتوب دوصد و سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید: مقصود از حصول احوال گرفتاری محول احوال است الخ یعنی مقصود

Marfat.com

گرفتاری عشق و قرب ذات اوتعالی است۔ باید کہ بہ احوال زنگار نگ ملتفت نباشی وآنچہ میفرماید بواسطۂ ہمان جسد مکتسب است الخ یعنی ارواح کاملان بصورت جسدشان متشکل و متمثل گردیدہ عین وظایف جسد را انجام می دہند، این متمثل شدن ارواح بزرگان بشان جسد در حیات و ممات شان یکسان میباشد حضرت خضر وفات بودہ اما دیدہ می شود زیرا کہ روح اوبشان جسد کار می کند۔

مکتوب دوصد و چہلم

حضرت امام میفرماید: بعد ازان اگر بمعرفت مشرف سازند الخ یعنی در مقام ظلال معرفت و ادراک موجود است و در مقام اصل تا کہ عارف بہ تجلیات عالم وجوب آشنا نشدہ وحدت نظر حاصل نکردہ در مقام حیرت است و بعد از ممارست و بصیرت باز مقام معرفت و ادراک است این ہم خاصہ محبوبان و مرادان می باشد و مریدان و محبان درین جا قدم گاہ ندارند۔

وآنچہ میفرماید: معبر بعدم است الخ یعنی در مقام فنا جہل و فراموشی ماسوی است واگر قبل از فنا و نسیان ماسوی خود را عدم بہ بیند و بعدم ذاتی خود خبردار شود آنرا وجود عدم گویند نہ وجود فنا، چنانچہ در جذبۂ بدایت۔

مثال: وجود عدم مانند آہنی است کہ در کورۂ آہنگر آتش میگردد و در حین سرد شدن باز ہمان آہن و جنس سابقہ است و اصل جنسیت او تبدیل نمی یابد، اما وجود فنا مثال مسی است کہ بعمل کیمیا طلا گردیدہ است و پس مس نمیگردد یعنی جنسیت اصلی او تغیر میخورد، چنانچہ وجود بشری بوجود موہوبی تبدیل می یابد۔

مکتوب دوصد و چہل و یکم

حضرت امام میفرماید: از اسم جزئی باسم کلی الخ یعنی اسم جزئی عبارت از تعلق یک صفت قدیمہ است کہ مبدأ فیض آن سالک می باشد و اسم کلی عبارت از خود صفت قدیمہ است

Marfat.com

کہ دارائے ظلال وجزئیات می باشد امکان دارد کہ سالک از اسم جزئی باسم کلی واصل گردد یعنی از ظلال باصل صفات واز آنجا بشیونات واعتبارات بلکہ بوصول بلا کیف بذات بحت او تعالیٰ مشرف گردد۔ وآنچہ میفرماید: داخل غفلت است الخ یعنی از اسما وصفات نیز باید گذشت۔

تبصرہ: مراد از اسما وصفات ظلال صفات است وخود صفات از ذات او تعالیٰ جدائی ندارند، باز ہم گرفتاری ذات دیگر است وگرفتاری صفات دیگر، با آنکہ صفات باذات خداوندی معیت دارند با آنہم عارف بلند استعداد ملتفت صفات نمی شود وگرفتاری او بذات بحت او تعالیٰ است۔

بیت حسن تو چنان کرد مرا زیر و زبر کز خال وخط وزلف تو ام نیست خبر

ناگفتہ نیاید گذاشت کہ این فضیلت جزئی قلب است بر عرش مجید، زیرا کہ عرش مجید مظہر ذات مستجمع صفات او تعالیٰ است وقلب عارف بسبب عشق وعلاقہ خاص کہ بذات او تعالیٰ دارد تنہا مظہر ذات او تعالیٰ میباشد اگرچہ ذات او تعالیٰ از صفات مجرد نیست اما در قلب عارف بصورت تجرد ظہور میفرماید واین فضیلت بسبب عشق قلب است کہ عرش آنرا ندارد۔ بیت

عرش وغرنین ہر دو یک طبق است بلکہ غرنین شریف تر طبق است

باز ہم این فضیلت، فضیلت جزئی است وفضیلت کلی مر عرش را است۔ بیت

گر عشق نبودی وغم عشق نبودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

بیت جسم آب گشت وچشم بگریست در عشق تو بے جسم ہمی باید زیست

مکتوب دوصد وچہل ودوم

حضرت امام میفرماید از حضرت حق سبحانہ زیادت این دید مسئول است الخ یعنی خود را قاصر دانستن واعمال خود را ناشایستہ پنداشتن از عوامل ترقیات است۔ من تواضع للہ رفعہ اللہ یعنی کسیکہ تواضع کند برائے خدا حق تعالیٰ او را بلند می سازد۔ وآنچہ میفرماید: ظاہر را از غفلت چارہ نیست الخ یعنی انسان دارائے ظاہر وباطن میباشد۔ ظاہر عبارت از معاشرت واختلاط با خلق است

Marfat.com

بنابرآن باید کہ سالک با ادائے حقوق ضروری مردم از قبیل ضیافت مہمان وعیادت جنازہ ومریض وغیرہ امور معاشرت ضروریہ انسانی بذکر او تعالیٰ اشتغال داشتہ باشد وآنچہ میفرماید: باقی ماند معاملہ باطن الخ یعنی تا زمانیکہ باطن عارف بشہود مراتب وجوب مشرف نشدہ در غفلت است وبعد از وصول بلا کیف بآن مرتبہ مقدسہ غفلت از بین می رود وغفلت باطن در ہیچ وقت جائز نیست۔

تبصرہ: در نزد عوام غفلت عبارت از یاد نکردن او تعالیٰ است ودر نزد خواص غفلت عبارت از عدم شہود مراتب وجوب است در کتب حدیث موجود است کہ حق تعالیٰ میفرماید کسیکہ مرا بہ غفلت یاد کند او را مطرود بگردانم۔ از ین معلوم می شود کہ یاد کردن وغفلت جمع بیشوند یعنی ذکر زبانی بدون حضور قلب سبب قرب حق تعالیٰ نمیگردد۔ این حدیث را علامہ سیوطی در بدور سافرہ روایت کردہ است وذکر یکہ بدون حضور قلب صورت بگیرد سبب طرد است۔ چنانچہ آنحضرتؐ میفرماید: نماز یکہ بدون حضور قلب باشد نماز نیست یعنی صحت کامل ندارد۔

عارفی کہ مزار مبارک او در ہرات بودہ بندہ مزار او را دیدہ ام ونام مبارک او را یاد ندارم شخصے بملاقات او رفتہ وانتظار بسیار کشید بعد از بسیار وقت سر مبارک خود را بلند واین بیت خواند وزود مراقب شد:

یک چشم زدن غافل ازآن ماہ نباشی شاید کہ نگاہے کند آگاہ نباشی

ناگفتہ نماند کہ این تکلف یاد کرد در ابتدائے سالک است ودر انتہا ونسیان ماسوی وازالۂ حجاب ہائے ظلمانی ہمہ حضور وشہود است غفلت در آنجا گنجایش ندارد۔ حضرت مولانائے روم میفرماید۔ بیت

روتو زنگار از رخ خود پاک کن بعد ازاں آن نور را ادراک کن

حضرت بیدل میفرماید:

روے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز ورنہ ہرگز گل ونسرین ندہد زآہن روے

" دست از مس وجود چوں مردان رہ بشوی تا کیمیائے عشق بیابی وزر شوی

حضرت بیدل میفرماید

چند محبوس الفت جسمی سر بیرون آر تا جہان بینی

Marfat.com

یعنی بعد از زوال حجاب ہائے ظلمانی حضور خود بخود حاصل میشود۔

وآنچہ میفرماید: باید دانست کہ حضور حضرت ذات تعالیٰ وتقدس کہ بملاحظہ اسماء بودہ باشد حضوری او نیست تعالیٰ الخ پوشیدہ نماند کہ مراد از اسماء وصفات او تعالیٰ ظلال صفات است وخود صفات باذات او تعالیٰ معیت بلاکیف دارند۔ پس فرمایش حضرت امام کہ میفرماید: از صفات بگذرید۔ مرادشان گذشتن از ظلال صفات است۔ زیرا کہ خود صفات باذات او تعالیٰ معیت داشتہ جدائی ندارند۔ این قدر است کہ عارف عاشق ذات بحت او تعالیٰ بودہ وبہ صفات التفات ندارد واین گرفتاری عارف بذات بحت او تعالیٰ سبب مزیت قلب است بر عرش۔ زیرا کہ در عرش ظہور ذات باصفات است ودر قلب عارف تنہا ظہور ذات او تعالیٰ است۔ بیت

عرش وغزنین ہر دو یک طبق است بلکہ غزنین شریف تر طبق است

یعنی عشق کہ قلوب اولیاے غزنین بذات او تعالیٰ دارند عرش از آن بے بہرہ است۔ بیت

حسن تو چنان کرد مرا زیر وزبر کز خال وخط وزلف تو ام نیست خبر

مکتوب دوصد وچہل وسوم

حضرت امام میفرماید وآن بدون فنا صورت نمی بندد الخ یعنی تا کہ فنا ونسیان ماسوی حاصل نشود تصفیۂ قلب وتزکیۂ نفس میسر نمی گردد وحقیقت اخلاص قبل از تصفیہ قلب وتزکیہ نفس امکان پذیر نیست۔ وآنچہ میفرماید: بدون محبت ذاتیہ متصور نمی شود الخ یعنی محبت ذاتی آنست کہ عبادت عارف برائے جلب منفعت ودفع مضرت صورت نگیرد بلکہ صرف برائے رضاے او تعالیٰ بودہ باشد وعارف خاص طالب رضاے او تعالیٰ بودہ واز نزد او او را می خواہد تعالیٰ۔ ناگفتہ نماند کہ اگر عارف جنت ہم میخواہد برائے آن میخواہد کہ جنت محل رضاے حق تعالیٰ است وبرائے آرامی خود نمیخواہد واگر از دوزخ نجات میخواہد برائے آنست کہ دوزخ محل غضب حق تعالیٰ است ونہ برائے اینکہ دوزخ محل تعذیب است، عارف بواسطۂ محبت ذات او تعالیٰ از ہمہ گذشتہ است۔ بیت

Marfat.com

آنانکہ در سرائے نگاریست فارغ اند ازباغ و بوستان و تماشائے لالہ زار

ناگفتہ نباید گذاشت کہ فنا عبارت از نسیان ماسوی است و فنائے لطائف ہر کدام بصورت جداگانہ می باشد یعنی ہر لطیفہ فنائے جداگانہ داشتہ می باشد و فنا سبب سلامتی قلب و مصونیت لطائف است از گرفتاری ماسوی، قلب انسان از عالم امر است و در جسد انسان مقید می باشد، زیانکہ از قید بدن رہائی یافت دوبارہ گرفتار ماسوی نمیگردد، و آنچہ میفرماید: مہما امکن عمل برخصت تجویز نمیکنند اگرچہ بظاہر در باطن نفع یابند الخ یعنی اشعار نعت خوانی و ذکر جہر رخصت است و عزیمت نیست، اگرچہ سبب تحریک لطائف میشود چون عزیمت نیست بزرگان نقشبندیہ آنرا نمی پسندند سماع و نغمہ نیز عوامل وجد است اما چون سنت نیست مشائخ نقشبندیہ آن را نمی خواہند۔ وآنچہ میفرماید: بہ ترہات صوفیہ الخ یعنی سخنان بیہودہ کہ در حالت سکر از نزد صوفیہ ظاہر شود مشائخ نقشبندیہ آن را نمی خواہند اما آنہا را معذور می دانند و خطاہائے این طبقہ را کہ در حال سکر از ایشان بظہور می پیوندد مانند خطائے اجتہادی پندارند۔

تبصرہ: عمل بر دو نوع است: یکے رخصت و دیگرے عزیمت۔

(۱) رخصت آنست کہ مراعات یک مذہب از مذاہب اربعہ صورت گیرد و بمذاہب باقیماندہ مراعات نشود۔

(۲) عمل عزیمت آنست کہ در اتیان یک عمل مراعات ہر چہار مذاہب صورت بگیرد و از خلاف نجات یافتہ شود۔ وآنچہ میفرماید: از نص بہ فص نمی گردانید الخ یعنی فصوص الحکم کہ کتاب حضرت شیخ اکبر است کہ جملات سکریہ در آن بسیار است نمی گردانید۔ وآنچہ میفرماید طریق ایشان اقرب طرق است الخ یعنی درین طریق سیر آفاقی در ضمن سیر انفسی و سلوک در ضمن جذبہ میسر است و یا بعبارۃ دیگر دو منزل در یک منزل گنجانیدہ شدہ است کہ سبب کوتاہی مسافہ می باشد چنانچہ جذبہ در طرق دیگر در سیر فی اللہ دست می دہد و این طریقہ عالیہ در ابتدا و سیر فی الاشیا میسر است و نیز جذبہ سبب سرعت سیر است، وآنچہ میفرماید نسبت ایشان کہ بحضرت صدیق منسوب است فوق ہمہ نسبت ہائے مشائخ است الخ یعنی نسبت کہ حضرت صدیق بواسطہ استعداد خود از آنحضرت ﷺ استفادہ کردہ اند فوق نسبتہائے سائر

Marfat.com

صحابہ کرام است۔ ناگفتہ نماند کہ تنہا این طریق از حضرت صدیق منقول است و تمام طرق چار گانہ از حضرت امیر است و حضرت امیر مرشد ہر چہار طریقہ می باشند، بنا بر آن طریقہ عالیہ نقشبندیہ بدو طریق بآنحضرت می رسد، یکے بواسطہ حضرت صدیق و دیگر بواسطہ حضرت امیر بآنحضرت می رسد۔ وسائر طرق صرف بیک واسطہ بآنحضرتؐ می رسند۔

تنبیہ: حضرت امام جعفر صادق کہ مرشد تمام طرق اربعہ می باشد نسبت امیری را از جد مبارک شان حضرت امیر گرفتہ و نسبت صدیقی را از جد مادری شان حضرت قاسم نواسۂ حضرت ابوبکر صدیق گرفتہ اند چنانچہ حضرت امام جعفر صادق میفرمایند ولدنی ابوبکر مرتین یعنی حضرت صدیق دو مراتب مرا زائدہ است بدلیل اینکہ پسر کواسۂ او می باشم این یک ولادت است و در عین حال در سلوک فنا و بقا از حضرت صدیق یافتہ ام این ولادت دیگر است بہر حال در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادق ہر دو نسبت امیری و صدیقی موجود بودہ و حضرت بایزید از حضرت امام جعفر صادق نسبت صدیقی گرفتہ اند و طرق دیگر نسبت امیری را از امام جعفر صادق گرفتہ اند۔

تنبیہ: ناگفتہ نباید گذاشت کہ اہل سنت بحضرت امام جعفر الصادق تا کدام اندازہ احترام و تعظیم دارند کہ حضرت شان را مرشد طرق اربعہ میدانند و امام جعفر صادق تا کدام اندازہ بحضرت صدیق احترام و اخلاص دارد با وجود آن کمال تاسف است کہ بعض طوایف اہل سنت را منکر حضرت امام جعفر صادق می پندارند و نیز تنہا بہ حضرت امام جعفر صادق اخلاص داشتہ و از صدیق اکبر انکار می ورزند۔ حالانکہ حضرت امام جعفر صادق مرشد تمام مشائخ و عرفاے اہل سنت بودہ و جناب شان مرید صدیق اکبر است و کواسہ او اما تعصب و عناد مانع حق پرستی است۔

محبوب سبحانی حضرت امام ربانی میفرماید: کہ امامت منصبی است کہ صاحب آن کمالات نبوت انبیا را انجام دادہ باشد و خلافت منصبی است کہ صاحب آن کمالات ولایت انبیاء حاصل کردہ باشد و بکمالات نبوت انبیاے عظام نرسیدہ باشد۔

سوال: در صورتیکہ دو نسبت در وجود حضرت امام جعفر صادق علیہ الرحمہ جاگزین و متنزل

Marfat.com

یافتہ باشد درین صورت امتیاز نسبت صدیقی از سائر نسبت ہا چگونہ خواہد بود؟

جواب: در وجود حضرت امام ہر کدام ازین نسبت ہائے متذکرہ بصورت جداگانہ موجود بودہ و ہر دو در حکم یک نسبت نمی باشد و امتزاج پیدا نکردہ است چنانچہ دریائے جمنا و گنگا ہر دو یکجا شدہ و بیک دریا خانہ جریان دارند باز ہم آب یکے بدیگرے خلط نمی گردد۔ و آنچہ میفرماید کہ اخلاص بدون فنا صورت نمی بندد الخ یعنی فنا سبب قطع محبت ماسوی است کہ از حصول فنا قلب عارف بہ کلی تحول یافتہ و از تمام ماسوی علاقہ اش منقطع گردیدہ و بہ شادی و تالم کاری ندارد یعنی بغیر از محبت حق تعالیٰ بماسوی کارے ندارد۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

و آنچہ میفرماید: اگرچہ در ظاہر در باطن تاثیر یابند الخ یعنی اگرچہ عمل بدعت در ظاہر تاثیر بہ بخشد آنرا نمی پسندند و عمل سنت را از دست نمی دہند و نقشبندیان عملی میخواہند کہ بطریق مسنون مترتب باشد، بنابرآن حال ایشان دائمی بودہ یعنی تجلی ذاتی در حق ایشان دائمی است، لہذا از نصوص بہ فصوص الحکم و از احادیث نبوی بہ فتوحات مکی حضرت شیخ اکبر التفات نمی نمایند برعکس بعض طرق دیگر کہ از امور مبتدعہ حصول وجد و حال میخواہند، بنابرآن تجلی ذاتی در حق شان برقی بودہ و بہ تجلیات دائمی نمی رسند۔

و ہم ناگفتہ نماند کہ جذبہ نہایت در طرق دیگر نیز بودہ و جذبہ کہ در بدایت نقشبندیان پیدا است در طرق دیگر نیست و در عین حال در این طریق عالیہ سیر آفاقی را در ضمن سیر انفسی طے مینمایند و ہمیں وجود جذبہ است کہ این طریق عالیہ را سریع السیر ساختہ بیت

مرا گر تو سن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

بیت

بخود راہ نیست در کوئے تو مشتاقان شیدا را خم زلفت بقلاب محبت می کشد ما را

مکتوب دو صد و چہل و چہارم

حضرت امام میفرماید: امید است کہ از آنہم خراب تر گردند الخ یعنی شما نوشتہ اید کہ احوال من خراب

Marfat.com

گردیدہ علت آن بلندی نسبت می باشد کہ بمراتب وجوب رسیدہ است وآن مراتب مقدسہ از ادراک عارف بلند است، بنابرآن عارف اشتباہ میکند ومیگوید کہ احوالش خراب گردیدہ است اما در حقیقت بواسطہ عروجات ووصول در مراتب مقدسہ عالم وجوب ادراک سابقہ اش بحال خود نماندہ، بنابر اشتباہ ترقی خود را تنزل فکر کردہ است وگرنہ عدم ادراک نشانۂ وصول بعالم وجوب و ترقی عارف می باشد زیراکہ در ظلال ادراک موجود است ودر اصل ادراک مفقود۔ وآنچہ میفرماید ایں مقام را بہ فرزندی ارشدی عنایت فرمودہ اند الخ یعنی ارشاد وہدایت این حصہ را حق تعالیٰ بوے سپردہ است۔ چنانچہ حق سبحانہ ارشاد بعض املکنہ را برائے بعض اولیائے خود تخصیص می فرماید

مکتوب دوصد وچہل وپنجم

حضرت امام بجواب مرسل الیہ می نویسد کہ نوشتہ بودید کہ ذکر نفی واثبات تا بہ بست و یک عدد رسانیدہ ام۔

تبصرہ: در طریقہ عالیہ نقشبندیہ ذکر نفی واثبات بہ عدد طاق، طاق صورت می گیرد ومتدرجاً بالا میرود کہ آنرا وقوف عددی گویند یعنی در ابتدا بہ عدد سہ وباز پنج وہفت الی بست و یک وبالاتر از آن ووقوف قلبی عبارت از نگاہ داشت قلب است از غفلت یعنی سالک در حین ذکر نفی واثبات می باید ہمیشہ وقوف قلبی ووقوف عددی را ملحوظ نظر داشتہ باشد ونیز ناگفتہ نماند کہ در وقت اثبات مراتب وجوب مشہود میگردد واین طالب مرسل الیہ از حال خود شکایت نمودہ، نوشتہ اند کہ گاہ گاہ غیبت دست می دہد یعنی مراتب وجوب مشہود نمی گردد وغیبت رخ میدہد حضرت امام بجواب او می نویسد کہ کدام شرط از شرائط مفقود است۔ وآنچہ میفرماید: بدانند کہ چون ذکر منبئ ومخبر از وجود ذاکر وبذکور است وکمال در آن است کہ ذاکر وذکر در بذکور فانی گردد، لاجرم ذکر را القلقہ ووسوسہ وشرک وکفر گفتہ است الخ یعنی مقصد از ذکر فنائے ذاکر است واگر ذاکر فانی نگردد، بنابرآن آن ذکر را القلقہ ووسوسہ گویند، زیراکہ وصول بمراتب وجوب

Marfat.com

مربوط بفنا می باشد وبدون فنا وصول امکان پذیر نیست حضرت مولانائے روم میفرماید: مثنوی۔

نے بیان راہ پُرخون می کند قصہ ہائے عشق مضمون می کند

بیت

بے فنائے مطلق وجذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

وآنچہ میفرماید: بہرچہ از دوست وامانی چہ کفر آں حرف وچہ ایمان بہرچہ از راہ دور افتی چہ زشت آں نقش چہ زیبا الخ

سوال: بہ سبب ایمان چہ طور از دوست دور می ماند بلکہ ایمان وسیلۂ وصول دوست بیباشد؟

جواب:۔ اگر شخص بایمان صوری قناعت کند وطالب ایمان حقیقی نشود از وصول دوست باز میماند کہ وصول دوست مربوط بفنا وبقا وعروج ونزول است۔ بنابرآن قناعت بہ ایمان صوری از عوائل دوربانی دوست محسوب میگردد۔ درجات متابعت سردار دوعالم ہفت درجہ بودہ متابعت صوری درجہ ابتدائی می باشد۔

وآنچہ میفرماید: کفر حقیقی عبارت از رفع اثنینیت است الخ یعنی در کفر حقیقی تمیز واجب وممکن مفقود میگردد وکفر حقیقی برائے اکثر سالکین ظہور می کند وباز ازاں مقام میگذرند وسبب رفع اثنینیت غلبۂ محبت است چنانچہ مجنون در آخر خود را عین لیلیٰ دانستہ بود۔ منقول است کہ لیلی بہ نزد مجنون حاضر شد مجنون برایش گفت کہ الحال خودم لیلی شدہ ام بتو احتیاجی ندارم۔ بیت

گفت رو رو کہ آنچنانم من کہ بجز عشق تو ندانم من

عشق تو اے نگار فرزانہ این چنین کرد در دلم خانہ

کہ ترا ہم نماند گنجائی بعد ازیں خوشترم بہ تنہائی

از خواص عشق است کہ در بعض اوقات وصل ہم نمی خواہد وفقط درد می خواہد۔ بیت

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چنداں عجب کیفیتے دارد بمقصد نارسیدن ہا

حضرت اویس قرنی ہم بمشق عشق قناعت کرد بنابرآن بوصل مشرف نشد وعشق حضرت اویس از شنیدن بودہ از دیدن۔

بیت نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

Marfat.com

مکتوب دوصد و چہل و ششم

حضرت امام میفرماید: که بعد از نماز بامداد در حلقۂ یاران نشسته بودم توجه بجانب شما پیدا شد الخ یعنی برائے رفع ظلمات وکدورات بشری که در وجود شما باقی مانده بود توجه کرده شد و میفرمایند تا اینکه هلال کمال شما بدر کامل گشت و آنچه در آفتاب هدایت (یعنی در وجود فقیر) بوده در آن بدر منعکس شد و در حال در وجود شما گنجایش نورانیت دیگر نمانده مگر بعد از مرور زمان اگر ظرفیت وسعت پیدا کند فیوضات دیگر خواهد گرفت وصورت مثالی کمال شما را در عالم مثال مشاهده کردم و این کمال و تکمیل شما تاویل آن واقعه است که شما دیده بودید الخ یعنی حضرت میر نعمان پیشتر یک واقعه دیده بود که دلالت به تکمیل او می کرد از حضور حضرت امام میخواست که آن واقعه بظهور برسد. بنا بر آن حضرت امام میفرمایند که قرض شما ادا شد و نیز حضرت امام باو بشارت می دهد و میفرمایند: امیدوارم که تکمیل شما برائے مریدان به اندازۂ کمال شما بوده وصحرائے دکن حیدرآباد هندوستان به وجود شریف شما منور گردد۔ وآنچه میفرمایند چون قبض های شما طویل الذیل است الخ یعنی سبب عدم توفیق اعمال صالحه وجود قبض است۔ چون قبض شما طویل می باشد از آن سبب بے توفیقی نیز عارضی می گردد و سببِ تکلیف در عبادات می گردد۔

تبصرہ: سبب قبض بعضاً ارتکاب ذلت وقصور و لجاجت نفس است وگاهے سبب قبض ذلت وقصور نمی باشد بلکه قبض یک جزو مقامات طریقت است۔ زیرا که سالک گاه مظهر صفات جلالیه وگاه مظهر صفات جمالیه می گردد۔ در وقت ظهور اثر صفات جلال سالک قبض می گردد و چون سالک عوائل قبض را نمیداند۔ بنا بر آن می باید سالک همیشه در اوقات قبض مستغفر و ملتجی و متضرع بوده باشد۔

حضرت میر محمد نعمان از جمله درجه اول خلفائے حضرت امام است که بعد از مخدوم زادگان خلفائے دیگر با و برابری کرده نمی تواند۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و چہل و ہفتم

حضرت امام میفرماید: دلیل بر وجود حق تعالیٰ ہمان وجود حق تعالیٰ است الخ یعنی سوائے او تعالیٰ ہمہ ظلمت است و حق تعالیٰ نور است۔ لہذا حق تعالیٰ دلیل وجود اشیا است و وجود اشیا دلیل وجود حق تعالیٰ شدہ نمی تواند و دریں بارہ دو بین علمائے ظواہر و صوفیۂ کرام اختلافات نظر موجود است چنانچہ نظریات ہر کدام قرار ذیل تذکار می یابد۔

(۱) علمائے ظواہر باین نظریہ می باشند کہ وجود عالم دلیل بر وجود حق تعالیٰ است یعنی وجود معلول را دلیل بر وجود علت میدانند کہ این دلیل را دلیل اِنّی گویند۔

(۲) صوفیہ کرام وجود حق تعالیٰ را دلیل وجود عالم میدانند یعنی در نزد این طائفہ کرام استدلال از طرف علت است بر وجود معلول و این دلیل ثانی را دلیل لمی گویند، سبب این اختلافات اساساً اختلاف منظر است کہ ہر طائفہ منظر خود را دلیل بر وجود حق تعالیٰ می دانند یعنی منظر علمائے ظواہر عالم امکان است زیرا کہ عالم وجوب را نمی بینند و منظر صوفیہ کرام واجب تعالیٰ است، زیرا کہ آنہا مشاہد عالم وجوب اند پس ہر کدام این دو طائفہ منظر خود را دلیل دانستہ اند۔

تبصرہ: برہان اِنّی کہ دلیل علمار ست، دلیل ساختن مخلوق است بر وجود حق تعالیٰ و برہان لمی کہ دلیل صوفیہ است۔ دلیل ساختن وجود خالق است بر وجود مخلوق، چون ذات حق نور است و عالم ظلمت و نور دلیل شدہ می تواند و ظلمت دلیل شدہ نمی تواند۔

مکتوب دوصد و چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ تابعان کامل جمیع کمالات انبیائے متبوعہ خود را جذب می نمایند الخ یعنی عارف بواسطۂ کمال متابعت بہ کمالات پیغمبر خود نایل میگردد۔ اما بہ منصب او رسیدہ نمیتواند زیرا کہ منصب نبوت خاصۂ خود انبیا ست، ناگفتہ نماند اگرچہ تابع کامل تمام کمالات متبوع خود را

Marfat.com

جذب می نماید باز ہم بہ ثواب و بمرتبہ و بفضیلت و رتبۂ پیغمبر متبوع خود رسیدہ نمی تواند، زیرا کہ پیغمبر متبوع بر علاوۂ مرتبۂ اصلی خود و کمالات مخصوصۂ خود در ثواب کمالات تابعان خود نیز شرکت دارد۔ پس ہیچ تابعی در فضیلت و ثواب بہ پیغمبر متبوع نمی رسد۔ زیرا کہ پیغمبر متبوع از یک طرف فضائل شخص داشتہ و از طرف دیگر تمام فضائل امت نیز باو راجع میگردد۔ بنابرآن یک تابع کامل اگرچہ تمام کمالات متبوع خود را جذب کردہ مہم باشد باز ہم بہ پیغمبر متبوع رسیدہ نمی تواند۔ بلکہ تابعین ہر قدر کامل باشند بمرتبۂ ادنیٰ ترین پیغمبران اگرچہ آن نبی ہیچ امت ہم نداشتہ باشد نمیرسند بدلیل اینکہ آن پیغمبر مدعوے اولی می باشد کہ بالذات از طرف حق تعالیٰ خواستہ شدہ است و تابع کامل بواسطہ پیغمبر خواستہ شدہ یعنی بالذات خواستہ نشدہ است، لہذا در بین این دو خواستہ شدہ فرق بسیار موجود است۔

وآنچہ میفرماید مبادی تعینات جمیع انبیاے عظام از مقام اصل است و مبادی تعینات امتان از مقام ظلال است الخ یعنی مبادی فیض حضرات انبیاے عظام خود صفات ثمانیہ بودہ و مبادی فیوض اولیاے کرام ظلال صفات ثمانیہ می باشد۔ چنانچہ مبدأ فیض حضرت آدم علیہ السلام صفت تکوین و مبدأ فیوضات حضرات نوح و ابراہیم علیہم السلام صفت العلم و مبدأ فیض حضرت موسیٰ صفت الکلام و مبدأ فیض حضرت عیسیٰ صفت القدرت و مبدأ فیض خاتم النبیین صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شان العلم است۔ مبادی فیوض اولیاے کرام قرار ذیل است کہ اگر آدم المشرب باشند ظلال تکوین و اگر نوح المشرب و ابراہیم المشرب باشند ظلال صفت العلم و اگر موسوی المشرب باشند ظلال صفت الکلام و اگر عیسوی المشرب باشند ظلال صفت القدرت و اگر محمدی المشرب باشند ظلال شان العلم است ناگفتہ نماند کہ ظلال صفات عبارت از تعلقات صفات و یا تمثلات صفات است۔ پوشیدہ نماند کہ یک عارف کامل بواسطۂ متابعت بمقامات انبیاے عظام و حتی بمقامات رسل و کمالات اولوالعزم و بکمالات محبوبیت آنحضرتؐ میرسد و حضرات انبیاے دیگر بہ طفیل رسلان و بطفیل انبیاے اولوالعزم و بہ طفیل خاتم الرسل بآن کمالات میرسند۔ فرق طفیل و تبعیت قرار ذیل است۔

تابعیت: متابعت شریعت آنحضرتؐ است

Marfat.com

و در طفیل متابعت شریعت آنحضرتؐ نبودہ بلکہ بواسطۂ او بآن کمال بدون اتباع شریعت او میرسند، چنانچہ انبیاے عظام بواسطۂ آنحضرتؐ بطور طفیلی و ہم قطاری بہ تجلیات ذاتی رسیدہ اند بدون آنکہ بشریعت آنحضرتؐ عمل کردہ باشند، بنا برآن تمام انبیاے عظام بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف اند اگرچہ تجلی ذاتی بالاصالۃ خاصۂ آنحضرت است و اولیاے کرام بہ متابعت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف می شوند و یکے از فضائل این امت کہ خیر الامم است این است کہ بہ تجلی ذاتی مشرف می شوند و امتانِ دیگر درین نشا از تجلی ذاتی بے نصیب اند۔ بدلیل اینکہ انبیاے متبوع شان بطور طفیلی باین مقام رسیدہ اند لہذا امتان شان بہ این نعمت مشرف شدہ نمی توانند۔

س: فرق در بین امت آنحضرتؐ کہ بہ تبعیت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی میرسند و انبیاے عظام کہ بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی رسیدہ اند چہ خواہد بود؟

ج: اولیاے کرام اگرچہ بہ تبعیت پیغمبر خود بہ تجلی ذاتی مشرف میشوند و انبیاے عظام بہ طفیل آنحضرتؐ مشرف شدہ باز ہم مساوات در بین ایشان موجود نیست زیرا کہ انبیاے عظام از قریب و نزدیک بہ آن تجلی مشرف شدہ و اولیاے کرام از فاصلہ بعید بآن تجلی مشرف میشوند لہذا در قرب و درجہ باہم مساوی نمیباشند۔

تبصرہ: ہر عارف دارای دو مقام است، اول مقام عروج است، دوم مقام استقرار۔

(۱) مقام استقرار مبدا فیض اوست (۲) مقام عروج مقام سیر عارف است در مراتبِ وجوب، تا بہ ہر مرتبہ کہ مناسب حال اوست می رسد۔

الف: مقام استقرار انبیاے عظام مقام اصل است یعنی صفات ثمانیہ می باشد، و مقام سیر شان در مراتب وجوب غیر متناہی و از ادراک عارف خارج است۔

ب: مقام استقرار عرفا، ظلال است یعنی تعلقات صفات است۔ مقام سیر شان نیز بہ تفاوت درجات و استعداد در مراتب وجوب متفاوت است و حتی از مقام استقرار انبیاے عظام نیز بلند تر تا بہ شیونات و اعتبارات و تابذات بحت او تعالی میرسند و از اسماء و صفات گذشتہ میتوانند۔

Marfat.com

امامقام استقرارشان تحت مقامات استقرارانبیاے عظام بودہ وظلال صفات می باشد۔

پوشیدہ نماندکہ عروج وسیرعرفا بلندتراز تتبع فیض خودبینی برعوارض است وبلندترین این عوارض جذب خداوندی ست کہ سالک رامقامات عالیہ می رساند۔ تاگفتہ نماندکہ اتباع سنت و توجہ بزرگان زندہ ویامردہ نیزسبب ترقیات سالک میگرددونزول عارف ازمبدأ فیض خودنیزمبنی برعوارض می باشدواین عوارض عبارت ازغفلت عارف است کہ خودرامشغول امورمباحات و امور دنیاوی می سازدوبرائے دعوت نیزنزول می کند، وآنچہ میفرمایدہرچندولی باشد، امابمرتبۂ صحابی نمی رسدالخ یعنی فضائل صحبت آنحضرتؐ فوق سائرفضائل است زیراکریمہ لقدرضی اللہ عنہم ورضوا عنہ درشان ایشان است۔ مکتوب دوصدوچہل ونہم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد وپنجاہم

حضرت امام میفرمایدنسبت ہرچندبجہالت کشدوبحیرت انجامدوازجسددورتررودواصیل است الخ یعنی درمراتب ظلال معرفت وادراک است ودرمراتب اصول حیرت وجہالت است زیراکہ آن مرتبۂ مقدسہ ازادراک عارف بلندترمی باشدونیزدرابتدائے سلوک لطائف باہم ممتزج بودہ ومواجیدباطن بظاہرسرایت میکندودروسط وانتہالطائف بتدریج ازہم تفریق می یابدو ظاہرازذوق باطن بے خبرمی گردد، بنابرآن ہرقدرنسبت عارف بلندتربودظاہرعارف ازمواجید باطن اوبے خبرمی ماندواین گونہ کیفیت واحوال قبل ازآغازکمالات عالم خلق است و اگر کمالات عالم خلق آغازیابددرین وقت عارف دارائے ازواق ومواجیدبلندمیگرددوکمالات عالم خلق فوق کمالات عالم امراست یعنی درین مرحلہ ظاہرعارف ازتجلیات آن مرتبہ مقدسہ محظوظ میگرددوہمچومعارف ازخواص اولیااست کہ بہ حظ ظاہرمشرف شدہ باشندوحظ آن مرتبہ مقدسہ بیچون است یعنی ازادراک عارف بلنداست، مگرعارفی کہ خودوی بیچون گردد، درین وقت فی الجملہ ازادراک بیچون محظوظ می گردد۔ عارفانیکہ باین مقام مشرف می شوندبیچون می گردند۔

Marfat.com

سوال: سالک، چہ طور بیچون خواہد شد، درحالیکہ بیچونی خاصہ حق تعالیٰ می باشد۔

جواب: بیچون دو نوع است: یکے بیچون مطلق و دیگرے بیچونی فی الجملہ لہذا از بیچون تا بیچون فرق بسیار است چنانچہ عالم ارواح و عالم امر نیز بیچون اند اما آنہا را بہ بیچون مطلق مقایسہ نمیتوان کرد۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید: بگوش و ہوش استماع نمایند الخ یعنی حضرات شیخین در طرف ولایت و قرب مناسبت بحضرت ابراہیم علیہ السلام داشتہ اند و بمقام خلت مشرف اند و در طرف دعوت مناسبت بحضرت موسیٰ علیہ السلام دارند، یعنی تورات بعد از قرآن کریم جامع ترین کتب سماوی است و دعوت حضرت موسیٰؑ نسبت بدعوت حضرت ابراہیمؑ عام تر و جامع تر است۔

و حضرت عثمانؓ در طرف دعوت و ولایت مناسبت بحضرت نوحؑ دارد و در وجود حضرت عثمانؓ کمالات نبوت و کمالات ولایت مساوی است و در وجود حضرات شیخین کمالات نبوت نسبت بہ کمالات ولایت زیادتر بیباشد و در وجود حضرت امیر کمالات ولایت نسبت بہ کمالات نبوت بیشتر است و در عین حال در وجود حضرت امیر عالم امر نسبت بہ عالم خلق شان غالب تر است چنانچہ در وجود حضرت عیسیٰؑ عالم امر شان نسبت بعالم خلق شان قوی تر بودہ۔ خلاصہ حضرت امیر در ولا" و در کمالات نبوت مناسبت بحضرت عیسیٰؑ دارند۔

تبصرہ: ہر انسان دارای عالم امر و عالم خلق می باشد اما در بعض عالم امر و در بعض عالم خلق غالب تر است غلبہ عالم خلق نسبت بعالم امر بہتر است، بدلیل اینکہ قرب عالم خلق نسبت بعالم امر بیشتر است چہ، معارف اصلی نصیب عالم خلق و معارف ظلی نصیب عالم امر می باشد، چنانچہ فضیلت انبیای عظام بر ملائکہ بہ نسبت قرب عنصر خاکی است۔ و آنچہ میفرماید، ہر چند شریعت حضرت ابراہیم علیہ السلام و ملت او از جمیع شرائع و ملل افضل و اکمل است الخ یعنی کلمات توحید و اصول اسلام کہ بحضرت ابراہیمؑ عنایت شدہ افضل ترین معارف است اما مقام دعوت در

Marfat.com

تورات شریف عام تر و جامع تر است. و آنچہ میفرماید حضرت مہدی موعود مناسبت بحضرت عیسیٰ ؑ دارد الخ یعنی بواسطہ غلبہ عالم امر خوارق شان زیادتر میباشد زیرا کہ در وجود ہر یکے از عارفان کہ عالم امر از عالم خلق آنہا غالب بودہ باشد خوارق ایشان بیشتر است. و آنچہ میفرماید: ولایت موسوی جانب یمین ولایت محمدی واقع شدہ است و ولایت عیسوی جانب یسار آن ولایت است یعنی ولایت آنحضرتؐ در مرکز قرار داشتہ است، سایر ولایت ہا آنقدر در مرکز تعلق ندارند اما سائر ولایات بہ طفیل آنحضرتؐ از تجلیات مرکز بہرہ ور می گردند. یمین و یسار در عبارت مکتوب شریف کنایہ از صفات او تعالی است و مرکز کنایہ از مرتبہ ذات مقدس است. و آنچہ میفرماید، چون حضرت امیر حامل بار ولایت محمدی بودہ اکثر سلاسل اولیا بہ ایشان منتسب گشت الخ یعنی چون در وجود حضرت امیر کمالات ولایت نسبت بکمالات نبوت بیشتر میباشد، بنابر آن اولیاے عزلت کہ بکمالات نبوت نمی رسند از کمالات ولایت حضرت امیر بیشتر باخبر اند و کمالات شیخین بہ ایشان ظاہر نشدہ است زیرا کہ کمالات شیخین مشابہ بہ کمالات انبیاے عظام دست ارباب ولایت از آن کوتاہ می باشد، یعنی صاحبان ولایت صغریٰ و ارباب عزلت بآن کمالات نرسیدہ اند، اولیاے عزلت چنانچہ قطب ابدال، اوتاد کہ کارشان امداد غیبیہ است و بہ عشرت و ارشاد طالبان راہ حق سروکاری ندارند و وظائف شان صرف امدادات غیبیہ می باشد و بس و اولیاے عشرتی عبارت از قطب ارشاد و امام و قطب فرد و خلیفہ است کہ وظیفہ آنہا ارشاد و ہدایات خلق است۔

تبصرہ: عروج قطب فرد نسبت بہ عروج قطب ارشاد بلندتر است اما قطب فرد اکثراً در عروج می باشند و نزول نمی فرمایند، قطب ارشاد صاحب نزول می باشد دعوت او بسبب مناسبت خلایق مفیدتر است و اگر قطب فرد نزول کند دعوت او نسبت بہ قطب ارشاد عالی تر و مفیدتر می باشد، زیرا کہ در وجود او کمالات اصلیہ زیادہ تر می باشد۔ و آنچہ میفرماید کہ حضرت ذی النورین در ہر دو طرف مناسبت بحضرت نوحؑ دارد یعنی کمالات نبوت و کمالات ولایت در وجود مبارک شان مساوی بودہ چنانچہ ولایت حضرت نوح نیز برزخ اجمال و تفصیل صفت العلم است و ازین سبب

Marfat.com

اورا ذی النورین می گویند۔ وآنچہ میفرمایند حضرت امیر در ہر دو طرف مناسبت بحضرت عیسیٰؑ دارند الخ یعنی در وجود حضرت عیسیٰؑ عالم امر غالب است وغلبۂ عالم امر عوامل از دیاد کمالات ولایت است وغلبۂ عالم خلق سبب از دیاد کمالات نبوت می باشد، وآنچہ میفرمایند کہ حضرت صدیقؓ وحضرت فاروقؓ حامل بارۂ نبوت محمدیؐ اند۔ یعنی در وجودشان کمالات نبوت غالب است، اگرچہ در بین کمالات نبوت این ہر دو مبارک نیز اختلاف مراتب موجود است۔ وآنچہ میفرمایند کہ مقام دعوت حضرت موسیٰؑ اتم واکمل است وکتاب ایشان بعد از قرآن مجید بہترین کتب سماوی است الخ یعنی کتاب شان بسبب تفصیل وسیع تر است، لہذا امت شان نسبت بہ امم پیغمبران سابقہ بیشتر در جنت خواہد بود۔ در اخبار معراج آنحضرتؐ آوردہ اند کہ آنحضرتؐ در راہ عروج با حضرت موسیٰ علیہ السلام ملاقات شد زمانیکہ از آنجا گذشتند دیدند کہ حضرت موسیٰؑ بگریہ آمدند۔ آنحضرتؐ کیفیت را از حضرت جبریل پرسیدند کہ کیفیت گریہ حضرت موسیٰؑ چہ خواہد بود؟ حضرت جبریلؑ بجواب آنحضرتؐ فرمودند کہ سبب گریہ شان این است کہ ایشان میگوید کہ بعد از من پیغمبرے مبعوث گردیدہ کہ امت او نسبت بہ امت من بیشتر در جنت می رود وآنچہ میفرمایند ہر چند شریعت حضرت ابراہیمؑ وملت او از جمیع ملل وشرائع افضل واکمل است الخ یعنی اصول توحید وسنن مبارک کہ بحضرت ابراہیمؑ دادہ شدہ بہترین سنت ہا است بدلیل اینکہ آنحضرتؐ سردار دو عالمؐ مامور باتباع آن ملت گردیدہ اند وبا امتان آنحضرتؐ نیز ملت حضرت ابراہیمؑ می باشیم وپیرو سنن ایشان ہستیم۔ وآنچہ میفرمایند حضرت مہدی موعود در رنگ حضرت امیرؓ مناسبت بحضرت عیسیٰؑ دارند الخ یعنی در وجود مبارک شان غلبۂ عالم امر نسبت بعالم خلق بیشتر است بنابر آن خوارق شان زیادہ تر است زیرا کہ غلبۂ عالم امر سبب غلبہ کمالات ولایت است بنابر آن اکثر اولیاء بحضرت امیرؓ منتسب گشتند وکشف اولیائے عزلت کہ از کمالات نبوت خبر ندارند با فضیلت حضرت امیرؓ حکم می کنند، چون اولیائے عزلت بہ کمالات نبوت نرسیدہ اند بنابر آن با فضلیت حضرت امیرؓ حکم می کنند وشاید کہ این طائفہ ولایت را بہ نسبت نبوت افضل می دانند وکمالات حضرات شیخینؓ شبیہ بکمالات انبیاء است لہذا دست ارباب ولایت از دامان درک آن

Marfat.com

کمالات کوتاہ است۔ خلاصہ کمالات نبوت مقاصد اند کمالات ولایت مبادی آنست۔ وآنچہ میفرماید

در پس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند ہرچہ استاد ازل گفت ہمان میگویم

بیت

بخود راہ نیست در کوے تو مشتاقان شیدا را خم زلفت بقلاب محبت می کشد ما را

یعنی ہر چیز یکہ حضرت امام میگوید از روے الہام وکشف است وآنچہ میفرماید این ہر دو بزرگوار از بزرگی وکلانی در انبیا معدود اند الخ یعنی کمالات شیخین شبیہ بہ کمالات نبوت است وآنچہ میفرماید معلوم است کہ سلسلۂ عالیہ نقشبندیہ بحضرت صدیق اکبرؓ منسوب است الخ

سوال: تمام طرق بحضرت امام جعفر صادقؒ منسوب است ومشائخ تمام طرق تلامذہ حضرت امام جعفر صادقؒ اند پس امتیاز نسبت صدیقیت وعلویت چگونہ باقی خواہد ماند؟

جواب: در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادقؒ ہر دو نسبت بصورت جداگانہ موجود بودہ وامتزاج نداشتند بنابر آن بعض مشائخ بنابر مناسبت از حضور شان اخذ نسبت صدیقی نمودہ اند وبرخی مشائخ بنابر مناسبت اخذ نسبت امیری نمودہ اند، استعدادہا متفاوت اند۔ بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند مہر او را در دلش انداختند

تبصرہ: حضرت امام جعفر صادقؒ از جملہ حضرات دوازدہ امام اند ودوازدہ امام عبارت اند از: امام اول حضرت امیر مومنان علیؓ، امام دوم حضرت امام حسنؓ، امام سوم حضرت امام حسینؓ امام چہارم حضرت علی زین العابدینؒ، امام پنجم حضرت امام محمد باقرؒ، امام ششم حضرت امام جعفر صادقؒ امام ہفتم حضرت امام موسی کاظمؒ، امام ہشتم حضرت امام علی رضاؒ، امام نہم حضرت امام محمد تقیؒ امام دہم حضرت امام علی النقیؒ، امام یازدہم حضرت امام حسن عسکریؒ امام دوازدہ حضرت امام محمد مہدیؒ در اطراف منصب امامت وخلافت قبلاً در مکاتب دیگر تذکرات بعمل آمدہ یعنی امام شخصی را گویند کہ کمالات نبوت انبیا را بانجام رسانندہ باشد وخلیفہ کسے را گویند کہ کمالات ولایت انبیا را بانجام رسانیدہ باشند۔

ناگفتہ نماند کہ کمالات نبوت دیگر است ومنصب نبوت دیگر چنانچہ منصب نبوت خاصۂ خود

Marfat.com

انبیاے عظام اند، اما کمالات نبوت بر روے متابعت نصیب بعض از عرفاے کرام نیز میگردد۔

دربارۂ حضرت امام مہدی موعود اہل سنت وروافض اختلاف نظر دارند یعنی عقیدۂ روافض برآنست کہ حضرت امام مہدی موعود ہمیں امام دوازدہ ہم حضرت امام محمد مہدی است، بنابرآن امام دوازدہم را امام منتظر نامند ومیگویند کہ در شہر سرّمن راے در بین غارے تشریف دارند ومصروف تہیۂ آلات حرب اند بالآخرہ از آنجا برآمدہ با حضرت عیسیٰ معاونت وبا دجال لعین مقاتلہ خواہند کرد۔

علماے اہل سنت میفرمایند کہ حضرت امام دوازدہم مدتے در ہمان غار تشریف داشتند وبالآخرہ از آنجا بیرون شدہ وباثر مریضی برضاے حق پیوستہ اند ومعاصرین شان شرف افتخار تشییع جنازۂ شانرا حاصل داشتہ اند۔ حضرت امام مہدی موعود شخص دیگر بست از خاندان نبوت کہ محل تولد شان مدینہ منورہ بودہ ودر نتیجہ بہ سن چہل سالہ گی در مکہ معظمہ تشریف بردہ و آنجا دعوی مہدویت میفرمایند چنانچہ نام او ونام پدر وسائر علامات شان در کتب احادیث مشہور مذکور است واز ملاحظۂ احادیث معلوم میگردد کہ مہدی منتظر جناب دیگر است ومہدی مرحوم شخص دیگر۔ ناگفتہ نماند کہ حضرت حسن عسکری فرزند مرد نیۃ نداشت ونیز قرار حدیث شریف مہدی در وقت دعواے مہدویت خود بسن چہل سالگی می باشند واگر امام دوازدہم را مہدی منتظر بدانیم در وقت دعواے مہدویت خود چندین صد سالہ خواہد بود ونیز نام پدر مہدی منتظر عبداللہ می باشد ونام پدر امام دوازدہم عبداللہ نمی باشد۔

وآنچہ میفرمایند اے برادر حضرت امیرؓ چونکہ حامل بار ولایت محمدی اند الخ یعنی کمالات ولایت آنحضرت در وجود مبارک حضرت امیر نسبت بہ کمالاتِ نبوت آنحضرت زیادتر است واز کمالات نبوت شان نیز حصہ دارند۔ وآنچہ میفرمایند سر قطب الاقطاب کہ قطب مدار است وزیر قدم مبارک حضرت امیر است الخ

تبصرہ: در ہر عصر وزمان دو تفردار اے منصب قطبیت موجود می باشند یعنی یکے قطب ارشاد است ودیگرے قطب مدار۔ در وجود قطب ارشاد کمالات نبوت نسبت بکمالات ولایت

Marfat.com

بیشتر بودہ و در وجود قطب مدار کمالات ولایت نسبت بکمالات نبوت غالب تر می باشد۔ عوامل ظہور خوارق نیز از غلبۂ نسبت کمالات ولایت است۔ ناگفتہ نماند کہ در یک وقت از دو قطب زیادتر موجود نمی باشد، اما ہر کدام قطب ارشاد و قطب مدار را باعتبار اولیائے زیردستان شان قطب الاقطاب می نامند و ابدال و اوتاد و نجبا را مجازاً قطب می نامند و در یک عصر بر علاوۂ این دو قطب کہ منصب قطبیت دارند بسیارے از اولیائے کرام نیز بکمالات قطبیت رسیدہ می توانند، اما منصب قطبیت منحصر بدو نفر میباشد زیرا کہ منصب قطبیت دیگر است و حصول کمالات قطبیت دیگر۔ پوشیدہ نماند قطب فرد ہم در زمان این دو قطب موجود بودہ۔ اما چون نزول ندارد لہذا بعالم امکان نیز چندان ارتباط و تعلقی نمی گیرد۔ بنا بر آن دو قطب فوق را کہ سروکارشان بعالم خلق است تذکر دادہ شدہ است و از قطب سوم کہ قطب فرد است از تذکار آن صرف نظر شدہ و صرف بدو قطب دیگر اکتفا شدہ است اگرچہ قطب فرد در کمال فوق است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند تفاوت بجہات و اعتبارات است الخ یعنی مبدأ فیض آنحضرتؐ اجمال علم بلکہ شان العلم است و مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ تفصیل علم است و مبدأ فیض حضرت نوحؑ برزخ اجمال و تفصیل علم است، چوں وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا بر آن حضرت خلیل نسبت بحضرت نوحؑ پیشقدم است۔ و آنچہ میفرمایند بہ تحریر بیان فرق منصب قطب و غوث و خلیفہ فقیر ماذون نگشت الخ یعنی اولیائے کرام ہر کار و ہر بیان را بامر و اجازۂ او تعالیٰ اجرا می کنند۔ بنا بر آن نقل دیگران فرض ایشان است و این فرمودۂ حضرت امام قبل از حصول اجازہ بودہ چہ حضرت امام در ثانی یعنی در وقت دیگر بہ بیان این موضوع ماذون گشتہ اند و مناصب اولیائے کرام را بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ میفرمایند کہ قطب ارشاد و قطب مدار ہمان اولیائے کرام اند کہ بکمالات ولایت مشرف اند و از کمالات نبوت انبیا استفادہ زیادتر نمودہ اند و غوث مددگار روزگار قطب مدار است قطب مدار در بعض امور غیبیہ از و امداد میخواہد و آن امداد را بیابد۔ وظیفۂ قطب ارشاد ہدایت و ارشاد خلق اللہ است و وظیفۂ قطب مدار امدادات غیبیہ است

Marfat.com

از قبیل وصول ارزاق، نزول باران، دفع غرق کشتی ہا وغیرہ امور او را تصرفاتی می باشد چنانچہ در دفع شیر و اژدہا در جنگل ہا خلیفہ شخصے است کہ کمالات ولایت انبیاء را بانجام رسانیدہ باشد یعنی از کمالات اولیائے کرام اقطاب بلند تر رفتہ است و امام شخصے است کہ کمالات نبوت انبیاء را بانجام رسانیدہ باشد، ناگفتہ نماند کہ حصول کمالات نبوت دیگر است و منصب نبوت دیگر۔ چہ عارفانیکہ کمالات نبوت را حاصل کردہ باشند باز ہم بہ منصب نبوت نرسیدہ و نمی رسند منصب نبوت خاصہ خود انبیائے عظام می باشد و عارفیکہ کمالات نبوت را بانجام میرساند آنہم بر روے متابعت ایشان است پوشیدہ نماند کہ قطب فرد نیز در دنیا در ہر وقت و زمان موجود می باشد و کمالات اصلیہ او نسبت بہ کمالات قطب ارشاد و قطب مدار بیشتر است و نسبت بہ کمالات خلیفہ کمتر می باشد۔ اما قطب فرد بنا بر اکثر در عروج بودہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدۂ صحبت او نسبت بہ قطب ارشاد بیشتر است یعنی فیض صحبت او کبریت احمر است۔ چنانچہ حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمی کردند و بعض کسانیکہ بر سبیل ندرت شرف صحبت شانرا حاصل داشتہ اند از آن جملہ علامہ سید شریف جرجانی است کہ میفرماید کہ ایمان من قبل از صحبت خواجہ محمد پارسا از تذبذب خلاص نشدہ بود و حضرت خواجہ مسافر کہ مزار مبارک او در بغمان است نیز از خلفائے خواجہ محمد پارسا می باشد۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و سوم

حضرت امام جواب شیخ ادریس سامانی را میدہد، شیخ ادریس سامانی عرض میکند کہ اگر بجانب زمین نظر می کنم زمین را نمی یابم و اگر بجانب آسمان نظر می اندازم آنرا نیز نمی یابم و خود را نیز موجود نمی یابم، وجود حق تعالیٰ بے پایان بودہ نہایت او را ہیچ کس نیافتہ است و بزرگان نیز تا ہمیں جا گفتہ اند۔ حضرت امام در جواب او میفرماید، مشہود میگردد کہ صاحب این احوال (یعنی شیخ ادریس) زیادہ از ربع قلب را طے نکردہ است الخ یعنی سیر او در عنصر ہوا است و آنکہ گفتہ وجود حق تعالیٰ بے پایان است، در آن وقت نیز مشہود او عنصر ہوا است و آن را بے پایان دانستہ است،

Marfat.com

چوں ہوا محیط تمام ممکنات است آنرا حق پنداشتہ وغیر متناہی دانستہ است واین شخص را لازم است کہ سہ حصہ دیگر از مقامات قلب را نیز طے باید نمود تا بہ فنا ونسیان ماسوی کہ قدم اول این راہ است مشرف شود، یعنی این یک گمان شیخ ادریس سامانی است کہ گفتہ: بزرگان نیز تا این جا گفتہ اند، ورنہ بزرگان بمراتب بسیار عالی مشرف شدہ اند۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ از گذشت قلب روح است واز گذشت روح سر واز گذشت سر خفی وبعد ازاں اخفیٰ است۔

پوشیدہ نماند کہ تصفیہ وتزکیہ، فنا وبقا ہمہ لطائف خاصۂ سالک محمدی المشرب است زیرا کہ سالک آدمی المشرب تنہا بہ تصفیہ قلب مشرف واز ین لطیفہ رسیدہ است یعنی در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت تکوین ودر وقت ولایت کبری بہ خود صفت تکوین ودر وقت ولایت علیا بشان تکوین خواہد رسید وعلی ہذا القیاس ابراہیم المشرب ونوحی المشرب بعد از تصفیہ قلب از لطیفۂ روح میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال صفت ذاتیہ بالخصوص ظلال صفت العلم وبعد ازاں بخود صفت العلم میرسد ودر وقت ولایت علیا بشان العلم خواہد رسید وہکذا موسوی المشرب بعد از تصفیہ قلب وروح از لطیفہ سر میرسد، در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت الکلام ودر وقت ولایت کبری بخود صفت الکلام ودر وقت ولایت علیا بشان الکلام خواہد رسید وہمچنان عیسوی المشرب بعد از تصفیۂ قلب وروح وسر از لطیفۂ خفی میرسد، در وقت ولایت صغری بظلال صفت القدرت ودر وقت ولایت کبری بہ خود صفت القدرت ودر وقت ولایت علیا بشان القدرت خواہد رسید۔ عارف محمدی المشرب بعد از تصفیہ لطائف اربعہ از لطیفۂ خفی میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال شان العلم وبعد ازاں بخود شان العلم میرسد وبعد ازاں بوصول بلا کیف بہ ذات او تعالیٰ خواہد رسید واین عارف محمدی المشرب جامع است کہ تمام لطائف او تصفیہ گردیدہ وبانعکاس مبادی تمام لطائف رنگین شدہ است۔

تذکرہ: لطیفہ تصفیہ ناشدہ در بین لطائف تصفیہ شدہ بمانند دانۂ برنج خام است کہ در دیگ پختہ خام بماند۔

ناگفتہ نماند کہ تفاضل وانحطاط بہ اعتبار لطائف در وقت حصول کمالات ولایت است

Marfat.com

وبعد از رسیدن بکمالات نبوت این تفاصیل نیست یعنی عارفیکہ از لطیفۂ قلب بہ کمالات نبوت رسیدہ باشد مرتبۂ او بلند تر است از عرفاے کہ در ظلال لطائف فوق ترمی باشند و تا ہنوز باصل صفات وشیونات نرسیدہ باشند۔

تبصرہ: عارفیکہ بواسطۂ لطیفۂ قلب باصل رسیدہ باشد مرتبۂ آن از عارفیکہ ہنوز بظلال لطیفۂ روح است بلند تر می باشد وہکذا عارفیکہ از لطیفۂ دوم باصل رسیدہ باشد مرتبۂ آن از عارف موسوی المشرب کہ ہنوز در ظلال صفت الکلام باشد بلند می باشد وہمچنان عارف موسوی المشرب کہ باصل رسیدہ باشد از عارف عیسوی المشرب کہ ہنوز از ظلال صفت القدرت نگذشتہ باشد بلند است وعلی ہذا القیاس الخ۔ اما اگر صاحبان لطائف دوم وسوم وچہارم وپنجم باصل برسند ہر کدام از صاحب لطیفہ ماقبل خود فاضل تر اند۔

وآنچہ میفرماید: از گذشت این پنجگانہ عالم امر وطے کردن منازل اصول آنہا الخ یعنی این لطائف خمسہ کہ در وجود انسان است اصول آنہا فوق العرش می باشد، سالک در وقت عروج در ابتدا بآن اصول رسیدہ وبعد در وقت ولایت صغری بظلال اسما وصفات ودر وقت ولایت کبری بخود اسما وصفات کہ ولایت انبیاے عظام است ودر وقت ولایت علیا کہ ولایت ملاء اعلیٰ است بہ شیونات ذاتیہ رسیدہ ودر وقت کمالات نبوت بہ تجلیات ذاتیہ مشرف میگردند۔

وآنچہ میفرماید: این جا شرح صدر میسر میگردد وباسلام حقیقی مشرف میشود الخ یعنی بعد از تزکیۂ نفس حقیقت اسلام نصیب می گردد وحقیقت اسلام عبارت از شہود مصداقات قضایاے شرعیہ است وشرح سینۂ عارف بعد از تزکیۂ نفس است کہ تمام اوامر شرعیہ را بر غبت وشوق عملی می کنند۔ وآنچہ میفرماید تجلیات اسما وصفات کہ پیش از قطع منازل لطائف پنجگانہ متوہم شود، ظہورات خواص عالم امر است نہ تجلیات اسما وصفات الخ یعنی عالم امر بسبب ہیچونی کہ دارد مناسبت فی الجملہ با عالم وجوب داشتہ می باشد، بنا بر آن سالک بسبب قلت درایت، تورانیت عالم امر را تورانیت عالم وجوب تصور می نماید، ازین جا است سالکی گفتہ "سی سال روح را بخدا ے پرستیدم"

Marfat.com

مکتوب دوصد و پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید سخن اکابر صحیح است و شمارا اذن حاصل کردہ ماذون ساخت یعنی در تمام کارہائے مشروعہ اگرچہ اجازۂ شریعت مقدس موجود است مگر عارف صاحب زمان بمنزلہ مجتہد می باشد و استعدادات انسان ہا نیز متفاوت است، پس صاحب زمان استعداد ہر شخصے را دیدہ باو اجازہ یک امر شرعی می دہد و شخص دیگرے را دیدہ باو اجازہ امر شرعی دیگرے می دہد کہ موافق فہم و استعداد او باشد چنانچہ کلموا الناس علی قدر عقولھم را شنیدہ باشند۔

تبصرہ: ذکر قلبی، مراقبہ، ذکر لسانی، ادائے نوافل، تلاوت قرآن مجید، این ہمہ امورات مامورات شرعیہ می باشند، مگر عارف صاحب وقت استعداد ہر کسے را دیدہ یکے ازین امور شرعی را برایش اجازہ میفرماید، تا مطابق استعداد سالک بودہ باشد اما این در نوافل است و با ادائے فرائض ہمہ مکلف اند حاجت باجازہ ندارد۔

سوال: حضرت امام نوشتہ اند برائے شما اجازہ حاصل کردہ ماذون ساختم و ازین عبارت از فرمودۂ شان چنین استفہام میشود کہ حضرت امام صاحب زمان نبودہ و صاحب زمان شخص دیگرے بود کہ حضرت امام ازان اجازہ گرفتہ بعد ازان ماذون ساختہ باشند یعنی دراین جا حضرت امام صرف واسطہ این اذن شدہ باشند، موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد: اول اینکہ شاید حضرت امام تا این وقت صاحب زمان نبودند و صاحب زمان شخص دیگرے بودہ۔ دوم آنکہ حضرت امام در آن وقت صاحب زمان بودہ اما مطابق سنن اولیائے کرام و صاحبان زمان از حضور حق تعالیٰ اجازہ حاصل کردہ باشند حضرت امام میفرماید، مراد از احدیت ذات، احدیت مجردہ نیست یعنی مراد از احدیت مجردہ مرتبۂ وجوب است نہ ذات بحت او تعالیٰ و مراتب وجوب شامل ذات و صفات و شیونات او تعالیٰ می باشد یعنی تنہا ذات او تعالیٰ در اینجا مراد نمی باشد۔

Marfat.com

سوال: حضرت امام درین مکتوب حقیقت قرآنی را صفت الکلام دانستہ اند و حقیقت کعبہ را بلند تر از شیونات دانستہ اند و در مکاتب دیگر حقیقت قرآن مبدأ وسعت ذات او تعالیٰ گفتہ اند و حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ ذات مقدس او تعالیٰ پنداشتہ اند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: عوامل این اختلاف گفتار سبتی بر اختلاف احوال و مقامات می باشد و ہر کدام از مقامات بانواع مختلف مکشوف می گردد و ہر مقام دارای ظل و اصل می باشد۔ ناگفتہ نماند کہ این یک امر مسلم و ثابت است کہ تالیفات علمای ظواہر از سویہ شان عالی بودہ بدلیل اینکہ در حین نوشتن سبی تتبع ہای علمی نمودہ بعداً در اطراف یک موضوع ابراز نظر و بقید کتابت می آورند یعنی یک موضوع را فی البدا منحل و فصل نہ نمودہ و بہ آن واحد بہ کتابت و تحریر آن نمی پردازند چون تحریر شان بر روے تتبعات و کنجکاوی و نقالی بودہ بنابر آن از سویۂ شان بلند است و بعد ازان آن معلومات را فراموش می نمایند، برعکس گفتار و کشفیات عارف کہ بر روے مقام و احوال است کہ از سویۂ شان پائین تر می باشد بدلیل اینکہ عرفاے کرام امروز بیک مقام و احوال اند فردا بیک مقام عالی و احوال دیگر قرار دارند۔ بنابر آن حضرت امام نیز در مکاتب قبلی شان از احوال ابتداء و در ثانی کہ بمراتب عالی نایل گردیدہ اند۔ گفتار شان نیز باساس احوال و مقام متفاوت واقع شدہ است۔ ازین بیان معلوم شد کہ گفتار عارف از مقام او پائین تر می باشد، لہذا تالیفات و مکتوبات عارف از سویہ او پائین است و اختلاف اقوال حضرت امام نیز از ہمیں سبب است۔ و آنچہ میفرماید، این از مسامحات عبارات است الخ یعنی مراد آنست کہ کعبہ مسجود الیہ است نہ مسجود لہٗ۔ خلاصہ اینکہ حقیقت قرآن مبدأ وسعت و حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف و حقیقت صلوٰۃ وسعت ذات مقدس است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و پنجم

حاصل فرمودۂ حضرت امام اینکہ در بدعت حَسَن نیست و بعضے علما کہ بدعت را حَسَن دانستہ اند مرادشان حُسن نسبتی خواہد بود یعنی نسبت بہ بدعت سیئہ بدعت حسنہ حُسن دارد یعنی مقصد این نبودہ کہ

Marfat.com

این بدعت فی نفسہ حسن است بدلیل اینکہ در ہیچ بدعت حسن نمی باشد۔ سردار دو عالم فرمودہ کہ ہر بدعت ضلالت است و فرمودۂ سردار دو عالم ایجاب کلی است۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و ششم

تنبصرہ: بیان قطب و قطب الاقطاب در شرح مکتوب دو صد و پنجاہ و یکم مفصل تحریر یافتہ۔ حضرت امام میفرماید کہ قطب صاحب کشف می باشد و عارفیکہ بہ کمالات قطبیت مشرف شدہ و منصب قطبیت ندارد لازم نیست کہ صاحب کشف بودہ باشد۔ حضرت امام درین مکتوب کشف را بعلم تعبیر فرمودہ اند و مراد از علم کشف است۔ و آنچہ میفرماید چوں متعلق ایمان حضرت صدیق فوق متعلقات ایمان امت است ہر آئینہ ایمان او راجح تر است الخ

تنبصرہ: ایمان سہ قسم است۔ اول ایمان تقلیدی، چنانچہ ایمان عوام اہل اسلام، دوم ایمان استدلالی چنانچہ ایمان علمائے اہل اسلام، سوم ایمان شہودی چنانچہ ایمان صحابہ کرام و ایمان سائر بزرگان اسلام۔ و رجحان ایمان در ایمان شہودی بہ سبب فوقیت متعلق ایمان است و متعلق ایمان شہودی اولیاء کرام در ولایت صغری ظلال صفات بودہ و در ولایت کبری متعلق ایمان شان خود صفات مقدسہ است و در ولایت علیا متعلق ایمان شان شیونات ذاتیہ است و در وقت وصول بکمالات نبوت متعلق ایمان شان ذات بحت او تعالی می باشد و معلوم است کہ قطع یک نقطہ از سیر و شہود صفات مقدسہ از سیر تمامی ظلال ارجح است و علی ہذا القیاس۔ و چون عروج حضرت صدیق فوق عروجات است ناچار ایمان او راجح است۔

و آنچہ حضرت امام در شرح حکایت شیخ ابن عربی میفرماید و حاصل فرمودۂ شان این است کہ استعدادات اسافیل سبب تکمیل استعدادات اعالی شدہ نمیتوانند، چنانچہ اطعمہ سبب تکمیل عارف میشود یعنی ماکولات دربارۂ دیگران سبب تقویۂ جسمی بودہ و دربارۂ عرفان سبب تقویۂ روحی میگردد۔ چنانچہ مولانائے روم میفرماید۔

Marfat.com

آن خود و گردد پلیدی ز وجدا این خود و گردد ہمہ نور خدا
سعی کن تا لقمہ را سازی گہر بعد ازاں چندانکہ میخواہی بخود

فرمودۂ حضرت مولانا بالکل درست و بجاست، خداوند تعالیٰ میفرماید خلق لکم ما فی الارض جمیعا انتفاع از جمیع اشیاے زمینی محصور بر انتفاع صوری نیست بلکہ انتفاع معنوی و روحی نیز ازاں حاصل می گردد۔ از حکایت شیخ نجم الدین کبری معلوم می شود کہ حضرت شیخ صاحب کشف نبودہ کہ مشرب خود را از عزیز دیگرے معلوم میخواست با آنکہ جناب او را ولی تراش می گویند واقعاً قوت ولایت مربوط بہ کشف نمی باشد۔ ناگفتہ نماند امکان دارد کہ حضرت شیخ در ابتدا صاحب کشف نبودہ و در ثانی صاحب کشف شدہ باشد و لہذا این معلومات خواستن شان از شخص دیگرے بجا بودہ باشد۔ ورنہ مشہور است کہ حضرت شیخ ہر وقتیکہ از عروج نزول میفرمودند نظر شان بہر کسی کہ می افتاد آں شخص ولی میگشت حتی می گویند کہ روزے از روزہا نظر شان بر سگے افتیدہ بود آں سگ عارف گشتہ بود و ہمیشہ مراقبہ می کرد از ینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم ز ابناے جنس سگ چو شد منظور نجم الدین سگاں را سرور است

حضرت علی لالاے غزنوی خلیفہ حضرت نجم الدین کبری می باشد۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و ہفتم

حضرت امام درین مکتوب ابتدا و انتہاے سلوک را بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ میفرماید بعد از تصفیۂ لطائف انسانی سیر در اصول این لطائف کہ فوق العرش اند باید کرد و بعد در سیر ظلال اسماء و صفات واجبی سیر خواہد کرد و این ظلال بر رنگ وجوب و امکان است و بعد از سیر ظلال سیر در خود اسما و صفات واقع می شود بعد ازاں مرتبہ ظہورات شیون و اعتبارات نیز جلوہ خواہد فرمود بعد ازیں زبان معاملہ لطائف خمسہ بانجام می رسد۔ بعد ازاں معاملہ باطمینان نفس خواہد افتاد و مقام رضا حاصل خواہد شد الخ خلاصہ اینکہ کمالات عالم امر قبل از شروع معارف اسم باطن تکمیل می شود و اطمینان

Marfat.com

نفس در وقت سیر ظلال اسماکہ وقت ولایت صغری است شروع و در وقت سیر خود صفات مقدسہ کہ مقام ولایت کبری است یک اندازہ حاصل و در وقت ظہور اعتبارات ذاتیہ و یک قوس و بالخاصہ در وقت ظہور تجلیات ذاتیہ تزکیہ نفس بانجام میرسد۔ چونکہ تزکیۂ نفس دارائے مراتب متفاوتہ است بنا برآن اولیائے کرام در رجوع نفس بہ صفات خسیسہ و عدم رجوع آن بصفات رذیلہ اختلاف دارند یعنی شخصیکہ اصلاح نفس خود را در مقام ظلال مشاہدہ کردہ گفتہ کہ مجال مخالفت در نفس باقیماندہ است و عارفیکہ تزکیہ نفس خود را در مقام تجلیات ذاتی دیدہ است اظہار داشتہ کہ در نفس ہیچ مخالفت نماندہ پس اختلاف این دو طائفہ مبنی بر اختلاف احوال و مقامات است۔

و آنچہ میفرماید چوں کمالات این دو اسم مبارک حاصل شود الخ یعنی اسم ظاہر و باطن بہ مثل دو بازوے طیران میگردد کہ عارف بعالم قدس طیران نماید و بمرتبۂ ذات بحت او تعالیٰ عروج نماید۔ ناگفتہ نماند کہ اسم ظاہر بہ سیر صفات تعبیر می شود کہ سیر ذات مقدس او تعالیٰ در آن سیر ملحوظ نمی باشد و اسم باطن بسیر صفات و سیر مرتبۂ ذات مقدس تعبیر می گردد یعنی در سیر اسما سیر ذات مقدس نیز ملحوظ عارف می باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید فالسیر فی العلم سیر فی الاسم الظاہر والسیر فی العلم سیر فی الاسم الباطن و سیر بلا کیف ذات بحت مقدس او تعالیٰ ہنوز کجاست مصرع

تا یار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

بیت

ز اعلی بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

خلاصہ حضرت امام درین مکتوب شریف ابتدا و انتہائی سلوک را بیان فرمودہ اند۔

تبصرہ: سیر در علم سیر صرف صفت است کہ سیر ذات مقدس در آن ملحوظ نیست و در سیر علیم سیر در ذات و صفات است و آنرا اسم باطن می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ در اسم باطن مراد از ذات مقدس شیونات و اعتبارات ذاتیہ است نہ خود ذات مقدس و سیر خود ذات ہنوز در پیش است۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و ہشتم

Marfat.com

حضرت امام درین مکتوب شریف اقربیت اوتعالی رابیان میفرماید۔ ومیفرماید کہ مثالیکہ توضیح این مطلب نماید پیدا نشد الخ اما حضرت امام در ابتدائے حصہ ششم مکتوبات قدسی آیات این مطلب عالی را بیان فرمودہ اند کہ حقیقت اشیا بدو نوع است: اول ماہیت اصلی، دوم ماہیت ظلی۔

در ماہیت اصلی: ہیچ چیز نزدیک تر بیک چیز از خود آن چیز نیست وخود آن شے بخود شے از ہمہ اشیا نزدیک تر است۔ در ماہیت ظلی، این طور نیست بلکہ اصل نسبت بہ ظل بہ نسبت خود ظل نزدیک تر است، زیرا کہ ظل بماہیت ظلی خود موجود نمی باشد بلکہ ماہیت اصلی سبب وجود او گردیدہ بنا بر آن چون ممکنات ظلال صفات فعلیہ بودہ وصفات فعلیہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد وصفات ثمانیہ ظلال ذات مقدس اوتعالیٰ است، پس ذات اوتعالیٰ بما نسبت بہ صفات حقیقیہ وصفات اضافیہ نزدیک تر است. وصفات حقیقیہ اوتعالی بما بہ نسبت ما وصفات فعلیہ نزدیک تر است وصفات فعلیہ واضافیہ بما بہ نسبت ما تر نزدیک تر است۔ خلاصہ اینکہ برائے ممکنات نسبت بہ خود ممکنات ظلال صفات نزدیک تر است. وچون ظلال صفات ظل صفات ثمانیہ است بنا بر آن صفات ثمانیہ بہ ممکنات نسبت بخود ممکنات وظلال صفات نزدیک تر است۔ چون خود صفات مقدسہ نیز ظلال ذات اوتعالی می باشد بنا بر آن ذات اوتعالی بہ ممکنات نسبت بخود ممکنات وظلال صفات وخود صفات نزدیک تر است۔

ناگفتہ نماند کہ اگر بعض ممکنات معدوم گردد وتعلق صفت تخلیق قطع نشود بعض ممکنات دیگر موجود بودہ باشد تمام ممکنات معدوم نمی گردد واگر تعلق صفت تخلیق از ممکنات منصرف گردد، ممکنات ہیچ نمی ماند۔ خلاصہ اینکہ خود ممکنات در بین خود در ماہیت امکانی شریک اند واز بین رفتن بعض ممکنات سبب از بین رفتن تمام ممکنات نمی گردد۔ اما قطع تعلق صفت تخلیق سبب از بین رفتن تمام ممکنات میگردد پس معلوم شد کہ واجب تعالی از خود ممکنات بہ ممکنات نزدیک تر است وآنچہ میفرماید اقربیت او سبحانہ سبب ابعدیت پنداشتہ است ھذا الی ان یبلغ الکتاب اجلہ یعنی این ابعدیت تا وقتی است کہ سالک از سیر آفاقی وانفسی فارغ نشدہ باشد، ونیز سیر اقربیت را بانجام نہ رسانیدہ باشد وبعد از قطع سیر اقربیت اوتعالی مشہود وابعدیت معدوم می گردد۔ پس مراد از اجل رسیدن بمرتبۂ

Marfat.com

ذات مقدس می باشد و مردن مراد نیست۔ و آنچہ میفرماید، کلام ما اشارت است و بشارت الخ یعنی در ضمن این جملۂ عربی اشارہ کردہ ام کہ این ابعدیت معدوم می گردد و بشارت اقربیت دادہ ام۔ و سیر اقربیت آنست کہ سالک از ممکنات گذشتہ بمراتب وجوب سیر نماید۔

مکتوب دو صد و پنجاہ و نہم

حضرت امام درین مکتوب شریف عقل را از عالم خلق دانستہ و آنرا اساساً در معرفت غیب و ماورائے طبیعت گمراہے محض و غیر مستقل می پندارند و عالم امر را ذاتاً از عالم بیچون و بجانب حق سبحانہ و تعالیٰ مایل می دانند و علمائے اصول نیز عقل را ممیز دانستہ اما حاکم نمی دانند۔ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ در ابتدائے پیدائش عقل حق تعالیٰ از وے پرسید کہ من انت و من انا عقل بصورت بے ادبانہ بجواب این پرسش حق سبحانہ تعالیٰ گفت انت انت و انا انا اما وقتیکہ از نعمت معرفت برخوردار گردید دوبارہ پرسیدہ شد کہ من انت و من انا۔ عقل بجواب این پرسش حق سبحانہ و تعالیٰ با کمال احترام و خضوع عرض داشت کہ انت ربی و انا عبدك الضعیف یعنی تو پروردگار من ہستی و من بندۂ ضعیف توام۔ ازین معلوم میشود کہ عقل اساساً و ابتداءً برائے معرفت نبودہ و در مرتبۂ ثانی بہ نعمت معرفت مشرف و صاحب معرفت گردیدہ است۔ و آنچہ سردار دو عالم فرمودہ کہ اول مخلوقات عقل است مراد از آن عقل آنحضرتؐ و حقیقت احمدی است نہ تمام عقول۔

تنبیہ: عقل دو نوع است، یکے عقل معاد است و دیگرے عقل معاش۔ عقل معاد تابع اوامر و احکام الٰہی بودہ و رو بہ آخرت دارد۔ عقل معاش تحت تاثیر نفس قرار داشتہ و تمایل بامور دنیوی و مرغوبات این جہان دارد۔ عقل کہ تابع اوامر و احکام الٰہی و پیروی حضرات انبیائے عظام نباشد از معرفت بہرہ نداشتہ گمراہی محض بشمار میرود و عقل معاد آنست کہ اوامر مولائے خود را اطاعت و پیروی ازاں نماید۔

تذکرہ: عقل در حقیقت یک عقل بودہ و دو عقل نمی باشد، اما قبل از تزکیۂ نفس ہمیں عقل را عقل معاش و بعد از تزکیۂ نفس عقل معاد میتامند۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و شصتم

حق سبحانہ وتعالیٰ از فضل وکرم خود حضرت امام را بمراتب کمالات ولایت سہ گانہ یعنی ولایت صغریٰ، کبریٰ وعلیا وکمالات لطائف عشرہ انسانی وکمالات نبوت ورسالت واولوالعزمی وہکذا بہ کمالات خلت حضرت خلیل ومحبیت حضرت کلیم ونیز بواسطۂ متابعت انحضرتؐ بکمالات محبوبیت سردار دوعالم مشرف ومفتخر گردانیدہ است۔

تبصرہ: حصول کمالات نبوت دیگر است ومنصب نبوت دیگر منصب نبوت خاصہ خود حضرات انبیاے عظام بودہ اما کمالات نبوت بواسطۂ متابعت انبیاے عظام بہ عرفاے تام الاستعداد نیز میسر ونصیب آنہا میگردد۔ حضرت امام میفرمایند بدان اے فرزند الخ یعنی عالم امر کہ عبارت از قلب نوری وروح وسر وخفی واخفیٰ میباشد کہ بنام لطائف خمسہ واجزاے انسانی یاد می شوند۔ عارف بعد از تصفیہ این لطائف خمسہ سیر در اصول آنہا کہ در فوق عرش اند مینماید۔

وآنچہ میفرماید، امتزاج عدم بوجودیکہ منشاء امکان است، درین موطن منتہی میگردد الخ یعنی تجلیات اسما وصفات حق سبحانہ وتعالیٰ باعدم امتزاج یافتہ واز ین امتزاج عالم امکان بوجود آمدہ است ونقطۂ نہائی عالم امکان عبارت عالم امر وبالخاصہ مرتبۂ اخفیٰ است ودر نہایت اخفیٰ امتزاج عدم وانعکاس صفات منتہی میگردد۔ بعد ازان سیر در مراتب وجوب آغاز می یابد کہ ابتدائے این سیر عبارت از سیر ظلال اسما وصفات است کہ بولایت صغری تعلق دارد۔ درین مرتبہ عارف بہ فنا وبقاے صوری مشرف می گردد نہ بفنا وبقاے حقیقی، بدلیل اینکہ مرتبۂ ظلال حکم برزخ داشتہ کہ یک روے بعالم امکان وروے دیگر بمراتب وجوب دارد۔ بنا بر آن درین مرتبہ فنا وبقاے حقیقی نصیب عارف نمی گردد زیرا کہ صفات اضافیہ وفعلیہ کہ ظلال صفات حقیقیہ میباشد برزخ وجوب وامکان اند بعد از انجام سیر ظلال سیر در خود اسما وصفات متحقق گشتہ قدم بولایت کبری کہ ولایت انبیاے عظام است گذاشتہ میشود ودرین مرتبہ فضاے حقیقی آغاز می یابد۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ این دائرہ ظلال متضمن الخ یعنی ظلال صفات مبادی فیوضات اولیاے کرام اند و ظل ہر صفت مبدأ تعین وجود و کمالات یک شخص از اولیاے کرام و ظل اسم دیگر مبدأ تعیین وجود شخص دیگر و کمالات او می باشد۔ و مبدأ فیض حضرت صدیق اکبر نقطہ فوق و انتہاے دائرہ ظلال بودہ و مبادی فیوض تخلیقی و کمالاتی انبیاے عظام خود صفات مقدسہ می باشد۔ و آنچہ میفرماید و آنکہ گفتہ اند الخ یعنی آنہا ظل اسم را اسم دانستہ اطلاق اسم بر آن نمودہ اند ورنہ مبدأ تعینات اولیاے کرام در حقیقت ظلال صفات بودہ نہ خود صفات۔

تبصرہ: اگرچہ مبدأ فیوض تخلیقی اولیاے کرام ظلال صفات است مگر عروجات شان محصور بر آن نبودہ بلکہ عروجات شان تا بذات مقدس او تعالیٰ منتہی میگردد۔ و آنچہ میفرماید بسیارے از اشخاص در یک صفت کہ مبدأ تعین است شرکت دارند الخ یعنی اگرچہ در یک اسم اشخاص متعدد شرکت داشتہ می باشند مگر آن صفت داراے اعتبارات و تعلقات متنوعہ می باشد چنانچہ آنحضرتؐ و حضرت ابراہیمؑ و حضرت نوحؑ در یک صفت العلم شرکت دارند ولے آن صفت باعتبار اجمال مبدأ تعین آنحضرتؐ بودہ و باعتبار تفصیل مبدأ تعین حضرت ابراہیمؑ و باعتبار برزخیت مبدأ تعین حضرت نوحؑ می باشد۔ و نیز یک ظل مربی یک عارف و ظل دیگر آن صفت مبدأ فیض ولی دیگر می باشد۔

و آنچہ میفرماید، و آنکہ بعض از مشائخ گفتہ اند الخ یعنی آنہا در بین اصل و ظل تمیز نکردہ مرکز ظل را اصل انگاشتہ اند و فوق ظلال را کہ دائرہ اسما و صفات است ذات بیچون تصور نمودہ اند در حالیکہ مرکز این دائرہ ظل ظل مرکز دائرہ فوق است و حقیقت محمدی مرکز این دائرہ اصل است نہ مرکز دائرہ ظل۔ و آنچہ میفرماید، ازین قبیل است اطلاق سیر فی اللہ الخ یعنی آنہا چوں فرق اصل و ظل را درک کردہ نتوانستہ بنا بر آن سیر ظلال صفات را سیر فی اللہ گفتہ اند و حالانکہ آن سیر سیر الی اللہ بودہ نہ سیر فی اللہ۔ و آنچہ میفرماید بعد ازان اگر عروجی در دائرہ اسما و صفات الخ یعنی بعد از آں کہ سیر عارف از ظلال صفات بخود صفات مقدسہ برسد آنگاہ کمالات ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاے عظام است آغاز می یابد و اولیاے کرام بہ تبعیت انبیاے عظام بکمالات ایشان نیز مشرف می گردد چنانچہ اصحاب کرام از برکت

Marfat.com

صحبت آنحضرتؐ به کمالات انبیائے عظام مشرف شده بودند، وآنچه میفرماید نصف سافل این دائره متضمن اسما وصفات زائده است الخ یعنی این دائره اسما وصفات متضمن قوس عالی وقوس سافل است قوس سافل آن صفات ثمانیه زائده است که وجودشان در خارج بوده وغیر از وجود ذات مقدس میباشند این صفات زائده اگرچه غیر ذات اند اما منفک از ذات نیند از ین سبب گفته اند که لا هو ولا غیره می باشند ونصف عالی این دائره مشتمل بر شیونات واعتبارات ذاتیه است۔

تبصره: صفات ثمانیه او تعالی دارای دو وجود و دو حیث می باشند مثلاً صفت العلم دارای دو حیث است۔

(۱) در مرتبهٔ صفیت وجود خارجی داشته وغیر از وجود ذات مقدس او تعالی موجود بوجود خارجی میباشد

(۲) در مرتبهٔ قیام وجود خارجی زائده جداگانه نداشته بلکه از ذات مقدس منتزع گردیده ومشهود عارف می گردد۔ این وجود منتزع علم غیر از وجود خارجی علم است که در مرتبهٔ صفیت بوده واین وجود انتزاعی را شان العلم می نامند علی هذا القیاس۔ در تمام صفات ثمانیه این دو حیث را قیاس باید کرد، ونیز ناگفته نماند که این وجود انتزاعی دارای حیث دیگر نیز می باشد واین حیث دیگر عبارت از آنست که عارف از ذات مقدس او تعالی انتزاعی یک صفت غیر معین را احساس کند مگر فهم نه نماید که کدام صفت انتزاع یافته است۔ درین وقت عارف این قدر میداند که انتزاع یک صفت مشهود است مگر تعیین آن صفت از ادراک او خارج است۔ این مرتبهٔ انتزاع را اعتبارات میگویند۔ خلاصه اینکه هر دوی شیونات واعتبارات موجودات انتزاعی بوده مگر در مرتبهٔ شان تعیین صفات بدرک عارف گنجیده ودر مرتبهٔ اعتبار تعیین آن صفت انتزاعی بدرک عارف نمی آید۔ بنا بر آن مرتبهٔ اعتبارات فوق مرتبهٔ شیونات است زیرا که هر قدر که عارف بذات مقدس نزدیک تر گردد ادراک اورا شعشعان آن مرتبهٔ مقدسه مغلوب گردانیده قوت ادراک اورا ضعیف می گردد۔

آنچه میفرماید بعد ازاں اگر به محض فضل ایزدی جل شانه الخ یعنی وقتیکه عارف از مقام صفات وشیونات ترقی فرماید سیر او در اصول آنهاکه عبارت از اعتبارات واصول اعتبارات خواهد بود خلاصه

Marfat.com

اینکہ اعتبارات اگرچہ اصول شیونات است مگر برائے خود اصول دیگر ہم داشتہ می باشند کہ در تعبیر نمی گنجد و ذات مقدس ہنوز کجا است۔ بیت

ترا علی بالا و بالا تر بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

و آنچہ میفرماید بعد از طے آن دائرہ قوسی از دائرہ فوق ظاہر خواہد شد الخ یعنی بعد از طے نمودن شیونات و اعتبارات و طے نمودن اصول آنہا قوس دیگرے بمشاہدہ میرسد۔

تنبیہ: حضرت امام این قوس را از جملہ اسرار پنداشتہ و فرمودہ اند کہ بر آن سر اطلاع نہ بخشیدہ اند۔ آنچہ میفرماید این اصول سہ گانہ اسما و صفات الخ یعنی این اصول سہ گانہ شیونات و اعتبارات و اصول اعتبارات وجود خارجی نداشتہ مجرد اعتبارات و انتزاعات می باشند کہ از ذات مقدس انتزاع یافتہ و دارائے وجود خارجی زائد نمی باشند و حصول کمالات این اصول سہ گانہ خاصۂ نفس مطمئنہ می باشد عارفیکہ بشہود این مراتب سہ گانہ کہ از ذات مقدس انتزاع گردیدہ مشرف شود۔ نفس او بمرتبہ اطمینان رسیدہ است و تسلیم شدہ است۔ بیت

بعد ازین دستِ من و دامن دوست بعد ازین گوش من و حلقۂ یار

سوال: از بیان فوق معلوم گردید کہ عارف بہ شہود ذات مقدس مشرف شدہ چنانچہ مراتب سہ گانہ را از ذات مقدس انتزاع نمودہ و حالانکہ حضرت امام بعد از شہود این مراتب فرمودہ اند کہ وصول باین مرتبہ یک بازوے طیران عالم قدس بودہ و بازوے دیگر طیران عالم قدس سیر اسم باطن است کہ بعد از حصول این دو بازو بہ طیران عالم قدس مفتخر خواہد گشت تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: ذات مقدس حق سبحانہ و تعالیٰ چنانچہ کہ در خارج موجود است در خانۂ علم خود و در صفت الوجود نیز موجود است۔ عارفیکہ قبل از سیر اسم باطن مراتب سہ گانہ را از ذات مقدس انتزاع کردہ این انتزاع از آن ذات مقدسی است کہ در خانۂ علم بودہ نہ از آن ذات مقدس کہ در خارج موجود است کہ عبارت از خود ذات مقدس بیباشد۔

Marfat.com

تبصرہ: ازین فرمایش حضرت امام چنین استنباط میشود کہ وجود دو نوع است، یکے وجود علمی است و دیگرے وجود خارجی، چنانچہ اگر وجود یک شخص را بالمواجہ مشاہدہ نمائیم آنرا وجود خارجی واگر بعد از رفتن شخص وجود او را در ذہن خود تصور نمائیم آنرا وجود علمی گویند۔ خلاصہ اینکہ عارف در ابتدائے این مقام اول بشہود علمی او تعالیٰ کہ در خانۂ علم است قبل از رسیدن باسم باطن یا این وجود علمی او تعالیٰ رسیدہ و بعد از سیر اسم باطن بمرتبۂ خود ذات مقدس میرسد، یعنی بعد از طے مراتب اسم ظاہر و باطن بہ شہود عین ذات مقدس کہ در خارج موجود است و عبارت از خود ذات مقدس است مشرف خواہد شد ناگفتہ نماند کہ این وجود علمی کہ در صفت العلم و در صفت الوجود است عین ذات حق تعالیٰ نبودہ بلکہ وجود علمی او تعالیٰ بودہ نہ وجود خارجی او سبحانہ۔ آنچہ میفرماید، و در ہمیں مقام شرح صدر حاصل می شود الخ یعنی قبل از اطمینان نفس عارف از نعمت شرح صدر بے بہرہ بودہ دارائے حرص، بخل، کبر و غرور می باشد و بہ عزت و احترام دیگران خوش بین نیست۔ عزت و کمال دیگران سبب قبض و کدورت او میگردد۔ بعد از اطمینان نفس سینہ و صدر عارف ازین صفت رذیلہ و خسیسہ مطہر و محل ظہور انوار قدم میگردد۔ عارفے از وسعت سینۂ خود خبر دادہ و میفرماید۔ صورت مثالی سینۂ خود را مانند دروازۂ کلاں می بینم۔ و آنچہ میفرماید کہ مطمئنہ بہ تخت صدر جلوس میفرماید و بمقام رضا ارتقا می نماید الخ یعنی مرکزیت نفس قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از اطمینان بہ تخت سینہ جلوس می فرماید و بمقام رضائے او تعالیٰ مشرف میگردد، حق تعالیٰ از وے راضی و او از او تعالیٰ راضی میگردد و تمام مقدورات خداوندی را بر رضا و رغبت خود قبول میفرماید۔ اشخاصیکہ بمراتب ظاہری و باطنی از وے فاضل تر ہم بودہ باشند سبب کدورت وے نمی گردد۔ خلاصہ این کہ نفس انسانی کہ شیرۂ عناصر اربعہ است در تمام وجود انسان بودہ مگر مرکزیت آن قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از ان در سینہ انتقال می یابد۔

س: نزول نفس از دماغ در سینہ سبب تنزل اوست نہ ترقی آن و درین جا این تنزل ترقی پنداشتہ شدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این ترقی معنوی ست نہ صوری، زیرا کہ سینہ محل معرفت و دماغ محل غرور است۔

Marfat.com

سوال: عارف چه طور خواهد فهمید که مرکز نفس او در دماغ خواهد بود و یا در سینه؟

جواب: ادراک عارف قبل از تزکیه در دماغ بوده و بعد از تزکیه در سینه انتقال می یابد. وآنچه میفرماید، چون بعنایت الله سیر اسم باطن نیز با تمام رسید و جناح طیران میسر شد الخ یعنی سیر اسم ظاهر سیر در صفات است بدون اینکه در ضمن آنها ذات ملحوظ گردد- اما در سیر اسم باطن ذات اوتعالی در ضمن سیر صفات ملحوظ نظر عارف است، ونیز ناگفته نماند که در اسم ظاهر سیر در مراتب وجود علمی و در اسم باطن سیر در مرتبه وجود خارجی حق سبحانه است اما در ضمن صفات.

وآنچه میفرماید واین اسماء که با سم باطن تعلق دارند مبادی تعینات ملائکه ملاء اعلیٰ است الخ یعنی اسم باطن مبدأ فیض تخلیقی وجود و کمالات ملاء اعلی می باشد و ولایت ملاء اعلیٰ ولایت علیا است که از ولایت کبری بلند تر است مگر فضیلت انبیاء عظام بر ملائکه کرام به سبب کمالات نبوت است و معارف مقام نبوت به تجلیات ذاتیه اوتعالی مربوط است وآنچه میفرماید، گمان نکنی که عدم انقطاع مراتب اصول الخ یعنی آنها که مراتب اصول را غیر متناهی دانسته اند. گمان نکنی که مرادشان تجلیات ذاتیه خواهد بود، زیرا که آنها به تجلیات ذاتیه نرسیده اند و تجلیات صفاتیه را غیر متناهی گفته اند و تجلیات ذاتیه و وصول بذات مقدس از ادراک و تعبیر عارف بلند تر است و مناسب آن مقام کل لسمانه یعنی گنگ شدن زبان است. وآنچه میفرماید که بعد از حصول دو جناح اسم ظاهر و اسم باطن چون طیران میسر شد الخ یعنی بعد از تکمیل سیر اسم ظاهر و رسیدن به اسم باطن سیر عنصر ناری و عنصر آبی و هوائی حاصل میگردد. وآنچه میفرماید که این شهر عبارت از تعیین اول است که جامع جمیع مراتب اسما و صفات و شیون و اعتبارات است الخ و نیز میفرماید تمایز این مراتب بعلم حصولی مناسب است و بعد از آن اگر سیر واقع شود مناسب علم حضوری خواهد بود الخ.

تبصره: علم حصولی عبارت از ادراک صفات زائده می باشد و علم حضوری عبارت از علم خود ذات مقدس و علم اعتبارات ذاتیه می باشد که زیادت آنها بر ذات تعالی و تقدس زیادت خارجی است و یا به عبارت دیگر علم حصولی عبارت از علم صفات یک شے و علم حضوری عبارت از علم خود آن شے است

Marfat.com

ویا علم اعتبارات ذاتیہ آن شئے است۔ ناگفتہ نماند کہ این تعریف علم حصولی و حضوری اصطلاح خاص حضرت امام است و در اصطلاح علمائے معقول نہ چنان است چنانچہ در نزد آنہا علم حضوری عبارت از علم یک عالم است بذات خود و بصفات خود و معلولات و مجعولات خود، و علم حصولی عبارت از علم عالم است باشیائے دیگر غیر از مراتب سہ گانۂ فوق۔

سوال: حضرت امام علم اعتبارات ذاتیہ را در علم حصولی داخل پنداشتہ و باز در علم حضوری نیز اعتبارات ذاتیہ را داخل دانستہ و علم اینہا را حضوری گفتہ اند۔ تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: در جواب این سوال دقیق ہمان فرمودہ قیوم وقت خود حضرت شاہ غلام علی دہلوی است کہ فرمودہ اند کہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام می فہمد اما بہ فہم قاصر این کمینہ نصر اللہ از فحوائے فرمایشات حضرت امام چنین استنباط میشود کہ اعتبارات ذاتیہ دو نوع می باشد۔ یعنی اعتبارات ذاتیہ کہ تمیز آن از ذات مقدس دشوار تر بودہ باشد و شہود آنہا مانند شہود ذات مقدس از ادراک عارف بعید بودہ باشد سیر آنہا را مناسب علم حضوری دانستہ و شیونات و اعتبارائیکہ تمیز آن از ذات مقدس نسبت باعتبارات فوق سہل تر بودہ باشد علم آنرا مناسب علم حصولی دانستہ است۔

تبصرہ: جواب دیگر آنکہ در این جا مراد از علم حصولی علم وجود علمی حق تعالیٰ است و مراد از علم حضوری علم وجود خارجی حق سبحانہ و تعالیٰ است۔ در وجود علمی نیز مانند وجود خارجی مراتب شیونات و اعتبارات ذات مشہود عارف می گردد۔ لہذا اعتبارات را گاہے در علم حصولی و گاہے در علم حضوری داخل دانستہ باشد کدام اعتراض وارد نمی گردد۔ چنانچہ بحث آن قبلاً گذشت و کرشمہ ہائے ناز معشوق غیر متناہی بودہ انتہا ندارد۔ بیت

گر مصور صورت آن دلستان خواہد کشید — حیرتے دارم کہ نازش را چسان خواہد کشید

و آنچہ میفرماید، سیر یکہ فوق آن شہر واقع شود شروع در کمالات نبوت خواہد بود الخ یعنی معارف ذات بحت او تعالیٰ خواہد بود کہ بالذات نصیب انبیائے عظام بودہ و بہ تبعیت آنہا بعض تابعین کامل

Marfat.com

آنہارا نیز نصیب وافراست وعنصر خاک کہ خاصۂ بشراست ازین معارف حظ وافر داشتہ واجزاے دیگر انسانی بہ تبع آن عنصر پاک باین دولت عظمیٰ مشرف می شوند۔ وآنچہ میفرماید بعد از دنو حقیقت تدلی درین موطن بظہور می آید الخ

تبصرہ: دنو عبارت از قرب است وتدلی عبارت از نزول است وقاب قوسین عبارت از شہود مرتبہ ذات مقدس است قبل از فناے اتم وجود بشری ومقام اوادنی عبارت از فناے اتم وجود بشری است ناگفتہ نماند کہ فنا بر دو نوع است (۱) فناے وجودی (۲) فناے شہودی۔

(۱) فناے شہودی عبارت از نسیان عالم امکان وشہود مراتب وجوب است واین فناے شہودی داراے انواع مختلفہ می باشد چہ، سالکی کہ بہ شہود صفات فعلیہ مشرف وعالم امکان را فراموش کردہ باشد بفناے شہودی رسیدہ است وعارفیکہ از ظلال صفات گذشتہ وبخود صفات مقدسہ رسیدہ باشد بفناے اتم تر مشرف شدہ وعارفیکہ بہ شہود شیونات واعتبارات سرافراز شدہ باشد بفناے کامل تر مشرف شدہ است ونیز عارفیکہ بہ مرتبۂ شہود ذات مقدس مشرف شود بہ فناے انتہائی رسیدہ است۔

(۲) فناے وجودی آنست کہ وجود بشری عارف محو تجلیات ذات مقدس گردیدہ واز حقیقت عارف خارج وحکم یک لباس وپوستین وجبہ را پیدا کردہ باشد وباطن این عارف تجلیات ذات مقدس وظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ گردیدہ باشد اما حکمت خداوندی مقتضی آنست کہ عوام ہمچو عارف را نشناختہ صرف لباس او را دیدہ او را مانند خود می پندارند ازین جاست کہ کفار می گفتند "چہ طور پیغمبر است کہ طعام میخورد ودر بازار می گردد" اگر این ہا می دانستند کہ این طعام واین گردش مربوط بہ لباس ایشان است ہرگز این سوال را نمی نمودند۔ بنا بر آن حق تعالیٰ میفرماید "اولیاے من تحت قباے ستر من مستوراند کہ غیر از من آنہا را کسی نمی شناسد" وآنچہ میفرماید، دریں سیر معلوم گردید کہ کمالات جمیع ولایات الخ یعنی کمالات ولایات سہ گانہ شبہ ومثال اند مر کمالات نبوت را یعنی ظلال کمالات نبوت اند۔ وآنچہ میفرماید چون بعنایت اللہ وصدقۂ حبیبؐ او این سیر را نیز بانجام رسانید الخ یعنی بعد ازین مرتبۂ فنی نماندہ است کہ عارف بہ سیر او نیاز مند بودہ باشد، زیرا کہ وصول بذات مقدس میسر شدہ است۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، اے فرزند ازین ماجرا در توہم نہ رفتی کہ عنقا بہ شکار آمد و سیمرغ در دام افتد الخ یعنی اگرچہ وصول بذات مقدس حاصل شدہ است اما ادراک ذات مقدس او تعالیٰ ہنوز میسر نشدہ است و ذات او تعالیٰ وراء الوراء است و این ورائیت باعتبار وجود حجب نیست زیرا کہ حجب تماماً مرتفع گشتہ است بلکہ این ورائیت باعتبار ثبوت عظمت و کبریائی است کہ مانع ادراک است و منافی وجدان، یعنی در وصول بذات مقدس او تعالیٰ دو چیز لازم است یکے رفع حجب دوم رفع موانع۔ درین جا اگرچہ حجب موجود نیست اما موانع موجود است و این موانع عبارت از ضعف بصیرت عارف می باشد۔ آنچہ میفرماید، آرے بعضے از کمل مراد ان باشند کہ درون سرا و قات عظمت و کبریائی بہ طفیل انبیائے عظام علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات ایشان را جاد ہند الخ یعنی بعض محبوبان و مرادان ازان قبیل اند کہ درون سرا پردہ ہائے عظمت و کبریاء آنرا جا می دہند و با دراک مرتبۂ ذات مقدس آنہا را مشرف و مفتخر می سازند و این معاملہ قرب کہ در درون سرا و قات عظمت و کبریائی است۔ مخصوص بہ ہیئت وحدانی انسان است و بس و ریاست آنجا نیز مربوط عنصر خاک است۔

آنچہ میفرماید، ذات اللہ سبحانہ وراء وجود و عدم است الخ یعنی حضرت امام در کشف ابتدائی خود وجود را عین ذات دانستہ بود و باز ہم در وقت ممارست تجلیات عالم وجوب وجود را غیر ذات دانستہ اند و این کشف ثانی شان موافق با علمائے اہل سنت و جماعت است بنا بر آن ذات مقدس غیر از وجود است۔ و آنچہ میفرماید در مرتبہ ہبوط نبوت بہ کلیت روبہ خلق است الخ یعنی نبی چون کمالات عروجی را بانجام رسانیدہ است ظاہر و باطن او نفس و روح او متوجہ بخلق است و ولی چونکہ کمالات عروجی را بانتہا ترسانیدہ ظاہرش بخلق و باطنش بحق می باشد، مگر کمل عارفان نیز مانند حضرات انبیائے عظام بظاہر و باطن متوجہ بخلق می باشند۔ آنچہ میفرمایند، باید دانست کہ در مراتب عروج الخ یعنی عنصر خاک در عروج از تمام لطائف عارف بلند تر بودہ و در نزول پائین تر است۔

تبصرہ: نزول عارف تام المعرفت از مرتبۂ ممکنات گذشتہ و بعدم صرف نیز نزول میفرماید آنچہ میفرماید از اسم و صفت جز ذات مقدس نمیخواہند الخ یعنی بعض ہستند کہ مطلب شان حصول

Marfat.com

خواص اسمائے او تعالیٰ می باشد چنانچہ اسم مبارک صمد را برائے تسخیرات تکرار می کنند و اسم مبارک یا باسط را برائے وسعت رزق تکرار می نمایند۔

حضرات نقشبند بہ خلاف این طائفہ از تکرار اسم ذات جز رسیدن بہ مسمی این اسم آرزوے دیگر ندارند۔ آنچہ میفرماید اما معاملہ اخفی را بانجام نرسانند الخ یعنی محمدی المشربان بہ سہ قسم منقسم اند۔ (۱) صاحب استعداد کامل (۲) صاحب استعداد متوسط (۳) صاحب استعداد ناقص، و این عروجات کہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت خاصہ محمدی المشربان کامل الاستعداد می باشد۔

و آنچہ میفرماید درجہ اولی را مناسب بہ تجلی صفات افعال است الخ یعنی شخص آدمی المشرب کہ استعداد او مربوط بہ لطیفہ قلب است، مبدأ فیض او صفات فعلیہ و ظلال صفاتِ ثبوتیہ است و شخصے کہ نوحی المشرب و ابراہیمی المشرب باشد کہ استعداد او تا بہ لطیفہ روح است۔ مبدأ فیض او صفات ثبوتیہ ذاتیہ می باشد، و شخصیکہ موسوی المشرب باشد کہ استعداد او تا بہ لطیفہ سر است مبدأ فیض او شیونات ذاتیہ است و شخص کہ عیسوی المشرب باشد استعداد او تا بہ خفی بودہ باشد مبدأ فیض او صفات سلبیہ است کہ راجع بہ اعتبارات ذاتیہ است و شخصے کہ محمدی المشرب باشد استعداد او تا بہ لطیفۂ اخفی بودہ باشد، مبدأ فیض او شان العلم است کہ نسبت بشیونات دیگر فوق تر است۔

سوال: صفات سلبیہ عبارت از یک امر منفی بودہ کہ دارائے مصداق موجودہ نمی باشد و یک چیز منفی چگونہ مبدأ فیض شدہ می تواند۔

جواب: مصداق صفات سلبیہ بہ اعتبارات ذاتیہ راجع می باشد و در اعتبارات ذاتیہ نیز تفاوت ہا موجود است یعنی اینکہ حق تعالیٰ جسم و جسمانی نیست حق تعالیٰ مشابہت بہ ممکنات ندارد و در ممکنات ظہور نمی کند، این صفات سلبیہ نیز راجع بہ اعتبارات ذاتیہ می باشد و این عدم جسمانیت و عدم مماثلت اشیا یک اعتباری است از اعتبارات ذاتیہ خداوندی جل علی شانہ۔ و آنچہ میفرماید تعبیر از آن رب جامع بشان العلم مناسب است الخ یعنی شان العلم جامع تمام صفات و شیونات و تقدیسات و تنزیہات است۔ حاصل کلام اینکہ مربی آنحضرتؐ آن شان العلم است کہ متعلق تمام صفات و شیونات

Marfat.com

وتقدیسات وتنزیہات است وتمام صفات وتقدیسات وتنزیہات معلوم اوست کہ آنرا شان جامع وشان العلم کلی می نامند وشان العلم جزئی مبدأ فیض اولیائے محمدی المشربان می باشد وشان العلم کلی دارائے جزئیات متعددہ است وہر جزئی آن مربی یک ولی محمدی المشرب است۔

وآنچہ میفرماید بہ ہمیں مناسبت ملت اوعلیہ الصلوٰۃ والسلام ملت حضرت ابراہیم گشت الخ یعنی چوں مبدأ فیض حضرت ابراہیمؑ صفت العلم است ومربی آنحضرتؐ شان العلم است پس این ہر دو مبارک در علم اشتراک ومناسبت دارند بنابرآن قبلۂ حضرت ابراہیمؑ قبلۂ آنحضرتؐ گشت ولہٰذا آنحضرتؐ بہ متابعت ملت حضرت ابراہیمؑ مامور گردید۔ وآنچہ میفرماید باید دانست کہ تفاضل اقدام اولیاء نہ بہ اعتبار تقدم وتاخر درجات است الخ یعنی قرب یک ولی مربوط بہ طے کردن مراتب وجوب است نہ باعتبار فوقیت لطیفہ، چنانچہ سالک آدمی المشرب کہ از ظلال صفت تکوین گذشتہ وبخود صفت تکوین رسیدہ باشد افضل است از برزگی کہ صاحب لطیفۂ اخفی باشد مگر از ظلال شان العلم بخود شان العلم وخود صفت العلم نرسیدہ باشد وصاحبان مشارب دیگر را نیز بعین ترتیب قیاس باید کرد۔ وآنچہ میفرماید بخلاف ولایات دیگر کہ در آنجا گویا از ہر درجہ نقبے کندہ اند الخ یعنی شاہراہ وصول سیر سالک محمدی المشرب است کہ از قلب بہ روح واز روح بہ سر واز سر بہ خفی واز خفی بہ اخفی عروج می نماید وعارفیکہ از قلب ویا از روح ویا از لطیفۂ دیگر غیر اخفی بہ مطلب می رسد، آن عارف بشاہراہ نمیرود بلکہ مطابق استعداد خود ومناسب حال خود بمطلب خواہد رسید۔ خلاصہ غیر محمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ نقب برسد ومحمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ شاہراہ بمطلب می رسند دربین این دو نوع وصول فرق زیاد موجود است وغیر محمدیان بانتہائے حقیقی نمی رسند

تبصرہ: مبدأ فیض اولیائے کرام ظلال صفات است واز حضرات انبیائے عظام خود صفات مقدسہ واز ملائکہ ملائے اعلیٰ مبدأ فیض شان شیونات ذاتیہ است عارفیکہ ولایت او مربوط باخفی باشد سیر او در ظلال فوق سیر ولی صاحب قلب وسائر لطائف اربعہ است ونیز سیر صاحب روح فوق صاحب قلب وسر صاحب سر فوق سیر صاحب روح وسیر صاحب خفی فوق سیر

Marfat.com

صاحب سر است وسیر صاحب اخفیٰ فوق سیر صاحب خفی است، ہمہ این مراتب ولایت در ظلال صفات وشیونات مربوط می باشد کہ بالترتیب یکے فوق دیگر است۔

آنچہ میفرماید اما اولیا را نسبت بانبیا علیہم السلام این تفاوت مفقود است الخ یعنی پیغمبر صاحب قلب از ولی اخفی افضل تر است زیرا کہ کمالات ولایت انبیاے عظام بخود صفات ثمانیہ مربوط بودہ وکمالات ولایات اولیاے کرام بہ ظلال صفات وظلال شیونات تعلق دارد۔ ناگفتہ نماند کہ در سیر انبیاے عظام فوقیت وتحتیت لطائف تا بہ انتہاے کمالات عالم امر است وبعد از شروع کمالات عالم خلق این فوقیت وتحتیت اعتبار ندارد، یعنی ولایت صاحب روح از انبیاے عظام فوق تر است واز ولایت صاحب قلب انبیاے عظام وولایت سر فوق است از ولایت روح وولایت خفی فوق تر است از ولایت سر وولایت اخفی فوق تر است نسبت بہ ولایت خفی و این فوقیت وتحتیت تا نہایت دائرہ کمالات عالم امر است۔ بعد ازین تفاضل باعتبار لطائف علیا وسفلی نیست بلکہ مربوط بہ فوقیت وتحتیت عروجات عالم خلق است، نمی بینی کہ ولایت حضرت عیسیٰؑ در عالم امر فوق ولایت حضرت موسیٰؑ است ودر کمالات نبوت حضرت موسیٰؑ افضل است بہ نسبت حضرت عیسیٰؑ وہمچنان ولایت حضرت موسیٰؑ وحضرت عیسیٰؑ باعتبار کمالات عالم امر بہ نسبت ولایت خلیل الرحمٰن فوق تر است اما در کمالات ظہور حقیقت کعبہ وظہور وجود کہ تعین اول است حضرت خلیل راشانی است کہ بجز از سر دارد وعالم ہیچ کدام نبی دیگر را آن شان میسر نشدہ است۔

آنچہ میفرماید کمالات آن مقام عالی فوق کمالات ولایات وکمالات نبوت ورسالت است الخ یعنی آنچہ حضرت امام در رسالہ مبدأ ومعاد نوشتہ است کہ "حقیقت محمدی از مقام خود عروج نمودہ بمقام حقیقت کعبہ کہ فوق است رسیدہ ومتحد گردد" آن حقیقت کعبہ یک ظل از حقیقت کعبہ از ظلال از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ کہ درین مکتوب شریف تذکر دادہ اند کہ حقیقت کعبہ ظہور سراوقات عظمت وکبریائی است یعنی حقیقت کعبہ ظہور تجلی ذات بحت او تعالیٰ است، پس شان العلم وآن معنی وآن نور کہ فوق شان العلم است ظل از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ وفوق کمالات نبوت است۔

Marfat.com

وآنچہ میفرماید، اے فرزند از معارف سابقہ معلوم شد الخ یعنی کما لاتیکہ بعالم امر تعلق دارند مقدمات و مبادی اند نسبت بہ کمالات عالم خلق زیرا کہ کمالات عالم امر از ظلیت خالی نمی باشد و کمالات عالم خلق از شائبۂ ظلیت بیرون است و از مقامات نبوت نصیب کامل دارد۔

ناگفتہ نماند کہ کمالات حضرات انبیا دو نوع است، کمالات ولایت انبیا و کمالات نبوت انبیاء ہر دوے این کمالات متعلق بمقامات اصل اند یعنی ولایت انبیاء بخود صفات ثمانیہ و کمالات نبوت انبیاء مربوط بمعارف تجلیات ذات بحت او تعالی است و معارف عالم امر مربوط بہ تجلیات ظلال صفات است۔ وآنچہ میفرماید، ازین بیان معلوم شد کہ سیر یکیہ اکابر نقشبندیہ اختیار کردہ اند اولیٰ و انسب است زیرا کہ ترقی از ادنی کہ عالم امر است بہ اعلی کہ عالم خلق است باید نمودہ از اعلیٰ بہ ادنی الخ یعنی طرق دیگر کہ در ابتداء بہ تزکیہ عالم خلق و در انتہا بہ تصفیہ عالم امر اشتغال می ورزند، آنہا از اعلی بہ ادنی میروند کہ این خلاف حقیقت مراتب است۔ آنچہ میفرماید، چہ توان کرد این معمار ابر ہمہ نکشودہ اند الخ یعنی دیگران عالم امر را برتر و عالم خلق را پائین تر دیدہ اند و از پستی صوری بہ بلندی صوری ارتقا نمودہ اند و حقیقت کار معکوس است۔ زیرا کہ کمالات عالم خلق بلند و کمالات عالم امر پائین تر و ظلال آن است۔ وآنچہ میفرماید، نقطہ آخر کہ عالم خلق است نزدیک افتادہ است بہ نقطہ اولی کہ اصل الاصل است الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم می گردد کہ نقطہ اصل عبارت از مرتبۂ وجوب است و نقطۂ آخر عبارت از عالم خلق بلکہ عبارت از عنصر خاک است۔

تبصرہ: چون تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و ہر دوے عالم خلق و عالم امر ظہورات و ظلال مراتب وجوب است، از فرمایشات حضرت امام معلوم می شود کہ عالم خلق مقبل بمرکز و عالم امر معرض از مرکز است چنانچہ دائرہ کہ اثر و ظل و ظہور نقطہ است قوس اول دائرہ معرض از مرکز و قوس دوم آن مقبل بمرکز قرار دارند۔ لہذا عالم خلق از بنیکہ قوس ثانی است مقبل بمرکز است۔ اقرب است نسبت بعالم امر کہ قوس اول و معرض از مرکز است، ناگفتہ نماند کہ این نقطۂ مرکز در خود محیط دائرہ فرض کردہ شدہ است تا محیط دائرہ ظل و ظہور آن نقطہ شدہ بتواند

Marfat.com

واین نقطہ مبدأ و منشا دائرہ دانستہ شود۔ وآنچہ میفرماید، انبیا علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات شروع سیر از عالم امر نمودہ اند واز حقیقت بہ شریعت آمدہ اند الخ یعنی حضرات انبیا در ابتدا دارائے کمالات ولایت و متحلی بکمالات عالم امر بودہ اند کہ آنرا حقیقت می نامند۔ ناگفتہ نماند کہ در اینجا مراد از حقیقت حقیقت ولایت است کہ عبارت ازان قرب است کہ تحت حقیقت شریعت است نہ حقیقت شریعت و حقیقت شریعت بعد از تکمیل شرائع واحکام میسر می گردد و تعمیل شرائع واحکام نیز مربوط بعالم خلق است ۔ ازین تحقیق معلوم گردید کہ معارف عالم امر مقدمات ومساوی معارف عالم خلق است۔

آنچہ میفرماید پس بدایت اولیائے کمل وبدایت انبیائے مرسل حقیقت شد ونہایت ہر دوے شان شریعت، واولیائیکہ بہ نہایت کمال نرسیدہ باشند، بدایت شان صورت شریعت ونہایت شان حقیقت ولایت کہ بعالم امر تعلق دارد نہ حقیقت شریعت کہ خاصۂ انبیا ست وفوق حقیقت ولایت است۔

آنچہ میفرماید فلا معنی لقول من قال بدایت الاولیاء نہایت الانبیاء الخ یعنی بعض بیخبر آن شریعت را بدایت اولیا ونہایت انبیا دانستہ اند واین طائفہ نفہمیدہ اند کہ بدایت خود اینہا صورت شریعت است ونہایت شان معارف ولایت ومعارف عالم امر است وحقیقت شریعت کہ نہایت انبیا است بے خبر ماندہ اند۔ ناگفتہ نماند کہ آنہا ارباب سکر واز کمالات شریعت بے خبر اند۔

تذکرہ: کمالات ولایت انبیا باصل یعنی بہ صفات ثمانیہ وکمالات نبوت شان باصل الاصل یعنی بمعارف ذات بحت متعلق است۔

وآنچہ میفرمائد، وآنچہ نصیب عالم امر است از اعمال نافلہ است ونیز میفرماید قریبکہ ثمرۂ ادائے فرائض است نصیب عالم خلق است الخ یعنی فضیلت عالم امر باندازۂ ثمرہ ایست کہ از ادائے نوافل بدست می آید وفضیلت عالم خلق مانند ثمرہ ایست کہ از ادائے فرائض میسر گردد و ثمرۂ نوافل بمقابل ثمرۂ فرائض مانند قطرہ ایست بمقابل بحر عظیم، ازین فرمایش حضرت امام فضیلت عالم خلق را نسبت بعالم امر باید دریافت۔ آنچہ میفرماید، ادائے نوافل قرب ظلی از ظلال می بخشد و ادائے فرایض قرب اصل الخ۔ ونیز میفرماید، ادائے فرائض مناسب عالم خلق بودہ کہ باصل متوجہ است

Marfat.com

واداے نوافل مناسب عالم امر کہ رویش بہ ظل است الخ یعنی قربیکہ بواسطہ ظلال نصیب عارف میگردد مربوط بمقام ولایت است و قربیکہ بواسطہ اصل بدست می آید مربوط بمقام نبوت است شتان مابینہما۔ درمراتب ظلال کہ مربوط بہ ولایت اولیاست مشہود عارف تجلیات مراتب ظلی است و درمراتب اصل کہ مربوط بمقام نبوت است مشہود عارف خود ذات مقدس است، از رویت اصل تا شہود تجلیات ظلی فرق بسیار است بیت

آنانکہ در سرائے نگار یست فارغ اند از باغ و بوستان و تماشاے لالہ زار

خلاصہ رویت و شہود اصل و مقام نبوت نصیب عالم خلق آمد و شہود تجلیات ظلی خلاصہ ولایت و نصیب عالم امر است و شہود تجلیات ظلی درین نشا بودہ و مربوط بعالم امر است و رویت بہشت نصیب عالم خلق است۔

تذکرہ: مراد از رویت کہ دراین جہان بہ عارف عنایت می گردد، رویت قلبی است نہ رویت بصری و رویت بصری درین نشا خاصہ سردار دو عالم است و بس۔

و نیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ عروج و نزول تامہ کہ مربوط بعالم خلق است عالم امر ازان بے نصیب است لہذا نفس کہ مربوط بعالم خلق است رئیس و حاکم لطائف عالم امر نامیدہ شدہ چنانچہ آنحضرت ﷺ میفرماید خیارکم فی الجاھلیہ خیارکم فی الاسلام اذا فقھوا۔ یعنی نفس امارہ کہ اول بدترین خلایق بودہ بعد از اطمینان و حصول رضاے حضرت رحمان رئیس لطائف عالم امر گشتہ است و در رأس اقران قرار گرفتہ است۔ و آنچہ میفرماید بعد ازیں اگر صورت خلاف و سرکشی است نشان آن طبائع مختلفہ عناصر اربعہ است الخ یعنی قبل از تزکیہ و اطمینان نفس جہاد اکبر علیہ نفس امارہ است و بعد از اطمینان نفس جہاد بر علیہ عناصر کہ مربوط بقالب است آغاز می یابد و بالخاصہ مجاہدہ عنصر خاکی تا وصول بذات بحت دوام داشتہ معرفت آن بمعارف ذاتیہ مربوط است۔ آنچہ میفرماید، اے فرزند! ہرچند کمالات عناصر اربعہ فوق کمالات مطمئنہ است الخ یعنی چون تزکیہ نفس و اطمینان آن در طے مراتب ولایت صورت میگیرد و مرتبہ ولایت مربوط بعالم امر می باشد

Marfat.com

وعالم امر بسبب لطافت خود مستغرق است ونفس کہ شیرہ عناصر است نیز صاحب استغراق است۔ بواسطہ سکر واستغراق ہیچگونہ مجال مخالفت باقی نمی ماند، زیرا کہ نفس بواسطہ لطافت خود کہ شیرۂ عناصر است مناسب بعالم امر واثر وسکر واستغراق نصیب اوست وبمرتبہ اطمینان مشرف میشود اما عناصر چون مناسبت بمقام نبوت داشتہ وصحو در آنہا بیشتر است لہذا صورت مخالفت آنہا خاتمہ نیافتہ وتاوصول بذات بحت اوتعالیٰ مجاہدۂ شان ادامہ دارد۔ بالخاصہ عنصر خاکی باثر مجاہدہ بوصول بلاکیف بذات مقدس اوتعالیٰ می رسد۔

آنچہ میفرماید، اما امید است کہ بعد از مضی الف این دولت از سر تازہ گردد الخ یعنی منصب نبوت بآنحضرتؐ خاتمہ یافتہ اما کمالات نبوت بواسطہ متابعت کامل آنحضرتؐ بامتان شان میرسد بالخاصہ این کمالات از برکت صحبت آنحضرتؐ طبقہ صحابۂ کرام بیشتر ودر تابعین ودر تبع تابعین نیز تا اندازۂ سرایت کردہ است بعد ازان روباستتار نہادہ وغلبۂ کمالات ولایت ظلی کہ مربوط بولایت صغریٰ است جلوہ گر گشتہ بود بالآخرہ در الف ثانی این کمالات اصلی بظہور آمدہ است واین جملہ اشارہ بہ مجددیت خود حضرت امام است۔

تنبصرہ: بعد از حضرت امام حضرت مہدی بظاہر وباطن مروج این نسبت علیہ میباشند آنچہ میفرماید، چون بہ تبعیت کمالات مقام نبوت را تمام کند الخ یعنی از اُمتان آنحضرتؐ کسانیکہ بواسطہ متابعت کامل کمالات مقام نبوت را طے کنند اگر صاحب منصب اند بمرتبۂ امامت مشرف واگر صاحب منصب نباشند بہ کمالات مقام امامت مشرف اند اگرچہ منصب امامت ندارند واگر کمالات ولایت کبریٰ را طے کنند اگر صاحب منصب بودہ بہ منصب خلافت سرفراز واگر صاحب منصب نباشند بہ کمالات مقام خلافت مشرف می شوند اگرچہ منصب خلافت ندارند۔

تنبصرہ: در مقامات ظلی مناسب منصب امامت منصب قطب ارشاد است ومناسب منصب خلافت منصب قطب مدار کمالات قطب ارشاد ظلال کمالات امام وکمالات قطب مدار ظلال کمالات خلیفہ می باشد۔ آنچہ میفرماید، وچون در اقدام نبوت تفاوت است الخ یعنی در مراتب

Marfat.com

نبوت تفاوت بودہ وہکذا در شرائع انبیائے عظام نیز تفاوت ہا موجود است چنانچہ بعض انبیاء در مرتبۂ نبوت و بعضے در مرتبۂ رسل و بعض ایشان در مرتبۂ اولوالعزم قرار دارند و درین مورد نص قطعی نیز موجود است تلك الرسل فضلنا بعضهم علی بعض۔ وانچہ میفرماید ولایت اولیا پے بقرب حق بردو ولایت انبیا نشان اقربیت او تعالیٰ مینماید۔ ونیز میفرماید، ولایت اولیا دلالت بشہود نماید الخ یعنی چون اولیائے کرام در مراتب ظلال قرار دارند بشہود قائل اند و مشہودات ایشان تجلیات ظلی است و علوم ایشان از توحید و احاطہ و سریان و معیت بحث مینماید و ولایت اولیا اقربیت را نشناسد کہ چیست و جہالت و عدم ادراک ذات مقدس را نداند کہ کدام است؟ اما ولایت انبیائے عظام چون در مراتب اصل تعلق دارد۔ بنابرآن باوجود دانستن اقربیت قرب را بعد و شہود را غیبت میدانند، زیرا کہ شہود در مراتب ظلال است و آنہا بمرتبہ رسیدہ اند کہ در ادراک نمی گنجد۔ مصرع

قیاس کن زگلستان من بہار مرا

وآنچہ میفرماید، اے فرزند سخن را در بیان کمالات نبوت و مزیت آن بر ولایت الخ یعنی کمالات نبوت نبی نسبت بہ کمالات ولایت نبی و ہکذا کمالات ولایت نبی نسبت بہ کمالات ولایت اولیاء برتری دارد۔ چنانچہ کمالات نبوت نبی مربوط بذات بحت و ولایت نبی مربوط بصفات ثمانیہ است و ولایت اولیا مربوط بہ ظلال بودہ کہ آنرا ولایت صغری گویند و ولایت نبی مربوط بہ صفات ثمانیہ است کہ اصول آن ظلال است آنرا ولایت کبری نامند بنابرآن برتری و مزیت کمالات نبوت را نسبت بہ ولایت نبی و نیز برتریت ولایت نبی را نسبت بولایت اولیاء باید دانست بنابرآن بحث طویل شد۔

تبصرہ: ولایت ملاء اعلیٰ نسبت بولایت انبیا برتری دارد۔ بواسطۂ اینکہ ولایت ملاء اعلیٰ مربوط بہ شیونات و اعتبارات است۔ ولایت انبیائے عظام مربوط بہ صفات اما کمالات نبوت بذات بحت تعلق داشتہ۔ بنابران نبوت از ولایت افضل است۔

وآنچہ میفرماید، تخم از بخارا و ثمر قند آوردہ در زمین ہند کاشتند الخ یعنی سلسلہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ

Marfat.com

بواسطۂ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب دہلوی کہ مرید حضرت خواجہ صاحب امکنگی بخارائی بودہ اند لہذا این طریقہ علیہ توسط جناب خواجہ باقی باللہ صاحب از بخارا و سمرقند در ہند آوردہ شدہ و در نتیجہ از ثمرات پر فیض آن بسی اشخاص بہرہ ور و بہ کمالات عالی مشرف شدہ اند و بخارا و سمرقند اشارہ بکمالات نقشبندی و احراری است بالخاصہ حضرت امام کہ بمرتبۂ مجددیت الف ثانی مفتخر و ہزاران در ہزاران منتشرین در دامن این مکتب پر فیض حضرت ایشان کسب سلوک نمودہ و از نعمت آن بہرہ ور و بکمالات عالی رسیدہ اند و امروز نیز در اکثر ممالک اسلامی و عالم اسلام مضامین و محتویات این مکتب عالی شائع و ضائع است۔ حضرت امام میفرماید، صاحب این کمالات امام وقت است الخ یعنی بہ منصب امامت عارفی مفتخر میگردد کہ بہ کمالات نبوت رسیدہ باشد و باین نعمت مشرف گردیدن خاصہ مرادان و محبوبان است چنانچہ حضرت امام کہ در زمرۂ اولیا از کمل مرادان و محبوبان می باشند و مریدان در این جا قدم گاہ ندارند۔

تبصرہ: امام وقت و بمنصب امامت رسیدن در ہر عصر و زمان کہ پیدا شود متعدد نبودہ منحصر بفرد است۔ اقطاب، اوتاد و ابدال و نجبا از ظلال مقامات او خرسند۔ حضرت امام میفرماید، آرے علم از برائے سلوک و تسلیک اختیاری در کار است کہ بسلاسل دیگر مربوط است الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ کہ طریقۂ اصحاب کرام است مرید بواسطہ محبت و رابطۂ مرشد مقتدا آناً فاناً بطریق انعکاس با نوار او منور میشود، و از فیض او مستفیض می گردد بنا بر آن درین طریقہ عالیہ در مسائل پیش رفت و ترقی نمودن بہ علم و کشف احتیاج ندارد و مریدیکہ کشف ندارد نیز بصحبت مرشد از مرشد بدون کشف استفادہ کردہ می تواند و مرشد بدون کشف تربیہ کردہ می تواند چنانچہ آفتاب کہ بحرارت خود علم نداشتہ و خربوزہ را پختہ می سازد و ہر دوے آفتاب و خربوزہ بہ پختہ شدن و پختہ گردانیدن علم ندارند۔ اما در طرق دیگر چون افادہ و استفادۂ شان مربوط بہ سلوک و زحمات شاقہ است، علم از برائے سلوک و تسلیک خاصۂ طرق ایشان است۔

آنچہ میفرماید، اما بدانند کہ منتہی ہر چند صاحب علم یعنی کشف نبودہ از ظہور خوارق چارہ نباشد الخ

Marfat.com

یعنی در مقام انتہی اگرچہ عارف دارائے کشف نباشد مگر از ظہور خوارق چارہ نیست۔ و نیز حضرت امام میفرماید، مراد از عدم علم، علم تفصیل احوال است و عدم علم مطلق الخ یعنی عارف کامل چون بمرتبۂ نہائی رسیدہ و کار او از تفصیل صفات بمرتبۂ اجمال ذات مقدس ارتقا یافتہ باشد و اگرچہ علم تفصیلی ندارد مگر از علم اجمالی آن کمال بے خبر نیست، بنا بر آن درین جا مقصد از عدم علم عدم مطلق علم نبودہ بلکہ مراد از عدم علم، عدم علم تفصیل احوال است۔

مکتوب دوصد و شصت و یکم

حضرت امام درین مکتوب از فضائل نماز بحث میفرماید و از جامعیت آن بیان مینماید یعنی نماز مشتمل ارکان خمسہ و اصول پنجگانہ اسلام است زیرا کہ در نماز صوم و زکوٰۃ و حج و توحید کہ اصول اسلامی است ہمہ در نماز موجود اند چنانچہ در نماز ثنا کہ توحید و تسبیح بودہ در ابتدا و شہادتین کہ عبارت از توحید است در قعدہ ہائے اول و آخر خواندہ میشود، و تطہیر لباس کہ در آن معنی زکاۃ و حج موجود است از شرایط نماز می باشد، بدلیل اینکہ زکاۃ و حج عبادت مالی است و در تہیہ و تطہیر لباس آن معنی پیدا است و ہکذا در نماز چیزے خوردہ نمی شود معنائے صوم نیز دران موجود می باشد و نیز حج طواف کعبۂ معظمہ است و در نماز توجہ بہ کعبہ موجود است۔ بنا بر آن نماز جامع تمام اصول اسلام است حضرت امام میفرماید کہ نماز معراج مومن است —— و مواجید علوم و معارف و ہر چہ از تنہا در بیرون نماز میسر شود منشاء آن ظلال و امثال است الخ یعنی در معراج سر دارد و عالم برویت حق تعالیٰ مشرف شدہ برائے تابعان کامل آنحضرتؐ در نماز حالتے است کہ اگرچہ رویت نیست شبہ برویت است۔ و میفرماید کہ این دولت مخصوص باین امت است کہ بہ تبعیت پیغمبر خود باین کمال مشرف گشتہ اند الخ یعنی رویت معراج خاصہ آنحضرت است و حالتیکہ شبیہ معراج باشد نصیب امت آنحضرتؐ است ازین سبب نیز این امت را خیر الامم گفتہ می توانیم۔ و می فرماید جمعے ازین طائفہ کہ از حقیقت نماز آگاہ نیستند صوم را از صلوٰۃ افضل انگاشتہ اند الخ و میگویند کہ

Marfat.com

در صوم کہ ترک اکل و شرب است بصفت صمدیت و بے نیازی متحقق شدن است و در نماز بغیر و غیرت آمدن و عابد و معبود دانستن است و این معرفت شیخ اکبر است و از معارف سکریہ است کہ از کمالات نماز بے خبر است و ممکن را واجب میداند۔ حضرت امام میفرماید، از عدم آگاہی حقیقت نماز است کہ جمع غفیر ازین طائفہ اضطراب خود را از سماع و نغمہ و وجد و تواجد جستند الخ یعنی چوں از تجلیات اصلیہ محروم اند و تجلیات نماز نیافتہ اند باین چیزہا طلب تجلیات ظلیہ می کنند حضرت امام میفرماید، ہر قدر فرق کہ درمیان نماز و نغمہ است، ہماں قدر فرق درمیان کمالاتیکہ منشاء آن نماز است و کمالاتیکہ منشاء آن نغمہ است باید دانست الخ یعنی آنہا کہ باسرار نماز مشرف نشدہ اند تسلی باین چیزہا می نمایند۔

وآنچہ میفرماید، این کمالیست کہ بعد از ہزار سال بوجود آمدہ است الخ یعنی حقیقت صلوٰۃ را دانستن و تجلیات ظلیہ و اصلیہ را امتیاز دادن شیوۂ الف ثانی است، اولیائے کرام الف اول بعد از قرن اول و ثانی اکثر در معارف ظلیہ بودند و بعد از الف ثانی معارف اصلی از سر نو ظہور نمودہ زیرا کہ گذشتن الف را خاصیتے است عظیم در تغیر امور، یعنی در امم سابقہ بعد از مرور الف پیغمبر اولوالعزمی مبعوث می گردید و درین امت چون نسخ و تبدیل نیست ناچار نسبت سابقان بہمان طراوت و نضارت در متاخران جلوہ گر گشتہ است۔ پس در متاخران این امت علو نسبت است اگرچہ قلیل است و در متوسطان الف اول اگرچہ این نسبت بآن علو نیست لیکن تعدادشان زیاد است و اولیا بیشتر بودہ و گواہان عدل برین معنی حضرت عیسیٰؑ و حضرت مہدی است یعنی حضرت عیسیٰؑ و مہدی بعد از الف ثانی تشریف فرما میگردند و بزرگی عظیم دارند۔

تبصرہ: فرق معارف الف ثانی و معارف متوسطان را از معارف حضرت شیخ اکبر و معارف حضرت امام باید دریافت، زیرا کہ حضرت امام در کتب و رسائل خود نوشتہ است کہ طریقت و حقیقت خادمان شریعت اند۔ و نبوت افضل ولایت است و کمالات ولایت را نسبت بکمالات نبوت ہیچ مقدارے نیست و اکثر متوسطان حقیقت را مغز و شریعت را پوست گفتہ اند و ولایت را

Marfat.com

افضل از نبوت پنداشتہ اند۔ مصرع بہ بین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا

حضرت امام بحضرت میر نعمان مینویسد کہ اگر شوق کمالات مخصوصۂ نماز بہ شما پیدا شود بعد از استخارہ ہا متوجہ این حدود شوند الخ یعنی وصول بحقیقت نماز و حصول کمالات آن منوط بہ صحبت فقیر است کہ بآں کمال مشرف است۔

تبصرہ: حضرت عروۃ الوثقی نائب اکمل حضرت امام دربارۂ محبوبیت و حقیقت صلوۃ میفرماید۔

بیت چکد مشک تر از دستم گر آن گیسو بدست افتد دمد صبح از گریبانم گر آن مہ در کنار آید

و دربارۂ وصول بحقیقت صلوۃ میفرماید کہ در آن وقت اقتدائے صلوۃ بہ صلوۃ متہوم میگردد، اگرچہ حضرت عروۃ الوثقی اقتدائے صلوۃ را تفصیل ندادہ اند مگر شاید کہ مقصد از اقتدائے صلوۃ بہ صلوۃ تجلی عالم وجوب بودہ باشد کہ بطور ارکان نماز متمثل میگردد۔ یعنی در وقت قیام تجلی بصورت قیام و در وقت رکوع تجلی بصورت رکوع و در وقت سجود تجلی بصورت سجود مشہود میگردد، و نماز عارف مقتدی آن نماز بودہ باشد۔ واللہ اعلم۔

مکتوب دوصد و شصت و دوم

حضرت امام میفرماید، سخن از وفائے عہد سابق اندراج یافتہ بود الخ یعنی وفائے عہد سابق دو احتمال دارد: اول آنکہ مولانا محب علی میگوید، وعدۂ کہ با تو کردہ بودم از توبہ و انابت بر آن ثابت می باشم۔ دوم آنکہ وعدۂ توجہ کہ تو بمن کردہ بودی بآن وفا کن۔ حضرت امام میفرماید کہ ارتباط ماجی است و نسبت ما انعکاسی بشرط آنکہ رشتۂ این محبت گسستہ نشود الخ یعنی وصول فیض مرشد باندازۂ محبت مسترشدین است، در قرب و بعد تفاوت ندارد در ہر دو وقت حاصل میشود مگر تفاوت در سرعت و بطوء و سستی و علم بہ بعض خصوصیات طریق و عدم علم بہ آن موجود است چنانچہ مسترشدی کہ در حضور است سیر او در سرعت است و بخصوصیات طریق کما ینبغی میرسد و مسترشد غائب و بعید اگرچہ بکمال میرسد مگر سیر او باندازۂ مسترشد حضور سرعت ندارد و بعض خصوصیات طریق را نیز درک کردہ نمی توانند۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و شصت و سوم

میان شیخ تاج کہ از خلفاے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہؒ از سفر حرمین شریفین تشریف آوردہ حضرت امام منتظر قدوم ایشان است حضرت امام در فوقیت حقیقت کعبہ میفرماید کہ آن حقیقت فوق جمیع حقایق است الخ از فحواے فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ کمالات نبوت و ولایت ہر کدام دارای سہ مراتب می باشند۔

(۱) مرتبۂ ولایت صغریٰ کہ ولایت اولیاء ست۔

(۲) مرتبۂ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاے عظام است۔

(۳) مرتبۂ ولایت علیا کہ ولایت ملاءِ اعلیٰ است۔

(۱) مرتبۂ کمالات نبوت۔ (۲) کمالات رسالت۔ (۳) کمالات اولوالعزمی، واین کمالات متذکرہ را کمالات ثلاثہ نیز گویند۔

ناگفتہ نماند حقایق دارای ہفت مراتب می باشد۔ (۱) حقیقت محمدی (۲) حقیقت احمدی (۳) حقیقت ابراہیمی (۴) حقیقت موسوی۔ (۵) حقیقت کعبہ (۶) حقیقت قرآن (۷) حقیقت صلوٰۃ۔ این حقایق را حقایق سبعہ نیز گویند۔ چہار حقایق اول را حقایق کونی و سہ حقایق آخر را حقایق الٰہی گویند۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ فوق حقایق کونی است۔ بواسطہ اینکہ حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف خداوندیست و حقایق کونیہ ظہور تنزیہ صرف خداوندی نمی باشند حقیقت قرآن و صلوٰۃ فوق حقیقت کعبہ اند چنانچہ در مکتوب ۷۷ دفتر سوم تذکار رفتہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوبے حقیقت کعبہ را از شان اعلم بلند تر دانستہ اند و در جائے دیگر حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف او تعالیٰ دانستہ و حقیقت قرآن را عبارت از مبدأ و سعت و حقیقت صلوٰۃ را وسعت ذات او تعالیٰ دانستہ اند و حق تعالیٰ چنانچہ کہ بسیط است دارای وسعت

Marfat.com

نیز می باشد۔ باستناد این آیہ شریفہ ان اللہ واسع علیم و دراین جا نیز حضرت امام حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف خداوندی گفتہ اند حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: ہر مقام و حقیقت دارائے ظل و اصل می باشد۔ بنا برآن ہر مقام و حقیقت بہ تناسب ہمان مرتبہ مکشوف میگردد، باین ملحوظ در فرمایش قبلی و بعدی حضرت امام کدام اعتراض وارد نمیگردد بلکہ صرف اختلاف احوال و مقامات است یعنی در فرمایش قبلی شان بیان ظلال حقیقت کعبہ بودہ و در فرمایش بعدی شان بیان اصل حقیقت کعبہ است۔

سوال: افضلیت با آنحضرتؐ است و یا بہ کعبۂ معظمہ؟

جواب: حقیقت کعبہ اگرچہ از حقیقت محمدیؐ بلند تر است مگر اینقدر است کہ عروجات آنحضرتؐ لاانتہائی است و کعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج ندارد۔ لہذا افضلیت بآن حضرتؐ میباشد و نیز ناگفتہ نماند کہ چون صورت کعبہ از مخلوقات حق تعالیٰ است و سبب ظہور تمام مخلوقات وجود مبارک آنحضرتؐ است، بنا برآن سردار دو عالمؐ افضل تمام خلائق است از تابعان کامل آنحضرتؐ کہ باثر متابعت آنحضرتؐ بہ عروجات آنحضرتؐ مشرف گردیدہ باشد کعبۂ معظمہ از فیوضات شان امیدوار است و نیز کعبہ معظمہ از مقام اصلی خود بالاتر عروجات ندارد۔ سردار دو عالمؐ بالاتر از حقیقت کعبہ عروجات لاانتہائی دارند و تابع کامل آنحضرتؐ باثر متابعت آنحضرتؐ عروجات عالی دارند و بخصوصی عنصر خاکی نابدرات بحت عروج می نماید۔

سوال: ازین بیان فوق معلوم میگردد کہ حقیقت کعبہ فوق تمام حقایق است و از بیان آنکہ حقیقت کعبہ را فوق شان دانستہ و قرآن را مبدأ وسعت و صلوٰۃ را خود وسعت فوقیت حقایق قرآن و صلوٰۃ مفہوم میگردد، این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: قبلا تذکر رفتہ است کہ فوقیت کعبہ معظمہ نسبت بہ حقایق کونی است و حقایق قرآن و صلوٰۃ از حقایق الٰہی است نہ از حقایق کونی، چنانچہ این تفصیل حقایق الٰہی در مکتوب دفتر سوم مکتوبات قدسی آیات تذکار یافتہ است و از آنجا حل مطلب خواہید نمود۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، عروجات دنیاوی از حقایق کونی بالا نمیرود مگر در نماز الخ حقایق کونی عبارت از ظہورات مراتب وجوب است نہ خود مراتب وجوب، شہود ظہورات مراتب وجوب در دنیا میسر بودہ اما شہود خود مراتب وجوب و وصول بآن بدون نماز خاصۂ آخرت است۔ معاملات برزخ صغریٰ وکبریٰ وحالات موت عارفان از حالت نماز بلند است، بدلیل اینکہ موت آغاز معاملات آخرت است ومعاملات آخرت نسبت بمعاملات دنیاوی فوقیت وبرتری دارد۔ بیت

متاعی کہ ازین راہ گذر می برند لب خشک ومژگان تر می برند

حضرت امام میفرماید، فقیر تمام دنیا را کہ ملاحظہ می نماید خالی محض می یابد الخ یعنی در دنیا صرف شہود ظہورات مطلوب است نہ خود مطلوب از اینجا است کہ گفتہ ناگفتہ نماند کہ وصول بخود مراتب وجوب درین نشانیز نصیب بعض اولیاے کرام میگردد ودر نماز بآن مشرف می شوند اما این طور بزرگان اقل قلیل اند۔

تذکرہ: ظہور شئے تمثال شے است نہ خود شے۔

مکتوب دوصد وشصت وچہارم

حضرت امام میفرماید، بذکر اسم ذات تعالی وتقدس بے ملاحظہ اسما وصفات اشتغال نمایند تا معاملہ بحیرت انجامد الخ یعنی بآن مرتبہ مقدسہ نائل آئی کہ در ادراک تو نگنجد یعنی بمرتبہ ذات بحت برسی۔

تبصرہ: ملاحظہ اسما وصفات بسی اوقات باعث ظہور احوال ومواجید گردیدہ عارف را از عروج باز میدارد ونیز در احوال احتمال وقوع خطا منصور است بنابرآن ملتفت احوال نباید بود۔

مکتوب دوصد وشصت وپنجم

حضرت امام میفرماید، آرزوے عزلت نمودہ بودند الخ یعنی بشیخ عبد الہادی توصیہ میفرمایند کہ اگر آرزوے عزلت دارید از اغیار عزلت بجوئید نہ از یار۔ ونیز ہدایت میدہند کہ در عزلت حتی الامکان سعی بعمل آید تا حقوق بنی نوع از قبیل عیادت مریض، نماز جنازہ واجابت دعوت ترک نہ گردد۔

Marfat.com

باقی اوقات را با انقطاع و عزلت سری نمایند۔ وہکذا توصیہ میفرماید کہ در عزلت تصحیح نیست شرط است تا عزلت را بہ لوث اغراض عاجلہ ملوث نسازند الخ یعنی باید در عزلت مقصد شما صرف جمعیت باطن بودہ باشد نہ شہرت و ظہور خوارق و کرامات۔ و آنچہ میفرماید: یحتمل کہ حقیقت نیت میسر شود الخ یعنی حقیقت نیت بعد از تزکیہ نفس دستیاب میشود، قبل از تزکیہ نفس صورت نیت است نہ حقیقت نیت۔

س: حضرت امام چلہ را بدعت و اعتکاف را سنت موکدہ میدانند و در اینجا عزلت را مجاز دانستہ اند این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: عزلتی را کہ حضرت امام جواز دادہ اند غیر از چلہ ہای معروفہ است زیرا کہ در چلہ ہای معروفہ ترک عیادت و دعوت وغیرہ معمول است۔ اما در عزلت ترک آنہا نمی باشد و نیز اگر شخص عزلت نشین بہ نیت قضاے اعتکاف ہائے قضا شدہ بنشیند عامل سنت خواہد بود

مکتوب دوصد و شصت و ششم

حضرت امام بہ مخدوم زادگان از کم خدمتی خویش تذکار و بمعارف آگاہ خواجہ حسام الدین احمد کہ بخدمت مخدوم زادگان اشتغال دارند دعا میکنند و میفرماید تصور نکنند کہ از وصیت لازم ایشان ذہولی واقع شدہ است الخ یعنی چون حضرت شیخ المشائخ بہ حضرت امام تربیہ مخدوم زادگان را وصیت نمودہ بودند، بنابر آن حضرت امام برای مخدوم زادگان می نویسد کہ منتظر امر شما ہستم و وصیت ایشان را فراموش نکردہ ام و الحال قبل از تعلیم طریقہ بعض مسائل اعتقادیہ را بہ تفصیل ذیل برای مخدوم زادگان می نویسم۔ حضرت امام میفرماید، اللہ تعالیٰ بذات مقدس خود موجود است و یگانہ است الخ یعنی ہستی حق تعالیٰ بعروض وجود محتاج نیست بلکہ ذات او تعالیٰ بذات خود موجود است بخلاف ماہیت ممکن کہ ہستی آن بعروض وجود نیاز مند است و حق تعالیٰ در ذات و صفات و افعال خود یگانہ است۔ زیرا کہ ذات او تعالیٰ قدیم و ذات ممکنات حادث است

Marfat.com

وصفات اوتعالیٰ قدیم وکامل اند وصفات ممکنات حادث وناقص اند وفعل اوتعالیٰ کہ عبارت از تکوین است قدیم بودہ واثرات آن مثل تخلیق وترزیق واحیاوامانت وغیرہ حادث می باشد وتخلیق اوتعالیٰ محیر العقول است چنانچہ تخلیق آسمانہا از فہم وعقل ما بلند است۔ وآنچہ میفرماید مشارکت اسمی از مبحث خارج است الخ یعنی وجود وصفات وافعال بندہ بہ وجود وصفات وافعال اوتعالیٰ صرف مشارکت اسمی دارند ورنہ صفات ووجود وافعال بندہ کجا وآن صفات ووجود وافعال کجا؟ زیرا کہ آن وجود قدیم ومبدأ تمام کائنات واین وجود ناقص وحادث است وآن صفات قدیم وکامل واین صفات ناقص وحادث اند وآن افعال مبدأ آسمانہا وزمین ہا واین افعال در مقابل آنہا نسیج عنکبوت است۔

وآنچہ میفرماید صفت العلم اوتعالیٰ صفتی است قدیم کہ ہرگز تعدد وتکثر در آن راہ نیافتہ است الخ یعنی تعلقات متعددہ ندارد بلکہ یک تعلق است کہ معلومات ازل وابد ہمان یک تعلق مکشوف است زیرا کہ تعدد تعلقات تعدد آنات وزمانہ میخواہد ودر آنجا کہ ذات اوتعالیٰ است زمانہ وجود ندارد وآن تعلق نیز یک تعلق مجہول الکیف است مثل خود صفت العلم کہ بے چون و بیچگونہ است تعلق آن نیز بیچون است۔

تنبیہ: حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ تمام ممکنات ومعلومات باوتعالیٰ معلوم است وحالانکہ علم اوتعالیٰ باعالم وسائر معلومات ہیچ تعلق ندارد واستیعاد این مطلب را بہ آئینہ و صورتیکہ در آئینہ ظاہر است توضیح فرمودہ است یعنی صورتیکہ در آئینہ نمایاں است آئینہ را بآن صورت ہیچ تعلق نمی باشد با آنہم صورت در آئینہ نمایاں است وہمچنان علم اوتعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد باز ہم ہمہ چیز باوتعالیٰ معلوم است۔ ناگفتہ نماند کہ فرمایش قبلی حضرت امام در یک وقت وفرمایش ثانی شان در وقت دیگر است کہ در اول فرمود کہ یک تعلق است ودر ثانی فرمودہ کہ ہیچ تعلق ندارد۔ وآنچہ میفرماید یک کلام بسیط است کہ ازل تا ابد ہمان یک کلام گویا ست الخ یعنی صفت الکلام اوتعالیٰ از حروف واصوات مرکب نیست بلکہ یک معنی ونور بسیط است کہ قایم

Marfat.com

بذات اوتعالیٰ است وتمام کتب منزلہ تعبیر آن معنی بسیط است۔

تبصرہ: اگر فکر کنیم کلام نفسی بندہ نیز از حروف وصوت مرکب نیست مثلاً شخصے سرگذشت کدام واقعہ را بیان میفرماید در جملات بیانیہ او تقدیم وتاخر موجود است اما آں معنی کہ در ذہن وخاطرہ اوست کہ عبارت از مفہوم وموضوع این قصہ وبیان است دران ہیچ تقدم وتاخر وترکیب وجود ندارد۔

وآنچہ میفرماید وہمچنیں یک فعل است کہ مصنوعات اولین وآخرین بہماں یک فعل بوجود می آید الخ یعنی صفت تکوین کہ صفت ازلی اوتعالیٰ بودہ وفعل اوتعالیٰ است یک فعل قدیم است کہ تعدد وتکثر در آن وجود ندارد تخلیق وترزیق واحیا وامانت وغیرہ ظلال آن فعل قدیم اند بنابر آن وجودیہ کہ تجلی تخلیق وترزیق وغیرہ را تجلی افعال دانستہ اند اشتباہ کردہ اند تجلی ظلال فعل را تجلی فعل دانستہ اند یعنی تجلی ترزیق وتخلیق وغیرہ تجلی آثار فعل اوتعالیٰ است نہ تجلی فعل اوتعالیٰ۔

وآنچہ میفرماید تجلی افعال وصفات نزد فقیر بے تجلی ذات اوتعالیٰ متصور نیست الخ یعنی در وقت ظہور ظلال تجلی فعل وصفت از ہمدیگر جدا است ودر وقت وصول بخود فعل ویا بخود صفت تجلیات ثلاثہ یکجا موجود اند وجدائی از ہم دیگر ندارند، چنانچہ اگر سالک بشہود ظلال فعل ویا ظلال صفت برسد در آن وقت تجلی فعل را جداگانہ وتجلی صفت را جداگانہ مشاہدہ مینماید۔ اما حینیکہ بمشاہدۂ خود فعل ویا خود صفت مشرف گردد آنگاہ تجلیات ثلاثہ را یک جا مشاہدہ خواہد کرد۔ زیرا کہ فعل وصفات اوتعالیٰ بذات اوتعالیٰ معیت داشتہ انفکاک خارجی در بین صفات وفعل و ذات اوتعالیٰ موجود نیست یعنی زائد بودن صفات از ذات بلا کیف است، تمیز آن حدت بصیرت میخواہد کہ این نعمت نصیب کمل اولیاء ست۔ تجلیات ثلاثہ عبارت از تجلی فعل وصفات وتجلی ذات اوتعالیٰ میباشد۔ وآنچہ میفرماید اوتعالیٰ محیط اشیا بودہ قرب ومعیت بایشان دارد الخ یعنی احاطہ وقرب ومعیت اوتعالیٰ بے کیف است در ادراک نمی گنجد۔ وآنچہ میفرماید از بعض عبارات صوفیہ اگرچہ معنائے اتحاد مفہوم میشود کہ گفتہ اند اذا تم الفقر فہو اللہ وحالانکہ این عبارت خلاف مراد ایشان است الخ یعنی آنہا گفتہ اند وقتیکہ تمام گردد فقر پس فقط خدا است یعنی عارف

Marfat.com

خدا بیشود اما نہ چنان است بلکہ تعبیر آں این است کہ چوں فقر تکمیل گردد و در بحر فنا مستغرق شود غیر ذات بحت او تعالیٰ مشہود او نمی ماند و تمام مکونات و عالم امکان از شہود عارف می برآید و این عبارت معنی آنرا نمی دہد کہ عارف بخدا متحد و خدا گردد کہ آن الحاد و زندقہ است۔

و آنچہ میفرماید آن صوفیہ وجودیہ کہ تنزلات خمسہ را اثبات نمودہ اند نہ از قبیل تغیر و تبدیل است الخ یعنی مقصد صوفیہ وجودیہ این نیست کہ ذات مقدس او تعالیٰ از مرتبہ تنزیہ و لاتعین تنزل کردہ بصورت علم اجمالی و یا تفصیلی و عالم ارواح و عالم مثال و یا عالم اجساد متمثل گردیدہ است بلکہ این تنزلات خمسہ را ظہورات کمالات او تعالیٰ میدانند و میگویند کہ حق تعالیٰ باین پنج قسم ظہورات نمایان گردیدہ است، چنانچہ کہ اگر در مقابل یک شخص چندین آئینہ ہائے مختلف رنگ گذاشتہ شود شخص مذکور بچندین رنگ ہائے مختلف نمایان خواہد شد و اصل ذات آن شخص بحال خود بودہ ہیچگونہ تغیر و تحولی در آن رخ نخواہد داد۔ بدلیل اینکہ اصل شی دیگر است و ظہور شے دیگر، چنانچہ در آئینہ صورت زید را مشاہدہ می نمائیم کہ آنرا ظہور زید گویند نہ وجود زید پس ذات بیچون او تعالیٰ نیز بصورت تنزلات خمسہ ظہور فرمودہ و نمایاں گردیدہ اما آں ظہور خود او تعالیٰ نیست بلکہ ظہورات کمالات وجود او تعالیٰ است۔ حضرت امام در این فرمایش خود وجودیہ را از کفر خلاص دانستہ نہ آنکہ مدح آنہا کردہ است۔

حضرت امام میفرماید این سخن بر این فقیر بسیار گران است الخ یعنی بعض ناقصان گفتہ کہ حق تعالیٰ در معروفیت خود بعالم احتیاج دارد این گفتار و تعبیر گمراہانہ آنہا از نارسائی شان می باشد بدلیل اینکہ حق تعالیٰ از تخلیق و ایجاد عالم عارفیت مخلوق را خواستہ است نہ معروفیت خود را مسلم است کہ معرفت بندہ برائے سعادت خود بندہ است و ازین معرفت مخلوق بحق تعالیٰ ہیچگونہ منفعتی متصور نیست چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید ان اللہ لغنی عن العالمین، و اگر تمام عالم عارف شوند در قدسیت او تعالیٰ ہیچگونہ از دیادی بوجود نمی آید و ہکذا اگر تمام عالم جاہل و گمراہ گردند بالوہیت و کبریائی و عظمت او تعالیٰ ہیچگونہ نقصی عاید نخواہد شد۔ اما بندگان را برائے سعادت آنہا بہ بعض عبادات کہ مفاد آنہا است مکلف گردانیدہ و برائے او تعالیٰ ہیچ منفعت عاید نیست

Marfat.com

بیت
از اں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان
ازیں طرف شرف روزگار من باشد

بیت
من نمی خواہم کہ از مخلوق خود سودے کنم
بلکہ بر خلق جہان جودے کنم

وآنچہ میفرماید، این صفات ثمانیہ در خارج موجود اند نہ آنکہ در علم موجود اند و در خارج نفس ذات اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ و فلاسفہ و معتزلہ گمان کردہ اند کہ صفات ثمانیہ وجود علمی دارند و مفہوم و معنی آن غیر مفہوم و معنائے ذات مقدس او تعالیٰ است اما در خارج عین ذات اند و وجود خارجی جداگانہ ندارند چنانچہ انسان و ناطق کہ تغایر مفہومی دارند و لے مصداق شان یکے است۔ حضرت امام این نظریہ را تردید کردند و میفرمایند کہ اگر صوفیہ وجودیہ بوجود خارجی صفات قایل نشوند، در جملہ نفی کنندگان و منکران صفات ثمانیہ محسوب میگردند۔ زیرا کہ منکران صفات نیز بہ تغایر مفہوم صفات از مفہوم ذات او تعالیٰ قایل اند و نمیگویند کہ مفہوم علم و قدرت عین مفہوم او تعالیٰ است بلکہ میگویند کہ صفات با ذات او تعالیٰ اگرچہ تغایر مفہومی دارند مگر مصداق شان واحد است و صفات وجود ندارند و تنہا ذات مقدس است کہ در خارج موجود است و بس، پس صوفیہ وجودیہ اگر بوجود خارجی صفات قائل نشوند با تند معتزلہ و حکمائے یونان می گردند۔ بنا بر آن حضرت امام قول آنہا را تردید میکنند و میفرمایند کہ صفات ثمانیۂ او تعالیٰ در خارج موجود اند و ذات مقدس او تعالیٰ وجود جداگانہ غیر از وجود صفات دارد چون زیادتی صفات از ذات در خارج یک امر بلا کیف بودہ وحدت نظر میخواہد کہ صفات را از ذات مقدس متمایز نبیند و ناقصان چون باین مرتبہ مقدسہ نرسیدہ اند، ناچار صفات را در خارج عین ذات پنداشتہ اند۔ و آنچہ میفرماید، امام غزالی ازین راہ تکفیر ابن سینا و فارابی را نمودہ است الخ یعنی ابن سینا و غیرہ بقدم بودن عقول عشرہ و نفوس فلکیہ و ہیولیٰ و صورت و آسمانہا و آنچہ در آنہا است معتقد اند و میگویند کہ حق تعالیٰ علت تامہ است و در وقت وجود علت تامہ وجود معلول ضروری ست بنا بر آن میگویند عقل اول کہ معلول اول است بالایجاب و بدون ارادہ و اختیار از حق تعالیٰ صادر شدہ و عقل اول چون حدوث ذاتی و قدم زمانی دارد دارائے دو جہت است، بنا بر یک جہت او عقل دوم از وے صادر شدہ و بجہت دیگرے او فلک

Marfat.com

اول از وے صادر شدہ است علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشر و فلک تاسع ہمہ را قدیم میدانند اما این گفتار شان قرین حقیقت نیست اختراع وہم آنہا است و آنچہ حضرت امام میفرماید، کہ او تعالی قدیم و ازلی است و غیر او را قدیم و ازلیت ثابت نیست تردید قول حکما است حضرت امام میفرماید، کہ قول ابن عربی را از ظاہر معروف باید داشت الخ یعنی مراد ابن عربی این خواہد بود کہ ارواح کاملین نسبت بارواح دیگران قدامت کمالی دارند و در کمال پیشقدم است و دیگران پسر و ایشان اند نہ آنکہ قدم زمانی داشتہ و حادث نمی باشد زیرا کہ ممکنات بہ تمامہا اگر اجساد است و یا ارواح مسبوق بہ ارادہ او تعالیٰ بودہ و حادث می باشد، و قتیکہ مسبوق بارادہ باشند خواہ مخواہ حادث می باشند۔ حق تعالی قادر مختار است از شائبہ ایجاب و بے اختیاری و منزہ اضطرار مبرا است و یا مراد ابن عربی آنست کہ ارواح کاملین مظہر انوار قدیم می باشند۔ و آنچہ میفرماید، این بے خردان واجب تعالیٰ را معطل و بیکار دانستہ اند الخ یعنی فلاسفہ معتقد اند کہ عقل اول بر سبیل ایجاب و بدون اختیار از حق تعالی صادر شدہ و از عقل اول عقل ثانی و فلک اول بالایجاب صادر شدہ و علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشر کہ آنرا عقل فعال و موجد حوادث میدانند۔ حاصل فرمودہ حضرت امام آنکہ آنہا می یابد کہ بخدا رجوع نکنند و بہ عقل فعال رجوع کنند، اما چون عقل فعال را ہم فاعل بالایجاب میدانند یا وہم رجوع کردہ نمی توانند۔ زیرا کہ عقل فعال ہم صاحب اختیار نمی باشد، بنا بر آن آنہا مولا ندارند زیرا کہ خداوند میفرماید کہ کفر مولا ندارند۔

تبصرہ: عقل فعال و عقول دیگر اختراع فکر آنہا ست و یک عقیدہ باطل می باشد و آنچہ میفرماید، ما تا کہ بخطائے کشفی معذور داشتہ اند الخ یعنی اگرچہ از عبارات شیخ ابن عربی نیز ایجاب معلوم میشود و این یک امر خلاف واقع و ثبت اضطرار او تعالیٰ است مگر چون شیخ از مقبولان است شاید کہ حق تعالی بہ خطائے کشفی او را معذور بدارد۔ مگر تقلید مکشوفات شیخ ناجائز است و اکثر مکشوفات شان مخالف عقائد اہل سنت و جماعت است۔ و آنچہ میفرماید اسباب و وسایط را روپوش فعل خود ساختہ است بلکہ اسباب را دلائل ثبوت فعل خود کردہ است الخ یعنی مردم

Marfat.com

در استعداد و لیاقت خود مختلف اند بنا بر آن اسباب و وسائط در نزد بعض از قبیل علمائے ظواہر و عوام روپوش قدرت است و در نزد دیگران یعنی در نزد صاحبان کشف و اہل فراست مثبت و مظہر قدرت اوتعالیٰ است، زیرا کہ آنہا در افعال قدرت اوتعالیٰ را مشاہدہ می کنند۔ و آنچہ میفرماید، این فقیر نزاع فریقین را بنزاع لفظی عاید داشتہ الخ یعنی اہل حق ممکنات را مخلوق او تعالیٰ میدانند و آنہا ممکنات را ظہورات گفتہ۔ بنا بر آن در حقیقت نزاع شان لفظی است کہ ظہور ایشان را آنہا مخلوق می گویند و مخلوق آنہا را ایشان ظہور نام نہادہ اند۔

و آنچہ میفرماید، جمعے کمال را در رفع اسباب میدانند الخ یعنی این طائفہ نارسیدہ اسباب را از نظر انداختہ و کمال را در رفع اسباب پنداشتہ اند و حقیقت آنست کہ اسباب را از نظر نباید انداخت و مسببات را توسط اسباب باید جست باقی ماند تاثیر اسباب کہ موقوف بہ ارادۂ اوتعالیٰ است و اسباب بدون تاثیر قدرت اوتعالیٰ موثر نمی باشند۔ چنانچہ حضرت مولانا میفرماید۔ بیت

از مسبب می رسد ہر خیر و شر نیست اسباب و وسائط اے پسر

یعنی مولانا میفرماید اسباب مؤثر نیست، باید دانست کہ مراعات اسباب منافی توکل نیست چنانچہ یعقوب علیہ السلام مراعات اسباب را با تفویض امر بحق جل و علا توکل فرمودہ اند و اسباب بدون تاثیر قدرت مؤثر نیست چنانچہ آتش خلیل علیہ السلام را نسوختانیدہ۔

منقول است کہ خلیفہ ثانی سیدنا حضرت عمر رضؓ عدۂ را دیدند کہ عاطل و بیکار نشستہ اند و خود را متوکلین نامیدہ اند حضرت خلیفہ فرمودند کہ شما کاہل و بیکار ہستید، متوکل آنرا گویند کہ یکدانہ تخم گندم را در زمین انداختہ و توکل بخدا نمودہ کہ آنرا ہفت صد دانہ بگرداند۔

کلام شیخ محی الدین ابن عربی نیز تمایل بایجاب دارد کہ گفتہ ایمان و اعمال صالحہ مظہر اسم الہادی است و کفر و معاصی مظہر اسم المضل است چنانچہ اشراق و اضائت مظہر آفتاب است اما با اختیار آفتاب بودہ بالایجاب بظہور پیوستہ است۔ از ظاہر عبارت شیخ اکبر چنین معلوم میشود

Marfat.com

کہ ہدایت از اسم الہادی بر سبیل ایجاب و بدون اختیار ضلال است از اسم المضل بدون ارادۂ او تعالیٰ بظہور می پیوندد، این قول شیخ نیز از سکر است۔

وآنچہ میفرماید، عادت اللہ بر این جاری شدہ است کہ ہر قصد و ارادہ را کہ بندہ میکند حق تعالیٰ آنرا ایجاد می کند الخ یعنی فعل بندہ مربوط بہ دو عوامل است: اوّل کسب آن فعل بواسطۂ صرف قدرت بندہ است در صدور آن فعل۔ دوّم تخلیق او تعالیٰ مر آن فعل را۔ چون بندہ بہ ارادہ و اختیار خود قدرت خویش را صرف امور حسنات و یا سیئات می نماید ازین سبب مورد مدح و ذم قرار میگیرد و مستحق عذاب و ثواب میگردد۔

خلاصہ کاسب فعل خود بندہ و خالق آن حق تعالیٰ است۔ ناگفتہ نماند کسب بندہ اگرچہ موثر کامل نبودہ را از روے عادت حق تعالیٰ تخلیق او تعالیٰ بعد از کسب بندہ بآن فعل ارتباط پیدا می کند بنا بر آن بندہ ماخوذ و مثاب میگردد و کسب او یک اندازہ موثر است۔

وآنچہ میفرماید، بخلاف آنچہ بعض مشائخ گفتہ اند الخ یعنی بعض مشائخ دخول جنت را مربوط بہ فضل پنداشتہ اند نہ باسلام در حالیکہ دخول دوزخ مربوط بہ کفر و دخول جنت وابستہ بایمان می باشد و اگر دخول بہشت را مربوط برحمت بود باشد کہ دخول نار را مربوط بہ غضب بدانیم و آن خلاف واقع است بلکہ مربوط بہ کفر است۔

وآنچہ میفرماید، کہ مومنان حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ را در آخرت در بہشت خواہند دید الخ یعنی شرف دیدار او تعالیٰ بآیت کریمہ و احادیث شریفہ بثبوت رسیدہ زیرا کہ جنت و چشم اہل جنت لیاقت آن دیدار را داشتہ و چشم دنیا آن لیاقت را ندارد۔ زیرا کہ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ و چشم آخرت اثر تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ است و عدم در آن ضعیف است، لہذا در بین چشم دنیا و چشم آخرت فرق زیاد موجود است، زیرا کہ چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ۔

وآنچہ میفرماید، این مسئلہ ایست الخ یعنی مسئلہ رویت او تعالیٰ در آخرت مسئلہ ایست کہ ازاں تمام طبقات اسلامی و غیر اسلامی باستثناے اہل سنت و جماعت منکرند۔ یعنی

Marfat.com

یعنی ہفتاد و دو گروہ دیگر از مسلمانان نیز منکر رویت او تعالیٰ بودہ و غائب را بر شاہد و آخرت را بر دنیا قیاس نمودہ اند یعنی چشم آخرت را مماثل چشم دنیا پنداشتہ اند و نمی دانند کہ رویت او تعالیٰ بے کیف و بے جہت است و تمام وجود بہشتیان کار چشم را میدہد۔ بنا بر آن دراں رویت ظرف و یا مکان و مقابلہ قطعاً وجود ندارد۔

وآنچہ میفرماید، حتی کہ شیخ محی الدین ابن عربی رویت را بہ تجلی صوری فرود می آرد الخ یعنی شیخ می گوید کہ حق تعالیٰ بصورت انسان و یا چیزے دیگر از مخلوقات متمثل گردیدہ و مؤمنان آن تمثیل را خواہند دید۔ ازیں قول شیخ نیز انکار رویت لازم می آید، اگرچہ شیخ منکر رویت نیست زیرا کہ اگر منکر می بود باید از اصل رویت انکار می کرد حاجت بہ تاویل تجلی و تمثیل نبود، اما چون رویت تجلی و تمثیل رویت حق تعالیٰ نبودہ بنا بر آن قول شیخ نیز بانکار راجع میگردد۔ اما چون گفتار شیخ خطائے کشفی است شیخ را ملامت نباید داشت۔

وآنچہ میفرماید کہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید نمی کردند و رویت تجلی صوری را رویت می گفتند الخ یعنی انکار معتزلہ از رویت مرتبہ تنزیہ است نہ از رویت تجلی زیرا کہ در رویت تجلی استبعاد وجود ندارد۔ چہ تجلی یک امر مصور و در مقابل چشم واقع میشود و مرتبۂ تنزیہ چون از جسمیت و صورت برتر است و مکانی نمی باشد بنا بر آن رویت آن مرتبہ از عقول معتزلہ بلند است کہ سبب انکار آنہا گردیدہ یعنی اگر معتزلہ رویت را بمرتبۂ تنزیہ مقید نمی کردند انکار رویت نمی نمودند زیرا کہ رویت تجلی استبعاد عقلی ندارد اما در رویت او تعالیٰ استبعاد عقل موجود است کہ حق تعالیٰ جسمانی و مکانی نبودہ و در مقابل چشم نمی آید۔ پوشیدہ نماند کہ جملہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبۂ تنزیہ مقید نمیکردند مقولۂ حضرت امام است نہ مقولہ شیخ اکبر و محشی سہو کردہ است کہ آنرا بہ شیخ اکبر حوالہ نمودہ است۔

وآنچہ میفرماید، عقل ہر چند حجت است اما در حجتیت تا تمام است الخ یعنی عقل اگرچہ دارائے قوۂ ممیزہ بودہ و بواسطۂ حواس حُسن و قبح اشیاء را تمیز نمودہ بتواند اما در امور غیبیہ از قبیل

Marfat.com

وجود بہشت و دوزخ و وجود ذات مقدس و صفات کاملۂ او تعالیٰ گمراہ محض می باشد و ادراک این معارف از استعداد او بلند و از قوت او خارج است و بدون تبلیغ انبیاے عظام عقل در ادراک مرضیات و نامرضیات او تعالیٰ قاصر و عاجز است۔ مصرع

از فلسفی چہ پرسی اسرار کبریا را

ناگفتہ نماند کہ مقصود از بعض تشریحات مکتوبات قدسی آیات توضیح مطالب تصوفی است کہ اکثر علماے کرام آنرا درس نمی گویند و حتی درین مطالب و بہ موضوعات تصوفی علاقہ نمیگیرند و بعض مسائل محتویات مکتوبات شریف کہ مسائل عقائد است علماے کرام بآن مہارت کامل دارند و در عین حال تدریس آن را نیز می نماید۔ بنابرآن بہ تذکار نکات چند اکتفا گردید و از مسائل عقاید بحث بسیار بعمل نیاید۔

مکتوب دوصد و شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید، اسرار و دقایق کہ فقیر بآن متمیز است شمہ ازان بظہور نمیتوان آورد الخ یعنی مسائل تصوف بدو نوع منقسم گردیدہ۔

اول مسائل معارف است، چنانچہ معرفت توحید وجودی و شہودی و بیان معرفت ذات و صفات او تعالیٰ و معرفت جذبہ و سلوک، فنا و بقا و بیان صفات نفس انسانی و بیان کمالات اجزاے انسانی۔ دوم اسرار است۔ چنانچہ اسرار متشابہات و مقطعات قرآنی کہ ہمہ رموز و اسرار است در بین حق تعالیٰ و حضرات انبیاے عظام۔ چون معاملہ اسرار و رموز است لہذا افشاے این مسائل را مجاز ندانستہ اند۔

پوشیدہ نماند بعض اولیاے کرام بہ سبب متابعت انبیاے عظام باین اسرار واقف گشتہ اند اما نشر و بیان آنرا منافی حفظ اسرار میدانند و نشر نمی کنند۔

منقول است کہ روزے مخدوم زادہا یعنی فرزندان حضرت امام ربانی از حضور مبارک شان

Marfat.com

بیان شرح متشابہات و مقطعات را مطالبہ نمودند و بعرض رسانیدند باہمہ صاحب اسرارم و آنرا پوشیدہ نگاہ میداریم حضرت امام فرمودند کہ بیشک شما صاحب اسرارید، اما شیطان لعین بہر جائے خود را رسانندہ می تواند، لہذا خوف آن می رود کہ مبادا این اسرار را شنیدہ و افشاء نمایند۔ مخدوم زادہ ہا اصرار داشتند کہ چوں حق تعالیٰ قوت دفع شیطان لعین را بہ شما عنایت کردہ اورا از حاضر شدن این مجلس دفع نمائید۔ دراین اثنا وضعی رخ داد کہ ہمہ درک نمودند کہ شیطان لعین حاضر شدہ نمی تواند۔ پس ازان حضرت امام بہ تشریح حرف ق کہ از مقطعات قرآنی است شروع فرمودند بعد از شمۂ بیان حاضرین ہمہ از خود بے خود و بے ہوش گشتند و تاب سماع آنرا نیاوردند۔

تذکرہ: این وقت، وقت ابتداء و توسط احوال مخدوم زادگان بودہ زیرا کہ در مرتبۂ انتہا حضرات مخدوم زادہ گان نیز با درک این اسرار واقف گردیدہ اند۔

وآنچہ میفرماید، چوں امر محدث در طریقت پیدا شد راہ فیوض و برکات آن طریق مسدود گشت الخ یعنی مخدوم زادگان قرزندان حضرت شیخ المشائخ میل بہ سماع داشتند بنا بر آن حضرت امام ایشان را بتاکید و مبالغہ منع میفرمایند کہ سماع و نغمہ چنانچہ مخالف سنت سنیہ است ہمچنان مخالف طریقۂ پیران سلسلہ علیہ نقشبندیہ می باشد آنرا مرتکب نباید شد۔

مکتوب دوصد و شصت و ہشتم

حضرت امام میفرماید، علمیکہ از انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام باقی ماندہ است دو نوع است، علم احکام و علم اسرار الخ پس عالمیکہ دارائے این دو علم باشد وارث گفتہ میشود و شخصے کہ دارائے این دو علم نباشد وارث گفتہ نمی شود۔ یعنی کسیکہ تنہا دارائے علم احکام بودہ و از علم اسرار بہرہ نداشتہ باشد وارث گفتہ نمی شود۔ بدلیل اینکہ وارث در تمام متروکات مورث حق داشتہ می باشد۔ لہذا کسیکہ از بعض متروکات مورث حصہ بگیرد و از بعض متروکات بے بہرہ بماند

Marfat.com

آن شخص وارث گفتہ نمی شود بلکہ بمنزلہ غریم وصاحب قرض می باشد۔

وآنچہ میفرماید، اکثر مردم گمان دارند کہ علم اسرار عبارت از علوم توحید وجودی وشہود وحدت در کثرت است۔ وحالانکہ این مرتبہ از ابتداء ولایت است ومنتہیان اولیاء از ین معرفت برتر اند چہ رسد بانبیاے عظام۔ یعنی اسرار دو نوع است، یکے اسرار ولایت است ودیگرے اسرار نبوت۔ اسرار ولایت صغری عبارت از معارف سکریہ است واسرار نبوت اسرارے است کہ از ادراک اکثر اولیا بلند است چنانچہ اسرار مقطعات ومتشابہات واسرارے کہ حق تعالیٰ با محبوبان خود عنایت فرمودہ است کہ در ولایت کبری میسر است کہ ولایت انبیاے عظام است باز ہم کمالات ولایت انبیاے عظام در جنب کمالات نبوت شان مضمحل ومستور است چہ رسد بولایت اولیاے کرام۔

آنچہ میفرماید، جمعے از نارسائی بکمالات نبوت گفتہ اند کہ ولایت بہتر است از نبوت وجمعے دیگر گفتہ اند کہ ولایت نبی از نبوت او افضل است واین ہر دو فریق حقیقت نبوت را ندانستہ اند الخ یعنی بعض صوفیہ خیال کردہ اند کہ در ولایت چوں روبحق است ودر نبوت کہ عبارت از تبلیغ است روبخلق می باشد بنا بر آن روبحق افضل است از روبخلق۔ از مضمون فوق دو نظریہ موجود بودہ۔ در نظریۂ اول مطلق ولایت را از نبوت افضل دانستہ اند ودر نظریہ دوم ولایت نبی را از نبوت او افضل پنداشتہ۔ اما در حقیقت این ہر دو فریق از کمالات نبوت بے خبر اند وندانستہ اند کہ در عروج نبوت نیز روبحق می باشد ودر نزول روبخلق۔ اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ است وعروج ولایت بکمالات ظلیہ۔ زیرا کہ ولایت صغریٰ در وقت حصول کمالات ظلیہ است کہ عبارت از ظلال صفات است و کمالات ولایت نبوت کہ ولایت کبری است بخود صفات مقدسہ تعلق دارد وکمالات نبوت انبیاے عظام بذات بحت او تعالیٰ ارتباط دارد۔ پس نبوت انبیا از ولایت شان افضل است واز ولایت اولیا بطریق اولیٰ بہتر است۔

Marfat.com

پوشیدہ نماند کہ وصول بکمالات اصلیہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ مربوط بہ صحبت انبیاے عظام است، چنانچہ صحابۂ کرام آنحضرتؐ در ابتدا باین کمالات نایل گردیدہ اند و بعض از اولیا بعد از طے نمودن کمالات ظلیہ بکمالات اصلیہ رسیدہ اند چنانچہ حضرت امام۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در ابتدا بکمالات اصلیہ رسیدن خاصہ صحبت آنحضرتؐ است علیہ الصلوٰۃ والسلام۔ اما ممکن است کہ بہ سبب کمال متابعت آنحضرتؐ صحبت عارف دیگرے نیز در ابتدا سبب وصول کمالات اصلیہ گردد۔ چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ در صحبت حضرت امام در ابتدا بکمالات اصلیہ رسیدہ است۔ سبحان اللہ حق سبحانہ بہ حضرت امام بکدام اندازہ متابعت را نصیب گردانیدہ است کہ تاثیر صحبت شان بشیبہ سر دارد دو عالم است۔

وآنچہ میفرماید، مانا کہ صحو خواص را مماثل صحو عوام دانستہ سکر را بر آن ترجیح دادہ اند الخ یعنی بعض بزرگان صحو خواص را مانند صحو عوام پنداشتہ اند و نفہمیدہ اند کہ در صحو خواص باطن بحق می باشد و ظاہر بخلق۔ اما در صحو عوام باطن و ظاہر ہر دو بخلق می باشد و نیز خواص اگرچہ بعالم آمیختہ اند ولے آویختہ نیند۔ اما عوام غیر گرفتار اند۔ بنا بر آن صحو عوام دیگر است و صحو خواص دیگر۔ وہکذا سکر خواص عبارت از فنا است و سکر عوام عبارت از جنون و دیوانگی است۔

وآنچہ میفرماید، صحو آن مرتبہ نیز ممتزج بسکر است الخ یعنی صحو ولایت صحو خالص نمی باشد سکر در آں ممتزج است و صحو مقام نبوت صحو خالص است۔

وآنچہ میفرماید گروہی از ین طائفہ ملائکہ عالین را از انبیاء افضل گفتہ اند الخ یعنی آنہا ولایت را از نبوت افضل می پندارند۔ لہذا ملاء اعلیٰ را کہ ولایت شان از ولایت نبوت بلند تر می باشد بہ نسبت انبیاے عظام بہتر گفتہ اند۔ چنانچہ امام غزالی و امام الحرمین۔

تبصرہ: ولایت انبیاے عظام معارف صفات او تعالیٰ است۔ ولایت ملاء اعلیٰ معارف شیونات ذاتیہ او تعالیٰ است و کمالات نبوت انبیاے عظام

Marfat.com

معارف ذات بحت او تعالیٰ است۔ واین طائفہ کہ ولایت را از نبوت بہتر دانستہ اند بہ ولایت رسیدہ اند۔ اما از کمالات نبوت بہرہ نبردہ اند واگر بکمالات نبوت می رسیدند واز حقیقت آگاہ می شدند خواص ملک را از خواص بشر افضل نمی دانستند۔ مصرع

چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

قد تم الجزء الرابع من المجلد الاول

ویلیہا الجزء الخامس

خداوندا بہ برکت دوستان خود این غافل عاطل را از جملہ عاصیان مرحوم حساب قربائی۔ مصرع

بداں را بہ نیکان بہ بخشند خدائے

شعر افغانی

ستا دکرم پہ امید ناست یم زما عمل دخجالت لری بارونہ

ستا دکرم شمال دراشی چہ پہ ہواشی زما در لڑ تول حجابونہ

وصلے اللہ علی سیدنا ومولانا محمد وبارک وسلم وسلم علیہ وعلی الہ واصحابہ وعلینا معہم اجمعین ط

Marfat.com

وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ ۔

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی وتصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ پنجم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن از اراکین جمعیت العلمائے دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

Marfat.com

فہرست مضامین

	صفحہ
مکتوب ۲۶۹ - در بیان سرکوب نمودن مردم ولایت دکن۔	۳۸۵
〃 ۲۷۰ - صحبت نائبان آنحضرتؐ نیز مشابہ صحبت آنحضرتؐ است۔	۳۸۶
〃 ۲۷۱ - متابعت شریعت غرا و عقیدہ اہل سنت را از دست نباید داد۔	〃
〃 ۲۷۲ - عالم ظہورات حق نبودہ بلکہ مخلوقات او تعالیٰ است۔	〃
〃 ۲۷۳ - واقعات و مقامات شایان اعتماد نیست و شعر خوانی در اخل طریقہ نقشبندیہ نمیباشد	۳۹۴
〃 ۲۷۴ - حالیکہ بعد از شہود و حدت در کثرت بمشاہدہ رسیدہ ان حال اصیل است۔	۳۹۵
〃 ۲۷۵ - بیان احوال خواجہ اویس۔	۳۹۶
〃 ۲۷۶ - شریعت دارای صورت و حقیقت است۔	〃
〃 ۲۷۷ - شہود ذات در سیر انفسی میسر نبودہ بلکہ مطلوب ورای آفاق و انفس است و صوفیہ کرام در دو مراحل انا الحق میگویند یکے در وقت تجلی صوری و دیگرے در وقت مشرف شدن بوجود موہوبی۔	۳۹۸
〃 ۲۷۸ - در ہر طریقہ کہ عمل بہ عزیمت بیشتر باشد اقرب طرق گفتہ میشود۔	۴۰۰
〃 ۲۷۹ - حضرت امام از احسان مولانا حسن کشمیری اظہار شکر آن نمودہ اند کلمہ مبارکہ اللہ تعبیر از ان اسم مقدس است نہ خود اسم مقدس او تعالیٰ۔	۴۰۱
〃 ۲۸۰ - محبت بہ شیخ مقتدا سبب جلب کمالات وے است۔	۴۰۳
〃 ۲۸۱ - یک گام زدن در این طریق بہتر از ہفت گام طرق دیگر است۔	〃
〃 ۲۸۲ - اگر حضرت خضر حیات میداشت خود را از جملہ امتان آنحضرتؐ می گردانید۔	〃
〃 ۲۸۳ - در دخول جنت فقراء از اغنیا پیش قدم اند۔	۴۰۵

Marfat.com

مکتوب ۲۸۴- اگر ظاہر نمی بود راہ دانش و تمیز نمی کشود۔ ۴۰۵

" ۲۸۵ - در بیان ارباب قلوب و ارباب تمکین - "

" ۲۸۶ - نزد وجود یا استعداد محکوم او تعالی است و در عین حال حاکم ہم بیباشد و مقتضائے خود را میخواہد و این گفتار مستلزم ایجاب است۔ ۴۰۹

" ۲۸۷ - بیان دون ہمتی و عدم بصیرت طالبان پست استعداد و بیان فیض کہ از ذات او تعالی میرسد دو نوع است یکے فیض تخلیقی کہ سبب ایجاد میگردد دوم دیگر فیض کمالاتی کہ سبب ایمان و معرفت شخص میگردد، صورت شے خلیفہ شے است تا بصورت شے مخلوق نباشد خلافت را نشاید و نا خلافت را نشاید تحمل بار امانت را چگونہ تواند۔ ۴۱۸

" ۲۸۹ - خالق افعال حق تعالی و کاسب آن بندہ است - در بیان مقولہ شیخ الاسلام کہ میگوید اگر شیطان آدم را بخوردن دانہ گندم بد اموزی کرد دانہ گندم را باو کہ روزی کرد؟" در بیان این آیہ کریمہ فمن شاء فلیومن ومن شاء فلیکفر یعنی کسیکہ ایمان میخواہد مومن شود و کسیکہ کفر میخواہد کافر شود۔ در بیان اینکہ قدرت بندہ علت عادتے وجود افعال است یعنی عادت حق تعالی بران رفتہ است کہ فعل را بعد از ارادہ بندہ خلق میکند یعنی قدرت بندہ موقوف علیہ تخلیق فعل بیباشد۔ ۴۴۹

" ۲۹۰- طریقے کہ اقرب است طریقہ عالیہ نقشبندیہ است۔ ۴۶۳

" ۲۹۱- در بیان ارباب احوال ۴۷۷

" ۲۹۲ - در بیان سالکان این راہ کہ بدو نوع منقسم اند یکے مرادان و مجبوبان و دیگرے مریدین و محبین۔ ۴۸۳

" ۲۹۳ - تجلی ذاتی در حق آنحضرتؐ دائمی است و حضرت شیخ عبد القادر جیلانی سر حلقہ ولایت محمدی است اما امکان دارد کہ شخص دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ پیش قدم باشد ۴۸۵

Marfat.com

مکتوب ۲۹۴ - دربیان اول ترین صفات ثمانیہ صفت الحیات وآخرشان صفت التکوین است وحیات ملارا علیٰ اثر صفت الحیات اوتعالیٰ است۔ ۴۸۶

" ۲۹۵ - دیدارحق تعالیٰ دیگران رادرآخرت میسر میگردد اما برائے سردار دوعالم درد نیا میسر شدہ است وبرائے تابعین کامل آنحضرتؐ نیز درد نیا رویت قلبی دست میدہد۔ ۴۹۵

مکتوب ۲۹۶ - علم اوتعالیٰ یک نوع ویک ادراکی است واحد ویگانہ کہ ہیچ تعدد وتکثر دران وجود ندارد ومعلومات ازل وابد بہمان یک نور معلوم وہویدا است۔ ۴۹۷

" ۲۹۸ - دربیان آنکہ درظلال حصول است اما وصول نیست ونیز دربیان اینکہ وقتیکہ عدم عارف مختفی گردد ووجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل وبانعکاس تجلیات عالم وجوب منعکس گردد۔ ۴۹۸

" ۳۰۰ - این تجلیات دارائے دو اعتبار اند یکے آنکہ این تجلیات درعالم وجوب ظہور پیدا کند وعالم وجوب وجود خارجی این تجلیات رامی بیند این مرتبہ را قاب قوسین میگویند دیگر اینکہ این تجلیات مظہر ذات مقدس گردد آنرا مرتبہ او ادنیٰ میگویند۔ ۴۹۹

" ۳۰۱ - فوق مقام ولایت عروج ونزول دیگر ہست کہ بکمالات نبوت تعلق دارد۔ ۵۰۰

" ۳۰۲ - وصول درنبوت است وحصول درولایت، رسیدن بمقام نبوت از دوراہ میسر میگردد یکے بواسطہ ظلال ودیگر بدون واسطہ ظلال چنانچہ وصول انبیائے عظام وصحابہ کرام۔ ۵۰۲

" ۳۰۵ - عمل ریائی عارف بہتر از عمل باخلاص مریداست۔ ۵۰۴

" ۳۰۶ - درقرب نبوت گرفتاری باصل است وگرفتاری اصل سالک را از گرفتاری ماسوی مصئون میدارد ۵۰۵

" ۳۱۱ - دربیان اسرار غامضہ وحقایق نادرہ۔ "

تمت

Marfat.com

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ پنجم

مکتوب دوصد و شصت و نہم

حضرت امام میفرماید تمنائے این فقیر شدت نمودن است بدشمنان خدا جل وعلیٰ الخ یعنی شاید کہ دران وقت مرتضی خاں از طرف پادشاہ وقت بسر کوبی مردم ولایت دکن موظف گردیدہ بود ودر آنجا تقریباً مرکز بیت بت وبتخانہ ہا قرار داشت بنابر آں حضرت امام مرتضی خان را بہ توہین واز بین بردن الٰہہ باطلہ اہل ہنود توصیہ میفرمایند وہکذا اظہار بغض فی اللہ میفرمایند کہ از جملہ بزرگترین عبادات است چنانچہ در سفر السعادت کہ از کتب احادیث است حدیث شریف موجود است کہ آنحضرتؐ میفرمایند" وقتیکہ اہل بہشت در جنت ہائے معینہ شان داخل میشوند در آنجا می بینند کہ یک عدد مردمان دیگر ہم موجود است کہ منازل ایشان از منازل دیگران باندازہ ارتفاع آسمان بلند تر قرار دارند اہل جنت از ملائک میپرسند کہ این ہا چہ کسانے اند وچہ عمل انجام دادہ اند کہ باین امتیاز سرفراز گردیدہ اند۔ ملائک در جواب شان میگویند کہ این ہا مردمانے اند کہ در دنیا عمل حب فی اللہ وبغض فی اللہ را انجام دادہ اند وبواسطہ آن حب وبغض باین درجہ رسیدہ اند" حضرت امام میفرمایند کہ اگر ضعف بدن وشدت سرما مانع نمی شد فقیر یکبار رتفے بر آن سنگ می انداخت وآنرا سرمایہ سعادت خود می ساخت الخ یعنی حضرت امام مرض ضیق النفس داشتند وہوا نیز نسبتاً سرد بودہ مساعد نبودہ است وحضرت امام بالآخرہ بہمیں مرض درہ اجدی داعی اجل را لبیک گفتند انا للہ وانا الیہ راجعون۔ شعر

ان قال لی مت مت سمعا وطاعتا وقلت لداعی الموت اھلا ومرحبا

Marfat.com

مکتوب دوصد و هفتادم

حضرت امام میفرمایند بعض از صحبت ها چنان ست که بر عزلت میچربد قیاس از حال اویس قرنی نمایند الخ یعنی حضرت اویس قرنی اگرچه با آنحضرت اخلاص و محبت زیاد داشتند و خیر تابعین بیباشد باوجود آن بدرجه کسانیکه به صحبت مشرف شده بودند نرسید و کمالات او از کمالات اصحاب آنحضرت ﷺ پائین تر قرار دارد۔ خلاصه از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد که صحبت نائبان آنحضرت ﷺ نیز مشابه صحبت آنحضرت ﷺ است۔

مکتوب دوصد و هفتاد و یکم

حضرت امام به شیخ حسن برکی میفرماید، امیدوار باشد و به آنچه مامور اند در تعمیل آن بجان کوشند الخ یعنی متابعت شریعت غرا و عقیدهٔ اهل سنت و جماعت را از دست ندهید و به اوراد و اذکاریکه از طرف فقیر مامور شده اید در تعمیل آن سعی نمائید و چیزیکه در واقعه دیده اید امید است که بمصداق آن برسید و در بیداری به بینید۔

تبصره، واقعه یک حالتی است که شبیه بخواب است وقتیکه فیض و تجلی عالم قدس بروح سالک میرسد روح را مغلوب و از تدبیر بدن غافل میسازد در این وقت برای سالک کیفیتی شبیه بخواب حاصل میگردد و چیزی را که دران وقت می بیند و یا می شنود آنرا واقعه می نامند۔

مکتوب دوصد و هفتاد و دوم

در شرح این مکتوب شریف چند مقدمه تذکار پیدا بد۔

مقدمهٔ اول: ایمان به غیب دو نوع می باشد، یکی ایمان عوام و علمای ظواهر است که این ها به شهود مراتب وجوب نرسیده اند و ایمان شان بالغیب است، دیگری ایمان به غیب انبیای عظام است

Marfat.com

چون انبیائے عظام بہ شہود مراتب وجوب مشرف و بظاہر و باطن رجوع و بدعوت خلق مامور اند لہذا ایمان شان بعد از طے مراتب شہود در وقت نزول ایمان بغیب است و ایمان اولیائے بزرگ نیز ہمیں طور است بالغیب می باشد۔

تبصرہ: در بین ایمان بالغیب طبقہ عوام و علمائے ظواہر و ایمان بالغیب انبیائے عظام فوق زیاد موجود است زیرا کہ در ایمان بالغیب عوام حجابات ظلمانی و کدورت ہائے قلبی و نفسی موجود است و در ایمان بالغیب انبیائے عظام ہیچگونہ حجابات ظلمانی و نورانی باقی نماندہ است یعنی بعد از شہود مراتب وجوبی رجوع نمودہ اند و بدعوت خلق مامور اند، چنانچہ وزیرے کہ در پہلوی شاہ قرار داشتہ و در بین او و شاہ ہیچ حجاب نبودہ باشد و در عین حال بخدمت خلق مامور شدہ باشد و توجہ شان بخلق باشد، اگرچہ این حضرات بحضور خو شتر می باشند مگر تعمیل امر نمودہ بہ نزول راضی میگردند۔

اریدوصالہ ویریدھجری فاترک ما اریدلما یریدی

مقدمہ دوم: اولیائے کرام دو نوع اند، یکے اولیائے کہ بہ کلیت خود یعنی بہ ظاہر و باطن خود نزول کردہ اند و بعد از طے مراتب کمالات عروجی بدعوت خلق مامور اند و ایمان شہودی شان بایمان غیبی تبدیل شدہ است۔ این قسم اولیاء از نائبان اتم انبیائے عظام اند کہ این گونہ اولیاء را اولیائے عشرت نیز گویند بدلیل اینکہ این ہا با مردم اختلاط و ارتباط داشتہ و آنہا را بحق دعوت مینماید۔

نوع دیگرے از اولیائے کرام عبارت از کسانی اند کہ روح شان در عروج و نفس شان نزول کردہ اند این طبقہ اولیا نیز دو قسم اند، یکے ارباب عزلت اند و دیگرے ارباب عشرت۔ چنانچہ قطب مدار، ابدال وغیرہ کہ از اولیائے عزلت اند وظائف اینہا امدادات غیبی است، ارباب عشرت چنانچہ قطب ارشاد و دیگر اولیائے مرجوعین اند کہ روح شان در عروج و نفس شان در نزول است این ہا نیز تا اندازہ نیابت انبیائے عظام دارند و اہل عشرت اند و ایمان شان نیز از نگاہ نزول نفس غیبی و از نگاہ روح کہ در مراتب عروج است شہودی است۔ دعوت اینہا مانند دعوت طائفہ اول کہ در ظاہر و باطن دعوت خلق مامور اند کامل نمی باشد۔ نوع دیگر ان اولیائے مستہلکین اند کہ

Marfat.com

بظاہر و باطن در عروج اند و نزول نمی کنند اینان اولیائے مستہلکین اند و شرف نصیب اینہا و فضیلت و صواب نصیب مرجوعین است۔ شرف یعنی قرب فضیلت یعنی کثرت ثواب۔

مقدمہ سوم: جامع تنزیہ و تشبیہ دو معنی دارد، اول اینکہ سالک ممکنات را بعنوان وجوب می بیند و می گوید کہ حق تعالیٰ جامع تنزیہ و تشبیہ می باشد یعنی چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ واجب است تشبیہ نیز واجب می باشد بنابر آن ممکن را بعنوان وجوب می بیند۔ دوم اینکہ سالک از حیث روح متوجہ تنزیہ و بہ عروجات اشتغال دارد و از روے نفس متوجہ تشبیہ است چنانچہ نفس او بعد از تزکیہ رجوع نمودہ و متوجہ خلق می باشد یعنی سالک از حیث روح متوجہ واجب و از حیث نفس متوجہ امکان است۔

مقدمہ چہارم: عارفیکہ بہ کلیت یعنی بروح و نفس رجوع نمودہ و ایمان او غیبی گردیدہ است در وقت احتضار موت ایمان این عارف دوبارہ شہودی میگردد چنانچہ آنحضرتؐ در حین احتضار اللھم الرفیق الاعلیٰ گفتہ اند و حضرت بی بی عائشہ صدیقہؓ از شنیدن این فرمایش آنحضرتؐ اظہار داشتند کہ اکنون بہترین عالم ما را ترک و بہ معشوق حقیقی خود وصل شد، انا للہ و انا الیہ راجعون۔

حضرت امام میفرماید، فضائل و کمالات رجوع بسیار است الخ یعنی صاحب رجوع نائب اتم انبیاے عظام است و قائم بمراد حق می باشد و مراد حق دعوت و ارشاد خلق است اما صاحب عروج دارای این فضائل و کمالات نمی باشد بلکہ صاحب عروج بمراد خود است و مراد او عبارت از شہود محبوب است ایمان او بہ غیب تبدیل نیافتہ و بہ نیابت انبیاے عظام نرسیدہ اند، چنانچہ حضرت امام میفرماید صاحب توجہ بحق نسبت بہ صاحب توجہ بہ خلق قطرہ ایست نسبت بہ بحر محیط الخ یعنی صاحب توجہ بحق در مراتب ظلال قرار دارد و برعکس صاحبان توجہ بخلق کہ سیر مراتب واجبی را تکمیل و بعد از کمال عروج نزول نمودہ و بدعوت خلق متوجہ گردیدہ اند۔ و آنچہ میفرماید بعض از جامعان تنزیہ و تشبیہ میگویند کہ ایمان بہ تنزیہ ہمہ مومنان را حاصل است عارف آنست کہ حق تعالیٰ را جامع تنزیہ و تشبیہ بداند۔ بنابران حضرت امام بر روے تعجب میفرماید کہ سبحان اللہ و بحمدہ دعوت انبیاء علیہم السلام بہ تنزیہ صرف است و ہیچ شنیدہ نشدہ کہ پیغمبری دعوت بایمان تشبیہ نمودہ و خلق را ظہور خالق گفتہ باشد الخ یعنی اگر

Marfat.com

صوفیہ وجودیہ بحقیقت می رسیدند چنین چیزہا نمی گفتند۔ خلاصہ صوفیہ وجودیہ می گویند کہ اگر حق تعالیٰ را جامع تنزیہ و تشبیہ ندانیم و صرف بہ تنزیہ خالص مربوط بدانیم در این صورت مرتبۂ وجوب محدود و مقید میگردد لہذا بہتر است کہ جامع تنزیہ و تشبیہ گفتہ شود تا مراتب وجوبی محدود نگردد و ممکنات ہم واجب دانستہ شود۔ اما صوفیہ متحققین میگویند کہ این گفتار وجودیہ از روے سکر حال است در حقیقت ممکن ممکن است واجب واجب۔ زیرا کہ حق تعالیٰ موجود حقیقی است و دارائے وجود خارجی است و ممکن دارائے وجود حقیقی نبودہ و در مرتبہ وہم تخلیق گردیدہ مانند دائرہ موہومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدا می شود و حق تعالیٰ بآن ثبات و استقرار بخشیدہ است تا تنعیم و تعذیب ابدی بآن مترتب گردد و این موہوم مانند موہوم سوفسطائی نیست اما موہوم موجود خارجی را تخدید کردہ نمی تواند تا کہ واجب محدود شود۔

حضرت امام میفرماید کتب سماوی بایمان تنزیہ ناطق است الخ یعنی ہیچ پیغمبری مرتبہ تشبیہ را واجب نگفتہ و خلق را ظہور خالق ندانستہ است و خالقیت و وجوب را بہ ممکن نداده و خلق را مخلوق او تعالیٰ گفتہ اند نہ ظہور او۔ حضرت امام میفرماید کتاب و سنت را کہ در مطلب خود مستشہد می آرند ہیچ استشہاد نیست زیرا کہ این عبارت حصر کہ در نصوص وارد است از برائے نفی کمال وجود از ماسوی است نہ نفی اصل وجود الخ یعنی معنی نص این است کہ ماسوی وجود حقیقی و کامل ندارند یعنی وجودشان ناقص است۔

حضرت امام میفرماید این جماعہ مذاق انبیا را علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات نگرفہمیدہ اند کہ مدار دعوت ایشان بر اثنینیت و دوئی است الخ یعنی مخلوق را غیر خالق میدانند و یا بعبارۂ دیگر واجب و ممکن را دو چیز متغائر گفتہ مخلوق را عابد و خالق را معبود دانستہ اند و خلق را بہ عبادت و معرفت حق دعوت کردہ اند و آنچہ میفرماید اگر فی الحقیقت موجودیکے باشد و ماسوی او ظہورات او بوند پس در این صورت عبادت ماسوی عبادت او باشد الخ یعنی اگر ماسوی ظہورات حق تعالیٰ باشد پس عبادت این ہا عین عبادت او تعالیٰ است پس دعوت انبیاء بعبادت حق و بہ معرفت حق و ہکذا منع

Marfat.com

کردن انبیاء مردم را از عبادت غیر حق وعبادت الٰہہ باطلہ چہ مفہوم خواہد داشت۔ خلاصہ این کہ عالم ظہورات حق نبودہ بلکہ مخلوق او تعالیٰ است، چنانچہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت۔ وآنچہ میفرماید، چوں بمنشا غلط ایشان را اطلاع نہ بخشد و دید غیریت را کہ از جہل در ایشان ناشی شدہ است زائل نگردانند الخ یعنی اگر ممکنات ظہورات او تعالیٰ می بود و غیریت نمی داشت می بائیست کہ حضرات انبیائے عظام این حقایق را بمردم می فہمانیدند و ایشان را از عبادت غیر ممانعت نمی نمودند و ہر دوے واجب و ممکن را مستحق عبادت وانمود می ساختند و حالانکہ انبیائے عظام عبادت ماسوٰی را بصورت عموم ممنوع قرار دادہ و عابد الٰہہ باطلہ را مشرک گفتہ اند وآنچہ میفرماید این جماعہ کسے را کہ بدو وجود قائل است مشرک می نامند الخ یعنی بہ نزد این طائفہ وجودیہ موحد کسانے اند کہ بیک وجود قایل بودہ و ہمہ را ظہورات حق بدانند۔

حضرت امام میفرماید، انصاف باید نمود کہ از ین دو صنف مشرک کدام است و موحد کدام الخ یعنی موحد کسان اند کہ بجز از واجب تعالیٰ ہمہ را بندہ بدانند و صرف واجب تعالیٰ را لایق عبادت و پرستش بدانند و ہیچ کس را در عبادت حق تعالیٰ و بخالقیت او شریک نداند۔ خلاصہ ممکن را ممکن و واجب را واجب بشناسد، وآنچہ میفرماید بعض از متاخران ایشان عالم را عین حق جل سلطانہ نمی گویند بلکہ نہ عین حق و نہ غیر حق میدانند الخ۔ یعنی یک طائفہ از وجودیہ عالم را عین حق و طائفہ دیگر شان عالم را نہ عین حق میدانند و نہ غیر حق و این گفتار و نظریہ بکلی از صواب دور است۔ زیرا کہ واجب واجب است و ممکن ممکن و دو چیز در بین خود متغایر اند۔ الاثنان متغایران قضیۂ مقررہ است و در حدیث شریف وارد است کہ کان اللہ ولم یکن معہ شی از ین حدیث شریف نیز روشن میگردد کہ حق تعالیٰ بودہ و ہیچ چیز باوے نبودہ است الخ یعنی عالم غیر او تعالیٰ است و اگر عالم غیر حق نمی بود می بائیست کہ ہمیشہ با حق تعالیٰ می بود وآنچہ متکلمین در صفات واجبی جل شانہ لا ہو ولا غیرہ گفتہ اند صادق است۔ زیرا کہ صفات ہمیشہ با و تعالیٰ بودہ و ہست و صفات از ذات او تعالیٰ جدائی ندارند و متکلمین غیریت مصطلح را نفی کردہ اند غیریت مطلق را و غیر مصطلح آنست کہ یک چیز

Marfat.com

از چیز دیگر جدا شدہ بتواند و صفات ثمانیہ چون از ذات مقدس جدا شدہ نمی توانند بنابران غیر مصطلح نمی باشند اگرچہ عین ذات مقدس ہم نمی باشند و غیریت دارند۔ و آنچہ میفرماید عین گفتن نہ بہ آن معنی است کہ عالم با صانع متحد است بلکہ بآن معنی است کہ عالم معدوم است و موجود واجب است تعالیٰ و تقدس، یعنی در خارج دو وجود اصلی نیست بلکہ یک وجود اصلی است کہ عبارت از وجود حق تعالیٰ است و دیگر وجود ظلی و یا وہمی است کہ حق تعالیٰ بآن وجود وہمی اتقان و استقرار بخشیدہ است چنانچہ حق تعالیٰ قدرت دارد کہ دائرہ موہومہ ئی را کہ از نقطہ حوالہ ناشی شدہ است اتقان و ثبوت بخشد چنانچہ در یک زمانی در ہندوستان شعبدہ باز ان در شعبدہ ہائے خود درختان انبوہے را بحضور سلطان وقت اختراع و بطور موجود نشان و نمایش میدادند و سلطان وقت فہمیدہ بود کہ اگر شعبدہ باز در عین شغل شعبدہ بازی کشتہ شود شعبدہ او بحال خود می ماند ہمان بود کہ شعبدہ باز را در ہمان وقت قتل نمود و ہمان درختان شعبدہ وہمی او تا حال باقی است۔ و آنچہ میفرماید، کمال فنا دران صورت است کہ اشیا موجود باشند و سالک بآنہا ہیچ التفات نہ نماید و آنرا فراموش گرداند الخ یعنی این فرمایش حضرت امام گفتار صوفیہ وجودیہ را تردید می نماید زیرا کہ شرط فنا آنست کہ ممکنات موجود بودہ و غیریت داشتہ باشند و لے سالک آنرا فراموش و بما سوئی ہیچ التفات نہ نماید تا بمراتب واجبی برسد و اگر خود امکان و ماسوئی را عین واجب پندارند پس فنا چہ مفہوم خواہد داشت، و سالک کدام چیز را فراموش خواہد نمود تا بمرتبہ فنا مشرف گردد۔ و آنچہ میفرماید این ہمہ گل ہا ست کہ از شاخ یک بینی می شگفد الخ یعنی صاحبان توحید شہودی چونکہ ماسوئی را نمی دیدند این طور میگفتند و این طور گفتن بیان دلیل توحید شہودی است نہ توحید وجودی۔ و آنچہ میفرماید شارحین در توجیہ آن گفتہ اند الخ یعنی اگرچہ شارحین فصوص الحکم در اطراف فرمایش حضرت شیخ محی الدین عربی توجیہات زیادی نمودہ اند و ہر کدام چیزے گفتہ اند مگر حقیقت توجیہ کلام حضرت شیخ آن است کہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سیر محبوبان سیر اجمالی است تا برسند و محبوبان بظلال التفات نمی نمایند بنابران امکان دارد کہ ظلی از ظلال

Marfat.com

صفات او تعالیٰ بواسطہ شیخ کشف و بآنحضرتؐ رسیدہ باشد۔ زیرا کہ کمالات ہر فرد امت از برکت متابعت نبی آن امت است ازین سبب ہر کمالیکہ بہ پیروان پیغمبران بیسر گردد آن کمال بہ پیغمبر متبوع آن امت نیز راجع میگردد۔ لہذا فرمایش حضرت شیخ معنائے آنرا نمی دہد کہ شیخ از آنحضرتؐ افضلیت داشتہ و آنحضرتؐ از شیخ اخذ کمالات می نمایند بلکہ چوں حضرت شیخ از پیروان و امتان آنحضرتؐ اند بنا بر آن کمال کہ از مراتب ظلال بحضرت شیخ حاصل شدہ و بآنحضرتؐ نیز رسیدہ است این امر در حقیقت یک نوع خدمتی است کہ بہ توسط خادم بمخدوم رسیدہ است و شان آنحضرتؐ از حصول این کمال بسیار فوق تر است و با این کمال ہیچ احتیاجی ندارد۔ و آنچہ میفرماید چہ جاے آن دارد کہ ناظر در شک افتد الخ یعنی وجود ممکن باندازۂ ضعیف و غیر کامل است کہ بوجود حق تعالیٰ ہیچگونہ مناسبتی ندارد۔ بنا بر آن بہ ناظر قطعاً شک و تردد رخ نمی دہد کہ اطلاق وجود بر ممکن بطریق حقیقت پیدا است و یا بہ طریق مجاز بنا بر آن قضیہ تشکیک چندان مفاد ندارد۔

تبصرہ: الف۔ وجود باقسام ذیل انقسام یافتہ۔

(۱) وجود اصلی و خارجی است چنانچہ وجود ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ۔

(۲) وجود ظلی است چنانچہ وجود ممکنات۔

(۳) وجود وہمی غیر خارجی است چنانچہ وجود دائرہ موہومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدا شدہ است

ب: ناظران وجود نیز باقسام ذیل تقسیم شدہ است۔

(۱) طبقہ عوام و علماے ظواہر۔

(۲) صوفیہ متوسطین و غیر منتہی کہ در مراتب ظلال قرار داشتہ و بشہود مقامات اصلیہ نرسیدہ اند۔

(۳) صوفیہ منتہی کہ بشہود اصل مراتب وجوب مشرف اند۔

ج: وسائل ادراک و دید ممکنات نیز باقسام ذیل تقسیم گردیدہ است۔

(۱) رویت بصری یعنی مشاہدہ بچشم سر۔

(۲) سماع و شنیدن از غیر۔ (۳) شہود بصیرت باطن۔

Marfat.com

(۱) صوفیۂ منتہی چوں بشہود مراتب اصلی مشرف اند و دیدشان بہ کحل نور مراتب وجوب مکتحل گردیدہ بنا برآن در عین شعشعان انوار وجوب عالم امکان را ہم دیدہ می توانند، بنا برآن در نزد این طائفہ وجود اصلی وحقیقی کہ در خارج موجود است وجود حق تعالی می باشد وبس۔ وجود ممکنات را وجود ظلی وغیر اصلی ویا وجود وہمی متقن می گویند۔

(۲) ناظران دوم کہ عبارت از صوفیہ متوسطانند چون این ہا ہنوز بہ شہود مراتب اصلی مشرف نشدہ اند و در مراتب شہود ظلال قرار دارند بنا بران شعشعان مراتب ظلال بصیرت شان را تحت تاثیر قرار میدہد و مغلوب می سازد۔ لہذا وجود ممکنات را دیدہ نتوانستہ واطلاق وجود را نیز بآن نمی نمایند و ہمہ را واجب میگویند، بعض از ین طائفہ ممکنات را ظہورات وجوب میدانند و بعض آنہا ممکنات را بطریق مجاز موجود میگویند۔

تبصرہ: علم عوام وعلمائے ظواہر کہ بوجود ممکنات قائل اند خارج از مبحث ماست زیرا کہ بحث ما در بارۂ شہود بصیرت است و این طائفہ سوم از ین نعمت بے بہرہ اند و علم آنہا بہ حواس ظاہری وسماع است۔ وآنچہ میفرماید، اے عزیز! عوام چنانچہ در این مبحث مشارک اخص خواص اند، در جاہائے دیگر نیز در میان ایشان شرکتی حاصل است الخ یعنی عادت وخواص اولیائے متوسطین از عوام جدا است ولے خاصیت اخص خواص بہ عوام شباہت دارد زیرا کہ متنبیان در معاشرت از عوام انتیاز ندارند چنانچہ در عیادت مریض وغیرہ امور مسنونہ با عوام مشارکت و ہمدردی و آمیزش دارند و دلیل آن این ست کہ متنبیان نائبان کامل انبیاء اند و در ظاہر و باطن متوجہ خلق اند لہذا عوام بیشتر باین طائفہ می گروند و این ہا را مانند خود عوام مطلق وخالی از ولایت میدانند، برعکس متوسطان چون در مراتب ظلال قرار دارند و ہنوز از انوار کمالات نبوت بہرہ ور نگردیدہ اند بنا برآن بہ عیادت مریض وغیرہ امور معاشرتی بعوام آمیزش نمی نمایند بلکہ از ہمچو مسائل غفلت و سہل انگاری می نمایند و اخلاق واطوارشان از عوام جدا است بنا برآن عوام این طائفہ را در امور معاشرت موافق نیافتہ و بآنکہ می گروند و آنہا را اولیاء می پندارند۔ وآنچہ میفرماید، ایمان

Marfat.com

اولیائے کہ ملحق باصحاب اند بعد از شہود بواسطہ رجوع بدعوت بغیب قرار یافتہ است الخ یعنی ایمان دو نوع است، یکے ایمان شہودی است و دیگرے ایمان بالغیب۔

(۱) ایمان شہودی نصیب اولیائے متوسطین است کہ این طائفہ ظلال را اصل پنداشتہ و بہ شہود مراتب ظلال خرسند ند — (۲) ایمان بالغیب خاصۂ حضرات انبیائے عظام و اولیائے منتہی است کہ این ہا بعد از شہود مراتب اصل بظاہر و باطن رجوع نمودہ و بدعوت مشغول اند فرقیکہ در بین شہود متوسطین و این بزرگان موجود است این است کہ شہود متوسطین ظلال است و از منتہیان اصل است۔ و آنچہ میفرماید ایمان بہ غیب کہ بعامۂ مومنان منسوب است بہترین اقسام آن این است کہ بہ تقلید انبیاء علیہم السلام مربوط است۔

تبصرہ: ایمان عامہ مومنان یعنی غیر عرفاء باقسام ذیل انقسام یافتہ۔

(۱) یک نوع ایمانی است کہ بہ تقلید حضرات انبیا علیہم السلام باثبات پیوستہ است — (۲) ایمان استدلالی است کہ بروے ترتیب صغریٰ و کبریٰ حاصل میگردد کہ این نوع ایمان نصیب علمائے ظواہر است — (۳) ایمان تقلیدی است کہ از بدران و گذشتگان خود بدون کدام استدلال و اثبات پیروی نمایند و تقلید انبیائے عظام منظور نظر آنہا نہ بودہ باشد۔

ناگفتہ نماند کہ نوع سوم ایمان قابل اعتبار نیست زیرا کہ این قبیل اشخاص صرف مقلد گذشتگان خود بودہ و از تصدیق انبیائے عظام بے بہرہ اند لہذا ایمان طایفہ سوم شرعاً قابل اعتبار نبودہ و ایشان در حملہ مومنین محسوب نمی گردند۔ زیرا کہ ایمان تقلیدی قبول نیست مراد تقلید پدران است نہ تقلید حضرات انبیائے عظام کہ آن در ایمان استدلالی داخل است۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید اگر وقائع را اعتبار بودو بر مقامات اعتماد باشد مریدان را بہ پیران ہیچ احتیاج نباشد الخ یعنی میر محمد نعمان و بعض صوفیہ دیگر کہ در وقائع دیدہ بودند کہ آنحضرتؐ از معرکہ ہائے مولود خوانی و اشعار نعت خواندن راضی اند لہذا حضرت امام برائے شان توصیہ میفرمایند کہ

Marfat.com

واقعات ومنامات شایان اعتماد نمی باشد۔

تبصرہ: اگرچہ شیطان خود را بصورت آنحضرتؐ تمثیل کردہ نمی تواند مگر تخلل شیطان در بین آنحضرتؐ ودیگران امکان پذیر است تا در بین متخلل شدہ واقعہ ایجابی را سلبی وسلبی را ایجابی وانمود سازد۔ چنانچہ تخلل شیطان در حین گفتار آنحضرتؐ ثابت است۔ آیۂ کریمہ افرئیتم اللات والعزیٰ و مناۃ الثالثۃ الاخری میخواند، در حین قرارت این آیہ شریف شیطان کلام خود را القا ومدح بت ہائے مشرکین را نمودہ بود طوریکہ سامعین قطعاً تمیز کردہ نتوانستہ بودند کہ کلام آنحضرتؐ است ویا کلام شخص دیگر، در ثانی آیت دیگرے نازل شد وحق تعالیٰ بہ آنحضرت تسلی داد کہ ہیچ پیغمبری نگذشتہ است کہ شیطان در بین کلام او کلام خود را القا نکردہ باشد مگر حق تعالیٰ قول این خبیث را تردید و آیت ہائے خود را اثابت می سازد۔

خلاصہ اینکہ ہریکے از طرق اربعہ از خود اصول جداگانہ ئی دارند واصول طریقہ عالیہ نقشبندیہ مبنی بر اتباع سنت وعمل بعزیمت است وشعر خوانی بہ اصول طریقہ نقشبندیہ صحت ندارد۔ حاصل کلام حضرت امام این است کہ اگر مخدوم زادگان یعنی پسران حضرت شیخ المشائخ کہ در نزد میرزا حسام الدین احمد تشریف داشتند ومیر نعمان نیز دران وقت در آنجا تشریف داشتند حضرت امام برایشان مینویسند کہ اگر شعر خوانی را ترک نکنند آنہا را نخواہم دید وہکذا اگر میر محمد نعمان کہ مرید حضرت امام است این مجلس شعر خوانی را ترک نکند منتظر خواہد شد ومخدوم زادہا تا این وقت بحضرت امام مرید نشدہ بودند بعد ازان بہ حضرت امام مرید ودر نتیجہ بمرتبہ خلافت رسیدہ اند۔

مکتوب دوصد وہفتاد وچہارم

حضرت امام میفرماید حالیکہ در آخر حال شہود وحدت در کثرت نوشتہ اید آنحال اصیل است الخ یعنی حال کہ بعد از شہود وحدت در کثرت بمشاہدہ رسیدہ آن حال اصیل است ولی معرفت انتہائی غیر آن است وآنچہ کہ بعد ازان نوشتہ اید کہ بندہ ام وامت آنحضرتؐ این حال فوق احوال شہود

Marfat.com

وحدت در کثرت است مگر آنہم انتہا نیست و وصول بہ نہایت ہنوز در پیش است۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، بیان احوال خواجہ اویس فرمودہ بودید الخ یعنی خواجہ اویس از مریدان حضرت امام و از شاگردان مولانا احمد برکی است و آنچہ محشی ویس نام را بحضرت ویس قرنی تعبیر کردہ اند اشتباہ کردہ و آنچہ میفرماید درین اثنا توجہی بحال ایشان نمودہ آید معلوم شد کہ شما را مدار آن زمین ساختہ اند الخ یعنی در نظر فقیر ظاہر شد کہ شما قطب آں سرزمین می باشد۔ حضرت مولانا احمد برکی شخص بسیار بزرگ بودہ مزار مبارک او در لوگر کابل می باشد حضرت امام او را بکلمہ ایشان یاد آوری فرمودہ۔ و آنچہ میفرماید این سیر ہندوستان ہم در حق او مغتنم بود و ہم در حق شما الخ یعنی تشریف آوری شیخ حسن بہ ہندوستان سبب ترقی کمالات شماست و آمدن شیخ حسن بہ ہندوستان غنیمت است کہ مکتوبات و معارف جدیدہ را گرفتہ بحضور شما برساند نیز بعض احوال شما را باو خواہم گفت۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید کہ این نشأ مرکب از صورت و حقیقت است الخ یعنی عارف اگرچہ بحقیقت شریعت رسیدہ باشد صورت شریعت را کہ عبارت از تعمیل اوامر و اجتناب از نواہی است ترک کردہ نمی تواند و حقیقت شریعت از صورت آن جدائی ندارد و کسیکہ دعوی حصول حقیقت شریعت را بدون تعمیل صورت شریعت می نماید ملحد و زندیق است و آنچہ میفرماید کسیکہ یقین را باللہ سبحانہ تعبیر کردہ است مقصدش ازین تعبیر کلفت و مشقت عبادت خواہد بود الخ یعنی اکثر مفسرین در آیہ کریمہ واعبد ربک حتی یاتیک الیقین۔ یقین را بمرگ تفسیر کردہ اند و بعض از صوفیہ کرام آنرا بحضور مع اللہ و شہود مراتب وجوب تعبیر کردہ اند یعنی کلفت و مشقت عبادت تا بوقت شہود مراتب وجوب است بعد از شہود مراتب واجبی و تزکیہ نفس عبادت یک امر ذوقی میگردد و تکلفات ازیں میرود و کسانیکہ

Marfat.com

بعد از دعوی وصول حقیقت شریعت عبادت ظاہری را فرض نداند ملحد و زندیق است۔ و آنچہ میفرماید جمعی بصورت آن گرفتاری پیدا کردہ اند و از حقیقت آن انکار کردہ اند و پیر و مقتدائے خود غیر از ہدایہ و بر دوی ندانستہ اند و جمعی دیگر گرفتار حقیقت آن گشتہ اند اما آن حقیقت را حقیقت شریعت ندانستہ اند الخ یعنی علمائے ظواہر و نیز صوفیان نارسیدہ کہ این ہر دو طائفہ از حقیقت بے خبر اند۔ زیرا کہ علمائے ظواہر شریعت را منحصر بصورت دانستہ از حقیقت آن غافل ماندہ اند یعنی این طائفہ کہ شریعت را محصور بہ ہدایہ و بر دوی گفتہ اند در حالیکہ شریعت محصور باین دو کتاب نبودہ دارائے حقایق و اسراری دیگرے ہم می باشد کہ آن اسرار و حقایق در این کتاب ہا تذکار نیافتہ است۔ چنانچہ در مکتوب پنجاہ و چہارم دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات درجات متابعت آنحضرت ﷺ را بہ ہفت درجہ تفصیل دادہ اند کہ علمائے ظواہر در جملہ متابعین ابتدائی بحساب رفتہ اند کہ ہنوز شش درجہ دیگر در پیش دارند کہ آنرا طے نمایند تا بدرجہ اکمل متابعت نایل ایند بعد ازان تابع کامل محسوب می گردند۔ خلاصہ اینکہ شریعت دارائے صورت و حقیقت است و این طائفہ در مرتبہ صورت شریعت قرار داشتہ و از حقیقت و اسرار شریعت غافل و بے خبر اند و اگر بحقیقت شریعت مشرف می شدند آنگاہ می فہمیدند کہ معرفت و ایمان حقیقی و ایمان چیست و حقیقت چہ را گویند و اسرار را چہ بحث میکند و ہمچنان صوفیہ ناقص و متوسط کہ شریعت را پوست و حقیقت را ورائے آن دانستہ اند آنہا بہ ظل از ظلال حقیقت شریعت رسیدہ اند و اگر بہ خود حقیقت شریعت می رسیدند آنگاہ می فہمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و شریعت مرکب از صورت و حقیقت است و شریعت تنہا پوست نیست بلکہ شریعت دارائے پوست و مغز است و علمائے ظواہر بہ پوست آن گرفتار و از مغز و حقیقت آن محروم اند۔

و می فہمیدند کہ ما ہم کہ شریعت را بہ صورت منحصر دانستہ بودیم از تارسائی بود بلکہ شریعت دارائے پوست و مغز می باشد۔

تبصرہ: حقیقت شریعت دیگر و حقیقت ولایت صغریٰ دیگر است درین وقت سالک خیال می کند کہ شریعت فقط پوست بودہ و ما بحقیقت رسیدہ ایم کہ فوق شریعت است۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و ہفتاد و ہفتم

حضرت امام میفرماید، حضور ذاتی جز در سیر انفسی متصور نیست الخ یعنی شہود ذات حق تعالیٰ در سیر انفسی میسر می گردد و سیر آفاقی ہمہ از قبیل مشاہدہ آثار و دلائل است بر ذات او تعالیٰ۔ و آنچہ میفرماید حضرت خواجہ عبید اللہ احرار فرمودہ اند کہ سیر بر دو نوع است الخ یعنی سیر دو نوع است یکے سیر مستطیل است و دیگرے سیر مستدیر، سیر مستدیر گردد دل خود گشتن و مقصود را از خود جستن است کہ این سیر بنام سیر انفسی یاد میشود، دوم سیر مستطیل مقصود را خارج از دائرہ خود جستن است کہ این سیر بعد در بعد بودہ و بنام سیر آفاقی یاد میشود چنانچہ حضرت مولانا عبد الرحمٰن جامی میفرماید۔

اے دوست ترا بہر مکان می جستم ہر دم خبرت از ین و آن می جستم

تبصرہ: سیر آفاقی و انفسی در وقت ولایت ظلی یعنی در حین ولایت صغری دست می دہد در ولایت کبری میدانند کہ مطلوب ما ورائے سیر آفاق و انفس است۔ چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند انچہ دیدہ شد و دانستہ شد ہمہ غیر است و حضرت امام نیز میفرماید کہ مطلوب ورائے آفاق و انفس است و فرمودہ این مکتوب شان حال ابتدائی است۔ و آنچہ میفرماید عین الیقین حجاب علم الیقین است و علم الیقین حجاب عین الیقین است الخ یعنی در وقت شہود ممکنات شہود مراتب وجوب امکان نیست و ہکذا در وقت شہود مراتب وجوب کہ مرتبہ عین الیقین است شہود عالم امکان از دیدہ عارف می

تبصرہ: صوفیہ کرام در مرتبہ علم الیقین بہ توحید وجودی رسیدہ اند و در مرتبہ عین الیقین بہ توحید شہودی مشرف اند و در مرتبہ حق الیقین متخلق باخلاق اللہ و بر پرتو تجلیات صفات منعکس می شوند و نیز ناگفتہ نماند کہ در مرتبہ علم الیقین تنہا شہود ممکنات و در مرتبہ عین الیقین تنہا شہود وجوب و در مرتبہ حق الیقین ہر دو ی شہود ممکنات و مراتب وجوب میسر می گردد۔ آنچہ میفرماید اگر ظاہر عبارت نزد عوام موہم عدم فرق است الخ یعنی سالک قبل از فنائے وجود بشری بہ تجلی صوری مراتب وجوب منعکس و انعکاس تجلی صوری بصورت سالک متصور گردیدہ لہذا وجود خود را بہ

Marfat.com

وجوب دیدہ انا الحق میگوید و در مرتبہ عین الیقین و حق الیقین یعنی بعد از فنائے کامل متعکس بہ تجلیات اصلی گردیدہ و بوجود موہوبی مفتخر شدہ و دراین مرتبہ نیز وجود موہوبی خود را بہ عنوان وجوب دیدہ و بہ غلبۂ محبت و عشق مطلوب انا الحق گفتہ است۔ خلاصہ صوفیہ کرام در دو مراحل بہ کلمہ انا الحق تکلم می نمایند، یکے در وقت تجلی صوری و دیگری در وقت مشرف شدن بوجود موہوبی۔ اما عوام در بین این دو انا الحق امتیاز قایل نشدہ و ہر دو را یکسان می پندارند۔ بیت

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

امادر حقیقت در تجلی صوری انا بوجود بشری راجع است و در وقت وجود موہوبی انا بوجود موہوبی راجع است۔

تبصرہ: توحید اول یعنی توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین است و توحید ثانی یعنی توحید شہودی بہ مراتب عین الیقین تعلق دارد۔ صاحب توحید اول عارف کامل نیست اما صاحب توحید ثانی عارف است اگرچہ بعض اوقات بہ سبب غلبہ محبت خلاف شریعت کلمہ انا الحق از زبان وے بیرون می شود و لے گفتار این کلمہ عمومیت نداشتہ از زبان بعض عرفاء چنین کلمات می برآید و از زبان بعض شان چنین کلمات شنیدہ نمی شود۔ و نیز گفتار ہمچو کلمات عقیدہ این طبقہ صوفیہ کرام نیست بلکہ یک نوع از احوال این راہ است کہ بہ بعض صوفیہ کرام در مراتب ظلی کمالات این طریق دست میدہد بالآخرہ از مرتبہ این احوال می گذرند و بمراتب عالی نایل می گردند۔ تا گفتہ نماند کہ در مراتب عین الیقین و حق الیقین چون سالک از مرتبہ شہود ممکنات و شہود تجلی صوری می برآید و بہ شہود تجلی اصلی مشرف می شود لہذا بہ تجلی ہائے صوری اہمیتی قایل نشدہ متوجہ اصل مطلوب می گردند۔ و بعض آنہا خود را بہ عنوان حق می بینند چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلیٰ در مرحلہ از دیدار و صحبت لیلی استغنا یافتہ خود او لیلی شدہ بود و بہ لیلی چنین می گفت۔

گفت روا روا کہ آن چنانم من کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو اے نگار فرزانہ این چنین کرد در دلم خانہ

Marfat.com

کہ ترا ہم نماند گنجائی بعد ازیں خوشترم بہ تنہائی

مصرع در عشق چنیں بوالعجبیہا باشد

در بعض اوقات عاشق وصال ہم نمی خواہد فقط عشق و دردی خواہد۔ بیت

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چنداں عجب کیفیت دارد بمقصد نارسیدن ہا

حضرت اویس قرنی ہم غائبانہ بعشق آرام گرفتہ و خواہان وصال نشدہ۔ بیت

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا ایں دولت از گفتار خیزد

مکتوب دوصد و ہفتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فرضا اگر ہزار سال حیات وفا کند غیر حق سبحانہ در دل خطور نہ کند نہ بآن معنی کہ اشیا در خاطر گذرند و آنہا را غیر حق نداند جل سلطانہ الخ یعنی مثل صاحبان علم الیقین و توحید وجودی کہ از فنا و بقا بہرہ ندارند لہذا وجود ممکنات را وجود حق می یابند و بعنوان حق می بینند۔ چنانچہ وجودیہ یا چنین احوال روبرو می شوند، این اشخاص ہنوز بہ فنائے تمام لطائف مشرف نشدہ اند۔ بنابرآں در بین صورت و حقیقت امتیازی قائل شدہ نمی توانند، زمانیکہ بہ فنائے لطائف مشرف گردیدند آنگاہ بہ این امتیاز مفتخر میگردند یعنی بعد از رسیدن بہ سبب کمال لطائف ممکن را واجب نمی دانند و ماسوی را بہ کلی فراموش می نمایند۔ و آنچہ میفرمایند اقرب طرق طریقہ علیہ نقشبندیہ است الخ یعنی بہترین راہ معرفت و راہ وصول و بہترین راہ اقربیت مربوط بتعمیل اوامر خداوند و تعمیل سنت آنحضرتؐ است و بس۔ بنابرآن در ہر طریقہ کہ عمل بہ سنت و عمل بعزیمت بیشتر باشد اقرب طرق گفتہ می شود۔ بنابرآن مشائخ طریقہ نقشبندیہ عمل بعزیمت اختیار نمودہ اند و از امور مرخصہ اجتناب می ورزند۔

تبصرہ: عزیمت عبارت از آن است کہ بہ مذاہب اربعہ اہل سنت عمل نمایند، رخصت عبارت از ان است کہ تنہا بیک مذہب از مذاہب اربعہ عمل کردہ شود۔

Marfat.com

حضرت خواجہ مسافر خوارزمی خلیفہ حضرت خواجہ محمد پارسا میفرمایدکہ در حضور حضرت خواجہ بزرگ نشستہ بودم دران میان عدہ از صوفیہ بسماع و نغمہ اشتغال ورزیدہ اند در ختم محفل حضرت شاہ نقشبند علیہ الرحمہ فرمودند کہ "مانہ این کار می کنم و نہ انکار میکنم" یعنی این عمل و این کار را ازین سبب نمی کنیم کہ سنت و عزیمت نیست و انکار ازین عمل نمی کنیم بواسطہ اینکہ بزرگان بسیار آنرا کردہ اند چنانچہ حضرت ابوسعید ابوالخیر و حضرت نجم الدین کبریٰ و اکثر مشائخ طریقہ عالیہ چشتیہ در مجلس سماع حضور میداشتہ باشند۔ ناگفتہ نباید گذاشت سماع و غنا ازہم فرق دارد۔ چنانچہ در سماع کہ عبارت از محفل نعت و قصائد خوانی است آلات سرود و لہو نمی باشد اما در غنا آلات سرود و لہو موجود است و اکثر محدثین و مفسرین کرام آنرا حرام دانستہ اند۔

اما در شرح تعرف اشخاص را بہ سہ نوع تقسیم کردہ است کسانیکہ بہ تزکیہ مشغول نمی باشند برائے آنہا حرام و کسانیکہ بہ تزکیہ نفس مشغول اما تا ہنوز تزکیہ نفس نشدہ باشد برائے آنہا جائز و کسیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف گردیدہ برائے او مستحب دانستہ است۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرماید، فقیر در ادائے شکر نعمت دلالت شما اعتراف بہ قصور دارد الخ

تبصرہ: حضرت امام کمالات طریقہ قادریہ و چشتیہ شریف را از قبلہ گاہ مبارک شان کسب کردہ بودند اما در پیرے اوقات میفرمودند کہ از اقرار مطالعہ کتب سلسلہ نقشبندیہ شریف کمالاتیکہ در این طریقہ علیہ موجود است بفقیر دست ندادہ است بالآخرہ وقتیکہ شہرت جناب خواجہ باقی باللہ صاحب در دہلی و غیرہ بلاد ہند شائع گردید، چون مولانا حسن کشمیری ازیں راز آگاہے داشت موضوع را بحضور حضرت امام یاآوری نمودند کہ در دہلی شیخی در طریقہ نقشبندیہ شریف تشریف فرما گردیدہ و اگر شرف ملاقات ایشانرا حاصل دارید بہتر خواہد بود۔ زیرا کہ شما بکمالات نقشبندیہ رغبت بسیار دارید۔ ہمانا حضرت امام از شنیدن این مژدہ سعادت در دہلی بشرف ملاقات حضرت ایشان واصل شدند و حضرت شیخ المشائخ

Marfat.com

نیز از حضرت امام مطالبہ صحبت فرمودہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بحضرت شان تلقین فرمودند و در نتیجہ حضرت امام از برکت این صحبت و بیعت حضرت ایشان کمالاتے را در راہ سلوک و معرفت حاصل داشتند کہ عقل بشر در تصور آن حیران است۔ بنابر آن حضرت امام از احسان مولانا حسن کشمیری اظہار شکر آن نمودہ اند۔ آنچہ میفرماید، از خواص عطایا آنقدر عطا فرمودہ اند کہ اکثرے را از عموم عطایا آن مقدار میسر نشدہ است الخ یعنی عطایاے خاص عبارت از قرب کمالات ولایت و نبوت، کمالات رسالت، کمالات اولوالعزمی، کمالات خلت و محبوبیت است۔ و عموم عطایا عبارت از نعمت صحت و تندرستی وغیرہ نعمت ہا آنچہ میفرماید و الا فلا قرب ثمہ و لا وصول الخ یعنی در آنجا نہ وصول گفتہ میشود و نہ قرب و نہ در انجا کیفیت و مکان وجود دارد و قرب آن مرتبہ مقدسہ قرب بلا کیف است کہ در تعبیر نمی گنجد و این قرب از مراتب شہود و احاطہ علم و معرفت و جہل و حیرت و از ہمہ فوق و برتر است۔ خلاصہ این قرب یک نعمت ذوقی و وجدانی بودہ در تعبیر نمی گنجد۔ مصرع

ذوق این مے نشناسی بخدا تا نہ چشی

و انچہ میفرماید: چہ گویم با تو از مرغے نشانہ کہ با عنقا بود ہم آشیانہ الخ

یعنی اولیاے کرام بعض اوقات مراتب قرب را بصید و شکار تعبیر میفرمایند۔ و آنچہ میفرماید

ز مرغ من بود آن نام ہم گم الخ

یعنی نام مقدس او تعالیٰ ہنوز نزد ما مکشوف و معلوم نیست و رسیدن بذات مقدس او تعالیٰ ہنوز کجا است۔

سوال: نام مبارک او تعالیٰ ہمہ معلوم و روشن است کہ عبارت از کلمہ مبارکہ اللہ است پس این فرمایش فوق حضرت امام چگونہ خواہد بود کہ فرمودہ "ز مرغ من بود آن نام ہم گم"۔

جواب: اسم او تعالیٰ عین ذات او تعالیٰ بودہ و قدیم است و آن اسم حرف و صوت نبودہ و در تعبیر نمی گنجد و کلمہ مبارکہ اللہ تعبیر از آن اسم مقدس است نہ خود اسم مقدس یعنی بکلمہ اللہ از اسم قدیم او تعالیٰ کہ عین ذات او تعالیٰ است تعبیر شدہ است چنانچہ تعبیر از متصل بہ منفصل می کنند و صاحب تفسیر بیضاوی شریف کلمہ مبارکہ اللہ را اسم او تعالیٰ ندانستہ بلکہ این کلمہ مبارکہ را

Marfat.com

وصف خاصہ او تعالیٰ تعبیر نمودہ است۔ وعلمائے کرام در معنائے اسم او تعالیٰ بسیار اقوال مختلف دارند پس بہ ذات مقدس رسیدہ خواہد شد۔

مکتوب دوصد و ہشتادم

حضرت امام میفرمایند محبت واخلاص با شیخ مقتدا الخ یعنی محبت بہ شیخ مقتدا سبب جذب کمالات وے است۔ انجذاب کمالات مرشد مربوط بہ تناسب محبت مسترشد است بہر اندازہ کہ محبت بیشتر باشد انجذاب نیز بیشتر است، از فضائل حضرت صدیق اکبر کثرت محبت انجناب است با آنحضرتؐ

مصرع قربان تیغ عشق دوکس را یکے کند

مکتوب دوصد و ہشتاد و یکم

حضرت امام میفرمایند یک گام زدن در این طریق بہتر از ہفت گام طرق دیگر است الخ یعنی چوں این طریقہ عالیہ بہ کمالات اصلیہ رسیدہ وراہ کمالات نبوت را بواسطہ متابعت آنحضرتؐ باز نمودہ اند ودیگران مراحل ہفت گام را در مراتب ظلال پیمودہ وبکمالات اصلیہ نرسیدہ اند بنا بر آن راہ کمالات نبوت بآن ہا کشودہ نشدہ ودر مقام ظلال قرار دارند ونقشبندیہ باین کمالات مشرف اند لہذا یک گام این طریق کہ عبارت از کمالات اصلیہ است۔ بہتر است از ہفت گام طرق دیگر کہ در مراتب ظلال قرار دارند۔ ونیز در گام اول این طریق چاشنی نہایت موجود است وطرق دیگر نہ چنان است۔

تبصرہ: فضیلت این طریق بواسطہ اختیار عزیمت واتباع سنت است ورسیدن بکمالات نبوت مربوط باموز مسنونہ وعزائم امور است وطرق دیگر چون عمل بہ امور مرخصہ مینمایند بنا بران بہ کمالات نبوت رسیدہ نمی توانند زیرا کہ کمالات نبوت باموز مرخصہ مناسبت ندارد ومربوط بہ عزیمت است۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و دوم

Marfat.com

حضرت امام میفرماید۔ حضرت خضر فرمودند کہ ما از عالم ارواحیم الخ یعنی علمائے کرام در موردا اینکہ حضرت خضر در قید حیات است و یا خیر؟ اختلاف نظر دارند۔ جمہور علما حضرت خضر را در قید حیات می پندارند و محققین محدثین و صوفیہ محققین بوفات ایشان قایل اند و از فرمایشات حضرت امام نیز وفات حضرت خضر استنباط میگردد و حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی نیز در مکتوبات قدسی آیات خویش وفات حضرت خضر را ترجیح داده اند و در این قسمت حدیثے را نقل می نمایند کہ حاصل آن چنین است کہ آنحضرتؐ فرموده اند کہ اگر خضر حیات می بود بہ ملاقات من می رسید۔ و نیز حضرت عروۃ الوثقی این فرمایش حضرت غوث الثقلین را مبنی بر وفات خضر حضرت خضر می دانند و فرمایش شان چنین است "اے اسرائیلی بیا کلام محمدی بشنو" یعنی حضرت خضر اگر حیات می بودند بایشان خطاب اسرائیلی تجویز نمی گردید و بنام محمدی طرف خطاب قرار می گرفتند۔ زیرا کہ بعد از بعثت آنحضرتؐ متابعت شان بہ تمام عالم لازم بود و بالخاصہ حضرت خضر کہ از جملہ انبیائے عظام و واقف اسرار الٰہی اند۔ اگر در قید حیات می بودند حتما بہ ملاقات آنحضرتؐ مشرف می گردیدند و خود را در قطار متابعین آنحضرتؐ می ساختند۔ آنچہ میفرماید، حضرت خضر فرمودند کہ ما بشر ایم مکلف نیستیم چون مہمات قطب را بما مربوط ساخته اند با ہم در پس او نماز را بمذہب شافعی می گذاریم۔

تبصرہ: کمالات قطب مدار از کمالات ولایت ظلی است، ازین جاست کہ حضرت امام میفرماید کہ فقہ شافعی را بکمالات ولایت مناسبت است و فقہ حنفی را بکمالات نبوت الخ یعنی حضرت امام اعظمؒ بظاہر و باطن نصوص پے برده اند لہذا پیروی مذہب شان سبب وصول بہ کمالات نبوت است۔ حضرت امام شافعیؒ نیز میفرمایند کہ فقہا اولاد ابو حنیفہ است ازین فرمایش شان معلوم می شود کہ حضرت امام شافعی علیہ الرحمہ بدرجہ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ اعتراف دارند از بزرگی حضرت امام اعظم است کہ بنام سراج امت یاد می شود و سردار دو عالم بہ یک بزرگ فرمود کہ مثل ابو حنیفہ در امت من کیست۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید، عبدالرحمٰن بن عوفؓ را کہ بعد از پانصد سال از فقرا صحابہ کرام رض بہ بہشت خواہد رفت الخ یعنی کثرت مال دنیائی سبب اشتغال امور دنیائی است و اشتغال در امور دنیائی سبب بر آوردہ شدن امال و آرزوہائے نفسانی است لہذا در دخول بہشت فقراء از اغنیاء پیشقدم اند و این امر از فضائل فقر است بر اغنیاء۔

تبصرہ: مراد ازین دیدر رویت شب معراج است کہ آنحضرتؐ در شب معراج دیدند کہ حضرت عبدالرحمٰن بن عوف پانصد سال بعد از فقرا صحابہ کرامؓ در بہشت داخل شدند۔ و این دیدر عالم مثال است زیرا کہ در عالم مثال چیزہائے آئندہ نیز دیدہ میشود۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید اگر ظاہر نمی بود راہ دانش و تمیز نمی کشود الخ مراد از ظاہر و عالم خلق خیال عارف است چنانچہ مقولہ معروف است کہ گفتہ اند لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نمی بود حال مستور می ماند۔

مرتبۂ ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ را ادراک نمی کنند، اما عرفائیکہ در حیات دنیاوی از مراتب خیال بگذرند با ادراک ذات و صفات مقدسہ او تعالی مفتخر می گردند چنانچہ حضرت امام در دفتر آخر مکتوبات قدسی آیات با ادراک و درک ادراک قائل اند و بر ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف شدہ است زیرا کہ بعض مرادان از مرتبۂ خیال می گزرند و توسط عناصر و ہیئت وحدانی با ادراک ذات مقدس مشرف میشوند۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و پنجم

حضرت امام درین مکتوب شریف در اطراف احکام سماع و وجد و در بارہ سالکان ارباب قلوب

Marfat.com

وارباب تمکین ونیز دربارۂ بقا باللہ مراتب ولایت، مراتب وجوب، تشبیہ وتنزیہ، مقامات روح حقایق کونی والٰہی بالآخرہ در قسمت علم حضوری وحصولی ودر مورد رجوع وعدم رجوع اولیاے کرام وغیرہ معارف این راہ صحبت میفرماید، خلاصہ شرح این مکتوب شریف قراراتی تذکار می یابد۔

۱۔ چوں روح بہ سماع علاقہ دارد بنابران سماع سبب عروج او میگردد۔

۲۔ عرفاء دو نوع اند یکے ارباب قلوب ودیگرے ارباب تمکین اند۔

الف: ارباب قلوب آنست کہ بظہورات وتجلیات ظل از ظلال وبہ تلوینات وتغیرات احوال متصف اند سماع سبب عروج ایشان میگردد۔ (ب) ارباب تمکین آنست کہ باصل مشرف وبمراتب نہائی رسیدہ باشند، این اشخاص محتاج سماع نمی باشند۔

۳۔ بعض از منتہیانیکہ بعد از وصول بمراتب نہائی برودتی بایشان عارض گردد واز عروجات باز ماند در این مواد نیز سماع در وجود ایشان سبب تولید حرارت ومحبت گردیدہ از توقف رہائی می بخشد یعنی سماع باعث عروج ایشان میگردد۔ این شخص اگرچہ منتہی است اما منتہی حقیقی نیست۔

سوال۔ منتہیان بعروج چہ احتیاج دارند زیرا کہ در مراتب نہائی رسیدہ اند۔

جواب: منتہی آنست کہ بہ مبدا فیض خود رسیدہ باشد اما وصول بذات مقدس حق سبحانہ تعالیٰ ہنوز در پیش است۔ مصرع تا یار کرا خواہد ومیلش بہ کہ باشد۔

۴۔ منتہیانیکہ دارای جذبہ قوی باشند بہ سماع احتیاج ندارند اما منتہیانیکہ دارای جذبہ قوی نباشند بہ عواملے کہ سبب توحید ومحرک جذبہ گردند نیازمندند۔

۵۔ قطب فرد اگرچہ منتہی است باز ہم بعروجات خلیفہ وقت وامام روزگار نمی رسد زیرا کہ معارف اصلی قطب فرد نسبت بمعارف اصلیہ خلیفہ وامام وقت پائین تر است۔ بنابراں سماع باو نیز مفید است۔

تبصرہ: قطب فرد بہ تمام کمالات ولایت نبوت تر رسیدہ است، اما خلیفہ بہ تمام کمالات ولایت نبوت مفتخر است وامام وقت تمام مراتب کمالات نبوت انبیاے عظام را طے وبآن مفتخر است

Marfat.com

وہمچو عرفاے کرام کہ باین مراتب عالی رسیدہ باشند بہ تجدید بیعۃ ویا بہ تجدید الف مفتخر اند۔

۶۔ اطلاق بقا باللہ وشہود این معرفت در دو وقت دست می دہد۔

اول در جذبہ بدایت (یعنی خود را حق دانستن) کہ این جذبہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است این جذبہ صوری می نامند۔ دوم جذبہ وتوحید کہ بعد از انجام سیر الی اللہ در مقام سیر فی اللہ برائے بعض عرفا دست می دہد وجود موہوبی خود را بہ عنوان وجوب دیدہ انا الحق می گویند، واین جذبہ را جذبہ حقیقی می نامند۔

۷۔ بقا باللہ بر دو معنا اطلاق می شود۔ اول بقا باللہ عبارت از متخلق شدن باخلاق اللہ ومنعکس شدن بانعکاس صفات حق سبحانہ تعالیٰ است۔ دوم بقا باللہ عبارت ازان است کہ سالک وجود بشری خود را بعنوان وجوب می بیند وانا الحق میگوید واین دید در جذبہ بدایت بواسطہ غلبہ محبت محبوب دست می دہد ودر سیر فی اللہ بواسطہ غلبہ شعشعان شہود محبوب نیز انا الحق میگوید۔

بیت مراد دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: احوال سالک اول کہ در مرحلہ جذبہ بدایت دست میدہد در مرتبہ علم الیقین و احوال عارف دوم کہ در مرحلہ جذبہ نہایت دست میدہد در مرتبہ عین الیقین وحق الیقین است۔

۸۔ سماع برائے مبتدیان سودمند نیست بدلیل اینکہ سماع خواص وجود سامع را تحریک وبہ ہیجان می آورد ودر وجود مبتدیان چوں نفس تزکیہ نیافتہ ونفسیات ہنوز غلبہ دارد بنا بر ان سماع تقویہ لمحظوظات نفسانی گشتہ از پیش رفت وترقی سالک مبتدی می کاہد۔

۹۔ قطب قرد منتہی حقیقی نیست بدلیل اینکہ روح او در حال عروج می باشد منتہی حقیقی آن است کہ روح او مثل نفس او بعد از طے مراتب کمالات عالیہ واپس نزول میفرماید۔

۱۰۔ طے نمودن مراتب وجوب مربوط بہ سیر اجمالی است وبسیر تفصیلی طے مراتب وجوب امکان پذیر نیست ولی عارفان منتہی کہ عروج شان اجمالی است بعد از طے مراتب در حین نزول

Marfat.com

بہ تجلیات سیر تفصیلی نیز خود بخود متجلی و رنگین میگردند و مسترشدان مختلف الاستعداد را تربیہ و ہر کدام را باسم مربی شان دلالت می نمایند۔

۱۱۔ جامع تنزیہ و تشبیہ در مقام کہ عالم را اقرار دارند بعنوان وجوب می بینند و ہمہ را حق می گویند۔ این سالک روح خود را بعنوان وجوب دیدہ آنرا مرتبہ تنزیہ میداند و نفس خود را در مرتبہ تشبیہ و خود را جامع تنزیہ و تشبیہ میداند۔ عارفانیکہ نفس شان برائے ارشاد و ہدایت خلق نزول و روح شان برائے طے نمودن مراتب عالیہ در عروج باشند، این طائفہ نیز جامع تنزیہ و تشبیہ می باشند بدلیل این کہ روح شان متوجہ تنزیہ و نفس شان متوجہ تشبیہ و مشغول عالم اند و این طائفہ نسبت بطائفہ اول کامل تر و صاحب صحو اند و طائفہ اول صاحبان سکر اند و نیز ناگفتہ نماند کہ طائفہ اول در مرتبہ علم الیقین قرار داشتہ و در مرتبہ عین الیقین نرسیدہ اند اما طائفہ دوم بمرتبہ عین الیقین و حق الیقین مفتخر اند۔

تبصرہ: مقام اصلی روح قبل از تعلق بہ بدن فوق عرش بودہ است۔ لہذا تا سیر عارف از عرش نگذرد باسرار و حقایق روح نمی فہمد۔

۱۲۔ حقایق دو نوع می باشد، یکے حقایق کونی و دیگرے حقایق الٰہی است۔ حقائق کونی عبارت از عالم امکان است و حقایق الٰہی عبارت از ظلال صفات مقدسہ خود صفات مقدسہ و شیونات ذاتیہ می باشد۔ حقیقت کعبہ و حقیقت قرآن و حقیقت صلوۃ نیز حقایق الٰہی است۔

۱۳۔ علم عارف دو قسم است۔ یکے علم حضوری است و دیگرے علم حصولی، علم حضوری عبارت از آن علم عارف است کہ بذات او تعالیٰ متعلق است، علم حصولی عبارت از علمی است کہ بصفات مقدسہ و ظلال صفات متعلق می باشد۔

۱۴۔ اولیائے کرام در مورد عدم رجوع عارفان واصل و منتہی اتفاق دارند و میگویند کسانیکہ بمبدأ خود بلکہ شیونات رسیدہ باشند و وجودشان بوجود موہوبی مفتخر شدہ باشد دوبارہ بہ صفت بشری عود نمی کند یعنی وجود موہوبی ایشان دوبارہ بوجود بشری تبدیل نمی گردد اما کسانیکہ نرسیدہ باشند باثر غفلت دوبارہ صفات بشری رجوع خواہد نمود۔

Marfat.com

مکتوب دوصد و ہشتاد و ششم

وجودیہ از نصوص ذیل توحید استنباط کردہ اند۔

(۱) آیہ کریمہ ھو الظاھر والباطن یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن است۔

(۲) وما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمی یعنی تو نزدی در وقتیکہ میزدی بلکہ خدا زدہ است۔

(۳) ید اللہ فوق ایدیھم یعنی دست خدا بالائے دست ہائے آنہاست۔

(۴) حدیث شریف اللہ فوق کل شئ الخ یعنی خدا فوق ہمہ چیز است و خدا قبل از ہر چیز است و خدا بعد از ہر چیز است۔

علمائے اہل سنت و جماعت علی الخصوص صوفیہ محققین از ین نصوص معنی توحید را نگرفتہ اند

تبصرہ: برائے سالکانیکہ در راہ سلوک معنی توحیدی مکشوف شود با شتباہات ذیل مواجہ گردند۔

(۱) احاطہ علمی او تعالیٰ را احاطہ ذاتی حق سبحانہ می پندارند و اسلام را مظہر اسم ہادی و کفر را اسم مضل می دانند کہ منجر بایجاب می گردد۔

(۲) بیچونی روح را بیچونی حق سبحانہ پنداشتہ حق تعالیٰ را ساری در عالم میدانند و سریان روح را سریان حق می دانند۔

(۳) ہمچنان حکمائے یونان می گویند کہ استعداد مقتضائے خود را میخواہد بنابران بہ کلمات الحاکم محکوم والمحکوم حاکم تکلم می کنند یعنی این طائفہ وجودیہ و حکمائے یونان فکر می کنند کہ استعداد محکوم او تعالیٰ است در عین حال حاکم ہم میباشد و مقتضائے خود را میخواہد این گفتار وجودیہ و حکمائے یونان مستلزم ایجاب یعنی بے اختیاری حق سبحانہ تعالیٰ منجر می گردد۔

(۴) این طائفہ وجودیہ گاہے ارواح کاملین را کہ مظہر انوار قدم است قدیم می پندارد در حالے کہ ارواح قدیم نبودہ بلکہ مظہر انوار قدم شدہ اند۔ سالکان این راہ را می باید ہمیشہ مستغفر و ملتجی و متضرع باشند۔

Marfat.com

تا در راہ سلوک از گرداب معنائے توحیدی بگذرند، و کشفیاتیکہ در راہ سلوک نصیب ایشان بیشود موافق بعقیدہ اہل سنت وجماعت باشد۔ ناگفتہ نماند کہ مسالک نورانی عبارت از حجب اسما و صفات اوتعالی است و حجب ظلمانی عبارت از ممکنات و کدورات قلبی و نفسی است۔

تذکرہ: مشایخ کرام مجبان را بذکر و ریاضت و اوراد مامور می سازند تا نفوس شان تزکیہ یابد، محبوبان را بمراقبہ مشغول می سازند تا عالم امر شان جذبہ پیدا کند۔

تذکرہ: کسانیکہ لطائف شان از ہم تفریق نیافتہ و بہ تصفیہ قلب و تزکیہ نفس نرسیدہ و بہ مبدأ فیض خود مشرف نشدہ باشند آنہا را ارباب قلوب گویند و کسانیکہ لطائف شان تفریق یافتہ و بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مبدأ فیض خود رسیدہ باشند آنہا را انتہی گویند کہ روح این عرفلے منتہی در عروج بودہ نفس شان نزول کردہ و بہ ارشاد و ہدایت خلق اشتغال دارد۔ این طائفہ ہم منتہی فی الجملہ می باشند و منتہی حقیقی آنست کہ ہر دو نفس و روح او نزول کردہ باشند۔

تذکرہ: فوق مقام قلب روح است تا سالک بمقام روح نرسیدہ از جذبہ صوری رہائی نیافتہ و بجذبہ حقیقی نمی رسد۔ جذبہ حقیقی در سیر فی اللہ دست می دہد۔

تذکرہ: سلوک بدون جذبہ دارائے علوم توحیدی نمیباشد، زیرا کہ عروض آن از محبت است و صاحب سلوک خالص آن محبت ندارد۔ جذبہ بدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است محل عروض علوم توحیدی است بدلیل اینکہ در جذبہ محبت است و سالک بواسطہ غلبہ محبت بہ امتیاز عالم امر و عالم وجوب پے نبردہ ممکن را بہ عنوان وجوب می پندارد۔ اما در جذبہ منتہی علوم توحیدی وجود ندارد۔ زیرا کہ سالک منتہی صاحب تمیز و بصیرت بودہ واجب را از ممکن امتیاز دادہ می تواند و نورانیت عالم وجوب را دیدہ است کہ با امکان ہیچ مناسبت ندارد۔

تذکرہ: جذبہ مبنی بر محبوبیت است و محبوبیت بدو نوع است۔ اول محبوبیت ذاتی است دوم محبوبیت عرضی۔ محبت ذاتی از محمدی المشربان است و محبوبیت عرضی بچند قسم است۔

(۱) شخصیکہ محمدی المشرب نیست مگر در اتباع سنت کامل است این سالک محبوبیت ذاتی ندارد

Marfat.com

اما بواسطہ اتباع سنت محبوبیت عارضی پیدا کردہ است لہذا جذبہ اش بر سلوک او مقدم است۔

۲۔ سالکانیکہ بواسطہ سلوک بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مرتبہ انتہا رسیدہ باشند تصفیہ و تزکیہ سبب جذب ایشان گردیدہ بہ محبوبیت عارضی مفتخر می باشند۔

۳۔ کسانیکہ در ذات خود محمدی المشرب نباشند مگر داخل طریقہ نقشبندیہ گردیدہ از برکت این طریقہ عالیہ کہ طریق محبوبان است محبوبیت عارضی پیدا کردہ اند بنا بر آن جذبہ این طائفہ نیز بر سلوک شان مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نمی باشند۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است، یکے جذبہ بدایت است و دیگر جذبہ نہایت جذبہ بدایت قبل از سلوک دست می دہد و خاصہ نقشبندیان است جذبہ نہایت بعد از سلوک در سیر فی اللہ میسر می گردد، این جذبہ بہ تمام طرق موجود است۔ حضرت امام میفرماید مجذوبان سلوک ناکردہ ہر چند جذب قوی داشتہ باشند و از ہر راہے کہ مجذوب شوند داخل جرگہ ارباب قلوب اند زیرا کہ لطائف شان ہنوز تفریق نیافتہ است الخ یعنی تا زمانیکہ سالک بہ مبدأ فیض خود نرسد نفس او از روح او تفریق نمی یابد از ارباب قلوب می باشد و بہ مقلب قلب نہ پیوستہ است مقلب قلب عبارت از اسم مربی اوست مشہود مجذوبان ارباب قلوب در پردہ کثرت است یعنی مشہود شان ممکنات و عالم ارواح است و عالم ارواح دارای بیچونی فی الجملہ است و بعالم وجوب مناسبت فی الجملہ دارد ازین سبب بعض سالکان این راہ روح را بہ عنوان واجب می بینند و نیز محبت این طائفہ بتدریان عرضی است نہ ذاتی، زیرا کہ محبت و جذبہ ذات او تعالی خاصہ روح است و اینہا ہنوز بہ جذبہ خالص روحی نرسیدہ اند۔ آنچہ میفرماید از ہر راہ کہ منجذب شوند یعنی اسباب جذبہ باقسام ذیل می باشد۔ اول محمدی مشرب صاحب جذبہ است۔ دوم شخصے کہ بسیار تابع سنت است اگرچہ محمدی مشرب نیست اما جذبہ او مقدم است سوم شخصے کہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کند صاحب جذبہ می گردد۔ چہارم شخصے کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ داخل شود جذبہ او مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نبودہ باشد۔

آنچہ میفرماید لا یحمل عطایا الملک الا مطایاہ الخ یعنی برداشتہ نمی تواند بخشش پادشاہ را

Marfat.com

نگر شتران پادشاہ۔ در اینجا مراد از شتران پادشاہ وجود موہوبی عارف است کہ بعد از فناء بہ عارف عنایت و وصول بعالم وجوب مربوط بوجود موہوبی است۔ آنچہ میفرماید نظر شان از مقام مالوف قطع نشود الخ یعنی بہ مجذوبانیکہ توحید وجود منکشف گردد و از غلبہ سکر و محبت خود را عین محبوب پنداشتہ از مشاہدات چنین احوال بواسطہ لذت محبت علاقہ شان از معارف توحیدی بہ سہولت انقطاع نمی یابد یعنی محظوظیت کہ از معارف توحیدیہ نصیب شان گردیدہ است بزودی و بسہولت آنرا از یاد نمی برند تا یک زمانی بمعارف توحیدیہ علاقہ میداشتہ باشند اگرچہ بسلوک اشتغال داشتہ ہم باشد علاقہ شان بزودی قطع نمی گردد۔ آنچہ میفرماید وقتیکہ عنایت خداوندی بفقیر رسید و معارف توحیدی زائل می شد، فقیر بہ تضرع و زاری دعا میکردم کہ الٰہی این معرفت زائل نشود اما عنایت خداوندی آنچہ خواستہ بود الخ یعنی ہر قدر عارف بمراتب وجوب مناسبت و قربیت پیدا می کند مناسبت وے از علوم توحیدی دور تر و انقطاع می یابد بدلیل اینکہ سالکان بتدری در حین معارف علوم توحیدی واجب را از ممکن امتیاز کردہ نتوانستہ روح خود را بعنوان وجوب می بینند اما سالکان منتہی چون از برکت تصفیہ و تزکیہ صاحب بصیرت گردیدہ اند واجب را از ممکن امتیاز دادہ و بہ علوم توحیدی علاقہ نمی گیرند و مناسبت شان از علوم توحیدی قطع می گردد۔

تنبصرہ: حضرت خواجۂ بزرگ قدس سرہٗ فرمودہ اند کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم یعنی جذبہ کہ خاصۂ نہایت است آنرا در بدایت درج می کنیم۔

سوال: جذبہ خاصۂ روح است و در جذبہ بدایت قلب و روح و غیرہ لطائف از ہم تفریق نیافتہ و با ہم ممتزج اند و در جذب شریک اند۔ بنابراں جذبہ بدایت را باید جذبہ نگوئیم؟

جواب: روح دارائے دو جذبہ است یکے جذبہ بدایت است و دیگرے جذبہ نہایت، جذبہ بدایت روح جذبہ صوری است کہ در ضمن لطائف دیگر بر روح نیز یک نوع جذبہ صوری و ابتدائی دست میدہد۔ اما جذبہ نہائی کہ بعد از تفریق لطائف میسر می شود خاصہ روح بیباشد و جذبہ حقیقی است۔

سوال: محبوبان طرق دیگر و مبتدیانیکہ بسیار متابعت سنت نمایند و بہر طرق کہ منسوب

Marfat.com

باشند از جذبہ بدایت بہرہ مند اند پس علت تخصیص جذبہ بدایت بطریقہ علیہ نقشبندیہ چہ خواہد بود؟

جواب: اکابران این خانوادہ بزرگ طریقی بحصول جذبہ وضع نمودہ اند قاعدہ و ضابطہ مخصوص دراین راہ بدست دارند چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات بہ حبس نفس و مراعات عدد کہ آنرا وقوف عددی می نامند برائے جذبہ وضع کردہ اند۔ اما در طرق دیگر جذبہ بدایت بر سبیل اتفاق بمرادان شان دست میدہد و برائے حصول جذبہ کدام قاعدہ مخصوص و مشخص ندارند۔ چنانچہ تمام شان دارائے این جذبہ نمی باشند و نیز ناگفتہ نماند کہ نقشبندیان در جذبہ بدایت خصوصیت خاص و جداگانہ دارند کہ بطرق دیگر نیست و آن عبارت از فنا و بقا بتدریان است شبیہ بفنا و بقائے منتہیان چنانچہ ارباب این طریق در وقت رجوع از جذبہ اولی طالبان مستعد را بکمالات جذبہ اولی رسانندہ و توجہ سابق روح کہ در لامکان بودہ بیابد روح طالب دادہ میتوانند اگرچہ در صحبت او توجہ جدید بروح دست نمی دہد۔

تبصرہ: روح اساسا از عالم امر و در لامکان متوجہ مطلوب حقیقی بودہ از انجا بنابر مشیت خداوندی بعالم خلق تنزل و بابدان تعلق گرفتہ تا کہ مجاہدہ کند و روح بدو نوع منقسم است یکے بنام روح سابقان و دیگرے بنام روح ناسیان یاد می شوند۔

روح سابقان بعد از تعلق ببدن نیز مقام اصلی خود را از یاد نبردہ است، اما روح ناسیان بعد از تعلق بہ بدن مقام اصلی را بکلی فراموش کردہ است۔ فرقیکہ مابین سابقان و ناسیان موجود است این است کہ کمال باطن سابقان بظاہرشان سرایت میکند یعنی معرفتیکہ باطن دارد ظاہرشان نیز از ان مستفید میشوند اما ناسیان این چنین نیستند۔

تذکرہ: اما استعداد ناسیان نسبت بہ استعداد سابقان بلند تر است زیرا کہ روح شان لطیف است کہ بہر طرف کہ رجوع کند طرف دیگر را فراموش میکند لہذا ناسیان چنانکہ مقام اصلی خود را بواسطہ تعلق بہ بدن از یاد بردہ بودند در حین عروج نیز عالم امکان را فراموش میکند و روح سابقان چنین نمی باشد زیرا کہ در وقت تعلق بہ بدن توجہ خود را بعالم وجوب

Marfat.com

فراموش نکردہ بود و در حین عروج بعالم قدس نیز امکان را از یاد نمی برد۔ اما ہر دو طائفہ ناسیان و سابقان بدو نوع منقسم اند یکے محجوبین اند و دیگرے مجبین اند، نسبت باطنی محبوبین ہر دو طایفہ بظاہر شان سرایت می کند اما نسبت باطنی طائفہ مجبین ناسیان بظاہر شان سرایت نمی کند و صرف نسبت باطنی طائفہ محبوبان ناسیان بظاہر شان سرایت می کند، ناگفتہ نماند کہ در بین سرایت نسبت محبوبین و سرایت نسبت مجبین فرق زیاد موجود است، سرایت نسبت محبوبین دائمی و از مجبین برقی است۔

تبصرہ (۱): بعض مشائخ کرام ارواح کابلین را قدیم پنداشتہ اند دلیل آن این خواہد بود کہ ارواح کابلین مظہر انوار قدم است لہذا سالک در بین ظاہر و مظہر فرق کردہ نتوانستہ ارواح کابلین را کہ مظہر قدم است قدیم گفتہ اند۔ انچہ میفرماید اگر یا الغرض شیخ مقتدا الخ یعنی شیخ مقتدا استعداد طالبان را تشخیص دادہ میتواند لہذا مجذوبی کہ از جذبہ بدایت نزول کردہ باشد و طالبان بتدری از وے مستفید شدہ بتواند۔ شیخ می تواند کہ برائے استفادہ مبتدیان بوے اجازہ بدہند تا دیگران را رہنمائی و تعلیم دہند۔

تبصرہ (۲): طالب کہ ہمرائے این مرشد مناسبت داشتہ و دارائے یک مشرب باشد استفادہ خوبتر کردہ میتواند والا بآن اندازہ استفادہ کردہ نمی تواند۔ اما منتہیان کہ باسم مربی خود رسیدہ باشند در امور افادہ ازین قیود مستثنیٰ اند یعنی طالبان بہر مشارب کہ منسوب و دارائے ہر نوع استعداد یکہ باشند از چنین شیخ منتہی مستفید شدہ می تواند بدلیل اینکہ عارف منتہی بواسطہ فنا و بقا و بواسطہ اینکہ باسم مربی خود رسیدہ و بتوسط اسم مربی خود انعکاسات تمام صفات حق تعالیٰ را گرفتہ جامع گردیدہ است۔ زیرا کہ ہر صفت خداوند جامع تمام صفات است بہ جمیع طرق و استعدادات مناسبت پیدا کردہ است بنابر آن طالبان مختلف الاستعداد را کہ دارائے ہر مشارب یکہ باشند ارشاد و تربیت کردہ می تواند، اما اینقدر فرق است طالبانیکہ با شیخ منتہی ہم استعداد و ہم مشرب باشند نسبت بسائرین بسرعت مستفید می گردند۔

Marfat.com

تذکرہ: چون ہر اسم حق سبحانہ وتعالی جامع تمام اسمائے حق تعالی است بنا برآن عارفیکہ باسم مربی خود کہ یکے از اسمائے حق تعالی است برسد بواسطہ اسم مربی خود جامع گردیدہ وبہ تمام استعدادات مناسبت پیدا می کند، زیرا کہ ہر صفت او تعالی دارائے کمالات تمام صفات است پس شیخ منتہی ہر قسم طالب را تربیہ کردہ می تواند وجامع تمام مشارب می گردد۔ حضرت امام میفرماید، شیخ منتہی را التجا بجناب حق سبحانہ لازم است الخ یعنی مانع رجوع والتجا بحق نفس امارہ است۔ چون نفس او تزکیہ و مطمئنہ گردیدہ است حق تعالی از وے راضی واو از حق سبحانہ تعالی راضی گردیدہ است۔ بنا برآن رجوع والتجا عارف خود بخود بہ مطلوب حقیقی موجود است چنانچہ میفرماید دع نفسک وتعالی یعنی حق تعالی میفرماید بگذار نفس خود را وبمن رجوع کن! حضرت حافظ شیرازی میفرمایند۔

میان عاشق ومعشوق ہیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

بزرگی میفرماید "انت الغمامۃ علی شمسک" یعنی خواہشات نفس تو بر آفتاب استعداد تو ابر گردیدہ است۔ بزرگی میفرماید "تو یوسفی فتادہ در چاہ" یعنی استعداد تو بمنزلہ حضرت یوسفؑ است مگر در چاہ نفس خود فتادہ۔ بزبان پشتو میفرماید۔

لہ داخوری سپی را تیر شہ لہ دی ملالی خولی بہ زہ در تیر شمہ

یعنی ازین سگ دیوانہ کہ نفس توست بگذر از دست او را خود ترا بہ ورمی سازم۔

حضرت بیدل میفرماید۔

فیض خواہی در وداع الفت زنگار کوش چون صفت آئینہ ات گیرد جہان دیگری

حضرت امام میفرماید، آب بالطبع از بالا بپایان فرود می آید الخ یعنی از روے عقل حرکت آب مستلزم ارادہ است وارادہ از آب انتزاع می یابد، چون انتزاع ارادہ یک امر غیر موجود است ودر این جا ارادہ قیام خارجی برآب داشتہ نمی باشد۔ بنا برآن آب را مرید گفتہ نمی توانیم، شیونات واعتبارات ذاتیہ نیز چون قیام خارجی ندارند وزاید بر ذات نیست واز امور منتزعہ می باشند لہذا سبب حمل عالم وقادر شدہ نمی توانند وگفتہ نمی شود کہ آب عالم وقادر است بدلیل اینکہ حمل کردن قیام خارجی میخواہد

Marfat.com

و در امور منتزعہ قیام خارجی موجود نیست، بنا بر آن حمل عالم نیز درست نیست برعکس صفات ثمانیہ بواسطہ اینکہ صفات ثمانیہ زائد بر ذات اند لہذا حمل عالم و قادر درست است و قیام صفت خارجی سبب حمل شدہ می تواند۔ حضرت امام میفرماید، فرق دیگر درمیان شیون و صفات آنست کہ مقام شیون الخ یعنی شیون و اعتبارات چون از ذات انتزاع یافتہ و زاید بر ذات نمی باشند لہذا توجہ بہ شیون و توجہ باعتبارات توجہ بذات است و توجہ صفات توجہ ذات نیست و توجہ اعتبارات توجہ بذات بحت است اما صفات ثمانیہ چون کہ مصداقات صفات از ذات علیحدہ و زائد بر ذات می باشند لہذا توجہ بہ صفات توجہ بذات نیست بلکہ توجہ بہ صفات و توجہ بہ ظلال و تفصیلات صفات می باشد بنا بر آن توجہ بہ صفات عین توجہ ذات نیست و توجہ صفات عین توجہ ذات نیست۔

حضرت امام میفرماید، واسطہ وصول فیض دوم ظل شان العلم است الخ یعنی آنحضرتؐ سہ مدد فیض دارند، مبدأ فیض تخلیقی شان صفت العلم و مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبدأ فیض کمالاتی حقیقت احمدی آنحضرتؐ مرتبہ ایست کہ فوق شان العلم است۔ خلاصہ مبدأ فیض آنحضرتؐ متعدد و از سایر انبیائے عظام متعدد نیست و مبدأ فیض آنہا صفات ثمانیہ است نہ شیونات، چنانچہ مبدأ فیض تخلیقی و کمالاتی حضرت آدم علیہ السلام صفت تکوین و از حضرت ابراہیمؑ تفصیل صفت العلم و از حضرت عیسی علیہ السلام صفت القدرت و از حضرت کلیم صفت الکلام است۔ و آنچہ میفرماید کہ این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ متعلق بتمامی شیون و صفات است لہذا جامعیت دارد۔ ناگفتہ نماند کہ چون مبدأ فیض کمالاتی آنحضرتؐ شان جامع است و شیونات یک امر انتزاعی بودہ وجدا از ذات نمی باشد بنا بر آن در شہود آنحضرتؐ حایلی موجود نیست اما مبادی فیوض انبیائے دیگر چون صفات ثمانیہ اند و صفات وجود خارجی دارند لہذا در شہود ایشان وجود صفات حایل می گردد و شہود عین ذات مستقیما نصیب آنہا نبودہ بلکہ بہ طفیل آنحضرتؐ بایشان میسر است و اولیائے کمل پیروان آنحضرتؐ نیز بمتابعت آنحضرتؐ بہ شہود ذات مفتخر میگردند۔

تبصرہ: شان العلمی کہ متعلق آنرا یک صفت معین بدانیم این شان ظل آن شان جامع کہ

Marfat.com

ویک فردی از افرادِ آن می باشد. بنا بران مبدأ فیوض محمدی المشربان یک فرد از افرادشان جامع میباشد وچون آن شان جامع افراد زیادی داشته می باشد لهذا یک فرد او مربی یک عارف و فرد دیگران مربی عارف دیگر خواهد بود علی هذا القیاس۔

حضرت امام میفرماید چون این مقدمات معلوم گشت الخ یعنی اگر سالک محمدی المشرب است انتهائی سیر او بشان العلم جزئی است که ظل شان العلم کلی است وفنائے او دران شان فنا فی اللہ گفته میشود وفنا در شان فنا در ذات حق سبحانہ تعالی گفته می شود واطلاق فنا فی اللہ در حق آن عارف صادق است واگر محمدی المشرب نیست انتهائی سیر او تا بصفت مربی اوست واین عارف چون در یک صفتی از صفات ثمانیه فانی گردیده بنا بر آن بآن شخص اطلاق فنا فی اللہ نمی شود بدلیل اینکه چون صفات مقدسه ثمانیه وجود خارجی دارند وحیلولت صفات مانع شهود عین ذات میگردد۔ لهذا فنائے صفات را فنائے ذات نمی تواں گفت بلکه فنائے صفات یا مطلق فنا باید گفت نه فنا فی اللہ۔

تبصرہ: عارف محمدی المشرب چون بفنائے عین واثر مشرف شده بنا بر آن واپس بصفات بشریت رجوع نخواهد کرد، اما غیر محمدی المشربان چون اثر شان فانی نگردیده لهذا از رجوع به صفات بشریت ایمن نیستند ممکن است بعد از ولایت به سبب غفلت وغیره واپس به صفت عوام بگردد۔ فنائے عین واثر در جائے دیگر بتفصیل مذکور است۔

سوال: اولیائے کرام این امت مرحومه می باید که همه ایشان محمدی المشربان باشند و بمشارب انبیائے دیگر منسوب واشتراک نداشته باشند بدلیل اینکه این ها به شریعت آنحضرتؐ عمل کرده به شرایع انبیائے دیگر عمل نکرده اند تشریح این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: این شریعت مقدس جامع تمام شرائع است وتعمیل این شریعت بمنزله تعمیل به تمام شرائع سابقه می باشد ودلیل اختلاف مشارب این است که هرکدام از عرفا در مبدأ فیض خود بیکی از پیغمبران اولوالعزم مناسبت فی الجمله دارند۔ چنانچه عارفی که مربی او ظلال صفت التکوین باشد مناسبت بحضرت آدم علیه السلام وعارفیکه مبدأ فیض او ظلال صفت القدرت باشد مناسبت

Marfat.com

بہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام داشتہ می باشد و علی ہذا القیاس بآن سبب آن شخص بمشرب آن نبی می باشد۔

پوشیدہ نماند کہ اختلاف مشارب تقسیم ازلی خداوندیست زیرا کہ قبل از ایجاد بشر انعکاس تجلی صفات ثمانیہ مقدسہ باضداد متقابلہ شان منعکس شدہ واز امتزاج تجلی صفات باضداد مقابل آنہا بنا بر مشیت خداوندی وجود تخلیق بشریت بمیدان آمدہ است وباین اساس انعکاس تجلی ہر صفت بعدم ہر انسان کہ منعکس گردیدہ باشد مبدأ فیض کمالاتی و مبدأ تخلیق آن شخص ہمیں صفت وظلال آن خواہد بود و نیز ناگفتہ نماند کہ مبادی فیوض انبیاے عظام خود صفات مقدسہ ثمانیہ واز سایر مردم ظلال و تعلقات صفات است چنانچہ تفصیل آن قبلا تذکار یافت۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و ہفتم

در این مکتوب حضرت امام از دون ہمتی و عدم بصیرت و پستی استعداد طالبان و مرشدان وقت بحث کردہ میفرمایند کہ اینہا مسلک طویل الخ یعنی سیر و سلوک را یک منزل کوتاہ پنداشتہ اند و صول بذات او تعالیٰ را شہود یک تجلی و تمثال فکر کردہ و بآن قناعت کردہ اند و بحقیر و نقیر تجلیات و تمثالات متنوعہ اکتفا نمودہ اند و بشہود این ظلال خود را کامل و مکمل دانستہ اند و بہ این روش ناقصانہ خود استعداد بسی طالبان راہ حق را ضائع ساختہ اند۔ حضرت امام میفرمایند احوال جماعہ کہ بہ تقلید ایمان بہ بے چون آوردہ اند الخ یعنی احوال طبقہ عوام و علماے ظواہر کہ در راہ سلوک ہنوز کدام قدمی نہ برداشتہ اند مگر ایمان بہ بیچون حقیقی دارند از احوال این صوفیہ نارسیدہ بہتر می باشد بدلیل اینکہ علماے ظواہر و طبقہ عوام غیر مقصد را مقصد ندانستہ و عقیدہ شان کامل است ولی صوفیہ ناقص و نارسیدہ غیر مقصد را مقصد دانستہ واز راہ حقیقت واصل مقصد انحراف کردہ اند۔ بنا بر آن احوال آنہا از احوال این صوفیہ خام افضلیت دارد۔ حضرت امام میفرمایند وای بر طالبان بمطلب نارسیدہ الخ یعنی اینہا تجلی ظلی را کہ حادث بودہ و دارای چندی و چونی بیباشد ذات بیچون پنداشتہ اند۔

حضرت امام میفرمایند اگر بہ کشف غیر صحیح الخ یعنی اگر آنہا بہ خطاے کشفی معذور دانستہ نشوند

Marfat.com

عاقبت آنہا قابل تشویش بودہ تاکہ با آنہا چہ معاملہ کنند۔

تبصرہ: حضرت امام دربارہ ہمچو صوفیہ کہ ہمواره در راہ عشق او تعالی زحمات و رنج برده ولی در کشف خود غلط کرده انداز عذاب عاقبت شان خوف داشتہ و در حق شان دعاے نجات می کند۔ ربنا لا تواخذنا الخ در حالیکہ طالبان راہ حق محتاج بدعا می باشند با وشما چرا محتاج نباشیم۔ حضرت امام میفرماید آرے حال طالب کہ الخ یعنی علماے مذکور از صوفیان خطا شده بہتر است مگر احوال طالبان ابتداے سلوک کہ در حقایق خطا نشده اند و غیر مطلب را مطلب تصور نکرده اند، از احوال علماے ظواہر افضلیت دارند بدلیل اینکہ این طبقہ صوفیہ کرام اگرچہ بمطلب نرسیده اند مگر در راہ رسیدن بہ مقصد قدم زده اند و علماے ظواہر ہنوز در راہ مطلب و حصول حقیقت قدمی نبرداشتہ اند و شریعت را منحصر در صورت شریعت دانستہ اند و از حقیقت شریعت بے خبر مانده اند۔ بیت

چوں آں کرمے کہ در سنگ نہان است زمین و آسمان او ہمان است

حضرت امام میفرماید طائفہ ہم از ایشان الخ یعنی یک طبقہ صوفیہ بہ خیالات و ہمی تمثالات ظل را اصل مقصد پنداشتہ و بحصول آن خود را بشیخ کامل تصور کرده و بہ سبب برودت صحبت خود استعداد اکثر طالبان راہ حق را ضائع ساختہ اند خود شان گمراہ شده و سائرین را نیز گمراہ کرده اند۔ حضرت امام میفرماید این تخیل کمال الخ یعنی در ابتدا خود را کامل تصور کردن و ظل را اصل پنداشتن در مجذوب سالک بہ نسبت سالک مجذوب بیشتر می باشد۔ چوں در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است و تجلیات ظلیہ بمشاہدہ می رسد و این تجلی ظلی را عالم وجوب می پندارند بنا بر آں خطا می شوند و سالک مجذوب تا کہ بہ سیر فی اللہ نرسد تجلیات را نمی بیند۔ بنا بر آن از ہمچو خطا ہا محفوظ است و تجلیات سیر فی اللہ تجلیات اصلی است و خطائی دراں مرحلہ وجود ندارد۔

حضرت امام میفرماید و جمعی را ہم از ایشان الخ یعنی یک طائفہ از این مجذوبان خطا شده احوال منقلبہ جذبہ را سلوک تصور نموده اند چوں جذبہ نیز دارائے احوال مختلفہ می باشد لہذا این ناقصان بہ نسبت قلت ادراک و عدم شہود قدسیت مراتب وجوب این احوال مختلفہ جذبہ را سلوک دانستہ اند

Marfat.com

وشہود تجلیات طلبیہ را اصل مقصد پنداشتہ اند، بنا بران حضرت امام میفرمایند کہ فقرہ چند در بیان حقیقت جذبہ وسلوک نوشتہ شود الخ یعنی حضرت امام میخواہد کہ چند فقرہ ونکات را تحریر و فرق جذبہ و سلوک را توضیح وجذبہ مبتدی ومنتہی را تفریق نمایند ومقامات جذبہ را از مقامات سلوک امتیاز بخشند۔ بنا بران میفرمایند کہ مقصد اول، بداتکہ مجذوبان سلوک ناکردہ الخ یعنی مجذوبان مبتدی را کہ ہنوز سلوک نکردہ بتفریق لطائف نرسیدہ انداز جملہ ارباب قلوب اند۔

تبصرہ: ارباب قلوب انان اند کہ بمبدأ فیض شان نرسیدہ باشند ولطائف شان تفریق نیافتہ باشد زیرا کہ بعد از وصول بہ مبدأ فیض لطایف از ہم جدا می شوند وسالک بہ مقلب قلب می رسد ودراین مرحلہ روح برائے طے کردن کمالات عالیہ در عروج می باشد ونفس برائے دعوت وارشاد دیگران نزول می کند کہ در جذبہ بدایت عروج کردہ است این شخص از ارباب قلوب بشمار میرود ورسیدن بہ مقلب قلب مشروط بسلوک می باشد یعنی در جذبہ بدایت وبدون سلوک اگرچہ عروج موجود است اما تفریق لطائف ہنوز میسر نشدہ وجذبہ این شخص معلول وعرضی می باشد ونفس دران شرکت دارد لہذا آنرا جذبہ حقیقی گفتہ نمی شود جذبہ حقیقی تنہا خاصہ روح میباشد ودر جذبہ مبتدی قلب وروح وغیرہ لطائف باہم ممتزج ومجتمع بودہ متوجہ بمقامات عالیہ می باشد وہنوز متوجہ عالم قدس نشدہ اند بخلاف منتہی کہ بعد از تزکیہ نفس وتفریق لطائف بہ جذبہ روحی نایل گردیدہ است توجہ وعروج او بہ عالم قدس می باشد ومبتدی در جذبہ قلب متوجہ بمقام روح است ودر جذبہ روحی قبل از تفریق لطائف متوجہ سر ودر جذبہ سری متوجہ مقام خفی ودر وقت جذبہ خفی متوجہ مقام اخفی میباشد وتوجہ عالم قدس خاصہ منتہی بودہ کہ روح او از نفس امتیاز وتفریق یافتہ باشد۔ وآنچہ حضرت امام فرموده است، از ہر راہ کہ منجذب شدہ باشد الخ یعنی عوامل جذبہ مبتدی چند نوع می باشد۔

(۱) محمدی المشرب بودن طالب (۲) دخول در طریقہ عالیہ نقشبندیہ (۳) توجہ شیخ (۴) جذبۂ خداوندی (۵) اتباع سنت سنیہ۔ واین عوامل جذبہ دارائے دو صورت می باشد۔

(۱) عروض این عوامل جذبہ در قسمت مبتدی سبب جذبہ صوری می باشد یعنی سبب جذب

Marfat.com

مقامات عالیہ می شود نہ سبب جذب عالم وجوب ونیز دراین جذبہ قلب، نفس، روح وغیرہ مجتمع می باشد بنابراں این جذبہ جذبہ صوری بودہ از علت وغرض ومشارکت نفس حالی نمی باشد۔

(۲) عروض این عوامل در حق منتہی سبب جذبہ حقیقی می گردد وجذبہ حقیقی آنست کہ تنہا روح منجذب میگردد ونیز جذب شان متوجہ عالم وجوب می باشد بخلاف جذبہ صوری کہ جذب شان متوجہ مقامات عالیہ است وہنوز بہ توجہ عالم وجوب نایل نگردیدہ اند ونیز در جذبہ مبتدی تنہا جذبہ روحی نبودہ بلکہ قلب و نفس وغیرہ لطائف مشارکت دارند وحالانکہ جذبہ حقیقی تنہا خاصۂ روح می باشد وبس۔

حضرت امام میفرماید شہود این مجذوبان ارباب قلوب الخ یعنی کسانیکہ ارباب قلوب اند و بہ تفریق لطائف نرسیدہ اند شہود شان در پردہ کثرت است زیرا کہ این طائفہ ممکنات را کہ کثرت است واجب پنداشتہ اند وبہ شہود مراتب وجوب ہنوز نایل نشدہ اند، لطائف عالم امر کہ نورانی وفی الجملہ بیچون می باشند، آن را عالم وجوب دانستہ اند واین نا فقصان احاطہ وسریان وشمول ومعیت وقرب روح را قرب حق تعالیٰ تصور کردہ اند وگفتہ اند کہ حق تعالیٰ بما محیط وساری ومعی وقرب می باشد و در حقیقت نفہمیدہ اند کہ این قرب واین معیت وغیرہ اینہا مربوط بروح است نہ بعالم وجوب زیرا کہ آنہا از قدسیت عالم وجوب ہنوز بے خبر اند وقدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم وجوب پنداشتہ اند واگر قدسیت عالم وجوب را می دیدند قدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم وجوب تصور نمی کردند۔ این قدسیت کجا وآن قدسیت کجا؟

حضرت امام میفرماید، زیرا کہ نظر سالک عبور نمی کند مگر بمقام فوق الخ یعنی این مبتدیان در مقام قلب اند وفوق قلب مقام روح است از انرو مشاہدات شان عالم روح می باشد نہ بالاتر ازان وعالم وجوب ہنوز کجا است؟۔ وآنچہ میفرماید شہود حق سبحانہ الخ یعنی شہود حق تعالیٰ ومحبت او وانجذاب بطرف او سبحانہ موقوف بر سلوک ورسیدن بہ سیر فی اللہ می باشد عارفی کہ بہ سیر فی اللہ میرسد جذبہ او جذبہ حقیقی وطرف عالم وجوب است ومحبت شان محبت حق تعالیٰ است یعنی قبل از وصول بہ سیر فی اللہ محبت حق تعالیٰ وانجذاب طرف حق نبودہ بلکہ محبت بمقامات عالیہ وجذب طرف مقامات عالیہ

Marfat.com

می باشد زیراکہ محبت واجب تعالی بعداز تزکیہ نفس حاصل می شود کہ مربوط بہ سیر فی اللہ است وقبل از تزکیہ نفس عشق ومحبت وجذبہ ہمہ عرضی ومعلول وناقص می باشد. حضرت امام میفرماید شہود دراین مقام الخ یعنی وصول بہ اوتعالی را تعبیر بہ شہود کردہ اند والا آنجا یک معاملہ بلاکیف بودہ وشہود متعارف نمی باشد چوں مقصد بزرگان ذات اوتعالی است کہ بیچون وبیچگون است اتصال شان باحق تعالی نیز بلاکیف وبے مثل وبے مانند است۔ آنچہ میفرماید، چون رابہ بیچون راہ نیست الخ لایحمل عطایا الملک الا عطایاہ یعنی تاکہ سالک بیچون فی الجملہ نشود بہ بیچون حقیقی راہ ندارد وشتران پادشاہ در اینجا عبارت از وجود موہوبی است یعنی لیاقت آن شہود وآن اتصال بے کیف از قوہ وجود بشری خارج می باشد۔ وآنچہ میفرماید کہ احاطہ ومعیت حق سبحانہ نزد محققین علمی است الخ یعنی احاطہ وسریان قرب ومعیت او تعالی باعالم علمی است واز جنس احاطہ وسریان جسم بہ جسم نمی باشد وحکم کردن بہ قرب ذاتی ازبے حاصلی است یعنی آنہا نمی فہمند کہ این قرب قرب علمی است وقرب ذاتی نیست. وآنچہ میفرماید نزدیکان حکم بہ قرب نمی کنند الخ یعنی واصلان درگاہ چون بستی ممکنات وقدسیت مرتبہ وجوب را میدانند می فہمند کہ در بین واجب وممکن ہیچ مناسبت نیست ونزدیکان خود را دور میدانند یعنی بے مناسبتی خود را بمراتب وجوب مشاہدہ می نمایند وہر کہ خود را نزدیک میداند دور است یعنی قدسیت واجب را ندیدہ است. حضرت امام میفرماید علمیکہ متعلق بہ توحید وجود است الخ یعنی توحید وجود برائے صوفیہ مجذوب وارباب قلوب دست می دہد وکسانیکہ از مقام قلب گذشتہ اند وبہ تفریق لطائف مشرف شدہ وبہ مقلب قلب رسیدہ باشند علوم توحیدی ندارند زیراکہ آنہا قدسیت وجوب را دیدہ اند عالم ارواح رابہ اونسبت نمیدہند تا بہ عینیت وغیرہ قایل شوند ونیز کسانیکہ بدو جذبہ سلوک می کنند علوم توحیدی ندارند بواسطہ اینکہ سبب علوم توحیدی دو چیز می باشد۔

(۱) محبت

(۲) نادیدن قدسیت عالم وجوب۔

اہل سلوک بدون جذبہ در ابتدا این محبت را ندارند ودر انتہا قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ میفرماید

Marfat.com

پس چگونہ عالم ممکن را بعالم وجوب نسبت دہند، بنابران از علوم توحیدی گریزان و بیزارند و اگر برائے بعضے ایشان علوم توحیدی روا دادہ باشد ازان مستغفرند۔ وآنچہ میفرماید بعض از مجذوبان باشند الخ یعنی بعض مجذوبان توحیدی اگرچہ براہ سلوک داخل شوند کہ جائے علوم توحیدی نیست باز ہم نظر شان از مقام مالوف شان قطع نمی شود بعلت اینکہ علوم توحیدی نمی گذارد کہ لذت بخش است کہ ایشان از گرداب این علم توحید نجات یابند ازاں روایشان در عروج سست میروند زیرا کہ لذت منزہ توحید کہ خود را عین محبوب پنداشتہ بودند ہنوز از خاطر شان نرفتہ است حضرت امام دعا میکند، اے پروردگار ما ازین قریہ کہ اہل شان ظالم است ما را بیرون کن الخ یعنی از توحید وجود نجات بخش۔

وآنچہ میفرماید، علامہ وصول بہ نہایت مطلب بیزاری ازین علوم است الخ یعنی ہر چند سالک بہ تنزیہ ذات او تعالیٰ مناسبت بیشتر پیدا کند عالم را بہ حق سبحانہ تعالیٰ بے مناسبت می بیند و عالم را عین واجب و حق را محیط عالم نمی پندارند۔ وآنچہ میفرماید کہ حضرت خواجہ نقشبند الخ

تبصرہ: جذبہ دو قسم می باشد جذبہ صوری و جذبہ حقیقی۔ در حقیقت جذبہ تنہا خاصہ روح می باشد و جذبہ صوری جذبہ بیتدی است کہ در این جذبہ نفس و روح ہمہ مجتمع اند و سالک ہنوز بہ تفریق لطایف نرسیدہ است بلکہ روح او در ضمن نفس و قلب جذب گردیدہ و جذبہ منتہی کہ بعد از تفریق لطائف است جذبہ حقیقی و تنہا جذبہ روح می باشد۔ وآنچہ حضرت خواجہ فرمودہ کہ ما نہایت را در بدایت درج می نمائیم معنی آن اینست کہ صورت جذبہ را در بدایت درج می نمائیم نہ حقیقت جذبہ را کہ جذبہ ثانی و جذبہ حقیقی است بعد از تفریق لطائف دست میدہد پس معنای عبارت حضرت خواجہ بزرگ این می باشد کہ انجذاب و محبت کہ منتہیان را در نہایت میسر می شود، در این طریق در انجذاب ابتدائی کہ بمعیت قلب و نفس حاصل گردیدہ است مندرج می باشد و آن انجذاب ابتدا اگرچہ در بین قلب و نفس و روح مشارکت دارد اما در اخیر تنہا روح باقی می ماند و مجذوب می شود۔ وآنچہ میفرماید، چوں قلب برزخ است میان روح و نفس یعنی قلب فیوضات روح را بہ نفس میرساند پس در ضمن جذبہ قلبی جذبہ روحی نیز نصیب بیتدی می گردد و جذبہ حقیقی از کمالات منتہی بودہ و تنہا خاصہ روح می باشد و آنچہ میفرماید

Marfat.com

تخصیص کردن این اندراج باین طریق الخ

سوال: در فرمایش حضرت امام گفتہ شدہ است کہ جذبہ بدایت خاصہ نقشبندیہ است درحالیکہ محمدی المشربان بہر طریقے کہ منسوب باشند دارائے جذبۂ بدایت اند و نیز شخصے کہ بسیار تابع سنت باشد در ہر طریق کہ شامل شود دارائے جذبہ بدایت می باشد پس تخصیص جذبہ بدایت بہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: حضرت امام میفرمایند این خانوادہ طریقے و قاعدہ برائے حصول این جذبہ وضع کردہ اند یعنی تکرار اسم ذات و نفی و اثبات یا وقوف عددی کہ سبب جذب است در طریقہ نقشبندیہ برائے مبتدی تعین شدہ و دیگران دارائے ہمچو قواعد نمی باشند و ہکذا میفرمایند این بزرگواران را در مقام جذبہ یک شان خاص است کہ دیگران را نیست و آن عبارت از حالتے است مشابہ بفنا و بقائے ارباب سلوک کہ دیگران از ان بہرہ ندارند الخ یعنی شخص کہ طالب این طریقہ باشد و از عروج این جذبہ تنزل کند از عہدۂ شیخی بدر شدہ می تواند و پیر تعلیم شدہ می تواند ولے پیر تربیہ شدہ نمی تواند زیرا کہ تربیہ خاص منتہیان سلوک می باشد و طرق دیگر دارائے این مزایا نمی باشد۔ و آنچہ میفرمایند باید دانست کہ روح را قبل از تعلق بہ بدن الخ یعنی ارواح قبل از انکہ بہ ابدان تعلق گیرند مقام اصلی شان فوق عرش قرار داشتہ و متوجہ بعالم وجوب بودند ولی بآن مرتبہ مقدسہ نرسیدہ بودند بدلیل اینکہ رسیدن بعالم وجوب مربوط بہ مجاہدہ می باشد از ان سبب حق تعالی ارواح را در ابدان متعلق ساخت تا با نفس مجاہدہ و مقابلہ نمودہ و بواسطہ مجاہدہ پیش رفت و ترقی کند و این ارواح دو نوع اند، بعض آنہا مقام و توجہ سابق خود را بکلی از یاد برده اند کہ آنہا را ناسیان گویند و بعض آنہا مقام اصلی خود را فراموش نکردہ اند و اینہا را سابقان مینامند حضرت امام میفرمایند و سابقان کہ انجذاب ایشان بدون تعمل و کسب است الخ یعنی کسانیکہ توجہ سابقہ خود را از یاد نبردہ باشند انجذاب شان در ابتداء نیز قلبی می باشد و با انجذاب خالص روحی نرسیدہ اند۔ حضرت امام میفرمایند ناسیان توجہ سابق از سابقان مذکورین لطیف الاستعداد می باشند الخ یعنی ناسیان توجہ سابقہ وطن سابقہ خود را بکلی فراموش کردہ و متوجہ بدن و نفس گردیدہ اند ناسیان را استعداد شان لطیف میباشد

Marfat.com

لہذا بہر طرف کہ متوجہ شوند دران طرف فانی میگردند و روح سابقان این لطافت ندارد۔ حضرت امام میفرماید، غایت ما فی الباب الخ یعنی در سابقان ہمان توجہ روحی سابقہ باطنی شان در ظاہر بدن شان نیز سرایت می کند نہ از ناسیان و از محبوبین ہر دو طائفہ یعنی سابقان و ناسیان نیز توجہ و نسبت باطن شان در ظاہر شان سرایت می کند مگر فرق محبوبان و سابقان غیر محبوب مثل فرق حقیقت شی و صورت شی می باشد یعنی سرایت محبوبان سرایت حقیقی و دائمی بودہ و سرایت سابقان غیر محبوب نہ چنان است حضرت امام میفرمایند، آرے محبان واصل و مریدان کامل را این قسم شمول نیز متحقق است الخ یعنی عارف منتہی اگرچہ محبوبیت نداشتہ باشد نیز دارائے این شمول است یعنی توجہ روح و نسبت باطن شان بظاہر شان سرایت می کند لیکن برقی می باشد و شمول دائمی از خواص محبوبان بیباشد۔ حضرت امام میفرماید، افادۂ ایشان ہر قدر کہ باشد بیش از افادہ ارباب سلوک می باشد الخ یعنی این مجذوب متمکن کہ نزول کردہ بطالب مناسبتی دارد زیرا کہ او و طالب ہر دو بوجود بشری باقی می باشد و بوجود موہوبی نرسیدہ اند و نیز این مجذوب چوں واصل نشدہ دارائے قصد و عزم بوصول مطلوب می باشد و منتہی غیر مرجوع بعالم مناسبت ندارد بدلیل اینکہ ہنوز نزول نکردہ است و منتہی مرجوع گرچہ نزول ہم کردہ باشد باز ہم مناسبت او بطالب مناسبت صوری است نہ حقیقی۔ زیرا کہ او از گرفتاری عالم فارغ است لہذا افادہ مجذوب متمکن بہ نسبت اینکہ مناسبت بطالب دارد کمیت افادہ اش بیشتر می باشد و طالب نسبت بہ شیخ منتہی ازین شیخ مجذوب فیض بیشتر می گیرد۔ مجذوب متمکن آنست کہ از عروج جذبہ بدایت نزول کردہ باشد۔ و انچہ میفرماید، شیخ مقتدارا کہ برزخ می گویند الخ مقصد حضرت امام ازین عبارت این است کہ منتہی غیر مرجوع شیخ شدہ نمی تواند یعنی شیخ برزخ طرفین می باشد کہ بروح خود استفادہ و بنفس خویش افادہ نماید و توجہ روح او مانع توجہ نفس و ہکذا توجہ نفس او مانع توجہ روح وی نمی گردد و انچہ میفرماید بعض از مشائخ ازین برزخیت الخ یعنی صوفیہ وجودیہ شیخ را برزخ و جامع تشبیہ و تنزیہ میدانند یعنی میگویند کہ شیخ دارائے دو مرتبہ وجوب می باشد کہ عبارت از تنزیہ و تشبیہ است زیرا کہ بہ نزد وجودیہ مرتبہ تشبیہ نیز عالم وجوب می باشد و میگویند کہ شیخ دارائے مرتبہ تنزیہ عالم وجوب

Marfat.com

وداراے مرتبہ تشبیہ عالم امکان می باشد و تنزیہ در نزد ایشان عبارت از روح است کہ آنرا حق دانستہ اند
واین گفتارشان در حال سکر است و ہمچو مشائخ شیخی کردہ نمی توانند، زیرا کہ نفس شان در غلبات انوار
روح مندرج است واین ہا روح را مرتبہ تنزیہ و نفس را مرتبہ تشبیہ میدانند و ہمیں اندراج نفس در
روح منشاء سکر ایشان می باشد و مقام برزخیت شیخی این چنین نمی باشد بلکہ نفس از روح مجاز و نزول
کردہ است۔ وآنچہ میفرماید منتہی مرجوع را ہر چند بعالم مناسبت پیدا شدہ است الخ یعنی عارف منتہی
بعالم مناسبت ظاہری دارد و در حقیقت جدا از عالم می باشد زیرا کہ این عارف منصبغ برنگ عالم
وجوب گردیدہ مناسبت حقیقی بعالم ندارد و مجذوب متمکن چون منتہی نشدہ از جملہ افراد عالم است
و بہ وجود بشری باقی می باشد وآنچہ میفرماید، توجہ کہ طالبان را از مجذوبان حاصل می شود الخ یعنی مجذوب
متمکن چون منتہی نشدہ توجہ جدید بروح طالب دادہ نمی تواند بلکہ ہمان توجہ اولی کہ سابق و قبل از نزول
بجسد داشت را بیاد او میدہد واین توجہ روح قبل از فناے روح می باشد لہذا بسہولت دست میدہد
اما توجہ جدید روح مشکل تر میباشد و بسہولت دست نمی دہد ازین جا است کہ گفتہ اند کہ در تحصیل جہت
جذبہ الخ یعنی در تحصیل توجہ سابق روح شیخ مقتدا در کار نیست زیرا کہ توجہ سابق روح صرف پیر تعلیم
میخواہد و بہ تربیہ احتیاج ندارد ازین سبب این مجذوب متمکن را پیر تعلیم می گویند نہ پیر تربیہ۔
وآنچہ میفرماید، شیخ مقتدا را نشاید الخ یعنی بہ شیخ کامل لازم است کہ این مجذوب متمکن را بدانا ند کہ
تو شیخ کامل نمی باشی بلکہ پیر تعلیم می باشی و طالبان را بہ جذبہ بدایت رسانیدہ بعد از رخصت نمائی
کہ سلوک را از شیخ کامل تری حصول نماید و نیز قیودی دیگری را باو بفہماند و بگوید کہ ارشاد شما مشروط است
بہ مناسبت طالب بطریقہ تو یعنی مناسبت استعداد او بہ استعداد تو و عدم طغیان نفس تو زیرا کہ ہنوز
این طالب مجذوب بہ تزکیہ نفس ترسیدہ است و نیز او را بدانا ند کہ از استدراج و مکر خداوندی ترسناک بود
باشد تا این شہرت بضرر او تمام نشود وآنچہ میفرماید منتہی مرجوع در افادہ و تکمیل محتاج باین قیود نمیباشد
یعنی منتہی بواسطہ جامعیت بجمیع طرق و استعدادات مناسبت دارد و التجا بہ حق سبحانہ ہمیشہ خاصۃ
میباشد زیرا کہ نفس او تزکیہ شدہ و ہمیشہ بہ تضرع و التجا می باشد۔

Marfat.com

سوال: شیخ منتہی نیز دارائے یک مشرب معین خواہد بود جگونہ اطلاق جامعیت را بوے کردہ میتوانیم۔

جواب: چون شیخ مذکور بیکے از صفات ثمانیہ اوتعالیٰ کہ مبدأ فیض او می باشد رسیدہ است وہر یک از صفات ثمانیہ دارائے کمالات تمام صفات ثمانیہ اوتعالیٰ میباشد، بنابران این شیخ را جامع گفتہ می توانیم باز ہم طالب کہ با شیخ مقتدائے خود اشتراک مناسبت مشربی داشتہ باشد استفادہ او نسبت بطالبان دیگر زیادتر میباشد اگرچہ طالبان دیگر ہم باوجودیکہ اشتراک مشربی ہم با شیخ مقتدائے خود نداشتہ باشد بہ سبب جامعیت شیخ مقتدا آن شخص نیز از وے استفادہ کردہ میتوانند۔

حضرت امام میفرماید، بدانکہ طالبی چوں بطریق سلوک متوجہ فوق گردد الخ یعنی توجہ بہ فوق دو نوع است۔ (۱) جاذبہ شیخ ویا جاذبہ عنایت اوتعالیٰ سبب توجہ طالب گردیدہ است واین توجہ را توجہ جذباتی گویند نہ سلوکی زیرا کہ قبل از تصفیہ لطائف وتزکیہ نفس این نوع توجہ عاید حال طالب میگردد۔

(۲) تزکیہ وتصفیہ سبب توجہ طالب گردیدہ باشد واین نوع توجہ را توجہ سلوکی میگویند وبدار اعتبار است واگر این سالک باسم مربی خود برسد ودران فانی شود اطلاق فنا بروے درست میاید، برعکس طالبان اول کہ صرف بجذبہ رسیدہ اند کہ این وصول جذبوی سبب فنا وبقائے او دانستہ نمیشود، زیرا کہ رسیدن بجذبہ کمال طالب نبودہ بلکہ وصول او بہ جذبہ بہ نسبت عوامل خارجی صورت گرفتہ است کہ عبارت از توجہ شیخ ویا اتباع سنت است ووصول ثانی کہ بہ سبب سلوک حاصل میشود این وصول چون از نتیجہ تصفیہ وتزکیہ لطائف بدست آمدہ بنابرآن سبب فنا وبقا میگردد واین وصول ثانی از کمال طالب میباشد نہ بواسطہ عوامل خارجی۔ پوشیدہ نماند کہ فنا عبارت از رسیدن باسم مربی ونسیان ماسوی است وبقا عبارت از انعکاس گرفتن ومتخلق شدن بکمالات آن اسم میباشد۔

تبصرہ: فانی وباقی دو نوع است۔

اول: طالب کہ باسم مربی خود فانی شدہ باشد، آنرا مطلق فانی گویند نہ فانی فی اللہ۔

دوم: طالب کہ از اسم مربی خود گذشتہ بہ شیونات ویا بذات بحت اوتعالیٰ رسیدہ باشد۔ اطلاق

Marfat.com

فنائے مطلق ویا فنا فی اللہ بہ این طالب صحت داشتہ وبہ طالب اول اطلاق مطلق فنا می شود۔ ولی اطلاق فنائے مطلق وفنا فی اللہ نمی شود۔ زیرا کہ فنائے او باسم مربی او تعلق داشتہ وہنوز بفنائے ذاتی مشرف نگردیدہ است۔ مراد از اسم مربی صفات فعلی واضافی است در ولایت صغریٰ ویا خود صفات ثبوتیہ در ولایت کبریٰ۔

طالب دو نوع است، یکے آنکہ بولایت صغریٰ رسیدہ باسم مربی خود مشرف گردیدہ و بہ آن اسم بقا یافتہ۔ خلاصہ اینکہ مربی اولیائے کرام در مرتبہ ولایت صغریٰ صفات فعلی واضافی بودہ ومربی عارفان ولایت کبریٰ خود صفات ذاتیہ می باشد۔ ناگفتہ نماند در حقیقت مربی اولیائے کرام ظلال صفات ثمانیہ بودہ ولی بمتابعت آنحضرتؐ بہ صفات ثمانیہ نیز مشرف میگردند وبالاتر نیز عروج کردہ می توانند۔

حضرت امام میفرماید فیض کہ از ذات او تعالیٰ میرسد دو نوع است الخ

(۱) فیض تخلیقی است کہ سبب ایجاد وپیدائش شخص میگردد۔

(۲) فیض کمالاتی است کہ سبب ایمان ومعرفت وکمالات ولایت ونبوت شخص می گردد۔

حصول فیض اول توسط صفات است وحصول فیض ثانی بہ بعض توسط صفات وبہ بعض دیگر بہ توسط شیونات دست میدہد۔ حضرت امام در جای دیگر فرمودہ کہ منبع فیض آنحضرت متعدد است الخ یعنی مبدأ فیض وجود مبارک وحسد شان صفات ومبدأ کمالات شان شیونات است ومبدأ فیض حقیقت احمدی شان فوق تر است واز دیگران مبدأ ہر دو فیض شان صفات است۔ ناگفتہ نماند کہ مبدأ فیض محمدی المشربان نیز متعدد است۔ آنچہ میفرماید فرق درمیان صفات وشیونات بسیار دقیق است الخ یعنی اولیائے محمدی المشرب بشہود شیونات مشرف اند، بنا بر آن انبیاء از صفات وشیونات را کردہ می توانند ودیگران چوں بمقام شیون نمی رسند لہذا از شیونات خبر نداشتہ صفات را از شیونات و شیونات را از صفات تفریق کردہ نمی توانند۔ آنچہ میفرمایند این مبحث بہ مثالی روشن گردد الخ یعنی صفات چیزے است کہ دارائے وجود خارجی بودہ وشیونات دارائے وجود خارجی نیست بلکہ یک امر انتزاعی و اعتباری می باشد۔ حضرت امام شیونات را بہ منزلہ ارادہ آب پنداشتہ یعنی بیننده ارادہ آب را یک امر

Marfat.com

انتزاعی میداند وگمان میکند که آب اراده داشته وبه سبب اراده خود حرکت میکند پس انتزاع اراده از آب جاری بمنزله شان است که وجود خارجی نداشته صرف دارای وجود انتزاعی می باشد. بنابرآن آب را مرید گفته نمی توانیم زیراکه اراده آب وجود خارجی نداشته صرف یک امر انتزاعی است. وحمل مشتقی قیام مبدأ وصفت خارجی می خواهد.

تبصره: سوال: انتزاع اراده آب مستلزم انتزاع حیات وعلم آب میگردد زیراکه اراده تابع علم وعلم تابع حیات است، بنابران شخص که آب را مرید پنداشته حی وعالم نیز میدانند.

جواب: خلاصهٔ مراد حضرت امام دراین جا اینست که موصوف شدن به اراده وعلم و حیات فرع وجود خارجی این صفات است ولبصرف وجود انتزاعی اطلاق این صفات برآب درست نیست زیراکه صدق مشتقی قیام مبدأ میخواهد ودرخارج اراده، علم وحیات به ذات آب قیام نداشته صرف یک امر انتزاعی است، بنابرآن آب را مرید، عالم وحی نمیتوان گفت. پس بعضے اولیاے کرام که بوجود خارجی صفات اوتعالیٰ قایل نبوده وصرف بوجود صفات انتزاعیه حق تعالیٰ را حی وعالم می دانند اشتباه کرده اند زیراکه درثبوت صفات وجود خارجی صفات یک امر ضروری است نه وجود انتزاعی آن. این طبقه اولیا به سبب قلت درایت به شهود صفات وضعف بصیرت بشهود صفات خارجی مشرف نشده اند کسانیکه درمراتب وجوب بصیرت تام پیدا کرده اند تمام صفات مقدسه اوتعالیٰ را جداگانه از ذات اوتعالیٰ مشاهده می کنند. آنچه میفرماید فرق دیگر درمیان شیون وصفات آن است الخ یعنی کسانیکه به شهود صفات رسیده اند، هنوز از وصول مرتبهٔ ذات اوتعالیٰ بے نصیب اند وکسانیکه بشهود شیونات رسیده اند به وصول ذات اوتعالیٰ مشرف اند زیراکه شیونات منتزع از ذات اوتعالیٰ بوده وزاید از ذات اوتعالیٰ نمی باشد اما صفات وجود خارجی داشته زاید بر ذات اوتعالیٰ می باشند، ناگفته نماند کسانیکه درصفات سیر تفصیلی نمایند وبه تمام تعلقات صفات وارد شوند از مرتبهٔ ذات دورتر میروند، زیراکه ممکنات نیز از متعلقات صفات اند ازین سبب حضرت امام میفرماید که مقام شیون مواجه ذات اوتعالیٰ است ومقامات صفات نه چنین است. آنچه میفرماید، پس گوئیم که اسم که

Marfat.com

رب آن سرور است علیہ الصلوۃ والسلام وواسطہ وصول فیض دوم است ظل شان العلم است واین شان جامع جمیع شیون اجمالی وتفصیلی است الخ۔

تبصرہ: ظل شان العلم بہ اعتبار آن فرمودہ اند کہ شان عبارت از قابلیت ذات است مرشان العلم راوقابلیت یک نسبت می باشد بین ذات وشان علم یعنی برزخ است درین ذات و شان وحصول برزخ بعد حصول طرفین است۔ بنابرآن حضرت امام میفرماید کہ این برزخ در وقت مکاشفہ درتحت آن شان منکشف می شود پس باعتبار این ظہور کشفی تا بہ آخر اطلاق ظلیت مناسب افتادہ۔ آنچہ میفرماید این شان جامع جمیع شیون اجمالی وتفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ مبدأ فیض آنحضرتؐ است عبارت ازان شان است کہ تمام صفات معلوم آن شان می باشد ونیز شان العلم دارائے تمام شیونات است وشان العلمی کہ مربی اولیائے محمدی المشرب است جزئیات این شان جامع است، باین تفصیل مربی یک عارف محمدی المشرب شان العلمی است متعلق بیک صفت معین ومبدأ فیض عارف محمدی مشرب دیگری شان العلمی است کہ بہ صفت دیگری تعلق دارد علی ہذا القیاس پس مبادی فیوض اولیائے محمدی المشربان جزئیات آن شان جامع بودہ کہ مربی آنحضرت است۔ آنچہ میفرماید ارباب سایر انبیاء صلوۃ اللہ علی نبینا وعلیہم وواسطہ وصول فیض اول وثانی ایشان را قابلیت اتصاف ذات است بہ صفات موجودہ زائدہ وطائفہ کہ اقدام ایشانند ارباب ایشان صفات است درحق وصول فیض اول وثانی الخ یعنی واسطہ وصول ہردو فیض انبیائے دیگر وکسانیکہ اقدام ایشانند تنہا صفات نمی باشد ومبدأ فیض محمدی مشربان متعدد است۔ آنچہ میفرماید واسطہ وصول فیض اول مرآن سرور را علیہ الصلوۃ والسلام قابلیت اتصاف ذات است مرجمیع صفات را گویا قابلیاتیکہ وسائل فیوض سائر انبیاء اند ظلال این قابلیت جامع اند الخ یعنی واسطہ وصول فیض تخلیقی آنحضرتؐ قابلیت اتصاف ذات است مرجمیع صفات را پس قابلیات وصول فیض حضرات انبیائے دیگر جزئیات آن قابلیت جامع است یعنی واسطہ وصول فیض اول وثانی حضرت موسیٰ علیہ السلام قابلیت ذات است مرصفات الکلام را واز حضرت آدم علیہ السلام قابلیت ذات است

Marfat.com

مرصفت تکوین را واز حضرت عیسی علیہ السلام قابلیت ذات است مرصفت قدرت را علیٰ ہذا القیاس۔
خلاصہ این قابلیات متذکرہ جزئیات آن قابلیت جامع محمدی است کہ قابلیت ذات است مرجمیع
صفات را۔ آنچہ میفرماید بعض از مشائخ کہ رب آنحضرت را در قابلیت اتصاف منحصر ساختہ اند، منشاء
آن عدم فرق است میان شیون وصفات بلکہ عدم علم است بمقام شیون الخ یعنی اولیائیکہ گفتہ اند کہ
رب آنحضرتؐ قابلیت ذات است مر اتصاف صفات را یعنی فیض تخلیقی وکمالاتی آنحضرت را منحصر
بہ صفات ساختہ اند بواسطہ بے خبری ونارسائی آنہاست از مقام شیون وآنچہ میفرماید پس محقق شد
کہ رب آنحضرتؐ رب الارباب است۔ ہم در مقام شیون وہم در خانہ صفات الخ یعنی رب آنحضرتؐ در
فیض تخلیقی قابلیت ذات است مر اتصاف جمیع صفات را ورب سردار دو عالم در فیض کمالاتی
آنحضرتؐ شان جامع است برعکس انبیاء عظام دیگر کہ رب آنہا بہ قابلیت یک صفت منحصر بودہ و
قابلیت اتصاف تمام صفات رب شان نمی باشد بلکہ قابلیت یک صفت معین رب یک پیغمبر بودہ و
قابلیت یک صفت معین دیگر رب پیغمبر دیگر است و در وصول فیض کمالاتی آنحضرت نیز جامعیت
موجود است کہ شان العلم کلی رب آنحضرتؐ بودہ وجزئیات این شان العلم کلی ارباب اولیائے محمدی المشربان
است کہ یک جزئی آن شان رب یک ولی محمدی المشرب وجزئی دیگر ان شان جامع رب ولی محمدی
المشرب دیگر است۔ آنچہ میفرماید ونیز معلوم گشت کہ وصول فیض مراتب کمالات ولایت آنحضرتؐ
از ذات است بدون توسط امر زائد چہ شیون عین ذات اند الخ یعنی مبدأ فیض کمالات آنحضرتؐ شان
بودہ وشان وجود خارجی زائد ندارد بلکہ مبدأ فیض کمالاتی نبوت آنحضرتؐ خود ذات اوتعالیٰ است
لہذا حضرت امام میفرماید کہ تجلی ذاتی مخصوص آنحضرت گشت الخ یعنی مبدأ فیض کمالاتی آنحضرتؐ
شان بودہ وشان وجود خارجی ندارد لہذا مبدأ فیض آنحضرتؐ بذات اوتعالیٰ راجع می گردد واولیائے
محمدی المشربان نیز بہ تجلی ذاتی مشرف اند زیرا کہ منبع فیض آنہا بظل شان قرار دارد نہ بہ صفات واین
تشرف آنہا باین مرتبہ مقدسہ بواسطہ متابعت ومناسبت آنحضرتؐ می باشد۔ وآنچہ میفرماید ودیگران
را چون وسایط صفاتی درمیان است وصفات بوجود زائد موجود اند حاجز حصین درمیان افتاد و

Marfat.com

تجلی صفاتی نامزد ایشان گشت الخ یعنی درمیان آنحضرتؐ واوتعالی شان است وشان وجود خارجی ندارد لہذا حاجز درمیان نیست ودربین اوتعالی وحضرات انبیاء دیگر صفات واسطہ می باشد و صفات مقدسہ وجود خارجی داشتہ حاجز می گردند۔ وآنچہ میفرماید، باید دانست کہ قابلیت انصاف ہرچند اعتبار است الخ یعنی حضرت امام این فرمودہ شان را درجواب سائلی فرمودہ اند۔

سوال: قابلیت انصاف یک صفت کہ مربی فیض یک پیغمبر است نیز امر اعتباری است کہ وجود خارجی ندارد زیرا کہ خود صفات موجود است نہ قابلیت آنہا، پس قابلیت صفات نیز حائل شدہ نمی تواند؟

جواب: قابلیت ذات مر صفات را بہ امر خارجی است زیرا کہ در اینجا قابلیت رنگ صفات را گرفتہ زیرا کہ برزخ حکم طرفین میگیرد وصفات وجود خارجی دارند پس قابلیت صفات حیلولت داشتہ می باشد۔ آنچہ میفرماید، ازین بیان لایح گشت الخ یعنی دربین وجود مبارک آنحضرتؐ و اوتعالیٰ صفات حائل بودہ ودربین شہود وکمالات آنحضرتؐ حیلولیت صفات وجود ندارد زیرا کہ وصول فیض وجودی آنحضرت صفات بودہ وصفات دارائے وجود خارجی اند، لہذا دربین وجود آنحضرت وحق سبحانہ صفات حائل گردیدہ اند اما مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت شان است وشان وجود خارجی ندارد بلکہ یک امر انتزاعی است بنابرآن در فیض کمالاتی آنحضرت ہیچ حائلی موجود نیست۔ آنچہ میفرماید گفتہ نشود کہ چون شیون وقابلیت این ہا از اعتبارات عقلی باشند وجود ذہنی ثابت شد وازان اعتبارات حجاب علمی لازم آمد الخ یعنی چون مبدأ فیض آنحضرتؐ شان بودہ وشان یک امر انتزاعی علمی وعقلی است لہذا دربین اوتعالی وآنحضرتؐ حجاب علمی حایل آمد حضرت امام جواب اعتراض فوق را چنین می دہند کہ اوتعالیٰ موجود خارجی وآنحضرتؐ موجود خارجی است وموجود علمی دربین دو موجود خارجی حائل شدہ نمی تواند ونیز انتزاع دائمی نبودہ زیرا کہ بعض اوقات عقل شیونات را از ذات انتزاع می نمایند وبعض اوقات انتزاع نمی کنند لہذا حجابیت شان حجابیت دانستہ نمی شود۔

Marfat.com

وانچہ میفرمایدپس بدان کہ اگر محمدی است الخ یعنی سیر محمدی المشربان تا بہ شان وظلال شان می باشد واگر محمدی المشرب نباشد سیر او تا بہ قابلیت صفات ویا خود صفات است خلاصہ اینکہ محمدی المشربان بہ شیون می رسند چون شیون وجود خارجی نداشتہ یک امر انتزاعی است لہذا بعین ذات مقدس میرسند وسیر دیگران منحصر بصفات بودہ و بالاتر ازاں نمی رسند۔ ناگفتہ نماند موجود خارجی دو قسم است، یکے موجود خارجی اصلی است، دیگرے موجود خارجی ظلی۔ موجود خارجی اصلی عبارت از ذات وصفات مقدسہ او تعالیٰ است موجود خارجی ظلی عبارت از ممکنات می باشند۔ کہ آنرا وہم متقن گفتہ می شود وموجود نفس امری چنانچہ حضرات انبیاے عظام وحروف قرآن کریم و عرش وکرسی وباطن اولیاے کرام وموجودات بہشت۔

تبصرہ: اطلاق فنا فی اللہ وبقا باللہ در قسمت محمدی المشربان صحت دارد ودیگران را کہ محمدی المشرب نباشند فانی وباقی گفتہ می شود اما فنا فی اللہ وبقا باللہ گفتہ نمی شود، زیرا کہ فناے دیگران در اسم وصفات مربی خود بودہ نہ در ذات مقدس او تعالیٰ وبقاے آنہا گرفتن انعکاس آن اسم وصفات است نہ انعکاس تجلی ذات مقدس او تعالیٰ، بنا بر آن این بزرگواران بہ مطلق فنا رسیدہ اند وبہ فناے ذات مقدس مشرف نشدہ اند وفانی فی اللہ دانستہ نمی شوند۔

سوال: در تصوف ثابت است کہ اولیاے این امت مرحومہ بعض آنہا محمدی المشرب وبعضی آنہا بہ مشارب انبیاے عظام دیگر اند از قبیل موسوی المشرب، عیسوی المشرب وعلیٰ ہذا القیاس، ودر حالیکہ تمام آنہا امت آنحضرت اند وکتاب شان قرآن است لہذا می بایست تمام امت آنحضرتؐ محمدی المشرب می بودند نہ بمشارب دیگر، علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این شریعت مقدس وفرقان مجید چون جامع تمام ادیان سماوی است لہذا مشارب انبیاے دیگر ویک جزئی از مشرب جامع آنحضرتؐ است لہذا اولیاے کرام بہ ہر مشارب کہ باشند در حقیقت مشارب شان یک جزئی از جزئیات مشرب محمدی است، در قسمت این فرمایش سوال دیگر نیز وارد است۔

Marfat.com

سوال: درحالیکہ شریعت محمدی جامع تمام شرائع بودہ باشد تخصیص یک ولی بہ مشرب یک پیغمبر و تخصیص ولی دیگر بہ مشرب پیغمبر دیگر چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: عارفان غیر محمدی المشربان اگرچہ بیک جزئی خاص شریعت محمدی رسیدہ اند لیکن در ذات خود مناسبت با انبیاے دیگر دارند بنابرآن مشارب شان مشارب انبیاے عظام دیگر گردیدہ واگر اعتراض وارد شود مناسبت این عارفان بہ انبیاے دیگر از کدام ناحیہ خواہد بود؟ درجواب میگوئیم کہ یک عارف در مبدأ فیض خود بحضرت موسیٰ مناسبت داشتہ و مبدأ فیض او صفت الکلام است وعلیٰ ہذا القیاس۔ ہر عارفیکہ در مبدا فیض تخلیقی خود بہر نبی کہ مناسبت داشتہ باشد بہ مبدأ فیض ہمان نبی مشرف اند و مشرب شان مشرب ہمان نبی است، اگرچہ تمام این اولیا پیرو شریعت محمدی میباشند چون مناسبت تخلیقی بیک نبی سابق دارد بنابرآن بقدم اومی باشد۔ آنچہ میفرماید وایضاً عروج محمدی چون بجانب شیون است و میفرماید محمدی از رجوع بہ صفات بشریت ایمن باشد الخ یعنی چون عروج محمدی المشربان بہ شیونات است و شیونات بعالم ہیچ مناسبتی ندارد بنابرآن بہ فناے عین واثر مشرف اند و دیگران چون بہ صفات میرسند بنابرآن عین شان فانی و اثر شان فانی نمی گردد لہذا در وقت عروض غفلت صفات بشری شان عود می کند زیراکہ اثر اینہا فانی نگردیدہ است و فناے اثر مربوط بہ عروج شیونات است۔

تبصرہ: در ہر ممکن یک اثر صفات او تعالیٰ رسیدہ بنابرآن عارفی کہ بصفت میرسد عین فانی و اثر او فانی نمی گردد زیراکہ خود او ظل و اثر ہمیں صفت بودہ است بنابرآن وقتیکہ سالک بہ خود کہ صفت است برسد و این رسیدن بہ اصل اثر آن صفت را از بین نمی برد و کسانیکہ بہ شیونات میرسند بہ ہر دوے فناے عین و اثر مشرف اند زیراکہ ذات آنہا اثر شیونات بودہ پس اولیائیکہ در رجوع صفات بشری و عدم رجوع آن اختلاف نظر دارند منشاء آن اختلاف آنہا اختلاف احوال و مقامات است یعنی کسانیکہ بہ شیونات رسیدہ بہ عدم رجوع صفات بشری قایل اند و کسانیکہ بہ صفات رسیدہ اند بہ رجوع صفات بشری قایل اند، حقیقت آنست کہ اگر عارف محمدی المشرب باشد بہ شیونات میرسد و از رجوع

Marfat.com

صفات بشریت محفوظ است در غیر آن محفوظ نیست۔ آنچہ میفرماید، باید دانست کہ مراد از زوال عین و اثر زوال شہودی است نہ وجودی چہ قول بزوال وجودی مستلزم الحاد و زندقہ است الخ یعنی فنا و بقا در شہود عارف است نہ در وجود عارف زیرا کہ وجود خارجی عارف کما فی السابق بحال خود باقی ست و از بین نرفتہ است تنہا عارف در وقت عروج خود را فانی می پندارد و شہود او از ممکنات گذشتہ بمراتب وجوب میرسد حضرت امام برائے کسانیکہ فنائے اثر را زندقہ گفتہ اند میفرماید کہ اینہا از زوال وجودی اثر منکر اند و آنرا زندقہ می پندارند و بزوال وجودی عین قایل اند الخ یعنی در حالیکہ زوال اثر زندقہ گفتہ شود زوال وجودی نیز زندقہ خواہد بود در حقیقت اینہا نفہمیدہ اند کہ فنا و زوال عین و اثر زوال شہودی است نہ زوال وجودی۔ خلاصہ اینکہ زوال وجودی عین و اثر واقعیت نداشتہ زندقہ گفتہ میشود و زوال شہودی ہر دو عین و اثر زندقہ نبودہ بلکہ سبب کمال معرفت است۔

تبصرہ: چون زوال زوال شہودی است نہ وجودی بنا بر آن حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ میفرماید کہ اخلاق جاہلیت کہ در من بودہ از بین نرفتہ بلکہ اصلاح شدہ است و ہکذا در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرتؐ میفرماید اگر شما بشنوید کہ کوہ از جائے خود حرکت کردہ است آنرا قبول کنید و اگر بشنوید کہ شخصے از خلق و خواص فطری خود انحراف ورزیدہ آنرا قبول نکنید۔ از حدیث شریف و فرمودہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ معلوم گردید کہ فنا و بقا مستلزم فنائے وجودی نیست۔

حضرت امام میفرماید زوال وجودی در عین و اثر محال است و شہودی در ہر دو ممکن بلکہ واقع است لیکن مخصوص بہ محمدی المشرب است یعنی غیر محمدیان بہ فنائے عین مشرف و از فنائے اثر بے نصیب اند زیرا کہ فنائے اثر مربوط بہ شیونات است و آنہا بہ شہود شیونات نمی رسند۔ آنچہ میفرماید پس محمدیان بتمام از قلب می برایند و بہ مقلب قلب می پیوندند از تقلب احوال آزاد اند و از رقیت ماسوی محرر شدہ اند الخ مقصد حضرت امام اینست عارفانیکہ بہ شیونات میرسند بہ مقلب قلب یعنی بہ حق تعالیٰ رسیدہ اند و کسانیکہ بہ صفات رسیدہ اند در مقام قلب اند و گرفتار احوال منقلبہ قلب اند و این طائفہ را ابنائے وقت میگویند و واصل شیونات را ابو الوقت نامند زیرا کہ بمقلب القلوب رسیدہ است و از تقلب قلب آزاد گردیدہ است

Marfat.com

ورسیدن صفات رسیدن مقلب نیست۔ آنچہ میفرماید اگر سالک از راہ سلوک غیر متعارف الخ یعنی سلوک متعارف آنست کہ سالک باسم مربی خود برسد بعد ازان بمقامات عالیہ ارتقا نماید و شخصے کہ بدون رسیدن اسم وبدون تماس باسم مربی خود بمقامات عالی مشرف شود سلوک او غیر معتاد و غیر متعارف است حاصل فرمودہ حضرت امام اینکہ اطلاق فنا فی اللہ وبقا باللہ دربارۂ این شخص صحت دارد، اگرچہ متعارف آنست کہ در اسم مربی خود فانی گردد پس کسانیکہ فنا را مخصوص باسم مربی دانستہ اند معنائے آن این است کہ فنائے اسم مربی فنائے ابتدائی است و شخصے کہ بمقام بالاتر فانی گردد آنرا فانی انتہائی و یا فنائے مطلق میگویند پس اطلاق فنا در ہر دو صورت درست آید کہ یکے باسم مربی خود و دیگر بالاتر ازان است کہ بمراتب ذات وشیونات ذاتیہ تعلق می گیرد۔

پوشیدہ نماند کہ اطلاق فنا فی اللہ در مورد شخصے کہ در اسم مربی خود فانی شدہ باشد بہ طریق مجاز است و در حقیقت فانی فی اللہ شخصے است از صفات گذشتہ بمراتب ذات مقدس رسیدہ باشد۔ آنچہ میفرماید، سلوک انواع است بعضی را بے تقدم جذبہ است و بعضے را جذبہ بر سلوک شان مقدم است وجماعہ را در اثنائے قطع منازل سلوک جذبہ حاصل می گردد و جمعے را در طے منازل سلوک میسر می شود۔ اما تا بحد جذبہ نمیرسند الخ یعنی جذبۂ محبوبین بر سلوک شان مقدم است و در طریقہ عالیہ نقشبندیہ محبوبین و محبین ہر دو طائفہ بر جذبہ مقدم مشرف می شوند زیرا کہ طریقہ نقشبندیہ طریق محبوبان است وکسانیکہ در اثنائے سلوک جذبہ پیدا می کنند سبب آن اتباع سنت وحصول تصفیہ فی الجملہ است وکسانیکہ باطے کردن بعض منازل سلوک بہ جذبہ نمیرسند سبب آن عدم وصول بہ اسم مربی می باشد زیرا شخصے کہ باسم مربی خود می رسد روح ونفس او تفریق می یابد نفس او برائے ارشاد تنزل می کند، روح او بواسطہ جذبہ بمقامات عالیہ راطے می نماید و بمقام جذبہ نہائی وقتی میرسند کہ روح ونفس از ہم تفریق یابند زیرا جذبہ خاصۂ روح میباشد و جذبہ بنندی جذبہ صوری است قبل از افتراق روح ونفس دست می دہد آنچہ قبلا در کلام حضرت امام در مورد حقیقت جامعہ قلبیہ تذکار رفت تفصیل آن قرار ذیل است۔ تا وقتیکہ سالک باسم مربی خود نرسیدہ باشد حقیقت جامعہ قلبیہ برپا است یعنی تمام لطائف او باہم یکجا اند و بعد از

Marfat.com

وصول باسم مربی لطایف عارف متفرق میگردد یعنی ہریکے از لطائف از قبیل قلب نوری، روح، سر، خفی واخفی تمامی آنہا بہ مبادی فیوض واسماے مربی خویش میرسند وباین ترتیب روح از نفس مجرا میگردد دراین وقت حقیقت جامعہ قلبیہ بحال سابق خود نمی ماند وہرکدام از لطائف متذکرہ عارف بشغل علیحدہ مصروف میگردد وقبل از تفریق این چنین نمی باشند وعارفیکہ بہ انجام تمام کمالات عالیہ سرافراز گردد تمام لطائف او نزول خواہد کرد وبہ تمام قواے خود متوجہ ارشاد وہدایت مسترشدین مشغول می گردد۔

حضرت امام میفرماید، علم بوحدت وجود ومانند آن الخ یعنی معرفت توحید وجودی در جذبہ تقدم ویا متوسط پیدا میشود کہ سالک مقامات عالیہ را از مقامات سافلہ تفریق کردہ نمی تواند وہیچونی روح را بعنوان وجوب می بیند وسبب آن غلبۂ محبت است در سلوک خالص بدون جذبہ توحید وجودی پیدا نمی شود زیرا در سلوک خالص محبت کمتر است وجذبۂ منتہیان نیز بہ توحید وجودی مناسبت ندارد زیرا کہ منتہی صاحب بصیرت است، ہیچونی عالم امر وعالم ارواح را از ہیچونی عالم قدس تفریق می کند۔

حضرت امام میفرماید، بعضے مشائخ فرمودہ اند چون کار طالب بہ جذبہ برسد رہبر ہمان جذبہ است وبس الخ یعنی مراد حضرت امام در اینجا تحقیق مقام است وحاصل فرمایشات شان این است کہ اگر مراد مشائخ جذبہ منتہی باشد چنانچہ کہ گفتہ اند کہ کار طالب بہ جذبہ برسد بعد ازان رہبر ہمان جذبہ است دراین جملہ فوق از کلمہ رسیدن اگر جذبہ را بر جذبہ منتہی تعبیر نمائیم درست نمی آید بدلیل اینکہ منتہی بر رہبر نیازمند نیست واگر این جذبہ را جذبہ متقدم تعبیر نمائیم آن ہم درست نمی یابد۔ زیرا کہ کلمہ رسیدن منافق آنست چہ رسیدن بعد از طے یک مسافہ می باشد در حالیکہ مبتدی ہنوز کدام مسافت را طے نکردہ است بنابر آن احتمال می رود کہ مراد شان جذبہ متوسط باشد وحالانکہ جذبہ متوسط وہم در وصل مطلوب کافی نیست زیرا کہ بسیاری از متوسطان در وقت حصول این جذبہ از عروج ماندہ اند وہمان جذبہ متوسط را نہایت پنداشتہ اند۔ بلی جذبہ مقدم چون بہ محبوبان تعلق دارد اگر آنرا کافی بدانیم گنجایش دارد زیرا کہ محبوبان را بہ قلاب عنایت خواہند کشید ودر اثناے طریق نخواہند گذاشت۔ مراد حضرت امام آنست کہ جذبہ مقدم مراد است۔ بیت

Marfat.com

مرا گر تو سن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

حاصل تحقیق حضرت امام اینکہ اگر مراد مشائخ جذبہ تقدم باشد درست است اما جذبہ تقدم نیز دارای تفصیل جداگانہ ای است چنانچہ حضرت امام میفرماید این کفایت در حق جمیع جذبات مقدم ہم ممنوع است جذبہ کہ انجام کاران بہ سلوک کشد کافی است واگر بسلوک نیامد مجذوب ابتر است از محبوبان نیست الخ یعنی محبوبان و محمدی المشربان اگر پیرو سنت و عامل شریعت باشند محبوبیت شان سبب وصول آنہا میگردد واگر شخصے محبوب و محمدی المشرب بودہ باشد اما عامل شریعت نباشد مجذوب ابتر گفتہ میشود و محبوب بے سرانجام است۔ خلاصہ اینکہ از عبارات مشائخ معلوم میگردد کہ مرادشان از جذبہ جذبہ مقدم باشد مشروط برانیکہ عاقبت آن جذبہ بسلوک بیانجامد۔ حضرت امام میفرماید:۔

خاتمہ: طائفہ از مشائخ قدس اللہ تعالی اسرارہم گفتہ اند کہ تجلی ذاتی مذہل شعور است و معطل حس حقیقت این سخن آنست کہ الخ یعنی آن تجلی تجلی ذات بحت نبودہ بلکہ تجلی اسمی از اسماے او تعالی می باشد کہ وجود سالک را بطور کامل فنا نمی بخشد و سبب بے شوری و بے حسی سالک میگردد اگر سالک بہ کمال فنا مشرف گردد بے شعور نمی گردد، آتش کسے بیسوزد کہ آنرا مساس کند و شخص کہ وجود او بکلی آتش شدہ باشد چگونہ خواہد سوخت یعنی بعد از کمال فنا وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل می یابد۔ لہذا بے حسی و بے شعوری او کدام معنای ندارد زیرا در این مرتبہ ظاہر عارف تجلی صفات و باطن عارف تجلی ذات او تعالی گردیدہ است و عالم خلق و عالم امر کہ ظاہر و باطن دیگران است ہمہ برائے ہمچو عارف حکم لباس را دارد۔ کسانیکہ بصیرت واقعی ندارند این چنین عارفان را بر روے ظاہر شان مانند خود عوام می پندارند زیرا کہ ظاہر عارف مانند ظاہر عوام الناس می باشد از ینجاست کہ کفار در بارہ انبیاے عظام می گفتند کہ این چگونہ پیغمبر است کہ میخورد و در بازار گردش میکند، ازین جاست کہ بزرگان گفتہ اند کسیکہ بظاہر عارف می بیند خاسر و خائب گشت و کسیکہ بہ باطن عارف نظر کرد کامیاب و رستگار گردید۔ حضرت امام میفرماید ہمیں تجلی ذاتی کہ بے پردہ است

Marfat.com

محبوبان را دائمی است ومحبان را برقی زیرا که ابدان محبوبان رنگ ارواح شان گرفته است وآن نسبت در کلیۂ ایشان سرایت کرده ودر بدن محبان این سرایت برسبیل ندرت است الخ یعنی حاصل کلام حضرت امام این است که نسبت باطن محبوبان بظاہر شان نیز سرایت می کند وتجلی ذاتی برائے شان دائمی می گردد ومحبان ازین نعمت بے بہرہ اند مگر برسبیل ندرت برائے بعض محبان نیز این سرایت دست میدہد وتجلی ذاتی دائمی می گردد۔

سوال: سبب سرایت نسبت باطن بظاہر ودوام تجلی ذاتی در قسمت عارف غیر محبوب از کدام ریگذر خواہد بود؟

جواب: بواسطہ اتباع سنت سنیہ وعمل بعزیمت تربیہ پیر محمدی المشرب باین مرتبہ رسانیدہ می تواند۔ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد دست بر پائے کبوتر زد وناگاہ رسید

حضرت امام میفرماید آنچہ در حدیث نبوی وارد است لی مع اللہ وقت الخ

سوال: تجلی ذاتی در حق آنسرور دائمی بودہ نہ برقی پس مراد ازین وقت چہ خواہد بود؟

جواب: کسیکہ ہمیشہ بہ صحبت محبوب خود مشرف واز صحبت آن بہرہ ور باشد با آن ہم محبوب در بعضی اوقات یک وضع محبوبانہ عجیب از خود نشان می دہد بنا بر آن تجلی ذاتی دائمی بودہ وآن خصوصیت نادر ہم می باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ بعض مشائخ ازین حدیث وقت مستمر ارادہ نمودہ اند وجمع دیگر بہ ندرت وقت قائل گشتہ اند وحق آنست کہ باوجود استمرار وقت، وقت نادر نیز متحقق است ونزد این فقیر تحقق آن وقت نادرہ در وقت ادائے نماز است الخ یعنی اگرچہ تجلی ذاتی در حق آنحضرتؐ دائمی است مگر بعض خصوصیات جداگانہ دران تجلی کہ در لی مع اللہ وقت دست میدہد برسبیل ندرت بودہ وآن خصوصیات در وقت نماز است۔ حضرت امام میفرماید: آنچہ بعض از مشائخ فرمودہ اند کہ حال من در نماز مثل حال من است قبل از نماز الخ پس احادیث کہ آنحضرتؐ فرمودہ قرۃ عینی فی الصلوٰۃ واقرب

Marfat.com

ما یکون العبد من الربی فی الصلوۃ روشنی چشم من در نماز است واقرب ترین اوقات بندہ در نماز ببا شد۔ وہکذا حق تعالی فرمودہ واسجد واقترب نصوص فوق مخالف قول آنہا است زیرا کہ ازاین آیہ قرآنی وحدیث فوق باوجود دوام تجلی ذاتی وقت نادرہ نیز استنباط میشود وبعض مشائخ کہ ازین وقت نادرہ انکار می نمایند علت آن اینست کہ ہنوز باین مرتبۂ مقدسہ مشرف نشدہ وازین نعمت محروم اند چنانچہ حضرت امام میفرمایند جمعے راکہ برندرت وقت اطلاع نداده اند بہ نفی آن قایل گشتہ اند وجمعے دیگر راکہ ازان مقام بہرہ دادہ اند باآن اعتراف نمودہ اند حضرت امام میفرمایند والحق کسے راکہ بہ طفیل آنحضرتؐ درنماز جمعیت دادہ اند واز دولت قرب آن شربے ارزانی داشتہ اند اقل قلیل اند الخ یعنی این طور اشخاص کہ باوجود دوام تجلی ذاتی از خصوصیات کمالات نیز آگاہ اند اقل قلیل اند حضرت امام میفرمایند منتہیان ارباب صفات در علوم ومعارف بہ مجذوبان نزدیک اند، غایۃ مافی الباب ارباب صفات از تفاصیل مطلع اند بخلاف مجذوبان الخ یعنی منتہیان کہ بہ صفات رسیدہ اند وبذات اوتعالی نرسیدہ اند مانند مجذوبان منتہی ارباب قلوب اند وبہ مقلب قلب نہ پیوستہ اند واز تلوین بہ تمکین نہ رسیدہ اند فرق مجذوبان منتہی وارباب صفات این ست کہ ارباب صفات از تفاصیل باخبر وباسرار صفات وارد اند اما مجذوبان از تفاصیل صفات خبر ندارند ونیز ارباب صفات بواسطہ عروج قرب بیشتر دارند کہ مجذوبان منتہی ہنتہی دارائے آن قرب نمی باشند۔

سوال: منتہی آنست کہ بمبدأ فیض خود برسد کہ عارفیکہ بصفات رسیدہ بمبدأ فیض خود رسیدہ است پس اورا چرا از جملہ ارباب قلوب فرمودہ است۔

جواب: تاکہ بشیونات نرسد از ارباب قلوب است۔ پوشیدہ نماند متعارف آن است شخصے کہ بمبدأ فیض خود واسم مربی خود می رسد بہ مقلب رسیدہ است۔ اما تحقیق حضرت امام آن است تاکہ بہ شیونات نہ رسد از ارباب قلوب است۔ خلاصہ اینکہ شخصے کہ بہ اسم مربی خود رسیدہ اگرچہ منتہی بودہ اما از رجوع صفات بشری محفوظ نیست وامکان رجوع صفات بشری در حق او موجود است بخلاف عارفیکہ بہ شیونات رسیدہ باشد ازین خوف محفوظ می باشد۔

Marfat.com

تذکرہ: مجذوبان را اگرچہ حجب درمیان است با آنہم محبت اصل دامنگیر ایشان است زیرا کہ محبوبان اند و محبت دارند حضرت امام میفرماید چہ عجب اگر بحکم المرء مع من احب در مجذوبان نیز قرب و معیت اصل اعتبار کردہ شود الخ یعنی آنحضرتؐ فرمودہ کہ شخص با کسے است کہ او را دوست دارد قرار مضمون این حدیث شریف اگر در مورد مجذوبان قرب و معیت اصل اعتبار کردہ شود گنجایش دارد زیرا کہ مجذوبان با وجود حجب عاشق و گرفتار اصل اند اگر معیت پیدا کنند چہ عجب۔ زیرا کہ محبت سبب معیت است۔ حضرت امام میفرماید پس مجذوبان در محبت مناسبت بہ محمدیان دارند چہ حجب ذاتی با وجودیکہ حجب درمیان دارند۔

تبصرہ: مجذوبان بہ نسبت محمدیان عام تر بودہ و چند قسم اند۔

۱۔ محمدی المشربان کہ در اینجا بہ محمدیان یاد شدہ اند۔

۲۔ کسیکہ تابع سنت باشد مجذوب است اگرچہ محبوب نباشد۔

۳۔ کسیکہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کردہ باشد نیز مجذوب است اگرچہ محبوب و محمدی المشرب نباشد زیرا شخص کہ تابع سنت باشد و یا بہ تصفیہ و تزکیہ رسیدہ باشد محبوبیت عارضی نصیب او میگردد و شخصیکہ در طریقہ نقشبندیہ داخل است نیز مجذوب است و محمدیان کہ بآنحضرتؐ در مبدأ فیض مناسبت و مشارکت فی الجملہ دارند محبوبیت ذاتی نصیب ایشان است۔ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ مجذوبان اگرچہ عروج نکردہ باشند یا ارباب صفات کہ دارائے عروج اند یک رنگ اند۔ زیرا کہ ہر دو طائفہ ارباب قلوب اند و بہ مقلب قلب نہ پیوستہ اند۔ و آنچہ میفرماید در عبارات بعضے ازین طائفہ واقع است کہ اقطاب را تجلی صفات است و افراد را تجلی ذات دراین سخن مجال تامل است چہ قطب محمدی المشرب است و محمدیان را تجلی ذات است آرے دراین تجلی نیز تفاوت ہا ست قریبکہ افراد راست اقطاب را نیست اما ہر دو را از تجلی ذات نصیبے است مگر آنکہ گوئیم کہ مراد از قطب قطب ابدال باشد کہ بر قدم حضرت اسرافیل است نہ بر قدم حضرت محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام الخ۔ این موضوع را حضرت امام می فہمد کہ قطب بر قدم حضرت اسرافیل نیز می باشند۔

Marfat.com

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبے میفرمایند. عارفیکہ کمالات نبوت نبی را بانجام می رساند اگر از اہل منصب است بر منصب امامت سرفراز میگردد ورنہ بکمالات امامت مشرف اما صاحب منصب نمی باشد و عارفی کہ کمالات ولایت نبی را بانجام رسانیدہ باشد اگر از اہل منصب باشد بہ منصب خلافت سرفراز ورنہ کمالات مقام خلافت بروے حاصل است. قطب ارشاد در ظل مقام امامت و قطب مدار در ظل مقام خلافت قرار دارد و غوث ممد و معاون قطب مدار است. قطب مدار در بعضی امور از وے مدد میخواہد و در نصب مناسب ابدال او را دخل میباشد و حضرت امام در جاے دیگر میفرمایند کہ مقام قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد و قطب مدار فوق ترمی باشد و در مقام اصالت حصہ او بیشتر است اما قطب فرد اکثر در عروج بودہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید ارشاد او بہ نسبت ارشاد قطب ارشاد کامل تر است و صحبت او کبریت احمر است. چونکہ قطب فرد اکثر در عروج است بنابر آن حضرت خواجہ محمد پارسا چندان ارشاد نمی کردند۔

تذکرہ: ابدال و اوتاد از اعوان قطب مدار می باشند یعنی مقامات شان مقامات ظلیہ است. ناگفتہ نماند کہ مقام امامت بلند ترین مقامات ولایت است. بعد از امامت مقام خلافت و بعد از خلافت مقام قطب فرد و بعد مقام قطب ارشاد و بعد مقام قطب مدار و بعد ازین مقامات ابدال و اوتاد می باشند کہ در مقامات ظلیہ قرار دارند. تفصیل احوال ابدال و اوتاد از کتاب قطب الارشاد یا کتاب ابریز معلوم خواہد بود۔

حضرت امام میفرمایند اللہ تعالیٰ بے چون و بیچگونہ است، روح آدم را کہ خلاصہ اوست بصورت بیچون و بیچونگی آفرید الخ یعنی حضرت امام در این معرفت حدیث را کہ در بارہ تخلیق حضرت آدم ان اللہ خلق آدم علیٰ صورتہ تشریح میفرمایند یعنی ہمچنانکہ حق تعالیٰ بیچون است روح حضرت آدم نیز بیچون میباشد و ہمچنان اللہ تعالیٰ لامکانی است روح نیز لامکانی می باشد و ہمچنانکہ حق تعالیٰ مقوم عالم است روح نیز مقوم بدن می باشد. در شرح این حدیث علماء اختلاف نظر دارند بعض آنہا ضمیر صورتہ کہ در حدیث ان اللہ خلق آدم علی صورتہ واقع است بطرف حق تعالیٰ راجع است و بعضے آنرا

Marfat.com

بطرف حضرت آدم راجع میسازد صوفیہ کرام کہ از حقیقت شریعت آگاہ اند ترجمہ این حدیث شریف نیز بر ایشان روشن است۔ حضرت امام در جاے دیگر میفرماید کہ حضرت آدم بصورت وجوب خلق شدہ است نہ حقیقت وجوب الخ یعنی حیات حق تعالیٰ حیات حقیقی و حیات حضرت آدم حیات صوری است ہمچنان علم حق تعالیٰ علم حقیقی و علم آدم علم صوری است، بعضے علماے کرام از ملاحظہ این حدیث تصور می نمودند کہ حضرت آدم واجب خواہد بود۔ اما حضرت امام ثابت ساخت کہ ممکن در مقابل واجب بعجز وانکسار و قصور متصف است یعنی کمالات او کمالات صوری است و مرکز کمالات حقیقی عالم وجوب میباشد کمالات ممکن یک شبہ و نمونہ از کمالات عالم وجوب است و ضمیر بہ حضرت حق راجع است۔

مصرع چہ نسبت خاک را با عالم پاک

بیت نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز من چیزے تست

و آنچہ میفرماید ہمچنانکہ اللہ تعالیٰ قیوم عالم است قیومیت او تعالیٰ مر بدن را بواسطہ قیومیت روح است ہر فیض کہ وارد میشود محل ورودان فیض در ابتداء روح است و بواسطہ روح آن فیض بہ بدن میرسد الخ یعنی ہمچنان کہ حق تعالیٰ نہ داخل عالم است و نہ خارج عالم، و ہکذا روح نیز نہ داخل بدن است و نہ خارج بدن، صرف مقوم و مدبر بدن می باشد۔

سوال: از بسیاری آیات کریمہ و احادیث نبویہ دخول و باز خروج روح ثابت میگردد۔ اما حضرت امام روح را داخل بدن ندانستہ صرف مقوم بدن می داند این ادعا چگونہ خواہد بود؟

جواب: احادیث کہ دلالت بر اخراج روح می کند یعنی از ظاہر حدیث معلوم میشود کہ روح در داخل بدن بودہ و بتوسط حضرت عزرائیل اخراج می گردد، در حقیقت مراد از اخراج روح توسط حضرت عزرائیل قطع تعلق و قطع تقویم روح بودہ نہ خروج آن و چون روح در تقویم بدن مناسبت بعالم وجوب داشتہ و بصورت عالم وجوب خلق گردیدہ است، بنا بر آن روح انسان لیاقت آنرا پیدا کردہ کہ مظہر عالم وجوب شدہ بتواند چنانچہ حق تعالیٰ در حدیث قدسی میفرماید لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب العبدی مومن یعنی زمین و آسمان ظرفیت گنجایش مرا ندارند ولیکن قلب مومن گنجایش من است

Marfat.com

زیرا کہ زمین و آسمان با وجود وسعت زیاد مکانی بودہ دارائے گنجائیش لامکانی نمی باشند قلب و روح بندہ مومن چون لامکانی است لہذا دارائے گنجائیش ظہور لامکانی گردیدہ، مراد از قلب لامکانی قلب نوری است و اینکہ گنجائیش لامکانی را بقلب مومن تخصیص دادہ اند علت آن اینست کہ قلب غیر مومن از اوج لامکانی فرود آمدہ و گرفتاری چندی وچونی شدہ است لہذا بواسطہ این نزول گرفتاری چونی پیدا کردہ است قابلیت اصلی خود را ضائع ساختہ است چنانچہ آیہ شریفہ اولئک کالانعام بل ھم اضل، بیان حال آنہا است۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبے در بارہ سختی جان کندن مردم فاسق و فاجر میفرماید کہ چون ارواح شان خواص لطافت روح را از دست دادہ اوصاف نفس را بخود گرفتہ اند ازین سبب قطع علاقہ روح آنہا از بدن شان بسیار دشوار و سنگین می باشد زیرا کہ روح شان صفات نفس را گرفتہ و کثیف گردیدہ است۔

حضرت امام میفرماید از مشائخ ہر کہ از وسعت قلب خبر دادہ است، مرادش لامکانیت قلب بودہ باشد نہ وقعیت کمال قلب چہ مکانی ہر چند وسیع است اما تنگ است۔ عرش با وجود عظمت و فراخی چون مکانی است ہر آئینہ در جنب لامکانی روح حکم دانہ خردل دارد بلکہ گوئیم این قلب چون محل تجلی انوار قدم شدہ است بلکہ بقائے بانعکاس قدیم یافتہ عرش و مافیہا اگر در وا فتند محو و متلاشی گردند چنانچہ جنید بغدادی گفتہ است الخ یعنی مکانی در مقابل لامکانی یک امر ناچیز و بسیط می باشد۔ این فرمودہ باعتبار فراخی و لامکانیت قلب است اما لیاقت عرش فوق تر است کہ مظہر ذات مقدس و صفات ثمانیہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید این لباس است یکتا کہ خاص بر قدر روح دوختہ اند ملائکہ نیز این خصوصیت ندارند و داخل دائرہ مکان اند لاجرم انسان خلیفہ رحمٰن آمد بلی صورت شے خلیقہ شے است تا بصورت شے مخلوق نباشد خلافت آنرا نشاید و تا خلافت را نشاید تحمل بار امانت را چگونہ تواند الخ یعنی چون انسان بصورت رحمٰن خلق گردیدہ است لہذا لیاقت تحمل بار امانت را پیدا کردہ است حق تعالیٰ فرمودہ انا عرضنا الخ یعنی ما پیش کردم امانت عبادت را بر آسمانہا و زمین و کوہ ہا پس

Marfat.com

تمام این ہا ترسیدند واز حمل آن اباورزیدند واین بار عبادت را تنہا انسان متحمل گردید واقعا کہ انسان جاہل وظالم می باشد علت ظالمیت آن اینست کہ انسان بہ نفس خویش ظلم کردہ وجود و توابع وجود خود را در معرفت وذکر او تعالیٰ فانی ساختہ است وعین واثر خود را فانی نمودہ است علت جہالت آن این است کہ باوجود فنائے ماسوی از درک ذات مقدس عاجز است۔

تبصرہ: از دلائل فوق معلوم شد کہ ظالمیت وجاہلیت در حقیقت وصف انسان نمی باشد نہ ذم آن یعنی انسان بعد از فنا وبقا وبعد از عروج در مراتب وجوب بہ مقامی رسیدہ کہ تعبیر آنرا کردہ نمی تواند چنانچہ بیدل علیہ الرحمہ میفرماید۔ بیت

عجز ادراک اگر فہمیدی معنی اینست کہ فہمیدن نیست

سوال: حضرت امام در این مکتوب از لامکانیت روح ووسعت قلب تذکار دادہ وقلب را نسبت بعرش مزیت دادہ اند درحالیکہ در مکاتب دیگر ظہور عرشی را ظہور کلی وظہور قلبی را ظہور جزئی پنداشتہ اند، تطبیق این فرمایشات تناقض چگونہ خواہد بود؟

جواب: سوال فوق را دو جواب است: (۱) وسعت لامکانیت چیزے دیگر است، فوقیت کمال چیزے دیگر چنانچہ قلب صنوبری کہ نسبت بہ قلب نوری اصغر ومکانی میباشد ولیکن در ظہور وکمال از قلب نوری فوقیت دارد۔ (۲) از نیکہ بیان اولیائے کرام بیان احوال بودہ واحوال اولیائے کرام وقتاً فوقتاً رو بہ ارتقا می باشد بنا بر آن حضرت امام در بعض مکاتب از کمالات عرش ودر بعض از مکاتب از مزیت قلب تذکار فرمودہ اند دلیل آن این ست کہ این فرمایشات حضرت امام بر روے مراتب احوال ومقامات است۔ لہذا در فرمایشات حضرت امام تناقض نبودہ بلکہ بیان اختلاف احوال میباشد اما فرمایش اخیر حضرت امام آنست کہ تجلی عرش کلی واز قلب جزئی می باشد۔ حضرت امام میفرماید عالم چہ صغیر وچہ کبیر مظاہر اسماء وصفات الٰہی است الخ یعنی حقیقت عالم عدم بودہ باپرتو اسما وصفات او تعالیٰ۔ پس عالم ہیچ نسبتی بہ عالم وجوب ندارد بجز از نسبت مخلوقیت ومصنوعیت وحکم عینیت واتحاد ومعیت واحاطہ از سکر وقت وغلبہ حال است کسانیکہ عالم را عین حق وبا احاطہ حق تعالیٰ را بہ عالم

Marfat.com

احاطہ ذاتی و معیت او تعالیٰ را بعالم معیت ذاتی پنداشتہ اند اشتباہ کردہ اند و در مقام سکر اند زیرا
کہ احاطہ و معیت او تعالیٰ بعالم معیت و احاطہ علمی است نہ ذاتی۔ صاحبان صحو کہ از مقام سکر گذشتہ
ازین علوم و مکشوفات مبری و مستغفر اند یعنی ارباب صحو را ابتدا و وسط ہمچو مکشوفات را دیدہ اند و
بالآخرہ ازین مرحلہ ارتقاء و مکشوفات شان مطابق شریعت غرا گردیدہ است۔ حضرت امام میفرماید
مثالی از برائے تحقیق این مبحث بیان کنیم عالمی تحریری ذو فنونی خواہد کہ کمالات مخزونہ خود را در عرصہ
ظہور آرد الخ یعنی شان حق تعالیٰ مشابہ شان آن عالمی است کہ معنائے مکنونہ باطنی خود را بعبارات
مختلف روشن و بہ منصہ ظہور آرد۔ ناگفتہ نماند مقصد ازین تشبیہ اینست کہ آن عالم یک شخص
علیحدہ و حروف و اصوات چیز جداگانہ بیباشند یعنی در بین عالم و حروف و اصوات، ہیچگونہ
غینیت و اتحاد وجود ندارد بلکہ شخص عالم موجد این حروف و اصوات بودہ و حروف و اصوات
کمالات مکنونہ او را نشان میدہد۔ بنابرآن حروف و اصوات را عین موجد پنداشتن از سکر حال است
ہمچنان تخلیق عالم ممکنات از کمالات عالم وجوب بودہ و این عالم ممکنات ہیچگونہ عینیت و اتحاد
بعالم وجوب یعنی بحق تعالیٰ نداشتہ صرف بکمالات ذاتی و صفاتی حق تعالیٰ دلالت می کند۔ کسانیکہ حروف
و اصوات را عین عالم پنداشتہ اند سبب آن اینست کہ در بین حروف و اصوات و معانی مخزونہ
و عالم موجد نسبت دالیت و مدلولیت موجود بودہ لہذا بعضے معانی غیر واقعی مانند اتحاد و عینیت
در تخیل سالک متصور گردیدہ است ورنہ در حقیقت آن عالم و معانی مخزونہ او ازین نسبت منزہ
مبرا است و در بین عالم و معانی مخزونہ او و حروف و اصوات بدون نسبت دالیت و مدلولیت ہیچگونہ
نسبت دیگری موجود نیست۔ پس صوفیہ وجودیہ کہ عالم را عین واجب دانستہ اند این گفتار شان
حال غلبہ سکر و غلبہ حال بیباشد و سبب آن غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در آخر عین لیلیٰ گشتہ و خود را
می پنداشت و در وقت آخر لیلیٰ بہ نزد مجنون آمد مجنون برایش اظہار داشت کہ فعلا بتو احتیاجی ندارم۔ بیت

گفت کہ رو رو کہ آن چنانم من — کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو اے نگار فرزانہ — این چنیں کرد در دلم خانہ

Marfat.com

که ترا هم نماند گنجائی بعد ازین خوشترم به تنهائی

در عشق مقامے است که عاشق بدون عشق معشوق وصال اورا نیز نمی خواهد چنانچه بزرگے در شاهکاری های عشق فرموده

بسیار دیده ام که یکے را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق که دو کس را یکے کند

این هم از خواص عشق است که وصال نخواسته صرف در دو گرفتاری به عشق معشوق میخواهد چنانچه حضرت اویس قرنی رض که به مشق عشق ساخته و وصال نخواسته. بیت

بدست آوردن مقصد ندارد لذت چندان عجب کیفیت دارد به مطلب تا رسیدن ها

بیت

نه تنها عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

وآنچه میفرماید، این حروف و اصوات در خارج موجود اند نه آنکه آن عالم و معانی موجود اند و آن حروف و اصوات اوهام و خیالات اند، پس عالم امکان که عبارت از ماسوی است در خارج موجود است بوجود ظلی نه آنکه عالم امکان اوهام و خیالات است الخ. این فرموده حضرت امام تردید گفتار صوفیه وجودیه میباشد که آنها عالم امکان را صرف اوهام و خیالات دانسته و غیر از واجب تعالیٰ وجود تمام موجودات را یک امر موهومی و خیالی می پندارند. جناب عین القضاة همدانی چون در توحید قدمی راسخ داشته لهذا کسی را که بوجود و موجود قایل بوده باشد آنرا مشرک دانسته است یعنی مقصد او توحید وجود بود بجز از واجب تعالیٰ بوجود سائر موجودات قایل نبوده و اظهار میدارد که این همه محسوسات ظهور واجب تعالیٰ بیباشد و بس. چنانچه موضوع توحید را به ظهور آئینه تشبیه نموده مثلا اگر در مقابل یک چیز آئینه های مختلف اللون گذاشته شود همان یک چیز رنگهای مختلف نمایان خواهد شد. ازین تشریحات معلوم گردید که وجود چیزے دیگرے ست و ظهور چیزے دیگر. بطور مثال وجود زید در خانه وجود زید است و تمثال زید در آئینه ظهور زید می باشد نه وجود او. حضرت امام در مکتوبے میفرمایند که این بزرگواران دوستان حق تعالی بیباشند و در محبت او تعالی خود را و غیر خود را باخته اند و با و تعالیٰ ساخته اند الخ یعنی صوفیه وجودیه از زمرهٔ اولیاے کرام دوستان خدا اند. اما سخنان ایشان مردم را در اشتباه انداخته اند.

Marfat.com

حضرت امام میفرماید نہ آنکہ عالم اوہام وخیالات است، این مذہب بعینہ مذہب سوفسطائی است کہ عالم را اوہام وخیالات میدانند۔ اثبات حقیقت در عالم نمودن عالم را از اوہام وخیالات نمی برآرد حقیقت موجود شد نہ عالم الخ یعنی صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ عالم آن وہم است کہ دارائے حقیقت می باشد۔

تبصرہ: وہم دو قسم است (۱) وہم مخترع (۲) وہم محقق۔

(۱) وہم مخترع عبارت ازان وہمی است کہ دارائے حقیقت نبودہ صرف اختراع وہم باشد چنانچہ چنانچہ عدد حفت بعد د طاق توہم کردہ شود و گفتہ شود کہ دو طاق است وحفت نیست۔

(۲) وہم محقق آنست کہ یک چیز دارائے نمود بودہ ولی بود نداشتہ باشد چنانچہ سراب کہ از مسافہ بعیدہ دارائے نمود است اما در حقیقت بود ندارد۔ آنچہ میفرماید کہ دراین صورت حقیقت ثابت شد نہ عالم الخ یعنی کسانیکہ عالم را وہم حقیقت دار می پندارند، ازین پندار ایشان ثبوت حقیقت بدست می آید نہ ثبوت عالم، لہذا مذہب این صوفیہ کرام عین مذہب سوفسطائی میباشد۔ این صوفیۂ کرام مذہب شان را از مذہب سوفسطائی ہا جدا می دانند و ادعا دارند کہ عالم یک وہم محقق می باشد و سوفسطائی ہا عالم را صرف یک امر موہوم می دانند و این ادعائے صوفیہ کرام سبب امتیاز مذہب آنہا شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرماید، مراد از مظہریت و مرآتیت عالم الخ یعنی چون حضرت امام در معرفت سابق عالم را مظہر اسماء وصفات او تعالی فرمودہ بودند میخواہند کہ فرمایشات سابق شان را شرح داده آن را واضح سازند کہ عالم مظہر صور اسماء وصفات او تعالی است نہ مظہر خود صفات واسمائے او تعالیٰ یعنی تجلیات اسماء وصفات حق تعالی در عالم ظاہر و عالم مرات آن تجلیات می باشد و مرات خود صفات واسمائے او تعالی نمی باشد و خود صفات کہ غیر متناہی بودہ در ممکنات گنجایشی ندارند۔

حضرت امام در معرفت آخر این مکتوب میفرماید، باید دانست کہ انبیا را علی نبینا وعلیہم الصلوۃ والسلام والتحیات در تجلیات صفات مراتب قرب حاصل است کہ کمل تابعان این امت را نیست با وجود تجلی ذات بطریق تبعیت الخ مراد حضرت امام در این فرمایش اینست کہ اولیائے این امت اگرچہ بہ تبعیت آنحضرت ﷺ بہ تجلی ذاتی مشرف اند با آنہم قرب انبیاء علیہم السلام بہ نسبت اینہا بیشتر است۔ زیرا کہ انبیائے عظ

Marfat.com

درعروج بمراتب وجوب قریب اند واولیاے کرام درعروج بہ پایہ آنہا نمی رسند زیرا کہ مقام استقرار اولیاء ظلال واز انبیاے عظام خود صفات مقدسہ است۔ واولیاء تجلی ذاتی را از دور می بینند وحضرات انبیاء نزدیک اند۔

سوال: اولیاے محمدی المشرب بہ شیون می رسند وشیون وجود خارجی نداشتہ بلکہ عین ذات است ومربی انبیاے عظام صفات بودہ وصفات تحت شیون قرار دارد پس زیادت قرب انبیاء چگونہ خواہد بود، درحالیکہ درحق اولیاے محمدی المشرب شیون حایل نبودہ ودرحق انبیاے عظام شیون حائل است؟

جواب: حیلولیت شیون یک حیلولیت رقیق بودہ بنابرآن حجاب شدہ نمیتواند۔ چون انبیاے عظام اساساً واصل صفات قرار داشتہ اگرچہ حیلولیت رقیق شیون درمیان دارند اما مانع رویت نمیگردد۔ بنابرآن قرب شان نسبت باولیاء کہ درظلال قرار دارند بیشتر است۔ ونیز ناگفتہ نماند کہ اولیاے تابعین بمتابعت آنحضرتؐ باین دولت میرسند وانبیاے عظام نیز بطفیل آنحضرتؐ باین دولت عظمیٰ سرفراز ومشرف اند۔ واولیاء اولش خوردہ حضرات انبیاء طفیلی وہم قطار می باشند۔

مکتوب دوصد وہشتاد وہشتم: چون این مکتوب مسائل فقہ بودہ جنبہ تصوفی نداشت لہذا شرح آن لازم دیدہ نشد۔

مکتوب دوصد وہشتاد ونہم

این مکتوب اگرچہ بزبان عربی است اما بہ نسبت سہولت خوانندگان گرامی ترجمہ آنرا بزبان دری آوردہ بعد ابشرح آن می پردازیم۔

حضرت امام میفرماید، ثنا وصفت است مرخدائے را کہ سر قضا وقدر را بخواص بندگان خود مکشوف گردانیدہ، واز عوام مستور ساختہ است تا گمراہ نشوند ومیفرماید، صلوۃ وسلام باد برآن ذاتیکہ حق تعالے حجت بالغہ را بواسطہ او کامل ساختہ وعذری عاصیان را قطع گردانید الخ یعنی بعد از بعثت آنحضرتؐ ہیچ فردے از افراد مردم چہ از کافر وچہ از فاسق در روز محشر اد عا کردہ نمی تواند کہ ما از اوامر الٰہی خبر نداشتیم۔

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، چون در مسئلہ قضاء وقدر حیرت وبے خبری زیادشدہ بالائے اکثر ناظرین قضاء وقدر وہم وخیال باطل غلبہ کردہ بود تا آنکہ بعضی آنہا بہ جبر محض قایل شدہ وبعضی آنہا در افعال خود حق تعالی را ہیچ نسبت ندادہ خود را خالق افعال خود می پنداشتند وطائفہ دیگری میانہ روی را انتخاب کردہ از افراط وتفریط منصرف شدہ اند کہ این طائفہ عبارت از اہل سنت وجماعت اند چنانچہ طائفہ قدریہ بندہ را خالق افعال خود میدانند وطائفہ جبریہ انسان را مانند جماد وحجر می پندارند ودر صدور افعال انسان را بلا اختیار میدانند وادعا دارند کہ انسان حکم یک حجر وجماد را داشتہ بہر طرف کہ انداختہ شود بہمان طرف لول میخورد۔ اہل سنت وجماعت وسط را انتخاب کردہ ومیگویند فعلی را کہ انسان بہ میل و اختیار خود مرتکب می شود این فعل وعمل او از اثر دو قوہ صورت میگیرد کہ یکے آن قوائے تخلیقی ودیگران قوہ کسبی است کہ قصد بندہ است۔

حضرت امام فرمودہ کہ حضرات انبیاء اگرچہ در صفات می باشند۔

سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ کہ ولایت را از ظلیت وحیلولیت چارہ نیست، در ولایت اولیاء ظلال حایل ودر ولایت انبیاء خود صفات حایل ودر ولایت علیا شیون حایل است نبوت است کہ از حیلولیت گذشتہ است در این مکتوب فرمودند کہ انبیاء در صفات می باشند۔

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ ولایات ثلثہ بہ ذات مقدس ہیچ تعلق ندارند نبوت است کہ بذات مقدس متعلق است بواسطہ صفات ویا بدون واسطہ صفات اما در حقیقت ہمان فرمودہ حضرت شاہ غلام علی است کہ فرمودہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام میدانند۔

یعنی خالق فعل بندہ حق تعالی بودہ وکاسب آن فعل خود انسان است۔ ناگفتہ نماند کہ در افعال بندہ بعض آن افعال اند کہ بندہ دران ہیچگونہ دخلے نداشتہ صرف بہ تخلیق او تعالی مربوط است وبس۔ چنانچہ در فعل ارتعاش کہ شخص مرتعش دران ہیچگونہ دخلی نداشتہ صرف بہ تخلیق او تعالی مربوط است اما اکثر افعال بندہ بہ کسب بندہ وتخلیق او تعالی می باشند چنانچہ کارہائے کہ بندہ باختیار خود مرتکب آن می شود۔ حضرت امام میفرماید، روایت است کہ حضرت امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ از حضور حضرت امام جعفر علیہ

Marfat.com

پرسیدند کہ آیا حق تعالیٰ کار بندگان را بخود بندگان تفویض نمودہ است؟ بجواب شان فرمودند کہ حق تعالیٰ بر ہمہ اشیا کہ ملک اوست قادر و تسلط دارد چگونہ خدائے خود را بہ مخلوق خود واگذار میشود حضرت امام اعظم رح دوبارہ استفسار فرمودند کہ آیا حق تعالیٰ بندگان را در عمل شان مجبور گردانیدہ است؟ حضرت امام جعفر صادق رح فرمودند حق تعالیٰ عادل بودہ و خلاف عدالت است کہ بندگان خود را بہ عمل ناشایستہ مجبور و باز آنہا را بہ سبب اعمال ناشایستہ تعذیب نمایند۔ باز حضرت امام اعظم فرمودند حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟ حضرت امام جعفر صادق رح در جواب فرمودند کہ حقیقت در بین و در بین می باشد یعنی کلمہ بین را دو مراتب تکرار فرمودند، یعنی خالق افعال بندہ ذات مقدس او تعالیٰ بودہ و کاسب آن خود بندہ می باشد حق تعالیٰ بر روے عادت ہر عمل و کار بندگان را بعد از ارادہ بندہ خلق می کند و این عادت حق تعالیٰ می باشد چنانچہ در بین علماء مقولہ مشہور است کہ ارادۂ خدا تابع ارادۂ بندہ است۔ یعنی حق تعالیٰ بعد از ارادۂ بندہ آن عمل را خلق می کند۔

و قدریہ کہ میگویند حق تعالیٰ خالق بدیہا نمیباشد یعنی خالق بدیہا خود بندہ را می دانند این بندہ آنہا درست نیست بدلیل اینکہ اطلاق خالقیت بر ذاتی درست می یابد کہ از عاقبت مخلوق خود آگاہی و معلومات داشتہ باشد و بندہ از عاقبت کار خود آگاہی ندارد۔ بنابر آن خالق اعمال خود نیز شدہ نمی تواند بر اے تردید این نظریہ آنہا کہ میگویند حق تعالیٰ خالق بدیہا نمی باشد گفتہ میشود کہ اگر حق تعالیٰ خالق بدیہا نباشد خالق شیطان کہ خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید، ازین سبب اہل سنت گفتہ اند کہ افعال اختیاری بندگان از حیث تخلیق مقدور حق تعالیٰ و از حیث کسب و اکتساب مقدور بندگان است پس حرکت بندہ بہ اعتبار نسبت آن بحق تعالیٰ خلق نامیدہ می شود و باعتبار نسبت آن بہ بندہ کسب نامیدہ می شود، یعنی در حرکت بندہ دو چیز موجود است یکے تخلیق حق تعالیٰ و دیگر قصد خود بندہ تا بندہ یک عمل را قصد نہ کند حق تعالیٰ آنرا خلق نمی کند۔ می بینی کہ بندہ قصد بدست آوردن بس چیزہا را می نماید و بچیز یکہ ارادہ تخلیقی او تعالیٰ رفتہ باشد آنرا بدست آوردہ می تواند، بنابران بندہ خالق افعال و اعمال خود نبودہ بلکہ کاسب عمل

Marfat.com

گفتہ می شود و خالق آن عمل حق تعالیٰ است۔ زیرا چیزیکہ ارادہ خداوند نشدہ آنرا کردہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرماید، این قدر سخن است کہ ابوالحسن اشعری کہ از اہل سنت است میگوید کہ اختیار بندہ در صدور افعال ہیچ دخل ندارد صرف این قدر ہست کہ حق تعالیٰ بعد از ارادہ بندہ آن فعل را تخلیق میکند و عادت حق تعالیٰ این طور جاری شدہ است و این مذہب مائل است بجبر و جبریہ لہذا این مذہب را جبر متوسط میگویند الخ یعنی ابوالحسن اشعری میگوید کہ عادات حق تعالیٰ بآن رفتہ است فعلے را کہ بندہ ارادہ کند آنرا خلق میکند و ارادہ خود بندہ در صدور آن فعل کدام دخلی ندارد۔

سوال: ازین ادعاے اشعری معلوم میشود کہ دربین جماد و انسان کدام فرقے موجود نمیباشد؟

جواب: اشعری بسوال فوق چنین جواب میدہد۔ دربین جماد و انسان فرق زیاد موجود است چنانچہ جماد ہیچگونہ ارادہ و قصد نداشتہ و ہر عملی کہ بالاے آن اجرا شود در صدور آن فعل کدام دخلے ندارد ولی انسان ہر عمل و ہر کار اول آن کار را ارادہ می کند بعد آن کار را حق تعالیٰ خلق میکند یعنی تخلیقی حق تعالیٰ موقوف بہ ارادۂ بندہ می باشد بنا بر آن بندہ در ارادہ عمل و کار بد مسئول و قابل نکوہش می باشد۔ زیرا کہ ارادۂ بندہ موقوف علیہ ارادہ و تخلیقی او تعالیٰ گردیدہ است، اگرچہ ارادۂ بندہ در صدور فعل ہیچ تاثیر ندارد۔ حضرت امام میفرماید کہ استاذ ابواسحٰق اسفرائنی کہ قریبہ است در خراسان گفتہ است کہ قدرت حادثہ بندہ در اصل فعل تاثیر میکند و حصول فعل باجتماع ہر دو قدرت است و جائز دانستہ است اجتماع دو موثر را اثر واحد بدو جہت مختلف الخ یعنی ابواسحٰق مذکور فعل بندہ را در اصل فعل مؤثر دانستہ و فعل را مقدور دو قدرت پنداشتہ است و میگوید کہ اجتماع دو مؤثر بر یک اثر واحد بدو جہت مختلف جائز است اما ماتریدیہ قول اشعری آنست کہ حق سبحانہ بندہ را ظالم دانستہ است یعنی یک فعل نسبت بہ قدرت او تعالیٰ مخلوق و نسبت بہ ارادہ بندہ مکسوب دانستہ میشود مقصد اینکہ در یک فعل و امر واحد تخلیق او تعالیٰ و کسب بندہ کہ دو موثر اند ہر دو موجود می باشد۔ خلاصہ در این گفتار نظریہ ابواسحٰق مخالف قول اشعری می باشد زیرا کہ اشعری ارادہ بندہ را در صدور فعل ذی دخل ندانستہ و ابواسحٰق ذی دخل میداند و قول ابواسحٰق صحیح تر است۔

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، قاضی ابوبکر باقلانی قایل به آن است که تاثیر قدرت حادثه بنده در وصف فعل است که فعل را به طاعت و یا معصیت موصوف گرداند الخ یعنی قدرت بنده در اصل فعل دخل نداشته و در وصف آن ذی دخل بیاشد حضرت امام بالاے باقلانی اعتراض می نمایند و میفرمایند که مختار به نزد این بندهٔ ضعیف آنست که قدرت حادثه در هر دوے اصل فعل و وصف آن تاثیر داشته بیاشد چه تاثیر در وصف بدون تاثیر در اصل فعل معنی ندارد زیرا که وصف فعل اثر متفرع بر آن فعل است۔ و میفرماید که قول به تاثیر قدرت بنده در اصل فعل هیچ ممانعت ندارد اگرچه بالاے اشعری این سخن گران است، زیرا که تاثیر قدرت بنده نیز بایجاد او تعالیٰ است چنانچه نفس قدرت او بایجاد او تعالی است اما قول بتاثیر قدرت بنده اقرب است به صواب و مذهب اشعری در حقیقت داخل جبر است بدلیل اینکه به نزد جبری براے بنده هیچ اختیار نیست و قدرت حادثه به نزد او تاثیر ندارد این قدر فرق است که جبریه بنسبت فعل را به بنده نسبت مجازی میداند و اشعری نسبت فعل را به بنده حقیقی دانسته مجاز نمیداند اگرچه بنده اختیار نداشته باشد۔ یعنی فرق درین اشعری و جبریه آنست که اشعری نسبت فعل را به بنده حقیقت میداند و جبریه نسبت فعل را به بنده مجاز میدانند و حقیقت آنست که فعل به بنده منسوب بیاشد و این نسبت فعل از روے حقیقت بوده نه از روے مجاز، اگرچه قدرت بنده موثر فی الجمله بیاشد و این مذهب اهل سنت بیاشد و مذهب اشعری قدرت بنده را محض موقوف علیه می پندارد۔ حضرت امام میفرماید، باین فرق مذهب اهل حق از مذهب اهل باطل متمایز گردید الخ یعنی در مذهب اهل حق نسبت فعل بفاعل از روے حقیقت می باشد و در مذهب باطل نسبت فعل بفاعل از روے مجاز است یعنی جبریه بنده را مجبور مطلق میدانند و نسبت فعل را باو مجازی میدانند۔ حضرت امام میفرماید منتفی ساختن فعل از فاعل به حیث حقیقت و نسبت فعل را به او مجاز دانستن کفر محض است چنانچه مذهب جبریه است و این طائفه از بداهت عقل انکار می کند الخ یعنی بمشاهده می رسد که بنده در فعل اختیاری خود مختار بیاشد چنانچه اگر بنده خواسته باشد استراحت کند استراحت میکند و علیٰ هذا القیاس چیزیکه خواسته باشد میکند و اگر نخواهد نمی کند و این یک امر بدیهی

Marfat.com

میباشد۔ حضرت امام میفرماید صاحب تمہید اغ یعنی ابوشکر می سالمی گفتہ است کہ بعض از جبریہ برآنست کہ فعل از بندہ از روے ظاہر و مجاز میباشد و در حقیقت برائے بندہ ہیچگونہ قدرت نمی باشد و بندہ بمثل درخت است وقتیکہ باد آنرا حرکت میدہد حرکت میکند والاخیر و این ادعاے مذکور قرین کفر است وکسیکہ باین ادعاء اعتقاد کند کافر میگردد۔ حضرت امام میفرماید وہمچنان صاحب تمہید گفتہ است، قول جبریہ کہ گفتہ اند در حقیقت ہیچ افعال چہ خیر و یا شر باختیار بندہ مربوط نیست وچیزیکہ بندہ میکند فاعل آن حق تعالی می باشد و این کفر است الخ یعنی صاحب تمہید این اقوال مجوریت بندہ راکہ مذہب جبریہ است کفر دانستہ است۔ زیراکہ از ملاحظہ بسی از آیات واحادیث مختاریت بندہ ثابت است چنانچہ حق تعالی میفرماید من شاء فالیؤمن ومن شاء فالیکفر، یعنی کسی کہ میخواہد مومن شود وکسی کہ میخواہد کافر شود۔ از ین آیہ کریمہ بصراحت معلوم می باشد کہ بندہ در فعل خود اختیار داشتہ وقدرت او در اے تاثیر می باشد۔ حضرت امام میفرماید، وقتیکہ قدرت بندہ در افعال تاثیر نداشتہ باشد و اختیار برائے او نباشد پس معنی نسبت فعل بہ وی از حیث حقیقت در نزد اشعری چہ معنی خواہد داشت یعنی اشعری قدرت بندہ را مؤثر نمی داند با آن ہم نسبت فعل را بہ بندہ مجازی ندانستہ بلکہ حقیقی می پندارد و این ادعاے اشعری چگونہ صحت صحت خواہد داشت۔ حضرت امام میفرماید، از طرف اشعری چنین جواب گفتہ شدہ کہ قدرت بندہ اگرچہ در افعال تاثیر ندارد مگر حق تعالیٰ قدرت و ارادۂ بندہ را موقوف علیہ وجود افعال ساختہ است باین صورت کہ حق تعالیٰ بعد از ارادہ بندہ آن فعل را خلق میکند و این عادت او تعالیٰ است پس قدرت بندہ علت عادی وجود افعال دانستہ می شود پس قدرت بندہ از روے عادت ذی دخل است اگرچہ در فعل تاثیر نداشتہ باشد مگر فعل بدون ارادۂ بندہ تخلیق نمیشود۔ پس باعتبار علت عادتی افعال بہ بندگان از روے حقیقت منسوب می شود، یعنی اگرچہ در مذہب اشعری قدرت بندہ در فعل او ہیچ تاثیر ندارد مگر از حیث عادتی کہ او تعالیٰ دارد قدرت بندہ موقوف علیہ تخلیق فعل می باشد۔

تبصرہ: قدرت بندہ در فعل بندہ بمذہب اشعری ذی دخل نبودہ اما میگوید عادت

Marfat.com

حق تعالیٰ است کہ بدون صرف قدرت بندہ آن فعل را ایجاد نمی کند و بعد از صرف ارادۂ بندہ مراد بندہ را ایجاد می کند پس بہ نزد اشعری ارادۂ بندہ علت عادی آن فعل می باشد ازین سبب نسبت فعل بہ بندہ نزد اشعری حقیقی بودہ نہ مجازی ۔

حضرت امام میفرماید، این بیان بیان انتہائی است در تصحیح مذہب اشعری و بحث این موضوع ہنوز محل تامل است الخ یعنی این بحث باین بیان ہنوز تکمیل نشدہ و موضوع بہ تحقیق نہ پیوستہ تفصیل بیشتر میخواہد کہ حضرت امام در آئندہ ازان بحث و بیان می نماید. چنانچہ میفرماید، بدان کہ اہل سنت بہ تقدیر ایمان آوردہ اند و گفتہ اند کہ خیر تقدیر و شر تقدیر تلخی و شیرینی ہمہ از جانب حق تعالیٰ است زیرا کہ معنائے قدر احداث و ایجاد است و معلوم است کہ بدون حق تعالیٰ ہیچ کس موجد و محدث نیست یعنی غیر از حق تعالیٰ کسی دیگری ایجاد کردہ نمی تواند، پس قدریہ کہ بندہ را خالق افعال خود دانستہ اند خطا کردہ اند بندہ قابلیت ایجاد را نداشتہ و از عاقبت افعال خود معلومات ندارند بنابراں خالق افعال خود شدہ نمی تواند، خالق افعال کسی است کہ از عاقبت کار خود باخبر باشد و این گونہ علم یگانہ صفت خداوند بیست و بس ۔

حضرت امام میفرمایند کہ معتزلہ و قدریہ از قضاء و قدر منکر شدہ اند و گمان کردہ اند کہ افعال بندگان تنہا بقدرت بندہ حاصل می شود و گفتہ اند کہ وقتیکہ حق تعالیٰ در حق بندگان قضائے شر کردہ باشد بعد ازاں اینہا را ازان ممنوع ساختہ و بفعل آن معذب می گرداند. پس این یک جور و ظلم او تعالیٰ خواہد بود و این ادعائے آنہا دور از فکر و اندیشہ است زیرا کہ قضاء قدرت اختیار بندہ را سلب نمی گرداند، زیرا کہ حق تعالیٰ این طور قضا کردہ است کہ بندہ باختیار خود عمل و باختیار خود ترک فعل خواہد کرد. پس قضاء و قدر مثبت اختیار است نہ منافی اختیار بندہ۔

تبصرہ: یعنی قضاء و قدر او تعالیٰ این طور است کہ فلان بندہ در فلان زمان فلان کار را بہ اختیار خود خواہد کرد و با این کار را بہ اختیار خود ترک خواہد کرد بنابران قضاء ضد اختیار نبودہ بلکہ مثبت اختیار است و تقدیر آن تاریخ آئندہ می باشد کہ حق تعالیٰ افعال و اعمال آئندہ را دیدہ و دانستہ بعد ازان آنرا در قضاء و قدر ثبت نمودہ است، و این دیدن حق تعالیٰ قبل از ثبت قضاء و قدر می باشد

Marfat.com

باید دانست کہ قضاء وقدر نیز یک امر حادث بودہ وقدیم نمی باشد، تنہا ذات وصفات حق تعالیٰ است کہ قدیم است وبس۔

حضرت امام میفرمایند، قدریہ ومعتزلہ ادعا دارند کہ فعل حق تعالیٰ بہ نسبت قضاء وقدر یا واجب است یا ممتنع است پس بر روے ادعاے این طائفہ باری تعالیٰ در صدور آن فعل مختار شدہ نمی تواند واین کفر است وآن ادعائے شان مردود می باشد یعنی این طائفہ قضاء وقدر را سبب بے اختیاری می دانند وحالانکہ افعال او تعالیٰ نیز در قضاء تثبیت می باشد وقتیکہ قضاء وقدر سبب سلب اختیار بودہ باشد می باید کہ حق تعالیٰ نیز در صدور افعال خود اختیار نداشتہ باشد واین کفر محض است چہ حق تعالیٰ در صدور افعال خود فعال مایشا بودہ وہیچ کار بدون ارادہ او تعالیٰ صورت نمی گیرد چنانچہ در قضاء وقدر تثبیت است کہ بارادہ حق سبحانہ در فلان روز ودر فلاں وقت باران میشود ودر ہمان روز ودر ہمان وقت بر روے مشیت و باران میشود اگرچہ بموجب ادعاے این طائفہ حق تعالیٰ در قضاء وقدر اختیار نداشتہ باشد می باید کہ باران نیز بدون ارادہ حق تعالیٰ ببارد واین ادعاء مردود وکفر محض می باشد وہیچ عمل بدون ارادہ حق تعالیٰ امکان پذیر نبودہ صورت نمی گیرد۔

حضرت امام میفرمایند، بہ ہمہ مسلم وروشن است کہ قول یا استقلال قدرت بندہ در ایجاد افعال او باکمال ضعف بندہ نہایت بے عقلی است الخ یعنی معتزلہ وقدریہ کہ بندہ را باوجود ضعف وعاجزی او خالق افعال خود میدانند وتخلیق حق تعالیٰ را در فعل بندہ دخل نمی دہند، این ادعاے شان از نہایت بیدانش وکم خردی آنہا ست۔ حضرت امام میفرمایند، ازین سبب مشائخ ماوراء النہر دربارہ گمراہ دانستن آنہا مبالغہ کردہ اند وگفتہ اند کہ حال مجوس بہ نسبت حال اینہا بہتر است۔ زیرا کہ مجوس یک چیز را بہ او تعالیٰ شریک دانستہ اند ومعتزلہ شریکان غیر متناہی را قائل شدہ اند یعنی طائفہ مجوس صرف آتش را شریک حق تعالیٰ می دانند ومعتزلہ تمام بندگان را شریک او تعالیٰ میدانند بدلیل اینکہ بندہ را در اجراے عمل خود خالق فعل می پندارند ودر حالیکہ خالق فعل حق تعالیٰ است وبندہ کاسب آن است۔

حضرت امام میفرمایند زعم وعقیدہ جبریہ آن است کہ بندہ اصلا فعل ندارد وحرکات او بمنزلہ حرکات

Marfat.com

جمادات است ودارائے ہیچگونہ قدرت واختیار نمی باشد الخ یعنی جبریہ بندہ را مانند سنگ میدانند وبہر طرفیکہ انداختہ شود بہماں طرف لول میخورد، نزد ایں طائفہ بندہ نیز در بے ارادگی مانند جمادات بودہ وبہر کارے کہ ارادۂ حق تعالیٰ رفتہ باشد آن کار بدون ارادہ بندہ اجرامی شود وتمام حرکات شان مربوط بہ ارادہ حق تعالیٰ است وبس۔

تبصرہ: مسلک جبریہ معکوس معتزلہ وقدریہ است زیرا کہ معتزلہ وقدریہ بندہ را خالق افعال داشتہ اند اما جبریہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار می دانند۔ حضرت امام میفرمایند، جبریہ گمان کردہ اند کہ بندہ در عمل خیر مستحق ثواب وبکار شر مستوجب تعذیب نمی باشد وادعا دارند کہ کافران وعاصیان معذور غیر مسئول می باشند زیرا کہ صدور تمام افعال از حق تعالیٰ است وبندہ در عمل آن مجبوریت دارد واین کفر است الخ یعنی مذہب جبریہ آنست کہ بندہ بہ فعل خیر مستحق ثواب وبہ فعل ناشایستہ مستوجب جزا نمی باشند زیرا کہ در اجرائے عمل او بندہ را بدون اختیار پنداشتہ وفاعل حقیقی حق سبحانہ وتعالیٰ را میدانند ودر نزد ایں طائفہ تمام اوامر ونواہی حق تعالیٰ یک چیز بے تاثیر تلقی شدہ است واین ادعا کفر محض گفتہ می شود، یعنی ایں طائفہ احکام ونواہی الٰہی را بدون تاثیر وبدون ثمرہ وفائدہ می دانند۔

حضرت امام میفرمایند، این طائفہ مرجیہ ملعون میگویند کہ معصیت ضرر ندارد وگنہگار عذاب نمی شود الخ یعنی آنہا کہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار پنداشتہ اند لہذا ابتاسی ازین ادعائے خویش بندہ را قابل نکوہش وگنہگار نیز ندانستہ ومستحق ثواب ہم نمیدانند۔

تبصرہ: در مکتوبات قدسی آیات دو نسخہ موجود است یک نسخہ آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب وعذاب نمیدانند ونسخہ دیگر آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب دانستہ ولی مستوجب عذاب نمی دانند واین قول شان ازین سبب خواہد بود کہ اگرچہ قدرت بندہ در صدور عمل خیر تاثیر نداشتہ مگر از فضل حق تعالیٰ باو ثواب دادہ میشود ونسخۂ دیگر کہ بندہ را نہ مستحق ثواب ونہ مستوجب جزا میدانند دلیل شان اینست کہ میگویند در حالیکہ بندہ در صدور افعال اختیار نداشتہ باشد چرا در کار خیر مستحق ثواب ودر کار شر مستوجب عذاب گردد۔

Marfat.com

حضرت امام میفرماید: روایت است کہ آنحضرتؐ فرمودہ کہ مرجیہ زبان ہفتاد پیغمبر ملعون خواندہ شدہ است و میفرماید کہ بطلان مذہب شان بدیہی است زیرا کہ فرق ظاہر است در بین حرکت دست گیرندہ باختیار بودہ و حرکت ارتعاش صورت قطعی میدانیم کہ حرکت اول باختیار است و حرکت ثانی بدون اختیار و نصوص قطعیہ مذہب آنہا را منفی یعنی باطل می سازد چنانچہ حق تعالی می فرماید، جزاء بما کانوا یعملون و میفرماید فمن شاء فالیؤمن ومن شاء فلیکفر وغیرہ ازین روایات نصوص دیگر نیز بسیار است یعنی حق تعالی دربارۂ دخول جنت و نیز در مورد دخول دوزخ میفرماید کہ جزائے اعمال بندگان است معلوم و روشن است کہ اگر عمل بندہ بدون اختیار بندہ می بود چرا کار خوب سبب دخول جنت و کار بد سبب دخول دوزخ میگردید، و از آیۂ کریمہ معلوم میشود کہ ایمان و کفر مربوط بارادۂ بندہ است پس مرجیہ کہ ارادہ و قدرت بندہ را بے تاثیر میدانند از حقیقت انحراف کردہ اند و گفتارشان خلاف نصوص است۔

حضرت امام میفرماید، بدان کہ اکثر مردم بہ سبب ضعف ہمت و قصور نیت ہائے شان خواہان اند کہ از آنہا سوال کردہ نشود بنا بر آن بسوے مذہب اشعری بلکہ بطرف جبری میلان میکنند گاہے میگویند کہ در حقیقت بندہ بدون اختیار می باشد و نسبت فعل بوے بطریق مجاز است و گاہے میگویند کہ اختیار بندہ ضعیف است و این قول شان مستلزم مجبوریت می باشد و باین گفتار شان کلام بعض صوفیہ را ہم دراین مقام می شنوند کہ گفتہ اند کہ فاعل تمام افعال واحد است و قدرت بندہ با فعال تاثیر ندارد حرکات بندہ بمنزلہ حرکات جمادات می باشد بلکہ وجود ذات بندہ مثل سراب است و امثال این گفتارہا جرأت آنہا را بہ ترک اوامر شرعی بیشتر گردانیدہ و در اقوال و افعال مداہنت و مساہلات میکنند الخ یعنی چون این طبقہ دارائے ہمت پست و پست عنصر و بے دیانت اند لہذا گاہے طرف مذہب اشعری و گاہے طرف مذہب جبری رواں بودہ و چون صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ فاعل تمام افعال تنہا حق تعالی است بلکہ ذات بندہ را بسراب تشبیہ دادہ و خود بندہ را یک امر غیر حقیقی میدانند بنا بر ان قول صوفیہ را سند خود قرار دادہ اند و حالانکہ قول صوفیہ وجودیہ قابل استناد نیست زیرا کہ گفتار صوفیہ وجودیہ در احوال سکر بودہ و کلام سکر تاویل داشتہ بنا بر آن ظاہر گفتہ ایشان قابل تقلید و پیروی نمی باشد۔

Marfat.com

تنبیہ: کلام صوفیہ وجودیہ اگرچہ در ظاہر خلاف شرع شریف تلقی میشود اما چون دارای تاویل بودہ و در وقت سکر از زبان شان صدور می یابد بنا بر آن ایشان معذور اند و نیز گفتار ایشان بیان عقیدہ نبودہ بلکہ بیان احوالی ست کہ بایشان روے دادہ است و این گونہ احوالات شان موقتی بودہ دائمی نیست در ثانی از ین مرتبہ ارتقا می یابند حضرت امام میفرمایند پس در تحقیق این مقام میگوئیم کہ ادعاے اشعری کہ مجرد مداریت بدون تاثر آثر اسبب ظلم شدہ نمی تواند اگر در حقیقت برائے بندہ اختیار نمی بود چرا حق تعالی در بسی از آیات قرآنی ظلم را بہ بندگان نسبت نمودہ و از آیات قرآن معلوم می شود کہ قدرت بندہ در صدور افعال تاثیر داشتہ است و اگر قدرت بندہ صرف مدار و موقوف علیہ می بود و تاثیر نمی داشت چنانچہ اشعری گفتہ حق تعالی نسبت ظلم را بہ بندگان نمی نمود۔

حضرت امام میفرمایند بلی تعذیب بندگان از طرف حق تعالی اگرچہ بندہ در صدور افعال اختیار ہم نداشتہ باشد ظلم نمی باشد، زیرا کہ حق تعالیٰ مالک مطلق بودہ در ملک خود چیزے کہ خواستہ باشد انجام میدہد اما نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندہ است الخ یعنی در این جا دو موضوع موجود است یکے اینکہ حق تعالیٰ بدون ارتکاب جرم و معصیت اگر بندہ را تعذیب نماید کدام اشکالے نیست زیرا کہ حق تعالی در ملک خود فعال ما یشاء می باشد دیگر اینکہ نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندگان است، اگر بندگان در صدور افعال را اختیار نمی داشتند حق تعالیٰ نسبت ظلم را بہ ایشان نمی نمود خلاصہ اینکہ تعذیب بندہ بدون گناہ بندہ چیز دیگر است و نسبت دادن ظلم بہ بندہ چیزے دیگر۔

حضرت امام میفرمایند، ضعف اختیار بندہ از دو حال خالی نیست الخ یعنی بعض گفتہ اند کہ اختیار بندہ ضعیف است بنا بر آن حضرت امام میفرمایند کہ مراد شان کدام ضعف است۔

(۱) اگر مراد شان از ضعف بندہ مقابل اختیار او تعالی باشد این ادعاے شان بجا است۔

(۲) اگر مراد شان از ضعف اختیار بندہ این باشد کہ اختیار بندہ در صدور فعل ہیچ تاثیر ندارد این ادعاے شان درست نیست۔ یعنی کسانیکہ اختیار بندہ را ضعیف میدانند اگر مراد شان این باشد کہ اختیار بندہ نسبت بہ اختیار حق تعالیٰ ضعیف است، این گفتار و ادعاے شان درست است و اگر

Marfat.com

مرادشان از ضعف بندہ این باشد کہ اختیار بندہ در صدور افعال ہیچ تاثیر ندارد این ادعاے شان معقول نیست۔ اگر مرادشان از ضعف اختیار بندہ آن باشد کہ بندہ در صدور فعل استقلال ندارد۔ این ادعاے شان بجاست، زیرا کہ صدور فعل بندہ بہ تخلیق خدا و کسب بندہ صورت میگیرد تنہا اختیار بندہ در صدور فعل کافی نیست، چہ فعل بندہ اثر کسب بندہ و اثر تخلیق او تعالیٰ است و فعل بندہ تنہا اثر کسب بندہ نیست۔

حضرت امام میفرماید، باید دانست کہ حق تعالیٰ بندگان خود را بہ اندازہ توان و قدرت شان مکلف ساختہ است و در تکلیف شان بہ نسبت ضعف خلقت بندگان سہولت را مراعات داشتہ است چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید یرید اللہ ان یخفف عنکم وخلق الانسان ضعیفا (ترجمہ) حق تعالیٰ ارادہ دارد کہ بشما سہولت بیاورد زیرا کہ انسان در خلقت خود ضعیف است یعنی حق تعالیٰ بالاے بندگان خود تکالیفی گذاشتہ است کہ موافق طاقت شان باشد، چون بندگان در خلقت خود ضعیف اند لہذا بامریکہ بالاتر از طاقت شان نمی باشد مکلف نگردانندہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ حکیم رؤف و رحیم است مناسب حکمت و رافت و رحمت نمیباشد کہ بندہ را بامورے مکلف سازد کہ از توان و قدرت بندہ بیرون باشد، بنابران بندہ را برای برداشتن کوہ مکلف نساختہ بلکہ بامور سہل و سادہ مکلف ساختہ چنانچہ ادای نماز کہ مشتمل بر رکوع و سجود و قیام است کہ ہمہ این یک امر سادہ و آسان می باشد و ہمچنین گرفتن روزہ یک امر بسیط و سادہ بودہ و ہکذا ادا دن زکوٰۃ یک امر سادہ است زیرا کہ ربع عشر مال یک شخص در زکوٰۃ مقرر شدہ است کہ چہل یک می شود و نصف مال در زکوٰۃ مقرر نگردیدہ تا بالاے بندگان پرداخت آن دشوار تمام می شد و از کمال رافت و رحمت او تعالیٰ است کہ برای مامورات شرعیہ خلف و بدل آنرا نیز مجاز دانستہ است چنانچہ در حال اعتذار بجاے وضو تیمم را مجاز دانستہ و ہمچنان در حال اعتذار بندہ اگر در نماز بقیام قادر نباشد در حال قعود ادا کند و کسیکہ بہ قعود قادر نباشد در حال افتیدہ بہ پہلو ادا نماید کسیکہ بہ سجدہ و قعود قادر نباشد با اشارہ ادا کند پس کسیکہ احکام شرعی را از نگاہ واقعیت و انصاف مشاہدہ کند می پسند

Marfat.com

کہ در تمام تکالیف شرعی انتہائی سہولت بکار رفتہ است دیدن تخفیف وسہولت تکالیف این است کہ بعضے مردم تمنائے روزۂ نفلی را دارند و بعض مردم نماز نفلی میگذارند اگر نماز و روزہ فرض سنگین می بود بندگان ہرگز خواہشات نوافل و نماز زائد را نمی نمودند۔

حضرت امام میفرماید علت نادیدن بعض مردم عدم تسہیل را در امور شرعیہ بہ سبب تاریکی نفسانی وکدورت طبیعی آنہاست کہ ناشی از ہوائے نفس می باشد، چہ نفس بدشمنی او تعالیٰ ایستادہ است حق تعالیٰ میفرماید کبر علی المشرکین ما تدعوھم الیہ یعنی سخت است بالائے مشرکین چیزیکہ تو ان ہا را بآن دعوت مینمائی وحق تعالیٰ میفرماید وانھا لکبیرۃ الا علی الخاشعین یعنی ہر آئینہ نماز بسیار بزرگ وبسیار سخت است اما بالائے خاشعین و بندگان خدا ترس کہ سخت نمی باشد یعنی تمام اوامر او تعالیٰ برائے کسانیکہ ہوائے نفسانی ندارند بسیار آسان و بے تکلیف بودہ و برائے کسانیکہ ہوائے نفسانی دارند اوامر او تعالیٰ را سنگین می پندارند چنانچہ توحید و ادائے نماز کہ ذکر او تعالیٰ است بسیار آسان بودہ، ولی در حق کفار کہ دارائے کدورت نفس می باشند بسیار سخت و دشوار است وحالانکہ نماز ذکر و یاد او تعالیٰ می باشد و ذکر او تعالیٰ سبب بسے التذاذ ہاست و بندگان خاص خداوندی کہ از ہوائے نفسانی فارغ شدہ باشند لذت یاد خدا را از تمام لذائذ دنیوی لذیذ تر می پندارند، واگر نیک متوجہ شویم لذت ذکر او تعالیٰ را بہ عقل نیز درک خواہیم نمود چنانچہ ثابت است کہ تمام لذائذ دنیوی اثر ظلال صفات او تعالیٰ است۔ درحالیکہ اثر ظلال صفات تا باین اندازہ لذت آور باشد منبع و منشاء آن کہ صفات خداوند است تا کدام اندازہ لذت بخش خواہد بود۔ مصرع

ذوق این مے نہ شناسی بخدا تا نہ چشی

حضرت امام میفرماید، ہمچنان کہ مرض ظاہری سبب سختی ادائے احکام شرعی میگردد ہمچنان مرض باطن نیز باعث ادائے تکالیف شرعی می باشد الخ یعنی غشاوۂ قلبی وکدورت نفسانی کہ ناشی از غفلت قلبی وامارگی نفس است سبب تکلفات و عوامل سنگین دانستن اوامر شرعی است اما وقتیکہ قلب تصفیہ و نفس تزکیہ یافت تعمیل احکام و اوامر الٰہی یک امر ذوقی و لذیذ میگردد۔

Marfat.com

حضرت امام میفرمایند، بہ تحقیق کہ نزول شریعت برائے ابطال رسوم نفسانی است الخ یعنی خواہشات نفس ومتابعت شریعت دو نقیض متضاد می باشند پس دلیل سخت دانستن اوامر شرعی وجود ہوا وخواہشات نفسانی است، بنابران بہر اندازہ کہ کدورت نفسانی موجود باشد بہمان اندازہ ادائے اوامر شرعی سنگین وتکلف پنداشتہ می شود۔ تا نیکہ ہوائے نفسانی ازبین برود ادائے اوامر واحکام شرعی یک امر ذوقی تلقی میگردد۔ خلاصہ اینکہ بجا آوردن احکام واوامر حق تعالیٰ اثر تزکیۂ نفس وسبب التزاد معنوی بودہ وبجا نیاوردن احکام او تعالیٰ سبب غلبہ کدورت نفسانی است۔

حضرت امام میفرمایند، وانچہ بعض صوفیہ کرام در نفی اختیار بندہ وضعف آن گفتار نمودہ اند مدار اعتبار نبودہ الخ زیرا کہ مدار اعتبار ودلیل گفتار اہل سنت است چیزیکہ موافق اقوال ایشان باشد مقبول وچیزیکہ مخالف آن باشد مردود است یعنی اقوال صوفیہ وجودیہ چون در احوال سکر صادر شدہ است لہذا دلیل ومدار اعتبار نبودہ قابل تائید وپیروی نیست۔

حضرت امام میفرمایند، علاوہ بران ما میگوئیم کہ صوفیہ مستقیم الاحوال در اقوال واعمال از شریعت تجاوز نکردہ اند ومیدانند کہ بقیۂ مخالفت بہ شریعت از خلل احوال وسقم آن است واگر احوال صادقہ روے دہد مخالف شریعت نمی باشد واحوال خلاف شریعت دلیل زندقہ وارتداد دانستہ میشود این قدر ہست کہ صوفی کہ اظہارات خلاف شریعت می کند چون از سکر وغلبۂ احوال می باشد بنابران معذور دانستہ میشود وکشف او صحت نداشتہ قابل تقلید وپیروی نمی باشد بلکہ می باید کلام شان تاویل گردد وظاہر گفتار شان اعتبار داده نشود الخ یعنی صوفیہ کرام دو نوع اند یکے صوفیان منتہی وبجاے رسیدہ اند کہ صدق مصداقات اوامر شرعی را بچشم دل دیدہ اند وتمام اوامر یکہ بہ شریعت وارد است آنرا مشاہدہ فرمودہ اند ودیدہ اند کہ فاسق وکافر در قبر معذب وطبقہ صالح وزاہد در قبر خود مسرور ومساکن روضۂ جنت اند۔ دیگر صوفیہ بتدی ونارسیدہ اند کہ بواسطۂ قلت علم خود ونقص احوال صدق مصداقات اوامر شرعی را دیدہ نمی توانند لہذا در مکشوفات خود ناقص اند وگفتار شان قابل پیروی وتقلید نیست۔ اما قول صوفیہ وجودیہ ونارسیدہ بیان حال آنہا بودہ نہ عقیدۂ آنہا۔

Marfat.com

حاصل مکتوب دوصد و ہشتاد و نہم اینکہ بندہ مجبور نبودہ و ارادہ او در فعل او موثر بودہ بنابرآن صاحب ثواب و مستحق عذاب می گردد و قول اشعری ہم صحت نداشتہ و اقوال مرجیہ و جبریہ و قدریہ مردود می باشد و گفتار صوفیہ وجودیہ قابل اعتبار نبودہ محمول بہ سکر وقت و غلبۂ حال است و حقیقت آنست کہ تخلیق فعل بندہ از حق سبحانہ و کسب آن از بندہ می باشد پس فعل بندہ در اثر دو قوہ بہ وجود آمدہ است و می آید۔

مکتوب دوصد و نودم

حضرت امام میفرماید، بدان طریقے کہ اقرب است طریقہ عالیہ نقشبندیہ است الخ یعنی عمل حضرات نقشبندیہ بنابر عزیمت و اتباع سنت و ترک بدعت بیباشد و برخصت عمل نمی کنند۔

تذکرہ: عزیمت عبارت از مراعات چہار مذہب اہل سنت است و رخصت عبارت از پیروی از یک مذہب چہارگانہ اہل سنت است۔ حضرات نقشبندیہ این نوع عمل رخصت را مرتکب نمی شوند، چنانچہ حضرات حنفیہ و حضرات شافعیہ در نقض وضو اختلاف دارند۔ حضرت امام شافعیؒ خوردن چیزے را کہ توسط آتش پختہ شدہ باشد ناقض وضو میدانند و نیز اگر شخصے وضو داشتہ باشد دست او بجان زن برسد و بدن زن را مس نماید نزد شافعیہ سبب نقض وضو می گردد۔ اما این دو عمل متذکرہ در نزد علمائے حنفیہ ناقض وضو نمی باشد با آنہم حضرات نقشبندیہ بمراعات مذہب شافعیہ بعد از صرف غذا آتش زدہ وضو می کنند و از اختلاف خود را محفوظ میدارند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد و نیز صوفیہ نقشبندیہ در وقتے کہ استفراق کند و یا از بدن نشان خون ظاہر شود، سر از نو وضو می کنند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد۔ اگرچہ در مذہب امام شافعیؒ این دو چیز متذکرہ ناقض وضو نیست اما در مذہب حنفی این دو چیز ناقض وضو دانستہ می شود و علیٰ ہذا القیاس۔ خلاصہ این کہ صوفیہ نقشبندیہ کہ بہر مذہب اہل سنت منسوب باشند در تمام اعمال شان مراعات مذہب اربعہ را می نمایند و مرتکب عملی نمیگردند کہ در یکے از مذاہب اربعہ جائز نباشد یعنی مراعات این عمل نہایت تقوی است کہ صوفیہ نقشبندیہ آنرا پسندیدہ اند و بآن عمل و پیروی می نمایند۔ مصرع

Marfat.com

خدا رحمت کند این عاشقان پاک طینت را

مقولہ مشہور است کہ می گویند "صوفی مذہب ندارد" یعنی صوفی نقشبندیہ تنہا مراعات یک مذہب را نکردہ بلکہ مذاہب چارگانہ اہل سنت وجماعت را مراعات وبآن پیروی می نماید ناگفتہ نماند کہ صوفی مراعات مذہب دیگرے را در وقتی می نماید کہ مذہب خود او ترک نشود چنانچہ قبلا دربیان وضو بیان شد یعنی در صورتیکہ صوفی حنفی در وقت خوردن غذائی کہ توسط اتش پختہ شدہ باشد ودر وقت مساس زن وضو کند موافق مذہب شافعی بودہ اما مخالف مذہب حنفی نمی باشد یعنی اگرچہ حضرت امام اعظم ؒ دراین جا وضو لازم نمی دانند، اما دراین دو صورت تجدید وضو را ناجائز نیز نمی دانند، ونیز صوفی شافعی در وقت استغراق وحجامت وضو تازہ می نماید، زیرا کہ امام شافعی اگرچہ دراین دو صورت این دو چیز را ناقض وضو نمی دانند مگر تجدید وضو را نیز ممانعت نمی فرمایند۔ خلاصہ اینکہ صوفی حنفی وصوفی شافعی ومالکی وحنبلی مراعات مذاہب چارگانہ را از دست نمیدہد درصورتیکہ عمل شان از طرف علمای مذاہب خودشان ممانعت نشدہ باشد، ازین سبب حضرات نقشبندیہ مرتکب سماع ونغمہ نمی شوند واز ذکر جہر نیز اجتناب می ورزند اگرچہ ذکر جہر جائز بودہ مگر عزیمت گفتہ نمی شود۔

حضرت امام میفرماید، ایشانند کہ در رنگ اصحاب کرام نہایت در بدایت ایشان مندرج گشتہ الخ یعنی در صحبت آنحضرت ؐ اندراج نہایت در بدایت بودہ وکسے کہ بہ صحبت آنحضرت ؐ مشرف میگردیدند، بہ مجرد بیعت وقبول دین مقدس اسلام بہ کمالات انتہائی مشرف می گردیدند ناگفتہ نماند کہ نہایت دارائے مراتب متفاوت می باشد، بنا برآن کسیکہ تازہ بدین اسلام مشرف میگردید اگرچہ بکمالات نہایت مشرف می شد باز ہم در کمالات ومراتب در بین این صحابی جدید وصحابی قبلی تفاوت زیاد موجود می بود زیرا کہ نہایت دارائے مراتب متفاوتہ می باشد ہمچنان در طریقہ عالیہ نقشبندیہ نیز اندراج نہایت فی البدایت موجود است چہ جذبہ کہ در تمام طرق دیگر در نہایت یعنی در سیر فی اللہ حاصل می شود در طریقہ علیہ نقشبندیہ در ابتداء، در سیر فی الاشیاء،

Marfat.com

دست می دہد واین از برکت خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند می باشد کہ حق تعالیٰ از کرم خود با وشان عنایت فرمودہ است ازین جاست کہ خواجہ بزرگ میفرماید "ما فضلیانیم و بامراد انیم" و میفرماید کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم منقولست کہ خواجہ بزرگ چہل روز در سجدہ بود و از جناب حق تعالیٰ طریقہ میخواست کہ موصل باشد حق تعالیٰ طریقہ ذکر خفیہ را برایشان عنایت فرمود و جذبہ برائے او عنایت کرد۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کشش کوشش عاشق بیچارہ بجائے نہ رسد

حضرت امام میفرماید آگاہی ایشان فوق آگاہی ہائے دیگران شدہ الخ یعنی تجلی ذاتی در طرق دیگر برقی بودہ و برائے منتہیان این طریقہ عالیہ دائمی بیباشد۔

حضرت امام میفرماید از کمال شوق گریہ دست داد یعنی گریہ مقدمہ جذبہ می باشد برائے شان رخ داد و این از اثر توجہ خواجہ باقی باللہ صاحبؒ بودہ۔ و آنچہ میفرماید دراں بیخودی یک دریائے محیط می دیدم صور و اشکال عالم را در رنگ سایہ دراں صیامی یافتم الخ یعنی سبب غیبت از حس ظہور تجلیات عالم قدس می باشد ازین سبب بودہ کہ شعشعان تجلیات عالم قدس روح را مغلوب ساختہ از تصرف بدن باز میدارد و چون حس بدن مربوط بروح می باشد بنابران در وقت مغلوبیت روح بدن بے حس و بے شعور می گردد مراد از دریائے محیط شاید ظلال تجلیات عالم وجوب بودہ باشد و اشکال عالم کہ ظلمانی است و از عدم ساختہ شدہ کہ عدم سراسر ظلمت و تاریکی است بنابر آن در رنگ سایہ دراں دریائے نور معلوم شدہ خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید چون این قضیہ را بہ عرض حضرت ایشان رسانیدم فرمودند کہ نوعی از فنا حاصل شدہ است الخ یعنی فنا کہ عبارت از نسیان ماسوی می باشد حاصل شدہ، زیرا کہ در بے شعوری عالم فراموش میگردد۔ و آنچہ میفرماید بعد از دور و زمرا فنا مصطلح حاصل شد یعنی اگر در وقت شعور و ثبات حس عالم فراموش گردد آن را فنائے اصطلاحی می گویند۔

و آنچہ میفرماید بعد از ان فنائے فنا حاصل شد الخ یعنی عالم فراموش شدہ دوبارہ بخاطر آمد و مشہود گشت زیرا کہ فنا عبارت از نسیان ماسوی است و فنائے فنا نسیان فنا می باشد۔

Marfat.com

وآنچہ میفرماید، کہ معتبر در فنائے فنا آنست کہ باوجود دیدان اتصال بے شعوری حاصل شود
یعنی در وقت وجود شعور وحس ظہور آثار تجلیات عالم وجوب کمتر ودر وقت بے شعوری آثار آن
تجلیات بیشتر خواہد بود۔ وآنچہ میفرماید، من علم خود را نسبت بحق سبحانہ حضوری می یابم الخ یعنی
وقت ظہور توحید وجودی طالب خود را بعنوان حق می بیند واین یک نوع احوال می باشد
در نتیجہ زائل وطالب ازین مرحلہ ارتقا می یابد ونیز علم حضوری معنائے دیگر ہم دارد وآن عبارت از شہود وعلم خود مطلوب می باشد، پوشیدہ نماند کہ علم دو نوع است، یکے علم بہ مفہوم یک چیز ودیگری علم بخود آن چیز، صوفیہ کرام بلکہ حضرت امام علم اول را علم حصولی وثانی را علم حضوری می نامند۔

وآنچہ میفرماید کہ حق مشہود است اما در پردہ الخ یعنی در مقام وحدت الوجود صوفی حق را محیط عالم می بیند اگرچہ در حقیقت علم خدا محیط عالم می باشد نہ ذات او تعالیٰ واحاطہ ذات مقدس بے چون است، چون این مرحلہ ابتدائی بودہ بنابرآن طالب تفریق این دو احاطہ یعنی احاطہ ذاتی واحاطہ علمی کردہ نمی تواند لہذا احاطہ علمی را احاطہ ذاتی می پندارد۔ چون این دیدہ سکر صورت میگیرد وبنابران امتیاز احاطہ علمی واحاطہ ذاتی را کردہ نمی تواند۔

وآنچہ میفرماید بواسطہ تعلق ذات جل شانہ بہ اشیا متعددہ الخ یعنی علم او تعالیٰ کہ باشیا متعددہ تعلق دارد لہذا منبسط وفراخ معلوم می گردد۔ وآنچہ میفرماید، نفی انبساط باید کرد الخ از درجہ تعلق صفت العلم خداوندی طرف خود صفت او تعالیٰ عروج باید کرد۔

وآنچہ میفرماید، آن نقطہ را ہم نفی باید کرد الخ یعنی فراموش باید کرد، زیرا کہ در وقت ذات او تعالیٰ طالب از صفت می گذرد۔ وآنچہ میفرماید آن نقطہ موہوم ہم از میان زائل شد یعنی نقطہ موہوم عبارت از عالم امکان است کہ وجود آن موہومی است واگر نقطہ موہوم عبارت از تعلق علم او تعالیٰ باشد معنائے عبارات چنین می شود کہ علم او تعالیٰ را کہ متعلق بعالم می بینی از وہم شما است ودر حقیقت علم او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد باوجود آنکہ عالم بہ حق تعا

Marfat.com

معلوم است، باز ہم علم او بہ عالم تعلق ندارد۔

پوشیدہ نماند کہ این مسئلہ دقیق در کتب دیگر بنظر نرسیدہ است اما حضرت امام چون در علم ظاہر یکتائے زمان و در علم باطن نیز رئیس اولیائے الف ثانی است بنا بران بدرک و کشف ہمچو مسئلہ موفق شدہ اند۔ چنانچہ در مکتوبے میفرماید کہ "با آنکہ عالم معلوم او تعالیٰ است باز ہم علم او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد" و در جائے دیگر این مسئلہ را چنین توضیح میفرمایند "صورت کہ در آئینہ دیدہ میشود آئینہ بآن صورت کدام تعلقی ندارد" یعنی عالم بعلم او تعالیٰ نمایاں است با آنہم علم او تعالیٰ بعالم کدام تعلقی ندارد۔

و آنچہ میفرماید، دراں موطن شہود حق سبحانہ خود بخود است الخ یعنی وقتیکہ طالب فانی شود و در عین حال عالم وجوب را مشاہدہ نماید در آن وقت شہود واجب تعالیٰ برائے طالب بمنزلہ آن است کہ حق سبحانہ خود را خود مشاہدہ کند زیرا کہ فانی از قابلیت شہود خارج گردیدہ است و عالم وجوب را بہ وجود موہوبی مشاہدہ می کند نہ بوجود بشری۔

حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبی میفرماید کہ تصیب ممکن از واجب تعالیٰ حرمان است تا وقتیکہ ممکن موجود است مطلوب مشہود نیست وقتیکہ مطلوب مشہود گردد طالب رخت بصحرائی عدم می کشد و فانی میشود و میفرماید۔

مرا دیگر بجائے من نہ بینی — چو جان آئی بجائے من نشینی
توئی از ہر دو عالم آرزویم — ترا چون یافتم از خود چہ گویم
گیرم کہ بہ غم خانہ ما یار نیائد — کو حوصلہ و طاقت دیدار کہ دارد

حضرت بیدل می فرماید۔

جہاں صفا کدہ تست اگر خود رستی — وگرنہ بند خودی در دل غبار نشین

حضرت امام میفرماید، فرمودند کہ ہمیں حضور، حضور نقشبندیہ است، یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر در نہایت است و حضرت خواجہ بزرگ آنرا در بدایت درج نمودہ اند ہمین است

Marfat.com

واین جذبہ ابتدائی طریقہ عالیہ نقشبندیہ می باشد و نہایت شان دوام تجلی ذاتی است یعنی می باید کہ ہمچو بدایت دارائے چنین نہایت بودہ باشد۔ بیت

بجائے لالہ بکف پارۂ جگر دارم قیاس کن ز گلستان من بہار مرا

حضرت امام میفرماید بعد از متحقق شدن این نسبت فنائے دیگر کہ آنرا فنائے حقیقی گویند حاصل گشت الخ یعنی فنائے کہ مترتب بسلوک و سیر تفصیلی است حاصل گشت سیر و عروج جذبہ بدایت چوں سیر اجمالی است لہذا سبب حصول معارف و علوم نمی گردد فنائے کہ دراں وقت حاصل شود فنائے حقیقی نیست۔

وآنچہ میفرماید دل را آن قدر وسعت پیدا شد کہ تمام عالم را از عرش تا مرکز زمین در جنب آن وسعت مقدار خردلہ قدرے نبود الخ یعنی وقتیکہ دل فنائے وبقائے حاصل کند و منعکس بہ انعکاس کمالات وجوبی شود دراں وقت عالم امکان بمقابل آن از دانۂ خردلہ ہم خورد تر بمشاہدہ خواہد رسید زیرا کہ آن انعکاس عالم وجوب غیر متناہی می باشد۔

وآنچہ میفرماید بعد ازاں خود را و ہر فرد عالم را حق می دید الخ یعنی غلبہ انوار عالم وجوب تمام را بہ پرتو خود رنگین ساختہ است بنابراں عالم برنگ وجوب بنظر می رسد و خود را بعنوان حق دیدن حالاتی است از احوالات توحید وجودی۔

وآنچہ میفرماید تمام عالم را در یک ذرہ گم یافتم الخ یعنی مشاہدہ شہود این حالات در وقت عروج و فنا می باشد۔ وآنچہ میفرماید بعد ازاں خود را بلکہ ہر ذرہ را آن قدر منبسط و وسیع دید یعنی شاید کہ این شہود در وقت نزول و بقا و رنگین شدن بہ انعکاس کمالات وجوبی بودہ باشد

وآنچہ میفرماید فرمودند کہ مرتبۂ حق الیقین در توحید ہمین است و جمع الجمع عبارت از مقام است الخ یعنی حق الیقین دارائے مراتب مختلف می باشد و این حق الیقین در مقام توحید و بودہ و جمع الجمع عبارت از دیدن ہر دوے واجب و ممکن می باشد و در عین حال این مقام مقا امتیاز واجب و ممکن نیز گفتہ می شود۔ و مقام جمع عبارت از عدم تفریق و عدم تمیز واجب و ممکن ہ

Marfat.com

وآنچہ میفرماید، ہر ذرہ را کہ حق می یافتم بے تفاوت و بے تمیز ہمان ذرہ را موہوم یافتم الخ یعنی ممکنات در مقابل واجب موہومی بیباشد و دارائے نمود بدون بود است چہ بہ نزد صوفیہ کرام نیز عالم ممکنات نمود داشتہ و دارائے بود نمی باشد، ازین سبب عالم ممکنات را عالم مجاز نیز گویند۔ وآنچہ میفرماید، فرمودند کہ شیخ بیان حال کامل نکردہ الخ یعنی شیخ گفتہ است کہ اگر خواہی کہ عالم را حق بگوئی حق است واگر خواہی کہ خلق بگوئی خلق است واگر خواہی عالم را از یک حیث حق واز حیث دیگر خلق بگوئی ہم مجاز است واگر در عدم تمیز ممکن وواجب اظہار حیرت کنی ہم می توانی۔ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب این بیان شیخ را کامل ندانستہ وفرمودہ کہ حیرت وعدم تمیز عمومی نبود بلکہ بہ بعض اشخاص روے می دہد واستعدادہا متفاوت ومختلف می باشد۔ وآنچہ میفرماید، این صفات وافعال را نیز موہوم محض یافتم الخ یعنی ممکنات از خود صفات نداشتہ صفات ممکنات پرتو صفات حق تعالیٰ است۔

وآنچہ میفرماید کہ مرتبہ فرق بعد الجمع ہمین است الخ یعنی ممکن را موہوم یافتن وآن را از واجب جدا دیدن را مقام فرق بعد الجمع گویند، زیرا کہ ممکن وواجب را یک چیز دیدن مقام جمع می باشد۔ وآنچہ میفرماید، نہایت سعی تا این جا است الخ یعنی تمام صوفیہ کرام کہ بہ فنا وبقا مشرف می شوند تا این جا می رسد وترقیات بالاتر ازین مقام بنا بر تفاوت واختلاف استعداد می باشد۔ ومراتب قرب او تعالیٰ مراتب غیر متناہی است۔ بیت۔

اے برادر بے نہایت در گہے است
ہر جائیکہ می رسی بروی مے است

وآنچہ میفرماید، چون از سکر بہ صحو آوردند واز فنا بہ بقا مشرف ساختند چون در ہر ذرہ عضلات وجود نظر کردہ جز حق را نیافت الخ یعنی یکے از مقامات توحید آنست کہ ممکن مظہر واجب تلقی گردد۔ وآنچہ میفرماید، حضرت حق سبحانہ تعالیٰ را با ہر ذرہ از ذرات وجود خود یافت الخ یعنی مقام معیت او تعالیٰ کہ بعالم دارد مشہود گشت ونزد صوفیہ وجودیہ ذات او تعالیٰ بعالم معیت

Marfat.com

دارد وحق آنست که علم اوتعالیٰ بعالم معیت علمی داشتہ وذات اوتعالیٰ بعالم معیت ندارد زیراکہ درجائیکہ اوتعالیٰ است از عالم نام ونشانی نیست۔

وآنچہ میفرماید درین مرتبہ حق سبحانہ را نہ متصل عالم یافت ونہ منفصل یعنی اتصال و انفصال دربین دوموجود قیاس کردہ میشود ودراین جا این قیاس امکان پذیر نیست بہ نسبت اینکہ واجب موجوداست وممکن موہوم۔ ممکن درمرتبہ وہم تخلیق یافتہ ووہم عبارت از نمود بدون بوداست بنابرآن عالم دارای نمود بے بود گفتہ می شود۔

وآنچہ میفرماید نسبت معیت واحاطہ وسریان بہ کلی منتفی گشت الخ یعنی موجود بہ موہوم ہیچ معیت واحاطہ وسریان ندارد۔ وآنچہ میفرماید اوتعالیٰ مشہود گشت بغیرآن نسبت الخ یعنی واجب بامکن ہیچ نسبت ندارد۔

وآنچہ میفرماید ونہ دراین وقت عالم مشہود بود ہماں خصوصیت الخ یعنی بزعم این کمینہ درابنجا سہو مطبعہ بنظر می رسد کہ دراین وقت عالم مشہود نبود طبع کردہ واصل عبارت حضرت امام چنین خواہد بود کہ عالم مشہود بودہ وہیچ نسبت معلوم الکیفیت ویا مجہول الکیفیت بواجب تعالیٰ نسبت ندارد، بلی چہ نسبت خاک رابہ عالم پاک۔ بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد دراین جا

وآنچہ میفرماید دراین وقت معلوم گردانیدند کہ این مشہود بااین حقیقت ویااین تنزیہ نہ ذات حق است بلکہ صورت مثالی تعلق تکوین اوست سبحانہ کہ وراء تعلقات کونی است الخ یعنی این مشہود تعلق صفت تکوین است کہ بظلال خوددارد کہ تخلیق وترزیق واحیاء وامامت باشند تخلیق وترزیق وغیرہ کہ ظلال تکوین اند باکوان ممکنات تعلق دیگرے دارد۔

حضرت امام میفرماید، عجب آنست کہ ہماں جماعت این درویش را از اہل توحید وجودی نمی انگارند واز علمای منکرین توحید می شمارند الخ یعنی اقسام معارف توحیدی از عینیت و مرآتیت مظہریت وظلیت وشہود وحدت درکثرت وغیرہ کہ بحضرت امام دست دادہ عشر عشیر

Marfat.com

آنہا بصاحبان توحید دیگر بیسر نگردیدہ باز ہم آنہا مرا منکر می دانند اما انکار حضرت امام مانند انکار علمائے ظواہر نیست کہ صاحب علم توحیدی را تقبیح نمایند زیرا کہ در نزد حضرت امام این صاحب توحید ظہور معارف توحیدی را باختیار خود اظہار نکردہ است بلکہ بدون اختیار وے بظہور پیوستہ است۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ صاحبان توحید دوستان او تعالیٰ می باشند و در محبت او تعالیٰ خود را و غیر خود را ہمہ را باختہ اند این قدر ہست کہ حضرت امام اسرار معارف توحیدی را نقصان میداند۔ و میفرمایند کہ ازین مقام ترقی باید کرد اگرچہ در ابتدا معارف توحیدی بحضرت امام ظہور کردہ بود چنانچہ از مکاتب حضرت امام مستفاد می گردد و در نتیجہ حق تعالیٰ حضرت امام را بمعارف عالی تری نایل گردانیدہ کہ معارف توحیدی بآن معارف ہیچ نسبت ندارد۔

حضرت امام میفرمایند، از کجا دانستہ اند کہ آن مشائخ را ازان مقام ترقی واقع نشدہ است الخ یعنی صاحبان توحید زمانہ ما اقوال مشائخ بزرگ را کہ در معارف توحیدی صادر شدہ است دلیل خود ساختہ اند و توحید وجودی شائع می گردانند و این قدر نمی دانند کہ بزرگان ماضیہ ازان معارف بتدریج بمعارف بلندتری رسیدہ اند، و اقوال شان دلیل صحت توحید وجودی شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرمایند، این زبان علم بہ نقص خود مبرہمی گشت الخ یعنی چون تا این وقت سیر الی اللہ و سیر فی اللہ و ظہور تجلی ذاتی برقی بحضرت امام ظہور نکردہ بود یعنی حضرت شان ہنوز باین معارف مشرف نشدہ بودند بنا بر آن خود را ناقص می پنداشتند بدلیل اینکہ مشائخ ماضیہ حضرات نقشبندیہ از معارف سیر الی اللہ و سیر فی اللہ بحث کردہ بودند و این معارف ہنوز بحضرت امام ظہور نکردہ بود و بعد ازان حضرت امام بہ فضل و مرحمت او تعالیٰ بہ محبوبیت کہ داشتند بہ تربیت فضل او تعالیٰ بمعارف مذکورہ بلکہ بلندتر ازان مراتب زیادی را طے فرمودہ و بدرجات عالی ولایت رسیدہ اند۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند، تخم از بخارا و سمرقند آوردند و بزمین ہند کشتند

Marfat.com

وسالہا آنرا باب فضل و مرحمت سیراب فرمودند، ہمان بود کہ این کشت و کار ثمر آورد الخ یعنی سلسلہ عالیہ نقشبندیہ بہ توسط خواجہ باقی باللہ صاحبؒ کہ مرید حضرت خواجہ امکنگی بخارائی بودند بہ ہندوستان انتقال یافتہ است۔ و تخم بخارا عبارت از نسبت نقشبندی، و تخم سمرقند عبارت از نسبت احراری است۔ حضرت امام میفرماید کہ ہر دو نسبت بوجہ کمال برائے فقیر حاصل است۔

حضرت امام در مدح حضرت خواجہ احرار می فرماید، قطب المحققین سید العارفین ناصر الدین حضرت خواجہ عبید اللہ احرار بدرجاے دیگر میفرماید کہ در وظیفۂ اقطاب اثنا عشر کہ تائید دین با آنہا مربوط است نیز حضرت ایشان را وظیفہ دادہ اند۔

حضرت امام میفرماید، بدان کہ حاصل طریقہ حضرت خواجگان الخ یعنی حاصل طریقہ بزرگان نقشبندیہ اتباع سنت و اجتناب از بدعت و پرہیز ہوائے نفسانی می باشد برائے این بزرگان در ابتدا استہلاک و اضمحلال در جذبہ می دہد و این جذبہ بدایت و این استہلاک و اضمحلال در طرق دیگر وجود نداشتہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است و صدقۂ حضرت خواجہ بزرگ "بہاء الدین بلاگردان" می باشد کہ بہ منتسبین شان صدقہ فرمودہ اند و این بزرگان نقشبندیہ بمدد این جذبہ بمقامات میرسند کہ دیگران ازان عاجزند۔ مصرع

سالیکہ نکوست از بہارش پیداست

تبصرہ: جذبہ از برکت خواجہ بزرگ و استہلاک و استغراق از برکت سلطان العارفین است۔

و آنچہ میفرماید کہ وجود عدم بوجود بشریت عود می کند الخ یعنی وجود عدم بمنزلہ آن آہنی است کہ در کورہ آہنگری آتش شود و در ثانی در حین سرد شدن دوبارہ بآہن تبدیل یابد ہمچنان ہمیں وجود عدم در وقت ظہور تجلیات بصورت فناے بشری معلوم می شود و در وقت انقطاع تجلی باز بوجود بشری عود می نماید و این در جذبہ بدایت است و وجود فنا بمنزلہ آن مس است کہ بعمل کیمیا طلا گردد و در وقت سرد شدن دوبارہ بمس تبدیل نمی یابد۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی کسیکہ بعد از فنا بوصول مشرف شود دوبارہ بوجود بشری عود نمی کند و برائے او وجود موہوبی عنایت می شود و تجلیات عالم وجوب باطن او میگردد عالم خلق و عالم امر او بمنزلہ پوستین وجبہ او می گردد و از حقیقت او خارج می گردد۔

وآنچہ میفرماید، آنچہ منتہی را در آخر میسر است الخ یعنی صاحب جذبہ اگرچہ منتہی نیست مگر از احوال انتہا بے خبر ہم نیست۔

وآنچہ میفرماید، رجوع از موہبت حق لایق جناب قدس او تعالیٰ نیست الخ یعنی شخصی را کہ حق تعالیٰ بہ نعمت فنا مشرف گرداند آن نعمت را دوبارہ از وے نمی گیرد۔

وآنچہ میفرماید، چوں این مراتب تابع قلب اند الخ یعنی چون باقی لطائف عالم امر تابع قلب اند نسبت قلب فی الجملہ در آنہا سریان پیدا می کند اما تا بحد فنا نمی رساند۔

وآنچہ میفرماید کہ مغلوب بہ سبب بعضی عوارض غالب می گردد الخ یعنی وجود بشری کہ قبل از فنا بہ سبب شعشعان تجلی مغلوب گردیدہ بود بواسطہ انقطاع تجلی دوبارہ وجود بشری خواہد شد۔

آنچہ میفرماید، ازین قبیل است فنا و بقا و تجلی ذاتی الخ یعنی در کتاب فقرات حضرت خواجہ احرارؒ کہ این طور اشخاص را فانی گفتہ اند بنائے آن بواسطہ اندراج نہایت در بدایت است و آن شخص اگرچہ مبتدی است مگر از انتہا بے خبر نیست۔

آنچہ میفرماید، عزیزی میفرمود الخ یعنی در کتاب فقرات کہ این طور اشخاص را فانی و واصل دانستہ است حال خود حضرت خواجہ احرارؒ نبودہ و باندازۂ کمال مخاطب فرمودہ است۔

وآنچہ میفرماید، ہر بقائے کہ در جہت جذبہ پیدا شود الخ یعنی در بقائے حقیقی کہ بعد از فنائے مطلق است علوم توحید وجودی پیدا نمی شود، اما در فنائے جذبہ بدایت علم توحید وجودی عارض می گردد ازین جاست کہ بعض مشائخ حق الیقین را چنان بیان کردہ است کہ حاصل او توحید وجودی است، بنابر آن بعضی مردم اشتباہ کردہ اند کہ حق الیقین این مشائخ عبارت از تجلی صوری است و نفہمیدہ اند کہ آن بزرگان بہ سویہ مخاطب بیان فرمودہ اند نہ باندازہ سویہ خود شان۔

Marfat.com

وآنچہ میفرماید اگر حق سبحانہ بکمال عنایت خویش الخ یعنی آن بزرگان حال صاحب جذبہ بدایت را بیان کردہ اند واگر حق تعالیٰ بعد از جذبہ بدایت بہ سلوک مشرف گردانند راہ پنجاہ سالہ را بہ اندک مدت بہ مرد جذبہ قطع خواہند نمود و بہ فنا فی اللہ وبقا باللہ مشرف خواہند شد یعنی بقا باللہ وفنا فی اللہ بعد از سلوک دست می دہد و در جذبہ با ولی تمونہ آن میسر می گردد۔

وآنچہ میفرماید منتہائے سلوک تا نہایت سیر الی اللہ است الخ یعنی سلوک عبارت از سیر الی اللہ فی الاشیاست وسیر فی اللہ کہ سیر در مراتب وجوب است مقام جذبہ است یعنی مقام جذبہ نہایت است نہ جذبہ بدایت در جذبہ نہایت سالک بہ بقا مشرف می شود و بہ انعکاس صفات او تعالیٰ متعکس می گردد۔

وآنچہ میفرماید سیر الی اللہ عبارت از سیر تا بہ اسمی است کہ سالک مظہر آنست الخ یعنی سیر یکہ قبل از رسیدن اسم مربی سالک است سیر الی اللہ فی الاشیاء دانستہ می شود و سیر فی اللہ سیر در ان اسم است۔

تبصرہ: ہر سالک مظہر اسم جداگانہ می باشد یعنی آدمی المشرب مظہر ظلال صفت تکوین وعیسوی مشرب مظہر ظلال قدرت می باشد وعلی ہذا القیاس۔

وآنچہ میفرماید این درویش را معرفت خاص است الخ یعنی بہ نزد فقیر سیر در ان اسم نیز سیر فی اللہ نیست بلکہ سیر الی اللہ است وسیر فی اللہ عبارت از وصول بذات مقدس است۔

وآنچہ میفرماید این اسم فوق عین ثابتہ است الخ یعنی عین ثابتہ سالک ظل وصورت علمی آن اسم است۔ وآنچہ میفرماید جماعہ کہ بفضل ایزدی مخصوص اند الخ یعنی جماعہ محبوبان ازان اسم مربی خود نیز عروج می فرمایند۔

وآنچہ میفرماید ہر چند واصلان ارباب سلوک الخ یعنی طرق دیگر کہ بریاضت ومجاہدہ آن مسافہ را طے می کنند وبمدت طویلہ بہ منتہائے آن میرسند بزرگان این خانوادہ بزرگ بالتذاذ دولت شہود وبمدد جذبہ آن مسافہ را بزمان بسیار کم طے می فرمایند وبہ ترقیات بے نہایت مشرف

Marfat.com

می گردند که منتہیان ارباب سلوک ازاں ترقی و نعمت پیش رفت قلیل النصیب اند زیرا که نقشبندیان صاحبان جذبہ اند و جذبہ محبوبیت می خواہد و مجذوب خواستہ شدہ است و سالک خواندہ از خواستہ شدہ تا خواندہ فرق بسیار است۔

آنچہ میفرماید، جواب آن است کہ طرق دیگر الخ یعنی مراد آن طرق دیگر اگرچہ بہ نہایت میرسند، اما آن رسیدن فضیلت شخصی آن شخص است و خاصیت طریق شان نیست و در این طریق دولت جذبہ است کہ موصل است۔

وانچہ میفرماید، یادداشت کہ در عبارت اکابر این سلسلہ عالیہ الخ یعنی یادداشت در حقیقت عبارت از دوام حضور ذات مقدس او تعالیٰ است و یادداشت کہ اکابر این سلسلہ عالیہ بیان کردہ اند تحقق آن بعد از جذبہ و سلوک است و آن نہایت مطلق نیست بلکہ نہایت شہود آنہا است و نہایت مطلق وراے آن است یعنی نہایت مطلق یک وصل بلا کیف است۔

وآنچہ میفرماید، تفصیلش آنست الخ یعنی شہود در مرات صورت و یا شہود در مرات معنی بودہ و یا وراے صورت و معنی می باشد و شہود صورت و یا در مرآت معنی شہود حقیقی و انتہائی است اما شہود ما وراے صورت و معنی شہود انتہائی است مگر مشائخ آن شہود را برقی دانستہ اند و اگر بہ محض فضل خداوند این شہود دوام پیدا کند تعبیر ازان بیادداشت میفرماید کہ حضور بے غیبت است و شہود پردہ صورت و معنی را یادداشت گفتہ نمی شود۔ صورت عبارت را تمثال است بہ شان کدام ممکن و معنی عبارت از تمثال صفات است۔

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ سر و باطن ہر واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی باطن عارف وقتیکہ بمرتبہ وصال می رسد باز بہ صفات بشریت رجوع نمی کند و غافل نمی گردد و اگر این عارف از محبوبان نباشد سرایت کمال باطن او بظاہر او برقی بودہ و دوام ندارد بخلاف محبوبان کہ سریان کمالات باطن شان بظاہر شان دائمی است و تمام بدن شان حکم باطن را می گیرد، پس آگاہی و حضور شان دائمی است و غیبت را دران جا گنجایش نیست، پس این نسبت فوق ہمہ

Marfat.com

نسبت ہاست ازین جاست کہ در عبارات حضرات نقشبندیہ شائع است کہ نسبت ما فوق ہمہ نسبت ہاست و مشائخ این طریقہ کہ این نسبت را بخود مخصوص می دانند ازین سبب است کہ آنہا برائے حصول این نسبت طریقہ را وضع فرمودہ اند یعنی تکرار اسم ذات و وقوف عددی نفی و اثبات سبب حصول جذبہ و حصول آن نسبت است ورنہ اکابر سلاسل دیگر ہم یعنی محبوبان شان نیز باین نسبت مشرف اند و در این طریق چوں طریق جذبہ است ہر دوے محبوبان و محبان باین کمال مشرف می شوند۔ و حکایت ابو سعید ابو الخیر را برائے آن یاد آورشدہ کہ او اگرچہ ازین طریقہ نبودہ مگر چون از محبوبان است باین نسبت مشرف شدہ است و این از اثر محبوبیت وے است نہ از خاصیت طریق او۔

وآنچہ میفرماید، گفتہ بودم کہ نہایت مطلق ورائے وراست الخ یعنی بعد ازین شہود مقام حیرت و عدم ادراک عارف است و بعد ازاں باز مقام معرفت است شہود حق تعالیٰ مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد و عارفان نیز در استعداد خود متفاوت اند و بعضے آنہا با دراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف می شوند و بعضے ایشان در وقت شہود ہم از ادراک آن مرتبہ مقدسہ عاجز اند و عارفی کہ دارائے ادراک است نیز در ابتدائے آن شہود بحیرت می افتد و بعد از حصول بصیرت صاحب ادراک می گردد۔

انچہ میفرماید، جذبہ این عزیزان دو نوع است الخ یعنی طالبان این طریقہ عالیہ دارائے جذبہ بدایت و نہایت می باشند و نیز بہ جذبہ قیومیت کہ از حضرت صدیق اکبر رضؓ رسیدہ است و بہ جذبۂ معیت کہ از حضرت خواجہ بزرگ میراث گرفتہ اند مشرف می گردند، بنابران این طریق اقرب طرق است۔

وانچہ میفرماید، بعد ازاں امام این نسبت مرکبہ را الخ یعنی حضرت امام جعفر صادق رضؓ این نسبت شریفہ را بطور امانت بہ سلطان العارفین سپردہ اند تا باہل آن برسید اگرچہ سلطان العارفین ازان نسبت بطور کمال انتفاع نگرفتہ اند باز ہم این نسبت را از انوار بزرگان یعنی

Marfat.com

انوار سلطان العارفین نصیبے وافر موجود است وسکر واستغراق کہ دراین طریق موجود است از برکت سلطان العارفین یعنی حضرت بایزید است۔

وانچہ میفرماید بعد از خلفاے حضرت خواجہ نقشبند چراغ این خاندان بزرگ حضرت خواجہ احرار بودہ اند الخ یعنی در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ وجذبہ حضرت خواجہ احرار این قدر تفاوت موجود است کہ در جذبہ حضرت خواجہ احرار علوم توحیدی مکشوف است و در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ علوم توحیدی کہ سکر آمیز باشد وجود داشتہ و در جذبہ حضرت خواجہ بزرگ علوم سکر آمیز وجود ندارد۔

انچہ میفرماید آنچہ از سالک در حالت فنا گم شدہ بود الخ یعنی در وقت بقا سالک وجود خود را باز می یابد۔ اے عزیز مراد حضرت امام از خودشان می دانند بندہ بہ تخمین آنرا تشریح کردہ ام خداوند عفو فرماید۔ امار نگین برنگ اصل واین عارف سکر ندارد کہ خود را معدوم دانستہ و بوحدت الوجود قایل شود بلکہ خود را موجود میداند، اما آن وجود خود را منعکس بہ پرتو صفات او تعالیٰ می داند وبقا باللہ عبارت از منعکس شدن عارف است بہ انعکاس تجلیات صفات او تعالیٰ وحضرت خواجہ احرار شخص بزرگ بود واز مقام اقطاب اثنا عشر یعنی اقطاب دوازدہ گانہ کہ تائید دین بایشان مربوط است نصیبی داشتہ اند۔

تبصرہ: دوازدہ اقطاب عبارت ازان اولیاے کرام بودہ باشند کہ در ہر عصر وزمان موجود بودہ وخدمت دین مقدس اسلام را بعہدہ دارند واین اولیاے کرام بمناصب قطبیت مفتخر اند۔ این طور معلوم می شود کہ اہل عشرت نمی باشند۔

مکتوب دوصد ونود ویکم

حضرت امام میفرماید، ارباب احوال ارباب قلوب اند یعنی ارباب قلوب آنان اند کہ بہ عروجات مشغول بودہ وبہ مبادی فیوض خود نرسیدہ اند ولطائف شان نیز تفریق نیافتہ است، علوم توحیدی کہ از جملہ احوال است بہ ارباب قلوب حاصل می شود سبب آن جذب و

Marfat.com

محبت محبوب است که غیر محبوب از نظرشان مختفی می گردد و این قسم توحید از دو توحید دیگر که قبلا تذکار یافته بلند تر است، و آن دو قسم سابق توحید علمی بوده و بحال تعلقی ندارند، و این توحید حالی است۔

آنچه میفرماید، اگر این جماعه ارباب قلوب را از ہمان مقام الخ یعنی ہمیں جماعه ارباب قلوب اگرچه به مقلب قلب و به مبدأ فیض خود نرسیده اگر از ہمان مقام نزول کنند و محبوب خود را در ہر ذره از ذرات عالم مشاہده نماید اگرچه محبوب خود را ندیده اند و بعالم وجوب نرسیده اند۔ باز ہم به سبب محبت محبوب خود را در ہر ذره خواہند دید۔

تذکرہ: این اشخاص دیگران را تا بمقام خود رسانیده می توانند و اگر این جماعه از مقام قلب برآمده متوجه جناب قدس مقلب قلب گردند آنگاه معرفت توحید یکه در مقام قلب پیدا شده رو به زوال می آرد۔ زیرا که مراتب وجوب را بعالم ہیچ مناسبتی نیست پس دران وقت قدسیت عالم ارواح را قدسیت عالم وجوب نمی شمارند بدلیل این که قدسیت عالم ارواح بمقابل قدسیت عالم وجوب قابل مقائسه نیست، پس این طائفه بقدسیت عالم ارواح فریفته نمیشوند و آنرا قدسیت عالم وجوب نمی دانند۔

و آنچه میفرماید، جمع ازین ہا تا بحدانکار و طعن می رسند الخ یعنی بعض آنہا ارباب توجه وجودی را تقبیح می نمایند، چنانچه شیخ علاء الدوله که وجودی را ملامت دانسته به بدی یاد می کند۔

تذکرہ: علاء الدوله سمنانی معاصر سید علی را ممتنی است در بین شان مکاتبه عجیبه مبادله گردیده است، دران وقت در این طریقه علیه نیز ذکر جہر معمول بود که در وقت حضرت خواجه بزرگ این تعامل متروک قرار داده شد۔ بنابران شیخ علاؤ الدوله سمنانی بحضور سید علی را ممتنی نوشته است که "ما شنیده ایم که شما ذکر جہر می کنید" حضرت شان در جواب نوشته اند که "ما ہم شنیده ایم که شما ذکر خفیه می کنید"۔

و آنچه میفرماید، بعضی دیگر را بعد از زوال این معرفت الخ یعنی بعض بزرگان که توحید وجودی

Marfat.com

داشتہ در ثانی ازان مقام گذشتہ اند۔ چنانچہ حضرت امام باربابِ معرفت توحیدی انکار نمی نمایند زیرا کہ صاحبان آن حال توحیدی را در ظہور آنحال قصد و اختیاری نیست و این حال بے اختیار ایشان بروز نمودہ لیکن این قدر میدانند کہ فوق این معرفت معرفت دیگرے است و محبوسان این مقام از کمالات بسیار مہجور اند یعنی بمراتب وجوب نرسیدہ اند۔ بعد ازان حضرت امام احوال خود را اظہار میفرماید، این حقیر قلیل البضاعت را الخ یعنی علوم توحید وجودی برائے فقیر نیز مکشوف شدہ بود بدون اینکہ اشتغال بہ معنای توحید نماید چنانچہ طائفہ اول وجودیہ نمودہ است علوم و معارف مقام توحید را منکشف ساختہ بودند و در آخر کار از کمال بندہ نوازی از مقام قلب بر آوردند و آن معرفت توحیدی رو بہ زوال آورد۔

وآنچہ میفرماید، معارف توحیدی کہ از بعض اولیاء اللہ ظاہر شدہ اند در ابتدائے حال و در مقام قلب سر زدہ باشد الخ یعنی ہیچ نقص از ہیچ گذر ظہور معرفت توحیدی بایشان عاید نمیگردد زیرا کہ این معرفت از احوالات ابتدائی آنہا بودہ در ثانی ازین معرفت گذشتہ و ترقی نمودہ اند۔

وآنچہ میفرماید طائفہ دیگرے ارباب توحید آنان اند کہ استہلاک و اضمحلال در مشہود خود الخ یعنی این طائفہ از مقام قلب گذشتہ و بمقلب قلب و محبوب خود رسیدہ اند و در ان جا مستہلک و مضمحل گردیدہ اند و نمی خواہند کہ اثرے از لوازم وجود شان ظاہر شود و مراد ایشان فنا و نیستی است و این طائفہ دوستان حق سبحانہ تعالیٰ است از گرفتاری غیر و از گرفتاری خود آزاد اند و در مشہود خود مستغرق اند و لمحہ اسایش ندارند زیرا کہ اسایش در غفلت است و در دوام حضور غفلت نیست اما چون وجود بشری طاقت دوام حضور ندارد ازین جاست کہ شیخ الاسلام ہروی میفرمایند "کسے کہ مرا یک ساعت از حق سبحانہ غافل سازد امید است کہ گناہان او را بہ بخشند" یعنی وجود بشری را غفلت درکار است۔

تذکرہ: سبحان اللہ حضرت شیخ الاسلام ہروی را بنگرید و مردمان غافل را بہ بینید حال ما این است کہ اگر یک ساعت ما را بخدا مشغول گرداند شاید گناہان او را خواہد بخشید۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، ازین قبیل است توحیدی کہ از بعضی اکابر مشائخ نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم ظاہر شدہ است الخ یعنی توحید این بزرگواران توحید علمی و نیز توحید ارباب قلوب نبودہ بلکہ این حضرات بہ محبوب خود رسیدہ اند اما چون طاقت دوام آنحضور یک امر دشوار است بنا بر آن ایشان را بعلوم توحیدی مصروف ساختہ اند تا لحظہ بیاسایند۔

آنچہ میفرماید نشناسد این علوم توحید نہ جذبہ است و نہ غلبۂ محبت الخ یعنی نشناسد علوم توحید این بزرگواران جذبہ و محبت بدون وصول نیست چنانچہ ارباب قلوب کہ جذبہ و محبت شان بدون وصول است و این بزرگواران بہ مطلوب خود رسیدہ اند اما برائے انس و محبت ایشان تمثالی مشہود ایشان را برائے شان در عالم ظاہر ساختہ است تا ساعتے از شعشعان انوار مراتب وجوب بیاسایند چنانچہ شخصے کہ گرفتار شعاع آفتاب است و از کمال محبت خود را در آفتاب گم ساختہ است این چنیں گم شدہ را اگر خواہند باو باز دہند یعنی موجود نشان دہند و انس و الفتی در وے بماسوی آفتاب پیدا آرند ہمان آفتاب را در مجالی این عالم باو وامی نمایند و بآن علاقہ او را با این عالم ملتفت می سازند گاہے او را میدانا ند کہ این عالم عین آفتاب است و جز آفتاب چیزے دیگری موجود نیست و گاہے در مرات ذرات عالم جمال آفتاب را بہ او می نمایند تا او را انس و الفتی با این عالم پیدا شود و از بار شہود خود آفتاب لمحۂ اسایش نماید۔ این چنین است حال بزرگان توحیدی این طریقہ عالیہ کہ از دوام آنحضور مقدس ایشان را با این ظہور وحدت در کثرت و یا عینیت عالم با و تعالیٰ ایشان را اسایش دادہ اند ورنہ ایشان ارباب قلوب نیستند و بمقلب قلب رسیدہ اند اما تاب شعشعان حضور امر دشوار است بنا بر آن آنہا را بعد از فنا در محبوب بخود آوردہ و محبوب را در مرات عالم بہ آنہا نشان دادہ است۔

آنچہ میفرماید، این جا کسی سوال نکند کہ چون عالم عین آفتاب نباشد الخ یعنی وقتیکہ حق تعالیٰ عین عالم نبودہ و شہود وحدت در کثرت حقیقت نداشتہ باشد پس این معرفت خلاف واقع است و حقیقت ندارد زیرا کہ گوئیم کہ افراد عالم با یکدیگر در بعض امور اشتراک دارند و در بعض

Marfat.com

دیگر امتیاز چنانچہ زید و بکر در انسانیت شریک اند اما در تشخیص و رنگ از یک دیگر فرق دارند و این چنین است اشتراک واجب و ممکن در بعض امور عرضیہ مانند موجودیت و شیئیت و معلومیت و عالمیت پس حق سبحانہ بواسطہ حکمت ہا و مصالح اشیائے متمایزہ را از نظر مختفی ساختہ و اشیائے مشترکہ را مشہود ایشان می نماید بنابران ناچار با تحاد یکدیگر حکم می نمایند۔

آنچہ میفرماید، ہر چند فی الحقیقت درمیان این دو وجود ہیچ مناسبت نیست اما چون خصوصیت وجود امکانی و نقایص محدثات را از نظرشان مستور ساختہ اند اگر حکم باتحاد کنند گنجایش دارد۔ زیرا کہ خواص وجوب و امکان از نظرشان مختفی شدہ۔

و آنچہ میفرماید، این قسم آخر توحید اعلائے اقسام توحید است الخ یعنی این توحید در مقام عین الیقین است و توحید ارباب قلوب در مرتبہ علم الیقین است زیرا کہ آنہا عالم را فراموش نکردہ اند و روح را بواسطہ بیچونی فی الجملہ بیچون حقیقی دانستہ اند۔

و آنچہ میفرماید، سکر ایشان باعث این معرفت نشدہ الخ یعنی این اشخاص ارباب سکر نمی باشند بلکہ مصلحت حق سبحانہ چنین رفتہ است کہ بتوسل این معرفت ایشان را از سکر بہ صحو آرند و از غلبہ استہلاک در مطلوب لمحہ فارغ و بشہود دیگران متسلی سازند، چنانچہ جمعی را بواسطہ سماع و رقص و طائفہ دیگرے را بواسطہ اشتغال بامور مباحہ دیگر متسلی ساختہ اند تا از غلبہ بار شہود آن جمال مقدس لمحہ بیاسایند زیرا کہ وجود بشری را تاب دوام آن جمال مقدس نیست۔ سردار دو عالم ﷺ کہ بہ حضرت صدیقہ رضی اللہ عنہا امر می کرد کہ بمن گف بزن، شاید کہ آن نیز بسبب تخفیف بار عظمت بودہ۔ مولانائے روم میفرماید۔

این تکلف ہائے من در شعر من کلمینی یا حمیرائے من است

آنچہ میفرماید، باید دانست کہ ہم گنان ایشان الخ یعنی این بزرگان کہ بشہود مطلوب خود مشرف شدہ اند بدو طائفہ منقسم اند، بعضے آنہا بہ سماع و رقص و اشتغال امور مباحہ تسلی می یابند و بعضے دیگرے آنان اند بامور کہ مغایر مشہود ایشان بودہ باشد التفات نمی نمایند و آرام نمی گیرند

Marfat.com

وبزرگان نقشبندیہ ازہمیں طائفہ اند پس ناچار عالم را عین مشہود ایشان می نمایند یا در مرات عالم آنرا جلوہ می دہند یعنی بشہود وحدت در کثرت مشغول می سازند تا از بار شہود محبوب اسایش یافتہ وبہ ماسوی مطلوب ہم مشغول نشوند۔

انچہ میفرماید، این قسم آخر توحید این حقیر را الخ یعنی تا زمان حیات حضرت خواجہ این قسم توحید کہ منشاء آن اسایش بار وجود بودہ باشد بہ طریق کشف بہ فقیر معلوم نبودہ وبعد از وفات حضرت خواجہ از مزار مبارک او بہ فقیر ظہور فرمودہ است۔

تذکرہ: ازین فرمودہ حضرت امام خطائے علمائے وہابی ظاہر می گردد کہ می گویند اولیائے کرام بعد از وفات خوارق وتصرف ندارند۔

سوال: وقتیکہ حضرت خواجہ در حیات خود از حضرت امام استفادہ کردہ باشد پس حضرت امام بعد از وفات خواجہ چگونہ از ایشان استفادہ می نمایند۔

جواب: بمقابل این سوال دو جواب موجود است۔ یکے آنکہ ترقیات اولیائے کرام بعد از وفات نسبت بحیات شان سریع تر میگردد بنا بران احتمال دارد کہ این کمال حضرت خواجہ بعد از وفات برائے شان عنایت شدہ باشد۔ دوم اینکہ احتمال دارد کہ حضرت خواجہ در حین حیات شان از حضرت امام استفادہ نمودہ باشند وباوجود فوقیت کمالات حضرت امام این کمال بحضرت امام در وقت حیات حضرت خواجہ مکشوف نشدہ باشد وظہور این کمال بحضرت امام بعد از وفات حضرت خواجہ دلیل آن نیست کہ کمالات حضرت امام در وقت حیات خواجہ نسبت بحضرت خواجہ فوقیت نداشتہ باشد۔

آنچہ میفرماید، تا مدتی اظہار این معنا را مناسب نمی دید الخ یعنی اظہار این واقعہ برائے این است کہ مردم توہم نہ کنند کہ حضرت خواجہ وحضرت خواجہ احرار در مقام توحید وجودی علم الیقین بودہ اند وبکمالات فوق نرسیدہ وبشہود محبوب خود مشرف نشدہ بودند۔

آنچہ میفرماید بعد از وصول بمقام جذبہ نقشبندیہ الخ یعنی وقتیکہ طالب بہ جذبہ نقشبندیہ وجذبہ ہدایت کہ خاصہ نقشبندیان است مشرف می گردد بدو نوع تربیہ میشود یا بہ نسبت نقشبندی ویا بطرز

Marfat.com

تربیہ احراری بمطلوب می رسند و این دو تربیہ در بین خود تفاوت ہائے زیاد دارد و در تربیہ نقشبندی توحید وجودی ظہور نمی کند و در تربیہ احراری ظہور معارف توحیدی دست می دہد، اما حضرت امام نسبت نقشبندی را مناسب اشاعہ دانستہ و نسبت احراری را مناسب متاخرین ندانستہ اند۔ زیرا کہ اخیر زمان است و مردم در تعمیل امور شرعیہ کسالت دارند بنابران توحید وجودی مناسب این وقت نمی باشد۔

مکتوب دو صد و نود و دوم

حضرت امام میفرماید، بدانکہ سالکان این راہ الخ یعنی طالب بدو نوع تقسیم می شود اول مرادان و محبوبان، دوم مریدان و محبان، مرادان و محبوبان محمدی المشربان اند کہ حق سبحانہ بوسیلہ و یا بے وسیلہ آنہا را بمعرفت خود سرفراز میفرمایند، اما مریدان و محبان بہ تربیت مرشد کامل نیاز مندند۔

و آنچہ میفرماید، اگرچہ جذبہ او بر سلوک او مقدم است یعنی مرشدان کامل ہم دو قسم اند محمدی المشرب و غیر محمدی المشرب۔ تربیت محمدی المشربان کبریت احمر است و تربیت سالک مجذوب یعنی غیر محمدی المشرب اگرچہ سبب فنا و بقامی گردد اما بدرجہ تربیت مرشد مجذوب سالک محمدی مشرب مقابلہ شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرماید در خبر نبوی است الخ یعنی صحبت نائب پیغمبر مانند صحبت پیغمبر است و بر مرید لازم است کہ خواہش خود را تابع خواہشات مرشد بگرداند۔

آنچہ میفرماید کہ بذکر ہم مشغول نشود مگر آنکہ او امر کند الخ یعنی اسباب وصول چند چیز است ذکر است و صحبت مرشد است و رابطہ و ریاضت است۔ صحبت مرشد ہم مانند ذکر سبب وصول است اگر شیخ کامل مرید را بہ صحبت خود تربیہ می نماید بذکر ہم احتیاجی نمی افتد۔

تبصرہ: ذکر سبب مناسبت ذاکر است بہ مذکور جل و علا و اگر صحبت مرشد وسیلہ این مناسبت گردد حاجت بذکر نیست در این جا اشتباہ نشود کہ مراد از ذکر تمام اذکار فرضیہ و مسنونہ خواہد بود بلکہ مراد از ذکر ذکر اسم ذات است کہ طالب بتکرار آن موظف است و از جملہ نوافل بحساب میرود۔ اما اتباع امور فرضیہ و مسنونہ یک امر ضروری و حتمی است و صحبت مرشد کامل ہم مسترشدین را از اتباع آن بے نیاز ساختہ نمی تواند۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، باید اندیشید کہ ہرگاہ الخ یعنی مرشد کامل از جملہ وسائل وصول است بخداوند۔ چنانچہ تعمیل اوامر و باز داشت از مناہی و جذب خالص خداوندی نیز از اسباب وصول آن دربار مقدس است۔ پوشیدہ نماند کہ عادت خداوند تعالیٰ بر آنست کہ در تربیہ محبوبان ہم از اسباب عادیہ کار گرفتہ شود چنانچہ در تربیہ سردار محبوبان و مرادان کہ شق صدر و انشراح سینہ مبارک بمراتب متعددہ صورت گرفتہ است اگر مراعات اسباب عادیہ نمی بود چہ حاجت بود کہ قلب مبارک را باب کوثر بشویند۔ در صورتیکہ در تربیہ سردار محبوبان از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ باشد سایر محبوبان چگونہ از اسباب عادیہ بے نیاز شدہ می توانند۔ حضرت امام اگرچہ بعد از انبیا و بعد از بزرگان صحابہ کرام از محبوبان و مرادان کمل می باشند باز ہم بہ تربیت حضرت شیخ المشائخ نیازمند بودہ اند۔

آنچہ میفرماید، چوں این را محبتی بہ پیر پیدا شدہ است الخ یعنی وقتیکہ طالب بمرشد محبت پیدا کند و کمال او را مشاہدہ نماید ہیچگونہ محل اعتراض نمی ماند و ہمہ افعال محبوب را محبوب می پندارد و بدون حصول محبت رہائی از اعتراض یک امر مشکل است۔ شعر

ان المحب لمن ھواہ مطیع

پس محبت مرشد و اتباع امور مسنونہ و صحبت موصل کمال قرب است و اتباع سنت مرکب از اتباع امور مسنونہ و صحبت است و تنہا اتباع امور مسنونہ بدون صحبت اگرچہ منجی است و موصل کمال است مگر موصل کمال انتہائی نیست زیرا کہ صحبت نیز امور مسنونہ می باشد، چنانچہ حال حضرت اویس قرنی ملاحظہ گردد کہ حضرت اویس قرنی باوجودیکہ در اتباع امور مسنونہ زیادہ کوشان بودند یا آنہم چون بہ نعمت صحبت مشرف نشدند لہذا بدرجہ کمال صاحبان صحبت نرسیدند۔

سوال: از بیان فوق تنقیص امور مسنونہ متوہم می شود کہ تنہا اتباع سنت موصل نیست۔

جواب: اگر دقت شود صحبت نیز یکے از امور مسنونہ است کلمہ وکونوا مع الصٰدقین۔ واصبر نفسک مع الذین یدعون ربھم شاہد آن عدل فضیلت صحبت می باشند و فضیلت نائبان پیغمبر شبیہ صحبت پیغمبر است۔

Marfat.com

وآنچہ میفرماید فیض خاص از پیر مناسب استعداد خاص مرید ولایم کمال شیخی از شیوخ الخ یعنی اگر مرید بیند کہ کمال از شیخ دیگر باو رسیدہ است بداند کہ لطیفہ شیخ او بصورت شیخ دیگر متمثل گردیدہ است ولطیفہ قلبی پیر او بصورت پیر آدمی المشرب ولطیفہ روح پیر او بصورت پیر ابراہیمی المشرب متمثل گردیدہ او را در اشتباہ انداختہ است علی ہذا القیاس۔

انچہ میفرماید، قول مشہور است از امام ابو یوسف الخ یعنی حضرت امام وحضرت ابو یوسف دربارہ مخلوقیت وغیر مخلوقیت قرآن مدت شش ماہ مناظرہ کردہ اند بالآخرہ باین نظریہ رسیدہ اند کہ قرآن بلفظی مخلوق وکلام نفسی کہ عبارت از صفت الکلام است غیر مخلوق است مرید یکہ خلیفہ شدہ ونفس او تزکیہ یافتہ تابع الہام خود است واز تقلید گذشتہ است وتا بہ تزکیۂ نفس مشرف نہ شدہ باشد تابع الہام مرشد است۔

مکتوب دوصد ونود وسوم

حضرت امام میفرماید، مخدوما! این فقیر در رسائل خود نوشتہ است الخ یعنی تجلی ذاتی در حق سرداردو عالم دائمی بودہ وبا دوام این تجلی ذاتی با آنحضرتؐ یک کیفیت خاص نیز رخ میدادہ است این کیفیت خاص در وقت نماز بودہ است نزد بعضے مشائخ کرام مراد ازین وقت وقت نادر است وبعضے دیگر وقت مستمر را تعبیر کردہ اند ہر دو قول دارائے صحت است زیرا کہ با دوام تجلی ذاتی کیفیت نادرہ نیز با آنحضرتؐ دست میدادہ است پس ہر دو قول دارائے صحت بودہ است۔

وانچہ میفرماید، صاحب عوارف کہ مرید ومرباے شیخ ابو نجیب سہروردی است الخ یعنی حضرت شہاب الدین سہروردی مقولہ حضرت غوث را از بقایاے سکر دانستہ اند وشیخ حماد دباس کہ از شیوخ حضرت شیخ عبد القادر است فرمودہ کہ او بہ اظہار این کلام مامور گردیدہ۔

حضرت امام میفرماید، بہر تقدیر شیخ در این کلام حق بجانب است وقدم ایشان بر گردن ہاے جمیع اولیاے آن وقت بودہ است لیکن اولیاے ما تقدم ومتاخر از این حکم خارج اند۔

Marfat.com

و میفرماید، دراین وقت نیز اگر کسے را حضرت حق سبحانہ چشم بینا عطا فرماید ببیند کہ گردن ہائے اولیائے آن وقت زیر قدم وے اند۔

سوال: حضرت امام در وقت خود چہ طور می بینند کہ گردن ہائے اولیائے آن وقت زیر قدم وے اند، و اولیائے پیشینیان و پسینیان دران داخل نیست؟

جواب: عالم مثال یک آئینہ جامع است چیز ہائے گذشتہ و آئندہ دران منعکس است و عالم مثال بنظر اولیائے کرام مشہود است لہذا حضرت امام این احوال را در عالم مثال دیدہ اند۔

انچہ میفرماید بواسطہ متابعت شریعت ملحق باصحاب خاتم الرسل اند الخ یعنی در وقت کہ حضرت عیسیٰ ؑ نزول فرماید و باین شریعت عمل نمایند، اصحاب او نیز شبیہ اصحاب سمر دارد و عالم میباشند، و آنچہ میفرماید نواند بود کہ دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ بطریق تبعیت و وراثت پیشقدم بود الخ یعنی حضرت شیخ عبد القادر جیلانی سرحلقہ ولایت محمدی است اما میشود کہ شخص دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ پیش قدم بودہ باشد، و کمالات نبوت فوق کمالات ولایت است۔

تنبیہ: کمالات ولایت انبیاء مربوط بہ کمالات صفات ثمانیہ او تعالی است و کمالات نبوت منوط بہ تجلیات ذاتیہ او تعالی است و در آنجا نیز تفاوت ہا ست یعنی کمالات نبوت دیگرو کمالات رسالت دیگرو کمالات اولوالعزم دیگر است، و کمالات محبوب و محب و کمالات خلیل دیگر است۔ انچہ میفرماید، اگر گویند آنقدر ظہور خوارق و کرامات الخ یعنی مدار فضیلت بر کثرت خوارق نبودہ بلکہ مدار فضیلت مبنی بر کثرت عروج و کثرت قرب است چنانچہ کثرت خوارق حضرت امیر بہ نسبت حضرت صدیق دلیل افضلیت امیر شدہ نمیتواند و افضلیت مربوط بہ کثرت ثواب و کثرت قرب و کثرت عروج است کہ برائے خلیفہ اول است۔

مکتوب دوصد و نود و چہارم

حضرت امام میفرماید، صفات ثمانیہ حقیقیہ واجب الوجود تعالی و تقدس الخ یعنی اول ترین صفات ثمانیہ صفت الحیات و آخرشان صفت التکوین است۔

Marfat.com

تبصرہ: صفات ثمانیہ حق سبحانہ در یک مرتبہ موجود و با ذات مقدس او تعالیٰ معیت دارند اما در کشف عارف بترتیب و تقدیم و تاخیر مکشوف می شوند زیرا کہ عارف از ہر کدام از صفات او تعالیٰ انعکاس گرفتہ عروج می کند و بواسطہ انعکاس تجلیات صفات لایق تجلیات ذاتیہ میگردد و آن انعکاس زینہ عروج او میشود، اما چوں عارف یک دم و یک مرتبہ از ہمہ صفات انعکاس گرفتہ نمی تواند، بنا بر آن در نظر او مقدم و موخر مکشوف می گردند ورنہ صفات ثمانیہ در یک درجہ موجود اند۔

انچہ میفرماید سہ قسم اند الخ یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلقی ندارد صفت حقیقی محض می باشد و صفت تکوین بعالم تعلق زیادہ تر داشتہ می باشد بنا بر آن اشعریہ اورا از صفات اضافیہ دانستہ اند و نفہمیدہ اند کہ صفت تکوین از صفات حقیقیہ است مگر اضافت آن بعالم بیشتر است و شش صفات دیگر کہ عبارت اند از علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام است صفات حقیقیۂ ذات اضافت یعنی صاحبان نسبت می باشند یعنی اینہا صفات حقیقیہ اند در عین حال نسبت بعالم نیز دارند اما نسبت و اضافت شان بہ نسبت اضافت تکوین کمتر است و اضافت عبارت ازان است کہ علم با نمونہ او تعالیٰ و ارادہ با نمونہ ارادہ او تعالیٰ و سمع با نمونہ سمع او تعالیٰ و بصر با بصر او تعالیٰ و کلام با نمونہ کلام او تعالیٰ می باشد۔

سوال: صفت الحیات را کہ صفت حقیقی دانستہ و گفتہ کہ بعالم نسبت ندارد و حالانکہ حیات با نمونہ حیات او تعالیٰ است پس صفت حیات نیز اضافت و نسبتی بعالم پیدا کردہ است۔

جواب: حیات با نمونہ صفت احیاے او تعالیٰ است کہ از صفات اضافیہ است نہ نمونہ صفت الحیات یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بہ عامہ عالم ہیچگونہ تعلقی ندارد اما حضرت امام در دفتر ثالث فرمودہ کہ حیات ملاء اعلیٰ و ملایک علیین اثر صفت الحیات او تعالیٰ است یعنی بعالم دیگر تعلق ندارد و در وجود حضرت عیسیٰ نیز اثر صفت الحیات دیدہ می شود فرمودہ و مشاہدہ حضرت امام قابل تقدیر است زیرا کہ حیات ملایک و حضرت عیسیٰ بہ نسبت حیات ما دوام دارمی باشد۔

سوال: از تقریر فوق معلوم می شود کہ صفت الحیات ہم حقیقی محض نمی باشد بلکہ اضافتی

Marfat.com

بعالم پیدا کرد؟

جواب: تعلق صفت الحیات بہ تمام عالم نبودہ کہ اورا ذات اضافت بدانیم بلکہ تعلق او مخصوص بہماں ملایک است وبس۔ وآنچہ میفرماید صفت العلم است کہ مبدا تعین خاتم الرسل است الخ۔

تبصرہ: مبدا تعین عبارت از صفت مربی آن شخص بودہ پس صفت مربی جسد مبارک آنحضرتؐ صفت العلم است وتخلیق روح وتخلیق کمالات آنحضرتؐ بشان العلم است یعنی فیض تخلیق وجود مبارک کہ از ذات مقدس می رسد بواسطہ صفت العلم بآنحضرتؐ رسیدہ وفیض کمالات آنحضرتؐ توسط شان العلم بآنحضرتؐ رسیدہ پس مبادی فیوض آنحضرتؐ در عالم وجوب متعدد است ومبدا فیض حضرات انبیاے دیگر متعدد نبودہ بلکہ فیض وجودی وکمالاتی شان توسط ہمان صفات است کہ مربی آنہاست چنانچہ مبدا فیض حضرت ابراہیمؑ تفصیل صفت العلم است، زیرا کہ اجمال علم مربی سردار دو عالم بودہ وبرزخ تفصیل واجمال صفت العلم مربی ومبدا فیض حضرت نوحؑ می باشد، مبدا فیض حضرت موسیٰؑ صفت الکلام ومبدا فیض وجودی وکمالاتی حضرت عیسیٰؑ صفت القدرت ومبدا فیض وجودی وکمالاتی حضرت آدم صفت التکوین است۔ خلاصہ اینکہ مربی ومبدا فیض سردار دو عالم متعدد بودہ یعنی مبدا فیض وجود شان دیگر ومبدا کمالات ولایت ونبوت ورسالت شان دیگر است واز دیگران مبدا فیض وجود ومبدا کمالات شان واحد است، مبدا فیض تخلیق وجود سردار دو عالم قابلیت ذات مقدس است برائے تمام صفات علی الخصوص صفت العلم ومبدا کمالات حقیقت محمدی شان العلم ومبدا فیض حقیقت احمدی اوشانے است کہ فوق شان العلم است۔

آنچہ میفرماید این جزئیات نیز در رنگ کلیات خود الخ یعنی مبادی فیوض حضرات انبیاء صفات ثمانیہ بودہ ومبادی فیوض اولیاے کرام ظلال آن صفات است کہ ظلال صفات ثمانیہ اند آنچہ میفرماید تتابع آنکس خواہد بود وزیر قدم از زندگانی خواہد نمود الخ

تبصرہ: صفت تکوین مربی ومبدا فیض حضرت آدم است وہر شخص کہ ظل از ظلال تکوین مربی او بودہ باشد، آنکس زیر قدم حضرت آدم است، وصفت القدرت مربی ومبدا فیض حضرت عیسیٰؑ

Marfat.com

است وآن شخص کہ ظل از ظلال قدرت مبدأ فیض او بودہ باشد آں شخص عیسوی مشرب وزیر قدم حضرت عیسیٰ می باشد وعلیٰ ہذا القیاس یعنی حضرات انبیاے اولوالعزم مبادی فیوض شان قبلاً تذکار یافت وحضرات انبیاے دیگر با حضرات انبیاے اولوالعزم دراین مبادی اشتراک دارند ومبادی اولیاے کرام ظلال صفات ثمانیہ می باشند، مربی بعضے ظلال یک صفت ومربی برخی ظلال صفت دیگر می باشد۔

آنچہ میفرماید، چون این جزئیات را بطریق سلوک ترقی واقع شود الخ یعنی می شود کہ عارف از مبدأ فیض خود کہ ظل از ظلال آن صفت است بخود آن صفت عروج فرماید دراین وقت اگرچہ قرب او مانند قرب آن پیغمبر است مگر فرق اصالت وتبعیت درمیان است توسط وعدم توسط موجود یعنی این ولی در اخذ فیض مستقل نہ بودہ بلکہ بتوسط آن پیغمبر اخذ فیوضات می کند اگرچہ او داند یا نداند۔ وآنچہ میفرماید، جائز نیست کہ جزئیات یک کلی ترقی نمودہ الخ یعنی اولیاے موسوی المشرب عیسوی المشرب یا عیسوی موسوی شدہ نمی توانند اما این ہر دو ولایات بولایت محمدی ارتقا وتبدیل می یابد زیرا کہ ولایت آنحضرت ﷺ جنس عالی واصل الاصل است اما ولایت عیسوی وموسوی دو انواع مختلف اند پس یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شدہ نمی تواند اما بہ جنس عالی ترقی کردہ می توانند واین ہم مربوط بہ توجہ شیخ محمدی المشرب است۔ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسد ۔ دست در پاے کبوتر زدو ناگاہ رسید

جذب خداوندی چیز جداگانہ است۔

آنچہ میفرماید کہ شہود محمد رسول اللہ ﷺ بے پردہ تعینات است الخ یعنی چون مبدأ کمالات آنحضرت ﷺ شان العلم است ومبدأ کمالات دیگران صفات است بنا برآن آنحضرت ﷺ در شہود خود حائل ندارند، زیرا کہ شان العلم یک امر انتزاعی بودہ ووجود خارجی ندارد لہذا حایل نمی شود ومبادی فیوض دیگران چون صفات است وصفات وجود خارجی دارند لہذا وجود صفات حایل شہود شان میگردد وحقیقت محمدی ﷺ کہ فوق حقایق آنہا ست لہذا این حقیقت حجاب آنہا ست یعنی صفت العلم کہ فوق ترین صفات است بنا برآن حاجب دیگران است۔

Marfat.com

وآنچہ میفرماید، جواب آن تعین کلا تعین است الخ یعنی وقتیکہ عارف از صفت العلم وشان العلم میگزرد صفت الحیات کہ فوق ترین تمام صفات است در تجلیات ذاتیہ مضمحل گردیدہ در شہود او نمی آید لہذا صفت حیات حجاب نمی شود وصفات دیگر حجاب می شوند زیرا کہ آنہا مانند صفت الحیات آنقدر قریب نیستند کہ در تجلیات ذاتیہ متلاشی شوند وحجابیت شان مرفوع گردد۔

سوال: صفت العلم را بکدام دلیل فوق ترین صفات بدانیم حالانکہ صفت الحیات فوق صفت العلم می باشد؟

جواب: صفت الحیات از مبادی فیوض حضرات انبیاے عظام نیست بلکہ صفت حقیقی محض بودہ وذات اضافت نمی باشد، بنابران صفت العلم فوق ترین سایر صفاتی است کہ مبادئ فیوض انبیاے عظام است پس مراد از صفات کہ صفت العلم فوق ترین آنہاست آن صفاتی است کہ مبادی فیوض اند نہ مطلق صفات۔

آنچہ میفرماید لہذا تعین حقیقت محمدی وسایر تعینات خلایق دیگر دائمی آمد الخ یعنی حقیقت محمدی کہ صفت العلم ومربی جسد مبارک است در ہیچ مرتبہ از مراتب یعنی در خارج ودر شہود محو نمیگردد دائمی میباشد بخلاف صفت الحیات کہ اگرچہ در خارج باقی است مگر در شہود محو ومتلاشی میگردد۔

سوال: ر حقیقت محمدی بکدام دلیل در مبادی پنداشتہ شدہ یعنی صفت العلم وشان العلم؟

جواب: مبدأ فیض تخلیق وجودی سردار دو عالم صفت العلم وکمالاتی شان شان العلم است ونیز ناگفتہ نماند کہ مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان العلم ومبدأ فیض حقیقت احمدی شان فوق شان العلم است او معنی قرآن شانی است کہ فوق شان العلم است وفوق آن شانی نیست پس مبدأ فیض تخلیق وجود سردار دو عالم دیگر ومبدأ فیض تخلیق کمالاتی شان دیگر است بخلاف حضرات انبیاے دیگر کہ مبدأ فیض تخلیق وجودی وکمالاتی شان آن یک صفت است وبس۔ چنانچہ مبدأ فیض تخلیق وجودی وکمالاتی حضرت آدم صفت التکوین ومبدأ فیض تخلیق وجودی وکمالاتی حضرت عیسیٰ صفت القدرت است وعلیٰ ہذا القیاس سایر انبیاے عظام، ومبدأ فیض تخلیقی وجودی وکمالاتی اولیاے آدمی المشرب ظلال تکوین ومبدأ فیض

Marfat.com

تخلیقی وکمالاتی اولیائے عیسوی المشرب ظلال قدرت است وعلی ہذا القیاس، پس میدأ فیض آنحضرتؐ متعدد وازسایرین واحد وغیر متعدد است۔ آنچہ درسابق مذکور شدہ کہ تعینات دائمی است مراد اجمال صفت العلم است کہ مربی جسد مبارک است زیراکہ اجمال علم کہ مربی جسد مبارک بودہ ودائمی است کہ نہ درشہود محو می شود ونہ درخارج۔

آنچہ میفرماید، درعبارت بعضے ازمشائخ کہ لفظ محو واضمحلال الخ یعنی مراد ازان اضمحلال اضمحلال نظری وشہودی است نہ اضمحلال خارجی، زیراکہ وجود عارف درخارج محو ومضمحل نبودہ بلکہ دروقت فنا وجود عارف بہ نظر او مضمحل میشود ودرشہود او مضمحل ومتلاشی می گردد۔

سوال: حضرت امام دردفتر ثالث درمقام اوأدنیٰ میفرمایند کہ وجود عارف بہ کلی ازبین می رود تنہا درازان عبارت اضمحلال عین وخارجی است ویا چہ طور؟

جواب: مراد ازبین رفتن ومعدوم شدن آنست کہ وجود بشری عارف از حقیقت عارف خارج گردیدہ وبمنزلہ یک جبہ ولباس او میگردد وتجلی ذات مقدس وتجلیات صفات ثمانیہ حقیقت آن عارف می شود یعنی تجلیات جانشین عدم می گردد، نہ آنکہ معدوم می شود، اگرچہ طبقہ عوام وجود بشری ہمچو عارف رازات وحقیقت او میدانند، اما درحقیقت چنین نیست، زیراکہ آن عارف درصورت مانند طبقہ عوام بودہ اما درمعنی ہیچ مناسبت بعوام ندارند، زیراکہ عالم خلق وعالم امرذات وحقیقت دیگران بودہ ولی این عالم امر وخلق لباس وجبہ این عارف گشتہ است وحقیقت ذات این عارف تجلیات ذاتی وصفاتی است کہ جانشین عدم ووجود بشری او گردیدہ است اگر مشرکین عرب حقیقت سردار دوعالم رامی دانستند نمی گفتند مالہذا الرسول یاکل الطعام ویمشی فی الاسواق یعنی چگونہ پیغمبر است کہ طعام میخورد ودربازار گردش می نماید، اگر می فہمیدند کہ این طعام واین گردش وظیفہ لباس ظاہر آنحضرتؐ است نہ خاصہ حقیقت او شاید چنین چیزہا نمی گفتند ازین جاست کہ میگویند ابوجہل پسر عبداللہ رامیدید وپیغمبر رانمی دید یعنی پیغمبر وسردار دوعالم درظاہر مانند سایر افراد بشر بودہ بنابران ابوجہل بظاہر آنحضرتؐ فریفتہ شدہ واز حقیقت آنحضرتؐ بے خبر ماندہ است

Marfat.com

۹۲ وحضرت ابوبکرؓ ذات آنحضرتؐ رامیدید ومی فہمید کہ این وجود بشری لباس ظاہری شان است و حقیقت آنحضرتؐ دیگر است۔

تذکرہ: دراین جا حکایت در قسمت اختلاف علمائے ہند را تذکرہ می دہیم۔

بریلوی مشربان ومخلصین مولانا احمد رضا خان مرحوم می گویند کہ سردار دوعالم بشر نبودہ بلکہ نور بودہ اند و علمائے علام دیوبند کہ علمائے تبحر واساتذۂ عصر اند گفتار بریلویان را تکذیب می نمایند ومیگویند کہ این گفتار آنہا خلاف آیۂ کریمہ است کہ حق تعالیٰ میفرماید قل انما انا بشر مثلکم یعنی ای محمدؐ بگو بمردم کہ بدرستی من بشرم مانند شما۔ بنابرآن اگر دراین فرمایش حضرت امارقت شود گفتار ہر دو جنبہ علمائے متذکرہ صدق پیدا می کند یعنی مراد علمائے دیوبند ظاہر لباس آنحضرتؐ بودہ ومقصد بریلوی مشربان ذات وحقیقت می باشد لہذا برین تقدیر نزاع فریقین نزاع لفظی است نہ معنوی۔ تحقیق مقام اینست کہ سردار دوعالم دارای دو حقیقت بیاشد یعنی حقیقت محمدی وحقیقت احمدی حقیقت محمدی شان بشر است وحقیقت احمدی شان نور است پس علمائے اعلام دیوبند کہ علمائے تبحر اند از ہر دو حقیقت بیان فرمودہ اند وبیان علمائے بریلوی منصوب بر یک حقیقت است بنابران وسعت نظر ہم

وانچہ میفرماید کافر زندیق اند کہ از عذاب اخروی انکار دارند الخ۔

تذکرہ: بہ فہم قاصر این فقیر مطبعہ در طبع خود غلط کردہ است واصل عبارت حضرت امام چنان بودہ کہ "از ثواب وعذاب اخروی انکار دارند" ومطبعہ لفظ ثواب را محذوف داشتہ صرف کلمۂ عذاب را بہ طبع رسانیدہ است، آنچہ میفرماید مشائخ طبقات اکثر شان تا روح وسر سخن کردہ اند الخ

تنبیہ: حضرت عبدالرحمٰن سلمی کہ از مشائخ متقدمین است دربارۂ طبقات المشائخ کتابی تالیف نمودہ ودر آن تمامتا مشائخ ہر عصر وزمان را طبقہ بطبقہ تذکرہ دادہ اند، سلطان ابراہیم ادہمؒ وسلطان العارفینؒ وامثال آنہا را در طبقۂ اول وحضرت جنیدؒ وامثال او را در طبقہ ثانی قرار دادہ است، آن بزرگان کمالات خفی واخفی را بیان نکردہ اند۔ اما حضرت امام کہ خفی واخفی را مفصل نشان دادہ وبہ کمالات انتہائی آنہا رسیدہ، در جملہ اولیائے این امت مرحومہ شان عظمی داشتہ واز کمل مرادان ومحبوبان می باشند۔

امام را بداند اخلاص شان بحضرت امام بیشتر خواہد شد ودرجۂ علم او را خواہند فہمید۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید کہ آن دولت بروجہ اتم واکمل است الخ

یعنی آن دولت قرب در اصل وتبوع بروجہ کمال است ودر تابع بوجہ اسم ورسم ودر اصل وتبوع قرب تجلیات اصلیہ است ودر تابع قرب تجلیات ظلیہ۔

انچہ میفرماید، پس ازین بیان لازم آمد الخ یعنی اگرچہ در خواص این امت اطلاق تجلیات ذاتی میشود ودر انبیاے دیگر اطلاق تجلیات ذاتی نمی شود باز ہم این اطلاق سبب فضیلت اولیاء بر انبیا نیست۔ بدلیل اینکہ قرب وتجلیات اولیاے کرام ظلی واز انبیاے عظام اصلی است۔

آنچہ میفرماید، انبیاے دیگر را نیز راہ است از حقایق خود الخ یعنی حضرات انبیاے دیگر اگرچہ اصل خلقت شان بواسطہ سردار دوعالم است چنانچہ حق تعالیٰ در حدیث قدسی میفرماید" اگر تو نمی بودی اظہار الوہیت خود را نمی کردم وافلاک را پیدا نمی کردم" ازین فرمایش معلوم می گردد کہ تجلی ذاتی تنہا نصیب آنحضرت می باشد۔ باوجود آن انبیاے دیگر از تجلی ذاتی بہرہ وراند، دلیل آن این ست شان العلم کہ حقیقت محمدی است یک امر انتزاعی بودہ جدا از ذات نیست، لہذا در بین صفات وذات حق سبحانہ وتعالی حایل نمی گردد بنا بر آن تجلیات ذاتی ہم در حق انبیاے دیگر بہ توسط آنحضرت ثابت است دراین صورت کدام اعتراضی وارد نمی گردد وحصول تجلیات ذات مقدس برائے انبیاے عظام بہ توسط سردار دوعالم است اما در معرفت خود شان صفت العلم حایل است۔

سوال: حضرت امام در این مکتوب شریف فرمودہ کہ امتان انبیاے سابق را نیز از تجلیات ذاتی نصیبی است ودر مکتوب دیگر میفرماید تجلیات ذاتی خاصہ این امت است وامتان سابق از تجلیات ذاتی بے نصیب اند پس تطبیق این دو فرمایش چگونہ خواہد بود؟

جواب: تجلی ذاتی کہ اولیاے متقدم بآن مشرف اند دو نوع است اول تجلی ذاتی کہ خاصہ استعداد خود انبیاے عظام است کہ باوجود حائل بودن حقیقت محمدی کہ شان العلم است از تجلیات ذاتی بہرہ وراند و تابعین کامل آنہا نیز بواسطہ متابعت انبیاء ازین تجلیات ذاتی نصیبی دارند، اما تجلی ذاتی کہ انبیاے دیگر بہ طفیل سردار دوعالم بآن مفتخر اند وبدون حیلولیت حقیقت

Marfat.com

محمدی است یعنی بطفیل آنحضرتؐ باین تجلی مشرف گردیدہ اند، این تجلی بامتان شان نمی رسد زیرا کہ خود انبیاے عظام در این تجلی طفیلی اند بنا بر آن در فرایشات حضرت امام ہیچ گونہ تناقض موجود نیست زیرا کہ تجلی ذاتی دو قسم است۔

تبصرہ: طفیلی آن ست کہ بواسطہ یک پیغمبر بدون متابعت شریعت او بکمال او برسد ولی در بین طفیلی و اصلی ہیچ فرقی موجود نمی باشد یعنی اصلی و طفیلی یکسان اخذ فیض می نمایند۔ تبعی آنست کہ بواسطہ متابعت شریعت آن پیغمبر بآن کمال می رسد و نیز اخذ فیض شان بہ توسط آن پیغمبر بودہ باشد۔ خلاصہ این کہ در طفیلی متابعت شریعت شرط نیست مگر توسط موجود است اما در تبعی ہر دوے توسط و متابعت شریعت موجود است۔

آنچہ میفرماید، پس آن اصالت باین تبعیت جنگ ندارد الخ یعنی انبیاے عظام ما تقدم ہم در تجلی ذاتی اصالت دارند و ہم تبعیت و طفیلی بودن دارند۔ آنچہ میفرماید، تبعیتی کہ در حق امتان گفتہ شد است ورای این تبعیت است الخ یعنی تبعیت امتان آن است کہ بواسطہ متابعت شریعت پیغمبر خود بآن کمال میرسند و تبعیت در حق انبیاے عظام آن است کہ بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت او بآن کمال مشرف می شوند و بدون توسط او نیز اخذ کمالات کردہ می توانند زیرا کہ انبیاے عظام ہمقطاران آنحضرتؐ اند و بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت شان بہ تجلی ذاتی مشرف گردیدہ اند و یکسان اخذ فیض می نمایند۔ آنچہ میفرماید، اگر گویند در بالا مذکور شد الخ

تبصرہ: بہ فہم قاصر این حقیر مطبعہ در طبع خود بعد ازین تا آخر این مکتوب شریف غلطی ہا کردہ است، و اصل مکتوب شریف این طور است اگر گویند کہ در بالا مذکور شد۔

س: کہ در نہایت این صفات را اضمحلال و تلاشی است در حضرت ذات تعالیٰ و تقدس و نصیب کمل از مقام محو و تلاشی چہ بود؟

جواب: محو و تلاشی اضمحلال عینی نبودہ بلکہ اضمحلال نظری است چنانچہ در بالا گفتہ شد کہ تعینات حقایق را اضمحلال عینی نیست و اگر ہست نظری است کہ اضمحلال عینی بالحاد و زندقہ میرساند۔

Marfat.com

سوال: چون اضمحلال عینی نہ بودہ بلکہ اضمحلال نظری است پس در بین حقیقت الحقایق یعنی حقیقت محمدی صفت الحیات حایل گردیدہ است زیرا کہ صفت الحیات اضمحلال عینی نداشتہ بلکہ اضمحلال نظری وشہودی دارد۔

جواب: اضمحلال عینی چہ درکار اضمحلال نظری در عدم حجابیت کافی است یعنی در حالیکہ صفت الحیات در نظر وشہود مضمحل باشد حجابیت ندارد اگرچہ در خارج موجود بودہ و مضمحل نگردیدہ باشد وغلطی مطبعہ را در خود کتاب می خوانید۔

آنچہ میفرماید، اگرچہ دراین اضمحلال مراتب متفاوتہ باشد الخ یعنی صفت الحیات در شہود عارفان کامل اضمحلال کامل پیدا می کند مگر وجود خارجی او مضمحل نمی گردد ودر شہود دیگران اضمحلال فی الجملہ پیدا می کند۔

تنبیہ: از فرمایش قبلی حضرت امام چنین استنباط می شود کہ در مراتب عروج کاملان منتہی از مرتبت صفت الحیات نصیبی دارند یعنی بانعکاس صفت الحیات منعکس می گردند بنابرآں این اولیائے کمل گرچہ بموت صوری روبرو می شوند۔ اما حیات حقیقی شان از بین نمی رود، زیرا کہ بعکس صفت الحیات منعکس گردیدہ اند وموت صوری منافی حیات حقیقی آنہا نمی گردد۔ چنانچہ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام نیز در مکتوبے میفرماید کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی پس موت صوری اولیائے کرام منافی حیات حقیقی شان نمی گردد۔

حضرت حافظ شیرازی می فرماید۔ بیت

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما

وحیات عوام اثر احیاء می باشد نہ اثر صفت الحیات بنابرآں موت صوری حیات آنہا را زائل می گرداند وغلطی ہائے مطبعہ در خود کتاب موجود است۔

مکتوب دوصد ونود وپنجم

Marfat.com

آنچہ میفرماید، بیانش آنست الخ یعنی وصول قدمی سالک تا بہ مبدأ فیض خود و یا بہ مبدأ فیض آن نبی کہ این سالک بر قدم اوست میرسد بعد ازان وصول نظری است نہ قدمی۔

وآنچہ میفرماید، قدم اول بہ اصالت است وقدم ثانی بہ تبعیت الخ یعنی وصول بہ مبدأ فیض خود قدم خود سالک است ورسیدن بہ مبدأ فیض نبی قدم خود سالک نبودہ مگر بہ تبعیت نبی متبوع می باشد۔ آنچہ میفرماید، آنچہ دیگران را نسیہ است او را نقد است الخ یعنی دیدار حق سبحانہ تعالیٰ برائے دیگران در آخرت است برائے سردار دو عالم در دنیا میسر شدہ است وبرائے تابعان کامل آنحضرتؐ نیز در این دنیا بہ متابعت آنحضرتؐ نصیبے است اگرچہ رویت نیست مگر شبیہ رویت است یعنی اگر رویت بصری نیست رویت قلبی است۔

آنچہ میفرماید، بر سر اصل سخن رویم کہ اگر مراد آن است کہ قدم باید از نظر تخلف نہ نماید الخ یعنی اگر مراد از نظر بر قدم آن باشد کہ نظر محصور بر قدم بودہ وفوق قدم سیر نداشتہ باشد این معنی مانع پیش رفت وترقی است، زیرا کہ اگر نظر ہم محصور بر قدم گردیدہ وسالک از مبدأ فیض خود ومبدأ فیض نبی خود بلند تر سیر کردہ نتواند، در این صورت ترقیات مسدود می گردد وحالانکہ فوق مقام قدم نظر ترقیات بیشتر میداشتہ باشد۔ آنچہ میفرماید، این نیز بر تقدیری است کہ درہائے حجرہ را بستہ باشد الخ یعنی خلوت در انجمن دران صورت است کہ وسوسہ ظاہر وشغل ظاہر در باطن ہیچ تاثیرے نداشتہ باشد و اگر شغل ظاہر در باطن تاثیر نماید در این صورت خلوت در انجمن موجود نیست۔

آنچہ میفرماید، این ہمہ تحلات وتکلفات الخ یعنی مسدود ساختن حجرہ انفس در ابتداء لازم است ودر انتہا این تکلیف ضرورت ندارد زیرا کہ در انتہا لطائف از ہم تفریق می یابد وشغل ظاہری در باطن تاثیرے کردہ نمی تواند۔

تبصرہ: در این مکتوب شریف بر روے غلط طبع چنین تذکار یافتہ کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بنوعی کہ در ہیچ وقتی از اوقات بمقام نظر نرسد نیک است" واصل وصحیح عبارت مکتوب شریف این چنین است کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بہ نوعی کہ در ہر وقتی از اوقات بمقام نظر

Marfat.com

برسد نہ نیک است" یعنی صحیح نیست۔ پس معنائے فرمایش حضرت امام این ست کہ نظر محصور بہ قدم نیست وقدم ہمیشہ بمقام نظر نمی رسد زیرا کہ قدم تا بہ مبدأ فیض سالک است واگر نظر ہم مقصور بر قدم بگردد در این صورت ترقیات نصیب عارف نمی گردد بواسطہ این کہ وصول بہ ذات مقدس مربوط بہ نظر است نہ بر قدم۔

تبصرہ: در اصطلاح تصوف رسیدن سالک را بہ مبدأ فیض خود و یا بہ مبدأ فیض نبی متبوع کہ سالک بر قدم وے است وصول قدمی میگویند و سیر مراتب بالاتر از ان را وصول نظری بینامند۔

تبصرہ: بہ نزد این حقیر سیر قدمی آنست کہ عارف مظہر آن مقام میگردد و سیر نظری آن ست کہ عارف مظہر آن مرتبہ شدہ نمی تواند اما بعض مرادان آنانند کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ اند چنانچہ حضرت امام و حضرت میرزا جان جانان را کہ مظہر می گویند بنا بر آنست کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ بودند پس در حق این بزرگان اصول قدمی و نظری فرق نخواہد داشت۔ واللہ اعلم

مکتوب دوصد و نود و ششم

حضرت امام میفرماید یک انکشاف بسیط است الخ علم او تعالیٰ یک نور و یک ادراکی است واحد و یگانہ کہ ہیچ تعدد و تکثر دران وجود ندارد و معلومات ازل و ابد ہمہ ان یک نور معلوم و ہویدا است ہمچنان قدرت حق تعالیٰ عبارت از یک قوہ بسیط است کہ مقدورات اولین و آخرین بوسیلہ آن بوجود می آیند و در خود آن قوہ بسیط ہیچگونہ تعدد و تکثری موجود نیست و ہمچنان کلام او تعالیٰ یک نور بسیط است کہ تورات و انجیل و تمام کتب سماوی تعبیر از ان کلام بسیط است و در اصل آن ہیچگونہ تعدد و تکثر وجود ندارد۔ خلاصہ اینکہ صفات او تعالیٰ مرکب نبودہ و بسیط بودہ و بعالم ہیچ تعلقی ندارد و با آنہم تمام عالم معلوم و مقدور صفات او تعالیٰ می باشد۔

سوال: صفات بعالم تعلق نداشتہ باشد عالم را چرا معلوم و مقدور صفات بدانیم؟

جواب: صورتیکہ در آئینہ نمایاں می گردد آئینہ بآن صورت ہیچگونہ تعلقی ندارد و تعلق

Marfat.com

آئینہ دران صورت یک تعلق بے کیف است تعلق معلومات و مقدورات نیز بہ صفات او تعالیٰ یک تعلق بے کیف است کہ صفت ہیچ تعلق نداشتہ و از طرف معلومات و مقدورات یک تعلق بے کیف موجود است۔

مکتوب دو صد و نود و ہفتم

این مکتوب شریف از حالات ابتدائی حضرت امام است و بیان حال وجودیہ است کہ حضرت امام ہم این مقام توحید وجودی را در مرتبہ ابتدائی طے نمودہ اند۔

مکتوب دو صد و نود و ہشتم

آنچہ میفرماید، مدتہا کہ سیر در ظلال داشت الخ یعنی وقتیکہ در ظلال بودم حصول را وصول می دانستم ظلال و تجلیات را عین متجلی و عین اصل می پنداشتم و در این وقت کہ وصول باصل میسر شدہ است میدانم کہ حصول در ظلال است و در مراتب ظلال وصول اصل میسر نیست چنانچہ صورتے کہ در آئینہ ظاہر است ظل شخص است نہ خود شخص یعنی تجلیاتی کہ در وجود عارف می باشد ظلال ذات مقدس است نہ خود ذات مقدس و وصول بذات مقدس یک معاملہ بے کیف است کہ بخود ذاتِ مقدس متعلق است۔ آنچہ میفرماید، ذکر چنان ماخوذ از پیر راہ دان مداومت بران بازگشت بہ فضل حضرت رحمان و صل عریان باقی ہمہ حسبان الخ حضرت امام در این کلمات شش گانہ خود تمام مراتب سلوک را بیان و توصیہ میفرمایند یعنی وظیفہ ذکر قلب را از پیر راہ دان باید گرفت و بران مداومت باید نمود و بازگشت و نتیجہ آن فضل و مرحمت حضرت رحمان و وصل عریان یعنی وصل بدون حجاب است و باقی ہمہ حسبان یعنی باقی ہمہ پنداشت و یک امر بے اعتبار است بزرگان فرمودہ اند "گرفتاری دنیا تعلق قلب و ثقل حساب است و ترک دنیا فراغت قلب و خفت حساب است"۔

حکایت: زاہدے را در شرح مکتوبے تحریر نمودہ ام کہ تا بہ آہنی را سرخ کردہ پائے خود را

Marfat.com

بران گذاشت وآب ونان گفتہ گذشت ودیگران نتوانستہ۔

مکتوب دوصد ونود وہفتم، حاجت بشرح نیست۔

مکتوب سی صد ویکم

حضرت امام میفرماید، انسان کامل چون بہ سیر تفصیلی الخ

سوال: حضرت امام مکرر فرمودہ کہ رسیدن بہ او تعالیٰ مربوط بسیر اجمالی است ودرایجا سیر تفصیلی راہدایت می دہند؟

جواب: این سیر تفصیلی سوائے آن سیر تفصیلی است کہ طرف اعتراض معترض واقع گردیدہ است وسیر تفصیلی دارائے دو معنی است۔ اوّل اینکہ تمام تفصیلات صفات حق سبحانہ تعالیٰ سیر کردہ شود۔ دوم آنکہ عارف تمام صفات حق سبحانہ تعالیٰ را بطور اجمالی سیر نماید، وہیچ صفت از سیر عارف نماند، درین این دو تفصیل فرق زیاد موجود است، کسیکہ بہ تفصیل اول گرفتار گردد بذات مقدس نمیرسد وشخص کہ بہ سیر اجمالی تمام صفات را سیر می کند در بارۂ او احتمال وصول بذات مقدس او تعالیٰ موجود است۔

آنچہ میفرماید، این زبان بہ بقائے خاص کہ منوط بآن کمالات است مشرف گردد الخ یعنی عارفیکہ عدم او مختفی وعارف مرات کمالات صفاتی گردد وبہ آن تجلیات بقا پیدا کند وآن تجلیات کہ عارف بآن باقی گردیدہ در مرتبہ عالم وجوب ظہور پیدا کند قبل از آنکہ آن تجلیات مظہر ذات بگردد۔ دراین وقت قاب قوسین بظہور می رسد ویک قوس ازین قوسین عبارت ازان تجلیات وقوس دیگر عبارت از مرتبۂ وجوب است واگر این تجلیات عارف مظہر ذات مقدس گردد این کمال وابستہ بمقام اوّ ادنیٰ است۔ خلاصہ اینکہ وقتیکہ عدم عارف مختفی گردد ووجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل وتجلیات عالم وجوب ذات او گردد، پس این تجلیات دارائے دو اعتبار است، اوّل اینکہ این تجلیات در عالم وجوب ظہور پیدا کند یعنی عالم وجوب خارجی این تجلیات را می بیند این مرتبہ را قاب قوسین میگویند دوم اینکہ این تجلیات مظہر ذات مقدس گردد آن را مرتبہ اوادنی می گویند۔

Marfat.com

حضرت امام میفرماید، اینست بیان نہایت کہ فہم آن از ادراک خواص الخ یعنی از ادراک اولیاء بمراحل دوراست از عوام چہ گفتہ شود اخص خواص از اولیاے کرام خواہد بود کہ باین معرفت مفتخر گردد۔

آنچہ میفرماید، این نہایت باعتبار ظہورات وتجلیات است الخ یعنی بعد از مقام اوادنیٰ معاملہ مربوط بذات بحت اوتعالی است تجلیات وظہورات دران مرتبہ مقدسہ نام ونشانی ندارد زیراکہ تجلی عبارت از ظہور شی است در مرتبۂ ثانی ویا ثالث الخ ودراین جا مراتب ہمہ بہ انتہا رسیدہ و وصول بلاکیف بذات مقدس میسر گردیدہ لہذا ظہورات وتجلیات را درآنجا نام ونشان نیست۔

مکتوب سی صد ویکم

آنچہ میفرماید، معلوم فرزند مولانا امان اللہ باد کہ نبوت عبارت از قرب الٰہی است کہ شائبۂ ظلیت ندارد الخ یعنی در معارف ولایات ثلاثہ معاملہ بہ ظلال مربوط است وصفات اضافیہ وشئونیہ واعتبارات ہمہ اینہا ظلال ذات مقدس می باشند ودر قرب نبوت معاملہ قرب مربوط بذات مقدس است وبہ ظلال تعلق ندارد ودر عروج نبوت رو بحق است یعنی باطن بحق وظاہر بخلق میباشد ودر عروج ولایت ظاہر وباطن متوجہ بحق میباشد ودر نزول نبوت ظاہر وباطن متوجہ بخلق است برخلاف نزول ولایت کہ ظاہر بخلق وباطن بحق میباشد۔ اما عارفیکہ کمالات عروجی را بانجام رسانیدہ و بہ کمالات نبوت مشرف شدہ باشد آن بزرگ نیز بظاہر وباطن متوجہ بخلق است وعارفیکہ کمالات عروجی را بانجام نرسانیدہ باشد در مقام نزول باطنش بحق وظاہرش بخلق می باشد۔

آنچہ میفرماید، راہ ہاے کہ بکمالات نبوت موصل است دو راہ است الخ یعنی کسانیکہ بکمالات نبوت میرسند از دو راہ باین کمالات مشرف میگردند۔ اول اینکہ کمالات ولایت ظلی را کہ ولایت اولیا ماست طے کردہ بعد ازان بہ کمالات ولایت انبیاء وبعد ازان بکمالات نبوت مفتخر می گردند چنانچہ بعضے اولیاے بزرگ بعد از زمان صحابہ کرام بآن کمالات رسیدہ اند چنانچہ خود حضرت امام۔ دوم، اینکہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ بہ کمالات نبوت مشرف میشوند چنانچہ حضرات انبیاء

Marfat.com

وصحابہ کرام آنہا کہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ بولایت کبری وکمالات نبوت مشرف اند۔

انچہ میفرماید، راہ اول دور ودراز است الخ یعنی طے کردن کمالات ظلیہ مربوط بریاضات شاقہ ومجاہدات شدیدہ است وراہ دوم بہ ریاضات شاقہ تعلق ندارد بلکہ مربوط بہ فضل اوتعالیٰ وصحبت انبیاے عظام است۔ انچہ میفرماید، جمعے از اولیاء درمقام ولایت کہ بشرف نزول مشرف گشتہ اند الخ یعنی اولیاے ولایت صغریٰ کمالات عروجی راکمالات ولایت دانستہ وکمالات نزولی راکمالات نبوت پنداشتہ اند ازین سبب ولایت راکہ روبحق است از نبوت کہ روبخلق است افضل دانستہ اند واین اولیاے کرام چون در ظلال قرار داشتہ وباصل نرسیدہ اند از نارسائی چنین تصور نمودہ اند واگر باصل میرسیدند۔ می فہمیدند کہ نزول اولیا نیز در رنگ عروج آن ہر دو از کمالات ولایت می باشد ومی فہمیدند کہ اولیا ہم نزول دارند۔

تبصرہ: فوق مقام ولایت عروج ونزول دیگرے ست کہ بکمالات نبوت تعلق دارد در نزول نبوت ظاہر وباطن بخلق است واین توجہ بخلق کہ اولیاے کرام دارند غیر از توجہ بخلق است کہ انبیاے عظام دارند چہ در توجہ اولیا ظاہر بخلق وباطن بحق است ودر توجہ انبیاے عظام ظاہر وباطن بخلق است اما اولیاے کمل نیز بظاہر وباطن خود نزول میفرمایند۔ آنچہ میفرماید ممکن است کہ شخصی براہ اول الخ یعنی امکان دارد کہ عارفے از راہ اول بعد از طے کردن کمالات ظلیہ بکمالات نبوت مشرف گردد۔ چنانچہ خود حضرت امام کہ براہ اول بہ کمالات نبوت مشرف شدہ است۔ آنچہ میفرماید حصول کمالات نبوت مربوط بہ موہبت محض است الخ یعنی نبی شدن ونیز بکمالات نبوت رسیدن مربوط بہ علم وعمل نیست بلکہ منوط بہ فضل وکرم وموہبت اوتعالیٰ است بخلاف کمالاتِ ولایت کہ مبادی آن کسبی وبہ طے کردن مراتب عشرہ مربوط است وبعضے اشخاص بہ محض موہبت خداوندی بکمالات نبوت میرسند۔

تبصرہ: طالبان این راہ بہ سہ قسم منقسم اند: قسم اول بدون طے کردن مقامات عشرہ بمرتبہ ولایت می رسند چنانچہ بعضی مجاذیب معروف۔ قسم دوم بعد از طے کردن مقامات عشرہ بمرتبہ ولایت وبہ فنا وبقا مشرف میگردند چنانچہ اکثر اولیاے کرام۔ قسم سوم، اگرچہ بعض اشخاص مقامات عشرہ را طے مینمایند ولی بمرتبہ ولایت نمیرسند زیرا کہ فنا وبقا ورسیدن بولایت بدون موہبت خداوندی امکان پذیر نیست۔

Marfat.com

بیت داد حق را قابلیت شرط نیست بلکہ شرط قابلیت داداوست

وآنچہ میفرماید، ومجاہدات آن سرور الخ یعنی ریاضات ومجاہدات سردار دوعالم قبل از بعثت وبعد از بعثت برائے تحصیل کمالات قرب نبودہ است زیرا کہ قرب آنحضرتؐ مربوط بہ عنایت او تعالیٰ است ومجاہدہ شان جنبہ شکرانہ وصول داشتہ است نہ سبب وصول ونیز در مجاہدہ آنحضرتؐ فوائد دیگری منظور بودہ است مانند قلت حساب وکفارت زلت بشریت ومراعات صحبت فرشتہ مرسل کہ از اکل وشرب بری میباشند وکثرت ظہور خوارق کہ مناسب مقام نبوت است۔ انچہ میفرماید، باید دانست کہ حصول این موہبت الخ یعنی حصول این عنایت حق تعالیٰ در حق حضرات انبیاء بدون واسطہ است ودر حق اصحاب شان بواسطہ حضرات انبیاست بعد از حضرات انبیاء واصحاب آنہا کمتر کسی باین دولت عظمیٰ مشرف شدہ اند این فرمایش حضرت امام اشارہ بخود حضرت امام است۔ چنانچہ میفرماید انگارم کہ این دولت در کبار تابعین نیز پرتو انداختہ ودر اکابر تبع تابعین نیز سایہ افگندہ است وبعد ازان رو بہ استتار آوردہ تا اینکہ نوبت بالف ثانی رسیدہ دراین وقت نیز آن دولت بہ تبعیت ووراثت بر منصہ ظہور آمدہ وآخر را بہ اول مشابہ ساختہ۔ بیت

اگر بادشا بر در پیر زن بیاید تو اے خواجہ سہلت مکن

جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین۔ بیت

بیت اگر از جانب معشوق نباشد کششی کوشش عاشق بیچارہ بجائے نہ رسد

مرا گر تو سن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

مکتوب سی صد و دوم

حضرت امام میفرماید، بدان اسعدک اللہ تعالیٰ کہ ولایت عبارت از قرب الٰہی است الخ یعنی ولایت را بدون ظلیت چارہ نیست وبدون حیلولت نبودہ وبدون مجاہدات بدست نمی آید اگر ولایت اولیا است بظلال صفات تعلق دارد وولایت انبیاء ہر چند از ظلیت برآمدہ اما بدون حیلولیت صفات

Marfat.com

نیست وولایت ملاء اعلیٰ ہر چند از حجابات صفات بلند رفتہ اما از حجابیت شیون واعتبارات چارہ ندارد نبوت ورسالت است کہ شائبہ ظلیت باوراء نیافتہ است و حجب صفات واعتبارات را در راہ گذاشتہ۔

سوال: در مکاتیب مبارک مذکور است کہ در حق انبیاے عظام ہم صفات حائل می باشند۔

جواب: مراد ظلال صفات است کہ در حق انبیاے عظام حائل نیست۔ پس ناچار نبوت از ولایت افضل باشد وقرب نبوت ذاتی واصلی باشد وقرب ولایت ظلی وتبعی بود۔ آنچہ میفرماید، پس ناچار وصول در نبوت وحصول در ولایت است۔

تبصرہ: حصول آنست کہ صفات ومفہوم یک چیز متصور گردد اما بخود آن چیز نرسیدہ باشد چنانچہ مفہوم عنقار اہمہ میدانیم اما بخود عنقا متوصل نشدہ ایم عارفانی کہ بافعال وصفات حق سبحانہ وتعالیٰ میرسد معرفت او تعالیٰ برایشان حاصل گردیدہ اما بمعرفت او تعالیٰ متوصل نگردیدہ است واگر بوصول بلا کیف بآں مرتبہ مقدسہ برسد در آنوقت بمعرفت حق سبحانہ تعالیٰ واصل خواہد بود۔

آنچہ میفرماید اے فرزند! ولولۂ عشق الخ یعنی ولولہ عشق اولیاے کرام ونعرہ ہاے شوق انگیز ووجد وتواجد ہمہ در مقامات ظلال است وبعد از وصول باصل حصول این امور متصور نیست وکسانیکہ باصل رسیدہ اند ازین نعرہ ہا ووجد وتواجد فارغ اند۔ زیرا کہ بعد از رسیدن شوق نمی ماند وشوق مقتضی فقد مطلوب است بعد از یافتن شوق نیست۔ بیت

گر مست آفتاب قیامت دلیک نیست سوزندہ تر ز سایہ دیوار انتظار

واین اشخاص تا ہنوز منتظر اند وترسیدہ اند۔ آنچہ میفرماید، پس شخصیکہ بمقام نبوت از راہ ولایت آمدہ است الخ یعنی معلوم گردید کہ بمقام نبوت از دو راہ میتوان رسید یکی از راہ ولایت ظلی چنانچہ خود حضرت امام بعد از طے کمالات ظلیہ بکمالات نبوت مشرف شدہ است دیگرے بدون طے کردن مراتب ظلیہ بکمالات نبوت مشرف می شوند چنانچہ حضرات انبیاے عظام وصحابہ کرام آنہا۔

تبصرہ: شخصی کہ از راہ اول میرسد برائے او طے نمودن کمالات ظلیہ از ضروریات وشرائط این راہ است وکسانیکہ از راہ دوم میرسند طے کردن کمالات ظلیہ ومتوجہ شدن بآن لزوم ندارد۔

Marfat.com

آنچہ میفرماید، گریہ ونالہ ایشان الخ یعنی گریہ ونالہ بزرگان کہ باصل رسیدہ انداز درد آخرت است وکسانیکہ باصل نرسیدہ اند درد آخرت را نیز برنگ دنیامی پندارند وبرائے شان در دوصل است حضرت امام میفرماید داؤد طائی کہ بولایت اصلی نرسیدہ است درد آخرت را درزنگ درد دنیا پنداشتہ است وگفتہ کہ حق سبحانہ از ہر دو فرقہ شکایت کردہ است بمثار الیہ ندانستہ است کہ درد آخرت موجب شکایت نیست، زیراکہ حق سبحانہ وتعالی مردم را بہ آخرت ترغیب میدہد بنابران شکایت معنی ندارد۔ پس از طالبان آخرت شکایت نمودن معنی ندارد۔ امام داؤد طائی بآن بزرگی چون درولایت ظلی قرار داشت ازین سبب ترک آخرت را کرامت پنداشتہ وندانستہ است کہ صحابہ کرامؓ ہمہ بدرد آخرت مبتلا بودہ اند۔

آنچہ میفرماید، اشجار وانہار وحور وغلمان بہشت را الخ یعنی نعمت ہائے جنت مانند نعمت ہائے دنیاوی نبودہ بلکہ نتیجہ تسبیحات ذکر این جہان است لہذا مرضی حق تعالی بودہ است بخلاف تلذذات دنیاویہ کہ منشاء آن خبث وشرارت است ونتیجہ آن محرومیت نعمتہائے آخرت است۔ این تلذذات دنیاویہ اگر مباح شرعی است محاسبہ پیش است واگر مباح شرعی نیست مورد وعید است پس این تلذذ را بآن تلذذ مقایسہ نباید کرد۔ وتلذذات جنت نتیجہ تسبیح وبمنزلہ تسبیح است وشاید کہ در جنت ترقیات وزیادت قرب نیز بودہ باشد زیراکہ تلذذ جنت بمنزلہ تسبیح این جہان می باشد۔

مکاتیب ۳۰۳ و۳۰۴ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب سی صد و پنجم

حضرت امام میفرماید جمعی بہ علم این امور کفایت ورزیدہ اند ودر عمل مساہلہ اختیار نمودہ اند الخ یعنی بعض علمائے ظواہر کہ علم بارکان نماز داشتہ اما در تعمیل واداے آن مساہلہ وسستی می نمایند وجمعی دیگر اہتمام بحضور قلب داشتہ اما باعمال ادیبیہ جوارح نمی پردازند این جماعہ نیز بہ حقیقت نماز پی نبردہ اند۔

آنچہ میفرماید، عمل ریائی عارف بہتر از عمل باخلاص مرید است الخ یعنی ریا بمعنی نشان دادن عبادات است واین عمل اگر از طرف مرشد صورت بگیرد برائے شہرت طلبی نبودہ بلکہ برائے ترغیب دیگران است تا از چنین عمل نیک پیروی کنند پس ریائے عارف از اخلاص مرید بہتر است۔

Marfat.com

مکتوب سی صدو ششم

حضرت امام میفرماید، زیراکه در قرب نبوت الخ یعنی در قرب نبوت گرفتاری باصل است و گرفتاری اصل سالک را از گرفتاری غیر مصئون میدارد غیر فراموش شود یا نشود و در طریق ولایت از نسیان ماسوی چاره نبود زیراکه در ولایت گرفتاری بظلال است و ظلال آنقدر قوت ندارد که باوجود باخبری ماسوی محبت ماسوی فراموش گردد۔

مکاتیب ۳۰۷ و ۳۰۸ و ۳۰۹ و ۳۱۰ حاجت به تشریح نیست۔

مکتوب سی صدو یازدہم

تبصرہ: قرار ملاحظہ مکاتیب ۶ حصہ ششم و ۹۳، ۹۴ حصہ نہم و ۴۷ حصہ ہفتم کہ باین مکتوب ارتباط داشتہ است در این مکتوب شریف غلطی ہائے مطبعہ موجود است بنابران اولاً متنِ عبارات را بطور صحیح نوشتہ و بعد ازان بشرح آن می پردازیم۔

بہ مخدوم زادگی مظہر فیض الٰہی و منظر اسرار نامتناہی خواجہ محمد سعید سلمہ اللہ تعالیٰ صدور یافت در بیان اسرار غامضہ و حقایق نادرہ بطریق رمز و اشارت این اسرار تعلق بہ حروف مقطعات دارد کہ از متشابہات قرآنی است کہ علمائے راسخین را از تاویل آن اطلاع دادہ اند۔

حضرت امام میفرمایند ھائے دو چشمی است مربی ما ہمچو الف رب حبیب خدا، لام مربی خلیل اللہ است ہیم زند بر کلیم آگہ است مبدأ کاروبار حضرت کلیم علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام حقیقت فوق الف است، و مبدأ معاملہ این حقیر نیز بہ تبعیت و وراثت ہمان حقیقت فوقانی الف است لیکن بازگشت حضرت کلیم بہ حقیقت میم است و بازگشت این حقیر بہ حقیقت ہائے دو چشمی است و مبدأ کاروبار حضرت خاتم الرسل حقیقی است کہ فوق حقیقت الف است و مبدأ حضرت خلیل حقیقت الف است۔

غایت ما فی الباب حقیقت مبدا حضرت خاتم الرسل اجمال آن حقیقت است و حقیقت مبدأ حضرت خلیل تفصیل آن حقیقت است و بازگشت حضرت خاتم الرسل حقیقت الف است و بازگشت حضرت خلیل لام است۔

Marfat.com

این بود اصل متن مکتوب شریف ولی در خود کتاب بطور غلط طبع گردیده است که در خود کتاب می خوانید۔ سوال این مکتوب را حضرت خواجہ محمد سعید و حضرت خواجہ محمد معصوم نائبان اکمل حضرت امام چرا صحت نکرده اند۔ جواب به فکر ناقص این حقیر مکتوبات قدسی آیات دراں وقت طبع نشده بود۔

شرح این مکتوب شریف قرار ذیل است۔

حقیقت الف عبارت از اجمال و مرکز جمال ذاتی است و مرتبه فوق آن یک سر از اسرار ذات مقدس است که در مرکز جمال ذاتی گذاشته شده۔ مبدأ ولایت سردارد و عالم همان سر است که در مرکز جمال ذاتی قرار دارد و تفصیل معارف آن سر ذاتی مبارک مبدأ ولایت موسوی است بازگشت سردارد و عالمؑ اجمال جمال ذاتی که بوحدت مناسبت دارد و بازگشت حضرت خلیل تفصیل جمال ذاتی است که بکثرت مناسبت دارد و بازگشت حضرت کلیم تفصیل دائره آن سر ذات مقدس است که در مرکز جمال ذاتی قرار دارد۔ پس مبدأ ولایت حضرت خلیل خود جمال ذاتی و بازگشت شان تفصیل جمال ذاتی است که بکثرت مناسبت دارد، مبدأ ولایت آنحضرتؐ آن سر ذات مقدس است که در مرکز جمال ذاتی قرار دارد و بازگشت شان خود جمال ذاتی است که بوحدت مناسبت دارد۔ پس بازگشت به نسبت مبدأ پائین تر است، و تا به هزار سال معامله سردارد و عالم با مرکز جمال ذاتی بوده و بعد از مرور هزار سال معامله سردارد و عالمؐ متعلق بآں سر گردیده که در مرکز جمال ذاتی نهاده شده است۔

سردارد و عالم در زمان حیات مبارک شان مظهر جمال ذاتی بوده اند و بعد از مرور هزار سال مظهر آن سر مقدس گردیده اند و مراد از رجل مومن که در متن اصل مکتوب شریف است اجمال آن مقام قرب است، و مراد از "ایمان ساحران فرعون"، تفصیل معارف ولایت موسوی است این است تشریح این مکتوب شریف تا جائے که بعلم این کمینه گنجیده بود۔ اما در مطبعه غلطی هائے بسیار است که در این مکتوب شریف طبع شده است تفصیل این موضوع در مکتوب نود و چهارم دفتر سوم موجود است۔ ناگفته نماند که مراد حضرت امام را خود حضرت امام می فهمند حضرت مولانائے روم میفرماید۔

در نیابد حال پخته، هیچ خام پس سخن کوتاه باید والسلام

Marfat.com

مکتوب سی صد و دوازدہم و سیزدہم

این مکتوب شریف چون جنبہ تصوفی نداشتہ صرف در اطراف عدم اشارۂ سابہ بیانات مفصلی دادہ شدہ است و رسالہ حضرت خواجہ محمد سعید نیز مؤید عدم اشارہ است۔

اے عزیز! بخواندن چند حدیث مغرور نشوی و فرمودۂ حضرت امام را بدون اہمیت خیال نہ کنی آن حدیث را کہ تو خواندۂ حضرت امام آنرا خوب دیدہ و مطالعہ کردہ است و بہ کتاب ہائے کہ حضرت امام حوالہ دادہ است ہیچ یکے آنہا را تو نہ دیدہ و دلیل علمی حضرت امام را کہ بحدیث مضطرب عمل نمی شود جواب نداری۔ بنابران بہ بزرگان گمان خطا نہ کنی مصرع

خطائے بزرگان گرفتن خطا است

تنبیہ: ہمہ میدانند کہ درود شریف گفتند سبب برکات عظیمہ می باشد، علمائے کرام میدانند کہ بہ گفتن یک درود شریف دہ درجہ بلند و دہ سیئہ محو میگردند علی الخصوص این درود شریف کہ بسیار مختصر بودہ از زبان مبارک مخدومۂ تمام اسلام یعنی حضرت بی بی فاطمہؓ ظاہر گردیدہ حضرت شیخ عبد العزیز دباغ در کتاب خود می نویسد کہ دیوان صالحین کہ اکثر در غار حرا منعقد می شود و دران مجلس عالی اولیائے زندہ و مردہ تشریف داشتہ می باشند، در بعض اوقات سردار دو عالمؐ نیز دران مجلس تشریف فرما می شوند و در بعض اجیان بی بی ہائے مبارکہ نیز بمعیت آنحضرت تشریف فرما می شوند۔ علامہ عبد العزیز مذکور می نویسد کہ حضرت فاطمہ زہراؓ در آن مجلس مبارک این درود شریف را تکرار می کردند، "اللھم صل علی من ھو امام النبیین" اے عزیز! تمام درودہا مبارک است اما این درود کہ از زبان مخدومۂ تمام عالم ظاہر گردیدہ مبارک تر است۔

تنبیہ دوم: علامہ کشف الظنون در کتاب خود مینگارد کہ تصوف امر حادث نبودہ بلکہ غفلت و معصیت و ترک عبادت و ارتکاب ذلت حادث بودہ در زمانہ آنحضرتؐ تمام صحابہ کرامؓ صوفی بودند زیرا کہ تصوف عبارت از تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس و اخلاص دائمی می باشد۔ تمام صحابۂ کرام باین صفات حسنہ موصوف بودند، بعد از زمانۂ صحابۂ عظام و تابعین کرام کہ

Marfat.com

بدعت وغفلت شائع گشت تصوف نام جداگانہ یافت۔

تبصرہ سوم: اگر تصوف نمی بود فرمودہ این بزرگ حل نمی شد۔ بیت

اے دل صبور باش کہ در راہِ عاشقی ہر کس کہ جان نداد بجانان نمی رسد

اشکال این بدون تصوف حل نمی گردد۔ زیرا کسے کہ جان بداد و معدوم گشت باز چگونہ بجانان رسیدہ می توانند۔ این اسرار را صوفیہ کرام میدانند کہ بعد از فنائے وجود بشری بوجود موہوبی جانان را می یابد۔

تبصرہ چہارم: سردار دو عالم میفرمایند کہ قرآن دارائے ظاہر و باطن می باشد و باطن قرآن را بدون صوفیائے کرام نمی دانند پس بہ نزد دیگران نصف قرآن موجود بودہ و بہ نزد صوفیہ کرام تمام قرآن موجود است۔ کشف اسرار قرآنی مربوط بہ تصوف می باشد۔ بیت۔

عروس معنائے قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان مجرد بیند از غوغا

دار الملک ایمان عبارت از قلب و بدن انسان می باشد۔ اے

نصر اللہ ہر چہ شدی مدرس شدی و معلم شدی و مصنف شدی ابا بندہ صالح نہ شدی

از صحبت قطب ارشاد وقت حضرت نور المشائخ ہیچ فائدہ نگرفتی۔ شعر افغانی

سابق مے نہ زلڑل وس ژ ارم لما قوت شوی دی قدسی عالی فیضونہ

نور المشائخ قطب ارشاد و حاصل می نکڑہ ورنہ شہ شہ کمالونہ

ضیا مشائخ عمرد ڈیر شی کہ ورنہ زدہ کڑ و بعضی شہ شہ خصلتونہ

تبصرہ پنجم: اے عزیز بحضور مشائخ کرام تحریر میشود کہ حقایق و معارف آگاہ اما نویسندہ نمی داند کہ حقایق عبارت از چہ چیز است و معارف کدام است۔ اے عزیز کشف یک حال و یک مقام حقیقت است و علم آن معرفت است۔

تبصرہ ششم: اے عزیز حضرت امام مجدد الف ثانی مقتدائے اولیائے الف ثانی می باشد کمالات اولیائے الف ثانی بکمالات او برابری کردہ نمیتوانند، کمالات او کمالات حضرات انبیائے عظام است۔ اے عزیز منصب نبوت ختم گردیدہ اما کمالات آن در نائبان کامل آنحضرت ﷺ تا قیام قیامت باقی می باشد و ظہور کمالات نبوت منافی ختم نبوت نمی باشد۔ اما معاملہ حضرت عیسیٰ و حضرت مہدی معاملہ دیگر است۔

Marfat.com

تبصرہ ہفتم: اے عزیز! ہدایہ شریف و بزدوی بیان ظاہر قرآن می باشد و کتب صوفیہ محققین بیان باطن قرآن است و صوفیہ کرام جامع صورت و حقیقت شریعت می باشد۔ چنانچہ مکتوبات قدسی آیات در این بارہ تصریحات فرمودہ۔ مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی و کشف محجوب دا تا گنج بخش مبین ظاہر و مظہر اسرار باطن قرآن کریم می باشند۔ اے عزیز! اخلاص دائمی منوط بہ تصوف است کہ وقت تزکیۂ نفس و تصفیہ قلب است و قبل از تزکیۂ نفس اخلاص دائمی وجود نداشتہ بلکہ اخلاص تکلفی می باشد، افسوس از حال بعضے ملاہلے وہابی نما کہ تصوف را بہ بدعت منسوب ساختہ و جہل خود را علم دانستہ اند۔ بیت

چوں آن کرمے کہ در سنگ نہان است زمین و آسمان او ہمان است

درست است، انسان دشمن آن چیز است کہ آن را نمی داند۔ بعض علماے دیگر اگرچہ تصوف را بدعت نمی دانند اما قدر و کمال تصوف را ہم خبر ندارند و شریعت را در صورت محصور دانستہ و ہدایہ و بزدوی را مشکل تمام شریعت دانستہ اند۔ اے عزیز اسرار قرآن کریم و اسرار متشابہات قرآنی و احادیث نبوی کہ از علوم حضرات انبیاے عظام است از ان غافل ماندہ اند۔ اے عزیز سفیان ثوری و حسن بصری و حبیب عجمی و سلطان العارفین بایزید بسطامی و حضرت خواجہ انصار ہروی کہ سی ہزار حدیث بیاد او بودہ فراموش کردہ اند۔ خواجہ انصار بآن علم کہ داشتہ مرید ابوالحسن خرقانی شدہ است کہ آن قدر حدیث یاد نداشت۔ اے غافل حضرت مولاناے روم در علم ظاہر بہ نسبت حضرت شمس تبریز کلاں تر بودہ معلوم است کہ علم ظاہری حضرت شمس بمولانا نمی رسید بآن حضرت مولانا میفرماید۔ بیت

ہیچ مولانا نشد ملاے روم تا غلام شمس تبریزی نشد

اے عزیز از حال اساتذۂ خود عبرت بگیرید مولانا عبدالرحمن جامی با علم کلاں صوفی بودہ و مولانا عبدالغفور لاری بآن علم بزرگ مرید حضرت مولانا بودہ و در زیر پاے او دفن است۔ شیخ عبدالحق دہلوی استاد محدثین خلیفہ حضرت خواجہ باقی باللہ بودہ استاد ہند حضرت شاہ ولی اللہ از منتسبین حضرت امام ربانی بودہ و مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی خلیفہ حضرت امام ربانی است۔ افسوس کہ از حال اساتذۂ خود عبرت نمی گیرید و بے خبر می باشید۔ اگر خبر شوید خواہید گفت کہ عمر گذشتہ ما کہ بدون محبت حق سبحانہ گذشتہ جاے افسوس است و خواہید گفت۔ بیت

Marfat.com

بیت
بے غم و درد تو حیف است زعمرِ کہ گذشت — پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم
عمر ہمان ست کہ با یار بسر را — باقی ہمہ بے حاصلی و بے خبری بود

افغانی
کہ گناہ گاریم تو بہ گاریم — دمغفرت امیدلرم کہ مغفور شمہ
بخیل کرم کرا ترا شے — دگناہ پیٹی لدر للو پا تکڑمہ
شاد کرم پہ امید ناست یم — زیا عمل بخجالت لری بارونہ
دلتار حمت نہ پے کمیڑی — زیا بہ فخر پدار نو باندیشنہ

بیت
ازان طرف نہ پذیرد کمال تو نقصان — ازین طرف شرف روزگار من باشد

تبصرہ ہشتم: غلطی ہائے کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات طبع گردیدہ قرار ذیل است۔ میخواہیم کہ غلطی ہائے مطابع را کہ مکتوبات شریف تحریر نمودہ تا یک اندازہ شان بدہیم تا برائے مطالعہ کنندگان یک اندازہ کمک کردہ باشیم بنا براں قرار ذیل توضیح دادہ میشود۔

(۱) در مکتوب ۱۸ صفحہ ۴۳ الف تحریر است: از عنایات مبدأ آن توجہ عالی ست غلط۔ از عنایات توجہ آن مبدأ عالی ست صحیح۔

(۲) در مکتوب ۱۶۰ حصہ سوم۔ شخصی کہ اوصاف و کمالات خود را او ہمی میداند مطبعہ این شخص را شخص دوم می طائفہ اول طبع کردہ است و حالانکہ این شخص شخصی دوم طائفہ دوم است نہ شخص دوم طائفہ اول۔ زیرا کہ طائفہ اول ممکنات را موجود خارجی میدانند و طائفہ دوم ممکنات را موجود ظلی میدانند و این شخص ممکنات را موجود وہمی میداند۔ پس این شخص بہ نسبت طائفہ دوم پس تر است زیرا کہ خارجی ظلی گفتن بہ نسبت وہمی دانستن بظاہر شریعت نزدیک تر است و این شخص بہ نسبت طائفہ دوم ہم بعید تر است پس شخص فرد دوم طائفہ دوم شدہ می تواند اما فرد دوم طائفہ اول شدہ نمی تواند و مطبعہ کہ او را فرد دوم طائفہ اول دانستہ غلطی کردہ۔

(۳) مکتوب ۳۰ حصہ ہشتم صفحہ ۵، این مضمون مغشوش است و خواندہ نمی شود بنا براں آنرا واضح نمیشویم و آن این است اصول بہ این کثرت و بہ این رفعت اجزائے او خواہند گشت و قطرہ را در یا خواہند ساخت۔

(۴) مکتوب ۹۰ حصہ نہم صفحہ ۱۴۱ ولو بالنقض غلط۔ ولو بالفرض صحیح۔

Marfat.com

(۵) مکتوب ۱۰۰ حصہ نہم صفحہ ۱۱۱ بے اتحاد و بے اثنینیت غلط و با اثنینیت صحیح ۔

(۶) مکتوب ۱۹۸ حصہ پنجم مدتہا کہ سیر در ظلال داشت اصول بظل راعین حصول می یافت غلط ۔
مدتہا کہ سیر در ظلال داشت اصول بہ ظل راعین وصول می یافت صحیح ۔

(۷) مکتوب ۳۱۱ حصہ پنجم کہ طور غلط در کتاب موجود است و طور صحیح قرار ذیل تحریر یابد شود ۔ مبدأ کاروبار حضرت کلیم حقیقت فوقانی الف است و مبدأ معاملہ این حقیر نیز بہ تبعیت و وراثت ہمان حقیقت فوقانی الف است لیکن بازگشت حضرت کلیم بہ حقیقت میم است و بازگشت این حقیر بہ حقیقت ھا دوچشمی است و مبدأ کاروبار حضرت خاتم الرسل حقیقت الف است و بازگشت حضرت خلیل حقیقت لام ۔

(۸) مکتوب ۷۶ حصہ ہفتم صفحہ ۴۷ مجموع انسان کہ آنرا عالم صغیر نامند ہر چند مرکب از عالم خلق و عالم امر ست اما آنرا ہیئت وحدانی حقیقی حاصل است غلط ۔ مجموع عالم خلق و عالم امر ہر چند مرکب از عالم خلق و عالم امر است اما آنرا ہیئت وحدانی حاصل نیست برخلاف انسان کہ این اجزاء عالم خلق و عالم امر در وجود انسان ہیئت وحدانی یافتہ است صحیح ۔

(۹) مکتوب ۷۷ دفتر سوم حصہ نہم لفظ در کہ بہ نسبت اصل الاصل کائن است غلط کہ بہ نسبت اصل الاصل کاین است صحیح یعنی لفظ در در این جا غلط است ۔

(۱۰) مکتوب ۱۲۴ حصہ نہم صفحہ ۱۴۷ کہ گردی از ظہور و طلب باوراء نیافتہ است غلط ۔ کہ گردی از ظہور و ظلیت باوراء نیافتہ است صحیح ۔

(۱۱) در مکتوبی کہ از حضرت مولانا روم حکایت میفرماید کہ فرمودہ آن نازنین کہ در برمی بودہ و نیز در مکتوب ۷۷ حصہ نہم نوشتہ عبادت و معبود دانستن غلط عابد و معبود دانستن صحیح الخ حال تمامی گردد غلط ۔ حال تما میگردد صحیح ——— (۱۲) در مکتوب تجلی کوہ طور مطیعہ غلطی کردہ بدون اینکہ تجلی شود غلط بدون اینکہ متجلی شود صحیح و فرق معنی این دو تحریر قرار ذیل است ۔ معنا بدون اینکہ تجلی شود آنست کہ تجلی در کوہ طور نشدہ و این غلط است ۔ زیرا کہ تجلی کوہ طور بہ آیت کریمہ ثابت است و معنی بدون اینکہ متجلی شود این است کہ حق تعالیٰ متجلی نشدہ یعنی تجلی ذاتی نشدہ بلکہ تجلی صفاتی بودہ چنانچہ در مدح سرداردو عالم گفتہ اند ۔

بیت ۔ موسی زہوش رفت بہ یک پرتو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی

تذکرہ : بدون اینکہ تجلی شود ہم بتوجہ ذیل صحت پیدا میکند و آن قرار ذیل است و بدون اینکہ تجلی شود

Marfat.com

یعنی بہ حضرت موسیٰؑ وآن تجلی بالائے کوہ طور بودہ نہ بالائے حضرت موسیٰؑ۔

(۱۳) مکتوب ۲۹۴ حصہ پنجم غلطی آن در مکتوبات موجود است وطور صحت قرار ذیل تحریر میشود (سوال) در مراتب عروج از مرتبہ صفت الٰہیات نیز نصیب کمل ہست یا نہ، گوئیم کہ ہست اگر گوئید کہ در بالا مذکور شدہ کہ در نہایت این صفت را اضمحلال و تلاشی است در حضرت ذات تعالی وتقدس پس نصیب کمال از مقام محو و تلاشی چہ خواہد بود۔ (جواب) در بالا گفتہ شدہ کہ تعینات خلایق را اضمحلال عینی نیست اگر ہست نظری است کہ اضمحلال عینی بہ الحاد وزندقہ میرسانند (سوال) در صورتیکہ اضمحلال عینی نیست حجاب موجود است وباوجود حجاب اصول کامل نیست (جواب) اضمحلال عینی چہ درکار و اضمحلال نظری کافی است۔

(۱۴) مکتوب ۲۹۵ حصہ پنجم، اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نماید نبوعیکہ در ہیچ وقت از اوقات بمقام نظر نرسد نیک است غلط۔ اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید نبوعیکہ در وقتے از اوقات بمقام نظر برسد نہ نیک است صحیح — (۱۵) مکتوب ۸۰ حصہ نہم ص۱۸ منتہی بذات مجرد مقدس خواہد بود غلط۔ منتہی بذات مجرد مقدس نہ خواہد بود صحیح۔

این بود غلطی ہائے مطابع کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات واقع شدہ است۔

خداوندا بہ طفیل دوستان خود این قاصر غافل را در حملہ عاصیان مرحوم بداری۔ مصرع

بداں را بہ نیکاں بہ بخشد خدای

افغانی کہ گنہ گاریم امید واریم ستاد کرم امیدلرم چہ مغفور شمہ
ستاد کرم شمال دراشی چہ منحرق، شی زما دذلړ تول حجا بونہ
ستاد رحمت باران دی وشی چہ پہ او بہ شی زما دذلړ سوی باغونہ
جوانی می صرف پہ معصیت شو اوس پہ پیری کہ توبہ گار رغلی یمہ

مصرع اوس پہ پیری کہ پشیمان رغلی یمہ

وصلی اللہ علی سیدنا ومولانا رحمۃ اللعالمین
وعلی آلہ واصحابہ واتباعہ وعلینا معہم اجمعین

تمت

Marfat.com

Marfat.com

Marfat.com